

तत्त्वार्थसूत्र

[गूजराती व्याख्या सहित]

विवेचक
परित सुभक्षाक्षर

श्री जैन साहित्य प्रकाशन समिति
गूजरात विद्यापीठ
अमदावाद-३८००१४

श्री पूंनबाई लैनग्रंथमाला-१७

तत्त्वार्थसूत्र

[गूजराती व्याख्या सहित]

विवेक
पंडित सुभलाल

सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः ।
सम्यग्दर्शन, सम्यग्ज्ञान अने सम्यग्यारित्र अे त्रणु भणीने
मोक्षमार्ग अने छे. [तत्त्वार्थ० १, १.]

श्री लैन साहित्य प्रकाशन समिति
गूजरात विद्यापीठ
अमदाबाद-३८००१४

પ્રકાશક

રામલાલ ડાહ્યાભાઈ પરીખ
વ્યવસ્થાપક ટ્રસ્ટી, ગૂજરાત વિભાગીક, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૪

મુદ્રક

શાન્તિલાલ હરજીવન શાહ
નવજીવન પ્રેસ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૪

કિં. ૨૦-૦૦

પ્રથમ આવૃત્તિ સન ૧૯૩૦

દ્વિતીય આવૃત્તિ સન ૧૯૪૦

તૃતીય આવૃત્તિ સન ૧૯૪૯

ચતુર્થ આવૃત્તિ સન ૧૯૭૭

પ્રાપ્તિસ્થાન

નવજીવન કાર્યાલય

અમદાવાદ ૩૮૦૦૧૪

સન્મિત્ર કપૂરવિજયજી મહારાજ

અને

આશ્રમનિવાસી ભાઈ રમણિકલાલ મોદી

આ પુસ્તક લખવાની પ્રેરણાના જન્મમાં આપ બંનેના સાત્વિક
સહકારની સ્મૃતિને સારુ આ પુસ્તક બંનેને અર્પણ કરું છું.

આપનો

સુખલાલ

નિવેદન

પંડિત સુખલાલજી સંપાદિત તત્ત્વાર્થસૂત્ર ગ્રંથની ખીજી આવૃત્તિ શ્રી પૂંજભાઈ જૈનગ્રંથમાલામાં પ્રસિદ્ધ કરતાં આનંદ થાય છે. પંડિત સુખલાલજીએ પોતાના વિવેચનમાં જૈન સિદ્ધાંતના બધા મુદ્દા એવા વિસ્તારથી તથા તુલનાત્મક રીતે રજૂ કર્યાં છે કે, શ્રી પૂંજભાઈ જૈનગ્રંથમાલામાં પ્રસિદ્ધ થતા તેમજ થનારા જૈન આગમોના અનુવાદો માટે એ પુસ્તક સહેજે પ્રાવેશિક પુસ્તકની ગરજ સારે. એ ગ્રંથની પ્રથમ આવૃત્તિ 'ગૂજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર ગ્રંથાવલી'માં ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ દ્વારા પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. તેની ખીજી આવૃત્તિ શ્રી પૂંજભાઈ જૈનગ્રંથમાલામાં પ્રસિદ્ધ કરવાની રજા આપવા માટે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠનો આભાર માનવો ધટે છે.

આ આવૃત્તિ પહેલી આવૃત્તિનું માત્ર પુનર્મુદ્રણ નથી. પંડિત સુખલાલજીએ આ પુસ્તકની હિંદી આવૃત્તિ વખતે શરૂઆતના 'પરિચય' નામના લાંબા ઉપોદ્દ્યાતમાં કેટલાંક ચર્ચાર્પદ સ્થળોની બાબતમાં જે સુધારા-વધારા કર્યાં છે, તે આ અનુવાદમાં શબ્દશઃ ઉતારી લીધા છે. તે માટેની રજા

પુશીથી આપીને આ આવૃત્તિને વિશેષ સમૃદ્ધ બનાવવા દેવા માટે પંડિતજીનો આ સ્થળે આભાર માનું છું. પહેલી આવૃત્તિ વખતે જે મુદ્રણદોષો રહી ગયા હતા, તે આ વખતે સુધારી લીધા છે, એ કહેવાની જરૂર નથી.

પરંતુ આ આવૃત્તિની વિશેષતાનું કારણ જુદું જ છે. તત્ત્વાર્થસૂત્રની હિંદી આવૃત્તિમાં પંડિતજીએ જે મુખ્ય અને આવશ્યક ઉમેરા કરાવ્યા છે. એક તો 'તત્ત્વાર્થસૂત્ર'નાં સૂત્રોનો પાઠ અન્ય પાઠાંતરો સાથે અલગ તારવી આપ્યો છે તે; અને બીજો, પુસ્તકને અંતે પારિભાષિક શબ્દોની વિસ્તૃત સૂચિ જોડી છે, તે. એ સૂચિને કારણે એ ગ્રંથ જૈન દર્શન અને આચારના સંદર્ભકોષ જેવો બની ગયો છે. તે બંને ઉમેરા આ બીજી આવૃત્તિમાં કરી લીધા છે. એટલે પહેલી આવૃત્તિ જેની પાસે છે, તેને પણ આ બીજી આવૃત્તિ સંઘરવી ઉપયોગી થઈ પડશે એવું માનવું છે.

—ધાર્યા કરતાં ઓછા વખતમાં આ પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિ પણ ખલાસ થઈ જતાં, આ ત્રીજી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરવાની થાય છે. જૈન શાસ્ત્રના અભ્યાસીવર્ગમાં પંડિત સુખલાલજીની આ સર્જન કૃતિ કેટલી ઉપયોગી તથા લોકપ્રિય થઈ પડી છે, તેનો એ પુરાવો છે.

આ આવૃત્તિ વખતે, મળેલી તકનો લાભ લઈ, જે એક-એ સ્થળોએ સામાન્ય અભ્યાસીની દૃષ્ટિએ કંઈક વિશેષ વિવરણ આપવાની જરૂર જેવું લાગ્યું, તે સ્થળો પંડિતજી સમક્ષ રજૂ

કરતાં, તેઓશ્રીએ અભ્યાસીવર્ગને ઉપયોગી થઈ પડવાની પોતાની હમેશની તત્પરતાથી, ખાસ મહેનત લઈ, જે કંઈ સમજૂતી પૂરી પાડી, તે ત્યાં ત્યાં ઉમેરી લેવામાં આવી છે. તેમાંનો કેટલોક ભાગ પુસ્તકને અંતે 'પુરવણી' રૂપે આપેલો છે; તથા સૂચિને અંતે પણ એકાદ બે ચોખવટો કરેલી છે.

આશા છે કે આ નવી આવૃત્તિ પણ જૈન સિદ્ધાંતના જિજ્ઞાસુવર્ગની વિશિષ્ટ આવશ્યકતા પૂરી પાડવાની પોતાની પ્રણાલી ચાલુ રાખશે.

ચોથી આવૃત્તિનું નિવેદન

તત્ત્વાર્થ સૂત્રની ત્રીજી આવૃત્તિ ધણાં વર્ષોથી સમાપ્ત હતી. આ ચોથી આવૃત્તિના પ્રકાશન ખર્ચ પેટે અમને પં. શ્રી સુખલાલજી દ્વારા સ્થાપિત જ્ઞાનોદય ટ્રસ્ટની આર્થિક સહાયતા રૂ. ૪૦૦૦૭ મળી તે માટે અમે ટ્રસ્ટીઓના આભારી છીએ.

પ્રસ્તુત આવૃત્તિમાં 'પં. સુખલાલજીનું વક્તવ્ય'—છે તેમાં તેમણે તત્ત્વાર્થ સૂત્રની હિંદીની બીજી આવૃત્તિ (ઈ. ૧૯૫૨) વેળા જે ઉમેરો કર્યો હતો તેનો ગુજરાતી અનુવાદ સમાવી લેવામાં આવ્યો છે. ઉપરાંત પુરવણીમાં શ્રી સુઝૂકો ઓહિરાના તત્ત્વાર્થ સૂત્રના મૌલિક પાઠ વિષેના અંગ્રેજી લેખનું ડૉ. કનુભાઈ શેઠે કરેલ ગુજરાતી ભાષાન્તર પણ પંડિતજીની સંમતિથી ઉમેરવામાં આવ્યું છે. અમે શ્રી ઓહીરા તથા ડૉ. શેઠના આભારી છીએ.

'પરિચય'માં ઉમાસ્વાતિના સમયની વિચારણામાં નયચક્ર-ગત તત્ત્વાર્થ અને ભાષ્યના ઉલ્લેખોની નોંધ લેવામાં આવી છે અને ધ્યાન વિષેના સૂત્ર ૯-૨૮માં એક નોંધ ઉમેરવામાં આવી છે. આ નવા ઉમેરણો વિષે વિદ્વાનોનું ધ્યાન દોરવું જરૂરી છે.

પ્રકાશક

પં૦ સુખલાલજીનું વક્તવ્ય

[પહેલી આવૃત્તિમાંથી]

લગભગ બાર વર્ષ પહેલાં હું મારા સહૃદય મિત્ર શ્રી૦ રમણિકલાલ મગનલાલ મોદી સાથે પૂનામાં હતો તે વખતે બંનેએ મળી સાહિત્યનિર્માણ વિષે અનેક પ્રમમ કલ્પના : વિચાર દોડાવ્યા પછી ત્રણ ત્રથે લખવાની સ્પષ્ટ કલ્પના બાંધી. શ્વેતાંબર, દ્વિગંબર બંને સંપ્રદાયમાં દિવસે દિવસે વધતો જતી પાઠશાળાઓ, છાત્રાલયો અને વિદ્યાલયોમાં જૈનદર્શનના શિક્ષણની જરૂરિયાત જેમ જેમ વધારે સમજવા લાગી હતી, તેમ તેમ બંને ફિરકાને માન્ય એવાં, નવી ઢબનાં, લોકભાષામાં લખાયેલાં જૈનદર્શન-વિષયક પુસ્તકોની માગણી પણ ચોમેરથી થવા લાગી હતી. એ જોઈ અમે નક્કી કરેલ કે ‘તત્ત્વાર્થ’ અને ‘સન્મતિતર્ક’ એ બે ત્રથોનાં તો વિવેચનો કરવાં અને તેને પરિણામે ત્રીજું પુસ્તક ‘જૈન પારિભાષિક શબ્દકોશ’ એ સ્વતંત્ર લખવું. અમારી આ પ્રથમ કલ્પના પ્રમાણે તત્ત્વાર્થના વિવેચનનું કામ અમે બંનેએ આગ્રામાં આજથી ૧૧ વર્ષ પહેલાં શરૂ કર્યું.

અમારી વિશાળ યોજના પ્રમાણે અમે કામ શરૂ કર્યું, અને ઇષ્ટ સહાયકો આવતા ગયા. પણ તેઓ આવી સ્થિતિ થાય તે પહેલાં જ એકે એકે પાછા જુદી જુદી દિશાઓમાં પંખીઓની પેઠે વીખરાઈ ગયા અને છેવટે એ આગ્રાના માળખામાં હું એકલો જ રહી ગયો. 'તત્ત્વાર્થ'નું આરંભેલ કાર્ય અને ખીન્ન કાર્યો મારા એકલાથી થવાં શક્ય જ ન હતાં; અને તે ગમે તે રીતે કરવાં એ નિશ્ચય પણ ચૂપ બેસી રહેવા દે તેમ ન હતો. સંયોગ અને મિત્રોનું આકર્ષણ જોઈ હું આગ્રા છોડી અમદાવાદ આવ્યો. ત્યાં મેં સન્મતિતર્કનું કામ હાથમાં લીધું અને તત્ત્વાર્થનાં બે ચાર સૂત્રો ઉપર આગ્રામાં જે લખેલું તે એમ ને એમ પડચું રહ્યું.

ભાવનગરમાં ઈ. સ. ૧૯૨૧-૨૨માં સન્મતિતર્કનું કામ કરતો ત્યારે વચ્ચે વચ્ચે તત્ત્વાર્થનું અધૂરું રહેલું કામ મનમાં આવતું અને મન વ્યાકુલ કરી મૂકતું. માનસિક સામગ્રી છતાં જોઈતા સહાયક મિત્રોને અભાવે મેં 'તત્ત્વાર્થ'ના વિવેચનની પ્રથમ નક્કી કરેલ વિશાળ યોજના મનમાંથી દૂર કરી અને તેટલો ભાર ઓછો કર્યો; પણ એ કામનો નાદ છૂટ્યો જ ન હતો. તેથી તથિયતના કારણે જ્યારે વિશ્રાંતિ લેવા ભાવનગરની પાસેના વાલૂકડ ગામમાં ગયો ત્યારે પાછું 'તત્ત્વાર્થ'નું કામ હાથમાં લીધું અને તેની વિશાળ યોજનાને દૂંકાવી મધ્યમ માર્ગે કામ શરૂ કર્યું. એ વિશ્રાંતિ દરમિયાન જુદે જુદે સ્થળે રહી કંઈકે લખ્યું. એ વખતે લખાયું થોડું પણ તેની પદ્ધતિ મનમાં નિશ્ચિત થઈ ગઈ અને એકલે હાથે પણ કચારેક લખી શકવાનો વિશ્વાસ દિપન્ન થયો.

હું તે વખતે રહેતો અને લખતો હતો ગુજરાતમાં; પદ્ધતિ પણ પ્રથમ નક્કી કરેલી ટૂંકાવી જ હતી; છતાં પૂર્વ સંસ્કારો એક જ સાથે કદી નથી ખરી પડતા એ માનસ-શાસ્ત્રના નિયમથી હું પણ બદ્ધ જ હતો; એટલે આગ્રામાં લખવા ધારેલ અને શરૂ કરેલ હિંદી ભાષાનો સંસ્કાર મારા મનમાં કાયમ હતો, તેથી મેં તે જ ભાષામાં લખવાની શરૂઆત કરી હતી. બે અધ્યાય હિંદી ભાષામાં લખાયા - ન લખાયા ત્યાં તો વચ્ચે રહેલ 'સન્મતિ'ના કામનું ચક્ર પાછું ચાલુ થયું અને એના વેગે 'તત્ત્વાર્થ'ના કામને ત્યાં જ અટકાવ્યું. સ્થૂલ રીતે કામ ચાલતું ન દેખાતું, પણ મન તો વિશેષ અને વિશેષ જ કામ કરી રહ્યું હતું. તેનું મૂર્ત ૩૫ પાછું બે વર્ષ પછી કલકત્તામાં રમના દિવસોમાં થોડું સિદ્ધ થયું અને ચાર અધ્યાયો સુધી પહોંચ્યો. ત્યાર બાદ માનસિક અને શારીરિક અનેક જાતનાં દબાણો વધતાં જ ગયાં એટલે 'તત્ત્વાર્થ'ને હાથમાં લેવું કઠણ થઈ પડ્યું, અને એમ ને એમ ત્રણ વર્ષ પાછાં ખીજાં જ કામોએ લીધા. ઈ. સ. ૧૯૨૭ના ઉનાળામાં રજા દરમિયાન લીંબડી રહેવાનું થયું ત્યારે વળી 'તત્ત્વાર્થ' હાથમાં આવ્યું અને થોડું કામ આગળ વધ્યું. આમ લગલગ છ અધ્યાય સુધી પહોંચ્યો. પણ મને છેવટે દેખાયું કે હવે 'સન્મતિતર્ક'નું કાર્ય પૂર્ણ કર્યા પછી જ 'તત્ત્વાર્થ'ને હાથમાં લેવામાં એ કામને અને મને ન્યાય મળશે. આ નિશ્ચયથી 'સન્મતિતર્ક'ના કામને બેવડા વેગથી આટોપવા લાગ્યો. પણ આટલા વખત સુધીમાં ગુજરાતમાં રહેવાથી અને ઇષ્ટ મિત્રોના કહેવાથી એમ લાગ્યું હતું કે પહેલાં 'તત્ત્વાર્થ' ગુજરાતીમાં મહાર પાડવું. આ નવો સંસ્કાર છૂટતો ન હતો અને જૂના

સંસ્કારે હિંદી ભાષામાં છ અધ્યાય જેટલું લખાવ્યું હતું. હિંદીમાંથી ગૂજરાતી જાતે જ કરવું એ શક્ય અને ધૃષ્ટ છતાં તે માટે વખત ન હતો; બાકીનું ગૂજરાતીમાં લખું તોયે પ્રથમ હિંદી લખેલ તેનું શું ? યોગ્ય અનુવાદક મેળવવો એ પણ દરેક ધારે તેમ સહેલી વાત નથી. આ બધી મૂંઝવણ હતી; પણ સદ્ભાગ્યે એનો અંત આવી ગયો. વિદ્વાન અને સહૃદય મિત્ર રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખે હિંદીને ગૂજરાતીમાં ઉતાર્યું અને બાકીના ચાર અધ્યાયો મેં ગૂજરાતીમાં જ લખી નાંખ્યા. આ રીતે લગભગ અગિયાર વર્ષ પહેલાં શરૂ કરેલ સંકલ્પ છેવટે પૂરો થયો.

પહેલાં તત્ત્વાર્થ ઉપર વિવેચન લખવાની કલ્પના થઈ ત્યારે તે વખતે નક્કી કરેલ યોજનાની પાછળ દષ્ટિ એ હતી કે

સંપૂર્ણ જૈન તત્ત્વજ્ઞાન અને જૈન આચારનું

પદ્ધતિ સ્વરૂપ એક જ સ્થળે પ્રામાણિક રૂપમાં

એના વિકાસક્રમ પ્રમાણે જ લખાયેલું દરેક

અભ્યાસીને સુલભ થાય, જૈન અને જૈનેતર તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસીઓને નડતી પરિભાષાભેદની દીવાલ તુલનાત્મક વર્ણન દ્વારા તૂટી જાય, અને અત્યાર સુધીમાં ભારતીય દર્શનોમાં કે પશ્ચિમીય તત્ત્વજ્ઞાના ચિંતનોમાં સિદ્ધ તેમજ સ્પષ્ટ થયેલ મહત્ત્વના મુદ્દાઓ વડે જૈન જ્ઞાનકોશ સમૃદ્ધ થાય એ રીતે તત્ત્વાર્થનું વિવેચન લખવું. આ ધારણામાં તત્ત્વાર્થની બન્ને ફિરકાઓની કોઈ પણ એક જ ટીકાના અનુવાદને કે સારને અવકાશ ન હતો; એમાં બધી ટીકાઓના દોહન ઉપરાંત ખીજ પણ મહત્ત્વના જૈન ગ્રંથોના તારણને સ્થાન હતું. પણ જ્યારે એ વિશાળ યોજનાએ મધ્યમ માર્ગનું રૂપ લીધું ત્યારે

તેની પાછળ દષ્ટિ પણ દૂંકાઈ. છતાં મેં આ મધ્યમમાર્ગી વિવેચનપદ્ધતિમાં મુખ્યપણે નીચેની બાબતો ધ્યાનમાં રાખી છે :

૧. કોઈ પણ એક જ ગ્રંથનો અનુવાદ કે સાર ન લખતાં તેમજ કોઈ એક જ ફિરકાના મંતવ્યનું અનુસરણ ન કરતાં જે કાંઈ આજ સુધી જૈન તત્ત્વજ્ઞાનને અંગે વાંચવા-વિચારવામાં આવ્યું છે, તેનો તટસ્થ ભાવે ઉપયોગ કરી વિવેચન લખવું.
૨. મહાવિદ્યાલય કે કોલેજના વિદ્યાર્થીઓની જિજ્ઞાસાને અનુકૂળ આવે તેમ જ જૂની દબથી લણતા વિદ્યાર્થીઓને પણ માફક આવે એ રીતે સાંપ્રદાયિક પરિભાષા કાયમ રાખ્યા છતાં તેને સરલ કરી પૃથક્કરણ કરવું.
૩. જ્યાં ઠીક લાગે અને જોટલું ઠીક લાગે તેટલા જ પ્રમાણમાં સંવાદ રૂપે અને બાકીના ભાગમાં સંવાદ સિવાય જ સીધી રીતે ચર્ચા કરવી.
૪. વિવેચનમાં સૂત્રપાઠ એક જ રાખવો અને તે પણ ભાષ્યસ્વીકૃત. અને જ્યાં જ્યાં મહત્ત્વનો અર્થભેદ હોય ત્યાં એ જુદું પડતું સૂત્ર ટાંકી એનો અર્થ નીચે ટિપ્પણીમાં આપવો. અર્થદષ્ટિએ બંધ એસે તેવાં એક કે અનેક સૂત્રોને સાથે લઈને તેમનો અર્થ લખવો અને સાથે જ વિવેચન કરવું. તેમ કરતાં વિષય લાંબો હોય તો તેના પેટા ભાગ પાડી મથાળાંઓ દ્વારા વક્તવ્યનું પૃથક્કરણ કરવું.
૫. બહુ પ્રસિદ્ધ હોય ત્યાં જ અને બહુ ગૂંચવાડો ઊભો ન થાય તેવી જ રીતે જૈન પરિભાષાની જૈનેતર પરિભાષા સાથે સરખામણી કરવી.
૬. કોઈ પણ એક બાબત પરત્વે કેવલ શ્વેતાંબરનાં કે કેવલ દિગંબરનાં કે બન્નેનાં મળી અનેક મંતવ્ય હોય ત્યાં કેટલું અને કયું લેવું અને કયું છોડવું એનો નિર્ણય સૂત્રકારના આશયના નજીકપણા અને વિવેચનના

પરિમાણની મર્યાદાને લક્ષ્યમાં રાખી સ્વતંત્રપણે કરવો અને કોઈ એક જ ફિરકાને વશ ન થતાં જૈન તત્ત્વજ્ઞાનને અગર તો સૂત્રકારને જ અનુસરવું.

આટલી ધ્યાનમાં રાખ્યા છતાં પ્રસ્તુત વિવેચનમાં લાભ્ય, તેની વૃત્તિ, સર્વાર્થસિદ્ધિ અને રાજવાર્તિકના જ અંશે વિશેષપણે આવે એ સ્વાભાવિક છે; કારણ કે એ જ ગ્રંથો મૂળ સૂત્રના આત્માને સ્પર્શ કરી સ્પષ્ટ કરે છે. તેમણે ધણું સ્થળે લાભ્યનું જ પ્રાધાન્ય મેં રાખ્યું છે. કારણ કે જેમ એ જૂનું છે તેમ સ્વોપચ હોઈ, સૂત્રકારના આશયને વધારે સ્પર્શનારું પણ છે.

પ્રસ્તુત વિવેચનમાં પ્રથમની વિશાળ યોજના પ્રમાણે સરખામણી કરવામાં નથી આવી તેથી એ જાણપ બહુ થોડે અંશે દૂર કરવા અને સરખામણીમાં પ્રધાનતાવાળી આજ-કાલની રસપ્રદ શિક્ષણપ્રણાલીને અનુસરવા સરખામણીનું કાર્ય પરિચયમાં ક્યું છે. દેખીતી રીતે પરિચયમાં કરેલી સરખામણી વાંચનારને પ્રમાણમાં બહુ જ ઓછી લાગશે એ ખરું, પણ ખારીકીથી અભ્યાસ કરનારાઓ જેઈ શકશે કે એ જેટલે અંશે નાની લાગે છે તેટલી જ તે વધારે વિચારણીય છે. પરિચયમાં કરાતી સરખામણીમાં લાંબી લાંબી વિગતો અને હકીકતોને સ્થાન ન જ હોય; તેથી સરખામણીના મુખ્ય મુદ્દાઓ પહેલાં તારવી, પછી સંભવિત ધ્યાનથી વૈદિક અને બૌદ્ધ દર્શનો સાથે સરખાવવામાં આવી છે અને વિગતો વિચારી જવા માટે તે તે દર્શનના ગ્રંથોના સ્થળો મોટે ભાગે સૂચિત કર્યાં છે. આથી અભ્યાસીને પોતાની શુદ્ધિ અજમાવવાનો

અવકાશ પણ રહેશે અને તે નિમિત્તે દર્શનાંતરના અવલોકનનો માર્ગ ખુલ્લો થશે એવી આશા મેં રાખી છે.

માત્ર પ્રથાને અનુસરવા નહિ પણ આ આખા કામમાં મારો ફાળો કેટલો અલ્પમાત્ર છે એ સહાયકો જણાવવા હું અહીં કેટલાક સહાયકોનું સ્મરણ કરવું યોગ્ય લેખું છું.

પ્રસ્તુત વિવેચનમાં શરૂઆતના અમુક અધ્યાયો ઉપર હું જે મહેનત કરી શક્યો છું, તે પ્રવર્તક શ્રીકાંતિવિજયજીના વિદ્યાપ્રિય પ્રશિષ્ય મુનિ શ્રીપુણ્યવિજયજીના સક્રિય ઉત્સાહને જ આભારી છે. લિખિત આખી પ્રેસકોપી કાળજીપૂર્વક જોઈ જવાથી માંડી પ્રેસને લગતાં બધાં કામો તો ન્યાયવ્યાકરણતીર્થ અને સન્મતિતર્કના સહસંપાદક પંડિત બેચરદાસ જીવરાજ દોશીએ કર્યાં છે જ, પણ તેમની અસાધારણ મદદ ખીજી જ છે. અને તે એ કે પરિચયના મુદ્દાઓ સ્પષ્ટ કરવામાં તથા તેમના ઉપર ઐતિહાસિક ટિપ્પણો લખવામાં તેઓના જ બહુશ્રુતવે અને વિશાળ અવલોકને કામ કર્યું છે; એટલું જ નહિ પણ ધણાં ટિપ્પણો તો તેઓએ પોતે જ લખેલાં છે જે હું કરી ન જ શકત. . . . પં. ભગવાનદાસ હરખચંદ અને ભાઈ શ્રી હીરાચંદ દેવચંદના જૈનશાસ્ત્રના અભ્યાસનો પણ મેં પ્રસ્તુત કાર્યમાં ઉપયોગ કર્યો છે. . . .

હું વિદ્યાપીઠમાં જોડાયો ન હતો ત્યારે જ તત્ત્વાર્થનું કામ આરંભેલું અને કેટલુંક કરેલું. એની સોંપણી સમાપ્તિ તો વિદ્યાપીઠમાં રહીને જ અત્યારે કરી છે; તેથી આ પુસ્તક વિદ્યાપીઠને સોંપી દેવાનું મને યોગ્ય લાગ્યું છે. હું પુરાતત્ત્વમંદિરની સાત્ત્વિક

ગુફામાં ચિંતન કરી શક્યો છું અને ઉત્સાહી સાથીઓ મેળવી નિશ્ચિંતપણે આંખ, હાથ અને શરીરનું કામ લઈ રહ્યો છું, તે વિદ્યોપીઠની વિદ્યોપાસનાની નીતિને જ આભારી છે એમ મારે કબૂલ કરવું જોઈએ. છેલ્લા કેટલાક માસ થયાં પ્રસ્તુત કાર્યમાં જ નિશ્ચિંતપણે જોડાઈ રહેવા બદલ અને જ્યારે જે માગણી કરી ત્યારે તે માગણી પૂરી પાડવા બદલ હું વિદ્યાપીઠનો આભારી છું.

માર્ગશીર્ષક શુભ ૧૧/૮૬

સુખલાલ

હિન્દીની બીજી આવૃત્તિમાંથી લેખકનું વક્તવ્ય

ગુજરાતી વિવેચનનાં લગભગ ૨૧ વર્ષ પછી હિંદી વિવેચનની આ બીજી આવૃત્તિ પ્રકાશિત થઈ રહી છે. એટલા સમય દરમ્યાન તત્ત્વાર્થ સંબંધિત સાહિત્ય ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં પ્રગટ થયું છે. ભાષાની દૃષ્ટિએ સંસ્કૃત, ગુજરાતી, અંગ્રેજી અને હિંદી આ ચાર ભાષાઓમાં તત્ત્વાર્થ સંબંધી સાહિત્ય પ્રગટ થયું છે. એમાં પણ ફક્ત પ્રાચીન સાહિત્યના જ પ્રકાશનનો સમાવેશ નહીં પરંતુ સમાલોચનાત્મક, અનુવાદાત્મક, સંશોધનાત્મક અને વિવેચનાત્મક એવાં અનેકવિધ સાહિત્યનો સમાવેશ થાય છે.

પ્રાચીન ટીકાગ્રંથોમાંથી સિદ્ધસેનીય અને હરિભદ્રીય બંને ભાષ્ય વૃત્તિઓને સંપૂર્ણ પ્રકાશિત કરવા-કરાવવાનું શ્રેય વસ્તુતઃ શ્રીમાન્ સાગરાનન્દ સૂરીશ્વરને ફાળે જાય છે. તેઓએ એક સમાલોચનાત્મક નિબંધ પણ હિંદીમાં લખીને પ્રકાશિત કરાવ્યો છે, જેમાં વાચક ઉમાસ્વાતિના શ્વેતામ્બરીયત્વના વિષયમાં ખાસ કરીને ચર્ચા છે. તત્ત્વાર્થનાં ફક્ત મૂળ સૂત્રો

નો અનુવાદ શ્રી હિરાલાલ કાપડિયા એમ. એ. નો, તથા તત્ત્વાર્થલાખના પ્રથમ અધ્યાયનો ગુજરાતી અનુવાદ વિવેચન સાથે પં. પ્રભુદાસ ખેચરદાસ પરીખનો પ્રકાશિત થયો છે. તત્ત્વાર્થનો હિંદી અનુવાદ જે વસ્તુતઃ મારા ગુજરાતી વિવેચનનો અક્ષરશઃ અનુવાદ છે તે ફોલોધી મારવાડવાળા શ્રી મેઘરાજભુ મુણોત દ્વારા તૈયાર થઈ પ્રકાશિત થયો છે. સ્થાનકવાસી મુનિ આત્મારામભુ ઉપાધ્યાય (હાલ આચાર્ય) દ્વારા 'તત્ત્વાર્થસૂત્ર - જૈનાગમ સમન્વય' નામની જે પુસ્તિકાઓ પ્રકાશિત થઈ છે. એમાંથી એક હિંદી અર્થયુક્ત છે અને ખીજી હિન્દી અર્થ વિનાની આગમપાઠવાળી છે.

શ્રી રામભુભાઈ દોશીએ તત્ત્વાર્થનું વિવેચન ગુજરાતીમાં લખી સોનમઢથી પ્રકાશિત કર્યું છે. પ્રો. જી. આર. જૈનના તત્ત્વાર્થના પાંચમા અધ્યાયનું વિવેચન આધુનિક વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ અંગ્રેજીમાં લખનૌથી પ્રકાશિત થયું છે. પં. મહેન્દ્રકુમારભુ દ્વારા સંપાદિત શ્રુતસાગરાચાર્યકૃત તત્ત્વાર્થ વૃત્તિ, પં. લાલખહાદુર શાસ્ત્રી કૃત તત્ત્વાર્થસૂત્ર નો હિંદી અનુવાદ અને પં. ફૂલચંદ્રભુ હિંદી વિવેચન બનારસથી પ્રકાશિત થયાં છે. તત્ત્વાર્થસૂત્રની ભાસ્કરનંદિકૃત સુખબોધવૃત્તિ ઓરિએન્ટલ લાયબ્રેરી પબ્લીકેશનની સંસ્કૃત ગ્રેણીમાં ૮૪ મા પુસ્તક તરીકે પંડિત શાન્તિરાજ શાસ્ત્રી દ્વારા સંપાદિત થઈ પ્રકાશિત થઈ છે. આ વૃત્તિ ૧૪ મી શતાબ્દીની છે. તત્ત્વાર્થ-ત્રિસૂત્રી પ્રકાશિકા નામની વ્યાખ્યા જે શ્રી વિજયલાવણ્યસૂરિકૃત છે અને જે શ્રી વિજય નેમિસૂરી ગ્રંથમાળાના ૨૨ મા ભાગે પ્રકાશિત થઈ છે. તે પાંચમા અધ્યાયના ઉત્પાદવ્યયાદિ ત્રણ

સૂત્રો (૫. ૨૯-૩૧) ની સલાહ્ય સિદ્ધસેનીય વૃત્તિનું વિસ્તૃત વિવરણ છે.

પાછલાં ૨૧ વર્ષમાં પ્રકાશિત યા નિર્મિત તત્ત્વાર્થ સંબંધી સાહિત્યનો ઉલ્લેખ અહીં એટલા માટે કર્યો છે કે ૨૧ વર્ષ પહેલાં જે તત્ત્વાર્થના અધ્યયન-અધ્યાપનનો પ્રચાર હતો તે પાછલાં વર્ષોમાં કેવી રીતે અને કેટલા પ્રમાણમાં વધી ગયો છે અને દિવસે દિવસે તેના વધવાની કેટલી પ્રબળ સંભાવના છે તે જાણવામાં આવે. પાછલાં વર્ષોના તત્ત્વાર્થ સંબંધી ત્રણે સંપ્રદાયોના સમ્યક્ અધ્યયનમાં મારા 'ગુજરાતી વિવેચન' નો કેટલો ફાળો છે એ બતાવવાનું મારું કામ નથી. છતાંયે હું એટલું તો કહી શકું છું કે ત્રણે સંપ્રદાયોના યોગ્ય અધિકારીઓએ મારા 'ગુજરાતી વિવેચન'ને એટલું તો અપનાવ્યું છે કે જે મારી કલ્પનામાં ન હતું.

તત્ત્વાર્થની પ્રથમ હિંદી આવૃત્તિ પ્રકાશિત થયા પછી તત્ત્વાર્થસૂત્ર, તેનું ભાષ્ય, અને વાચક ઉમાસ્વાતિ અને તત્ત્વાર્થની અનેક ટીકાઓ - વગેરે વિષયોને વિશે અનેક લેખકોના અનેક લેખો નીકળ્યા છે.^૧ પરંતુ અહીં મારે શ્રીમાન નાથૂરામજી પ્રેમીના લેખના વિષયમાં જ કંઈક કહેવું છે. પ્રેમીજીના 'ભારતીય વિદ્યા' - સિંધી સ્મારક અંકમાં 'વાચક ઉમાસ્વાતિના ભાષ્ય તત્ત્વાર્થસૂત્ર અને તેનો સંપ્રદાય' નામે લેખ પ્રસિદ્ધ થયો છે. તેઓએ લાંબા જીહાપોહ પછી એ બતાવ્યું છે કે વાચક ઉમાસ્વાતિ યાપનીય સંઘના આચાર્ય હતા. તેઓની અનેક દલીલો એવી છે જે તેઓના મંતવ્યને માનવાને માટે આકર્ષિત કરે છે. એટલા માટે તેઓના મંતવ્યોની વિશેષ પરીક્ષા કરવાને માટે સટીક ભગવતી

આરાધનાનું ખાસ સમ્યક્ અધ્યયન પં. શ્રી દલસુખ માલવ-
શિયાએ કર્યું. તે સમ્યક્ અધ્યયનના ફળસ્વરૂપ જે નોંધ
તેઓએ તૈયાર કરી તેના ઉપર તેઓની સાથે મળીને મેં પણ
વિચાર કર્યો. વિચાર કરતી વખતે ભગવતી આરાધના, એની
ટીકાઓ અને ખૂલતકદ્વલાખ્ય વગેરે ગ્રંથોનું આવશ્યક
અવલોકન પણ કર્યું. બની શકે એટલો આ પ્રશ્ન ઉપર
મુક્તમતે વિચાર કર્યો. છેવટે અમે બંને એ પરિણામ ઉપર
પહોંચ્યા કે વાચક ઉભાસ્વાતિ યાપનીય ન હતા, તેઓ સચેલ
પરંપરાના હતા જે અમે પરિચયમાં બતાવ્યું છે. અમારું
અવલોકન અને વિચારનો નિચોડ આ પ્રમાણે છે :

(૧) ભગવતી આરાધના અને તેના ટીકાકાર અપરાજિત
બંને જે યાપનીય હોય તે તેમના ગ્રંથ પરથી યાપનીય સંધના
આચાર વિષે નીચેનાં લક્ષણો ફલિત થાય છે :-

(ક) યાપનીય આચારનું ઐત્સર્ગિક અંગ અચેલત્વ અર્થાત્
નગ્નત્વ છે.

(ખ) યાપનીય સંધમાં મુનિની જેમ આર્યાઓનું પણ
મોક્ષલક્ષી સ્થાન છે. અને અવસ્થા વિશેષમાં તેમના માટે પણ
નિવસન ભાવનો ઉપદેશ છે.

(ગ) યાપનીય આચારમાં પાણિતલ (હથેળી) ભોજનનું
વિધાન છે, અને કમંડળ - પિચ્છના સિવાય બીજા કોઈ સાધનનું
ઐત્સર્ગિક વિધાન નથી.

૧. જુઓ અનેકાન્ત વર્ષ ૩. અંક ૧, ૪, ૧૧, ૧૨; વર્ષ
૪ અંક ૧, ૪, ૬, ૭, ૮, ૧૧, ૧૨; વર્ષ ૫ અંક ૧-૧૧ જૈન
સિદ્ધાંત ભાસ્કર વર્ષ ૮ અને ૯. જૈન સત્યપ્રકાશ વર્ષ ૬ અંક
૪. ભારતીય-વિદ્યા-સિંધી સ્મારક અંક.

ઉપર કહેલાં લક્ષણો ઉમાસ્વાતિના ભાષ્ય અને પ્રશમરતિ જેવા ગ્રંથોના વર્ણન સાથે બિલકુલ અંધમેસતાં નથી કેમકે તેમાં સ્પષ્ટ રીતે મુનિના વસ્ત્ર-પાત્રનું વર્ણન છે, અને કયાંયે નમત્વનું ઐત્સર્જિક વિધાન નથી તેમ જ કમંડળ - પિચ્છ જેવાં સાધનોનું તો નામ પણ નથી.

(૨) શ્રી પ્રેમીજીની દલીલો પૈકી એક એ પણ છે કે પુણ્ય-પ્રકૃતિ આદિ વિષય સંબંધી ઉમાસ્વાતિનું મંતવ્ય અપરા જિતની ટીકામાં મળે છે. પરંતુ સમુદાય તથા પરંપરાની તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી માન્યતાઓનો ઇતિહાસ કહે છે કે ક્યારેક ક્યારેક એક જ પરંપરામાં પરસ્પર વિરુદ્ધ જણાતી સામાન્ય અને મહત્ત્વપૂર્ણ નહીં એવી માન્યતાઓ જેવામાં આવે છે. એટલું જ નહીં પરંતુ એ પરસ્પર વિરોધી માનવામાં આવતી પરંપરાઓમાં પણ ક્યારેક-ક્યારેક એવી સામાન્ય અને મહત્ત્વપૂર્ણ નહીં એવી માન્યતાઓનું એકત્વ જેવા મળે છે. આવી પરિસ્થિતિમાં વસ્ત્રપાત્રના સમર્થક ઉમાસ્વાતિના વસ્ત્ર-પાત્રના વિરોધી યાપનીય સંઘની અમુક માન્યતાઓ સાથે સમાનતા જણાય તો એમાં કાંઈ નવાઈ નહીં.

પં. કૃષ્ણચંદ્રજીએ તત્ત્વાર્થસૂત્રના વિવેચનની પ્રસ્તાવનામાં ગૃધ્રપિચ્છને સૂત્રકાર અને ઉમાસ્વાતિને ભાષ્યકાર બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. પરંતુ આ પ્રયત્ન જેવી રીતે ઇતિહાસવિરુદ્ધ છે તેવી જ રીતે તર્કની સાથે અસંગત પણ છે. તેઓએ બ્યારે આ લખ્યું કે શરૂઆતની કારિકાઓમાં એવી કોઈ કારિકા નથી કે જે ઉમાસ્વાતિને સૂત્રકાર બતાવતી હોય ત્યારે માલૂમ પડે છે કે એકમાત્ર પોતાના મંતવ્યની સ્થાપના કરવાના પોતાના આગ્રહને કારણે જે અર્થ સ્પષ્ટ છે, તે પણ કયાં તો તેઓના

ધ્યાનમાં આવ્યો ન હોય અથવા તો તેઓએ તેની ઉપેક્ષા કરી. ખીજી કારિકાઓની વાત છોડી દઈએ તો પણ કારિકા નં.- ૨૨ અને ૩૧ એટલી સ્પષ્ટ છે કે જેમના, ઉમાસ્વાતિ કૃત સૂત્રસંગ્રહ અથવા ઉમાસ્વાતિ કૃત મોક્ષમાર્ગ શાસ્ત્રરૂપ અર્થમાં લેશમાત્ર પણ શંકાને સ્થાન રહેતું નથી.

પં. કૈલાશચંદ્રજીનું હિંદી અર્થ સાથે લખેલું 'તત્ત્વાર્થસૂત્ર' હાલ પ્રગટ થયું છે. તેની પ્રસ્તાવનામાં તેઓએ તત્ત્વાર્થ-ભાષ્યની ઉમાસ્વાતિકર્તૃકતા તથા ભાષ્યના સમય વિષે જે વિચારો પ્રદર્શિત કર્યા છે તેને ધ્યાનપૂર્વક જોતાં કોઈ તટસ્થ ઐતિહાસિક તેમને પ્રમાણભૂત નહીં મानी શકે. પંડિતજીએ જ્યાં પણ ભાષ્યની સ્વોપજ્ઞતા અથવા રાજ-વાર્તિક વગેરેમાં ભાષ્યના ઉલ્લેખનો સંભવ દેખાયો ત્યાં ઘણું કરીને સર્વત્ર આધાર વિનાની કલ્પનાના જોરે ખીજી વૃત્તિને માનીને ભાષ્ય ગ્રંથનું આધુનિકત્વ ખતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આ વિષયમાં પં. કૃલચંદ્રજી વગેરે અન્ય પંડિતો એક જ માર્ગના અનુગામીઓ છે.

હિંદીની પહેલી આવૃત્તિ પૂરી થઈ જતાં અને તેની માંગ વધતી રહેવાથી જૈન સંસ્કૃતિ સંશોધન મંડળ, બનારસના મંત્રી અને મારા મિત્ર પં. દલસુખ માલવણિયા ખીજી આવૃત્તિ બહાર પાડવાનો વિચાર કરી રહ્યા હતા. આ દરમિયાન સહૃદય શ્રી રિષભદાસજી રાંકાનો તેમની સાથે પરિચય થયો. શ્રી રાંકાજીએ હિંદી આવૃત્તિ પ્રકાશિત કરવાનું અને યથાસંભવ સસ્તામાં સહેલાઈથી મળે એવું કરવાનો પોતાનો વિચાર રજૂ કર્યો અને તેનો પ્રઅંધ પણ કર્યો એ માટે હું ઋણી છું.

‘જૈન જગત’ના સંપાદક શ્રી જમનાલાલ જૈને અથથી ઇતિ સુધીનાં પુસ્તકો જોયાં છે. પ્રેસ વર્ધામાં અને શ્રી માલવ-શિયાળા બનારસમાં-એટલે સમગ્ર દષ્ટિથી જોતાં વર્ધામાં જ પ્રકાશનનું કાર્ય વિશેષ અનુકૂળ હતું, જે શ્રી જમનાલાલજીએ યથાસંભવ ધ્યાનપૂર્વક ગોઠવી આપ્યું છે. તે માટે અમે તેમના આભારી છીએ.

તત્ત્વાર્થ હિંદીના જ નહીં પરંતુ મારી લખેલી કોઈ પણ ગુજરાતી કે હિન્દી પુસ્તિકા અથવા લેખના પુનઃ પ્રકાશનમાં પ્રત્યક્ષ રીતે ભાગ લેવાનો મારો રસ ઘણા સમયથી રહ્યો નથી. મેં ઘણા સમયથી વિચારી રાખ્યું છે કે અત્યાર સુધી જે કંઈ વિચાર્યું અને લખવામાં આવ્યું છે તે જો કોઈ પણ દષ્ટિએ કોઈ સંસ્થા અથવા કોઈ વ્યક્તિઓને ઉપયોગી લાગશે તો તેઓ તેને માટે જે કંઈ કરવું પડશે કરશે. તો હું પોતાના લેખ વગેરેમાં કેમ ફસાઈ રહું ? આ વિચાર પછી જે કંઈ મારું જીવન યા શક્તિ બચી છે તેને હું જરૂરી નવા ચિંતન વગેરે તરફ ખેંચી રહ્યો છું. આવી સ્થિતિમાં હિંદી તત્ત્વાર્થની ખીજી આવૃત્તિના પ્રકાશનમાં મુખ્ય રીતે રસ લેવાનું મારે માટે તો સંભવિત ન હતું. જે આ ભાર ફક્ત મારા ઉપર જ હોત તો નિઃસંદેહ ખીજી આવૃત્તિ ન નીકળી શકત.

પરંતુ આ બાબતમાં મારા ઉપર આવતી બધી જવાબ-દારી પોતાની ઇચ્છા અને ઉત્સાહથી પં. માલવશિયાળાએ પોતાના ઉપર લઈ લીધી. અને તેને છેવટ સુધી સારી રીતે નિભાવી પણ. આ નવી આવૃત્તિના પ્રકાશન માટે જેટલું અને જે કંઈ સાહિત્યનો અભ્યાસ કરવો પડ્યો, સમુચિત પરિવર્તનને માટે જે કંઈ બિહાપોહ કરવો પડ્યો અને ખીજી વ્યવહારુ

વાતોનો તોડ કાઢવો પડ્યો તે બધું શ્રી માલવણિયાએ જાતે સ્ફૂર્તિથી કર્યું છે. અમારા બન્નેની વચ્ચે જે સબંધ છે તે આભાર માનવાને માટે પ્રેરણા નથી આપતો. છતાં પણ હું એ વાતનો ઉલ્લેખ એટલા માટે કરું છું કે જિજ્ઞાસુ પાઠક વસ્તુસ્થિતિ જાણી શકે.

આ વર્ષની ઉનાળાની રજાઓમાં શ્રી માલવણિયા ખાસ કરીને અમદાવાદ એટલા માટે આવ્યા કે હું અમદાવાદમાં જ હતો. તેમણે પહેલેથી જ જે કાંઈ નવું જૂનું જરૂરી સાહિત્ય જોઈને નોંધ લઈ રાખી હતી તેના ઉપર મેં તેમની સાથે મળીને જ યથાસંભવ તટસ્થ રીતે વિચાર કર્યો અને જે કાંઈ વધારવા ઘટાડવા જેવું લાગ્યું અને જે પરિવર્તન યોગ્ય લાગ્યું તે આ નવી આવૃત્તિને માટે કર્યું. હવે આ આવૃત્તિ જિજ્ઞાસુઓની સામે મૂકવામાં આવી રહી છે. તેઓ એનો રુચ પ્રમાણે, યુદ્ધિ પ્રમાણે ઉપયોગ કરે.

તા. ૨૪-૫-૫૧

— સુખલાલ

પરિચય

૧. તત્ત્વાર્થસૂત્રકાર ઉમાસ્વાતિ

જન્મવંશ અને વિદ્યાવંશ એમ વંશ ૨એ પ્રકારના છે. જ્યારે કોઈના જન્મનો ઇતિહાસ વિચારવાનો હોય છે, ત્યારે તેની સાથે લોહીનો સંબંધ ધરાવતી તેના પિતા, પિતામહ, પ્રપિતામહ, પુત્ર, પૌત્ર, પ્રપૌત્ર આદિ પરંપરાનો વિચાર કરવો પડે છે; અને જ્યારે કોઈ વિદ્યા-શાસ્ત્રનો ઇતિહાસ જાણવાનો હોય છે, ત્યારે તે શાસ્ત્રના રચનાર સાથે વિદ્યાનો સંબંધ ધરાવનાર ગુરુ, પ્રગુરુ તથા શિષ્ય, પ્રશિષ્ય આદિ ગુરુશિષ્ય-લાવવાળી પરંપરાનો વિચાર આવે છે.

૧. આ બે વંશો આર્યપરંપરા અને આર્યસાહિત્યમાં હજારો વર્ષ થયાં જણાતા છે. 'જન્મવંશ' અર્થાત્ ધોનિસંબંધ પ્રધાનપણે ગૃહસ્થાશ્રમસાપેક્ષ છે, અને 'વિદ્યાવંશ' અર્થાત્ વિદ્યાસંબંધ પ્રધાનપણે ગુરુપરંપરાસાપેક્ષ છે. આ બંને વંશોનો ઉલ્લેખ પાણિનીય-વ્યાકરણસૂત્રમાં તે સ્પષ્ટ છે જ. "વિદ્યાયોનિસંબંધેભ્યોવુજ્" ૪, ૩, ૭૭ । પાણિનીયસૂત્ર. એટલે આવા બે વંશની સ્પષ્ટ કલ્પના પાણિનીયથી પણ બહુ જ જૂની છે.

ત. ૧

‘તત્ત્વાર્થ’ એ ભારતીય દાર્શનિક વિદ્યાની જૈન શાખાનું એક શાસ્ત્ર છે; તેથી તેના ઇતિહાસમાં વિદ્યાવંશનો ઇતિહાસ આવે છે. તત્ત્વાર્થમાં જે વિદ્યા તેના કર્તાએ સમાવી છે, તે તેમણે પૂર્વ ગુરુપરંપરાથી મેળવી છે અને તેને વિશેષ ઉપયોગી બનાવવાના હેતુથી પોતાની દષ્ટિ પ્રમાણે અમુક રૂપમાં ગોઠવી છે; તેમજ તેમણે એ વિદ્યાનું તત્ત્વાર્થ-શાસ્ત્રમાં જે સ્વરૂપ ગોઠવ્યું, તે જ સ્વરૂપ કાંઈ આગળ કાયમ નથી રહ્યું. તેના અભ્યાસીઓ અને તેના ટીકાકારોએ પોતપોતાની શક્તિ પ્રમાણે પોતપોતાના સમયમાં ચાલતી વિચારધારાઓમાંથી કેટલુંક લઈ એ વિદ્યામાં સુધારો, વધારો, પુરવણી અને વિકાસ કર્યાં છે; તેથી પ્રસ્તુત પરિચયમાં તત્ત્વાર્થ અને તેના કર્તા ઉપરાંત તત્ત્વાર્થના વંશવેલારૂપે વિસ્તરેલી ટીકાઓ તેમજ તે ટીકાઓના કર્તાઓનો પણ પરિચય કરાવવો પ્રાપ્ત થાય છે.

તત્ત્વાર્થાધિગમશાસ્ત્રના પ્રણેતા જૈન સંપ્રદાયના બધા ફિરકાઓને પહેલેથી આજ સુધી એક સરખા માન્યા છે. દિગંબરો તેમને પોતાની શાખામાં થયેલા અને શ્વેતાંબરો તેમને પોતાની શાખામાં થયેલા માનતા આવ્યા છે. દિગંબર પરંપરામાં એ ‘ઉમાસ્વામી’ અને ‘ઉમાસ્વાતિ’ એ નામથી જાણીતા છે; બ્યારે શ્વેતાંબર પરંપરામાં ફક્ત ‘ઉમાસ્વાતિ’ એ નામ જાણીતું છે. બધા જ દિગંબરો અત્યારે એકમતે તત્ત્વાર્થશાસ્ત્રના પ્રણેતા ઉમાસ્વાતિને કુંદકુંદના શિષ્ય ૧તરીકે માને છે; અને શ્વેતાંબરોમાં પણ થોડી ઘણી એવી સંભાવના

૧. જુઓ ‘સ્વામી સમંતલદ્ર’ પૃ૦ ૧૪૪થી આગળ

૨. “આર્યમહાગિરેસ્તુ શિષ્યૌ વહુલ-વલિસ્સહૌ યમલબ્રાતરૌ તત્ર

દેખાય છે કે, પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રના કર્તા શ્યામાચાર્યના ગુરુ હાસ્તિ-
ગોત્રીય 'સ્વાતિ' એ જ તત્ત્વાર્થસૂત્રના પ્રણેતા ઉમાસ્વાતિ
છે. આ બંને પ્રકારની માન્યતાઓ પ્રમાણભૂત આધાર
વિનાની હોઈ, પાછળથી પ્રચલિત થયેલી જણાય છે; કારણ
કે દશમા સૈકા પહેલાંના કોઈપણ વિશ્વસ્ત દિગંબરીય ગ્રંથ,
પટ્ટાવલી કે શિલાલેખ આદિમાં એવો ઉલ્લેખ જોવામાં નથી
આવ્યો કે જેમાં ઉમાસ્વાતિને તત્ત્વાર્થસૂત્રના રચનાર કહ્યા
હોય, અને તે જ ઉમાસ્વાતિને કુંદકુંદના શિષ્ય પણ કહ્યા
હોય.^૧ આવી મતલબવાળા જે ઉલ્લેખો દિગંબર સાહિત્યમાં

बलिस्सहस्य शिष्यः स्वातिः, तत्त्वार्थादयो ग्रन्थास्तु तत्कृता एव
संभाव्यन्ते । तच्छिष्यः श्यामाचार्यः प्रज्ञापनाकृत् श्रीवीरात्
सट्सप्तत्यधिकशतत्रये (३७६) स्वर्गभाक् ।” — धर्मसागरीय
લિખિત 'પટ્ટાવલિ'

૧. શ્રવણ ખેલગોલના જે જે શિલાલેખોમાં ઉમાસ્વાતિને
તત્ત્વાર્થના રચયિતા અને કુંદકુંદના શિષ્ય કહ્યા છે, તે બધા જ
શિલાલેખો અગિયારમા સૈકા પછીના છે. જુઓ 'જૈનશિલાલેખ
સંગ્રહ' [માણેકલાલ પાનાચંદ ગ્રંથમાલા પ્રકાશિત] લેખ નં.
૪૦, ૪૨, ૪૩, ૪૭, ૫૦ અને ૧૦૮.

નંદિસંઘની 'પટ્ટાવલી' પણ બહુ જ અપૂર્ણ અને ઐતિહાસિક
તથ્ય વિનાની હોઈ, તેના ઉપર પૂરે આધાર રાખી શકાય તેમ નથી.
વળી તે બહુ પ્રાચીન પણ નથી, એમ ૫૦ જુગલકિશોરજીએ પોતાની
પરીક્ષામાં સિદ્ધ ક્યું છે. જુઓ સ્વામી 'સમંતભદ્ર' પૃ. ૧૧૪
થી. તેથી એ અને એના જેવી બીજી પટ્ટાવલીઓમાં મળતા ઉલ્લેખને
પણ બીજા વિશ્વસ્ત પ્રમાણના આધાર સિવાય ઐતિહાસિક માની
શકાય નહિ.

અત્યાર સઘીમાં જોવામાં આવ્યા છે, તે બધા જ દશમા-
અગિયારમા સૈકા પછીના છે; અને તેમનો જૂનો વિશ્વસ્ત
આધાર કાંઈ પણ દેખાતો નથી. ખાસ વિચારવા જેવી
બાબત તો એ છે કે, પાંચમાથી નવમા સૈકા સુધીમાં થયેલા
તત્ત્વાર્થસૂત્રના પ્રસિદ્ધ અને મહાન દિગંબરીય વ્યાખ્યાકારોએ
પોતપોતાની વ્યાખ્યામાં કયાંયે પણ તત્ત્વાર્થસૂત્રને ઉમાસ્વાતિનું
રચેલું સ્પષ્ટપણે કહ્યું નથી, અને એ ઉમાસ્વાતિને દિગંબરીય
શ્વેતાંબરીય કે તટસ્થ તરીકે જણાવ્યા જ નથી.^૧ જો કે
શ્વેતાંબરીય સાહિત્યમાં આઠમા સૈકાના ગ્રંથોમાં તત્ત્વાર્થસૂત્ર
વાચક ઉમાસ્વાતિરચિત હોવાના વિશ્વસ્ત ઉલ્લેખો મળે છે અને
એ ગ્રંથકારોની દૃષ્ટિમાં ઉમાસ્વાતિ શ્વેતાંબરીય હોય એમ
લાગે છે;^૨ પણ સોળમા, સત્તરમા, સૈકાની ધર્મસાગરની
તપાગચ્છની પટ્ટાવલી બાદ કરીએ, તો કોઈ શ્વેતાંબરીય ગ્રંથ
કે પટ્ટાવલી આદિમાં તત્ત્વાર્થસૂત્રપ્રણેતા વાચક ઉમાસ્વાતિ,
શ્યામાચાર્યના ગુરુ છે એવો નિર્દેશ સુદ્ધાં જણાતો નથી.

વાચક ઉમાસ્વાતિની પોતાની જ રચેલી પોતાના કુળ
અને ગુરુની પરંપરાને દર્શાવતી જરા પણ સંદેહ વિનાની
તત્ત્વાર્થસૂત્રની પ્રશસ્તિ આજ સુધી કાયમ હોવા છતાં, તેમના

“ તત્ત્વાર્થશાસ્ત્રકર્તારિ’ ગૃધ્રપિચ્છોપલક્ષિતમ્ ।

વન્દે ગણીન્દ્રસંજાતમુમાસ્વામિમુનીશ્વરમ્ । ” ॥

આ અને આ મતલબનાં બીજાં ગદ્યપદ્ય દિગંબરીય અવતરણો
કોઈ પણ વિશ્વસ્ત અને જૂના આધાર વિનાનાં છે, તેથી તેમને
પણ છેવટના આધાર તરીકે મૂકી શકાય નહિ.

૧. વિશેષ ખુલાસા માટે જુઓ આ પરિચયને અંતે ‘પુસ્તકો.’

૨. જુઓ આ ‘પરિચય’માં આગળ પા. ૨૦ ઉપર નોંધ નં. ૧.

ગુરુશિષ્યભાવ પરત્વે અગર તેા ગોત્ર પરત્વે આટલી ભ્રમણા કેમ ચાલી હશે, એ એક આશ્ચર્યકારક કોયડો છે. પણ બ્યારે પૂર્વકાલીન સાંપ્રદાયિક વ્યામોહ અને ઐતિહાસિક દષ્ટિના અભાવ તરફ ધ્યાન જાય છે, ત્યારે એ કોયડો ઉકેલાઈ જાય છે. વાચક ઉમાસ્વાતિના ઇતિહાસ વિષે એમણે પોતે જ રચેલી નાનકડી શી પ્રશસ્તિ એ એક જ સાચું સાધન છે. તેમના નામની સાથે જોડાયેલી ખીજી ઘણી હકીકતો^૧ અને સંપ્રદાયની પરંપરામાં ચાલી આવે છે. પણ તે બધી હજી પરીક્ષણીય હોઈ, તેમને અક્ષરશઃ વળગી રહી શકાય નહિ. તેમની એ ટૂંકી પ્રશસ્તિ અને તેના સાર આ પ્રમાણે છે:

“વાચકમુખ્યસ્ય શિવશ્રિયઃ પ્રકાશયસસઃ પ્રશિષ્યેણ ।

શિષ્યેણ ઘોષનન્દિક્ષમણસ્યૈકાદશાઙ્ગવિદઃ ॥ ૧ ॥

વાચનયા ચ મહાવાચકક્ષમણમુણ્ડપાદશિષ્યસ્ય ।

શિષ્યેણ વાચકાચાર્યમૂલનામ્નઃ પ્રથિતકીર્તેઃ ॥ ૨ ॥

ન્યપ્રોધિકાપ્રસૂતેન વિહરતા પુરવરે કુસુમનામ્નિ ।

કૌમ્બીષણિના સ્વાતિતનયેન વાત્સીસુતેનાર્ધ્યમ્ ॥ ૩ ॥

અર્હદ્વચનં સમ્યગ્ગુરુક્રમેણાગતં સમુપધાર્ય ।

દુઃખાર્તં ચ દુરાગમવિહૃતમર્તિં લોકમવલોક્ય ॥ ૪ ॥

ઇદમુચ્ચૈર્નાગરવાચકેન સત્વાનુકમ્પયા દૃબ્ધમ્ ।

તત્વાર્થાધિગમાર્હ્યં સ્પષ્ટમુમાસ્વાતિના શાસ્ત્રમ્ ॥ ૫ ॥

યસ્તત્વાધિગમાર્હ્યં જ્ઞાસ્યતિ ચ કરિષ્યતે તત્રોક્તમ્ ।

સોડવ્યાવાધસુખાર્હ્યં પ્રાપ્સ્યત્યચિરેણ પરમાર્થમ્” ॥ ૬ ॥

૧. જેમકે દિગંબરેશમાં ગૃધ્રપિંચ્છ, આદિ તથા શ્વેતાંબરેશમાં પાંચસો અંથ રચનાર આદિ.

“જેમના દીક્ષાગુરુ અગિયાર અંગના ધારક ‘ઘોષનંદી’ ક્ષમણુ હતા, અને પ્રગુરુ અર્થાત્ ગુરુના ગુરુ વાયકમુખ્ય ‘શિવશ્રી’ હતા; વાયનાથી એટલે વિદ્યાગ્રહણની દષ્ટિએ જેમના ગુરુ ‘મૂલ’નામક વાયકાચાર્ય અને પ્રગુરુ મહાવાયક ‘મુંડપાદ’ ક્ષમણુ હતા; જેઓ ગોત્રે ‘કૌભીષણિ’ હતા; જેઓ ‘સ્વાતિ’ પિતા અને ‘વાત્સી’ માતાના પુત્ર હતા; જેમનો જન્મ ‘ન્યત્રોધિકામાં’ થયો હતો; જેઓ ‘ઉચ્ચનાગર’^૧ શાખાના હતા, તે ઉમાસ્વાતિ વાયકે ગુરુપરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલ શ્રેષ્ઠ

૧. ઉચ્ચનાગર શાખાનું પ્રાકૃત ઉચ્ચનાગર એવું નામ મળે છે. આ શાખા કોઈ ગામ કે શહેરના નામ ઉપરથી પ્રસિદ્ધ થઈ હશે એમ તો એાખ્યું દેખાય છે. એ ગામ ક્યું નગર એ નક્કી કરવું કઠણુ છે. હિંદુસ્તાનના અનેક ભાગોમાં નાગર નામનાં, કે જેને છેડે નગર નામ હોય એવા નામનાં અનેક શહેરો અને ગામો છે. ‘વડનગર’ એ ગુજરાતનું જૂનું અને નાણીતું શહેર છે. વડનો અર્થ મોટું અને મોટું એટલે કદાચ જાણુ એવો પણ અર્થ થાય. વળી વડનગર એ નામ પણ કોઈ પૂર્વ દેશના તે અગર તેના જેવા નામના શહેર ઉપરથી ગુજરાતમાં લેવામાં આવ્યું છે, એવી પણ વિદ્વાનોની કલ્પના છે. એટલે ઉચ્ચનાગર શાખાનો વડનગર સાથે જ સંબંધ છે એમ ભાર દઈ કહી ન શકાય. ઉપરાંત જે કાળમાં ઉચ્ચનાગર શાખા ઉદ્ભવી, તે કાળમાં વડનગર હતું કે નહિ, અને હતું તો તેની સાથે જનોનો સંબંધ કેટલો હતો, એ પણ વિચારવાની ખાબત છે. ઉચ્ચનાગર શાખાના ઉદ્ભવસમયનો જૈનાચાર્યોનો મુખ્ય વિહાર ગંગા યમુના તરફ હોવાનાં પ્રમાણો મળે છે. તેથી વડનગર સાથે ઉચ્ચનાગર શાખાનો સંબંધ હોવાની કલ્પના સખળ નથી રહેતી. કનિંગહામ આ વિષે લખે છે કે, “આ ભૌગોલિક નામ ઉત્તરપશ્ચિમ પ્રાંતના અત્યારના ખુલંદ શહેરમાં આવેલા જાંચાનગર નામના કિલ્લા

આર્હત ઉપદેશને બરાબર ધારણ કરી, તેમજ તુચ્છ શસ્ત્રો વડે હણાયેલ બુદ્ધિવાળા અને દુઃખિત લોકોને જોઈને, પ્રાણીઓની અનુકંપાથી પ્રેરાઈ, આ સ્પષ્ટતાવાળું 'તત્ત્વાર્થાધિગમ' નામનું શાસ્ત્ર વિહાર કરતાં કરતાં 'કુસુમપુર' (પાટલીપુત્ર) નામના મહાનગરમાં રચ્યું. જે આ તત્ત્વાર્થશાસ્ત્રને જાણશે, અને તેમાં કહેલું આચરશે, તે મોક્ષનામક પરમાર્થને જલદી મેળવશે."

આ પ્રશસ્તિમાં ઐતિહાસિક હકીકત સૂચવનાર મુખ્ય છ મુદ્દા છે. ૧. દીક્ષાગુરુ અને દીક્ષાપ્રગુરુનું નામ અને દીક્ષાગુરુની યોગ્યતા, ૨. વિદ્યાગુરુ અને વિદ્યાપ્રગુરુનું નામ, ૩. ગોત્ર, પિતા અને માતાનું નામ, ૪. જન્મસ્થાનનું અને ગ્રંથરચનાસ્થાનનું નામ, ૫. શાખા અને પદવીનું સૂચન, ૬. ગ્રંથકર્તા અને ગ્રંથનું નામ.

જે પ્રશસ્તિનો સાર ઉપર આપ્યો છે, અને જે અત્યારે ભાષ્યના અંતમાં મળી આવે છે, તે પ્રશસ્તિ ઉમાસ્વાતિની પોતાની રચેલી નથી એમ માનવાને કશું જ કારણ નથી. ડૉ. હર્મન જેકોબી જેવા વિચારકો પણ એ પ્રશસ્તિને ઉમાસ્વાતિની જ માને છે.^૧ તેથી એમાં જે હકીકત નોંધાયેલી છે, તેને જ યથાર્થ માની, તે ઉપરથી વાચક ઉમાસ્વાતિ વિષેની

સાથે મળતું આવે છે." જુઓ, 'આર્કિયોલોજિકલ સર્વે ઓફ ઇડિયા રિપોર્ટ,' વોલ્યુમ ૧૪, પૃ૦ ૧૪૭.

નાગરોત્પત્તિના નિબંધમાં રા. રા. માનશંકર નાગર શબ્દનો સંબંધ દર્શાવતાં અનેક નગર નામનાં ગામોનો ઉલ્લેખ કરે છે, એટલે એ પણ વિચારની સામગ્રીમાં આવે છે. જુઓ, 'છઠ્ઠી જૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો રિપોર્ટ.'

૧. જુઓ તત્ત્વાર્થસૂત્રના તેમના જર્મન અનુવાદનો ઉપોદ્દાત.

દિગંબર, શ્વેતાંબર પરંપરામાં ચાલી આવતી માન્યતાઓનો ખુલાસો કરવો એ અત્યારે રાજમાર્ગ છે.

ઉપર તારવેલ છ મુદ્દાઓ પૈકી પહેલો અને બીજો મુદ્દો કુંદકુંદ સાથેના દિગંબરસંમત ઉમાસ્વાતિના સંબંધને ખોટો પાડે છે. કુંદકુંદનાં મળી આવતાં અનેક નામોમાં એવું એકે નામ નથી જે ઉમાસ્વાતિએ દર્શાવેલ પોતાના વિદ્યાગુરુ અને દીક્ષાગુરુનાં નામોમાં આવતું હોય. એટલે કુંદકુંદનો ઉમાસ્વાતિ સાથે વિદ્યા અગર દીક્ષાની બાબતમાં ગુરુશિષ્યભાવ સંબંધ હતો, એ કલ્પનાને સ્થાન જ નથી. તેમજ ઉક્ત પ્રશસ્તિમાં ઉમાસ્વાતિ વાચકપરંપરામાં થવાનું અને ઉચ્ચનાગરશાખામાં થવાનું સ્પષ્ટ કથન છે, જ્યારે કુંદકુંદ નંદિસંઘમાં^૧ થવાની દિગંબર માન્યતા છે; અને ઉચ્ચનાગરનામની કોઈ શાખા દિગંબર સંપ્રદાયમાં થઈ ગઈ હોય એમ અદ્યાપિ જાણવામાં આવ્યું નથી. તેથી દિગંબર પરંપરામાં કુંદકુંદના શિષ્ય તરીકે મનાયેલા ઉમાસ્વાતિ જે ખરેખર ઐતિહાસિક વ્યક્તિ હોય, તે પણ તેઓએ તત્ત્વાર્થાધિગમ-શાસ્ત્ર રચ્યું હતું એ માન્યતા જ વિશ્વસ્ત આધાર વિનાની હોઈ સ્પષ્ટપણથી બંધાયેલી હોય તેમ લાગે છે.

ઉક્ત મુદ્દાઓમાં ત્રીજો મુદ્દો શ્યામાચાર્ય સાથેના ઉમાસ્વાતિના સંબંધની શ્વેતાંબરીય સંભાવનાને ખોટી પાડે

૧. જુઓ, 'સ્વામી સમંતભદ્ર' પૃ ૦ ૧૫૮થી. તેમજ જુઓ આ 'પરિચય'ને અંતે 'પુરવણી'

૨. જુઓ આ 'પરિચય' પાન ૩, નોંધ ૧ તથા આ પરિચયને અંતે 'પુરવણી'.

છે; કારણ કે વાયક ઉમાસ્વાતિ પોતાને કૌભીષણિ કહી પોતાનું 'કૌભીષણ' ગોત્ર સૂચવે છે; જ્યારે શ્યામાચાર્યના ગુરુ તરીકે પદ્માવલીમાં દાખલ થયેલ 'સ્વાતિ' 'હારિત' ગોત્રના^૧ વર્ણ-વાયેલ છે. વળી તત્ત્વાર્થના પ્રણેતા ઉમાસ્વાતિ વાયકવંશમાં થયેલા હોવાનું ઉક્ત પ્રશસ્તિ સ્પષ્ટ કહે છે; જ્યારે શ્યામાચાર્ય કે તેમના ગુરુ તરીકે નિર્દેશાયેલ સ્વાતિ નામ સાથે વાયક-વંશસૂચક કોઈ વિશેષણ પદ્માવલીમાં દેખાતું નથી. આ પ્રમાણે ઉક્ત પ્રશસ્તિ એક બાજુ દ્વિગંબર અને શ્વેતાંબર પરંપરામાં ચાલતી બ્રાંત કલ્પનાઓનું નિરસન કરે છે, અને બીજી બાજુ તે ગ્રંથકર્તાનો ટૂંકો છતાં સાચો ઇતિહાસ પૂરો પાડે છે.

વાયક ઉમાસ્વાતિના સમય વિષે ઉક્ત પ્રશસ્તિમાં કશો જ નિર્દેશ નથી, તેમજ સમયનું ચોક્કસ નિર્ધારણ કરી આપે તેવું બીજું પણ કોઈ સાધન હજી પ્રાપ્ત સમય થયું નથી. આવી સ્થિતિમાં પણ એ વિષે કોઈકે વિચાર કરવા માટે ત્રણ બાબતોનો અહીં ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. ૧. શાખાનિર્દેશ, ૨. જૂનામાં જૂના ટીકાકારોનો સમય, અને ૩. અન્ય દાર્શનિક ગ્રંથોની સરખામણી.

૧. પ્રશસ્તિમાં જે 'ઉચ્ચૈર્નાગરશાખા' નો નિર્દેશ છે, તે શાખા ક્યારે નીકળી એ નિશ્ચયપૂર્વક કહેવું કઠણ છે, છતાં કલ્પસૂત્રની સ્થવિરાવલિમાં 'ઉચ્ચાનાગરી' શાખા આવે

૧. "હારિયગુત્તં સાઈં ચ વંદિમો હારિયં ચ સામજ્જં" । ૨૬ ।

—નાંદિસૂત્રની સ્થવિરાવલી પૃ૦ ૪૯.

છે;^૧ એ શાખા આર્યશાંતિશ્રેણિકથી નીકળેલી છે. આર્ય-શાંતિશ્રેણિક આર્યસુહસ્તીથી ચોથી પેઢીએ આવે છે. આર્યસુહસ્તીના શિષ્ય સુસ્થિત-સુપ્રતિબદ્ધ અને તેમના શિષ્ય ઇંદ્રદિન. ઇંદ્રદિનના શિષ્ય દિન્ન અને દિનના શિષ્ય શાંતિ-શ્રેણિક નોંધાયેલ છે. શાંતિશ્રેણિક એ આર્યવજ્જના ગુરુ જે આર્યસિંહગિરિ, તેમના ગુરુભાઈ થાય; એટલે તેઓ આર્યવજ્જની પહેલી પેઢીમાં આવે છે. આર્યસુહસ્તીનો સ્વર્ગવાસસમય વીરાત્ ૨૯૧ અને વજ્જનો સ્વર્ગવાસસમય વીરાત્ ૫૮૪ નોંધાયેલો મળે છે, એટલે સુહસ્તીના સ્વર્ગવાસ-સમયથી વજ્જના સ્વર્ગવાસસમય સુધીનાં ૨૯૩ વર્ષમાં પાંચ પેઢીઓ મળી આવે છે. આ રીતે સરેરાશ એકએક પેઢીનો સાઠ વર્ષ કાળ લેતાં સુહસ્તીથી ચોથી પેઢીએ થનાર શાંતિ-શ્રેણિકનો પ્રારંભકાળ લગલગ વીરાત્ ૪૭૧ નો આવે. આ વખત દરમિયાન કે થોડું આગળ પાછળ શાંતિશ્રેણિકથી ઉચ્ચનાગરી શાખા નીકળી હશે. વાચક ઉમાસ્વાતિ, શાંતિ-શ્રેણિકની જ ઉચ્ચનાગર શાખામાં થયા છે એમ માની લઈએ, અને એ શાખા નીકળ્યાનો ઉપર અટકળ કરેલ સમય સ્વીકારી આગળ ચાલીએ, તો પણ એ કહેવું કઠણ છે કે, વાચક ઉમાસ્વાતિ એ શાખા નીકળ્યા પછી ક્યારે થયા? કારણ કે પોતાના દીક્ષાગુરુ અને વિદ્યાગુરુનાં જે નામો પ્રશસ્તિમાં તેમણે

“થેરેહિંતો ણં અજ્જસંતિસેણિર્ણિહિંતો માદરસગુત્તેહિંતો એથ ણં ઉચ્ચનાગરી સાહા નિમ્મયા” । મૂળ કલ્પસૂત્રસ્થવિરાવલિ, પૃઠ ૫૫, આર્યશાંતિશ્રેણિકની પૂર્વપરંપરા જાણવા માટે એથી આગળનાં ‘કલ્પસૂત્ર’નાં પાનાં જુઓ.

આપ્યાં છે, તેમાંનું એકે કલ્પસૂત્રની સ્થવિરાવલિમાં કે બીજી કોઈ તેવી પદ્ધતિમાં આવતું નથી. એટલે ઉમાસ્વાતિના સમય વિષે સ્થવિરાવલિના આધારે કંઈ કહેવું હોય તો વધારેમાં વધારે એટલું જ કહી શકાય કે, તેઓ વીરાત ૪૭૧ અર્થાત્ વિક્રમ સંવતના પ્રારંભની લગભગ ક્યારેક થયા છે, તે પહેલાં નહિ. આથી વિશેષ માહિતી અત્યારે અંધકારમાં છે.

૨. એ અંધારામાં તદ્દન આછો પ્રકાશ નાખે એવું એક કિરણ તત્ત્વાર્થસૂત્ર ઉપરના જૂના ટીકાકારના સમયનું છે; જે ઉમાસ્વાતિના સમયની અનિશ્ચિત ઉત્તરસીમાને મર્યાદિત કરે છે. સ્વોપજ મનાતા ભાષ્યને બાદ કરીએ, તો તત્ત્વાર્થસૂત્ર ઉપર જે સીધી ટીકાઓ અત્યારે મળે છે, તે બધીમાં પૂજ્યપાદની ‘સર્વાર્થસિદ્ધિ’ જૂની છે. પૂજ્યપાદનો સમય વિદ્વાનોએ વિક્રમનો પાંચમો-છઠ્ઠો સૈકો નિર્ધાર્યો છે; એટલે સૂત્રકાર વાચક ઉમાસ્વાતિ વિક્રમના પાંચમા સૈકા પહેલાં ક્યારેક થયા છે, એમ કહી શકાય.

ઉપરની વિચારસરણી પ્રમાણે વાચક ઉમાસ્વાતિનો વહેલામાં વહેલો સમય વિક્રમનો પહેલો સૈકો અને મોડામાં મોડો સમય વિક્રમ પછી ત્રીજો-ચોથો સૈકો આવે છે. આ ત્રણસો-ચારસો વર્ષના ગાળામાંથી જ ઉમાસ્વાતિનો નિશ્ચિત સમય શોધવાનું કામ બાકી રહે છે.

૩. સમય વિષેની આ સંભાવનામાં અને ભાવિ શોધમાં ઉપયોગી થાય એવી કેટલીક વધુ વિગતો, જે તેમના તત્ત્વાર્થસૂત્ર અને ભાષ્ય સાથે દર્શનાંતર તેમજ જૈન આગમની સરખામણી-માંથી ફલિત થાય છે, તે પણ અહીં આપવામાં આવે છે. એ વિગતો સમયનો ચોક્કસ નિર્ણય બાંધવામાં સીધી રીતે

અત્યારે સહાયક થઈ શકે તેમ નથી. છતાં જો ખીન્ન સમજા પ્રમાણે મળી આવે, તો એ વિગતોનો કામતી ઉપયોગ થવા વિષે તો કશી જ શંકા નથી. અત્યારે તો એ વિગતો પણ આપણને ઉમાસ્વાતિના ઉપર અટકળેલ સમય તરફ જ લઈ જાય છે.

ક. જૈન આગમ ‘ઉત્તરાધ્યયન’ એ કણાદનાં સૂત્રો પહેલાંનું હોય એવી સંભાવના પરંપરાથી અને ખીજી રીતે રહે છે. કણાદનાં સૂત્રો ઈસવીસન પૂર્વે પહેલા સૈકાનાં બહુધા મનાય છે. જૈન આગમોને આધારે રચાયેલાં તત્ત્વાર્થસૂત્રોમાં ત્રણ સૂત્રો એવાં છે કે, જેમાં ઉત્તરાધ્યયનની છાયા ઉપરાંત કણાદસૂત્રોનું સાદૃશ્ય દેખાય છે. એ ત્રણ સૂત્રોમાં પહેલું દ્રવ્યના, ખીજું ગુણના અને ત્રીજું કાળના લક્ષણ પરત્વે છે.

ઉત્તરાધ્યયનના અધ્ય૦ ૨૮, ગા૦ ૬માં દ્રવ્યનું લક્ષણ, “ગુણાણમાસઓ દવ્વં”—ગુણાનામાશ્રયો દ્રવ્યમ્ । અર્થાત્ ‘જે ગુણોનો આશ્રય તે દ્રવ્ય,’ એટલું જ છે. કણાદ દ્રવ્યના લક્ષણમાં ગુણ ઉપરાંત ક્રિયા અને સમવાયિકારણતાને દાખલ કરી કહે છે કે, “ક્રિયાગુણવત્ સમવાયિકારણમિતિ દ્રવ્યલક્ષણમ્” — ૧, ૧, ૫ । અર્થાત્ ‘જે ક્રિયાવાળું, ગુણવાળું તેમજ સમવાયી કારણ હોય, તે દ્રવ્ય છે.’ વાચક ઉમાસ્વાતિ ઉત્તરાધ્યયનકથિત ગુણપદ કાયમ રાખી, કણાદના સૂત્રમાં દેખાતા ક્રિયાશબ્દની જગ્યાએ જૈન પરંપરાપ્રસિદ્ધ પર્યાય શબ્દ મૂકી, દ્રવ્યનું લક્ષણ બાધે છે કે, “ગુણપર્યાયવદ્ દ્રવ્યમ્” ૫, ૩૭ । અર્થાત્ ‘જે ગુણ તથા પર્યાયવાળું હોય તે દ્રવ્ય.’

ઉત્તરાધ્યયનના અધ્ય૦ ૨૮, ગા૦ ૬ માં ગુણનું લક્ષણ, “એગદવ્વસિઆ ગુણા”—એકદ્રવ્યાશ્રિતા ગુણાઃ । અર્થાત્ ‘જે એક

દ્રવ્યના આશ્રિત હોય તે ગુણ, એટલું જ છે. કણાદના ગુણલક્ષણમાં વિશેષ ઉમેરો દેખાય છે. તે કહે છે કે, “દ્રવ્યાશ્રવ્યગુણવાન સંયોગવિભાગેષ્વકારણમનપેક્ષ इति गुणलक्षणम्” ૧, ૧, ૧૬ । અર્થાત્ ‘દ્રવ્યને આશ્રિત, નિર્ગુણ, અને સંયોગ-વિભાગમાં અનપેક્ષ છતાં જે કારણ ન થાય, તે ગુણ.’ ઉમાસ્વાતિના ગુણલક્ષણમાં ઉત્તરાધ્યયનના ગુણલક્ષણ ઉપરાંત કણાદના ગુણલક્ષણમાંનો એક નિર્ગુણ એ અંશ છે. તે કહે છે કે, દ્રવ્યાશ્રયા નિર્ગુણા ગુણા:” ૫. ૬૦ । અર્થાત્ ‘જે દ્રવ્યના આશ્રિત અને નિર્ગુણ હોય તે ગુણ.’

ઉત્તરાધ્યયનના અધ્યં ૨૮, ગા૦ ૧૦ માં કાલનું લક્ષણ “વત્તનાલક્ષણો કાલો”—વર્તનાલક્ષણ: કાલ: । અર્થાત્ ‘વર્તના તે કાલનું સ્વરૂપ, એટલું જ છે. કણાદના કાલલક્ષણમાં વર્તના પદ તો નથી જ, પણ ખીજા શબ્દો સાથે અપર અને પર શબ્દ દેખાય છે. “અપરસ્મિન્પરં યુગપચ્ચિરં ક્ષિપ્રમિતિ કાલલિજ્ઞાનિ” ૨, ૨, ૬ । ઉમાસ્વાતિકૃત કાલલક્ષણમાં વર્તના પદ ઉપરાંત જે ખીજાં પદો દેખાય છે, તેમાં પરત્વ અને અપરત્વ એ બે શબ્દો પણ છે. જેમકે ‘વર્તના પરિણામ: ક્રિયા પરત્વાપરત્વે ચ કાલસ્ય’ ૫, ૨૨ ।

ઉપર આપેલાં દ્રવ્ય, ગુણ અને કાલનાં લક્ષણવાળાં તત્ત્વાર્થનાં ત્રણ સૂત્રોને ઉત્તરાધ્યયન સિવાય કોઈ જૂના શ્વેતાંબરીય જૈન આગમ અંગનો ઉત્તરાધ્યયન જોટલો જ શાબ્દિક આધાર હોય એમ અઘાપિ જોવામાં નથી આવ્યું; પરંતુ વિક્રમના પહેલા-ખીજા સૈકામાં થયેલા મનાતા કુંદકુંદનાં પ્રાકૃત વચનો સાથે તત્ત્વાર્થનાં સંસ્કૃત સૂત્રોનું કયાંક પૂર્ણ સાદરય છે અને કયાંક બહુ જ થોડું છે. શ્વેતાંબરીય સૂત્ર-

પાઠમાં દ્રવ્યનાં લક્ષણવાળાં બે જ સૂત્રો છે: ઉત્પાદવ્યય-
ઘૌવ્યયુક્તં સત્” ૫, ૨૯ । “ગુણપર્યાયવત્ દ્રવ્યમ્ ૫, ૩૭ । એ
બે ઉપરાંત દ્રવ્યના લક્ષણ પરત્વે એક ત્રીજું સૂત્ર દિગંબરીય
સૂત્રપાઠમાં છે: “સત્ દ્રવ્યલક્ષણમ્” ૫, ૨૯ । આ ત્રણે
દિગંબરીય સૂત્રપાઠમાંનાં સૂત્રો કુંદકુંદના ‘પંચાસ્તિકાય’ની
નીચેની પ્રાકૃત ગાથામાં પૂર્ણપણે વિદ્યમાન છે:

“દવ્ઙ્ઙં સલ્લક્ષણિયં ઉત્પાદવ્યયધુવત્તસંજુક્તં ।

ગુણપજ્જયાસયં વા જં તં મણ્ણંતિ સવ્વણ્ણુ” ॥ ૧૦ ॥

આ ઉપરાંત કુંદકુંદના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથો સાથે તત્ત્વાર્થ-
સૂત્રોનું જે શાબ્દિક અને વસ્તુગત મહત્વનું સાદૃશ્ય છે, તે
આકસ્મિક તો નથી જ.

સ્વ. ઉપલબ્ધ યોગસૂત્રોના રચયિતા પતંજલિ મનાય
છે. વ્યાકરણ મહાભાષ્યના કર્તા પતંજલિ જ યોગસૂત્રકાર છે.
કે બીજા કોઈ પતંજલિ, એ વિષે આજે કાંઈ નિશ્ચય નથી.
જે મહાભાષ્યકાર અને યોગસૂત્રકાર પતંજલિ એક હોય, તો
યોગસૂત્રો વિક્રમની પૂર્વે પહેલા-બીજા સૈકાનાં છે, એમ કહી
શકાય. યોગસૂત્રનું વ્યાસભાષ્ય કથારનું છે, તે પણ નિશ્ચિત
નથી; છતાં વિક્રમના ત્રીજા સૈકાથી પ્રાચીન હોય એમ
માનવાને કારણ નથી.

યોગસૂત્રો અને તેમના ભાષ્ય સાથે તત્ત્વાર્થનાં સૂત્રો
અને તેમના ભાષ્યનું શાબ્દિક તેમજ આર્થિક સાદૃશ્ય ધણું
છે^૧ અને આકર્ષક પણ છે; છતાં એ બેમાંથી કોઈ એક ઉપર

૧. આના વિશેષ વિસ્તાર માટે જુઓ મારું લખેલું હિન્દી
‘યોગદર્શન’, પ્રસ્તાવના પૃં પર થી.

ખીબની અસર છે એમ ખાતરીથી કહેવું શક્ય નથી. કારણ કે, તત્ત્વાર્થનાં સૂત્રો અને ભાષ્યને યોગદર્શનથી પ્રાચીન એવા જૈન અંગ ગ્રંથોનો વારસો મળેલો છે; તેમજ યોગસૂત્ર અને તેમના ભાષ્યને જૂની સાંખ્ય, યોગ તેમજ બૌદ્ધ આદિ પરંપરાઓનો વારસો મળેલો સ્પષ્ટ લાગે છે; તેમ છતાં તત્ત્વાર્થના ભાષ્યમાં એક સ્થળ એવું છે કે, જે જૈન અંગ ગ્રંથોમાં અત્યારે ઉપલબ્ધ નથી, અને યોગસૂત્રના ભાષ્યમાં છે.

પહેલાં નિર્મિત થયેલું આયુષ એાછું પણ થઈ શકે અર્થાત્ વચ્ચે તૂટી પણ જાય અને તૂટી ન પણ શકે, એવી ચર્ચા જૈન અંગ ગ્રંથોમાં છે. પણ એ ચર્ચામાં આયુષ તૂટી શકવાના પક્ષની ઉપપત્તિ કરવા માટે ભીના કપડા અને સૂકા ઘાસનો દાખલો અંગ ગ્રંથોમાં નથી. તત્ત્વાર્થના ભાષ્યમાં એ જ ચર્ચાને પ્રસંગે એ બંને દાખલા અપાયેલા છે, જે યોગસૂત્રના ભાષ્યમાં પણ છે. આ દાખલામાં ખૂબી એ છે કે, બંને ભાષ્યનું શાબ્દિક સાદૃશ્ય પણ ધણું છે. અહીં એક વિશેષતા છે અને તે એ કે, યોગસૂત્રના ભાષ્યમાં નહિ એવો ગણિત-વિષયક ત્રીજો દાખલો તત્ત્વાર્થસૂત્રના ભાષ્યમાં છે. બંને ભાષ્યનો પાઠ ક્રમશઃ આ પ્રમાણે છે :

તત્ત્વાર્થસૂત્ર

“ . . . શેષા મનુષ્યાસ્તિર્યગ્યોનિજાઃ સોપક્રમા નિરુપક્રમાશ્ચા-
પવર્ત્યાયુષોડનપવર્ત્યાયુષશ્ચ ભવન્તિ । . . અપવર્તનં શીઘ્રમન્તર્મુહૂર્તા-
ત્કર્મફલોપભોગઃ ઉપક્રમોડપવર્તનનિમિત્તમ્ । . . સંહતશુષ્કતૃણરા-
શિદહનવત્ । યથા હિ સંહતસ્ય શુષ્કસ્યાપિ તૃણરાશેરવ-
યવશઃ ક્રમેણ દહ્યમાનસ્ય ચિરેણ દાહો ભવતિ તસ્યૈવ
શિથિલપ્રકીર્ણાપચિતસ્ય સર્વતો યુગપદાદીપિતસ્ય

પવનોપક્રમાભિહતસ્યાશુદાહો ભવતી । તદ્વત્ । યથા વા સજ્જ્યાનાચાર્યઃ કરણલાયવાર્થે ગુણકારભાગહારાભ્યાં રાશિં છેદાદેવાપવ-
 ત્યતિ ન ચ સજ્જ્યેઘાસ્વાર્થસ્યાભાવો ભવતિ તદ્વદુપક્રમાભિહતો મરણ-
 સમુદઘાતદુઃખાર્તઃ કર્મપ્રત્યયમનામોગપૂર્વકં કરણવિશેષમુત્પાદ્ય ફલોપભો-
 ગલાઘવાર્થં કર્માપવર્ત્યતિ ન ચાસ્ય ફલાભાવ ઇતિ । કિં ચાન્યત્ ।
 યથા વા ધૌતપટો જલાદ્રં ઇવ સંહતશ્ચિરેણ શોષમુપ-
 યાતિ સ ઇવ ચ વિતાનિતઃ સૂર્યરશ્મિવાય્વભિહતઃ
 ક્ષિપ્રં શોષમુપયાતિ ન ચ સંહતે તસ્મિન્ પ્રભૂતસ્નેહાગમો નાપિ
 વિતાનિતેઽકૃત્સ્નશોષઃ તદ્વદ્ યથોક્તનિમિત્તાપવર્તનૈઃ કર્મણઃ ક્ષિપ્રં
 ફલોપભોગો ભવતિ । ન ચ કૃતપ્રણાશાકૃતાભ્યાગમાફલ્યાનિ ” ।

—તત્ત્વાર્થભાષ્ય ૨, ૫૨ ।

યોગસૂત્ર

“આયુર્વિપાકં કર્મ દ્વિવિધં સોપક્રમં નિરુપક્રમં ચ । તત્ર
 યથાર્દ્રં વહ્નં વિતાનિતં હસીયસા કાલેન શુષ્યેત્તથા
 સોપક્રમમ્ । યથા ચ તદેવ સંપિણ્ડિતં ચિરેણ સંશુષ્યેદેવં
 નિરુપક્રમમ્ । યથા વાગ્નિઃ શુષ્કે કક્ષે મુક્તો વાતેન
 સમન્તતો યુક્તઃ ક્ષેપીયસા કાલેન દહેત્ તથા સોપક્રમમ્ ।
 યથા વા સ ઇવાગ્નિસ્તૃણરાશૌ ક્રમશોઽવયવેષુ ન્યસ્ત-
 શ્ચિરેણ દહેત્ તથા નિરુપક્રમમ્ । તદૈકભવિકમાયુષ્કરં કર્મ
 દ્વિવિધં સોપક્રમં નિરુપક્રમં ચ” ।

—યોગભાષ્ય ૩, ૨૨ ।

અક્ષપાદનું ‘ન્યાયદર્શન’ ઇસીપીસનના આરંભે લગભગ
 ૨૫૫૯ બનાય છે. તેના ઉપરનું ‘વાત્સ્યાયનભાષ્ય’ ળીબ-
 ત્રીબ સૈકાની ભાષ્યકાળની પ્રાથમિક કૃતિઓમાંની એક કૃતિ
 છે. તેના કેટલાક શબ્દો અને વિષયો તત્ત્વાર્થભાષ્યમાં છે.

ન્યાયદર્શન (૧, ૧, ૩)માન્ય પ્રમાણ્યતુષ્કવાદનો નિર્દેશ તત્ત્વાર્થ અ૦ ૧, સૂ૦ ૬ અને ૩૫ ના ભાષ્યમાં છે.^૧ તત્ત્વાર્થ ૧, ૧૨ ના ભાષ્યમાં અર્થાપત્તિ, સંભવ અને અભાવ આદિ પ્રમાણના ભિન્નપણાનું નિરસન ન્યાયદર્શન (૨, ૨, ૧) આદિના જેવું છે. ન્યાયદર્શનમાં પ્રત્યક્ષના લક્ષણમાં “ઇન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષોત્પન્નમ્” (૧, ૧, ૪) એવો શબ્દ છે. તત્ત્વાર્થ અ૦ ૧, સૂ૦ ૧૨ ના ભાષ્યમાં અર્થાપત્તિ આદિ જુદાં મનાતાં પ્રમાણોનો મતિ અને શ્રુતજ્ઞાનમાં સમાવેશ કરતાં તે જ શબ્દ વપરાયેલો છે. જેમ કે, “સર્વાણ્યેતાનિ મતિશ્રુતચોરન્તર્ભૂતાનિ ઇન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષનિમિત્તત્વાત્”।

એ જ રીતે પતંજલિમહાભાષ્ય^૨ અને ન્યાયદર્શન (૧, ૧, ૧૫) આદિમાં પર્યાય શબ્દને સ્થાને અનર્થાન્તર શબ્દ વાપરવાની જે પ્રદક્ષિ છે, તે તત્ત્વાર્થસૂત્ર (૧, ૧૩)માં પણ છે.

ઘ. ઔદ્ધર્શનની શૂન્યવાદ, વિજ્ઞાનવાદ આદિ શાખાઓનાં ખાસ મંતવ્યોનો કે વિશિષ્ટ શબ્દોનો જેવી રીતે ‘સર્વાર્થસિદ્ધિ’માં ઉલ્લેખ છે, તેવી રીતે તત્ત્વાર્થભાષ્યમાં નથી, તેમ છતાં ઔદ્ધર્શનનાં થોડાંક સામાન્ય મંતવ્યો તંત્રાંતરનાં મંતવ્ય તરીકે એ-એક સ્થળે આવે છે. એ મંતવ્યો પાલી પિટકે ઉપરથી લેવામાં આવ્યાં છે, કે મહાયાને રચેલ સંસ્કૃત પિટકે ઉપરથી લેવામાં આવ્યાં છે, કે કોઈ ખીજ તદ્વિષયક ગ્રંથ ઉપરથી લેવામાં

૧. “પ્રત્યક્ષાનુમાનોપમાનશબ્દાઃ પ્રમાણાનિ ।”

—ન્યાયદર્શન, ૧, ૧, ૭

“ચતુર્વિઘમિત્યેકે નયવાદાન્તરેણ” તત્ત્વાર્થ—ભાષ્ય, ૧, ૬ અને યથા વા પ્રત્યક્ષાનુમાનોપમાનાસવચ્ચનૈઃ પ્રમાણૈરેકોડર્થ પ્રમીયતે” તત્ત્વાર્થ ભાષ્ય, ૧, ૩૫.

૨. જુઓ ૧, ૧, ૫૬; ૨, ૩, ૧, અને ૫, ૧, ૫૯નું મહાભાષ્ય.

ત ૨

આવ્યાં છે, એ સવાલ વિચારવા જેવો છે. તેમાં પહેલો ઉલ્લેખ જૈનમત પ્રમાણે નરકભૂમિઓની સંખ્યા બતાવતાં ઔદ્ધસમ્મત સંખ્યાનું ખંડન કરવા માટે આવેલો છે. તે આ પ્રમાણે—“અપિ ચ તન્ત્રાન્તરીયા અસંખ્યેષુ લોકઘાતુષ્વસહ્સ્રયેયાઃ પૃથિવીપ્રસ્તારા इत्यव्यवसिताः” તત્ત્વાર્થભાષ્ય, અં ૩, સૂં ૧.

બીજો ઉલ્લેખ પુદ્ગલનું જૈનમત પ્રમાણે લક્ષણ બતાવતાં ઔદ્ધસમ્મત પુદ્ગલ શબ્દના અર્થનું નિરાકરણ કરતાં આવેલો છે. “પુદ્ગલાનિતિ ચ તન્ત્રાન્તરીયા જીવાન્ પરિમાષન્તે” । અં ૫, સૂં ૨૩ નું ઉત્થાન ભાષ્ય.

ઉમાસ્વાતિના પૂર્વવર્તી જૈનાચાર્યોએ સંસ્કૃત ભાષામાં લખવાની શક્તિ કેળવી ન હોત, અને તે ભાષામાં લખવાનો પ્રઘાત શરૂ કર્યો ન હોત, તો ઉમાસ્વાતિ યોગ્યતા આટલી સરળ અને પ્રસન્ન સંસ્કૃત શૈલીમાં પ્રાકૃતપરિભાષામાં ૩૯ સાંપ્રદાયિક વિચારોને આટલી સફળતાપૂર્વક ગૂંથી શક્યા હોત કે નહિ, એ એક

૧. અહીં એક બાબત ખાસ નોંધવા જેવી છે તે એ કે, ઉમાસ્વાતિ ઔદ્ધસમ્મત ‘પુદ્ગલ’ શબ્દના ‘જ્વ’ અર્થને માન્ય ન રાખતા હોય તેમ તેનો મતાંતર તરીકે ઉલ્લેખ કરી પછી જ જૈનશાસ્ત્ર પુદ્ગલ શબ્દનો શો અર્થ માને છે એ સૂત્રમાં બતાવે છે. પરંતુ ભગવતીસૂત્ર શતક ૮, ઉદ્દેશક ૧૦; અને શં ૨૦, ઉં ૨માં ‘પુદ્ગલ’ શબ્દનો ‘જ્વ’ અર્થ વર્ણવાયેલો દેખાય છે. જો ભગવતીમાં વર્ણવાયેલો પુદ્ગલ શબ્દનો જ્વ અર્થ જૈન દષ્ટિએ જ વર્ણવાયો છે એમ માનીએ, તો ઉમાસ્વાતિએ એ જ મતને ઔદ્ધ-મતરૂપે કેમ અમાન્ય રાખ્યો હશે, એ સવાલ છે. શું તેઓની દષ્ટિમાં ભગવતીમાંનો પુદ્ગલ શબ્દનો જ્વ અર્થ એ ઔદ્ધમતરૂપે જ હશે ?

સવાલ જ છે. છતાં અત્યાર સુધીમાં ઉપલબ્ધ સમગ્ર જૈન વાક્યમયનો ઇતિહાસ તો એમ જ કહે છે કે, ઉમાસ્વાતિ જ જૈનાચાર્યોમાં પ્રથમ સંસ્કૃત લેખક છે. તેમના ગ્રંથોની પ્રસન્ન, સંક્ષિપ્ત અને શુદ્ધ શૈલી તેમના સંસ્કૃત ભાષા ઉપરના પ્રભુત્વની સાક્ષી પૂરે છે. જૈન આગમમાં આવતી જ્ઞાન, જ્ઞેય, આચાર, ભૂગોળ, ખગોળ આદિને લગતી બાબતોનો સંગ્રહ જે સંક્ષેપથી તેમણે તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રમાં કર્યો છે, તે તેમના વાચકવંશમાં થવાની અને વાચકપદની યથાર્થતાની સાક્ષી પૂરે છે. તેમની તત્ત્વાર્થના પ્રારંભની કારિકાઓ અને ખીજી પદ્યકૃતિઓ સૂચવે છે કે, તેઓ ગદ્યની પેઠે પદ્યના પણ પ્રાંજલ લેખક હતા. તેમનાં સલાહ્ય સૂત્રોનું ખારીક અવલોકન તેમના જૈન આગમ સંબંધી સર્વગ્રાહી અભ્યાસ ઉપરાંત વૈશેષિક, ન્યાય, યોગ અને બૌદ્ધ આદિ દાર્શનિક સાહિત્યના તેમના અભ્યાસની પ્રતીતિ કરાવે છે. તત્ત્વાર્થલાહ્ય (૧, ૫; ૨, ૧૫) માં ટાંકેલાં વ્યાકરણનાં સૂત્રો એમના પાણિનીય વ્યાકરણના અભ્યાસની પણ સાક્ષી પૂરે છે.

જે કે તેમની પાંચસો ગ્રંથના કર્તા તરીકે પ્રસિદ્ધિ શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં છે, અને અત્યારે કેટલાક ગ્રંથો તેમની કૃતિ તરીકે જાણીતા^૧ છે; છતાં એ વિષે આજે ખાતરી લાયક કાંઈ પણ કહેવાનું સાધન નથી. એવી સ્થિતિમાં

૧. જંબુદ્વીપસમાસપ્રકરણ, પૂજ્યપ્રકરણ, શ્રાવકપ્રજ્ઞપ્તિ, ક્ષેત્ર-વિચાર, પ્રશમરતિ. સિદ્ધસેન પોતાની વૃત્તિમાં [૭, ૧૦, ૫૦ ૭૮, ૫, ૨] તેમના 'શૌચપ્રકરણ', નામના ગ્રંથનો ઉલ્લેખ કરે છે, જે અત્યારે ઉપલબ્ધ નથી.

પણ 'પ્રશમરતિ'ની^૧ ભાષા અને વિચારસરણી એ ગ્રંથ ઉમાસ્વાતિકર્તૃક હોવાનું માનવાને લલચ્યાવે છે.

ઉમાસ્વાતિ પોતાને વાચક કહે છે, એનો અર્થ 'પૂર્વવિત્'^૨ કરી પ્રથમથી જ શ્વેતાંબરાચાર્યો ઉમાસ્વાતિને 'પૂર્વવિત્'

૧. વૃત્તિકાર સિદ્ધસેન 'પ્રશમરતિ'ને ભાષ્યકારની જ કૃતિ તરીકે સૂચવે છે જેમકે—“યતઃ પ્રશમરતૌ (કા. ૨૦૮) અનેનૈવોક્તમ્—પરમાણુરપ્રદેશો, વર્ણાદિગુણેષુ મજનીયઃ ।” “વાચકેન ત્વેતદેવ વલ્લસંજ્ઞયા પ્રશમરતૌ (કા. ૮૦) ઉપાત્તમ્”—૫, ૬ તથા ૯, ૧ની ભાષ્યવૃત્તિ.

સિદ્ધસેન ભાષ્યકાર તેમ જ સૂત્રકારને એક તો સમજે જ છે. જેમકે, “સ્વકૃતસૂત્રસંનિવેશમાશ્રિત્યોક્તમ્ ।”—૯, ૨૨, પૃ. ૨૫૩.

“इति श्रीमदर्ह त्वने तत्त्वार्थाधिगमे उमास्वातिवाचकोपज्ञ-सूत्रभाष्ये भाष्यानुसारिण्यां च टीकायां सिद्धसेनगणिविरचितायां अन-गारागारिधर्मप्ररूपकः सप्तमोऽध्यायः ।”

— તત્ત્વાર્થભાષ્યના સાતમા અધ્યાયની ટીકાની પુષ્પિકા 'પ્રશમરતિ' પ્રકરણની ૧૨૦મી કારિકા 'આચાર્ય આહ' કહીને નિશીથચૂલિંમાં ઉદ્ધરેલી છે. એ ચૂલિંના પ્રણેતા જિનદાસ મહત્તરનો સમય વિ. નો આઠમો સૈકો એમણે પોતાની નંદિસૂત્રની ચૂલિંમાં જણાવ્યો છે, એ ઉપરથી એમ કહી શકાય કે, 'પ્રશમરતિ' વિશેષ પ્રાચીન છે. એથી અને ઉપર જણાવેલા કારણોથી એ કૃતિ વાચકની હોય તો ના નહિ.

૨. પૂર્વો ચૌદ હોવાનું સમવાયાંગ આદિ આગમોમાં વર્ણન છે. તે 'દૃષ્ટિવાદ' નામના બારમા અંગનો પાંચમો ભાગ હતાં એવો પણ ઉલ્લેખ છે. પૂર્વશ્રુત એટલે ભગવાન મહાવીરે સૌથી પહેલાં આપેલ ઉપદેશ, એવી ચાલુ પરંપરાગત માન્યતા છે. પશ્ચિમીય વિદ્વાનોની એ વિષે કલ્પના એવી છે કે, ૭૦ પાશ્વનાથની

તરીકે ઓળખતા આવ્યા છે. દિગંબર પરંપરામાં પણ તેમને 'શ્રુતકેવલિદેશીય' કહ્યા છે.^૧

એમનો તત્ત્વાર્થ ગ્રંથ એમના અગિયાર અંગવિષયક શ્રુતજ્ઞાનની તો પ્રતીતિ કરાવી જ રહ્યો છે. એટલે એટલી યોગ્યતા વિષે કશો જ સંદેહ નથી. એમણે પોતાને વારસામાં મળેલ આર્હતશ્રુતના બધા પદાર્થોનો સંગ્રહ^૨ તત્ત્વાર્થમાં કયો છે; એક પણ મહત્ત્વની દેખાતી બાબત તેમણે વણકહ્યું છોડી નથી. તેથી જ આં હેમચંદ્ર સંગ્રહકાર તરીકે ઉમાસ્વાતિનું સ્થાન સર્વોત્કૃષ્ટ આકે છે.^૩ એ જ યોગ્યતાને લીધે તેમના તત્ત્વાર્થની વ્યાખ્યા કરવા બધા જ શ્વેતાંબર, દિગંબર આચાર્યો પ્રેરાયેલા છે.

પરંપરાનું જે પૂર્વકાલીન શ્રુત ભં મહાવીરને અગર તેમના શિષ્યોને મળ્યું, તે પૂર્વશ્રુત. આ શ્રુત કંમે કંમે ભં મહાવીરના ઉપદિષ્ટ શ્રુતમાં જ મળી ગયું, અને તેના જ એક ભાગ તરીકે ગણાયું. જેઓ ભં મહાવીરની દ્વાદશાંગીના ધારક હતા, તેઓ એ પૂર્વશ્રુતને તો જાણતા જ હોય. ક'ઠે રાખવાનો પ્રધાત અને બીજાં કારણોને લીધે કંમે કંમે પૂર્વશ્રુત નાશ પામ્યું અને આજે ફક્ત પૂર્વગતગાથા૩યે નામમાત્રથી શેષ રહેલું નોંધાયેલું મળે છે.

૧. નગર તાલુકાના એક દિગંબર શિલાલેખ નં. ૪૬માં તેમને 'શ્રુતકેવલિદેશીય' કહ્યા છે. જેમકે,

“તત્ત્વાર્થસૂત્રકર્તારમુમાસ્વાતિમુનીશ્વરમ્ ।

શ્રુતકેવલિદેશીયં વંદેઉહં ગુણમન્દિરમ્ ॥”

૨. તત્ત્વાર્થમાં વર્ણવાયેલા વિષયોનું મૂળ જાણવા માટે જુઓ ભં આત્મારામજી સંપાદિત 'તત્ત્વાર્થસૂત્ર-જ્ઞાનાગમસમન્વય'.

૩ “ઉપોમાસ્વાતિ સંગ્રહીતારઃ” - સિદ્ધહેમ, ૨, ૨, ૩૬.

દિગંબરો વાચક ઉમાસ્વાતિને પોતાની પરંપરાના માની તેમની કૃતિ તરીકે માત્ર તત્ત્વાર્થસૂત્રને જ સ્વીકારે છે. જ્યારે શ્વેતાંબરો તેમને પોતાની પરંપરામાં થયેલા પરંપરા માને છે અને તેમની કૃતિ તરીકે તત્ત્વાર્થ-સૂત્ર ઉપરાંત ભાષ્યને સ્વીકારે છે. આમ હોવાથી પ્રશ્ન એ થાય છે કે, ઉમાસ્વાતિ દિગંબર પરંપરામાં થયેલા છે, કે શ્વેતાંબર પરંપરામાં થયેલા છે, કે એ બેથી કોઈ જુદી જ પરંપરામાં થયેલા છે? આ પ્રશ્નનો નિકાલ ભાષ્યના કર્તૃત્વની પરીક્ષા અને પ્રશસ્તિની સત્યતાની પરીક્ષાથી જોવા આવી શકે, તેવો બીજા એકે સાધનથી આવી શકે તેમ અત્યારે લાગતું નથી; તેથી ઉક્ત ભાષ્ય ઉમાસ્વાતિની કૃતિ છે કે અન્યની, તેમ જ તેના અંતમાં આપેલી પ્રશસ્તિ યથાર્થ છે, કલ્પિત છે, કે પાછળથી પ્રક્ષિપ્ત છે, એ સવાલ ચર્ચાવા પ્રાપ્ત થાય છે.

ભાષ્યના પ્રારંભમાં જે ૩૧ કારિકાઓ^૧ છે, તે જોકે સૂક્ત મૂળ સૂત્રરચનાનો ઉદ્દેશ જણાવવા પૂરતી હોઈ, મૂળ

૧. આ સિવાય ભાષ્યના અંતમાં પ્રશસ્તિ પહેલાં ૩૨ અનુષ્ટુપ છંદનાં પદો છે. એ પદોની વ્યાખ્યા ભાષ્યની ઉપલબ્ધ બંને વ્યાખ્યાઓમાં છે જ અને વ્યાખ્યાકારો એ પદોને ભાષ્યનાં સમજીને જ તે ઉપર લખે છે. એમાંના ૮મા પદને ઉમાસ્વાતિકર્તૃક માની આ૦ હરિભદ્રે પોતાના “શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય”માં ૧૯૨ મા પદ તરીકે ઉદ્ધૃત કર્યું છે. એટલે આઠમા સૈકામાં શ્વેતાંબર આચાર્યો ભાષ્યને નિર્વિવાદપણે સ્વોપજ્ઞ માનતા એ નક્કી છે.

આ પદોને પૂજ્યપાદે શર્યાતની કારિકાની પેઠે છોડી જ લીધાં છે, તેમ છતાં પૂજ્યપાદના અનુગામી અકલંકે પાછાં પોતાના “શબ્દવાર્તિક”ના અંતમાં તે પદો લીધાં હોય તેમ લાગે છે; કારણ કે

સૂત્રગ્રંથને જ લક્ષી લખાયેલી ભાસે છે; તેમજ ભાષ્યના અંતમાં રહેલી પ્રશસ્તિ પણ મૂળ સૂત્રકારની માનવામાં કાંઈ ખાસ અસંગતિ નથી. તેમ છતાંય એ પ્રશ્ન ઊભો જ રહે છે કે જે ભાષ્યકાર સૂત્રકારથી ભિન્ન હોય, અને તેમની સામે સૂત્રકારની રચેલી કારિકાઓ તથા પ્રશસ્તિ હોય, તો તેઓ પોતે પોતાના ભાષ્યના પ્રારંભમાં અને અંતમાં કાંઈ ને કાંઈ મંગલ, પ્રશસ્તિ જેવું લખ્યા વિના રહે ખરા? વળી એમણે પોતા તરફથી આદિ કે અંતમાં કશું જ નથી લખ્યું એમ માની લઈ એ તોયે, એક સવાલ રહે જ છે કે, ભાષ્યકારે જેમ સૂત્રનું વિવરણ કર્યું, તેમ સૂત્રકારની કારિકાઓ અને પ્રશસ્તિગ્રંથનું વિવરણ કેમ ન કર્યું? શું તેઓ સૂત્રગ્રંથની વ્યાખ્યા કરે અને તેના આદિ તથા અંતના ગંભીર મનોહર અને મહત્વપૂર્ણ ભાગની વ્યાખ્યા કરવી છોડી દે, એમ અને ખરું? આ સવાલ આપણને એવી નિશ્ચિત માન્યતા ઉપર લઈ જાય છે કે, ભાષ્યકાર સૂત્રકારથી ભિન્ન નથી અને તેથી જ તેમણે ભાષ્ય લખતી વખતે શરૂઆતમાં પોતાના સૂત્રગ્રંથને લક્ષી કારિકાઓ રચી તેમજ મૂકી, અને અંતમાં સૂત્ર તેમજ

મુદ્રિત ‘રાજવાર્ત્તિક’ને અંતે તે પદો જોવામાં આવે છે. દિગંબરાચાર્ય અમૃતચંદ્રે પણ પોતાના ‘તત્ત્વાર્થસાર’માં એ જ પદો નંબરના થોડાક ફેરફાર સાથે લીધાં છે.

આ અંતનાં પદો ઉપરાંત ભાષ્યમાં વચ્ચે વચ્ચે ‘આહ’ ઉક્તં ચ’ ઇત્યાદિ નિદેશન સાથે અને ક્યાંઈકે કશા જ નિદેશ વિના કેટલાંક પદો આવે છે. એ પદો ભાષ્યના કર્તાનાં જ છે કે ખીજા કોઈનાં છે, એ જાણવાનું કાંઈ વિશ્વસ્ત સાધન નથી. પણ ભાષા અને રચના જોતાં તે પદો ભાષ્યકારનાં જ હોવાનો સંભવ વિશેષ લાગે છે.

ભાષ્ય ખંનેના કર્તા તરીકે પોતાને જણાવનારી પોતાની પ્રશસ્તિ લખી છે. આ ઉપરાંત નીચેની બે દલીલો આપણને સૂત્રકાર અને ભાષ્યકારનું એકત્વ માનવા પ્રેરે છે :

૧. શરૂઆતની કારિકાઓમાં^૧ અને કેટલેક સ્થળે ભાષ્યમાં^૨ ‘કહીશુ’ એવા અર્થમાં ‘વક્ષ્યામિ’ ‘વક્ષ્યામઃ’ વગેરે પ્રથમ પુરુષનો નિર્દેશ છે અને એ નિર્દેશમાં કરેલી પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે પાછું સૂત્રમાં જ કહેવામાં આવ્યું છે; તેથી સૂત્ર અને ભાષ્ય ખંનેને એકની કૃતિ માનવા વિશે સંદેહ રહેતો નથી.

૨. પહેલેથી ઠેઠ સુધીનું ભાષ્ય જોઈ જતાં એક વાત મન પર ઠસે છે અને તે એ કે, કોઈ પણ સ્થળે સૂત્રનો અર્થ કરવામાં શબ્દની ખેંચતાણુ થયેલી નથી, કયાંયે સૂત્રનો અર્થ કરવામાં સંદિગ્ધપણું અગર તો વિકલ્પ કરવામાં નથી આવ્યા; તેમજ સૂત્રની ખીણ કોઈ વ્યાખ્યા મનમાં સામે રાખીને સૂત્રનો અર્થ કરવામાં નથી આવ્યો, અને કયાંયે પણ સૂત્રનો પાઠભેદ અવલંબવામાં નથી આવ્યો.

આ વસ્તુ સૂત્ર અને ભાષ્ય એકકર્તૃક હોવાની ચિરકાલીન માન્યતાને સાચી ઠરાવે છે. જ્યાં મૂળ અને ટીકાના કર્તા

૧. “તત્ત્વાર્થાધિગમાણ્યં બહુર્થે સંગ્રહં લઘુગ્રન્થમ્ ।

વક્ષ્યામિ શિષ્યહિતમિમમર્હદ્વચનૈકદેશસ્ય । ૨૨ ॥

“નર્તે ચ મોક્ષમાર્ગાદ્બ્રતોપદેશોઽસ્તિ જ ગતિ કૃત્સ્નેઽસ્મિન્ ।

“તસ્માત્પરમિમમેવૈતિ મોક્ષમાર્ગં પ્રવક્ષ્યામિ ” ॥૩૧ ॥

૨. ગુણાન્ લક્ષણતો વક્ષ્યામઃ । --૫, ૩૭નું ભાષ્ય, આગળનું સૂત્ર ૫. ૪૦

“અનાદિરાદિમાંશ્ચ તં પરસ્તાદ્વક્ષ્યામઃ । ” --૫, ૨૨નું ભાષ્ય, આગળનું સૂત્ર ૫, ૪૨.

જુદા હોય, ત્યાં તત્ત્વજ્ઞાનવિષયક પ્રતિષ્ઠિત તેમજ અનેક સંપ્ર-
દાયમાં માન્ય થયેલા ગ્રંથોમાં ઉપરના જેવી વસ્તુસ્થિતિ હોતી
નથી. દાખલા તરીકે વૈદિકદર્શનમાં પ્રતિષ્ઠિત ‘બ્રહ્મસૂત્ર’
ગ્રંથને લો. જે તેના જ કર્તા પોતે વ્યાખ્યાકાર હોત, તે
તેનાં ભાષ્યોમાં આજે જે શબ્દોની ખેંચતાણુ, અર્થના વિકલ્પો
અને અર્થનું સંદિગ્ધપણું તેમજ સૂત્રના પાઠભેદ દેખાય છે, તે
કદી ન હોત. એ જ રીતે તત્ત્વાર્થસૂત્રના પ્રણેતાએ જ જે
‘સર્વાર્થસિદ્ધિ,’ ‘રાજવાર્તિક’ અને ‘શ્લોકવાર્તિક’ આદિ કોઈ
વ્યાખ્યા લખી હોત, તે તેમાં જે અર્થની ખેંચતાણુ, શબ્દનું
મચરડવાપણું, અધ્યાહાર અર્થનું સંદિગ્ધપણું અને પાઠભેદો^૧
દેખાય છે, તે કદી જ ન હોત. આ વસ્તુ નિશ્ચિત રીતે
એકકર્તૃક મૂળ અને ટીકા હોય તેવા ગ્રંથો જેવાથી ધરાધર
સમજી શકાય તેવા છે. આટલી ચર્ચા મૂળ અને ભાષ્યના
કર્તા એક હોવાની માન્યતાની નિશ્ચિત ભૂમિકા ઉપર આપણને
લાવી મૂકે છે.^૨

મૂળ અને ભાષ્યના કર્તા એક જ છે એ નિશ્ચય તેઓ

૧. દાખલા તરીકે જુઓ સર્વાર્થસિદ્ધિ — “ચરમદેહા इति वा
पाठ ।” — ૨. ૫૩ । અથવા एकादश जिने न सन्तीति वाक्यशेषः
कल्पनीयः सोपस्कारत्वात् सूत्राणाम् ” — ૯, ૧૧ । અને “लिङ्गेन
केन सिद्धिः ? अवेदत्वेन त्रिभ्यो वा वेदेभ्यः सिद्धिर्भावतो न द्रव्यतः,
द्रव्यतः पुंलिङ्गेनैव अथवा निर्ग्रन्थलिङ्गेन सग्रन्थलिङ्गेन वा सिद्धिर्भूत-
पूर्वनयापेक्षया ” — ૧૦, ૯ ।

૨. ઉપલબ્ધ સંસ્કૃત વાક્યમય જોતાં મૂળકારે જ મૂળ સૂત્ર
ઉપર ભાષ્ય લખ્યું હોય એવો આ પ્રથમ દાખલો છે.

કઈ પરંપરાના હતા એ પ્રશ્નનો નિકાલ આણવામાં બહુ ઉપયોગી છે. ઉમાસ્વાતિ દિગંબર પરંપરાના ન જ હતા એવી ખાતરી કરવા માટે નીચેની દલીલો બસ છે :

(૧) પ્રશસ્તિમાં સૂચવેલ ઉચ્ચનાગર શાખા અગર તેો નાગરશાખા ક્યારે પણ દિગંબર સંપ્રદાયમાં થયાનું એક પણ પ્રમાણ નથી.

(૨) સૂત્રમાં^૧ પ્રથમ કહ્યા પ્રમાણે બાર સ્વર્ગોનું ભાષ્યમાં વર્ણન છે, તે માન્યતા દિગંબર સંપ્રદાયને ઇષ્ટ નથી.^૨ ‘કાળ’ એ કોઈને મતે વાસ્તવિક દ્રવ્ય છે એવું સૂત્ર (૫, ૩૮) અને ભાષ્યનું વર્ણન દિગંબરીય પક્ષ(૫, ૩૯)થી વિરુદ્ધ છે. કેવળીમાં (૯, ૧૧) અગિયાર પરીષદ હોવાની સૂત્ર અને ભાષ્યગત સીધી માન્યતા તથા પુત્રાક આદિ નિર્ગ્રંથોમાં દ્રવ્યલિંગના વિકલ્પની અને સિદ્ધમાં લિંગદ્વારનું ભાષ્યગત વક્તવ્ય દિગંબર પરંપરાથી ઊલટું છે.^૩

૧. જુઓ ૪, ૩ અને ૪, ૨૦ તથા તેનું ભાષ્ય

૨. જુઓ ૪, ૧૯ની ‘સર્વાર્થસિદ્ધિ’. પરંતુ ‘જૈનજગત’ વર્ષ ૫, અંક ૨માં પૃ ૧૨ ઉપર પ્રગટ થયેલા લેખથી માલુમ થાય છે કે, દિગંબરીય પ્રાચીન ગ્રંથોમાં બાર કલ્પ (સ્વર્ગ) હોવાનું કથન છે. આ જ બાર કલ્પ સોળ સ્વર્ગરૂપે વર્ણવાયાં છે. તેથી મૂળ બારની જ સંખ્યા હતી, અને પછીથી જ કોઈ કાળે સોળની સંખ્યા દિગંબરીય ગ્રંથોમાં આવી છે.

૩. સરખાવો ૯, ૪૯ અને ૧૦, ૭ના ભાષ્યને તે જ સૂત્રોની ‘સર્વાર્થસિદ્ધિ’ સાથે. અહીં એ પ્રશ્ન થશે કે, ૧૦, ૯ની ‘સર્વાર્થસિદ્ધિમાં’ લિંગ અને તીર્થદ્વારની વિચારણા પ્રસંગે જૈનદષ્ટિને બંધ બંસે એવા ભાષ્યના વક્તવ્યને બદલી તેને સ્થાને ૩૯ દિગંબરીયત્વપોષક અર્થ કરવામાં આવ્યો છે; તેા પછી ૯, ૪૭ની ‘સર્વાર્થસિદ્ધિ’માં પુલાક

(૩) ભાષ્યમાં જે કેવલીમાં કેવલ ઉપરાંત ખીજા ઉપયોગ માનવા ન માનવાની જુદી જુદી માન્યતાઓ (૧, ૩૧) છે, તે કોઈ પણ દિગંબરીય ગ્રંથમાં દેખાતી નથી, અને શ્વેતાંબરીય ગ્રંથોમાં છે.

ઉક્ત દલીલો વાચક ઉમાસ્વાતિને દિગંબર પરંપરાના નથી એમ સાબિત કરે, તોયે એ તો જોવાનું બાકી જ રહે છે કે, તેઓ કઈ પરંપરાના હતા? નીચેની દલીલો તેમને શ્વેતાંબર પરંપરાના હોવાની તરફ લઈ જાય છે:

૧. પ્રશસ્તિમાં જણાવેલી ઉચ્ચનાગરી શાખા^૧ શ્વેતાંબરીય પદ્માવલીમાં છે.

૨. અમુક વિષયપરત્વે મતભેદ કે વિરોધ બતાવ્યા છતાં પણ કોઈ એવા પ્રાચીન કે અર્વાચીન શ્વેતાંબર આચાર્ય નથી કે જેમણે દિગંબર આચાર્યોની પેઠે ભાષ્યને અમાન્ય રાખ્યું હોય.

૩. ઉમાસ્વાતિની કૃતિ તરીકે માનવામાં શંકાને ભાગ્યે જ અવકાશ છે એવા ‘પ્રશમરતિ’^૨ ગ્રંથમાં મુનિના વસ્ત્રપાત્રનું

આદિમાં લિંગદ્વારનો વિચાર કરતાં તેમ કેમ નથી ક્યું, અને ૩૬ દિગંબરીયત્વથી વિરુદ્ધ જતા ભાષ્યના વક્તવ્યને અક્ષરશઃ કેમ લેવામાં આવ્યું છે? આનો ઉત્તર એ જ લાગે છે કે, સિદ્ધમાં લિંગદ્વારની વિચારણામાં પરિવર્તન કરી શકાય તેવું હતું, માટે ભાષ્ય છોડી પરિવર્તન ક્યું. પણ પુલાક આદિમાં દ્રવ્યલિંગના વિચાર પ્રસંગે ખીજા કોઈ પરિવર્તન શક્ય હતું નહિ, તેથી ભાષ્યનું જ વક્તવ્ય અક્ષરશઃ રાખ્યું. જે કોઈ પણ રીતે પરિવર્તન શક્ય જણાયું હોત, તો પૂજ્યપાદ નહિ તો છેવટે અક્લંક પણ એ પરિવર્તન કરત.

૧. જુઓ આ ‘પરિચય’, પૃ૦ ૫ અને ૮.

૨. જુઓ શ્લોક નં ૧૩૫ થી.

વ્યવસ્થિત નિરૂપણ જોવામાં આવે છે, જેને શ્વેતાંબર પરંપરા નિર્વિવાદપણે સ્વીકારે છે.

૪. ઉમાસ્વાતિના વાયકવંશનો ઉલ્લેખ અને તે જ વંશમાં થયેલ અન્ય આચાર્યોનું વર્ણન શ્વેતાંબરીય પટ્ટાવલીઓ, પન્નાવણા, અને નંદિની સ્થવિરાવલીમાં છે.

આ દલીલો વાયક ઉમાસ્વાતિને શ્વેતાંબર પરંપરાના મનાવે-છે; અને અત્યાર સુધીના સમગ્ર શ્વેતાંબર આચાર્યો તેમને પોતાની જ પરંપરાના પ્રથમથી માનતા આવ્યા છે. વાયક ઉમાસ્વાતિ શ્વેતાંબર પરંપરામાં થયા છે, દિગંબરમાં નહીં, એવું મારું પોતાનું મંતવ્ય અધિક વાચન-ચિંતન બાદ અત્યાર સુધીમાં દઢ થયું છે. આ મંતવ્યને વિશેષ સ્પષ્ટ કરવા સારુ દિગંબર શ્વેતાંબરો વચ્ચેના ભેદ વિષયક ઇતિહાસના કેટલાક પ્રશ્નો ઉપર પ્રકાશ નાખવો જરૂરી છે. પ્રથમ પ્રશ્ન એ છે કે, આજે જે દિગંબર શ્વેતાંબર વચ્ચેના ભેદ કે વિરોધનો વિષય શ્રુત તથા આચાર જોવામાં આવે છે, તેનું પ્રાચીન મૂળ કયાં સુધી મળે છે, તથા તે પ્રાચીન મૂળ મુખ્યત્વે શી બાબતમાં હતું. બીજો પ્રશ્ન એ છે કે, બંને ફિરકાઓને સમાનરૂપે માન્ય એવું શ્રુત હતું કે નહીં, અને હતું તો કયાં સુધી તે સમાન માન્યતાનો વિષય રહ્યું, અને ક્યારથી તેમાં મતભેદ દાખલ થયો, તથા તે મતભેદના અંતિમ ફલસ્વરૂપ એકબીજાને પરસ્પર પૂર્ણરૂપે અમાન્ય એવા શ્રુતભેદનું નિર્માણ ક્યારે થયું ?

ત્રીજો પણ અંતિમ પ્રશ્ન એ છે કે, ઉમાસ્વાતિ પોતે કઈ પરંપરાના આચાર્યનું પાલન કરતા હતા, તથા તેમણે જે શ્રુતને આધાર રાખીને તત્ત્વાર્થની રચના કરી, તે શ્રુત ઉક્ત બંને ફિરકાઓને પૂર્ણપણે સમાનભાવથી માન્ય હતું, કે કોઈ

એક ફિરકાને જ પૂર્ણરૂપે માન્ય, પરંતુ બીજા ફિરકાને પૂર્ણરૂપે અમાન્ય હતું ?

૧. જે કાંઈ ઐતિહાસિક સામગ્રી અત્યારે મળે છે, તેનાથી નિર્વિવાદ રીતે એટલું સ્પષ્ટ માલૂમ પડે છે કે, ભગવાન મહાવીર પાર્શ્વાપત્યની ૧૫૨૫૨માં થયા હતા, અને તેમણે શિથિલ અથવા મધ્યમ ત્યાગ માર્ગમાં પોતાના ઉત્કટ ત્યાગમાર્ગ-મય વ્યક્તિત્વ દ્વારા નવીન જીવન રેડ્યું. શરૂઆતમાં વિરોધ તેમજ ઉદાસીનતા રાખનારા અનેક પાર્શ્વસંતાનિક સાધુ-શ્રાવક ભગવાન મહાવીરના શાસનમાં આવી મળ્યા.^૨ ભગવાન મહાવીરે પોતાની નાયકત્વોચિત ઉદાર પરંતુ તાત્વિકદષ્ટિથી પોતાના શાસનમાં તે બંને દળોનું સ્થાન નિશ્ચિત કર્યું,^૩ જેમાંનું એક બિલકુલ નગ્નજીવી તથા ઉત્કટ વિહારી હતું, અને બીજું

૧. આચારાંગસૂત્ર, ૧૭૮.

૨. કાલાસવેસિયપુત્ર (ભગવતી૦ ૧, ૯), કેરી (ઉત્તરાધ્યયન૦ ૨૩), ઉદકપેઠાલપુત્ર (સૂત્રકૃતાંગ ૨, ૭), ગાંગેય (ભગવતી૦ ૯, ૩૨) ઇત્યાદિ. વિશેષ માટે જુઓ 'ઉત્થાન મહાવીરાંક' પૃ૦ ૫૮. કેટલાક પાર્શ્વાપત્યોએ તે પંચમહાવ્રત અને પ્રતિક્રમણ સહિત નમ્રત્વનો પણ સ્વીકાર કર્યો, એવો ઉલ્લેખ આજ સુધી અંગેમાં સુરક્ષિત છે. દાખલા તરીકે ભગવતી૦ ૧, ૯.

૩. આચારાંગમાં સચેલ અને અચેલ એમ બંને પ્રકારના મુનિઓનું વર્ણન છે. અચેલ મુનિનાં વર્ણન માટે પ્રથમ શ્રુતસ્કંધના છઠ્ઠા અધ્યાયના ૧૮૩મા સૂત્રથી આગળનાં સૂત્ર જેવાં જોઈએ; અને સચેલ મુનિના વસ્ત્ર વિષયક આચાર માટે દ્વિતીય શ્રુતસ્કંધનું પાંચમું અધ્યાયન જેવું જોઈએ. તથા સચેલ મુનિ અને અચેલ મુનિ એ બંને મોહને કેવી રીતે જીતે એ બાબતના સૈચક વર્ણન માટે જુઓ આચારાંગ ૧, ૮.

ખિલકુલ નગ્ન નહીં એવું મધ્યમમાર્ગી પણ હતું. એ બંને દ્વેષોમાં ખિલકુલ નગ્ન રહેવા કે ન રહેવાના વિષયમાં તથા બીજા કેટલાક આચારોના વિષયમાં ભેદ હતો,^૧ તો પણ ભગવાનના વ્યક્તિત્વને કારણે તે વિરોધનું રૂપ ધારણ કરી શક્યો નહિ. ઉત્તમ અને મધ્યમ ત્યાગમાર્ગના એ પ્રાચીન સમન્વયમાં જ વર્તમાન દિગંબર શ્વેતાંબરોના ભેદનું મૂળ છે.

એ પ્રાચીન સમયમાં જૈન પરંપરામાં દિગંબર શ્વેતાંબર એવા શબ્દ ન હતા તો પણ આચારભેદ સૂચવનારા નગ્ન, અચેલ (ઉત્ત૦ ૨૩, ૧૩, ૨૯) જિનકલ્પિક, પાણિપ્રતિગ્રહ (કલ્પસૂત્ર ૯, ૨૮), પાણિપાત્ર વગેરે શબ્દ ઉત્કટ ત્યાગવાળા દળને માટે; તથા સચેલ, પ્રતિગ્રહધારી, (કલ્પસૂત્ર ૯, ૩૧), સ્થવિરકલ્પ (કલ્પસૂત્ર ૯, ૬૩) વગેરે શબ્દ મધ્યમ ત્યાગવાળા દળને માટે મળી આવે છે.

૨. એ એ દ્વેષોમાં આચારવિષયક ભેદ હોવા છતાં ભગવાનના શાસનના મુખ્ય પ્રાણરૂપ શ્રુતની આબ્ધતમાં કાંઈ ભેદ ન હતો; બંને દળ બાર અંગરૂપે મનાતા તત્કાલીન શ્રુતને સમાન ભાવે સ્વીકારતાં હતાં. આચારવિષયક કાંઈક ભેદ, અને શ્રુતવિષયક પૂર્ણ અભેદની આ સ્થિતિ તરતમભાવથી ભગવાન બાદ આશરે દોઢસો વર્ષ સુધી રહી. એટલું યાદ રાખવું જોઈ એ કે, આ દરમિયાન પણ બંને દળના અનેક યોગ્ય આચાર્યોએ તે શ્રુતના આધારથી નાના મોટા ગ્રંથ રચ્યા હતા. તેમને સામાન્યરૂપે બંને દળના અનુગામી તથા વિશેષ રૂપે તે તે ગ્રંથના રચયિતાનો શિષ્યગણ સ્વીકારતા હતા, તથા પોતપોતાના ગુરુ-પ્રગુરુની કૃતિ સમજીને તેના પર વિશેષ

૧. જુઓ ઉત્તરાધ્યયન૦ અ૦ ૨૩.

ભાર મૂકતા હતા. તે જ ગ્રંથ ‘અંગબાહ્ય’, ‘અનંગ’ અથવા ‘ઉપાંગ’ નામથી ઓળખાતા હતા.^૧ અંને દ્વોની શ્રુતની બાબતમાં એટલી બધી નિષ્ઠા કે વફાદારી હતી કે, અંગ તથા અંગબાહ્યનું પ્રામાણ્ય સમાન રૂપે સ્વીકારવા છતાં પણ કોઈએ અંગ તેમજ અનંગ શ્રુતની ભેદક રેખાને ગૌણ ન કરી, અને આજે પણ અંને દળના વર્તમાન સાહિત્યમાં તે સ્થિર છે.

એક તરફથી અચેલત્વ, સચેલત્વાદિ આચારનો પૂર્વકાલીન મતભેદ, કે જે એકબીજાની સહિષ્ણુતાના તથા સમન્વયના કારણથી દબાઈ રહ્યો હતો, તે ધીરે ધીરે તીવ્ર બનતો ચાલ્યો. તેથી કરીને બીજી બાજુથી તે જ આચાર વિષયક મતભેદનું સમર્થન અંને દળવાળા મુખ્યતયા અંગ-શ્રુતના આધાર વડે કરવા લાગ્યા; અને સાથે સાથે જ પોતાના દળદ્વારા રચિત વિશેષ અંગબાહ્ય શ્રુતનો પણ ઉપયોગ તેના સમર્થનમાં કરવા લાગ્યા. તે પ્રમાણે મુખ્યતયા આચારના ભેદમાંથી જે દળભેદ સ્થિર થયો, તેને કારણે આખાય શાસનમાં અનેકવિધ ગરબડ પેદા થઈ. તેના ફલસ્વરૂપ પાટલિપુત્રની વાચના (વી૦ નિ૦ ૧૬૦ના અરસામાં) થઈ.^૨ આ વાચના સુધી તેમજ તેની પછી પણ એવું અભિન્ન અંગ-શ્રુત હતું જેને અંને દળવાળા સમાન-પણે માનતા હતા, પરંતુ કહેતા જતા હતા કે, તે મૂલશ્રુતનો

૧. દર્શનકાલિક, ઉત્તરાધ્યયન, પ્રજ્ઞાપના, અનુયોગદ્વાર, આવશ્યક ઇ૦.

૨. ‘પરિશિષ્ટપર્વ’, સર્ગ ૯, શ્લો૦ ૫૫થી. ‘વીરનિર્વાણસંવત્ત ઓર જૈનકાલગણના,’ પૃ૦ ૯૪.

ક્રમશઃ હ્રાસ થતો જાય છે. સાથે સાથે જ તેઓ પોતપોતાને અભિમત આચારને પોષક ગ્રંથો પણ રચતા ચાલ્યા. આ આચારભેદ પોષક શ્રુત દ્વારા અંતે તે પ્રાચીન અભિન્ન અંગ-શ્રુતમાં મતભેદનો જન્મ થયો, કે જે શરૂઆતમાં અર્થ કરવામાં જ હતો, પણ આગળ જઈને પાઠભેદની તથા પ્રક્ષેપ આદિની કલ્પનામાં પરિણત થયો. આ પ્રમાણે આચારભેદજનક વિચાર-ભેદે અંતે દળની તે અભિન્ન અંગશ્રુતવિષયક સમાન માન્યતામાં પણ ભેદ ઊભો કર્યો. જેથી એક દળ તો એમ માનવા-મનાવવા લાગ્યું કે, તે અભિન્ન મૂલ અંગશ્રુત મોટે ભાગે લુપ્ત જ થઈ ગયું છે; જે બાકી છે, તે પણ બનાવટ તથા નવા પ્રક્ષેપો વિનાનું નથી. એવું કહીને પણ તે દળ તે મૂલ અંગ-શ્રુતને સર્વથા છોડી બેઠું નહિ. પરંતુ સાથે સાથે જ પોતાના આચારને પોષક શ્રુતનું વિશેષ નિર્માણ કરવા લાગ્યું, અને તે દ્વારા પોતાના પક્ષનો પ્રચાર પણ કરતું રહ્યું. બીજા દળે જોયું કે પહેલું દળ તે મૂલ અંગશ્રુતમાં બનાવટી વાતો દાખલ થવાનો આક્ષેપ પણ કરે છે, પરંતુ તેને સર્વથા છોડતું પણ નથી, કે તેની રક્ષામાં સાથ પણ આપતું નથી. આ જોઈને બીજા દળે મથુરામાં^૧ એક સંમેલન કર્યું, જેમાં મૂલ અંગશ્રુતની સાથે પોતાને માન્ય અંગબાહ્ય શ્રુતનો પાઠનિશ્ચય, વર્ગીકરણ તેમજ સક્ષેપ-વિસ્તાર વગેરે કર્યા; અને તે દળમાં ભાગ લેનારા બધા સ્થવિરોને તે બધું પ્રાયઃ માન્ય હતું. જોકે આ અંગ અને અનંગ શ્રુતનું આ સંસ્કરણ નવું હતું તથા તેમાં અંગ તેમજ અનંગની ભેદક રેખા હોવા છતાં પણ અંગમાં અનંગનો

૧. વી૦ નિ૦ ૮૨૭ અને ૮૪૦ની વચ્ચે જુઓ 'વીરનિર્વાણસંવત્ત ઔર જૈન કાલગણના,' પૃ૦ ૧૦૪.

પ્રવેશ^૧ તથા હવાલો કે જે બંનેના સમપ્રામાણ્યનાં સૂચક છે, તે આવી ગયાં હતાં તથા તેના વર્ગીકરણ તથા પાઠસ્થાપનમાં પણ ફરક પડ્યો હતો; તો પણ આ નવું સંસ્કરણ તે મૂલ અંગશ્રુતને અતિશય મળતું હતું; કારણ કે, તેમાં વિરોધી દળના આચારની પોષક તે બધી બાબતો હતી, કે જે મૂલ અંગશ્રુતમાં હતી. આ માધુર-સંસ્કરણના વખતથી તો મૂલ અંગશ્રુતની સમાન માન્યતામાં બંને દળોમાં છેક જ અંતર પડી ગયું. તેણે બંને દળોના તીવ્ર શ્રુતભેદનો પાયો નાખ્યો. અચ્ચેલત્વનું સમર્થન કરનાર દળ કહેવા લાગ્યું કે, મૂલ અંગશ્રુત સર્વથા લુપ્ત જ થઈ ગયું છે. જે શ્રુત સચ્ચેલ દળની પાસે છે, અને જે અમારી પાસે છે, તે બધું મૂલ અર્થાત્ ગણધરકૃત હોવાને બદલે પાછળના પોતપોતાના આચાર્યો દ્વારા રચિત તથા સંકલિત છે. સચ્ચેલ દળવાળા કહેતા હતા કે, ખેશક પછીના આચાર્યો દ્વારા અનેકવિધ નવું શ્રુત પણ રચવામાં આવ્યું છે, તેમજ તેમણે નવી સંકલના પણ કરી છે; તો પણ મૂલ અંગશ્રુતના ભાવોમાં કોઈ પરિવર્તન કે કાપકૂપ કરવામાં આવ્યાં નથી. બારીકીથી જોતાં તથા ઐતિહાસિક કસોટીથી કસતાં સચ્ચેલ દળનું એ કથન મોટે ભાગે સાચું જ જણાય છે. કારણ કે, સચ્ચેલત્વનો પક્ષપાત અને તેનું સમર્થન કરવા છતાં પણ તે દળે અંગ શ્રુતમાંથી અચ્ચેલત્વ સમર્થક અચ્ચેલત્વ

૧. જેમ ભગવતીસૂત્રમાં અનુયોગદ્વાર, પ્રજ્ઞાપના, જંબૂદ્વીપ-પ્રજ્ઞપ્તિ, છવાભિગમસૂત્ર તથા રાજપ્રકીર્યનો ઉલ્લેખ છે. જુઓ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ દ્વારા પ્રકાશિત 'ભગવતી' ચતુર્થ અંકનું પરિશિષ્ટ.

પ્રતિપાદક કોઈ ભાગ ઉડાવી દીધો નથી.^૧ જેમ અચ્ચેલ દળ કહેતું કે, મૂલ અંગશ્રુત લુપ્ત થઈ ગયું છે, તેમ તેની સામે સચ્ચેલ દળ એમ કહેતું કે, જિનકલ્પ અર્થાત્ પાણિપાત્ર કે અચ્ચેલત્વનો જિનસંમત આચાર પણ કાલભેદને કારણે લુપ્ત જ થયો છે;^૨ તોપણ આપણે જેઈ શકીએ છીએ કે, સચ્ચેલ દળ દ્વારા સંસ્કૃત, સંગૃહીત, અને નવસંકલિત શ્રુતમાં અચ્ચેલત્વને આધારભૂત બધા પાઠ તથા તેને અનુકૂલ વ્યાખ્યાઓ મોજૂદ છે. સચ્ચેલ દળ દ્વારા અવલંબિત અંગશ્રુત મૂલ અંગશ્રુતને અતિશય મળતું હોવાની સાબિતી એ છે કે, ઉત્સર્ગ-સામાન્ય ભૂમિકાવાળું છે; તેમાં અચ્ચેલ દળના બધા અપવાદોનું અથવા વિશેષ માર્ગોનું વિધાન પૂર્ણપણે આજ પણ મોજૂદ છે. જ્યારે અચ્ચેલ દળ દ્વારા સંમત નમ્રતાચારશ્રુત ઐત્સર્ગિક નથી, કારણ કે, તે માત્ર અચ્ચેલત્વનું વિધાન કરે છે. સચ્ચેલ-દળનું શ્રુત અચ્ચેલ તથા સચ્ચેલ બંને આચારોને મોક્ષનું અંગ માને છે; વાસ્તવિક અચ્ચેલ-આચારની પ્રધાનતા પણ બતાવે છે. તેનો મતભેદ તેની સામયિકતા માત્રમાં છે. જ્યારે અચ્ચેલ-દળનું શ્રુત સચ્ચેલત્વને મોક્ષનું અંગ જ નથી માનતું, તેને તેનું પ્રતિબંધક પણ માને છે.^૩ આ સ્થિતિમાં એ સ્પષ્ટ છે કે, સચ્ચેલ દળનું શ્રુત અચ્ચેલ દળના શ્રુતની અપેક્ષાએ મૂલ અંગ-શ્રુતને ધણું મળતું છે.

૧. જુઓ આ ‘પરિચય’ પા ૨૯, નોંધ નં. ૩.

૨. ગણ-પરમોહિ-પુલાદ આહાર-સ્વવગ-ઉવસમે કપ્પે ।

સંજમતિય-કેવલિ-સિજ્ઞાણા ય જમ્બુમ્મિ બુચ્છિણ્ણા ॥ વિશેષ૦ ૨:૧૧૩ ।

૩. ‘સર્વાર્થસિદ્ધિ’માં નમ્રત્વને મોક્ષનું મુખ્ય તથા અબાધિત કારણ માન્યું છે-૫૦ ૨૪૮.

मथुरा पक्षी वललीमां^१ इरीथी श्रुत-संस्कार थयो, तेमां स्थविर अर्थात् सयेल दणनो रळो सळो मतभेद पणु नामशेष थर्ध गयो. परंतु तेनी साथे न ते दण सामे अयेल दणनो श्रुतविषयक विरोध उग्रतर थर्ध गयो. ते दणमांथी डेटलाडोअ्ये हवे रळुसळुं औद्दसीन्य छोडीने सयेल दणना श्रुतनो सर्वथा अहिणकार करवानुं ठराव्युं.

३. वायक उभास्वाति स्थविर अर्थात् सयेल परंपराना आचारवाणा अवश्य हता. नहीं तो तेमना 'प्रशमरति' ग्रंथमां सयेल धर्मानुसारी प्रतिपादन कही न होत; कारण डे, अयेल दणना डोर्ध पणु प्रवरमुनि सयेल प्रपणा करे अ्ये कही संलवित नथी. अयेल दणना प्रधान मुनि कुं'दकुं'दे पणु अ्येकमात्र अयेलत्वनो न^२ निर्देश कर्यो छे, त्यारे कुं'दकुं'दना अन्वयमां थनारा डोर्ध अयेलमुनि सयेलत्वनुं प्रतिपादन करे अ्ये संगत लागतुं नथी. 'प्रशमरति'नुं उभास्वातिकर्तृक होवापळुं पणु विश्वसनीय छे. स्थविरदणनी प्राचीन तथा विश्वस्त वंशावलीमां उभास्वातिनी उच्यानागर शाखा तथा वायक-पदुं मणी आववुं, अ्ये पणु तेमना स्थविरपक्षीय होवानुं स्रयक छे. उभास्वाति विक्रमना त्रीन सैकाथी पांयमा सैका दरम्यान डोर्ध पणु समयमां ललेने थया होय; परंतु तेमणु तत्त्वार्थनी रयनाना आधाररूपणे अंग-अनंग श्रुतनुं अवलंथन वीधुं हतुं, ते पूर्णतया स्थविरपक्षने मान्य हतुं. अने अयेल

१. वी०नि० ८२७ थी ८४० नी वच्ये. नुअो वीरनिर्वाण संवत् और जैन कालगणना', पृ० ११०.

२. प्रवचनसार, अधि० ३.

દળવાળા તેની બાબતમાં કાંતો ઉદાસીન હતા અથવા તેનો ત્યાગ જ કરી બેઠા હતા. જે ઉમાસ્વાતિ માથુરીવાચનાથી થોડાક પહેલાં થઈ ગયા હોય તો તે તેમના વડે અવલંબિત અંગ તથા અનંગશ્રુતની બાબતમાં અચ્ચેલપક્ષ પ્રાયઃ ઉદાસીન હતો. પરંતુ જે તે વાલભી વાચનાની આસપાસ થયા હોય, તો તે તેમના દ્વારા અવલંબિત શ્રુતની બાબતમાં અચ્ચેલ દળમાંથી કેટલાક ઉદાસીન જ નહીં, પરંતુ વિરોધી પણ બની ગયા હતા. અહીં એ પ્રશ્ન જરૂર થાય કે, જે ઉમાસ્વાતિ અવલંબિત શ્રુત અચ્ચેલ દળમાંથી કેટલાકને માન્ય ન હતું, તો તે દળના અનુયાયીઓએ તત્ત્વાર્થને આટલું બધું અપનાવ્યું શા માટે ? તેનો જવાબ 'લાભ્ય' અને 'સર્વાર્થસિદ્ધિ'ની તુલનામાંથી તથા મૂલસૂત્રમાંથી મળી જાય છે. ઉમાસ્વાતિ જે સચ્ચેલપક્ષાવલંબિત શ્રુતને ધારણ કરતા હતા, તેમાં નગ્નત્વનું પણ પ્રતિપાદન તથા આદર હતાં જ, કે જે સૂત્રગત (૯, ૯) 'નાગ્ન્ય' શબ્દથી સૂચિત થાય છે. તેમના લાભ્યમાં અંગબાહ્યરૂપે જે શ્રુતનો નિર્દેશ છે, તે બધું 'સર્વાર્થસિદ્ધિ'માં નથી આવ્યું; કારણ કે દશાશ્રુતસ્કંધ, કલ્પ, વ્યવહાર આદિ અચ્ચેલ પક્ષને અનુકુલ જ નથી. તે બધાં સ્પષ્ટપણે સચ્ચેલપક્ષનાં પોષક છે; પરંતુ 'સર્વાર્થસિદ્ધિ'માં દશવૈકલિક તથા ઉત્તરાધ્યયનનું નામ આવે છે; તે જોકે ખાસ અચ્ચેલ પક્ષના કોઈ આચાર્યની કૃતિઓ છે એવું નિશ્ચિત ન હોવા છતાં પણ અચ્ચેલપક્ષનાં સ્પષ્ટ વિરોધી નથી.

ઉમાસ્વાતિનાં મૂલસૂત્રોની આકર્ષકતા, તથા લાભ્યને છોડી દેવા માત્રથી તેમને પોતાના પક્ષને અનુકૂળ બનાવવાની યોગ્યતા જોઈને જ પૂજ્યપાદે તે સૂત્રો ઉપર એવી વ્યાખ્યા

લખી કે જે કેવલ અચેલ ધર્મનું જ પ્રતિપાદન કરે, અને સચેલધર્મનો સ્પષ્ટપણે નિરાસ કરે. એટલું જ નહિ, પરંતુ પૂજ્યપાદ સ્વામીએ સચેલ પક્ષાવલંબિત એકાદશ અંગ તથા અંગબાહ્ય શ્રુત કે જે વાલભી વાચનાનું વર્તમાન રૂપ છે, તેનું પણ સ્પષ્ટપણે અપ્રામાણ્ય સૂચિત કરી દીધું છે. તેમણે કહ્યું છે કે, કેવલીને કવલાહારી માનવા તથા માંસ આદિનાં ગ્રહણની વાત એ અનુક્રમે કેવલીઅવર્ણવાદ તથા શ્રુતાવર્ણવાદ છે.^૧ વસ્તુસ્થિતિ એવી જણાય છે કે, પૂજ્યપાદની 'સર્વાર્થસિદ્ધિ' કે જે મુખ્યરૂપે સ્પષ્ટ અચેલધર્મની પ્રતિપાદિકા છે, તેના રચાયા બાદ સચેલપક્ષાવલંબિત સમગ્ર શ્રુતનો જેવો બહિષ્કાર, અમુક અચેલપક્ષે કર્યો, તેવો દૃઢ અને ઐકાન્તિક બહિષ્કાર 'સર્વાર્થસિદ્ધિ'ની રચના પહેલાં થયો નહતો. 'સર્વાર્થસિદ્ધિ'ની રચના બાદ અચેલ દળમાં સચેલપક્ષીય શ્રુતનો પ્રવેશ નામમાત્રનો જ રહ્યો તેનું એ જ કારણ છે. ઉત્તરકાલીન દિગંબરીય વિદ્વાનોની શ્રુતપ્રવૃત્તિથી એ વસ્તુ દેખાઈ આવે છે. એ બાબતમાં અપવાદ છે^૨; પણ તે અગણ્ય જેવો છે.

૧. ભગવતી (શતક ૧૫), આચારાંગ (શીલાંક ટીકાસહિત પૃ૦ ૩૩૪, ૩૩૫, ૩૪૮, ૩૫૨, ૩૬૪), પ્રશ્નવ્યાકરણ (પૃ૦ ૧૪૮, ૧૫૦) આદિમાં જે માંસ સંબંધી પાઠ આવે છે, તેમને લક્ષમાં રાખીને સર્વાર્થસિદ્ધિકારે ક છે કે, આગમમાં એવી બાબતો છે એવું કબૂલ કરવું એ શ્રુતાવર્ણવાદ છે. અને ભગવતી (શતક ૧૫) આદિમાં કેવલીના આહારનું વર્ણન છે, તેને લક્ષમાં રાખીને કહ્યું છે કે, એ તો કેવલીનો અવર્ણવાદ છે.

૩. અકલંક અને વિદ્યાનંદ આદિ સિદ્ધસેનના ગ્રંથોથી પરિચિત હતા. જુઓ 'રાજવાર્તિક' ૮, ૧, ૧૭; 'શ્લોકવાર્તિક' પૃ૦ ૩.

વસ્તુતઃ પૂજ્યપાદની આસપાસના સમયમાં અચેલ અને સચેલ પક્ષમાં એટલી ખેંચતાણુ અને પક્ષાપક્ષી વધી ગઈ હતી કે, તેના ફક્તસ્વરૂપ 'સર્વાર્થસિદ્ધિ' રચાયા બાદ તથા તેની અતિ પ્રતિષ્ઠા જન્મી ગયા બાદ, અચેલ પક્ષમાંથી તત્ત્વાર્થલાખ્યનું રહ્યુંસહ્યું સ્થાન પણ નીકળી ગયું. ઘણો ઘણો વિચાર કરવા છતાં એ પ્રશ્નનો હજુ સુધી કોઈ ઉત્તર જડતો નથી કે, જેમ તેમ કરીને પણ સચેલપક્ષે અંગશ્રુતને અત્યાર સુધી કોઈ ને કોઈ રૂપમાં સાચવી રાખ્યું, તો પછી છુદ્ધિમાં, શ્રુતલક્ષિતમાં, અને અપ્રમાદમાં સચેલ પક્ષથી કોઈ રીતે ઊતરતા નહિ એવા અચેલપક્ષે અંગશ્રુતને સમૂલ નષ્ટ કેમ થવા દીધું? જે અચેલ પક્ષના અગ્રગામી કુંદકુંદ, પૂજ્યપાદ, સમંતલદ્ર આદિનો આટલો બધો શ્રુતવિસ્તાર અચેલપક્ષે સાચવી રાખ્યો, તો આજ સુધી અંગશ્રુતનો કાંઈક મૂલ લાગ પણ સાચવી ન રાખવાનું કાંઈ જ કારણ ન હતું. અંગશ્રુતની વાત છોડી અંગબાહ્ય તરફ નજર કરીએ, તો પણ પ્રશ્ન જ થાય છે કે, પૂજ્યપાદ દ્વારા નિર્દિષ્ટ દશવૈકલિક, ઉત્તરાધ્યયન જેવા નાનાસરખા ગ્રંથ અચેલપક્ષીય શ્રુતમાંથી લુપ્ત કેવી રીતે થયા? કારણકે તેમનાથી પણ મોટા ગ્રંથ તે પક્ષમાં બરાબર સચવાઈ રહ્યા છે. બધી વાતો ઉપર વિચાર કરવાથી હું અત્યાર સુધીમાં એ જ નિશ્ચિત નિર્ણય ઉપર આવ્યો છું કે, મૂલ અંગશ્રુતનો પ્રવાહ અનેક અવશ્યંભાવી પરિવર્તનોની ચોટ સહન કરવા છતાં આજ સુધી ચાલ્યો આવ્યો છે; જેકે તેને દિગંબર ફિરકા ખિલકુલ માન્ય રાખતો નથી.

શ્રુત વિષયક ચર્ચાને આ પ્રસંગે એક પ્રશ્ન તરફ ઐતિહાસિક વિદ્વાનોનું ધ્યાન ખેંચવું આવશ્યક છે. તે પ્રશ્ન

એ છે કે, પૂજ્યપાદ તથા અક્લંક દ્વારા દશવૈકાલિક તથા ઉત્તરાધ્યયનનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે; એટલું જ નહીં પણ દશવૈકાલિક ઉપર તો દિગંબર પક્ષના મનાતા અપરાન્વિત આચાર્યે ટીકા પણ લખી હતી.^૧ તેમણે જ ભગવતી-આરાધના ઉપર પણ ટીકા લખી છે. આ સ્થિતિમાં આખી દિગંબર પરંપરામાંથી દશવૈકાલિક અને ઉત્તરાધ્યયનનો પ્રચાર કેમ કરીને નીકળી ગયો ? તેમાંય વળી જ્યારે આપણે જોઈએ છીએ કે, મૂલાચાર, ભગવતી-આરાધના જેવા અનેક ગ્રંથ કે જે વસ્ત્ર આદિ ઉપધિનું પણ મુનિના સંબંધનાં નિરૂપણ કરે છે, અને જેમાં આર્યિકાઓના માર્ગનું પણ નિરૂપણ છે, તેમ જ જે દશવૈકાલિક તથા ઉત્તરાધ્યયનની અપેક્ષાએ મુનિ-આચારનું કોઈ પ્રકારે ઉત્કટ પ્રતિપાદન નથી કરતા, તે ગ્રંથો તો આખી દિગંબરપરંપરામાં એકસરખા માન્ય છે, અને તેમના ઉપર કેટલાય પ્રસિદ્ધ દિગંબર વિદ્વાનોએ સંસ્કૃતમાં તથા ભાષામાં ટીકાઓ પણ લખી છે; ત્યારે તો આપણો ઉપયુક્ત પ્રશ્ન વળી વધુ બલવાન બની જાય છે. મૂલાચાર તથા ભગવતી-આરાધના જેવા ગ્રંથોને શ્રુતમાં સ્થાન આપનારી દિગંબર-પરંપરા દશવૈકાલિક અને ઉત્તરાધ્યયનને કેમ નથી માનતી ? અથવા ખીણ રીતે કહીએ તો દશવૈકાલિક આદિને છોડી દેનારી દિગંબરપરંપરા મૂલાચાર આદિને કેવી રીતે માની શકે છે ? આ અસંગતિ સૂચક પ્રશ્નનો જવાબ સરલ પણ છે, અને કઠણ પણ. આપણે ઐતિહાસિક દષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો તે સરલ છે, અને કેવલ પંથદષ્ટિથી વિચાર કરીએ ત્યારે કઠણ છે.

૧. જુઓ 'અનેકાંત', વર્ષ ૨, અંક ૧, પૃ ૫૭.

જેઓ ઇતિહાસ નથી જાણતા તેઓ બહુધા એમ જ માને છે કે, અચેલ અથવા દિગંબર પરંપરા એકમાત્ર નમ્રત્વને જ મુનિત્વનું અંગ માને છે, અથવા માની શકે; નમ્રત્વ સિવાય થોડાધણા ઉપકરણધારણને પણ દિગંબરત્વના વિચારમાં કોઈ સ્થાન નથી. તથા ન્યારથી દિગંબરપરંપરામાં તેરાપંથની ભાવનાએ જોર પકડ્યું, અને ખીજ દિગંબરીય અવાંતરપક્ષ યા તો નામશેષ થઈ ગયા અથવા તો તેરાપંથના પ્રભાવમાં દબાઈ ગયા, ત્યારથી તો પંથદષ્ટિવાળાઓનો ઉપયુક્ત વિચાર વર્ણી વધારે પુષ્ટ થઈ ગયો કે, મુનિત્વનું અંગ તો એકમાત્ર નમ્રત્વ છે, થોડી પણ ઉપધિ તેનું અંગ થઈ નથી શકતી; તથા નમ્રત્વ સંભવી શકતું ન હોવાથી સ્ત્રી મુનિધર્મની અધિકારિણી બની શકતી નથી. એવી પંથદષ્ટિવાળા ઉપયુક્ત અસંગતિનું સાચું સમાધાન મેળવી જ ન શકે. તેમને માટે એ જ રસ્તો બાકી રહે છે કે, યા તો તેઓ કહી દે કે, તેવા ઉપધિપ્રતિપાદક બધા ગ્રંથ શ્વેતાંબરીય છે, અથવા શ્વેતાંબરીય પ્રભાવવાળા કોઈ વિદ્વાનોએ બનાવ્યા છે, અથવા તેમનું તાત્પર્ય પૂર્ણ દિગંબર મુનિત્વનું પ્રતિપાદન કરવું, એટલું જ નથી. એટલું કહેવા છતાં પણ તેઓ અનેક મુશ્કેલીઓમાંથી મુક્ત તો થઈ જ શકતા નથી. તેથી જ તેમને માટે પ્રશ્નનો સાચો જવાબ કઠિન છે.

પરંતુ જૈન પરંપરાના ઇતિહાસની અનેક બાબુઓનું અધ્યયન તથા વિચાર કરનારાઓને માટે તેવી કોઈ કઠિનતા નથી. જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ કહે છે કે, અચેલ અથવા દિગંબર કહેવાતા પક્ષમાં પણ અનેક સંઘ અથવા ગઠ્ઠ થયા કે જે મુનિધર્મના અંગરૂપે ઉપધિનો આત્યંતિક ત્યાગ માનવા

ન માનવાની ખ્યાતમાં પૂર્ણ એકમત નહોતા. કેટલાક સંઘ એવા પણ હતા કે જે નમત્વ તથા પાણિપાત્રત્વનો પક્ષ કરતા હોવા છતાં વ્યવહારમાં થોડી ઘણી ઉપધિનો સ્વીકાર અવશ્ય કરતા હતા. તે એક પ્રકારે મૃદુ અથવા મધ્યમમાર્ગી અચ્ચેલ-દળવાળા હતા. કોઈ સંઘ અથવા કેટલાક સંઘ એવા પણ હતા કે જે માત્ર નગ્નત્વનો પક્ષ કરતા હતા અને વ્યવહારમાં પણ તેનું જ અનુસરણ કરતા હતા. તેઓ જ તીવ્ર અથવા ઉત્કટ અચ્ચેલ દળવાળા હતા. એવું જણાય છે કે, કોઈ પણ સંઘ અથવા દળ હો, પરંતુ પાણિપાત્રત્વ એ બધાનું સમાન સ્વરૂપ હતું. તેથી જ તેઓ બધા દિગંબર જ ગણાતા હતા. આ મધ્યમ તથા ઉત્કટ ભાવનાવાળા જુદા જુદા સંઘ અથવા ગચ્છોના વિદ્વાનો અથવા મુનિઓ દ્વારા રચાયેલા આચાર-ગ્રંથોમાં નગ્નત્વ અને વસ્ત્ર આદિનું વિરોધી નિરૂપણ આવી જાય, એ સ્વાભાવિક છે. તે ઉપરાંત યાપનીય જેવા કેટલાક એવા સંઘો પણ થયા કે જે છેક અચ્ચેલપક્ષના પણ ગણાતા નહિ, અને જે છેક અચ્ચેલપક્ષમાં પણ સ્થાન પામી શક્યા નહિ. તેવા સંઘ જ્યારે લુપ્ત થઈ ગયા, ત્યારે તેમના આચાર્યોની કેટલીક કૃતિઓ કે જે પોતાના પક્ષને વિશેષ અનુકૂળ હતી, તે શ્વેતાંબરપક્ષ દ્વારા જ મુખ્યતયા સાચવી રખાઈ; અને કેટલીક કૃતિઓ દિગંબર પક્ષમાં જ વિશેષપણે રહી ગઈ, અને કાલક્રમે દિગંબરીય જ મનાવા લાગી. આ પ્રમાણે પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન તથા મધ્યમ અને ઉત્કટભાવનાવાળા અનેક દિગંબરીય સંઘોના વિદ્વાનોની કૃતિઓમાં સમુચિતપણે કયાંક નગ્નત્વનું આત્યંતિક પ્રતિપાદન અને કયાંક મર્યાદિત ઉપધિનું પ્રતિપાદન દેખાઈ આવે, તો તેમાં અસંગતિ નથી. આજકાલ

જે દિગંબર ફિરકાઓમાં નમ્રત્વનો આત્યંતિક આગ્રહ રાખનારી તેરાપંથીય ભાવના પ્રધાન દેખાય છે, તે પાછલાં ૨૦૦-૩૦૦ વર્ષોનું પરિણામ છે. આજકાલની જ એ ભાવનાના આધારથી પુરાણકાળના દિગંબરીય ગણાતા બધા સાહિત્યનો ખુલાસો થવો કદી સંભવિત નથી, દેશવૈકલિક આદિ ગ્રંથ શ્વેતાંબર-પરંપરામાં એટલી બધી પ્રતિષ્ઠા પામ્યા કે, તેમનો ત્યાગ દિગંબરપરંપરામાં સ્વાભાવિક રીતે જ સિદ્ધ થઈ ગયો. સંભવ છે કે, જે મૂલાચાર વગેરે ગ્રંથોને પણ શ્વેતાંબર પરંપરા પૂરેપૂરા અપનાવી લેત, તે દિગંબરપરંપરામાં તે ગ્રંથો ભાગ્યે જ પોતાનું આવું સ્થાન કાયમ રાખી શકત.

પ્રશસ્તિમાં ઉમાસ્વાતિની જાતિ વિષે કાંઈ કથન નથી, છતાં માતાનું ગોત્રસૂચક 'વાત્સી' નામ એમાં છે અને 'કૌભીષણી' એ પણ ગોત્રસૂચક વિશેષણ જાતિ અને છે. આ ગોત્રનો નિર્દેશ ઉમાસ્વાતિ જન્મસ્થાન બ્રાહ્મણ જાતિના હોવાનું સૂચન કરે છે એમ કહેવું, એ ગોત્રપરંપરાને ચીવટથી વળગી રહેનાર બ્રાહ્મણ જાતિના વંશાનુક્રમના અભ્યાસીને ભાગ્યે જ ખોટું દેખાશે. વાચક ઉમાસ્વાતિના જન્મસ્થાન તરીકે પ્રશસ્તિ 'ન્યગ્રોધિકા' ગામને નિર્દેશ છે; આ ન્યગ્રોધિકા સ્થાન ક્યાં આવ્યું, તેનો ઇતિહાસ શો છે, અને અત્યારે તેની શી સ્થિતિ છે, એ બધું અંધારામાં છે; એની શોધ કરવી એ એક રસનો વિષય છે. તત્ત્વાર્થસૂત્રની રચનાના સ્થાન તરીકે પ્રશસ્તિમાં 'કુસુમપુર'નો નિર્દેશ છે. કુસુમપુર એ જ અત્યારનું બિહારમાં આવેલું પટણા. પ્રશસ્તિમાં કહેવામાં

આવ્યું છે કે, વિહાર કરતાં કરતાં પટણામાં તત્ત્વાર્થ રચ્યું છે. આ ઉપરથી નીચેની કલ્પનાઓ સ્કુરે છે.

૧. ઉમાસ્વાતિના સમયમાં અને તેથી કાંઈ આગળ પાછળ મગધમાં જૈન ભિક્ષુકોનો ખૂબ વિહાર થતો હોવો જોઈએ અને તે તરફ જૈનસંઘનું યજ્ઞ અને આકર્ષણ પણ હોવું જોઈએ.

૨. વિશિષ્ટ શાસ્ત્રના લેખક એવા જૈન ભિક્ષુકો પણ પોતાની અનિયત સ્થાનવાસની પરંપરાને બરાબર સાચવી રહ્યા હતા અને તેમ કરી તેઓએ પોતાના કુળને ‘જંગમ વિદ્યાલય’ બનાવી દીધું હતું.

૩. વિહારસ્થાન પાટલીપુત્ર (પટણા) અને મગધદેશથી જન્મસ્થાન ન્યૂઓધિકા સામાન્ય રીતે બહુ દૂર તો નહિ જ હોય.

૨. વ્યાખ્યાકારો

તત્ત્વાર્થના વ્યાખ્યાકારો શ્વેતાંબર, દિગંબર બંને સંપ્રદાયમાં થયેલા છે; પરંતુ એ બેમાં ફેર એ છે કે, મૂળ સૂત્ર ઉપર સીધી વ્યાખ્યા સૂત્રકાર ઉમાસ્વાતિ સિવાય બીજા કોઈ શ્વેતાંબરીય વિદ્વાને લખી હોય તેમ જણાયું નથી; જ્યારે દિગંબરીય બધા લેખકોએ સૂત્રો ઉપર જ પોતપોતાની વ્યાખ્યાઓ લખી છે. શ્વેતાંબરીય અનેક વિદ્વાનોએ સૂત્રો ઉપરના ભાષ્યની વ્યાખ્યાઓ કરી છે, જ્યારે દિગંબરીય પ્રસિદ્ધ કોઈ વિદ્વાને સૂત્રો ઉપરના સ્વોપજ્ઞ ભાષ્યની વ્યાખ્યા કરી હોય તેમ જણાયું નથી. બંને સંપ્રદાયના એ વ્યાખ્યાકારોમાં કેટલાક એવા વિશિષ્ટ વિદ્વાનો છે કે, જેમનું સ્થાન ભારતીય દાર્શનિકોમાં આવી શકે તેવું છે. તેથી તેવા કેટલાક વિશિષ્ટ વ્યાખ્યાકારોનો અત્રે ટૂંક પરિચય આપવા ધાર્યો છે.

સૂત્ર ઉપર લાખ્યરૂપે વ્યાખ્યા લખનાર સૂત્રકાર પોતે જ ઉમાસ્વાતિ છે; તેથી તેમને વિષે જુદું લખવાપણું નથી રહેતું. કારણ કે તે બાબતમાં આગળ કહી
 ઉમાસ્વાતિ આવ્યા છીએ. સિદ્ધસેનગણિ^૧ તથા આચાર્ય હરિભદ્ર^૨ પણ લાખ્યકાર તથા સૂત્રકારને એક જ માને છે, એવું તેમની લાખ્યટીકાનું અવલોકન કરવાથી સ્પષ્ટ માલુમ પડી આવે છે. દશવૈકલિકની અગસ્ત્યસિંહકૃત ચૂર્ણિમાં ઉમાસ્વાતિના નામે સૂત્ર અને લાખ્ય બન્ને ઉદ્ધૃત છે-પૃ૦ ૮૫. નયનચક્રમાં પણ લાખ્ય ઉદ્ધૃત છે-પૃ૦ ૫૯૬. હરિભદ્ર 'પ્રશમરતિ'^૩ને લાખ્યકારની જ રચના માને છે. એ સ્થિતિમાં લાખ્યને સ્વોપજ ન માનવાની આધુનિક કલ્પનાઓ ખાંત છે. પૂજ્યપાદ, અકલંક આદિ કોઈ પ્રાચીન દિગંબરીય ટીકાકારે એવી વાત નથી ચર્ચા કે જે લાખ્યની સ્વોપજતાથી વિરુદ્ધ હોય.

વાચક ઉમાસ્વાતિના તત્ત્વાર્થસૂત્ર ઉપર વ્યાખ્યા અગર લાખ્ય રચનાર તરીકે બે ગંધહસ્તી^૪ જૈનપરંપરામાં પ્રસિદ્ધ છે.

૧. જુઓ આ 'પરિચય' પૃ૦ ૨૦, નો ૧.

૨. "एतन्नबन्धनत्वात् संसारस्येतिस्त्राभिप्रायमभिधाय मतान्तर-मुपन्यसन्नाह-एके त्वित्यादिनां" પૃ૦ ૧૪૧.

૩. "यथोक्तमनेनैव सूरिणा प्रकरणान्तरे" એવું કહીને હરિભદ્ર લાખ્યટીકામાં 'પ્રશમરતિ'ની ૨૧૦મી તથા ૨૧૧મી કારિકા ઉદ્ધૃત કરે છે.

૪. શકંસ્તવ' નામે પ્રસિદ્ધ થયેલ "नमोऽस्तु जं" ના પ્રાચીન

તેમાં એક દિગંબરાચાર્ય અને બીજા ગંધહસ્તી શ્વેતાંબરાચાર્ય મનાય છે. ગંધહસ્તી એ વિશેષણ છે. દિગંબરપરંપરામાં થયેલા પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન સમંતભદ્રનું એ વિશેષણ મનાય છે અને તેથી ફલિત એમ થાય છે કે, આપ્તમીમાંસાના રચનાર ગંધહસ્તી-પદધારી સ્વામી સમંતભદ્રે વાચક ઉમાસ્વાતિના તત્ત્વાર્થસૂત્ર ઉપર વ્યાખ્યા રચી હતી. શ્વેતાંબર પરંપરામાં ગંધહસ્તી એ વિશેષણ વૃદ્ધવાદિશિષ્ય સિદ્ધસેન દિવાકરનું છે એવી માન્યતા અત્યારે ચાલે છે. તે માન્યતા પ્રમાણે ફલિત એમ થાય છે કે, સન્મ-તિના રચનાર અને વૃદ્ધવાદિશિષ્ય સિદ્ધસેન દિવાકરે વાચક ઉમા-સ્વાતિનાં તત્ત્વાર્થસૂત્રો ઉપર વ્યાખ્યા રચી હતી. આ બંને માન્યતા અને તે ઉપરથી ફલિત થતું ઉક્ત મંતવ્ય પ્રમાણુ વિનાનું હોઈ ગ્રાહ્ય નથી. દિગંબરાચાર્ય સમંતભદ્રની કૃતિ માટે ગંધહસ્તી વિશેષણ વપરાયેલું મળે છે. તે લઘુસમંતભદ્રકૃત અષ્ટસહસ્ત્રીના ટિપ્પણમાં સ્પષ્ટપણે જોઈ શકાય છે. લઘુસમંતભદ્ર^૧ ૧૪મી-૧૫મી શતાબ્દીની આસપાસ ક્યારેક થઈ ગયા એમ મનાય છે. તેમના પ્રસ્તુત ઉલ્લેખનું સમર્થન કરનારું એક પણ સુનિશ્ચિત પ્રમાણ હજુ સુધી ઉપલબ્ધ નથી. અત્યાર સુધીનાં વાચન-

સ્તોત્રમાં “પુરિસવરગન્ધહસ્તીણ” કહીને શ્રીતીર્થ^૨ કરને ગંધહસ્તી એવું વિશેષણ આપેલું છે. તથા શકના દશમા અને અગિયારમાં સૈકાના દિગંબરીય શિલાલેખોમાં એક યોદ્ધાને ગંધહસ્તીનું ઉપનામ આપેલું છે અને એક જૈનમંદિરનું નામ પણ ‘સવતિ ગંધવારણુ જિનાલય’ છે. જુઓ પ્રો^૩ હીરાલાલ સંપાદિત ‘જૈનશિલાલેખ સંગ્રહ” પૃ૦ ૧૨૩ તથા ૧૨૬, “ચંદ્રગિરિપર્વત પર કે શિલાલેખ.”

૧. જુઓ પંડિત જીગલકિશોરજી લિખિત ‘સ્વામી સમંતભદ્ર’ પૃ૦ ૨૧૪-૨૨૦.

ચિંતનથી હું ચોક્કસ એ નિર્ણય ઉપર આવ્યો છું કે, કયાંક લાભ્ય, કયાંક મહાલાભ્ય, કયાંક તત્ત્વાર્થલાભ્ય, કયાંક ગંધ-હસ્તીલાભ્ય એવા અલગ અલગ વેરાયેલા અનેક ઉલ્લેખ દિગંબરીય સાહિત્યમાં મળી આવે છે, અને કયાંક સ્વામી સમંતભદ્રના નામનો તત્ત્વાર્થ-મહાલાભ્યની સાથે નિર્દેશ પણ છે. આ બધું જોઈને પાછલા અર્વાચીન લેખકોનો એવો ખ્રાંતિમૂલક વિશ્વાસ થઈ ગયો કે, સ્વામી સમંતભદ્રે ઉમાસ્વાતિના તત્ત્વાર્થ ઉપર ગંધહસ્તી નામનું મહાલાભ્ય રચ્યું હતું. તે વિશ્વાસ ઉપરથી તેઓ એવું લખવાને પ્રેરાયા. વસ્તુતઃ તેમની સામે ન તો કોઈ પ્રાચીન એવો આધાર હતો, કે ન કોઈ એવી કૃતિ હતી કે જે તત્ત્વાર્થસૂત્ર ઉપર ગંધહસ્તી-લાભ્ય નામની વ્યાખ્યાને સમંતભદ્રકર્તૃક સિદ્ધ કરે. લાભ્ય, મહાલાભ્ય ગંધહસ્તી વગેરે જેવા મોટા મોટા શબ્દો તો હતા જ; તેથી એ વિચાર આવવો સ્વાભાવિક છે કે, સમંતભદ્ર જેવા મહાન આચાર્ય સિવાય એવી કૃતિ કોણ રચે? અકલંક આદિ પાછળના આચાર્યો દ્વારા રચાયેલી કોઈ કૃતિ ગંધહસ્તી-લાભ્ય નામથી નિશ્ચિત કરી ન શકાતી હોય, તેવી હાલતમાં તો તે તદ્દન સ્વાભાવિક છે. ઉમાસ્વાતિના અતિપ્રચલિત તત્ત્વાર્થ ઉપર સ્વામી સમંતભદ્ર જેવાની નાની-મોટી કોઈ કૃતિ હોય, તો તેનો ઉલ્લેખ કે કોઈ અવતરણ 'સર્વાર્થસિદ્ધિ', 'રાજવર્તિક', વગેરે જેવી અતિ-શાસ્ત્રીય ટીકાઓમાં સર્વથા ન મળવા કદી સંભવિત નથી. એવું પણ સંભવિત નથી કે, તેવી કોઈ કૃતિ 'સર્વાર્થસિદ્ધિ' આદિના સમય સુધીમાં લુપ્ત જ થઈ ગઈ હોય; કારણ કે ત્યારે પણ સમંતભદ્રના અન્ય મહત્વપૂર્ણ ગ્રંથ મોજૂદ જ હતા. ગમે તેમ, તોય એ વાતમાં મને હવે

કોઈ જ સંદેહ નથી કે, તત્વાર્થ ઉપર સમંતભદ્રકૃત ગંધહસ્તી નામનું કોઈ લાખ્ય જ નહોતું.

શ્રીયુત પં० જુગલકિશોરજીએ ‘અનેકાંત’ (વર્ષ ૧, પૃ० ૨૧૬)માં લખ્યું છે કે, ‘ધવલા’માં ગંધહસ્તી લાખ્યનો ઉલ્લેખ આવે છે; પરંતુ મને ‘ધવલા’ની મૂળ નકલની તપાસ કરનારા પં० હીરાલાલજી ન્યાયતીર્થ દ્વારા વિશ્વસ્તરૂપે માલૂમ પડ્યું છે કે, ‘ધવલા’માં ગંધહસ્તી-લાખ્ય શબ્દનો કોઈ ઉલ્લેખ નથી.

વૃદ્ધવાદિશિષ્ય સિદ્ધસેન દિવાકર ગંધહસ્તી છે એવી શ્વેતાંબરીય માન્યતા સત્તરમા અઢારમા સૈકાના પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન ઉપાધ્યાય યશોવિજયજીના એક ઉલ્લેખ^૧ ઉપરથી બંધાયેલી છે. ઉં યશોવિજયજીએ પોતાના મહાવીરસ્તવમાં ગંધહસ્તીના કથનરૂપે સિદ્ધસેન દિવાકરના સન્મતિની એક ગાથા ટાંકી છે તે ઉપરથી અત્યારે એમ મનાતું આવે છે કે, સિદ્ધસેન દિવાકર જ ગંધહસ્તી છે. પણ ઉં યશોવિજયજીનો એ ઉલ્લેખ શ્રાંતિજનિત છે. આ મુદ્દો સાબિત કરનાર એ પુરાવાઓ અત્યારે સ્પષ્ટ છે. એક તો એ કે, ઉં યશોવિજયજી પહેલાંના કોઈ પણ પ્રાચીન કે અર્વાચીન ગ્રંથકારોએ સિદ્ધસેન દિવાકર સાથે કે તેમની નિશ્ચિત મનાતી કૃતિઓ સાથે અગર તો એ કૃતિઓમાંથી ઉદ્ધૃત કરેલાં અવતરણો સાથે એક પણ સ્થળે ગંધહસ્તી વિશેષણ વાપર્યું નથી. સિદ્ધસેન દિવાકરની કૃતિના અવતરણ સાથે ગંધહસ્તી વિશેષણ વાપરનાર માત્ર ઉક્ત યશોવિજયજી જ છે. એટલે એમનું એ કથન કોઈ પણ પ્રાચીન

૧. “અનેનૈવામિપ્રાયેણાહ ગન્ધહસ્તી સમ્મતૌ—” —ન્યાયખંડ-
ખાદ્ય, શ્લો० ૧૬ પૃ० ૧૬ દ્વિં

આધાર વિનાનું છે. તે ઉપરાંત સિદ્ધસેન દિવાકરના જીવન-વૃત્તાંતવાળા જે^૧ પ્રાચીન કે અર્વાચીન પ્રબંધો મળે છે, તેમાં કયાંયે પણ ગંધહસ્તીપદ વપરાયેલું નજરે નથી પડતું. જ્યારે દિવાકરપદ જૂના પ્રબંધો સુધ્ધામાં અને ખીજા પ્રાચીન આચાર્યોના ગ્રંથો^૨ સુધ્ધામાં વપરાયેલું મળે છે. ખીજા પ્રબળ અને અકાટ્ય પુરાવો એ છે કે, ઉ૦ યશોવિજયજી પહેલાંના અનેક^૩

૧. ભદ્રેશ્વરકૃત 'કથાવલી'ગત સિદ્ધસેનપ્રબંધ, અન્યલિખિત 'સિદ્ધસેનપ્રબંધ', 'પ્રભાવકચરિત્ર'ગત વૃદ્ધવાદિપ્રબંધાન્તર્ગત સિદ્ધસેનપ્રબંધ, 'પ્રબંધચિંતામણિ'ગત વિક્રમપ્રબંધ અને ચતુર્વિંશતિપ્રબંધ.

સિદ્ધસેનના જીવનપ્રબંધોમાં જેમ દિવાકર ઉપનામ આવે છે અને તેનું સમર્થન મળે છે, તેમ ગંધહસ્તી વિષે કાંઈ જ નથી. જે ગંધહસ્તીપદનો આટલો બધો જૂનો પ્રયોગ મળે છે, તે એ પ્રશ્ન રહે જ છે કે, જૂના ગ્રંથકારોએ દિવાકરપદની જેમ ગંધહસ્તી-પદ સિદ્ધસેનના નામ સાથે કે તેમની કોઈ ઉપલબ્ધ નિશ્ચિત કૃતિ સાથે વાપરેલું કેમ નથી મળતું ?

૨. જીવ્યો હરિભદ્રસૂરિકૃત 'પંચવસ્તુ'ગાથા ૧૦૪૮, પૃ. ૧૫૬.

૩. સરખામણી માટે જીવ્યો—

“નિદ્રાદયો યતઃ સમધિગતાયા એવ દર્શનલબ્ધેઃ ઉપયોગઘાતે પ્રવર્તન્તે ચક્ષુર્દર્શનાવરણાદિચતુષ્ટયં તૂદ્ગમોચ્છેદિત્વાત્ મૂલઘાતં નિહન્તિ દર્શનલબ્ધિમ્” ઇતિ । — ‘તત્ત્વાર્થભાષ્યવૃત્તિ’ પૃ૦ ૧૩૫, પ૦ ૪.

“આહ ચ ગન્ધહસ્તી નિદ્રાદયઃ સમધિગતાયા એવ દર્શનલબ્ધે-રુપઘાતે વર્તન્તે દર્શનાવરણચતુષ્ટયં તૂદ્ગમોચ્છેદિત્વાત્ સમૂલઘાતં હન્તિ દર્શનલબ્ધિમિતિ” — ‘પ્રવચનસાશેષ્કાર’ની સિદ્ધસેનીય વૃત્તિ પૃ૦ ૩૫૮, પ્ર૦ પ૦ ૫, ‘સિત્તરીટીકા’, મલયગિરિકૃત, ગાથા પ. દેવેન્દ્રકૃત પ્રથમ ‘કર્મગ્રંથ’ ટીકા, ગાથા ૧૨.

अथोभां ङे गंधहस्तीने नामे अवतरणो भजे छे, ते यथां ङ अवतरणो कथांथेक ङस पणु परिवर्तन विना ङ अने कथांथेक

“ या तु भवस्थकेवलिनो द्विविधस्य सयोगाऽयोगभेदस्य सिद्धस्य वा दर्शनमौहनीयसप्तकक्षयादपायसद्द्रव्यक्षयाच्चोदपादि सा सादिरपर्यवसाना इति ” । ‘ तत्त्वार्थभाष्यवृत्ति ’ पृ० ५६, पं० २७.

“ यदाह गन्धहस्ती-भवस्थकेवलिनो द्विविधस्य सयोगायोगभेदस्य सिद्धस्य वा दर्शनमौहनीयसप्तकक्षयाविर्भूता सम्यग्दृष्टिः सादिरपर्यवसाना इति । ” ‘ नवपट्टवृत्ति ’, पृ० ८८ द्वि०.

“ तत्र याऽपायसद्द्रव्यवर्तिनी श्रेणिकादीनां सद्द्रव्यापगमे च भवति अपायसहचारिणी सा सादिसपर्यवसाना ” ‘ तत्त्वार्थभाष्यवृत्ति ’ पृ० ५६, पं० २७.

“ यदुक्तं गन्धहस्तिना-तत्र याऽपायसद्द्रव्यवर्तिनी अपायो-मतिज्ञानांशः, सद्द्रव्याणि-शुद्धसम्यक्त्वदलिकानि तद्वर्तिनीश्रेणिकादीनां च सद्द्रव्यापगमे भवत्यपायसहचारिणी सा सादिसपर्यवसाना इति । ‘ नवपट्टवृत्ति ’, पृ० ८८ द्वि०.

“ प्राणापानाबुद्ध्यासनिःश्वासक्रियालक्षणौ ” ‘ तत्त्वार्थभाष्यवृत्ति ’, पृ० १६१, पं० १३.

“ यदाह गन्धहस्ती-प्राणापानौ उच्छ्वासनिःश्वासौ इति । ” ‘ धर्मसंग्रहणीवृत्ति ’ (भव्यगिरि) पृ० ४२, पं० २

“ अत एव च भेदः प्रदेशानामवयवानां च, ये न जातुचिद् वस्तुव्यतिरेकेणोपलभ्यन्ते ते प्रदेशाः, ये तु विशकलिताः परिकलित-मूर्तयः प्रज्ञापथमवतरन्ति तेऽवयवा इति । ” ‘ तत्त्वार्थभाष्यवृत्ति ’, पृ० ३२८, पं० २१.

“ यद्यप्यवयवप्रदेशयोर्गन्धहस्त्यादिषु भेदोऽस्ति ” — ‘ स्याद्वाद-मंजरी ’, पृ० ६३, श्लो० ६.

त. ४

બહુ જ થોડા પરિવર્તન સાથે અને કયાંયેક ભાવસામ્ય સાથે સિંહસૂત્રના પ્રશિષ્ય અને ભાસ્વામીના શિષ્ય સિદ્ધસેનની તત્ત્વાર્થ-ભાષ્ય ઉપરની વૃત્તિમાં મળે છે. આ ઉપરથી એટલું નિર્વિ-વાદપણે સિદ્ધ થાય છે કે, ગંધહસ્તી ચાલુ માન્યતા પ્રમાણે સિદ્ધસેન દિવાકાર નહિ પણ ઉપલબ્ધ તત્ત્વાર્થભાષ્યની વૃત્તિના રચયિતા ભાસ્વામીના શિષ્ય સિદ્ધસેન જ છે. નામની સમાનતાથી અને પ્રકાંડવાદી તરીકે અને કુશળ ગ્રન્થકાર તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામેલ સિદ્ધસેન દિવાકર જ ગંધહસ્તી સંભવી શકે એવી સંભાવનામાંથી ઉંચકાવવાની જરૂર નથી, એવો સંભવ છે.

ઉપરની દલીલો ઉપરથી આપણે સ્પષ્ટ જોઈ શકીએ છીએ કે, શ્વેતાંબર પરંપરામાં પ્રસિદ્ધ ગંધહસ્તી એ તત્ત્વાર્થ-સૂત્રના ભાષ્યની ઉપલબ્ધ વિસ્તીર્ણ વૃત્તિના રચનાર સિદ્ધસેન જ છે. આ ઉપરથી આપણને નિશ્ચિત રૂપે એમ માનવાને કારણ મળે છે કે, સન્મતિના ટીકાકાર દશમા સૈકાના અભયદેવે પોતાની ટીકામાં^૧ એ સ્થળે ગંધહસ્તીપદ વાપરી તેમની

૧. સન્મતિના ખીજા કાંડની પ્રથમગાથાની વ્યાખ્યાની સમાપ્તિમાં ટીકાકાર અભયદેવે તત્ત્વાર્થના પ્રથમ અધ્યાયનાં ૯, ૧૦, ૧૧ અને ૧૨ એમ ચાર સૂત્રો ટાંકેલાં છે અને ત્યાં એ સૂત્રોની વ્યાખ્યા વિષે ગંધહસ્તીની ભલામણ કરતાં તેઓ જણાવે છે કે “અસ્ય ચ સૂત્રસમૂહસ્ય વ્યાખ્યા ગન્ધહસ્તિપ્રમૃતિમિર્વિહિતેતિન પ્રદર્શ્યતે” —૫૦ પદ્મ, ૫૦ ૨૪. એ જ પ્રમાણે તૃતીયકાંડની ૪૪મી ગાથામાં આવેલા ‘હેતુવાદ’ પદની વ્યાખ્યા આપતાં તેમણે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગ:” આ સૂત્ર મૂકી તે માટે પણ લખ્યું છે કે, “તથા ગન્ધહસ્તિપ્રમૃતિમિર્વિક્રાન્તમિતિ નેહ પ્રદર્શ્યતે વિસ્તરમયાત્”- ૫૦ ૬૫૧, ૫૦ ૨૦.

રચેલ તત્ત્વાર્થવ્યાખ્યા જોઈ લેવાની સૂચના કરી છે, તે ગંધહસ્તી ખીજા કોઈ નહિ પણ ઉપલબ્ધ લાભ્યવૃત્તિના રચનાર ઉક્ત સિદ્ધસેન જ છે. એટલે સન્મતિટીકામાં અભયદેવે તત્ત્વાર્થ ઉપરની જે ગંધહસ્તીકૃત વ્યાખ્યા જોઈ લેવાની ભલામણ કરી છે, તે વ્યાખ્યા માટે હવે નષ્ટ કે અનુપલબ્ધ સાહિત્ય તરફ નજર દોડાવવાની જરૂર નથી. આ જ અનુસંધાનમાં એ પણ માનવું પ્રાપ્ત થાય છે કે, નવમા દસમા સૈકાના ત્રંધકાર શીલાંકે^૧ પોતાની આચારાંગસૂત્ર ઉપરની ટીકામાં જે ‘ગંધહસ્તિકૃત’^૨ વિવરણનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે વિવરણ પણ તત્ત્વાર્થલાભ્યની વૃત્તિના રચયિતા સિદ્ધસેનનું જ હોવું જોઈએ. કારણ કે, અહુ જ થોડું અંતર ધરાવતા શીલાંક અને અભયદેવ એ બંને ભિન્ન ભિન્ન આચાર્યો માટે ગંધહસ્તીપદ વાપરે એ સંભવિત નથી, અને અભયદેવ જેવા અહુશ્રુત વિદ્વાને જૈન આગમોમાં પ્રથમ પદ ધરાવતા આચારાંગસૂત્રની પોતાની નજીકમાં જ પૂર્વે થઈ ગયેલા શીલાંકસૂરિની રચેલી ટીકા જોઈ ન હોય એ પણ કલ્પવું કઠણ છે. વળી શીલાંકે પોતે જ પોતાની ટીકાઓમાં જ્યાં જ્યાં સિદ્ધસેન દિવાકરકૃત સન્મતિની ગાથાઓ ઉદ્કૃત કરી છે, ત્યાં કોઈ પણ

૧. જુઓ આં શ્રીજિનવિજયજ્ઞસંપાદિત ‘જ્ઞતકલ્પ’ની પ્રસ્તાવના પૃ૦ ૧૯, તથા પરિશિષ્ટ, શીલાંકાચાર્ય વિષે વધારે વિગત.’

૨. “શત્રપરિજ્ઞાવિવરણમતિબહુગહનં ચ ગન્ધહસ્તિકૃતમ્ ।” તથા શત્રપરિજ્ઞાવિવરણમતિબહુગહનમિતીવ કિલ વૃતં પૂજ્યૈઃ ।
શ્રીગન્ધહસ્તિમિશ્રૈવિવૃણોમિ તત્તોહમવશિષ્ટમ્ ॥

-- ‘આચારાંગટીકા,’ પૃ૦ ૧ તથા ૮૨ની શરૂઆત.

સ્થળે ગંધહસ્તીપદ વાપર્યું નથી, એટલે શીલાંકના ગંધહસ્તી પણ દિવાકર નથી એ ખુલ્લું છે.

ઉપરની વિચારસરણીને આધારે મેં દશ વર્ષ પહેલાં જે નિર્ણય કર્યો હતો,^૧ તેનું સંપૂર્ણ રીતે સમર્થક ઉદ્ધિખિત પ્રાચીન પ્રમાણ પણ હવે મળી ગયું છે, કે જે હરિભદ્રીય અધૂરી વૃત્તિના પૂરક યશોભદ્રસૂરિના શિષ્યે લખ્યું છે. તે આ પ્રમાણે છે :

સૂરિયશોભ્રસ્ય (હિ) શિષ્યેણ સમુદ્ધૃતા સ્વબોધાર્થમ્ ।

તત્ત્વાર્થસ્ય હિ ટીકા જડકાચાર્જના ધૃતા યાત્યાં નૃદ્ધૃતા ॥

(૦ યર્જુનોદ્ધૃતાન્ત્યાર્થા) ॥ ૧ ॥

હરિભદ્રાચાર્યેનારબ્ધા વિવૃતાર્થષઢધ્યાયાંશ્ચ ।

પૂજ્યૈઃ પુનરુદ્ધૃતેયં તત્ત્વાર્થાર્દ્ધસ્ય ટીકાન્ત્યા ॥ ૨ ॥ સ્મૃતિ ॥

एतदुक्तं भवति—हरिभद्राचार्येणार्धषण्णामध्यायानामाद्यानां टीका कृता, भगवता तु गंधहस्तिना सिद्धसेनेन नव्या कृता तत्त्वार्थटीका नव्यैर्वादस्थानैर्व्याकुला, तस्या एव शेषं उद्धृतञ्चाचार्येण (शेषं मया) स्वबोधार्थम् । सात्यन्तशुर्वी च डुपडुपिका निष्पन्नेत्यलम्”-पृ० ५२१ ।

તત્ત્વાર્થલાભ્ય ઉપર શ્વેતાંબરાચાર્યોની રચેલી એ આખી વૃત્તિઓ અત્યારે મળે છે. તેમાં એક મોટી છે અને બીજી

તેથી નાની છે. મોટી વૃત્તિના રચનાર

સિદ્ધસેન સિદ્ધસેન એ જ અહીં પ્રસ્તુત છે. એ

સિદ્ધસેન દિન્નગણિના શિષ્ય સિંહસૂરિના^૨

૧. જુઓ, ગુજરાતી તત્ત્વાર્થ વિવેચન-પરિચય, પૃ૦ ૩૬ (પ્રથમ આવૃત્તિ.)

૨. આ જ સિંહસૂરિ નયનચક્રના ટીકાકાર છે. જુઓ, આત્માનંદ પ્રકાશ ૪૫-૧૦, પૃ૦ ૧૯૧.

શિષ્ય ભાસ્વામીના શિષ્ય હતા, એ વાત એમની ભાષ્યવૃત્તિને અંતે આપેલી પ્રશસ્તિ ઉપરથી સિદ્ધ છે. ગંધહસ્તીની વિચારણા પ્રસંગે ઉપર આપેલી દલીલોથી આપણે એ પણ નક્કી કે, ગંધહસ્તી એ પ્રસ્તુત સિદ્ધસેન જ છે. એટલે ખીજું કોઈ ખાસ પ્રમાણ ન મળે ત્યાં સુધી, તેમની એ કૃતિઓ માનવા વિષે શંકા રહેતી નથી: એક તો આચારંગવિવરણ જે અનુપલબ્ધ છે, અને ખીજી તત્ત્વાર્થભાષ્યની ઉપલબ્ધ મોટી વૃત્તિ. એમનું 'ગંધહસ્તી' નામ કોણે અને કેમ પાડ્યું, તે વિષે ફક્ત કલ્પના જ કરી શકાય. એમણે પોતે તો પોતાની પ્રશસ્તિમાં 'ગંધહસ્તી'પદ યોજ્યું નથી. તેથી એમ લાગે છે કે, જેમ સામાન્ય રીતે બધા માટે અને છે તેમ, તેમના માટે પણ બન્યું હોવું જોઈએ. એટલે કે, તેમના કોઈ શિષ્ય કે ભક્ત અનુગામીએ તેમને ગંધહસ્તી તરીકે પ્રસિદ્ધ કર્યા હોય. એમ કરવાનું કારણ એ લાગે છે કે, પ્રસ્તુત સિદ્ધસેન સૈદ્ધાંતિક હતા અને આગમોનું વિશાળ જ્ઞાન ધરાવવા ઉપરાંત આગમવિરુદ્ધ તેમને જણાતી ગમે તેવી તર્કસિદ્ધ બાબતનું પણ બહુ જ આવેશપૂર્વક ખંડન કરતા, અને સિદ્ધાંતપક્ષનું સ્થાપન કરતા. આ વાત તેમની તર્કિક વિરુદ્ધની કટુક ચર્ચા જેવાથી વધારે સંભવિત લાગે છે. વળી તેમણે તત્ત્વાર્થભાષ્ય ઉપર જે વૃત્તિ લખી છે, તે અઢાર હજાર શ્લોકપ્રમાણ હોઈ, ત્યાર સુધીમાં રચાયેલી તત્ત્વાર્થભાષ્ય ઉપરની બધી જ વ્યાખ્યાઓમાં કદાચ મોટી હશે. અને જે રાજવાર્તિક તથા શ્લોકવાર્તિકના પહેલાં જ એમની વૃત્તિ રચાઈ હશે, તો એમ પણ કહેવું જોઈએ કે, તત્ત્વાર્થસૂત્ર ઉપરની ત્યાર સુધીમાં હયાત બધી જ શ્વેતાંબરીય દ્વિગંબરીય વ્યાખ્યાઓમાં એ સિદ્ધસેનની જ વૃત્તિ મોટી હશે.

આ મોટી વૃત્તિ અને તેમાં કરવામાં આવેલ આગમનું સમર્થન જોઈ, તેમના કોઈ શિષ્યે કે ભક્ત અનુગામીએ તેમની હયાતીમાં અગર તેમની પછી તેમને માટે 'ગંધહસ્તી' વિશેષણ વાપરેલું હોય એમ લાગે છે. તેમના સમય વિષે ચોક્કસપણે કહેવું અત્યારે શક્ય નથી. તેમ છતાં તેઓ સાતમા સૈકા અને નવમા સૈકાની વચ્ચે થયા હોવા જોઈએ, એ ચોખ્ખું છે. કારણકે તેઓ પોતાની ભાષ્યવૃત્તિમાં વસુબંધુ^૧ આદિ અનેક ઔદ્ધ વિદ્વાનોનો ઉલ્લેખ કરે છે. તેમાં એક સાતમા સૈકાના ધર્મકીર્તિ^૨ પણ આવે છે. એટલે સાતમા સૈકા પહેલાં તેઓ નથી થયા એટલું તો નક્કી થાય છે. બીજી બાજુ નવમા સૈકાના વિદ્વાન શીલાંકે ગંધહસ્તી નામથી તેમનો ઉલ્લેખ^૩ કર્યો છે. એટલે તેઓ નવમા સૈકા પહેલાં ક્યારેક થયેલા હોવા જોઈએ.

સિદ્ધસેન નયચક્રની વૃત્તિના રચયિતા સિંહસુરિ ગણિક્ષમા-શ્રમણના પ્રશિષ્ય હતા. સિંહસુરિ વિક્રમની સાતમી શતીના મધ્યમાં વિદ્યમાન હતા એટલે સિદ્ધસેનનો સમય વિ. સાતમી

૧. પ્રસિદ્ધ ઔદ્ધ વિદ્વાન વસુબંધુને 'આમિષગૃહ' કહી તેઓ નિદેશો છે — તસ્માદેન:પદમેતત્ વસુબન્ધોરામિષગૃહસ્ય ગૃહસ્યેવાડપ્રે-ક્ષ્યકારિણ: ।” “જાતિરુપન્યસ્તા વસુબન્ધુવૈધેયેન” । “તત્વાર્થભાષ્યવૃત્તિ”, પૃ૦ ૬૮, પં. ૧ તથા ૨૯ નાગાજુનરચિત 'ધર્મસંગ્રહ' પૃ૦ ૧૩ માં આવતાં આનંતર્ય પાંચ પાપો, જેમનું વર્ણન શીલાંક સૂત્ર-કૃતાંગની (પૃ૦ ૨૧૫) ટીકામાં પણ આપે છે, તેમનો ઉલ્લેખ પણ સિદ્ધસેન કરે છે; 'ભાષ્યવૃત્તિ' પૃ૦ ૬૭.

૨. મિશુવરધર્મકીર્તિનાડવિ વિરોધ ઉક્ત: પ્રમાણવિનિશ્ચયાદૌ” ‘તત્વાર્થભાષ્યવૃત્તિ’ પૃ૦ ૩૯૭, પં. ૪.

૩. જુઓ આ 'પરિચય'માં પા. ૫૧, નોંધ ૨.

શતીના અંતિમપાદથી માંડીને આઠમી શતીના મધ્ય ભાગ સુધીમાં સંભવે એમ મને લાગે છે. સિદ્ધસેને પોતાની વૃત્તિમાં સિદ્ધિવિનિશ્ચયનો ઉલ્લેખ (૫૦ ૩૭) કર્યો છે જે કદાચ અકલક કૃત હોય. પણ વધારે સભવ તો એવો છે કે તે શિવસ્વામીકૃતનો હોય. શિવસ્વામીના સિદ્ધિવિનિશ્ચયનો ઉલ્લેખ શાકટાયને સ્ત્રી-નિર્વાણ પ્રકરણની પોતાની ટીકામાં કર્યો છે-૫. ૧૯. પ્રશસ્તિમાં લખ્યા પ્રમાણે પ્રસ્તુત સિદ્ધસેનના પ્રગુરુ સિંહસૂરિ એ જે મધ્વવાદિકૃત નયચક્રના ટીકાકાર સિંહસૂરિ જ હોય, તો એમ કહી શકાય કે, નયચક્રની ઉપલબ્ધ સિંહસૂરિકૃત ટીકા સાતમા સૈકા લગભગની કૃતિ હોવી જોઈ એ

ઉપર સૂચિત કરેલી તત્ત્વાર્થભાષ્યની નાની વૃત્તિના પ્રણેતા હરિભદ્ર જ અહીં પ્રસ્તુત છે. આ નાની વૃત્તિ રતલામસ્થ શ્રી ઋષભદેવજી કેસરીમલજી નામક સંસ્થા દ્વારા પ્રકાશિત થઈ છે. આ વૃત્તિ કેવળ હરિભદ્રાચાર્યની કૃતિ નથી, પરંતુ તેની રચનામાં ઓછામાં ઓછા^૧ ત્રણ આચાર્યોનો હાથ છે. તેમાં એક હરિભદ્ર પણ છે. આ હરિભદ્રનો વિચાર અહીં પ્રસ્તુત છે. શ્વેતાંબર પરંપરામાં હરિભદ્ર નામના કેટલાય આચાર્ય

૧. ત્રણથી વધારે પણ આ વૃત્તિના રચયિતા હોઈ શકે છે. કારણ કે હરિભદ્ર, યશોભદ્ર, અને યશોભદ્રનો શિષ્ય એ ત્રણ તો નિશ્ચિત જ છે; પરંતુ નવમ અધ્યાયના અંતની પુષ્પિકાના આધારથી અન્યની પણ કલ્પના થઈ શકે છે--“ઈતિશ્રી તત્ત્વાર્થટીકાયાં હરિભદ્રાચાર્યપ્રારબ્ધાયાં હુપહુપિકાભિધાનાયાં તસ્યામેવાન્યકતૃકાયાં નવમોઽધ્યાયઃ સમાપ્તઃ” ।

થઈ ગયા છે^૧, તેમાંથી યાકિનીસૂત્ર રૂપે પ્રસિદ્ધ, સેંકડો ગ્રંથના રચયિતા આ૦ હરિભદ્ર જ આનાની વૃત્તિના રચયિતા માનવામાં આવે છે. પરંતુ આ વિષે કોઈ અસંદિગ્ધ પ્રમાણ અત્યારે અમારી સમક્ષ છે નહિ.

૨મુની શ્રી જંબૂવિજયજીએ હરિભદ્રીય વૃત્તિ અને સિદ્ધ-સેનીય વૃત્તિ એ બન્નેની તુલના કરી છે અને બતાવ્યું છે કે હરિભદ્રે સિદ્ધસેનીય વૃત્તિનું અવલંબન લીધું છે. જો આ વાત યરાયર હોય તો કહેવું જોઈએ કે સિદ્ધસેનીય વૃત્તિ પછી જ હરિભદ્રની વૃત્તિ રચાઈ છે.

દેવગુપ્તે ભાષ્યની સંબંધ કારિકાની જ વૃત્તિ રચી છે. દેવગુપ્ત નામના અનેક આચાર્યો થયા છે તેથી તેમના ગુરુના નામના અભાવમાં આ દેવગુપ્ત કયા તે જાણી શકાય તેમ નથી.

ઉક્ત હરિભદ્રે સાડાપાંચ અધ્યાયની વૃત્તિ રચી. ત્યાર પછી તત્ત્વાર્થભાષ્યના આખા ભાગ ઉપર જે વૃત્તિ છે, તેની રચના બે વ્યક્તિઓ દ્વારા થયેલી તો ચોક્કસ દેવગુપ્ત, યશોભદ્ર જણાય છે. તેમાંથી એક યશોભદ્ર નામના તથા યશોભદ્રના આચાર્ય છે. બીજા તેમના શિષ્ય છે, જિણ્ય જેમના નામનો કોઈ પત્તો નથી. યશોભદ્રના તે અજ્ઞાતનામક શિષ્યે દશમા અધ્યાયના માત્ર અંતિમ સૂત્રના ભાષ્ય ઉપર વૃત્તિ લખી છે. તેની પહેલાંના હરિભદ્રે આપી રહેલા દીર્ઘલા બધા ભાષ્યભાગ ઉપર

૧. જુઓ મુનિ કલ્યાણવિજયજી લિખિત 'ધર્મસંગ્રહણી'ની પ્રસ્તાવના પૃ ૨ થી.

૨. આત્માનંદ પ્રકાશ, વર્ષ ૪૫, અંક ૧૦, પૃ ૧૯૩.

યશોભદ્રની વૃત્તિ છે. આ વાત તે યશોભદ્રસૂરીના શિષ્યનાં વચનોથી જ સ્પષ્ટ છે.^૧

સ્વેતાંબર પરંપરામાં યશોભદ્ર નામના અનેક આચાર્ય તથા ગ્રંથકાર થયા છે.^૨ તેમાંથી પ્રસ્તુત યશોભદ્ર કોણુ છે, તે અજ્ઞાત છે. પ્રસ્તુત યશોભદ્ર ભાષ્યની અધૂરી વૃત્તિના રચયિતા હરિભદ્રના શિષ્ય હતા, તેવું નિર્ણાયક પ્રમાણ નથી. તેની વિરુદ્ધ એટલું તો કહી શકાય છે કે, જો પ્રસ્તુત યશોભદ્ર તે હરિભદ્રના શિષ્ય હોત, તો યશોભદ્રનો શિષ્ય કે જેણે વૃત્તિની સમાપ્તિ કરી છે, તથા જેણે હરિભદ્રની અધૂરી વૃત્તિને પોતાના ગુરુ યશોભદ્રે પૂરી કરી એવું લખ્યું છે, તે પોતાના ગુરુના નામની સાથે ‘હરિભદ્રશિષ્ય’ વગેરે કોઈ વિશેષણ લગાવ્યા વિના ભાગ્યે જ રહેત. અસ્તુ ગમે તે હો; પરંતુ એટલું તો હજી વિચારવાનું રહે છે કે, તે યશોભદ્ર ક્યારે થયા, તથા તેમની ખીજી કૃતિઓ છે કે નહિ? વળી તે યશોભદ્રે આખરી એક માત્ર સૂત્રની વૃત્તિ કેમ રચી ન શક્યા? તથા તે તેમના શિષ્યને કેમ રચવી પડી?

તુલના કરવાથી જણાય છે કે, યશોભદ્ર તથા તેમના શિષ્યની ભાષ્યવૃત્તિ ગંધહસ્તીની વૃત્તિના આધારે લખવામાં આવી છે.

હરિભદ્રના ષોડશક પ્રકરણ ઉપર વૃત્તિ લખનારા એક યશોભદ્રસૂરિ થયા છે, તે જ પ્રસ્તુત યશોભદ્ર છે કે ખીજી, એ પણ એક વિચારણી પ્રશ્ન છે. મળી આવતાં વિસ્તૃત

૧. જુઓ આ પરિચય, પા. ૫૨.

૨. જુઓ ‘જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ’ પરિશિષ્ટમાં ‘યશોભદ્ર.’

દાર્શનિકવાદ નાની વૃત્તિમાં નથી; અથવા કયાંક છે, તો બિલકુલ સંક્ષિપ્ત છે. અધિક ધ્યાન દેવા યોગ્ય વાત તો એ છે કે, 'ઉત્પાદવ્યયઙ્ગૌવ્યયુક્તં સત્' એ સૂત્રનું ભાષ્ય બંને વૃત્તિઓમાં એક નથી, તથા કોઈ એકમાં બીજી વૃત્તિએ સ્વીકારેલો ભાષ્યપાઠ નિર્દિષ્ટ પણ થયો નથી.

મલયગિરિએ લખેલી તત્ત્વાર્થભાષ્ય ઉપરની વ્યાખ્યા નથી મળતી. તેઓ વિક્રમના બારમા-તેરમા સૈકામાં થઈ ગયેલા વિશ્રુત શ્વેતાંબર વિદ્વાનોમાંના એક છે.

મલયગિરિ^૧ તેઓ આં હેમચંદ્રના સમકાલીન અને સર્વશ્રેષ્ઠ ટીકાકાર તરીકે જાણીતા છે. તેમની કોડીબંધ મહત્વપૂર્ણ કૃતિઓ^૨ ઉપલબ્ધ છે.

ચિરંતનમુનિ એક અજ્ઞાત નામના શ્વેતાંબર સાધુ છે. તેમણે તત્ત્વાર્થ ઉપર સાધારણ ટિપ્પણ લખ્યું છે. તેઓ વિક્રમની ચૌદમી સદી પછી ક્યારેક થયેલા છે;

ચિરંતનમુનિ કારણ કે તેમણે અં ૫, સૂં ૩૧ ના ટિપ્પણમાં ચૌદમા સૈકામાં થયેલ મલ્લિષેણની 'સ્યાદ્વાદમંજરી'નો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

વાચક યશોવિજયે ભાષ્ય ઉપર લખેલી વૃત્તિનો અપૂર્ણ પ્રથમ અધ્યાય જેટલો ભાગ મળે છે. તેઓ શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં જ

૧. મલયગિરિએ તત્ત્વાર્થટીકા લખી હતી એવી માન્યતા, તેમની પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તિમાં મળતા "તત્ત્વાપ્રાસકારિત્વં તત્ત્વાર્થટીકાદૌ સવિસ્ત રે પ્રસાધિતમિતિ તતોડવધારણીયમ્" (૫૬ ૧૫ પૃં ૨૬૮) — આ અને આના જેવા બીજા ઉલ્લેખો ઉપરથી બંધાયેલી છે.

૨. જુઓ 'ધર્મસંગ્રહણી'ની પ્રસ્તાવના પૃં ૩૧.

નહિ પણ આખા જૈન સંપ્રદાયમાં છેલ્લામાં વાચક યશોવિજય છેલ્લા થયેલા સર્વોત્તમ પ્રામાણિક વિદ્વાન તરીકે ગણીતા છે. એમની સંખ્યાબંધ કૃતિઓ^૧ ઉપલબ્ધ છે. સત્તરમા અઢારમા સૈકા સુધીમાં થયેલ ન્યાયશાસ્ત્રના વિકાસને અપનાવી એમણે જૈન શ્રુતને તર્કબદ્ધ કર્યું છે; અને ભિન્ન ભિન્ન વિષયો ઉપર અનેક પ્રકરણો લખી, જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના સૂક્ષ્મ અભ્યાસનો માર્ગ તૈયાર કર્યો છે.

ગણી યશોવિજય ઉપરના વાચક યશોવિજયજીથી જુદા છે. એ ક્યારે થયા તે માલુમ નથી, એમના વિષે ખીણ પણ ઐતિહાસિક માહિતી અત્યારે કાંઈ નથી.

ગણી યશોવિજય એમની કૃતિ તરીકે અત્યારે ફક્ત તત્ત્વાર્થ-સૂત્ર ઉપરનો ગુજરાતી ટપો પ્રાપ્ત છે; આ ઉપરાંત એમણે ખીણું કાંઈ રચ્યું હશે કે નહિ તે જ્ઞાત નથી. ટપાની ભાષા અને શૈલી જોતાં તેઓ ૧૭-૧૮ મા સૈકામાં થયા હોય એમ લાગે છે. એમની નોંધવા જેવી વિશેષતા બે છે:

૧. જેમ વાચક યશોવિજયજી વગેરે શ્વેતાંબર વિદ્વાનોએ ‘અષ્ટસહસ્રી’ જેવા દ્વિગંબરીય ગ્રંથો ઉપર ટીકાઓ રચી છે, તેમ એ ગણી યશોવિજયજીએ પણ તત્ત્વાર્થના દ્વિગંબરીય સર્વાર્થસિદ્ધિમાન્ય સૂત્રપાઠને લઈ તેના ઉપર માત્ર સૂત્રના અર્થ પૂરતો ટપો લખ્યો છે; અને ટપો લખતાં તેમણે જ્યાં જ્યાં શ્વેતાંબર અને દ્વિગંબરનો મતભેદ કે મતવિરોધ આવે છે, ત્યાં સર્વત્ર શ્વેતાંબર પરંપરાને અનુસરીને જ સૂત્રનો અર્થ કર્યો છે. આમ સૂત્રપાઠ દ્વિગંબરીય છતાં અર્થ શ્વેતાંબરીય છે.

૧. જુઓ ‘જૈન તર્કભાષા’, પ્રસ્તાવના-સીંધીસીરીઝ.

૨. આજ સુધીમાં તત્ત્વાર્થસૂત્ર ઉપર ગુજરાતીમાં ટપો લખનાર પ્રસ્તુત યશોવિજય ગણી જ પહેલા આવે છે; કારણ કે તેમના સિવાય તત્ત્વાર્થસૂત્ર ઉપર કોઈનું ગુજરાતીમાં કાંઈ લખેલ અઘાપિ જાણવામાં આવ્યું નથી.

ગણી યશોવિજયજી શ્વેતાંબર છે એ વાત તો નક્કી છે, કારણકે ટપાના અંતમાં એવો ઉલ્લેખ^૧ છે અને બીજું સખલ પ્રમાણ તો તેમનો ટપો જ છે. સૂત્રનો પાઠભેદ^૨ અને સૂત્રોની સંખ્યા દિગંબરીય સ્વીકાર્યા છતાં તેનો અર્થ કોઈ પણ જગ્યાએ તેમણે દિગંબર પરંપરાને અનુકૂળ કર્યો નથી. અલખત અહીં એક સવાલ થાય છે અને તે એ કે, યશોવિજયજી શ્વેતાંબર હોવા છતાં તેમણે દિગંબરીય સૂત્રપાઠ કેમ લીધો હશે? શું તેઓ શ્વેતાંબરીય સૂત્રપાઠથી પરિચિત નહિ જ હોય? કે પરિચિત હોવા છતાં તેમને દિગંબરીય સૂત્રપાઠમાં જ શ્વેતાંબરીય સૂત્રપાઠ કરતાં વધારે મહત્ત્વ દેખાયું હશે? આનો ઉત્તર એ જ વ્યાજબી લાગે છે કે, તેઓ શ્વેતાંબર સૂત્રપાઠથી પરિચિત તો અવશ્ય હશે જ અને તેમની દૃષ્ટિમાં તે જ પાઠનું

૧. “इति श्वेतांबरान्ध्याचार्यश्रीउमास्वामिगण(णि)कृततत्त्वार्थसूत्रं तस्य बालावबोधः श्रीयशोविजयगणिकृतः समाप्तः” प्रवर्तक श्रीकान्ति-विजयजना शास्त्रसंग्रहमांकी लिखित टपानी पोથી.

૨. આ સ્વીકારમાં અપવાદ પણ છે જે બહુ જ થોડો છે. દાખલા તરીકે અં ૪ નું ૧૬ મું સૂત્ર એમણે દિગંબરીય સૂત્રપાઠમાંથી નથી લીધું. દિગંબરો સોળ સ્વર્ગ માનતા હોવાથી તેમનો પાઠ લેવામાં શ્વેતાંબરીયતા રહી શકે નહિ, એટલે એમણે એ સ્થળે શ્વેતાંબરીય સૂત્રપાઠમાંથી જ બાર સ્વર્ગોનાં નામવાળું સૂત્ર લીધું છે.

મહત્વ પણ હશે જ કારણ કે તેમ ન હોત તો તેઓ શ્વેતાં-
બરીય પરંપરા પ્રમાણે ટપો રચત જ નહિ; તેમ છતાં તેમણે
દિગંબરીય સૂત્રપાઠ લીધો તેનું કારણ એવું હોવું જોઈ એ કે,
જે સૂત્રપાઠને આધારે દિગંબરીય બધા વિદ્વાનો હજાર વર્ષ
થયાં દિગંબર પરંપરા^૧ પ્રમાણે જ શ્વેતાંબર આગમોથી
વિરુદ્ધ અર્થ કરતા આવ્યાં છે, તે જ સૂત્રપાઠમાંથી શ્વેતાંબર
પરંપરાને બરાબર બંધ ખેસે એવો અર્થ કાઢવો અને કરવો
તદન શક્ય અને સંગત છે, એવી છાપ દિગંબરીય પક્ષ ઉપર
પાડવી અને સાથે જ શ્વેતાંબરીય અભ્યાસીઓને જણાવવું કે,
દિગંબરીય સૂત્રપાઠ કે શ્વેતાંબરીય સૂત્રપાઠ ગમે તે લ્યો એ
અન્નેમાં પાઠભેદ હોવા છતાં અર્થ તો એક જ પ્રકારનો નીકળે
છે, અને તે શ્વેતાંબર પરંપરાને બંધ ખેસે તેવો જ. તેથી
દિગંબરીય સૂત્રપાઠથી ભડકવાની કે તેને વિરોધી પક્ષનો સૂત્ર-
પાઠ માની ફેંકી દેવાની કશી એ જરૂર નથી. તમે ઇચ્છો
તો ભાષ્યમાન્ય સૂત્રપાઠ શીખો અગર સર્વાર્થસિદ્ધિમાન્ય સૂત્ર-
પાઠ યાદ કરો. તત્ત્વ અન્નેમાં એક જ છે. આ રીતે એક
બાબુ દિગંબરીય વિદ્વાનોને તેમના સૂત્રપાઠમાંથી સીધી રીતે
સાચો અર્થ શો નીકળી શકે છે તે જણાવવાના, અને બીજી
બાબુ શ્વેતાંબરીય અભ્યાસીઓ પક્ષભેદને કારણે દિગંબરીય
સૂત્રપાઠથી ન ભડકે તેમ સમજાવવાના ઉદ્દેશથી જ, એ
યશોવિજયજીએ શ્વેતાંબરીય સૂત્રપાઠ છોડી દિગંબરીય સૂત્રપાઠ
ઉપર ટપો રચ્યો હોય તેમ લાગે છે.

પૂજ્યપાદનું અસલી નામ દેવનંદી છે, એ વિક્રમના પાંચમા
છઠ્ઠા સૈકામાં થયેલા છે. એમણે વ્યાકરણ આદિ અનેક વિષયો

૧. જુઓ, 'સર્વાર્થસિદ્ધિ' ૨, ૫૩; ૯,૧૧; તથા ૧૦,૬.

ઉપર ગ્રંથો લખ્યા છે, જેમાંના કેટલાક પૂજ્યપાદ ઉપલબ્ધ^૨ છે. દિગંબર વ્યાખ્યાકારોમાં પૂજ્યપાદ પહેલાં કૃત શિવકોટી^૨ જ થવાનું સૂચન મળે છે. તેમની જ દિગંબરીયત્વ સમર્થક સર્વાર્થસિદ્ધિ નામની તત્ત્વાર્થ-વ્યાખ્યા પછીના બધા દિગંબરીય વિદ્વાનોને આધારભૂત થઈ છે.

ભદ્ર અકલંક વિક્રમના આઠમા-નવમા સૈકાના વિદ્વાન છે. 'સર્વાર્થસિદ્ધિ' પછી તત્ત્વાર્થ ઉપર એમની જ વ્યાખ્યા મળે છે, જે 'રાજવાર્તિક'ના નામથી મદ્ર અકલંક જાણીતી છે. જૈન ન્યાયપ્રસ્થાપક વિશિષ્ટ ગણ્યાગાંધ્યા વિદ્વાનોમાંના એ એક છે. તેમની કેટલીક કૃતિઓ ઉપલબ્ધ^૩ છે, જે દરેક જૈન ન્યાયના અભ્યાસી માટે મહત્ત્વની છે.

વિદ્યાનંદનું બીજું નામ 'પાત્રકેસરી' જાણીતું છે. પરંતુ પાત્રકેસરી વિદ્યાનંદથી જુદા હતા, એ વિચાર હાલમાં જ પં० જુગલકિશોરજીએ પ્રસ્તુત કર્યો છે. વિદ્યાનંદ તેના સ્પષ્ટીકરણ માટે તેમના 'અનેકાન્ત' માસિકપત્રનું પ્રથમ વર્ષનું બીજું કિરણ જોવું

૧. જુઓ, 'જૈનસાહિત્યસંશોધક,' પ્રથમ પુસ્તક પૃ० ૮૩.

૨. શિવકોટિકૃત તત્ત્વાર્થવ્યાખ્યા કે તેનો ઉતારો વગેરે આજે ઉપલબ્ધ નથી. તેમણે તત્ત્વાર્થ ઉપર કંઈક લખ્યું હતું એવું સૂચન કેટલાક અર્વાચીન શિક્ષાલેખોમાંની પ્રશસ્તિ ઉપરથી થાય છે શિવકોટિ સમંતભદ્રના શિષ્ય હોવાની માન્યતા છે. જુઓ, 'સ્વામી સમંતભદ્ર' પૃ० ૯૬.

૩. જુઓ, 'ન્યાયકુમુદ્યંદ'ની પ્રસ્તાવના.

જોઈએ. તેઓ વિક્રમના નવમા-દશમા સૈકામાં થયેલા છે. તેમની ફેટલીક કૃતિઓ ઉપલબ્ધ^૧ છે. તેઓ ભારતીય દર્શનોના વિશિષ્ટ અભ્યાસી છે અને તેમણે તત્ત્વાર્થ ઉપર શ્લોકવાર્તિક નામની પદ્યબંધ મોટી વ્યાખ્યા લખીને કુમારિલ જેવા પ્રસિદ્ધ મીમાંસક ગ્રંથકારોની હરીફાઈ કરી છે અને જૈનદર્શન ઉપર થયેલ મીમાંસકોના પ્રયંડ આક્રમણનો સખળ ઉત્તર આપ્યો છે.

શ્રુતસાગર નામના બે દિગંબર પંડિતોએ તત્ત્વાર્થ ઉપર શ્રુતસાગર એ જુદી જુદી ટીકા રચી છે.

વિબુધસેન વગેરે બધા દિગંબર વિદ્વાનો છે અને એમણે તત્ત્વાર્થ ઉપર સાધારણ વ્યાખ્યાઓ લખી છે. એઓને વિષે ખાસ માહિતી નથી મળી. આટલા સંસ્કૃત વિબુધસેન, યોગીન્દ્ર વ્યાખ્યાકારો ઉપરાંત તત્ત્વાર્થ ઉપર ભાષામાં દેવ, યોગદેવ, ટીકા લખનાર અનેક દિગંબર વિદ્વાનો લક્ષ્મીદેવ, અને થયા છે, જેમાંના અનેકે તો કર્ણાટક અમચનંદિસુરિ આદિ ભાષામાં પણ ટીકા લખી છે, અને ખીજાઓએ હિંદી ભાષામાં ટીકા લખી છે.^૨

૩. મૂળ તત્ત્વાર્થસૂત્ર

તત્ત્વાર્થશાસ્ત્રની બાહ્ય તથા આબ્યંતર સવિશેષ માહિતી મેળવવા માટે પહેલાં મૂળગ્રંથને અવલંબી નીચે લખેલી ચાર બાબતો ઉપર વિચાર કરવામાં આવે છે : ૧. પ્રેરક સામગ્રી, ૨. રચનાનો ઉદ્દેશ, ૩. રચનાશૈલી, અને ૪. વિષયવર્ણન.

૧. જુઓ, 'અષ્ટસહસ્રી' અને 'તત્ત્વાર્થશ્લોકવાર્તિક'ની પ્રસ્તાવના.

૨. આ માટે જુઓ 'તત્ત્વાર્થભાષ્ય' હિંદી અનુવાદની પ્રસ્તાવના પં૦ શ્રીનાથૂરામજી પ્રેમીલિખિત.

જે સામગ્રીએ કર્તાને તત્ત્વાર્થ લખવા પ્રેર્યા, તે પ્રંરક સામગ્રી મુખ્યપણે ચાર ભાગમાં વહેંચાઈ ગય છે.

૧. આગમ જ્ઞાનનો વારસો : વૈદિક દર્શનોમાં વેદની જ્ઞેમ જ્ઞેન દર્શનમાં આગમ ગ્રંથો જ મુખ્ય પ્રમાણ મનાય છે; ખીજા ગ્રંથોનું પ્રામાણ્ય આગમને અનુસરવામાં છે. એ આગમ જ્ઞાનનો પરાપૂર્વથી ચાલ્યો આવતો વારસો વાચક ઉમાસ્વાતિને બરાબર મળ્યો હતો, તેથી આગમિક બધા વિષયોનું તેમનું જ્ઞાન સ્પષ્ટ તથા વ્યવસ્થિત હતું.

૨. સંસ્કૃતભાષા : કાશી, મગધ, બિહાર આદિ પ્રદેશોમાં રહેલા અને વિચારવાને લીધે અને કદાચિત્ ખાલ્લજીત્વ જ્ઞાતિને લીધે પોતાના સમયમાં પ્રધાનતા ભોગવતી સંસ્કૃતભાષાને જાંડો અભ્યાસ વાચક ઉમાસ્વાતિએ કર્યો હતો. જ્ઞાન મેળવવાનું પ્રાકૃતભાષા ઉપરાંત સંસ્કૃત ભાષાનું દ્વાર બરાબર જિઘડવાથી સંસ્કૃત ભાષામાં રચાયેલ વૈદિક દર્શન સાહિત્ય અને બૌદ્ધ દર્શન સાહિત્ય જાણવાની તેમને તક મળી, અને એ તકનો યથાર્થ ઉપયોગ કરી તેમણે પોતાના જ્ઞાનભંડોળને ખૂબ સમૃદ્ધ કર્યું.

૩. દર્શનાન્તરનો પ્રભાવ : સંસ્કૃત ભાષા દ્વારા તેમણે જે વૈદિક અને બૌદ્ધ સાહિત્યમાં પ્રવેશ કર્યો, તથા તેને લીધે જે નવનવી તત્કાલીન રચનાઓ જોઈને તેમાંથી વસ્તુઓ અને વિચારસરણીઓ જાણી, તે બધાનો તેમના ઉપર જાંડો પ્રભાવ પડ્યો. અને એ જ પ્રભાવે તેમને જ્ઞેન સાહિત્યમાં પહેલાં સ્થાન નહિ પામેલી એવી ટૂંકી દાર્શનિક સૂત્રશૈલીમાં અને સંસ્કૃતભાષામાં ગ્રંથ લખવા પ્રેર્યા.

૪. પ્રતિભા : ઉક્ત ત્રણે હેતુઓ હોવા છતાંય જે તેમનામાં પ્રતિભા ન હોત, તો તત્ત્વાર્થનો આ સ્વરૂપમાં કદી

જન્મ જ ન થાત. તેથી ઉક્ત ત્રણે હેતુઓ સાથે પ્રેરક સામગ્રીમાં તેમની પ્રતિભાને સ્થાન આપ્યા વિના ન જ ચાલે.

કોઈ પણ ભારતીય શાસ્ત્રકાર ન્યારે પોતાના વિષયનું શાસ્ત્ર રચે છે, ત્યારે તે પોતાના વિષયના નિરૂપણના અંતિમ ઉદ્દેશ તરીકે મોક્ષને જ મૂકે છે; પછી ભલે જ્ઞાનાનો ઉદ્દેશ તે વિષય અર્થ, કામ, જ્યોતિષ કે વૈદ્યક જેવો આધિભૌતિક દેખાતો હોય, કે તત્ત્વજ્ઞાન અને યોગ જેવો આધ્યાત્મિક દેખાતો હોય. અર્થાત્, જ મુખ્ય મુખ્ય વિષયનાં શાસ્ત્રોના પ્રારંભમાં તે તે વિદ્યાના અંતિમ ફળ તરીકે મોક્ષનો જ નિર્દેશ હોવાનો, અને તે તે શાસ્ત્રના ઉપસંહારમાં પણ છેવટે તે વિદ્યાર્થી મોક્ષ સિદ્ધ થયાનું કથન આવવાનું.

વૈશેષિક દર્શનના પ્રણેતા ‘કણ્ણાદ’ પોતાની પ્રમેયની ચર્ચા કરતાં પહેલાં તે વિદ્યાના નિરૂપણને મોક્ષના સાધન તરીકે જણાવીને જ તેમાં પ્રવર્તે છે.^૧ ન્યાય દર્શનના સૂત્રધાર ગૌતમ પ્રમાણપદ્ધતિના જ્ઞાનને મોક્ષનું દ્વાર માનીને જ તેના નિરૂપણમાં ઊતરે છે.^૨ સાંખ્ય દર્શનનું નિરૂપણ કરનાર પણ મોક્ષના ઉપાયભૂત જ્ઞાનની પુરવણી ખાતર જ પોતાની વિશ્વોત્પત્તિ વિદ્યાનું વર્ણન કરે છે.^૩ બ્રહ્મમીમાંસાનું બ્રહ્મ અને જગત વિષેનું નિરૂપણ પણ મોક્ષના સાધનની પૂર્તિ માટે જ છે. યોગ દર્શનમાં યોગક્રિયા અને બીજી પ્રાસંગિક આવતી બધી બાબતોનું

૧. ૧, ૧, ૪, કણ્ણાદસૂત્ર.

૨. ૧, ૧, ૧, ન્યાયસૂત્ર.

૩. જુઓ ઈશ્વરકૃષ્ણકૃત ‘સાંખ્ય કારિકા’, ૩૦૨.

વર્ણન એ માત્ર મોક્ષનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવા માટે જ છે. લક્ષિતમાર્ગીઓનાં શાસ્ત્રો કે જેમાં જીવ, જગત અને ઈશ્વર આદિ વિષયોનું વર્ણન છે, તે પણ લક્ષિતની પુષ્ટિ દ્વારા છેવટે મોક્ષ મેળવવા માટે જ છે. બૌદ્ધ દર્શનના ક્ષણિકવાદનો અગર ચાર આર્થ સત્યોમાં સમાવેશ પામતા આધિભૌતિક તથા આધ્યાત્મિક વિષયના નિરૂપણનો ઉદ્દેશ પણ મોક્ષ વિના ખીજે કરી શકાય જ નથી. જૈન દર્શનનાં શાસ્ત્રો પણ એ જ માર્ગને અવલંબીને રચાયેલાં છે. વાચક ઉમાસ્વાતિએ પણ અંતિમ ઉદ્દેશ મોક્ષનો જ રાખી, તેની પ્રાપ્તિના ઉપાયો સિદ્ધ કરવા માટે પોતે વર્ણવવા ધારેલ બધી વસ્તુઓનું વર્ણન તત્ત્વાર્થમાં કરેલું છે.

૧. વાચક ઉમાસ્વાતિની તત્ત્વાર્થ રચવાની કલ્પના ઉત્તરાધ્યયનના ૨૮ મા અધ્યયનને આભારી હોય એમ લાગે છે. એ અધ્યયનનું નામ મોક્ષમાર્ગ છે. એ અધ્યયનમાં મોક્ષના માર્ગ સૂચવી તેના વિષય તરીકે જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનું તદ્દન દ્વંકમાં નિરૂપણ કરેલું છે. એ જ વસ્તુને વાં ઉમાસ્વાતિએ વિસ્તારી તેમાં સમગ્ર આગમનાં તત્ત્વો ગોઠવી દીધાં છે. તેમણે પોતાના સૂત્રગ્રંથની શરૂઆત પણ મોક્ષમાર્ગપ્રતિપાદક સૂત્રથી જ કરી છે. દ્વિગંબર સંપ્રદાયમાં તે તત્ત્વાર્થસૂત્ર 'મોક્ષશાસ્ત્ર'ના નામથી અતિ જાણીતું છે. બૌદ્ધ પરંપરામાં 'વિશુદ્ધિમાર્ગ' અતિ મહત્વનો ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ છે; તે યુદ્ધઘોષ દ્વારા પાંચમા સૈકાની આસપાસ પાલિમાં રચાયે છે, અને તેમાં સમગ્ર પાલિપિટકોનો સાર છે. તેનો પૂર્વવર્તી 'વિમુક્તિમાર્ગ' નામનો ગ્રંથ પણ બૌદ્ધપરંપરામાં હતો; તેનો અનુવાદ ચીની ભાષામાં મળે છે. વિશુદ્ધિમાર્ગ તથા વિમુક્તિમાર્ગ એ બંને શબ્દોનો અર્થ 'મોક્ષમાર્ગ' જ છે.

પહેલેથી જ જૈન આગમોની રચનાશૈલી બૌદ્ધ પિટકો જેવી લાંબા વર્ણનાત્મક સૂત્રરૂપે ચાલી આવતી, અને તે પ્રાકૃત ભાષામાં હતી. બીજી બાબુબ્રાહ્મણ વિદ્વાનો-
 રચનાશૈલી એ સંસ્કૃતભાષામાં શરૂ કરેલી ટૂંકાં ટૂંકાં સૂત્રો રચવાની શૈલી ધીરે ધીરે બહુ જ પ્રતિષ્ઠિત થઈ ગઈ હતી; એ શૈલીએ વાચક ઉમાસ્વાતિને આકર્ષ્યા અને તેમાં જ લખવા પ્રેર્યા. આપણે જાણીએ છીએ ત્યાં સુધી જૈન સંપ્રદાયમાં સંસ્કૃત ભાષામાં ટૂંકાં ટૂંકાં સૂત્રો રચનાર તરીકે સૌથી પહેલા ઉમાસ્વાતિ જ છે. તેમના પછી જ એવી સૂત્રશૈલી જૈન પરંપરામાં બહુ જ પ્રતિષ્ઠિત થઈ અને વ્યાકરણ, અલંકાર, આચાર, નીતિ, ન્યાય આદિ અનેક વિષયો ઉપર પ્રવેતાંબર, દિગંબર અને સંપ્રદાયના વિદ્વાનોએ તે શૈલીમાં સંસ્કૃતભાષાબદ્ધ ગ્રંથો લખ્યા.

ઉમાસ્વાતિનાં તત્ત્વાર્થસૂત્રો કણાદનાં વૈશેષિક સૂત્રોની પેઠે દશ અધ્યાયમાં વહેંચાયેલાં છે. એમની સંખ્યા ફક્ત ૩૪૪ નેટલી છે, જ્યારે કણાદનાં સૂત્રોની સંખ્યા ૩૩૩ નેટલી જ છે. એ અધ્યાયોમાં વૈશેષિક આદિ સૂત્રોની પેઠે આહ્નિક-વિભાગ અગર તે બ્રહ્મસૂત્ર આદિની માફક પાદ-વિભાગ નથી. જૈન સાહિત્યમાં ‘અધ્યયન’ને સ્થાને ‘અધ્યાય’નો આરંભ કરનાર પણ ઉમાસ્વાતિ જ છે. તેમણે શરૂ નહિ કરેલો આહ્નિક અને પાદ વિભાગ પણ આગળ જતાં તેમના અનુગામી અકલંક આદિએ પોતપોતાના ગ્રંથમાં શરૂ કરી લીધો છે. બાહ્ય રચનામાં કણાદ અને યોગસૂત્ર સાથે તત્ત્વાર્થસૂત્રનું વિશેષ સામ્ય હોવા છતાં તેમાં એક ખાસ જાણવા જેવો ફેર છે, જે જૈન દર્શનના પરંપરાગત માનસ પર પ્રકાશ પાડે છે. કણાદ પોતાનાં

મંતવ્યો સૂત્રમાં રજૂ કરી, તેમને સામિત કરવા અક્ષપાદ ગૌત-
મની પેઠે પૂર્વપક્ષ-ઉત્તરપક્ષ નથી કરતા, છતાં તેની પુષ્ટિમાં
હેતુઓનો ઉપન્યાસ તો બહુધા કરે જ છે; ન્યારે વાચક
ઉમાસ્વાતિ પોતાના એક પણ સિદ્ધાંતની સામિતી માટે કયાંય
યુક્તિ-પ્રયુક્તિ કે હેતુ મૂકતા જ નથી. તેઓ પોતાના વક્ત-
વ્યને સ્થાપિત સિદ્ધાંત રૂપે જ કોઈ પણ દલીલ કે હેતુ આપ્યા
વિના, અગર પૂર્વપક્ષ-ઉત્તરપક્ષ કયાં સિવાય જ, યોગસૂત્રકાર
પતંજલિની પેઠે વર્ણવ્યે જ બંધ છે. ઉમાસ્વાતિનાં સૂત્રો
અને વૈદિક દર્શનોનાં સૂત્રો સરખાવતાં એક જાપ મન ઉપર
પડે છે, અને તે એ કે, જૈન પરંપરા શ્રદ્ધાપ્રધાન છે; તે પોતે
સર્વજ્ઞતા વક્તવ્યને અક્ષરશઃ સ્વીકારી લે છે અને તેમાં શંકા,
સમાધાનનો અવકાશ જોતી જ નથી; જોને પરિણામે સુધારો
વધારો અને વિકાસ કરવા જોવા અનેક બુદ્ધિના વિષયો તર્ક-
વાદના જમાનામાં પણ અણખેડાયેલા રહી માત્ર શ્રદ્ધાના પાયા
ઉપર આજ સુધી ટકી રહ્યા છે.^૧ પરંતુ વૈદિક દર્શનપરંપરા

૧. સિદ્ધસેન, સમંતભદ્ર આદિ જોવા અનેક ધુરંધર તાર્કિક-
કોએ કરેલ તર્કવિકાસ અને તાર્કિકચર્યા ભારતીય વિચારવિકાસમાં
ખાસ સ્થાન ભોગવે છે એ વાતનો ઇનકાર થઈ શકે તેમ નથી. છતાં
પ્રસ્તુત કથન ગૌણપ્રધાનભાવ અને દષ્ટિભેદની અપેક્ષાએ જ સમજ-
વાનું છે. એને એકાદ દાખલાથી સમજવું હોય તો તત્ત્વાર્થસૂત્રો
અને ઉપનિષદો આદિ લઈએ. તત્ત્વાર્થના વ્યાખ્યાકારે ધુરંધર
તાર્કિકો હોવા છતાં અને સંપ્રદાયભેદમાં વહેંચાયા છતાં જે ચર્યા
કરે છે અને તર્કબળ વાપરે છે, તે બધું પ્રથમથી સ્થાપિત જૈન-
સિદ્ધાંતને સ્પષ્ટ કરવા અગર તો તેનું સમર્થન કરવા પૂરતું છે.
એમાંથી કોઈ વ્યાખ્યાકારે નવું વિચારસર્જન કયું નથી, કે શ્વેતાં

બુદ્ધિપ્રધાન હોઈ, પોતે માનેલ સિદ્ધાંતોની પરીક્ષા કરે છે; તેમાં શંકા-સમાધાનવાળી ચર્ચા કરે છે, અને ધણી વાર તો પ્રથમથી મનાતા આવેલા સિદ્ધાંતોને તર્કવાદના બળે ઉથલાવી નાખી નવા સિદ્ધાંતો સ્થાપે છે, અગર તો તેમાં સુધારો-વધારો કરે છે. સારાંશ એ છે કે વારસામાં મળેલ તત્ત્વજ્ઞાન અને આચારને સાચવવામાં જેટલો ફાળો જૈન પરંપરાએ આપ્યો છે, તેટલો નવા સર્જનમાં નથી આપ્યો.

વિષયની પસંદગી : કેટલાક દર્શનોમાં વિષયનું વર્ણન જ્ઞેયમીમાંસાપ્રધાન છે : જેમકે, વૈશેષિક, સાંખ્ય અને વેદાંત દર્શન. વૈશેષિક દર્શન પોતાની દૃષ્ટિએ ત્રિવિધવર્ણન જગતનું નિરૂપણ કરતાં, તેમાં મૂળ દ્રવ્યો કેટલાં છે ? કેવા છે ? અને તેને લગતા ખીજા પદાર્થો કેટલા અને કેવા છે વગેરે વર્ણવી, મુખ્યપણે જગતનાં પ્રમેયોની જ મીસાંસા કરે છે. સાંખ્ય દર્શન પ્રકૃતિ અને પુરુષનું વર્ણન કરી, પ્રધાનપણે જગતનાં મૂળભૂત પ્રમેય તત્ત્વોની જ મીસાંસા કરે છે. એ જ રીતે વેદાંત દર્શન પણ જગતના મૂળભૂત અલ્પતત્ત્વની જ મીસાંસા પ્રધાનપણે કરે છે.

બર-દિગંબરની તાત્ત્વિક માન્યતામાં કશો જ ફેર પડ્યો નથી. જ્યારે, ઉપનિષદો, ગીતા અને બ્રહ્મસૂત્રના વ્યાખ્યાયકારો તર્કબળથી એટલે સુધી સ્વતંત્ર ચર્ચા કરે છે કે, તેમની વચ્ચે તાત્ત્વિક માન્યતામાં 'પૂર્વ' પશ્ચિમ જેટલું અંતર ઊભું થયું છે. આમાં કયો ગુણ અને કયો દોષ એ વ્યક્તવ્ય નથી. વક્તવ્ય ક્ષત વસ્તુસ્થિતિ પૂરતું છે. ગુણ અને દોષ સાપેક્ષ હોઈ, બંને પરંપરામાં હોઈ અગર ન હોઈ શકે.

વળી કેટલાંક દર્શનોમાં ચારિત્રની મીમાંસા મુખ્ય છે : જ્ઞેમકે યોગ અને બૌદ્ધ દર્શનમાં જીવનની શુદ્ધિ એટલે શું ? તે કેમ સાધવી ? તેમાં શું શું આધક છે ? વગેરે જીવનને લગતા પ્રશ્નોનો નિકાલ યોગદર્શને હૈય-દુઃખ, હૈયહેતુ-દુખનું કારણ, હાન-મોક્ષ, અને હાનોપાય-મોક્ષનું કારણ એ ચતુર્વ્યૂહનું નિરૂપણ કરીને, અને બૌદ્ધ દર્શને ચાર આર્યસત્યોનું નિરૂપણ કરીને કર્યો છે; એટલે કે પ્રથમના દર્શનવિભાગનો વિષય જ્ઞેયતત્ત્વ છે અને બીજા દર્શનવિભાગનો વિષય ચારિત્ર છે.

લગવાન મહાવીરે પોતાની મીમાંસામાં જ્ઞેયતત્ત્વ અને ચારિત્રને સરખું જ સ્થાન આપ્યું છે, તેથી જ તેમની તત્ત્વ-મીમાંસા એક બાજુ જીવ-અજીવના નિરૂપણ દ્વારા જગતનું સ્વરૂપ વર્ણવે છે, અને બીજી બાજુ આસ્રવ, સંવર આદિ તત્ત્વોને વર્ણવી ચારિત્રનું સ્વરૂપ દર્શાવે છે. એમની તત્ત્વ-મીમાંસા એટલે જ્ઞેય અને ચારિત્રનો સમાનપણે વિચાર. એ મીમાંસામાં લગવાને નવ તત્ત્વો મૂકી, એ તત્ત્વો ઉપરની અડગ શ્રદ્ધાને જૈનતત્ત્વની પ્રાથમિક શરત તરીકે કહી છે. ત્યાગી કે ગૃહસ્થ કોઈને પણ મહાવીરના માર્ગનો અનુગામી તો જ માની શકાય, કે જો તેણે એ નવ તત્ત્વનું જ્ઞાન ભલે ન મેળવ્યું હોય તો પણ ઓછામાં ઓછું એના ઉપર શ્રદ્ધા તો કેળવી જ હોય; અર્થાત્ 'જિનકથિત એ તત્ત્વો જ સત્ય છે' એવી ખાતરી ખરાખર કરી હોય. આ કારણથી જૈન દર્શનમાં નવ તત્ત્વના જેટલું બીજા કશાનું મહત્ત્વ નથી. આવી વસ્તુસ્થિતિને લીધે જ વાચક ઉમાસ્વાતિએ પોતાના પ્રસ્તુત શાસ્ત્રના વિષય તરીકે એ નવ તત્ત્વો પસંદ કર્યાં, અને તેમનું જ વર્ણન સૂત્રોમાં કરી તે સૂત્રોને વિષયાનુરૂપ 'તત્ત્વાર્થાધિગમ' એવું નામ આપ્યું.

વાચક ઉમાસ્વાતિએ નવ તત્ત્વની મીમાંસામાં જ્ઞેયપ્રધાન અને ચારિત્રપ્રધાન બંને દર્શનોનો સમન્વય જ્ઞેયો છતાં તેમને તેમાં પોતાના સમયમાં વિશેષ ચર્ચાતી પ્રમાણુમીમાંસાના નિરૂપણની ઊણુપ જણાઈ; એથી એમણે પોતાના ગ્રંથને પોતાના ધ્યાનમાં આવેલ બધી મીમાંસાઓથી પરિપૂર્ણ કરવા નવ તત્ત્વ ઉપરાંત જ્ઞાનમીમાંસાને પણ વિષય તરીકે સ્વીકારી અને ન્યાયદર્શનની પ્રમાણુમીમાંસાના સ્થાને જૈન જ્ઞાનમીમાંસા કેવી છે તે જણાવવાની પોતાના જ સૂત્રોમાં ગોઠવણ કરી. એટલે એકંદર એમ કહેવું જોઈએ કે, વાચક ઉમાસ્વાતિએ પોતાના સૂત્રનાં વિષય તરીકે જ્ઞાન, જ્ઞેય અને ચારિત્ર એ ત્રણે મીમાંસાઓને જૈન દષ્ટિ અનુસાર લીધેલી છે.

વિષયનો વિભાગ : પસંદ કરેલ વિષયને વાચક ઉમાસ્વાતિએ પોતાની દશાધ્યાયીમાં આ પ્રમાણે વહેંચી નાખ્યો છે. તેમણે પહેલા અધ્યાયમાં જ્ઞાનની, બીજાથી પાંચમા સુધીના ચાર અધ્યાયોમાં જ્ઞેયની, અને છઠ્ઠાથી દસમા સુધીના પાંચ અધ્યાયોમાં ચારિત્રની મીમાંસા કરી છે. ઉક્ત ત્રણે મીમાંસાના અનુક્રમે મુખ્ય મુદ્દાઓ આપી, તે દરેકની બીજાં દર્શનો સાથે ટૂંકમાં સરખામણી અહીં કરવામાં આવે છે.

જ્ઞાનમીમાંસાની સારભૂત બાબતો : પહેલા અધ્યાયમાં જ્ઞાન સાથે સંબંધ રાખનારી મુખ્ય બાબતો આઠ છે: ૧. નય અને પ્રમાણુરૂપે જ્ઞાનનો વિભાગ, ૨. મતિ આદિ આગમ-પ્રસિદ્ધ પાંચ જ્ઞાનો અને તેમની પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષ બે પ્રમાણુમાં વહેંચણી, ૩. મતિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિનાં સાધનો, તેમનો ભેદ-પ્રભેદ અને તેમની ઉત્પત્તિનો ક્રમ સૂચવતા પ્રકારો, ૪. જૈન-પરંપરામાં પ્રમાણુ મનતા આગમશાસ્ત્રનું શ્રુતજ્ઞાનરૂપે વર્ણન

૫. અવધિ આદિ ત્રણ દિવ્ય પ્રત્યક્ષો અને તેમના ભેદ-પ્રભેદો તથા પારસ્પરિક અંતર, ૬. એ પાંચે જ્ઞાનનું તારતમ્ય જણાવતો તેમનો વિષયનિર્દેશ અને તેમની એક સાથે સંભવ્યતા, ૭. કેટલાં જ્ઞાનો બ્રહ્માત્મક પણ હોઈ શકે તે, અને જ્ઞાનની યથાર્થતા તથા અયથાર્થતાનાં કારણો. ૮. નયના ભેદપ્રભેદો.

સરખામણી : જ્ઞાનમીમાંસામાં જ્ઞાનચર્યા છે, તે 'પ્રવચનસાર'ના જ્ઞાનાધિકાર જેવી તર્કપુરઃસર અને દાર્શનિક-શૈલીની નથી; પણ નંદીસૂત્રની જ્ઞાનચર્યા જેવી આગમિક શૈલીની હોઈ, જ્ઞાનના બધા ભેદપ્રભેદોનું તથા તેમના વિષયોનું માત્ર વર્ણન કરનારી અને જ્ઞાન-અજ્ઞાન વચ્ચેનો તફાવત બતાવનારી છે. એમાં જે અવગ્રહ-ઈહા આદિ લૌકિકજ્ઞાનની ઉત્પત્તિનો ક્રમ^૧ સૂચવવામાં આવ્યો છે, તે ન્યાયશાસ્ત્રમાં^૨ આવતી નિવિકલ્પ-સર્વિકલ્પ જ્ઞાનની અને બૌદ્ધ અભિધર્મ-ત્યસંગહોમાં^૩ આવતી જ્ઞાનોત્પત્તિની પ્રક્રિયાનું સ્મરણ કરાવે છે. એમાં જે અવધિ આદિ ત્રણ દિવ્ય^૪ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનોનું વર્ણન છે, તે વૈદિક^૫ અને બૌદ્ધના દર્શનના સિદ્ધ, યોગી અને ઈશ્વરના જ્ઞાનનું સ્મરણ કરાવે છે. એના દિવ્ય જ્ઞાનમાં આવતું મનઃપયર્ચાયનું નિરૂપણ યોગદર્શન^૬ અને બૌદ્ધ દર્શનના^૭

૧. 'તત્વાર્થ' ૧, ૧૫-૧૯.

૨. જુઓ 'મુક્તાવલિ' કા. ૫૨ થી આગળ.

૩. 'અભિધર્મ' પરિચ્છેદ ૪, પ્રેરેઆઈ ૮ થી.

૪. 'તત્વાર્થ' ૧, ૨૧-૨૬ અને ૩૦.

૫. 'પ્રશસ્તપાદક'દ્લી' પૃ. ૧૮૭.

૬. યોગદર્શન, ૩, ૧૯.

૭. 'અભિધર્મત્યસંગહો' પરિ. ૯, પ્રેરેઆઈ ૨૪ અને નાગા-ર્જુનનો 'ધર્મસંગ્રહ' પૃ. ૪.

પરિચિત્તજ્ઞાનની યાદ આપે છે. એમાં જે પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષરૂપે^૧ પ્રમાણનો વિભાગ છે, તે વૈશેષિક^૨ અને બૌદ્ધ દર્શનમાં આવતા એ પ્રમાણના, સાંખ્ય અને યોગ દર્શનમાં આવતા^૩ ત્રણ પ્રમાણના, ન્યાયદર્શનમાં^૪ આવતા ચાર પ્રમાણના અને મીમાંસા દર્શનમાં^૫ આવતા છ આદિ પ્રમાણના વિભાગોનો સમન્વય છે. એ જ્ઞાનમીમાંસામાં^૬ જે જ્ઞાન-અજ્ઞાનનો વિવેક છે, તે ન્યાયદર્શનના^૭ યથાર્થ-અયથાર્થ બુદ્ધિના તથા યોગદર્શનના^૮ પ્રમાણ અને વિપર્યયના વિવેક જેવો છે. એમાં જે નયનુ^૯ સ્પષ્ટ નિરૂપણ છે, તેવું દર્શનાન્તરમાં ક્યાંય નથી. ટૂંકમાં એમ કહી શકાય કે, વૈદિક અને બૌદ્ધ દર્શનમાં આવતી પ્રમાણમીમાંસાના સ્થાનમાં જૈનદર્શન શું માને છે, તે બધું વિગતવાર પ્રસ્તુત જ્ઞાનમીમાંસામાં વાચક ઉમાસ્વાતિએ દર્શાવ્યું છે.

જ્ઞેયમીમાંસાની સારભૂત આપ્તો : જ્ઞેયમીમાંસામાં જગતનાં મૂળભૂત જીવ અને અજીવ એ એ તત્ત્વોનું વર્ણન છે; તેમાંથી

૧. 'તત્ત્વાર્થ' ૧, ૧૦-૧૨,
૨. 'પ્રશસ્તપાદક'દહી' પૃ૦ ૨૧૩, પાં ૧૨ અને 'ન્યાયખિંડુ' ૧, ૨.
૩. ઈશ્વરકૃષ્ણકૃત 'સાંખ્યકારિકા' કા૦ ૪; અને યોગદર્શન, ૧, ૭.
૪. 'ન્યાયસૂત્ર,' ૧, ૧, ૩.
૫. મીમાંસાસૂત્ર ૧, ૫ નું 'શાબરભાષ્ય.'
૬. 'તત્ત્વાર્થ' ૦' ૧, ૩૩.
૭. 'તર્કસંગ્રહ' -બુદ્ધિનિરૂપણ.
૮. 'યોગસૂત્ર' ૧, ૬.
૯. 'તત્ત્વાર્થ' ૧, ૩૪-૩૫.

માત્ર જીવતત્ત્વની ચર્ચા ખીજીથી ચોથા સુધીના ત્રણ અધ્યાયોમાં છે. ખીજા અધ્યાયમાં જીવતત્ત્વના સામાન્ય સ્વરૂપ ઉપરાંત સંસારી જીવનના અનેક ભેદપ્રભેદોનું અને તેને લગતી અનેક બાબતોનું વર્ણન છે. ત્રીજા અધ્યાયમાં અધોલોકમાં વસતા નારકો અને મધ્યમ લોકમાં વસતા મનુષ્ય તથા પશુ-પક્ષી આદિનું વર્ણન હોવાથી, તેને લગતી અનેક બાબતો સાથે પાતાળ અને મનુષ્યલોકની આખી ભૂગોળ આવે છે. ચોથા અધ્યાયમાં દેવસૃષ્ટિનું વર્ણન હોઈ, તેમાં ખગોળ ઉપરાંત અનેક જાતનાં દિવ્ય ધામોનું અને તેમની સમૃદ્ધિનું વર્ણન છે. પાંચમા અધ્યાયમાં દરેક દ્રવ્યના ગુણધર્મનું વર્ણન કરી, તેનું સામાન્ય સ્વરૂપ જણાવી, સાધર્મ્ય-વૈધર્મ્ય દ્વારા દ્રવ્યમાત્રની વિસ્તૃત ચર્ચા કરી છે.

જ્ઞેયમીમાંસામાં મુખ્ય ૧૬ બાબતો આવે છે, જે નીચે પ્રમાણે છે :

અધ્યાય ૨ જે : ૧. જીવતત્ત્વનું સ્વરૂપ, ૨. સંસારી જીવના પ્રકારો, ૩. ઇન્દ્રિયના ભેદ-પ્રભેદો, તેમનાં નામો, તેમના વિષયો અને જીવરાશિમાં ઇન્દ્રિયોની વહેંચણી ૫. મૃત્યુ અને જન્મ વચ્ચેની સ્થિતિ. ૫. જન્મના અને તેનાં સ્થાનોના પ્રકારો તથા તેમની જાતિવાર વહેંચણી, ૬. શરીરનાં પ્રકારો, તેમનું તારતમ્ય, તેમના સ્વામીઓ અને એક સાથે તેમનો સંભવ, ૭. જાતિઓનો ત્રિંગલિંગવિભાગ અને ન તૂટી શકે એવા આયુષ્યને ભોગવનારાઓનો નિર્દેશ.

અધ્યાય ૩ જે અને ૪ થો : ૮. અધોલોકના વિભાગો, તેમાં વસતા નારક જીવો અને તેમની દશા તથા જીવનમર્યાદા વગેરે ૯. દ્વીપ, સમુદ્ર, પર્વત, ક્ષેત્ર આદિ દ્વારા મધ્યમ લોકનું

ભૌગોલિક વર્ણન તથા તેમાં વસતા મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી આદિનો જીવનકાળ, ૧૦. દેવની વિવિધ જાતિઓ, તેમનો પરિવાર, ભોગ, સ્થાન, સમૃદ્ધિ, જીવનકાળ અને ન્યોતિર્મહાન દ્વારા ખગોળનું વર્ણન.

અધ્યાય ૫ મો : ૧૧. દ્રવ્યના પ્રકારો, તેમનું પરસ્પર સાધર્મ્ય-વૈધર્મ્ય; તેમનું સ્થિતિક્ષેત્ર અને તે દરેકનું કાર્ય, ૧૨. પુદ્ગલનું સ્વરૂપ, તેના પ્રકારો અને તેની ઉત્પત્તિનાં કારણો, ૧૩. સત્ અને નિત્યનું સહેતુક સ્વરૂપ, ૧૩. પૌદ્ગલિક બંધની યોગ્યતા અને અયોગ્યતા, ૧૫. દ્રવ્ય સામાન્યનું લક્ષણ, કાળને દ્રવ્ય માનનાર મતાંતર અને તેની દૃષ્ટિએ કાળનું સ્વરૂપ, ૧૬. ગુણ અને પરિણામનાં લક્ષણો અને પરિણામના પ્રકારો.

સરખામણી : ઉક્ત બાબતોમાંની ઘણીક બાબતો આગમે અને પ્રકરણ ગ્રંથોમાં છે, પણ તે બધી અહીંની જેવી ટૂંકાણમાં સંકલિત અને એક જ સ્થળે ન હોતાં છૂટીછવાઈ છે. ‘પ્રવચનસાર’ના ત્રેયાધિકારમાં અને ‘પંચાસ્તિકાય’ના દ્રવ્યાધિકારમાં ઉપર જણાવેલ પાંચમા અધ્યાયનો જ વિષય છે. પણ તેનું નિરૂપણ અહીંનાથી જુદું પડે છે. ‘પંચાસ્તિકાય’ અને ‘પ્રવચનસાર’માં તર્કપદ્ધતિ તેમજ લંબાણ છે, જ્યારે ઉક્ત પાંચમા અધ્યાયમાં ટૂંકું તેમજ સીધું વર્ણન માત્ર છે.

ઉપર જે ખીજા, ત્રીજા અને ચોથા અધ્યાયના મુદ્દા મૂક્યા છે તેવું સળંગ, વ્યવસ્થિત અને સાંગોપાંગ વર્ણન કોઈ પણ આત્મણ કે બૌદ્ધ મૂળ દાર્શનિક સુત્રગ્રંથમાં નથી દેખાતું. બાદરાયણે પોતાના બ્રહ્મસૂત્રના^૧ ત્રીજા અને ચોથા અધ્યાયમાં

૧. ‘હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ’, ખીજો ભાગ, પૃ૦ ૧૬૨ થી આગળ

જે વર્ણન આપ્યું છે, તે ઉક્ત બીજા, ત્રીજા અને ચોથા અધ્યાયની કેટલીક બાબતો સાથે સરખાવવા જેવું છે; કેમકે એમાં પણ મરણ પછીની સ્થિતિ, ઉત્ક્રાંતિ, જુદી જુદી બળતિના જીવો, જુદા જુદા લોકો અને તેમનાં સ્વરૂપનું વર્ણન છે.

ઉક્ત બીજા અધ્યાયમાં જીવનું જે ઉપયોગ લક્ષણ^૧ કહેવામાં આવ્યું છે, તે આત્મવાદી બધાં દર્શનોએ સ્વીકારેલ તેના જ્ઞાન કે ચૈતન્ય લક્ષણથી જુદું નથી. વૈશેષિક અને ન્યાયદર્શનના ઇન્દ્રિયવર્ણન કરતાં ઉક્ત બીજા અધ્યાયનું^૨ ઇન્દ્રિયવર્ણન જુદું દેખાવા છતાં તેના ઇન્દ્રિયસંબંધી પ્રકારો, તેમનાં નામો અને તે દરેકનો વિષય ન્યાય^૩ અને વૈશેષિક દર્શન સાથે લગભગ શબ્દશઃ સમાન છે. વૈશેષિક દર્શનમાં^૪ જે પાર્થિવ, જલીય, તૈજસ અને વાયવીય શરીરનું વર્ણન છે. તથા સાંખ્ય દર્શનમાં^૫ જે સૂક્ષ્મ લિંગ અને સ્થૂલ શરીરનું વર્ણન છે, તે તત્ત્વાર્થના^૬ શરીરવર્ણનથી જુદું દેખાવા છતાં ખરી રીતે એક જ અનુભવની ભિન્ન બાજુઓનું સૂચક છે. તત્ત્વાર્થમાં^૭ જે વચ્ચેથી તૂટી શકે અને ન તૂટી શકે એવા આયુષનું વર્ણન છે અને તેની જે ઉપપત્તિ દર્શાવવામાં આવી

૧. 'તત્ત્વાર્થ' ૨, ૮.

૨. 'તત્ત્વાર્થ' ૦, ૨, ૧૫-૨૧.

૩. 'ન્યાયસૂત્ર' ૧, ૧, ૧૨, અને ૧૪.

૪. જુઓ 'તર્કસંગ્રહ,' પૃથ્વીથી વાયુ સુધીનું નિરૂપણ.

૫. ઇશ્વરકૃષ્ણકૃત 'સાંખ્યકારિકા' કાં, ૪૦ થી ૪૨.

૬. 'તત્ત્વાર્થ' ૦, ૨, ૩૭-૪૯.

૭. 'તત્ત્વાર્થ' ૦, ૨, ૫૨.

છે, તે યોગસૂત્ર^૧ અને તેના ભાષ્ય સાથે શબ્દશઃ સામ્ય ધરાવે છે. ઉક્ત ત્રીજા અને ચોથા અધ્યાયમાં દર્શાવેલી ભૂગોળવિદ્યા કોઈ પણ દર્શનાન્તરના સૂત્રકારે સ્પર્શી નથી; તેમ છતાં યોગ-સૂત્ર ૩,૨૬ ના ભાષ્યમાં નરકભૂમિઓનું, તેમનાં આધારભૂત ધન, સલિલ, વાત, આકાશ આદિ તત્ત્વોનું, તેમાં રહેતા નારકોનું; મધ્યમ લોકનું; મેરુનું; નિપથ, નીલ આદિ પર્વતોનું; ભરત, ધલાવૃત્ત આદિ ક્ષેત્રોનું; જ ભુદ્રીપ, લવણસમુદ્ર આદિ દ્વીપ-સમુદ્રોનું; તથા ઊર્ધ્વલોકને અંગે વિવિધ સ્વર્ગોનું, તેમાં રહેતી દેવ જાતિઓનું, તેમના આયુષોનું, તેમના સ્ત્રી, પરિવાર આદિ ભોગોનું અને તેમની રહેણીકરણીનું જે લાંબું વર્ણન છે, તે તત્ત્વાર્થના ત્રીજા, ચોથા અધ્યાયની ત્રૈલોક્યપ્રચ્છિ કરતાં ઓછું લાગે છે. એ જ રીતે બૌદ્ધ^૨ ગ્રંથોમાં આવતું દ્વીપો, સમુદ્રો, પાતાળો, શીત-ઉષ્ણ, નારકો, અને વિવિધ દેવોનું વર્ણન પણ તત્ત્વાર્થની ત્રૈલોક્યપ્રચ્છિ કરતાં ટૂંકું જ છે. તેમ છતાં એ વર્ણનોનું શબ્દસામ્ય અને વિચારસરણીની સમાનતા જોઈ આર્યદર્શનોની જુદી જુદી શાખાઓનું એક મૂળ શોધવાની પ્રેરણા થઈ આવે છે.

પાંચમો અધ્યાય વસ્તુ, શૈલી અને પરિભાષામાં બીજા કોઈ પણ દર્શન કરતાં વૈશેષિક અને સાંખ્ય દર્શન સાથે વધારે સામ્ય ધરાવે છે. એનો પદ્મવ્યવાદ વૈશેષિક દર્શનના

૧. યોગસૂત્ર ૩, ૨૨. વિસ્તાર માટે જુઓ આ 'પરિચય', પૃ૦ ૧૫-૧૬.

૨. 'ધર્મસંગ્રહ' પૃ૦ ૨૬-૩૧ તથા 'અભિધમ્મત્થસંગહો' પરિ-ચ્છેદ ૫, પેરેગ્રાફ ૩ થી આગળ.

પદ્મપદાર્થવાદની^૧ યાદ આપે છે. એમાં આવતી સાધર્મ્ય-
વૈધર્મ્યવાળી શૈલી વૈશેષિક^૨ દર્શનની એ શૈલીનું પ્રતિબિંબ
હોય તેમ લાગે છે. જો કે ધર્માસ્તિકાય,^૩ અધર્માસ્તિકાય એ
દ્રવ્યની કલ્પના બીજા કોઈ દર્શનકારે કરી નથી અને જૈન-
દર્શનનું આત્મસ્વરૂપ^૪ પણ બીજાં બધાંય દર્શનો કરતાં જુદાં જ
પ્રકારનું છે. છતાં આત્મવાદ અને પુદ્ગલવાદને લગતા ઘણી
બાબતો વૈશેષિક, સાંખ્ય આદિ સાથે વધારે સામ્ય ધરાવે છે.
જૈનદર્શનની^૫ જેમ ન્યાય, વૈશેષિક^૬, સાંખ્ય^૭ આદિ દર્શનો
પણ આત્મબહુત્વવાદી જ છે. જૈન દર્શનનો^૮ પદ્મગલવાદ
વૈશેષિક દર્શનના^૯ પરમાણુવાદ અને સાંખ્ય દર્શનના^{૧૦} પ્રકૃતિ-
વાદના સમન્વયનું ભાન કરાવે છે. કારણ કે એમાં આરંભ
અને પરિણામ ઉભયવાદનું સ્વરૂપ આવે છે. એક બાજુ
તત્ત્વાર્થ માં કાલને દ્રવ્ય માનનારા મતાંતરનો^{૧૧} કરેલ ઉલ્લેખ અને

૧. વૈશેષિક ૦ ૧, ૧, ૪.

૨. પ્રશસ્તપાદ પૃ ૦ ૧૬ થી.

૩. તત્ત્વાર્થ ૦ ૫, ૧, અને ૫, ૧૭. વિશેષ વિગત માટે જુઓ
'જૈનસાહિત્ય સંશોધક' ખંડ ત્રીજો, અંક પહેલો તથા ચોથો.

૪. 'તત્ત્વાર્થ ૦' ૫, ૫. ૧૫-૧૬.

૫. તત્ત્વાર્થ ૦ ૫, ૨.

૬. "વ્યવસ્થાતો નાના"—૩, ૨, ૨૦.

૭. 'પુરુષવહુત્વં સિદ્ધમ્' ઈશ્વરકૃષ્ણકૃત 'સાંખ્યકારિકા.' ૧૮

૮. તત્ત્વાર્થ ૦ ૫, ૨૩-૨૮

૯. જુઓ 'તર્કસંગ્રહ' પૃથ્વી આદિ ભૂતોનું નિરૂપણ.

૧૦. ઈશ્વરકૃષ્ણ કૃત 'સાંખ્યકારિકા' ૨૨ થી આગળ.

૧૧. તત્ત્વાર્થ ૦ ૫, ૩૮.

ખીજી બાજુ તેનાં નિશ્ચિતપણે બતાવેલાં લક્ષણો^૧ ઉપરથી એમ માનવા લલચાર્ઠ જવાય છે કે, જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના વ્યવસ્થાપકો ઉપર કાલ દ્રવ્યની બાબતમાં વૈશેષિક^૨ અને સાંખ્ય દર્શન એ બંનેનાં મંતવ્યની સ્પષ્ટ છાપ છે; કારણ કે, વૈશેષિકદર્શન કાલને સ્વતંત્ર માને છે; જ્યારે સાંખ્ય દર્શન એમ નથી માનતું. તત્ત્વાર્થમાં સૂચવાતા કાલ દ્રવ્યના સ્વતંત્ર અસ્તિત્વનાસ્તિત્વવિષયક બંને પક્ષો જે આગળ જતાં દિગંબર^૩ અને શ્વેતાંબર પરંપરાની જુદી જુદી માન્યતાએ વહેંચાઈ ગયા છે, તે પ્રથમથી જ જૈન દર્શનમાં હશે, કે વૈશેષિક અને સાંખ્ય દર્શનના વિચારસંઘર્ષણને પરિણામે ક્યારેક જૈન દર્શનમાં સ્થાન પામ્યા હશે, એ એક શોધનો વિષય છે. પણ એક વાત તો દીવા જેવી છે કે તત્ત્વાર્થ મૂળ અને તેની વ્યાખ્યાઓમાં^૪ જે કાળનાં લિંગોનું વર્ણન છે, તે વૈશેષિકસૂત્ર સાથે શબ્દશઃ મળતું આવે છે. સત્ અને નિત્યની તત્ત્વાર્થગત વ્યાખ્યા જે કોઈપણ દર્શન સાથે વિશેષ સાદૃશ્ય ધરાવતી હોય, તો તે સાંખ્ય અને યોગ દર્શન જ છે. એમાં આવતું પરિણામી-નિત્યનું સ્વરૂપ, તત્ત્વાર્થના સત્ અને નિત્યના સ્વરૂપ સાથે શબ્દશઃ મળે છે. વૈશેષિક દર્શનમાં પરમાણુઓમાં દ્રવ્યારંભની જે યોગ્યતા^૫ બતાવવામાં આવી છે, તે તત્ત્વાર્થમાં વર્ણવેલ

૧. તત્ત્વાર્થ પ, ૨૨.

૨. 'વૈશેષિક દર્શન' ૨, ૨, ૬.

૩. જુઓ કુંદકુંદના 'પ્રવચનસાર' અને 'પંચાસ્તિકાયનું' કાલનિરૂપણ તથા પ, ૩૯ ની 'સર્વાર્થસિદ્ધિ.'

૪. જુઓ પ, ૨૨ની ભાષ્યવૃત્તિ, તથા આ 'પરિચય', પા. ૧૩.

૫. પ્રશસ્તપાદ, વાયુનિરૂપણ પૃ૦ ૪૮.

પાદ્મગણિકમંધ-દ્રવ્યારંભની યોગ્યતા^૧ કરતાં જુદા જ પ્રકારની છે. તત્ત્વાર્થની^૨ દ્રવ્ય અને ગુણની વ્યાખ્યા વૈશેષિક દર્શનની^૩ તે વ્યાખ્યા સાથે વધારેમાં વધારે સાદૃશ્ય ધરાવે છે. તત્ત્વાર્થ અને સાંખ્ય દર્શનની પરિણામસંબંધી પરિભાષા સમાન જ છે. તત્ત્વાર્થનો દ્રવ્ય, ગુણ, અને પર્યાય રૂપે સત્ પદાર્થનો વિવેક, સાંખ્યના સત્ અને પરિણામવાદની તથા વૈશેષિક દર્શનના દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મને મુખ્ય સત્ માનવાના વલણની યાદ આપે છે.

ચારિત્રમીમાંસાની સારભૂત બાબતો : જીવનમાં કઈ કઈ પ્રવૃત્તિઓ હોય છે ? એવી હેય પ્રવૃત્તિઓનું મૂળ ખીજ શું છે ? હેય પ્રવૃત્તિઓનો ત્યાગ શક્ય હોય તો તે કયા કયા પ્રકારના ઉપાયો દ્વારા થઈ શકે, અને હેય પ્રવૃત્તિના સ્થાનમાં કયા પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ જીવનમાં દાખલ કરવી ? તેનું પરિણામ જીવનમાં ક્રમશઃ અને છેવટે શું આવે ? એ બધો વિચાર છટકાથી દશમા અધ્યાય સુધીની ચારિત્રમીમાંસામાં આવે છે. આ બધો વિચાર જૈનદર્શનની તદ્દન જુદી પડતી પરિભાષા અને સાંપ્રદાયિક પ્રણાલીને લીધે જાણે કોઈ પણ દર્શન સાથે સામ્ય ન ધરાવતો હોય એવો આપાતતઃ ભાસ થાય છે; છતાં બૌદ્ધ અને યોગ દર્શનનો બારીકાથી અભ્યાસ કરનારને એમ જણાયા વિના કદી પણ ન રહે, કે જૈન ચારિત્રમીમાંસાનો વિષય ચારિત્રપ્રધાન ઉડત એ દર્શન સાથે વધારેમાં વધારે

૧. 'તત્ત્વાર્થ' પ, ૩૨-૩૫
૨. 'તત્ત્વાર્થ' પ, ૩૭, તથા ૪૦.
૩. જુઓ આ પરિચય, પા. ૧૨.

અને અદ્ભુત રીતે સામ્ય ધરાવે છે. એ સામ્ય ભિન્ન ભિન્ન શાખાઓમાં વહેંચાયેલા, જુદી જુદી પરિભાષાઓમાં ઘડાયેલા અને તે તે શાખાઓમાં ઓછોવત્તો વિકાસ પામેલા છતાં અસલમાં એક જ એવા આર્ય જાતિના આચારવારસાનું ભાન કરાવે છે.

ચારિત્રમીમાંસાની મુખ્ય યાજ્ઞતો અગિયાર છે :

છટ્ટો અધ્યાય: ૧. આસ્રવનું સ્વરૂપ, તેના પ્રકારો અને કઈ કઈ જાતના આસ્રવસેવનથી કયાં કયાં કર્મો બંધાય છે તેનું વર્ણન.

સાતમો અધ્યાય: ૨. વ્રતનું સ્વરૂપ, વ્રત લેનાર અધિકારીઓના પ્રકારો અને વ્રતની સ્થિરતાના માર્ગો, ૩. હિંસા આદિ દોષોનું સ્વરૂપ. ૪. વ્રતમાં સંભવતા દોષો. ૫. દાનનું સ્વરૂપ અને તેના તારતમ્યના હેતુઓ.

આઠમો અધ્યાય: ૬ કર્મબંધના મૂળ હેતુઓ અને કર્મબંધના પ્રકારો.

નવમો અધ્યાય: ૭. સંવર અને તેના વિવિધ ઉપાયો અને તેના ભેદ-પ્રભેદો. ૮. નિર્જરા અને તેનો ઉપાય. ૯. જુદા જુદા અધિકારવાળા સાધકો અને તેમની મર્યાદાનું તારતમ્ય.

દશમો અધ્યાય: ૧૦. કેવળજ્ઞાનના હેતુઓ અને મોક્ષનું સ્વરૂપ. ૧૧. મુક્તિ મેળવનાર આત્માની કઈ રીતે કયાં ગતિ થાય છે, તેનું વર્ણન.

સરખામણી: તત્ત્વાર્થની ચારિત્રમીમાંસા 'પ્રવચનસાર'ના ચારિત્રવર્ણનથી જુદી પડે છે. કેમકે, એમાં તત્ત્વાર્થની પેઠે આસ્રવ, સંવર આદિ તત્ત્વોની ચર્ચા નથી; એમાં તો ફક્ત સાધુની દશાનું અને તે પણ દિગંબર સાધુને ખાસ લાગુ

પડે તેવું વર્ણન છે. ‘પંચાસ્તિકાય’ અને ‘સમયસાર’માં તત્ત્વાર્થની પેઠે જ આસ્રવ, સંવર, અંધ આદિ તત્ત્વોને લઈ ચારિત્રીમાંસા કરવામાં આવી છે; છતાં એ એ વચ્ચે તફાવત છે અને તે એ કે, તત્ત્વાર્થના વર્ણનમાં નિશ્ચય કરતાં વ્યવહારનું ચિત્ર વધારે ખેંચાયું છે. એમાં દરેક તત્ત્વને લગતી બધી હકીકતો છે; અને ત્યાગી, ગૃહસ્થ તથા સાધુના બધા પ્રકારના આચાર તથા નિયમો વર્ણવાયેલા છે, જે જૈનસંઘનું અંધારણુ સૂચવે છે. જ્યારે ‘પંચાસ્તિકાય’ અને ‘સમયસાર’માં તેમ નથી. એમાં તો આસ્રવ, સંવર આદિ તત્ત્વોની નિશ્ચયગામી તેમજ ઉપપત્તિવાળી ચર્ચા છે; એમાં તત્ત્વાર્થની પેઠે જૈન ગૃહસ્થ તેમજ સાધુનાં પ્રચલિત વ્રતો, નિયમો અને આચારો આદિનું વર્ણન નથી.

યોગદર્શન સાથે પ્રસ્તુત ચારિત્રીમાંસાની સરખામણીને જોડેલો અવકાશ છે, તેટલો જ તે વિષય રસપ્રદ છે; પરંતુ એ વિસ્તાર એક સ્વતંત્ર લેખનો વિષય હોઈ, અહીં તેને સ્થાન નથી. છતાં અભ્યાસીઓનું ધ્યાન ખેંચવા માટે તેમની સ્વતંત્ર તુલનાશક્તિ ઉપર વિશ્વાસ રાખી, નીચે ટૂંકમાં એક સરખામણું કરવા યોગ્ય મુદ્દાઓની યાદી આપવામાં આવે છે:

તત્ત્વાર્થ

૧. કાયિક, વાયિક, માન-
સિક પ્રવૃત્તિરૂપ આસ્રવ (૬, ૧).

૨. માનસિક આસ્રવ
(૮, ૧).

યોગદર્શન

૧. કર્માશય (૨, ૧૨).

૨. નિરોધના વિષય તરીકે
લેવામાં આવતી ચિત્તવૃત્તિઓ
(૧, ૬).

૩. સકષાય અને અકષાય
એ એ પ્રકારનો આસ્રવ (૬,૫).

૪. સુખદુઃખજનક શુભ,
અશુભ આસ્રવ (૬,૩-૪).

૫. મિથ્યાદર્શન આદિ
પાંચ અંધ હેતુઓ (૮,૧).

૬. પાંચમાં મિથ્યાદર્શનની
પ્રધાનતા.

૭. આત્મા અને કર્મનો
વિલક્ષણ સંબંધ તે અંધ
(૮,૨-૩).

૮. અંધ જ શુભ, અશુભ
હેય વિપાકનું કારણ છે.

૯. અનાદિઅંધ મિથ્યા-
દર્શનને આધીન છે.

૧૦. કર્મોના અનુભાગ-
અંધનો આધાર કષાય છે (૬,૫).

૧૧. આસ્રવનિરોધ એ
સંવર (૯, ૧).

૧૨. ગુપ્તિ, સમિતિ આદિ,
અને વિવિધ તપ આદિ એ
સંવરના ઉપાયો (૯, ૨-૩).

૧૩. અહિંસા આદિ મહા-
વ્રતો (૭, ૧).

૩. કિલ્ષ્ટ અને અકિલ્ષ્ટ
એ પ્રકારનો કર્માશય (૨, ૧૨).

૪. સુખદુઃખજનક પુણ્ય-
અપુણ્ય કર્માશય (૨, ૧૪).

૫. અવિદ્યા આદિ પાંચ
અંધક ક્લેશો (૨, ૩).

૬. પાંચમાં અવિદ્યાની
પ્રધાનતા (૨, ૪).

૭. પુરુષ અને પ્રકૃતિનો
વિલક્ષણ સંયોગ તે અંધ
(૨, ૧૭).

૮. પુરુષ, પ્રકૃતિનો સંયોગ
જ હેય દુઃખનો હેતુ છે (૨, ૧૭).

૯. અનાદિસંયોગ અ-
વિદ્યાને આધીન છે (૨, ૨૪).

૧૦. કર્મોના વિપાક-
જનનનું મૂળ કલેશ છે (૨, ૧૩).

૧૧. ચિત્તવૃત્તિનિરોધ એ
યોગ (૧, ૨).

૧૨. યમ, નિયમ આદિ
અને અભ્યાસ, વૈરાગ્ય આદિ
યોગના ઉપાયો (૧, ૧૨થી
અને ૨, ૨૯થી).

૧૩. સાર્વાભૌમ યમો
(૨, ૩૦).

૧૪. હિંસા આદિ વૃત્તિ- ૧૪. પ્રતિપક્ષ ભાવના વડે
ઓમાં ઐહિક, પારલૌકિક હિંસા આદિ વિતર્કોને રોકવા
દોષોનું દર્શન કરી, તે વૃત્તિઓને (૨, ૩૩-૩૪).
રોકવી (૭, ૪).

૧૫. હિંસા આદિ દોષોમાં ૧૫. વિવેકીની દષ્ટિમાં
દુઃખપણાની જ ભાવના કરી બંધો કર્માશય દુઃખરૂપ જ છે
તેમને તજવા (૭, ૫). (૨, ૧૫).

૧૬. મૈત્રી આદિ ચાર ૧૬. મૈત્રી આદિ ચાર^૧
ભાવનાઓ (૭, ૬). ભાવનાઓ (૧, ૩૩).

૧૭. પૃથક્ત્વવિતર્ક સવિ- ૧૭. સવિતર્ક, નિર્વિતર્ક,
ચાર અને એકત્વવિતર્કનિર્વિ- સવિચાર અને નિર્વિચાર રૂપ
ચાર આદિ ચાર શુદ્ધધ્યાનો ચાર^૨ સંપ્રજ્ઞાત સમાધિઓ
(૯, ૪૧-૪૬). (૧, ૧૬, અને ૪૧, ૪૪).

૧૮. નિર્જરા અને મોક્ષ ૧૮. આંશિકહાન-બંધો-
(૯, ૩ અને ૧૦, ૩). પરમ અને સર્વથાહાન^૩
(૨, ૨૫).

૧૯. જ્ઞાનસહિત ચારિત્ર ૧૯. સાંગયોગસહિત
એ જ નિર્જરા અને મોક્ષનો વિવેકખ્યાતિ એ જ હાનનો
હેતુ (૧, ૧). ઉપાય (૨, ૨૬).

૧. આ ચાર ભાવનાઓ બૌદ્ધપરંપરામાં 'બ્રહ્મવિહાર' કહેવાય
છે અને તેમના ઉપર બહુ ભાર આપવામાં આવે છે.

૨. આ ચાર ધ્યાનના ભેદો બૌદ્ધ દર્શનમાં પ્રસિદ્ધ છે.

૩. આને બૌદ્ધ દર્શનમાં 'નિર્વાણ' કહે છે, જે ત્રીભુવં આય
સત્ય છે.

૨૦. જ્ઞાતિસ્મરણુ, અવધિ જ્ઞાન આદિ દિવ્યજ્ઞાનો અને ચારણવિદ્યા આદિ લબ્ધિઓ (૧, ૧૨, અને ૧૦, ૭નું લાભ્ય).
 ૨૧. કેવળજ્ઞાન (૧૦, ૧).
 ૨૨. શુભ અશુભ, શુભાશુભ અને ન શુભ, ન અશુભ એવી કર્મની ચતુર્ભંગી.
૨૦. સંયમજનિત તેવી જ વિભૂતિઓ^૧ (૨, ૩૯ અને ૩, ૧૬ થી આગળ).
 ૨૧. વિવેકજન્ય તારકજ્ઞાન (૩, ૫૪).
 ૨૨. શુક્લ, કૃષ્ણ, શુક્લ-કૃષ્ણ અને અશુક્લાકૃષ્ણ એવી ચતુષ્પદી કર્મજનિતિ (૪, ૭).

આ સિવાય કેટલીક બાબતો એવી પણ છે કે, જેમાંથી એક બાબત ઉપર એક દર્શનને તો ખીલ બાબત ઉપર ખીજ દર્શનને ભાર આપેલો હોવાથી, તે તે બાબત તે તે દર્શનના એક ખાસ વિષય તરીકે અથવા એક વિશેષતા રૂપે પ્રસિદ્ધ થઈ ગઈ છે. દાખલા તરીકે, કર્મના સિદ્ધાંતો ઐશ્વર્ય અને યોગ દર્શનના^૨ કર્મના મૂળ સિદ્ધાંતો તો છે જ, યોગ દર્શનમાં તો એ સિદ્ધાંતોનું મુદ્દાવાર વર્ણન પણ છે; છતાં એ સિદ્ધાંતો વિષેનું જૈન દર્શનમાં એક વિસ્તૃત અને ઊંડું શાસ્ત્ર બની ગયેલું છે, જેવું ખીજ કોઈ પણ દર્શનમાં દેખાતું નથી. તેથી જ ચારિત્રીમાંસામાં કર્મના સિદ્ધાંતોનું વર્ણન કરતાં જૈનસંમત

૧. ઐશ્વર્ય દર્શનમાં આના સ્થાનમાં પાંચ અભિજ્ઞાઓ છે. 'ધર્મસંગ્રહ' પૃ ૪, અને 'અભિધર્મત્થસંગહો', પરિચ્છેદ ૯ પ્રેરેઆઈ ૨૪

૨. ૨, ૩-૧૪

આખું કર્મશાસ્ત્ર^૧ વાયક ઉમાસ્વાતિએ ટૂંકાણુમાં પણ દાખલ કર્યું છે. તેવી જ રીતે તાત્ત્વિક દષ્ટિએ ચારિત્રની મીમાંસા જૈન, બૌદ્ધ અને યોગ ત્રણે દર્શનમાં સમાન હોવા છતાં, કેટલાક કારણાથી વ્યવહારમાં ફેર પડી ગયેલો નજરે પડે છે; અને એ ફેર જ તે તે દર્શનના અનુગામીઓની વિશેષતારૂપ થઈ પડ્યો છે. ક્લેશ અને કષાયનો ત્યાગ એ જ બધાને મતે ચારિત્ર છે; તેને સિદ્ધ કરવાના અનેક ઉપાયોમાંથી કોઈ એ એક ઉપર તો ળીજાએ ળીજા ઉપર વધારે ભાર આપ્યો છે. જૈન આચારના અંધારણુમાં દેહદમનની^૨ પ્રધાનતા દેખાય છે, બૌદ્ધ આચારના અંધારણુમાં દેહદમનની જગ્યાએ ધ્યાન પર ભાર મુકાયો છે, અને યોગદર્શનનાનુસારી પરિત્રાજકોના આચારના અંધારણુમાં પ્રાણાયામ, શૌચ આદિ ઉપર વધારે ભાર અપાયો છે. જે મુખ્ય ચારિત્રની સિદ્ધિમાં જ દેહદમન, ધ્યાન અગર પ્રાણાયામ આદિનો બરાબર ઉપયોગ થાય, તો તો એ દરેકનું સરખું જ મહત્ત્વ છે; પણ જ્યારે એ બાહ્ય અંગો માત્ર વ્યવહારના ચીલા જેવાં બની જાય છે, અને તેમાંથી મુખ્ય ચારિત્રની સિદ્ધિનો આત્મા ઊડી જાય છે, ત્યારે જ એમાં વિરોધની દુર્ગંધ આવે છે, અને એક સંપ્રદાયનો અનુગામી ળીજા સંપ્રદાયના આચારનું નિરર્થકપણું બતાવે છે. બૌદ્ધસાહિત્યમાં અને બૌદ્ધ અનુગામી વર્ગમાં જૈનોના દેહદમનની પ્રધાનતાવાળા તપની^૩

૧. 'તત્ત્વાર્થ' ૬, ૧૧-૨૬ અને ૮, ૪-૨૬.

૨. 'તત્ત્વાર્થ' ૯, ૯. "દેહદુક્લં મહાફલં" દર્શવૈકલિક અધ્યયન ૮, ૭૦ ૨.

૩. 'મજ્જિમનિકાય' સૂ. ૧૪.

વગોવણી નજરે પડે છે; જૈન સાહિત્ય અને જૈન અનુગામી વર્ગમાં બૌદ્ધોના સુખશીલ વર્તન^૧ અને ધ્યાનનો તેમજ પરિ-ત્રાજકોના પ્રાણાયામ અને શૌચનો પરિહાસ દેખાય છે. આમ હોવાથી તે તે દર્શનની ચારિત્રમીમાંસાના ગ્રંથોમાં વ્યાવહારિક જીવનને લગતું વર્ણન વિશેષ જુદું દેખાય તે સ્વાભાવિક છે; એથી જ તત્ત્વાર્થની ચારિત્રમીમાંસામાં આપણે પ્રાણાયામ કે શૌચ ઉપર એકે સૂત્ર નથી જોતા, તેમજ ધ્યાનનું પુષ્કળ વર્ણન તેમાં હોવા છતાં તેને સિદ્ધ કરવાના બૌદ્ધ કે યોગ દર્શનમાં વર્ણવવામાં આવ્યા છે તેવા વ્યાવહારિક ઉપાયો આપણે નથી જોતા. એ જ રીતે તત્ત્વાર્થમાં જે પરીપહો અને તપનું વિસ્તૃત તેમજ વ્યાપક વર્ણન છે, તેવું આપણે યોગ કે બૌદ્ધની ચારિત્રમીમાંસામાં નથી જોતા.

આ સિવાય ચારિત્રમીમાંસાને અંગે એક વાત ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવા જેવી છે અને તે એ કે ઉક્ત ત્રણે દર્શનોમાં જ્ઞાન અને ચારિત્ર (ક્રિયા) બંનેને સ્થાન હોવા છતાં જૈન દર્શનમાં ચારિત્રને જ મોક્ષના સાક્ષાત્ કારણ તરીકે સ્વીકારી, જ્ઞાનને તેના અંગ તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યું છે; જ્યારે બૌદ્ધ અને યોગ દર્શનમાં જ્ઞાનને જ મોક્ષનું સાક્ષાત્ કારણ માની, જ્ઞાનના અંગ તરીકે ચારિત્રને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. આ વસ્તુ ઉક્ત ત્રણે દર્શનોના સાહિત્યનો અને તેમના અનુયાયીવર્ગના જીવનનો ખારીકીથી અભ્યાસ કરનારને જણાયા વિના નહિ રહે; આમ હોવાથી તત્ત્વાર્થની ચારિત્રમીમાંસામાં ચારિત્રલક્ષી

૧. 'સૂત્રકૃતાંગ' અધ્યયન ત્રણ, ઉદ્દેશ ૪. ગા૦ ૬ ની ટીકા તથા અધ્ય૦ ૭, ગા૦ ૧૪ થી આગળ.

ક્રિયાઓનું અને તેમના ભેદપ્રભેદોનું વધારે વર્ણન હોય તે સ્વાભાવિક છે.

સરખામણી પૂરી કરીએ તે પહેલાં ચારિત્રમીમાંસાના અંતિમ સાધ્ય મોક્ષના સ્વરૂપ વિષે ઉક્ત દર્શનોની કઈ અને કેવી કલ્પના છે તે પણ જાણી લેવી આવશ્યક છે. દુઃખના ત્યાગમાંથી જ મોક્ષની કલ્પના જન્મેલી હોવાથી, અર્ધાં દર્શનો દુઃખની આત્યંતિક નિવૃત્તિને જ મોક્ષ માને છે. ન્યાય,^૧ વૈશેષિક,^૨ યોગ અને ઔદ્ધ એ ચારે એમ માને છે કે, દુઃખના નાશ ઉપરાંત મોક્ષમાં ખીજી કાંઈ ભાવાત્મક વસ્તુ નથી; તેથી એમને મતે મોક્ષમાં જો સુખ હોય તો તે કાંઈ સ્વતંત્ર વસ્તુ નહિ, પણ તે દુઃખના અભાવ પૂરતું જ છે. જ્યારે જૈન દર્શન વેદાંતની પેઠે એમ માને છે કે, મોક્ષ અવસ્થા એ માત્ર દુઃખનિવૃત્તિ નથી, પણ એમાં વિષયનિરપેક્ષ સ્વાભાવિક સુખ જેવી સ્વતંત્ર વસ્તુ પણ છે. માત્ર સુખ જ નહિ પણ તે ઉપરાંત જ્ઞાન જેવા ખીજા સ્વાભાવિક ગુણોનો આવિર્ભાવ જૈન દર્શન એ અવસ્થામાં સ્વીકારે છે, જ્યારે ખીજાં દર્શનોની પ્રક્રિયા એમ સ્વીકારવાની ના પાડે છે. મોક્ષના સ્થાન વિષે જૈન દર્શનનો મત સૌથી નિરાજો છે. ઔદ્ધ દર્શનમાં તો સ્વતંત્ર આત્મતત્ત્વને સ્પષ્ટ સ્થાન ન હોવાથી, મોક્ષના સ્થાન વિષે તેમાંથી કાંઈ પણ વિચાર મેળવવાની આશા અસ્થાને છે. પ્રાચીન અર્ધાં વૈદિક દર્શનો આત્મવિભુત્વવાદી હોવાથી, તેમને મતે મોક્ષનું સ્થાન કોઈ અલાયદું હોય એવી કલ્પના જ થઈ શકતી

૧. ૧, ૧, ૨૨

૨. ૫, ૨, ૧૮.

નથી. પરંતુ જૈન દર્શન સ્વતંત્ર આત્મતત્ત્વવાદી છે અને છતાં આત્મવિભુત્વવાદી નથી; તેથી તેને મોક્ષનું સ્થાન કયાં છે એનો વિચાર કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે અને એ વિચાર એણે દર્શાવ્યો પણ છે. તત્ત્વાર્થના અંતમાં વાચક ઉભાસ્વાતિ કહે છે કે, ‘મુક્ત થયેલ જીવ દરેક પ્રકારના શરીરથી છૂટી, ઊર્ધ્વગામી થઈ, છેવટે લોકના અંતમાં સ્થિર થાય છે અને ત્યાં જ હંમેશને માટે રહે છે.’

૪. વ્યાખ્યાઓ

પોતાના ઉપર ચચાયેલી સાંપ્રદાયિક વ્યાખ્યાઓની બાબતમાં તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રની સરખામણી બ્રહ્મસૂત્ર સાથે થઈ શકે. જેમ ધણી બાબતોમાં પરસ્પર તદ્દન જુદો મત ધરાવનાર અનેક આચાર્યોએ^૧ બ્રહ્મસૂત્ર પર વ્યાખ્યાઓ લખી છે, અને તેમાંથી જ પોતાના વક્તવ્યને ઉપનિષદોને આધારે સાબિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, તેમ શ્વેતાંબર-દિગંબર એ બંને સંપ્રદાયના વિદ્વાનોએ તત્ત્વાર્થ ઉપર વ્યાખ્યાઓ લખી છે, અને એમાંથી જ પોતાનાં પરસ્પર વિરોધી મંતવ્યોને પણ આગમને આધારે ફલિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આટલા ઉપરથી સામાન્ય બાબત એટલી જ સિદ્ધ થાય છે કે, જેમ બ્રહ્મસૂત્રની વેદાંત સાહિત્યમાં પ્રતિષ્ઠા હોવાને લીધે ભિન્ન ભિન્ન મત ધરાવનાર પ્રતિભાશાળી આચાર્યોને તે બ્રહ્મસૂત્રનો આશ્રય લઈને તે દ્વારા જ પોતાનાં વિશિષ્ટ વક્તવ્યો દર્શાવવાની જરૂર જણાઈ, તેમ જૈન વાસ્તવ્યમાં જન્મેલી તત્ત્વાર્થાધિગમની પ્રતિષ્ઠાને લીધે જ તેનો આશ્રય લઈ બંને સંપ્રદાયના વિદ્વાનોને

૧. શંકર, નિંબાક, મધ્વ, રામાનુજ, વલ્લભ આદિ.

પોતપોતાનાં મંતવ્યો દર્શાવનારી જરૂર જણાઈ. આટલું સ્થૂલ સામ્ય છતાં બ્રહ્મસૂત્રની અને તત્ત્વાર્થની સાંપ્રદાયિક વ્યાખ્યાઓમાં એક ખાસ મહત્ત્વનો ભેદ છે અને તે એ કે, જગત, જીવ, ઈશ્વર આદિ જેવા તત્ત્વજ્ઞાનના મૌલિક વિષયોમાં બ્રહ્મસૂત્રના પ્રસિદ્ધ વ્યાખ્યાકારો એક ખીન્નથી બહુ જ જુદા પડે છે અને ઘણીવાર તે તેમના વિચારોમાં પૂર્વ-પશ્ચિમ જેટલું અંતર દેખાય છે; ત્યારે શ્વેતાંબર-દ્વિગંબર સંપ્રદાયને અનુસરનારા તત્ત્વાર્થના વ્યાખ્યાકારોમાં તેમ નથી. તેઓ વચ્ચે તત્ત્વજ્ઞાનના મૌલિક વિષયો પરવે કશો જ ભેદ નથી; જે કાંઈ થોડો ઘણો ભેદ છે તે તદ્દન સાધારણ જેવી બાબતોમાં છે અને તે પણ એવો નથી કે જેમાં સમન્વયને અવકાશ જ ન હોય અગર તે પૂર્વ-પશ્ચિમ જેટલું અંતર હોય. ખરી રીતે તે જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના મૂળ સિદ્ધાંતો પરવે શ્વેતાંબર-દ્વિગંબર સંપ્રદાયમાં ખાસ મતભેદ જ નથી પડ્યો; એટલે તેમની તત્ત્વાર્થની વ્યાખ્યાઓમાં દેખાતો મતભેદ એ બહુ ગંભીર ન ગણાય.

તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રની જ ઉપર લખાયેલી પ્રાચીન, અર્વાચીન, નાની, મોટી સંસ્કૃત અગર લૌકિક ભાષામય અનેક વ્યાખ્યાઓ છે; પણ તેમાંથી જેનું ઐતિહાસિક મહત્ત્વ હોય, જેણે જૈન તત્ત્વજ્ઞાનને વ્યવસ્થિત કરવામાં અને વિકસાવવામાં ફાળો આપ્યો હોય, અને જેનું દાર્શનિક મહત્ત્વ હોય એવી ચાર જ વ્યાખ્યાઓ અત્યારે મોજૂદ છે. તેમાંની ત્રણ તે દ્વિગંબર સંપ્રદાયની છે, જે માત્ર સાંપ્રદાયિક ભેદની જ નહિ પણ વિરોધની તીવ્રતા થયા પછી પ્રસિદ્ધ દ્વિગંબર વિદ્વાનો દ્વારા લખાયેલી છે; અને એક તે સૂત્રકાર વાયક ઉમાસ્વાતિની

સ્વોપજ ન છે. સાંપ્રદાયિક વિરોધ નમ્યા પછી કોઈ પણ શ્વેતાંબર આચાર્યો માત્ર મૂળ સૂત્રો ઉપર લખેલી બીજી તેવી મહત્ત્વની વ્યાખ્યા હજી જાણવામાં આવી નથી. તેથી એ ચાર વ્યાખ્યાઓ વિષે જ પ્રથમ અત્રે કાંઈ ચર્ચા કરવી યોગ્ય ધારી છે.

આ બંને ટીકાઓ વિષે કાંઈક વિચાર કરીએ તે પહેલાં તે બંનેના સૂત્રપાઠો વિષે વિચારવું પ્રાપ્ત થાય છે. અસલમાં એક જ છતાં પાછળથી સાંપ્રદાયિક ભેદને માધ્ય અને કારણે સૂત્રપાઠો બે થઈ ગયા છે : જેમાં સર્વાર્થસિદ્ધિ એક શ્વેતાંબરીય અને બીજો દ્વિગંબરીય તરીકે જાણીતો છે. શ્વેતાંબરીય મનાતા સૂત્રપાઠનું સ્વરૂપ લાખ્ય સાથે અંધએસતું હોઈ, તેને લાખ્યમાન્ય કહી શકાય; અને દ્વિગંબરીય મનાતા સૂત્રપાઠનું સ્વરૂપ 'સર્વાર્થ-સિદ્ધિ' સાથે અંધએસતું હોઈ, તેને સર્વાર્થસિદ્ધિમાન્ય કહી શકાય. બધા જ શ્વેતાંબરીય આચાર્યો લાખ્યમાન્ય સૂત્રપાઠને જ અનુસરે છે; અને બધા જ દ્વિગંબરીય આચાર્યો સર્વાર્થસિદ્ધિમાન્ય સૂત્રપાઠને અનુસરે છે. સૂત્રપાઠપરત્વે નીચેની ચાર બાબતો અત્રે જાણવી જરૂરી છે.

૧. સંખ્યા : લાખ્યમાન્ય સૂત્રપાઠની સંખ્યા ૩૪૪ અને સર્વાર્થસિદ્ધિમાન્ય સૂત્રપાઠની સંખ્યા ૩૫૭ ની છે.

૨. અર્થફેર : સૂત્રની સંખ્યા અને કયાંક કયાંક શાબ્દિક રચનામાં ફેર હોવા છતાં માત્ર મૂળ સૂત્રો ઉપરથી જ અર્થમાં મહત્ત્વપૂર્ણ ફેરફાર દેખાય એવાં ત્રણ સ્થળો છે; બાકી બધે મૂળ સૂત્રો ઉપરથી ખાસ અર્થમાં ફેર નથી પડતો. એ ત્રણ સ્થળોમાં સ્વર્ગની બાર અને સોળ સંખ્યા વિષેનું પહેલું

(૪, ૧૯), કાળનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વ માનવા વિષેના સિદ્ધાંતનું બીજું (૫, ૩૮); અને ત્રીજું સ્થળ પુણ્યપ્રકૃતિઓમાં હાસ્ય આદિ ચાર પ્રકૃતિઓ હોવા-ન હોવાનું (૮, ૨૬). એ છે.

૩. પાઠાંતરવિષયક ફેર : બંને સૂત્રપાઠોના પારસ્પરિક ફેર ઉપરાંત પાછો એ પ્રત્યેક સૂત્રપાઠમાં પણ ફેર આવે છે. સર્વાર્થસિદ્ધિમાન્ય સૂત્રપાઠમાં એવો ફેર ખાસ નથી. એકાદ સ્થળે^૧ સર્વાર્થસિદ્ધિના કર્તાએ જે પાઠાંતર નોંધ્યું છે, તેને બાદ કરીએ તો સામાન્ય રીતે એમ જ કહી શકાય કે બધા જ દિગંબરીય ટીકાકારો સર્વાર્થસિદ્ધિમાન્ય સૂત્રપાઠમાં કશો જ પાઠભેદ સૂચવતા નથી. તેથી એમ કહેવું જોઈ એ કે, પૂજ્યપાદે સર્વાર્થસિદ્ધિ રચતી વખતે જે સૂત્રપાઠ પ્રાપ્ત કર્યો, અને સુધાર્યો-વધાર્યો, તેને જ નિર્વિવાદપણે પાછળના બધા દિગંબરીય ટીકાકારોએ માન્ય રાખ્યો, જ્યારે લાખ્યમાન સૂત્રપાઠની બાબતમાં એમ નથી; એ સૂત્રપાઠ શ્વેતાંબરીય તરીકે એક જ હોવા છતાં, તેમ કેટલેક સ્થળે લાખ્યનાં વાક્યો સૂત્રરૂપે દાખલ થઈ ગયાનું, કેટલાક સ્થળે સૂત્રરૂપ મનાતા વાક્યો લાખ્યરૂપે પણ ગણાયાનું, કેટલેક સ્થળે અસલનું એક જ સૂત્ર બે ભાગમાં વહેંચાઈ ગયાનું, કયાંક અસલનાં બે સૂત્રો મળી અત્યારે એક જ સૂત્ર થઈ ગયાનું સૂચન લાખ્યની લભ્ય બંને ટીકાઓમાં સૂત્રના પાઠાંતરપરત્વે ચર્ચા ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે.^૨

૧. ૨, ૫૩.

૨. ૨, ૧૯; ૨, ૩૭; ૩, ૧૧; ૫, ૨-૩; ૭, ૩, અને ૫ વગેરે.

૪. અસલીપણા વિષે : ઉક્ત બંને સૂત્રપાઠોમાં અસલી કયો અને ફેરફાર પામેલો કયો એ પ્રશ્ન સહજ ઉદ્ભવે છે. અત્યાર સુધી કરેલા વિચાર ઉપરથી મારી ખાતરી થઈ છે કે, ભાષ્યમાન્ય સૂત્રપાઠ જ અસલી છે, અને આની સિદ્ધિ માટે શ્રી સુબુકોઓહીરાનું એક પરિશિષ્ટ અહીં આપવામાં આવ્યું છે.

સૂત્રપાઠ વિષે આટલી ચર્ચા કર્યા પછી હવે સૂત્રો ઉપર સર્વ પ્રથમ રચાયેલ ભાષ્ય અને સર્વાર્થસિદ્ધિ એ બે ટીકાઓ વિષે કાંઈક વિચાર કરવો પ્રાપ્ત થાય છે. ભાષ્યમાન્ય-સૂત્રપાઠનું અસલીપણું અગર તો અસલીપાઠની વિશેષ નજીક હોવાપણું, તેમજ પ્રથમ કહેવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે ભાષ્યનું વાચક ઉમાસ્વાતિકર્તૃકપણું દિગંબર પરંપરા કદી કબૂલ કરી શકે નહિ એ ખુલ્લું છે; કારણ કે દિગંબરપરંપરામાન્ય બધી જ તત્ત્વાર્થ ઉપરની ટીકાઓનો મૂળ આધાર સર્વાર્થસિદ્ધિ અને તેનો માન્ય સૂત્રપાઠ એ જ છે; એટલે ભાષ્ય કે ભાષ્યમાન્ય સૂત્રપાઠને જ ઉમાસ્વાતિકર્તૃક માનવા જતાં, પોતે માનેલા સૂત્રપાઠ અને ટીકાઓનું પ્રામાણ્ય પૂરેપૂરું ન રહે. તેથી કોઈ પણ સ્થળે લિખિત પ્રમાણ ન હોવા છતાં ભાષ્ય અને ભાષ્યમાન્ય સૂત્રપાઠ વિષે દિગંબરપરંપરાનું શું કહેવું હોઈ શકે તે સાંપ્રદાયિકત્વનો દરેક અભ્યાસી કદપી શકે એમ છે. દિગંબર પરંપરા સર્વાર્થસિદ્ધિ અને તેના માન્ય સૂત્રપાઠને પ્રમાણસર્વસ્વ માને છે અને એમ માની સ્પષ્ટ સૂચવે જ છે કે, ભાષ્ય એ સ્વોપસૃત નથી અને તેનો માન્ય સૂત્રપાઠ પણ અસલી નથી. આમ હોવાથી ભાષ્ય અને સર્વાર્થસિદ્ધિ બંનેનું પ્રામાણ્યવિષયક બળાબળ તપસ્યા સિવાય પ્રસ્તુત પરિચય અધૂરો જ રહે. ભાષ્યની સ્વોપસૃતતા વિષે કશો જ સંદેહ ન

હોવા છતાં થોડીવાર દલીલ ખાતર એમ માની લેવામાં આવે કે એ સ્વોપજ નથી; તો પણ એટલું નિર્વિવાદ કહી શકાય તેમ છે કે, ભાષ્ય એ સર્વાર્થસિદ્ધિ કરતાં પ્રાચીન અને કોઈ ૩૯ વેતાંબરીય નહિ એવા તટસ્થ વિદ્વાન દ્વારા લખાયેલી તત્ત્વાર્થસૂત્ર ઉપરની પ્રથમ જ ટીકા છે; એટલે કે ભાષ્ય સર્વાર્થસિદ્ધિ જેવું સંપ્રદાયિક નથી. આ મુદ્દો સમજવા માટે અહીં ત્રણ બાબતોની પર્યાલોચના કરવામાં આવે છે : ૧. શૈલીભેદ, ૨. અર્થવિકાસ, અને ૩. સાંપ્રદાયિકતા.

૧. શૈલીભેદ : કોઈ પણ એક જ સૂત્ર ઉપરનું ભાષ્ય અને તેની સર્વાર્થસિદ્ધિ સામે રાખી સરખામણીની દૃષ્ટિએ જોનાર અભ્યાસીને એમ જણાયા વિના કદી જ નહિ રહે કે, સર્વાર્થસિદ્ધિ કરતાં ભાષ્યની શૈલી પ્રાચીન છે અને ડગલે અને પગલે સર્વાર્થસિદ્ધિમાં ભાષ્યનું પ્રતિબિંબ છે. એ બંને ટીકાઓથી જુદી અને બંનેથી પ્રાચીન એવી ત્રીજી કોઈ ટીકા તત્ત્વાર્થસૂત્ર ઉપર હોવાનું પ્રમાણ ન મળે, ત્યાં સુધી ભાષ્ય અને સર્વાર્થસિદ્ધિની સરખામણી કરનાર એમ કહ્યા વિના કદી જ નહિ રહે કે, ભાષ્યને સામે રાખી સર્વાર્થસિદ્ધિની રચના કરવામાં આવી છે. ભાષ્યની શૈલી પ્રસન્ન અને ગંભીર હોવા છતાં, દાર્શનિકત્વની દૃષ્ટિએ સર્વાર્થસિદ્ધિની શૈલી ભાષ્યની શૈલી કરતાં વધારે વિકસિત અને વધારે ખેડાયેલી છે એમ ચોખ્ખું લાગે છે. સંસ્કૃત ભાષામાં લેખન અને દાર્શનિક શૈલીનો જૈનસાહિત્યમાં જે વિકાસ થયા પછી સર્વાર્થસિદ્ધિ લખાઈ છે, તે વિકાસ ભાષ્યમાં દેખાતો નથી; તેમ છતાં એ બંનેનો ભાષામાં જે બિંબપ્રતિબિંબભાવ છે તે સ્પષ્ટ સૂચવે છે કે, બંનેમાં ભાષ્ય જ પ્રાચીન છે.

દાખલા તરીકે, પહેલા અધ્યાયના પહેલા સૂત્રના ભાષ્યમાં 'સમ્યક્' શબ્દ વિષે લખ્યું છે કે, 'સમ્યક્' એ નિપાત છે અથવા 'સમ્' ઉપસર્ગપૂર્વક 'અન્' ધાતુનું રૂપ છે. આ જ બાબતમાં સર્વાર્થસિદ્ધિકાર લખે છે કે, 'સમ્યક્' શબ્દ અવ્યુત્પન્ન એટલે વ્યુત્પત્તિ વિનાનો અર્થ છે, અથવા વ્યુત્પન્ન એટલે ધાતુ અને પ્રત્યય બંને મળી વ્યુત્પત્તિપૂર્વક સિદ્ધ થયેલો છે. 'અન્' ધાતુને કિવપ્ પ્રત્યય લગાડવામાં આવે ત્યારે 'સમ્+અન્' એ રીતે 'સમ્યક્' શબ્દ બને છે. 'સમ્યક્' શબ્દવિષયક નિરૂપણની ઉક્ત એ શૈલીમાં ભાષ્ય કરતાં સિદ્ધિની સ્પષ્ટતા વિશેષ છે. એ જ રીતે ભાષ્યમાં 'દર્શન' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ વિષે ક્રૂત એટલું જ લખ્યું છે કે, 'દર્શન' એ 'દશિ' ધાતુનું રૂપ છે; જ્યારે સિદ્ધિમાં 'દર્શન' શબ્દની ત્રણ રીતે વ્યુત્પત્તિ સ્પષ્ટ બતાવવામાં આવી છે. ભાષ્યમાં જ્ઞાન અને ચારિત્ર શબ્દની વ્યુત્પત્તિ સ્પષ્ટ જણાવી નથી; જ્યારે સિદ્ધિમાં એ બંને શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ ત્રણ રીતે સ્પષ્ટ જણાવી છે અને પછી તેનું જૈન દષ્ટિએ સમર્થન કરવામાં આવ્યું છે. એ જ રીતે દર્શન અને જ્ઞાન શબ્દોમાંથી પહેલો સમાસમાં કોણ આવે અને પછી કોણ આવે એ સામાસિક ચર્ચા ભાષ્યમાં નથી; જ્યારે સિદ્ધિમાં તે સ્પષ્ટ છે. એ જ રીતે પહેલા અધ્યાયના બીજા સૂત્રના ભાષ્યમાં 'તત્ત્વ' શબ્દના ક્રૂત એ અર્થ સૂચવવામાં આવ્યા છે; જ્યારે સિદ્ધિમાં એ બંને અર્થોની ઉપપત્તિ કરવામાં આવી છે, અને 'દશિ' ધાતુનો શ્રદ્ધા અર્થ કેમ લેવો એ બાબત પણ દર્શાવવામાં આવી છે, જે ભાષ્યમાં નથી.

૨. અર્થવિકાસ^૧ : અર્થની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો પણ ભાષ્ય કરતાં સર્વાર્થસિદ્ધિ અર્વાચીન છે એમ જ જણાય છે. જે એક બાબત ભાષ્યમાં હોય છે, તેને વિશેષ વિસ્તૃત કરી તેના ઉપર વધારે ચર્ચા કરી સર્વાર્થસિદ્ધિમાં નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. વ્યાકરણશાસ્ત્ર અને જૈનેતર દર્શનોની નેટલી ચર્ચા સર્વાર્થસિદ્ધિમાં છે, તેટલી ભાષ્યમાં નથી. જૈન પરિભાષાનું જે ટૂંક છતાં સ્થિર વિશદીકરણ અને વક્તવ્યનું જે પૃથક્કરણ સર્વાર્થસિદ્ધિમાં છે, તે ભાષ્યમાં ઓછામાં ઓછું છે. ભાષ્ય કરતાં સર્વાર્થસિદ્ધિની તાર્કિકતા વધી જાય છે, અને ભાષ્યમાં નથી તેવાં વિજ્ઞાનવાદી બૌદ્ધ આદિનાં મંતવ્યો તેમાં ઉમેરાય છે; અને દર્શનાંતરનું ખંડન જોર પકડે છે. એ બધું સર્વાર્થસિદ્ધિ કરતાં ભાષ્યની પ્રાચીનતા પુરવાર કરે છે.

૩. સાંપ્રદાયિકતા^૨ : ઉક્ત એ બાબતો કરતાં વધારે મહત્ત્વની બાબત સાંપ્રદાયિકતાની છે. કાળતત્ત્વ, કેવળીકવલાહાર, અચ્ચેલકત્વ અને સ્ત્રીમોક્ષ જેવી બાબતોએ તીવ્ર મતભેદનું રૂપ ધારણ કર્યા પછી અને એ બાબતો પરત્વે સાંપ્રદાયિક આગ્રહ બંધાયા પછી જ સર્વાર્થસિદ્ધિ લખાઈ છે; જ્યારે ભાષ્યમાં એ સાંપ્રદાયિક અભિનિવેશનું તત્ત્વ દેખાતું નથી. જે જે બાબતોમાં રૂઢ શ્વેતાંબર સંપ્રદાય સાથે દ્વિગંબર સંપ્રદાયનો વિરોધ છે, તે બધી જ બાબતો સર્વાર્થસિદ્ધિના પ્રણેતાએ

૧. દાખલા તરીકે સરખાવો ૧, ૨; ૧, ૧૨; ૧, ૩૨ અને ૨, ૧ વગેરે સૂત્રોનું ભાષ્ય અને સર્વાર્થસિદ્ધિ.

૨. ૫, ૩૯; ૬, ૧૩; ૮, ૧; ૯, ૯; ૯, ૧૧; ૧૦ ૯ વગેરે સૂત્રોની સર્વાર્થસિદ્ધિ સાથે તે જ સૂત્રોનું ભાષ્ય.

સૂત્રમાં ફેરફાર કરીને કે તેના અર્થમાં ખેંચતાણુ કરીને કે અસંગત અધ્યાહાર આદિ કરીને ગમે તે રીતે દિગંબર પરંપરાને અનુકૂલ થાય તે રીતે સૂત્રમાંથી ઉપજ્ઞવી કાઢવાનો સાંપ્રદાયિક પ્રયત્ન કરેલો છે, જેવો પ્રયત્ન ભાષ્યમાં ક્યાંય દેખાતો નથી. તેથી એમ સ્પષ્ટ લાગે છે કે, સર્વાર્થસિદ્ધિ એ સાંપ્રદાયિક વિરોધનું વાતાવરણ જામ્યા પછી પાછળથી લખાઈ છે; અને ભાષ્ય એ વિરોધના વાતાવરણથી મુક્ત છે.

ત્યારે અહીં પ્રશ્ન થાય છે કે જો એ રીતે ભાષ્ય તટસ્થ અને પ્રાચીન હોય, તો તેને દિગંબર પરંપરાએ છોડ્યું કેમ ? એનો ઉત્તર એ છે કે, સર્વાર્થસિદ્ધિના કર્તાને જે બાબતોમાં શ્રવેતાંબર સંપ્રદાયની માન્યતાઓનું સ્પષ્ટ ખંડન કરવું હતું, એવું ખંડન ભાષ્યમાં ન જ હતું એટલું જ નહીં પણ, ભાષ્ય મોટે ભાગે ૩૯ દિગંબર પરંપરાનું પોષક થઈ શકે તેમ પણ ન હતું, અને ધણે સ્થળે તો જાલદું તે દિગંબર પરંપરાથી બહુ વિરુદ્ધ જતું હતું.^૧ તેથી પૂજ્યપાદે ભાષ્યને પડતું મૂકી સૂત્રો ઉપર સ્વતંત્ર ટીકા લખી, અને તેમ કરતાં સૂત્રપાઠમાં ઇષ્ટ સુધારો વધારો^૨ કર્યો અને તેની વ્યાખ્યામાં મતભેદવાળી બાબતોમાં આવી ત્યાં સ્પષ્ટપણે દિગંબર મંતવ્યોનું જ સ્થાપન કર્યું; આ કરવામાં પૂજ્યપાદને કુંદકુંદના ગ્રંથો મુખ્ય આધાર

૧. ૬, ૭ તથા ૨૪ ના ભાષ્યમાં વચ્ચનો ઉલ્લેખ છે. તથા ૧૦, ૭ ના ભાષ્યમાં 'તીર્થકરીતીર્થ'નો ઉલ્લેખ છે.

૨. જ્યાં જ્યાં અર્થ ખેંચ્યો છે, અથવા પુલાક આદિ જેવા સ્થળે અંધખેસતું વિવરણુ નથી થઈ શક્યુ તે સૂત્રો જ કેમ ન કાઢી નાખ્યાં, એનો ઉત્તર સૂત્રપાઠની અતિપ્રસિદ્ધિ અને ફેંકવા જતાં અપ્રામાણ્યનો આક્ષેપ આવવાનો ભય હોય, એમ લાગે છે.

ભૂત થઈ પડેલા લાગે છે. આમ થવાથી દિગંબર પરંપરાએ સર્વાર્થસિદ્ધિને મુખ્ય પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારી, અને ભાષ્ય સ્વાભાવિક રીતે જ શ્વેતાંબર પરંપરામાં માન્ય રહી ગયું. ભાષ્ય ઉપર કોઈ પણ દિગંબર આચાર્યે ટીકા નથી લખી કે તેનો ઉલ્લેખ નથી કર્યો; એટલે તે દિગંબર પરંપરાથી દૂર જ રહી ગયું; અને અનેક શ્વેતાંબર આચાર્યોએ ભાષ્ય ઉપર ટીકાઓ લખી છે તેમ જ કવચિત્ ભાષ્યનાં મંતવ્યોનો વિરોધ કર્યા છતાં એકંદરે તેનું પ્રામાણ્ય સ્વીકાર્યું છે, તેથી જ કોઈ તટસ્થ પરંપરાના પ્રાચીન વિદ્વાને રચેલું હોવા છતાં તે શ્વેતાંબર સંપ્રદાયનો પ્રમાણભૂત ગ્રંથ થઈ પડ્યો છે. તોપણ એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે, ભાષ્ય પ્રત્યે દિગંબરીય પરંપરામાં આજકાલ જે મનોવૃત્તિ જેવામાં આવે છે, તે જૂના દિગંબરાચાર્યોમાં ન હતી. કારણ કે, અક્લંક જેવા પ્રમુખ દિગંબરાચાર્ય પણ યથાસંભવ ભાષ્યની સાથે પોતાના કથનની સંગતિ ખતાવવાનો પ્રયત્ન કરીને ભાષ્યના વિશિષ્ટ પ્રામાણ્યનું સૂચન કરે છે (જુઓ રાજવાર્તિક પ, ૪, ૮), અને કયાંય ભાષ્યનું નામોલ્લેખપૂર્વક ખંડન નથી કરતા અથવા અપ્રામાણ્ય નથી ખનાવતા.

ગ્રંથોના નામકરણ પણ આકસ્મિક નથી હોતાં; મેળવી શકાય તો તેનો પણ વિશિષ્ટ ઇતિહાસ હોય છે જ. પૂર્વકાલીન અને સમકાલીન વિદ્વાનોની ભાવનામાંથી જે બાર્ત્તિકો તેમજ સાહિત્યના નામકરણપ્રવાહમાંથી પ્રેરણા મેળવીને જ ગ્રંથકારો પોતાની કૃતિનું નામકરણ કરે છે. પતંજલિના વ્યાકરણ ઉપરના મહાભાષ્યની

પ્રતિષ્ઠાની અસર પાછલા અનેક ગ્રંથકાર ઉપર થયેલી આપણે તેમની કૃતિના ભાષ્ય નામથી જાણી શકીએ છીએ. એ જ અસરે વાચક ઉમાસ્વાતિને ભાષ્ય નામકરણ કરવા પ્રેર્યા હોય એમ સંભવે છે. ઐદ્ધ સાહિત્યમાં એક ગ્રંથનું નામ 'સર્વાર્થ-સિદ્ધિ' હોવાનું સ્મરણ છે. તેનો અને પ્રસ્તુત સર્વાર્થસિદ્ધિના નામનો પૌર્વાપર્યસંબંધ અજ્ઞાત છે; પણ વાર્તિકોની આખતમાં એટલું નક્કી છે કે, એક વાર ભારતીય વાસ્તવ્યમાં વાર્તિકયુગ આવ્યો અને લિન્ન લિન્ન સંપ્રદાયમાં લિન્ન લિન્ન વિષય ઉપર વાર્તિક નામના અનેક ગ્રંથો લખાયા. તેની અસર તત્ત્વાર્થ ઉપરનાં પ્રસ્તુત વાર્તિકોનાં નામકરણ ઉપર છે. અક્લંકે પોતાની ટીકાનું 'રાજવાર્તિક' નામ રાખ્યું છે. તે નામનો ખીજે કોઈ ગ્રંથ પૂર્વકાલીન અન્ય વિદ્વાનોનો હજી મારી જાણમાં નથી આવ્યો; પરંતુ વિદ્યાનંદનું શ્લોકવાર્તિક એ નામ કુમારિલના શ્લોકવાર્તિક નામની અસરને આભારી છે. એમાં કશી જ શંકા નથી.

તત્ત્વાર્થસૂત્ર ઉપર અક્લંકે જે 'રાજવાર્તિક' લખ્યું છે અને વિદ્યાનંદે જે શ્લોકવાર્તિક લખ્યું છે, તે બંનેનો મૂળ આધાર 'સર્વાર્થસિદ્ધિ' જ છે. જે 'સર્વાર્થસિદ્ધિ' અક્લંકને મળી ન હોત, તો 'રાજવાર્તિક'નું વર્તમાન સ્વરૂપ આવું વિશિષ્ટ ન જ હોત અને જે 'રાજવાર્તિક'નો આશ્રય ન હોત, તો વિદ્યાનંદના 'શ્લોકવાર્તિક'માં જે વિશિષ્ટતા દેખાય છે, તે પણ ન જ હોત, એ નક્કી છે. 'રાજવાર્તિક' અને 'શ્લોકવાર્તિક' એ બંને સાક્ષાત્ અને પરંપરાથી 'સર્વાર્થસિદ્ધિ'નાં ઋણી હોવા છતાં એ બંનેમાં, 'સર્વાર્થસિદ્ધિ' કરતાં વિશેષ વિકાસ થયેલો છે. ઉદ્યોતકરના 'ન્યાયવાર્તિક'ની જેમ 'રાજવાર્તિક'

ગદ્યમાં છે, જ્યારે શ્લોકવાર્તિક કુમારિલના 'શ્લોકવાર્તિક' અને ધર્મકીર્તિના 'પ્રમાણવાર્તિક'ની જેમ પદ્યમાં છે. કુમારિલ કરતાં વિદ્યાનંદની વિશેષતા એ છે કે, તેણે પોતે જ પોતાના પદ્ય વાર્તિકની ટીકા લખી છે. 'રાજવાર્તિક'માં લગભગ આખી 'સર્વાર્થસિદ્ધિ' આવી જાય છે, છતાં તેમાં નવીનતા અને પ્રતિભા એટલી બધી છે કે, 'સર્વાર્થસિદ્ધિ' સાથે રાખીને 'રાજવાર્તિક' વાંચતાં છતાં તેમાં કશું જ પૌનરુક્ત્ય દેખાતું નથી. લક્ષણનિષ્ણાત પૂજ્યપાદનાં સર્વાર્થસિદ્ધિગત પ્રત્યેક સુદાવાળાં વાક્યોને અકલંકે પૃથક્કરણ અને વર્ગીકરણપૂર્વક વાર્તિકમાં ફેરવી નાખ્યાં છે અને પોતાને ઉમેરવા લાયક દેખાતી બાબતો કે તેવા પ્રશ્નો વિષે નવાં પણ વાર્તિકો રચ્યાં છે અને બધાં ગદ્ય વાર્તિકો ઉપર પોતે જ સ્કુટ વિવરણ લખ્યું છે. એથી એકંદર રીતે જોતાં 'રાજવાર્તિક' એ સર્વાર્થસિદ્ધિનું વિવરણ હોવા છતાં વસ્તુતઃ તે સ્વતંત્ર જ ગ્રંથ છે. 'સર્વાર્થસિદ્ધિ'માં દેખાતા દાર્શનિક અભ્યાસ કરતાં 'રાજવાર્તિક'નો દાર્શનિક અભ્યાસ બહુ જ ચઢી જાય છે. 'રાજવાર્તિક'નો એક ધ્રુવમંત્ર છે કે તેને જે બાબત ઉપર જે કાંઈ કહેવું હોય, તે અનેકાંતનો આશ્રય કરીને જ કહે છે. અનેકાંત એ 'રાજવાર્તિક'ની પ્રત્યેક ચર્યાની આવી છે. પોતાના સમય સુધીમાં ભિન્ન ભિન્ન સંપ્રદાયના વિકાસોએ જે અનેકાંત ઉપર આક્ષેપો મૂકેલા અને અનેકાંતવાદની જે ત્રુટિઓ બતાવેલી, તે બધાનું નિરસન કરવા અને અનેકાંતનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ જણાવા માટે જ અકલંકેનું પ્રતિષ્ઠિત તત્ત્વાર્થસૂત્રના પાયા ઉપર સિદ્ધલક્ષણવાળી 'સર્વાર્થસિદ્ધિ'નો આશ્રય લઈ, પોતાના 'રાજવાર્તિક'ની લબ્ધ ઇમારત ઊભી કરી છે. 'સર્વાર્થસિદ્ધિ'માં જે આગમિક

વિષયોનો અતિ વિસ્તાર છે, તેને રાજવાર્તિકકારે ઘટાડી ઓછો કર્યો છે^૧ અને દાર્શનિક વિષયોને જ પ્રાધાન્ય આપ્યું છે.

દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં વસતા વિદ્વાનદે જોયું કે, પૂર્વકાલીન અને સમકાલીન અનેક જૈનેતર વિદ્વાનોએ જૈન દર્શન ઉપર કરેલ હુમલાઓનો ઉત્તર આપવો ઘણો જ બાકી છે; અને ખાસ કરી મીમાંસક કુમારિલ આદિએ કરેલ જૈન દર્શનના ખંડનનો ઉત્તર આપ્યા વિના તેમનાથી કોઈ પણ રીતે રહી શકાયું નહિ, ચારે જ તેમણે ‘શ્લોકવાર્તિક’ની રચના કરી. આપણે જોઈએ છીએ કે એમણે પોતાનો એ ઉદ્દેશ સિદ્ધ કર્યો છે. તત્ત્વાર્થશ્લોકવાર્તિકમાં જોટલું અને જેવું સખળ મીમાંસાદર્શનનું ખંડન છે, તેવું ખીજી કોઈ તત્ત્વાર્થની ટીકામાં નથી. તત્ત્વાર્થશ્લોકવાર્તિકમાં ‘સર્વાર્થસિદ્ધિ’ અને ‘રાજવાર્તિક’માં ચર્ચાયેલા મુખ્ય કોઈ પણ વિષયો છૂટયા નથી; બલકુ ઘણું સ્થળે તે ‘સર્વાર્થસિદ્ધિ’ અને ‘રાજવાર્તિક’ કરતાં ‘શ્લોકવાર્તિક’ની ચર્ચા વધી જાય છે. કેટલીક બાબતોની ચર્ચા તે ‘શ્લોકવાર્તિક’માં તદ્દન અપૂર્વ જ છે. ‘રાજવાર્તિક’માં દાર્શનિક અભ્યાસની વિશાળતા છે, તે ‘શ્લોકવાર્તિક’માં એ વિશાળતા સાથે સૂક્ષ્મતાનું તત્ત્વ ઉમેરાયેલું નજરે પડે છે. સમગ્ર જૈન વાઙ્મયમાં જે થોડી કે ઘણી કૃતિઓ મહત્ત્વ ધરાવે છે, તેમાંની એ કૃતિઓ ‘રાજવાર્તિક’ અને ‘શ્લોકવાર્તિક’ પણ છે. તત્ત્વાર્થ ઉપરના ઉપલબ્ધ શ્વેતાંબરીય સાહિત્યમાંથી એકે અંથ ‘રાજવાર્તિક’ કે ‘શ્લોકવાર્તિક’ની સરખામણી કરી શકે તેવો દેખાયો નથી. લાભ્યમાં દેખાતો આછો દાર્શનિક

૧. સરખાવો ૧, ૭-૮ની ‘સર્વાર્થસિદ્ધિ’ તથા ‘રાજવાર્તિક.’

અભ્યાસ 'સર્વાર્થસિદ્ધિ'માં કાંઈક ઘેરો અને છે અને તે 'રાજવાર્તિક'માં વિશેષ ઘટ્ટ થઈ, છેવટે 'શ્લોકવાર્તિક'માં ખૂબ જામે છે. 'રાજવાર્તિક' અને 'શ્લોકવાર્તિક'ના ઇતિહાસજ્ઞ અભ્યાસીને એમ જણાવાનું જ કે, દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં જે દાર્શનિક વિદ્યા અને સ્પર્ધાનો સમય આવેલો, અને અનેક-મુખી પાંડિત્ય વિકસેલું, તેનું જ પ્રતિબિંબ આ બે ગ્રંથોમાં છે. પ્રસ્તુત બે વાર્તિકો જૈન દર્શનનો પ્રામાણિક અભ્યાસ કરવા માટે દરેકને સાધન પૂરું પાડે છે; પણ તેમાંયે 'રાજવાર્તિક'નું ગદ્ય, સરળ અને વિસ્તૃત હોવાથી તત્ત્વાર્થના બધા ટીકાગ્રંથોની ગરજ તે એકલું જ સારું છે. આ બે વાર્તિકો ન હોત, તો દશમા સૈકા પહેલાંના દિગંબરીય સાહિત્યમાં જે વિશિષ્ટતા આવી છે, અને તેની જે પ્રતિષ્ઠા બંધાઈ છે, તે જરૂર અધૂરી રહેત. એ બે વાર્તિકો સાંપ્રદાયિક છતાં અનેક દષ્ટિએ ભારતીય દાર્શનિક સાહિત્યમાં વિશિષ્ટ સ્થાન મેળવે તેવી યોગ્યતા ધરાવે છે. એમનું અવલોકન બૌદ્ધ અને વૈદિક પરંપરાના અનેક વિષયો ઉપર તેમજ અનેક ગ્રંથો ઉપર ઐતિહાસિક પ્રકાશ પાડે છે.

મૂળ સૂત્ર ઉપર રચાયેલી વ્યાખ્યાઓનો ટૂંક પરિચય કર્યા પછી, વ્યાખ્યા ઉપર રચાયેલી વ્યાખ્યાઓનો પરિચય કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. એવી બે વ્યાખ્યાઓ બે વૃત્તિઓ પૂરેપૂરી અત્યારે ઉપલબ્ધ છે, જે બંને શ્વેતાંબરીય છે. આ બંનેનું મુખ્ય સામ્ય ટૂંકમાં એટલું જ છે કે, તે બંને વ્યાખ્યાઓ ઉમાસ્વાતિના સ્વોપગ્નલાબ્યને શબ્દશઃ સ્પર્શે છે અને તેનું વિવરણ કરે છે. લાબ્યનું વિવરણ કરતાં લાબ્યને આશરીને સર્વત્ર આગમિક

વસ્તુનું જ પ્રતિપાદન કરવું અને જ્યાં ભાષ્ય આગમથી વિરુદ્ધ જતું દેખાતું હોય ત્યાં પણ છેવટે આગમિક પરંપરાનું જ સમર્થન કરવું એ બંને વૃત્તિઓનું સમાન ધ્યેય છે. આટલું સામ્ય છતાં એ બે વૃત્તિઓમાં પરસ્પર ફેર પણ છે. એક વૃત્તિ જે પ્રમાણમાં મોટી છે, તે એક જ આચાર્યની કૃતિ છે. બ્યારે બીજી નાની વૃત્તિ ત્રણ આચાર્યોની મિશ્ર કૃતિ છે. લગભગ અઢાર હજાર શ્લોક પ્રમાણ મોટી વૃત્તિમાં અધ્યાયને અંતે બહુ તો 'માધ્યાનુસારિણી' એટલો જ ઉલ્લેખ મળે છે; બ્યારે નાની વૃત્તિના દરેક અધ્યાયના અંતમાં જણાતા ઉલ્લેખો કાંઈ ને કાંઈ ભિન્નતાવાળા છે. કયાંક 'હરિભદ્ર-વિરચિતાયામ્' (પ્રથમાધ્યાયની પુષ્પિકા), તો કયાંક 'હરિભદ્રો-દ્વૃષ્ટાયામ્' (દ્વિતીય, ચતુર્થ અને પાંચમાધ્યાયના અંતમાં) છે; કયાંક 'હરિભદ્રારબ્ધાયામ્' (છઠ્ઠા અધ્યાયના અંતમાં) તો કયાંક 'પ્રારબ્ધાયામ્' (સાતમા અધ્યાયના અંતમાં) છે. કયાંક 'યશોભદ્રાચાર્યનિર્યૂઢાયામ્' (છઠ્ઠા અધ્યાયના અંતમાં), તો કયાંક 'યશોભદ્રસૂરિશિષ્યનિર્વાહિતાયામ્' (દશમા અધ્યાયના અંતમાં) છે; વચમાં કયાંક 'તત્રૈવાન્યકર્તૃકાયામ્' (આઠમા અધ્યાયના અંતમાં) તથા 'તસ્યામેવાન્યકર્તૃકાયામ્' (નવમા અધ્યાયના અંતમાં) છે. આ બધા ઉલ્લેખોની ભાષા, શૈલી તથા સમુચિત સંગતિનો અભાવ જોઈને કહેવું પડે છે કે, આ બધા ઉલ્લેખ કર્તાના પોતાના નથી. હરિભદ્રે પોતાના પાંચ અધ્યાયોના અંતમાં જાતે જ લખ્યું હોત તો વિરચિત તથા ઉદ્ધૃત એવા ભિન્નાર્થક શબ્દો ન વાપરત. કારણ, કે તે શબ્દોમાંથી કોઈ એક નિશ્ચિત અર્થ નથી નીકળી શકતો કે, તે ભાગ હરિભદ્રે પોતે નવો રચ્યો હતો કે કોઈ એક અથવા અનેક વૃત્તિઓનો સંક્ષેપ-

વિસ્તારરૂપે ‘ઉદ્ધાર’ કરીને મૂક્યો હતો. એ પ્રમાણે યશોભદ્ર-
લિખિત અધ્યાયોના અંતમાં પણ એકવાક્યતા નથી. ‘યશોભદ્ર-
નિર્વાહિતાયામ્’ એવા શબ્દ હોવા છતાં પણ ‘અન્યકર્તૃકાયામ્’
લખ્યું કાં તો વ્યર્થ છે. અથવા કોઈ અર્થાંતરનું સૂચક છે.

આ બધી ગરબડ જોઈને હું અનુમાન કરું છું કે, અધ્યાયના અંતવાળા ઉલ્લેખ કોઈ એક યા અનેક લેખકો દ્વારા એક સમયમાં અથવા જુદા જુદા સમયમાં નકલ કરતી વખતે દાખલ થયા છે તથા તેવા ઉલ્લેખોની રચનાનો આધાર યશોભદ્રના શિષ્યનું પેલું પદ્ય-ગદ્ય છે, કે જે તેણે પોતાની રચનાના પ્રારંભમાં લખ્યું છે.

ઉપર્યુક્ત ઉલ્લેખો પાછળથી દાખલ થયા છે એ કલ્પનાનું સમર્થન એથી પણ થાય છે કે, અધ્યાયોના અંતમાં આવતું ‘હુપહુપિકાયામ્’ એવું પદ અનેક જગાએ ત્રુટિત છે. ગમે તેમ પણ અત્યારે તો તે ઉલ્લેખો પરથી નીચેની વાતો ફલિત થાય છે.

૧. તત્ત્વાર્થ ભાષ્ય ઉપર હરિભદ્રે વૃત્તિ રચી, કે જે પૂર્વકાલીન અથવા સમકાલીન નાની નાની ખંડિત-અખંડિત વૃત્તિઓના ઉદ્ધારરૂપ છે; કારણકે, તેમાં તે વૃત્તિઓનો યથોચિત સમાવેશ થઈ ગયો છે.

૨. હરિભદ્રની અધૂરી વૃત્તિને યશોભદ્ર તથા તેમના શિષ્યે ગંધહસ્તીની વૃત્તિને આધારે પૂરી કરી.

૩. વૃત્તિનું ‘હુપહુપિકા’ નામ (ખરેખર જ તે નામ સાચું તથા ગ્રંથકારોએ રાખ્યું હોય તો) એ કારણે પડેલું લાગે છે કે, તે ટુકડે ટુકડે રચાઈને પૂરી થઈ, કોઈ એક દ્વારા પૂરી ન થઈ શકી.

દુપદુપિકા શબ્દ આ સ્થળ સિવાય અન્યત્ર કયાંય જોયો કે સાંભળ્યો નથી. સંભવ છે કે, તે અપભ્રષ્ટ પાઠ હોય અથવા કોઈ દેશીય શબ્દ હોય. મેં 'પહેલાં' કલ્પના કરી હતી કે, તેનો અર્થ 'નાની નાવડી' કદાચ હોય; તેમજ કોઈ વિદ્વાન મિત્રે એમ પણ કહ્યું હતું કે તે સંસ્કૃત 'ઉદ્ગપિકા' શબ્દનો ભ્રષ્ટ પાઠ છે. પરંતુ હવે વિચાર કરવાથી એ કલ્પના તેમ જ એ સૂચના ઠીક નથી લાગતી, કારણકે તે કલ્પનાનો આધાર ગંધહસ્તીની મોટી વૃત્તિમાંથી નાની વૃત્તિ તારવવા બાબતનો ખ્યાલ હતો, જે હવે છોડી દેવો પડ્યો છે. યશોભદ્રના શિષ્યે અંતે જે વાક્ય લખ્યું છે તેથી તો એવું કાંઈક ધ્વનિત થાય છે કે, આ નાની વૃત્તિ થોડી અમુકે રચી, થોડી ખીજ કોઈકે, અને થોડી ત્રીજ કોઈકે, તેથી તે દુપદુપિકા બની ગઈ, અર્થાત્ એક કંથા જેવી બની ગઈ.

સર્વાર્થસિદ્ધિ અને રાજવાર્તિક સાથે સિદ્ધસેનીય વૃત્તિનું તોલન કરીએ તો સ્પષ્ટ જણાય છે કે, ભાષાનો જે પ્રસાદ, રચનાની વિશદતા અને અર્થનું પૃથક્કરણ 'સર્વાર્થસિદ્ધિ' અને 'રાજવાર્તિક'માં છે, તે સિદ્ધસેનીય વૃત્તિમાં નથી. આનાં બે કારણો છે. એક તો અંકારનો પ્રકૃતિભેદ અને ખીજું કારણ પરાશ્રિત રચના છે. સર્વાર્થસિદ્ધિકાર અને રાજવાર્તિકકાર સૂત્રો ઉપર પોતપોતાનું વક્તવ્ય સ્વતંત્રપણે જ કહે છે, બ્યારે સિદ્ધસેનને ભાષ્યનું શબ્દશઃ અનુસરણ કરવાનું હોઈ, પરાશ્રિત-પણે ચાલવાનું છે. આટલો તફાવત હોવા છતાં સમગ્ર રીતે સિદ્ધસેનીયવૃત્તિનું અવલોકન કરતાં મન ઉપર બે વાત તો

૧. પહેલી આવૃત્તિ, 'પરિચય' ૪૪

અંકિત થાય છે જ. તેમાં પહેલી એ કે, 'સર્વાર્થસિદ્ધિ' અને 'રાજવાર્તિક' કરતાં સિદ્ધસેનીયવૃત્તિની દાર્શનિક યોગ્યતા ઓછી નથી. પદ્ધતિભેદ છતાં એકંદર એ વૃત્તિમાં પણ ઉક્ત બે ગ્રંથ જોડેલો જ ન્યાય, વૈશેષિક, સાંખ્ય, યોગ અને બૌદ્ધ દર્શનની ચર્ચાનો વારસો છે; અને ખીજી વાત એ છે કે, સિદ્ધસેન પોતાની વૃત્તિમાં દાર્શનિક અને તાર્કિક ચર્ચા કરીને પણ છેવટે જિનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમણની પેઠે આગમિક પરંપરાનું પ્રબળપણે સ્થાપન કરે છે અને એ સ્થાપનમાં તેમનો આગમિક અભ્યાસ પ્રચુરપણે દેખાય છે. સિદ્ધસેનની વૃત્તિ જોતાં માલુમ પડે છે કે, તેમના સમય સુધીમાં તત્ત્વાર્થ ઉપર અનેક વ્યાખ્યાઓ રચાયેલી હતી. કોઈ કોઈ સ્થળે એક જ સૂત્રના ભાષ્યનું વિવરણ કરતાં તેઓ પાંચ-છ મતાંતરો^૧ ટાંકે છે. તે ઉપરથી એવું અનુમાન બાંધવાને કારણ મળે છે કે, સિદ્ધસેન વૃત્તિ રચી ત્યારે તેમની સામે ઓછામાં ઓછી તત્ત્વાર્થ ઉપર રચાયેલી પાંચ ટીકાઓ હોવી જોઈ એ, જે સર્વાર્થસિદ્ધિ આદિ પ્રસિદ્ધ દિગંબરીય ત્રણ વ્યાખ્યાઓથી જુદી હશે એમ લાગે છે; કારણ કે 'રાજવાર્તિક' અને 'શ્લોકવાર્તિક'ની રચના પહેલાં જ સિદ્ધસેનીય વૃત્તિ રચાઈ હોવાનો બહુ સંભવ છે. પહેલાં રચાઈ ન હોય તો પણ એની રચના અને પેલાં બેની રચના વચ્ચે એટલું તો ઓછું અંતર છે કે, સિદ્ધસેનને 'રાજવાર્તિક' અને 'શ્લોકવાર્તિક'નો પરિચય થવાનો પ્રસંગ જ આવ્યો નથી. 'સર્વાર્થસિદ્ધિ'ની રચના પૂર્વકાલીન હોઈ, સિદ્ધસેનના સમયમાં તે ચોક્કસ હતી ખરી પણ દૂરવર્તી દેશભેદને

૧. જુઓ પ. ૩ની 'સિદ્ધસેનીયવૃત્તિ' પૃ ૩૧૧

કારણ કે ખીજ કોઈ કારણે સિદ્ધસેનને 'સર્વાર્થસિદ્ધિ' જોવાની તક મળી હોય એમ લાગતું નથી. સિદ્ધસેન એ પૂજ્યપાદ આદિ દિગંબરીય આચાર્યો જોવા સંપ્રદાયાભિનિવેશી છે એમ તેમની વૃત્તિ જ કહે છે. હવે જો એમણે 'સર્વાર્થસિદ્ધિ' કે ખીજે કોઈ દિગંબરીયત્વાભિનિવેશી ગ્રંથ જોયો હોત, તો તેના પ્રત્યાઘાતરૂપે તેઓ પણ તે તે સ્થળે દિગંબરીયત્વનું 'સર્વાર્થસિદ્ધિ'નાં વચનોના નિર્દેશપૂર્વક ખંડન કર્યા વિના સંતોષ પકડી શકત જ નહિ. વળી કોઈ પણ સ્થળે દિગંબરીય સાંપ્રદાયિક વ્યાખ્યાઓની તેમણે સમાલોચના કરી જ નથી. જે પોતાના પૂર્વવર્તી વ્યાખ્યાકારોના સૂત્ર કે ભાષ્યવિષયક મતભેદોની તેમજ ભાષ્યવિવરણસંબંધી નાનીમોટી માન્યતાઓની ટૂંકી પણ નોંધ લીધા સિવાય ન રહે, અને પોતે માન્ય રાખેલ શ્વેતાંબર પરંપરા કરતાં તર્કબળથી સહેજ પણ વિરુદ્ધ કહેનાર શ્વેતાંબરીય મહાન આચાર્યોની કટુક સમાલોચના કર્યા વિના સંતોષ ન પકડે, તે સિદ્ધસેન વ્યાખ્યાપરત્વે પ્રબળ વિરોધ ધરાવનાર દિગંબરીય આચાર્યોની પૂરેપૂરી ખબર લીધા વિના રહી શકે એ કલ્પવું જ અશક્ય છે. તેથી એની કલ્પના થાય છે કે, ઉત્તર કે પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં થયેલ અને રહેલ એ શ્વેતાંબર આચાર્યને દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં રચાયેલ અને પોષાયેલ તત્ત્વાર્થ ઉપરની પ્રસિદ્ધ દિગંબર વ્યાખ્યા જોવાની તક સાંપડી ન હોય. એ જ રીતે દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં થયેલ અકલંક આદિ દિગંબરીય ટીકાકારોને ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં રચાયેલ તત્કાલીન શ્વેતાંબરીય તત્ત્વાર્થના ટીકાગ્રંથો જોવાની તક મળેલી લાગતી જ નથી; તેમ છતાં સિદ્ધસેનની વૃત્તિ અને 'રાજવાર્તિક'માં જે કવચિત્ ધ્યાન ખેંચનારું શબ્દસાદૃશ્ય દેખાય

છે, તે બહુ તો એટલું જ સૂચવે છે કે, એ કોઈ ત્રીજા જ સમાન ગ્રંથના^૧ અભ્યાસના વારસાનું પરિણામ છે. સિદ્ધસેનની વૃત્તિમાં તત્ત્વાર્થગત વિષયપરત્વે જે વિચાર અને ભાષાનો પુષ્ટ વારસો નજરે પડે છે, તે જ્ઞેતાં એમ ચોખ્ખું લાગે છે કે, એ વૃત્તિ પહેલાં શ્વેતાંબરીય સંપ્રદાયમાં પુષ્કળ સાહિત્ય રચાયેલું અને ખેડાયેલું હોવું બાઈએ.

૧. એક બાબુ સિદ્ધસેનીય વૃત્તિમાં દિગંબરીય સૂત્રપાઠવિરુદ્ધ સમાલોચના ક્યાંઈક ક્યાંઈક દેખાય છે, ઠાં તં “અપરે પુનર્વિદ્વાં-સોડતિબદ્ધાનિ સ્વયં વિરચ્યાસ્મિન્ પ્રસ્તાવે સૂત્રાણ્યધીયતે” ઇત્યાદિ ૩, ૧૧ ની. વૃત્તિં ૫૦ ૨૬૧, તથા અપરે સૂત્રદ્વયમેતદધીયતે- ‘દ્રવ્યાણિ’ ‘જીવાશ્ચ’” ઇત્યાદિ ૫, ૨ ની વૃત્તિ ૫૦ ૩૨૦; તેમજ “અન્યે પઠન્તિ સૂત્રમ્” ૭, ૨૩, ૫૦ ૧૦૬, તેમજ ક્યાંઈક ક્યાંઈક ‘સર્વાર્થસિદ્ધિ’ અને ‘રાજવાર્તિક’માં દેખાય છે તેવી વ્યાખ્યાઓનું ખંડન પણ છે. ઠાં તં “યે ત્વેતદ્ ભાષ્યં ગમન-પ્રતિષેધદ્વારેણ ચારણવિદ્યાધર દ્વિ પ્રાપ્તાનામાચક્ષતે તેષામાગમવિરોધઃ” ઇત્યાદિ ૩, ૧૩ની વૃત્તિ ૫૦ ૨૧૩; તથા ક્યાંઈક ક્યાંઈક વાર્તિક સાથે શબ્દસાદૃશ્ય છે, “નિત્યપ્રજલ્પિતવત્” ઇત્યાદિ ૫, ૩ની વૃત્તિ ૫૦ ૩૨૧.

બીજી બાબુ શ્વેતાંબર પંથનું ખંડન કરનારી સર્વાર્થસિદ્ધિ આદિની ખાસ વ્યાખ્યાઓનું સિદ્ધસેન વૃત્તિમાં નિરસન નથી; આથી એમ સંભાવના થાય છે કે, સર્વાર્થસિદ્ધિમાં ફ્લીકારાયેલ સૂત્રપાઠને અવલંબી રચાયેલ કોઈ દિગંબરાચાર્યની કે અન્ય તટસ્થ આચાર્યની વ્યાખ્યા જેમાં શ્વેતાંબરીય વિશિષ્ટ માન્યતાઓનું ખંડન નહિ હોય અને જે પૂજ્યાપાદ કે અક્લંકને પણ પોતાની ટીકાઓ લખવામાં આધારભૂત થઈ હશે, તે સિદ્ધસેનની સામે હશે.

ભાષ્ય ઉપર ત્રીજી વૃત્તિ ઉપાધ્યાય યશોવિજયજીની છે. જો એ પૂર્ણ મળતી હોત તો તે સત્તરમા-અઠારમા સૈકામાં થયેલ ભારતીય દર્શનશાસ્ત્રના વિકાસનો સંક્ષિપ્ત વૃત્તિ એક નમૂનો પૂરો પાડત એમ અત્યારે ઉપલબ્ધ એ વૃત્તિના એક નાના ખંડ ઉપરથી જ કહેવાનું મન થઈ જાય છે. એ ખંડ પૂરા પ્રથમ અધ્યાય ઉપર પણ નથી, અને તેમાં ઉપરની એ વૃત્તિઓની પેઠે જ શબ્દશઃ ભાષ્યને અનુસરી વિવરણ કરવામાં આવ્યું છે; તેમ છતાં તેમાં જે ઊંડી તર્કાનુગામી ચર્ચા, જે અહુશ્રુતતા અને જે ભાવસ્ફોટન દેખાય છે, તે યશોવિજયજીની ન્યાય-વિશારદતાની ખાતરી કરાવે છે. જો એ વૃત્તિ એમણે સંપૂર્ણ રચી હશે, તો અઠીસો જ વર્ષમાં તેનો સર્વનાશ થઈ ગયો હોય એમ માનતાં જીવ અચકાય છે, એટલે એની શોધ માટેનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ જવાનો સંભવ નથી.

રત્નસિંહનું ટિપ્પણ

અનેકાંત વર્ષ ૩, કિરણ ૧ (ઈ. ૧૯૩૯) માં પં. જુગલકિશોરજીએ સટિપ્પણ તત્ત્વાર્થસૂત્રની એક પ્રતિનો પરિચય આપ્યો છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે આ ટિપ્પણ કેવલ મૂલસૂત્રને સ્પર્શે છે. ટિપ્પણકાર શ્રવે રત્નસિંહનો સમય તેમાં આપ્યો નથી પણ ભાષા અને લેખન શૈલી ઉપરથી જણાય છે કે તે ૧૬ મી સદીના પૂર્વે હોય એવો ઓછો સંભવ છે. પ્રતિના આઠ પત્ર છે, અમુદ્રિત છે.

ઉપર જે તત્ત્વાર્થ ઉપરના મહત્વપૂર્ણ અને અભ્યાસ-યોગ્ય થોડાક ગ્રંથોનો પરિચય આપ્યો છે. તે ફક્ત

અભ્યાસીઓની જિજ્ઞાસા જાગરિત કરવા અને એ દિશામાં વિશેષ પ્રયત્ન કરવાની સૂચના પૂરતો છે. વસ્તુતઃ તે પ્રત્યેક ગ્રંથનો પરિચય એક એક સ્વતંત્ર નિબંધની અપેક્ષા રાખે છે અને એ બધાનો સંમિલિત પરિચય તો એક દળદાર પુસ્તકની અપેક્ષા રાખે છે. તે કામ આ સ્થળની મર્યાદા બહારનું છે, તેથી આટલા જ પરિચયમાં સંતોષ ધારણ કરી વિરમવું યોગ્ય લેખું છું.

સુખલાલ

पुरवणी

में पं. नाथुराम प्रेमीजी अने पं. जुगलकिशोरजीने उमास्वाति तेमज तत्त्वार्थने लगती आयतो विषे डेटलाक प्रश्नो पूछेला अने उतर तेमना तरकीबी मने मल्यो छे, तेनो मुज्य लाग तेमनी ज लाषाभां मारा प्रश्नोनी साथे ज नीये आपवाभां आवे छे. अ अने महाशयो अतिहासिक दृष्टि धरावे छे अने अत्यारना द्विगंभरीय विद्वानोभां अतिहासिक दृष्टिअे अे अनेनी योज्यता उच्च कोटिनी छे. अटले तेमना विचारो अब्यासी माटे कामना होई, पुरवणीइपे अहीं भूकुं छुं. पं. जुगलकिशोरजीना उतरमांथी जे अंशपरत्वे मारे कांछिक पणु कहेवानुं छे, ते तेमना पत्र पछी 'मारी विचारणा' अे मथाणा नीये हुं नीये जणावी आपीश.

अश्नो

१. उमास्वाति कुंदकुंदका शिष्य या वंशज है छस लावका उल्लेख सभसे पुराना किस ग्रंथमें, पद्मावलीमें या शिलालेखमें आपके देणनेमें अथ तक आया है? अथवा यों कहिये कि दसवीं सदीके पूर्ववर्ती किस ग्रंथ, पद्मावली आदिमें उमास्वातिका कुंदकुंदके शिष्य होना या वंशज होना अथ तक पाया गया है?

२. आपके विचारमें पूज्यपादका समय क्या है ? तत्त्वार्थका श्वेतांबरिय लाभ्य आपकी विचारणासे स्वोपज्ञ है या नहीं; यदि स्वोपज्ञ नहीं है तो उस पक्षमें महत्त्वकी दलीलें क्या हैं ?

३. द्विगंजरीय परंपरामें कोई 'उच्यनागर' नामक शाखा कही हुई है, और वायकवंश या वायकपट्टधारी कोई मुनिगण प्राचीन कालमें कही हुआ है; और हुआ है तो उसका वर्णन या उल्लेख कहां पर है ?

४. मुझे संदेह है कि तत्त्वार्थसूत्र के रचयिता उभास्वाति कुंदकुंदके शिष्य थे; क्यों कि कोई भी प्राचीन प्रमाण अभी तक मुझे नहीं मिला. जे मिले वे सभ ग्दरवीं सदीके आदके हैं. इसलिये उक्त प्रश्न पूछ रहा हूं. जे सरसरी तोरसे ध्यानमें आवे सो लिखना.

५. प्रसिद्ध तत्त्वार्थशास्त्रकी रचना कुंदकुंदके शिष्य उभास्वातिने की है, इस मान्यता के लिये दसवीं सदीसे प्राचीन क्या क्या सभूत या उल्लेख हैं और वे कानसे ? क्या द्विगंजरीय साहित्यमें दसवीं सदीसे पुराना कोई ऐसा उल्लेख है जिसमें कुंदकुंदके शिष्य उभास्वातिके द्वारा तत्त्वार्थ-सूत्रकी रचना किये जानेका सूचन या कथन हो ?

६. तत्त्वार्थसूत्रकर्तारं गृध्रपिच्छोपलक्षितम्" यह पद्य कहांका है और कितना पुराना है ?

७. पूज्यपाद, अकलंक, विद्वानंद आदि प्राचीन टीकाकारोंने कहीं भी तत्त्वार्थसूत्रके रचयिता इपसे उभास्वातिका उल्लेख किया है ? और नहीं किया है, तो पीछेसे यह मान्यता क्यों चल पड़ी ?

त्रेभील्लो पत्र

“आपका ता. ६ का कृपापत्र मिला. उमास्वाति कुंदकुंदके वंशज हैं, इस बात पर मुझे जरासी विश्वास नहीं है. यह वंशकल्पना उस समय की गई है, जन्म तत्त्वार्थसूत्र पर सर्वार्थसिद्धि, श्लोकवार्त्तिक, राजवार्त्तिक आदि टीकाओं अन युकी थीं और द्विगंवर संप्रदायने इस ग्रंथको पूर्णतया अपना लिया था. दसवीं शताब्दिके पहलेकेका कोषली उल्लेख अपनी तक मुझे इस संबंधमें नहीं मिला. मेरा विश्वास है कि, द्विगंवर संप्रदायमें जे जडे जडे विद्वान ग्रंथकर्ता हुये हैं, प्रायः वे किसी मठ या गद्दीके, पट्टधर नहीं थे परंतु जिन लोगोंने गुर्वावली या पट्टावली अपनाई है, उनके मस्तकमें यह बात बरी हुई थी कि, जितने भी आचार्य या ग्रंथकर्ता होते हैं, वे किसी न किसी गद्दीके अधिकारी होते हैं. इसलिये उन्होंने पूर्ववर्ती सभी विद्वानोंकी इसी ब्रह्मात्मक विचारके अनुसार भतौनी करवाली है और उन्हें पट्टधर बना डाला है. यह तो उन्हें मालूम नहीं था कि उमास्वाति और कुंदकुंद किस किस समयमें हुये हैं; परंतु चूंकि वे जडे आचार्य थे और प्राचीन थे, इसलिये उनका संबंध जोड दिया और गुरुशिष्य या शिष्यगुरु बना दिया. यह सोचनेका उन्होंने कष्ट नहीं उठाया कि कुंदकुंद कर्णाटक देशके कुंडकुंड ग्रामके निवासी थे और उमास्वाति बिहारमें ब्रमण्य करनेवाले. उनके संबंधीकी कल्पना भी जेक तरहसे असंभव है.

श्रुतावतार, आदिपुराण, हरिवंशपुराण, जम्बूद्वीपप्रज्ञप्ति आदि प्राचीन ग्रंथोंमें जे प्राचीन आचार्यपरंपरा दी हुई

है, उसमें उमास्वातिका बिलकुल उल्लेख नहीं है। श्रुतावतारमें कुंदकुंदका उल्लेख है और उन्हेँ एक बड़ा टीकाकार मतवाया है, परंतु उनके आगे या पीछे उमास्वातिका कोई उल्लेख नहीं है। धर्मनंदाका 'श्रुतावतार' यद्यपि बहुत पुराना नहीं है, फिर भी ऐसा ज्ञान पड़ता है वह किसी प्राचीन रचनाका रूपान्तर है और इस दृष्टिसे उसका कथन प्रमाणिकोक्तिका है। 'दर्शनसार' ८८० संवत्का बनाया हुआ है, उसमें पद्मनंदा या कुंदकुंदका उल्लेख है, परंतु उमास्वातिका नहीं। जिनसेनके समय 'राजवर्तिक' और 'श्लोकवार्तिक' जन युके थे; परंतु उन्हेँने भी जिनसेन आचार्य और ग्रंथकर्ताओंकी प्रशंसाके प्रसंगमें उमास्वातिका उल्लेख नहीं किया, क्योंकि वे उन्हेँ अपनी परपराका नहीं समझते थे। एक बात और है : आदिपुराण, हरिवंशपुराण आदिके कर्ताओंने कुंदकुंदका भी उल्लेख नहीं किया है यह एक विचारणीय बात है।

मेरी समझमें कुंदकुंद एक पास आग्नाय या संप्रदायके प्रवर्तक थे। उन्हेँने जैनधर्मके वेदांतके सौंघेमे ढाला था। ज्ञान पड़ता है कि जिनसेन आदिके समय तक उनका मत सर्वमान्य नहीं हुआ और इसी लिये उनके प्रति उन्हेँ कोई आदरभाव नहीं था।

“ तत्त्वार्थशास्त्रकर्तारं गृध्रपिच्छोपलक्षितम् ” आदि श्लोक मालूम नहीं कहाँका है और कितना पुराना है। तत्त्वार्थसूत्रकी मूल प्रतियोंमें यह पाया जाता है। कहीं कहीं कुंदकुंदका भी गृध्रपिच्छ लिखा है। गृध्रपिच्छ नामके एक और भी आचार्यका उल्लेख है। 'जैनहितैषी' भाग १० पृष्ठ ३६८

ઔર ભાગ ૧૫ અંક ૬ કે કુંદકુંદસંબંધી લેખ પઢવા કર દેખ લીજીયેગા. 'પદ્માહુડ'કી ભૂમિકા લી પઢવા લીજીયેગા.

શ્રુતસાગરને આશાધરકે મહાલિષેકકી ટીકા સંવત ૧૫૮૨ મેં સમાપ્ત કરી છે. અત એવ યે વિક્રમકી સોલહવીં શતાબ્દીકે છે. તત્ત્વાર્થકી વૃત્તિકે ઔર 'પદ્માહુડ' કી તથા 'યશસ્તિલક' ટીકાકે કર્તા લી યહી છે. દૂસરે શ્રુતસાગરકે વિષયમેં મુઝે માલૂમ નહીં છે.

બાબુ જીગલકિશોરજીનો પત્ર

“ આપકે પ્રશ્નોંકા મેં સરસરી તોરસે કુછ ઉત્તર દિયે દેતા હૂં.

૧. અભી તક જો દિગંબર પદ્માવલિયૌં અંથાદિકેમે દી હુઈ ગુર્વાવલિયોસે ભિન્ન ઉપલબ્ધ હુઈ છે. વે પ્રાયઃ વીક્રમકી ૧૨વીં શતાબ્દીકે બાદકી બની હુઈ જન પડતી છે, ઐસા કહના ઠીક હોગા. ઉનમેં સબસે પુરાની કૌનસી છે ઔર વહ કબકી બની હુઈ અથવા કિસકી બનાઈ હુઈ છે, ઇસ વિષયમેં મેં ઇસ સમય કુછ નહીં કહ સકતા. અધિકાંશ પદ્માવલિયોં પર નિર્માણકે સમયાદિકકા કુછ ઉલ્લેખ નહીં છે ઔર ઐસા લી અનુભવ હોતા છે કે કિસી કિસીમેં અંતિમ આદિ કુછ ભાગ પીછેસે લી શામિલ હુઆ છે.

કુંદકુંદ તથા ઉમાસ્વાતિકે સંબંધવાલે કિતને હી શિલાલેખ તથા પ્રશસ્તિયૌં હેં પરતુ વે સબ ઇસ સમય મેરે સામને નહીં છે. હૌં શ્રવણુખેલ્ગોલકે જૈન શિલાલેખોંકા સંગ્રહ ઇસ સમય મેરે સામને છે, જો માણેકચંદ અંથમાલાકા ૨૮

वाँ ग्रंथ है. इसमें ४०, ४२, ४३, ४७, ५०, १०५ और १०८ नं० परके ७ शिलालेख दोनोंके उल्लेख तथा संबंधका लिये हुआ है. पहलेसे पाँच लेखोंमें 'तदन्वये' पदके द्वारा और नं० १०८ में 'वंशे तद्वये' पदों के द्वारा उभास्वातिको कुंदकुंदके वंशमें लिखा है. प्रकृत वाक्योंका उल्लेख 'स्वामीसमंतलद्रेके' पृ० १५८ पर कुटनोटमें भी किया गया है. इनमें सभसे पुराना शिलालेख नं० ४७ है, जो शक सं० १०३७ का लिखा हुआ है.

२. पूज्यपादका समय विक्रमनी छठी शताब्दी है. इसको विशेष ज्ञानके लिये 'स्वामीसमंतलद्रे' के पृ० १४१ से १४३ तक देखिये. तत्त्वार्थके श्वेतांबरिय भाष्यको मैं अली तक स्वोपश नहीं समझता हूँ. उस पर कितना ही संदेह है, जिस सभका उल्लेख करने के लिये मैं इस समय तैयार नहीं हूँ.

३. द्विगंबरिय परंपरामें मुनियोंकी कोर्ध 'उच्चनागर' शाखा भी हुई है, इसका मुझे अली तक कुछ पता नहीं है और न 'वायकवंश' या वायकपदधारी मुनियोंका ही कोर्ध विशेष हाल मालूम है. हाँ 'जिनोंद्र कल्याणायुद्धय' ग्रंथमें 'अन्वयावलि'का वर्णन करते लिये कुंदकुंद और उभास्वाति दोनों के लिये 'वायक' पदका प्रयोग किया गया है, जैसा कि उसके निम्न पद्यसे प्रकट है :

“पुष्पदन्तो भूतबलिर्जिनचन्द्रो मुनिः पुनः ।

कुन्दकुन्दमुनीन्द्रोभास्वातिवाचकसंज्ञितौ ॥

४. कुंदकुंद और उभास्वातिके संबंधका उल्लेख नं० २ में किया जा चुका है. मैं अली तक उभास्वातिको कुंदकुंदका

નિકટાન્વયી માનતા હું — શિષ્ય નહીં. હો સકતા હૈ કિ વે કુંદકુંદકે પ્રશિષ્ય રહે હોં ઐર ઉસકા ઉલ્લેખ મૈને ‘સ્વામી-સમંતલદ્ર’ મેં પૃ૦ ૧૫૮, ૧૫૯ પર લી કિયા હૈ. ઉક્ત ઇતિહાસમેં ‘ઉમાસ્વાતિ-સમય’ ઐર કુંદકુંદ-સમય નામકે દોનોં લેખોંકો એક વાર પઢ જના ચાલિયે.

૫. વિક્રમકી ૧૦વીં શતાબ્દીસે પહેલેકા કોઈ ઉલ્લેખ મેરે દેખનેમેં ઐસા નહીં આયા જિસમેં ઉમાસ્વાતિકો કુંદ-કુંદકા શિષ્ય લિખા હો.

૬. “તત્ત્વાર્થસૂત્રકર્તારં ગૃધ્રપિચ્છોપલક્ષિતમ્” ઇત્યાદિ પદ્ય તત્ત્વાર્થસૂત્રકી બહુતસી પ્રતિયોંકે અંતમે દેખા જતા હૈ, પરંતુ વહ કહોંકા હૈ ઐર કિતના પુરાના હૈ યહ અલી કુછ નહીં કહા જ સકતા.

૭. પૂજ્યપાદ ઐર અક્લંક દેવકે વિષયમેં તો મૈં અલી ઠીક નહીં કહ સકતા પરંતુ વિદ્યાનંદને તો તત્ત્વાર્થસૂત્રકે કર્તારૂપસે ઉમાસ્વાતિકા ઉલ્લેખ કિયા હૈ — ‘શ્લોકવાર્તિક’મેં ઉનકા દ્વિતીય નામ ગૃધ્રપિચ્છાચાર્ય દિયા હૈ ઐર શાયદ આપ્તપરીક્ષા ટીકા આદિમેં ઉમાસ્વાતિ નામકા લી ઉલ્લેખ હૈ.

ઇસ તરહ પર યહ આપકે દોનોં પત્રોંકા ઉત્તર હૈ; જે ઇસ સમય બન સકા હૈ. વિશેષ વિચાર ફિર કિસી સમય કિયા જાયગા.”

મારી વિચારણા

નવમા-દશમા સૈકાના દિગંબરાચાર્ય વિદ્યાનંદે ‘આપ્ત-પરીક્ષા’ (શ્લોક૦ ૧૧૯) ની સ્વોપસૃષ્ટિમાં “તત્ત્વાર્થસૂત્ર-કારૈહ્માસ્વામિપ્રભૃતિભિઃ” એવું કથન કયું છે અને તત્ત્વાર્થ-શ્લોકવાર્તિકની સ્વોપસૃષ્ટિ (પૃ૦ ૬-૫૦-૩૧) માં એ જ

આચાર્યે “एतेन गृध्रपिच्छाचार्यपर्यन्तमुनिसूत्रेण व्यभिचारिता निरस्ता” એવું કથન કર્યું છે. આ બંને કથનો તત્ત્વાર્થ-શાસ્ત્ર ઉમાસ્વાતિરચિત હોવાનું અને ઉમાસ્વાતિ તથા ગૃધ્રપિચ્છ આચાર્ય બંને અલિખ્ત હોવાનું સૂચવે છે એવી પંચ જુગલ કિશોરજીની માન્યતા છે. પરંતુ એ માન્યતા વિચારણીય છે, તેથી એ બાબતમાં મારી વિચારણા શી છે તે ટૂંકમાં જણાવી દેવું યોગ્ય થશે.

પહેલા કથનમાં તત્ત્વાર્થસૂત્રકાર એ, ઉમાસ્વાતિ વગેરે આચાર્યોનું વિશેષણ છે, નહિ કે માત્ર ઉમાસ્વાતિનું. હવે બાબુજીએ બતાવેલ રીતે અર્થ કરીએ તો ફલિત એમ થાય છે કે, ઉમાસ્વાતિ વગેરે આચાર્યો તત્ત્વાર્થસૂત્રના કર્તા છે. અહીં તત્ત્વાર્થસૂત્રનો અર્થ જો તત્ત્વાર્થાધિગમશાસ્ત્ર કરવામાં આવે, તો એ ફલિત અર્થ ખોટો ઠરે છે. કારણ કે તત્ત્વાર્થાધિગમશાસ્ત્ર એકલા ઉમાસ્વામીએ રચેલું મનાયેલું છે, નહિ કે ઉમાસ્વામી વગેરે અનેક આચાર્યોએ. તેથી વિશેષણગત તત્ત્વાર્થસૂત્રપદનો અર્થ માત્ર તત્ત્વાર્થાધિગમશાસ્ત્ર ન કરતાં જિનકથિત તત્ત્વપ્રતિપાદક બધા જ ગ્રંથો એટલો કરવો જોઈએ. એ અર્થ કરતાં ફલિત એ થાય છે કે, જિનકથિત તત્ત્વપ્રતિપાદક ગ્રંથના રચનાર ઉમાસ્વામી વગેરે આચાર્યો. આ ફલિત અર્થ મુજબ સીધી રીતે એટલું જ કહી શકાય કે, વિદ્યાનંદની દૃષ્ટિમાં ઉમાસ્વામી પણ જિનકથિત તત્ત્વપ્રતિપાદક કોઈ પણ ગ્રંથના પ્રણેતા છે. એ ગ્રંથ તે ભલે વિદ્યાનંદની દૃષ્ટિમાં તત્ત્વાર્થાધિગમશાસ્ત્ર જ હોય, પણ એમનો એ આશય ઉક્ત કથનમાંથી બીજા આધારો સિવાય સીધી રીતે નીકળતો નથી. એટલે વિદ્યાનંદના આત્મપરીક્ષાગત પૂર્વોક્ત પ્રથમ કથન

ઉપરથી આપણે એમનો આશય સીધી રીતે એટલો જ કાઠી શકીએ છીએ કે, ઉમાસ્વામીએ જૈન તત્ત્વ ઉપર કોઈ ગ્રંથ અવશ્ય રચેલો છે.

પૂર્વોક્ત પીઠું કથન તત્ત્વાર્થાધિગમશાસ્ત્રનું પહેલું મોક્ષ માર્ગવિષયકસૂત્ર સર્વજ્ઞ વીતરાગપ્રણીત છે એ વસ્તુને સિદ્ધ કરનારી અનુમાનચર્યામાં આવેલું છે. એ અનુમાનચર્યામાં મોક્ષમાર્ગવિષયક સૂત્ર પક્ષ છે, સર્વજ્ઞવીતરાગપ્રણીતત્ત્વ એ સાધ્ય છે, અને સૂત્રત્વ એ હેતુ છે. એ હેતુમાં વ્યભિચાર-દોષનું વારણ કરતાં વિદ્યાનંદે एतेन ધત્યાદિ કથન કરેલું છે. વ્યભિચારદોષ પક્ષથી જુદા સ્થળમાં સંભવિત અને છે. પક્ષ તો મોક્ષમાર્ગવિષયક પ્રસ્તુત તત્ત્વાર્થસૂત્ર જ છે, એટલે વ્યભિચારનું વિષયભૂત મનાયેલું ગૃધ્રપિચ્છાચાર્ય સુધીના મુનિઓનું સૂત્ર એ વિદ્યાનંદની દષ્ટિમાં ઉમાસ્વાતિના પક્ષભૂત મોક્ષમાર્ગ-વિષયક પ્રથમસૂત્રથી ભિન્ન જ હોવું જોઈએ, એ વાત ન્યાય-વિદ્યાના અભ્યાસીને ભાગ્યે જ સમજાવવી પડે તેમ છે. વિદ્યાનંદની દષ્ટિમાં પક્ષરૂપ ઉમાસ્વાતિના સૂત્ર કરતાં વ્યભિચારનું વિષયભૂત કલ્પાતું સૂત્ર જુદું જ છે, માટે જ તેમણે એ વ્યભિચારદોષનું વારણ કર્યા બાદ હેતુમાં અસિદ્ધતા દોષ નિવારતાં “ પ્રકૃતસૂત્રે ” એમ કહેલું છે. પ્રકૃત એટલે જેની ચર્યા પ્રસ્તુત છે તે ઉમાસ્વામીનું મોક્ષમાર્ગવિષયકસૂત્ર. અસિદ્ધતાદોષ નિવારતા સૂત્રને ‘પ્રકૃત’ એવું વિશેષણ આપ્યું છે અને વ્યભિચારદોષ નિવારતાં તે વિશેષણ નથી આપ્યું તેમ જ પક્ષરૂપસૂત્રની અંદર વ્યભિચાર નથી આવતો એમ પણ નથી કહ્યું. જાલદું ખુલ્લી રીતે એમ કહ્યું છે કે, ગૃધ્રપિચ્છ આચાર્ય સુધીનાં મુનિઓનાં સૂત્રોમાં વ્યભિચાર નથી આવતો. આ

બધું નિર્વિવાદપણે એ જ સૂચવે છે કે, વિદ્યાનંદ ઉમાસ્વામીથી ગૃધ્રપિચ્છને જુદા જ સમજે છે. બન્નેને એક નહિ. આ જ મુદ્દાની પુષ્ટિમાં એક દલીલ એ પણ છે કે, વિદ્યાનંદ જો ગૃધ્રપિચ્છ અને ઉમાસ્વામીને અભિન્ન જ સમજતા હોત, તો એક જગાએ ઉમાસ્વામી અને ખીજી જગાએ 'ગૃધ્રપિચ્છ આચાર્ય' એટલું વિશેષણ જ તેમને માટે ન વાપરત બલકે ગૃધ્રપિચ્છ પછી તેઓ ઉમાસ્વામી શબ્દ વાપરત. ઉક્ત બન્ને કથનની મારી વિચારણા જો ખોટી ન હોય, તો તે પ્રમાણે ફલિત એમ થાય છે કે, વિદ્યાનંદની દૃષ્ટિમાં ઉમાસ્વામી તત્ત્વાર્થાધિગમશાસ્ત્રના પ્રણેતા હશે, પણ તેમની દૃષ્ટિમાં ગૃધ્રપિચ્છ અને ઉમાસ્વામી એ બન્ને ખાતરીથી જુદા જ હોવા જોઈએ.

ગૃધ્રપિચ્છ, બલાકપિચ્છ, મયૂરપિચ્છ વગેરે વિશેષણોની સૃષ્ટિ નમત્વમૂલક વસ્ત્રપાત્રના ત્યાગવાળી દિગંબર ભાવનામાંથી થયેલી છે. જો વિદ્યાનંદ ઉમાસ્વામીને ખાતરીથી દિગંબરીય સમજતા હોત, તો તેમના નામની સાથે પાછળના વખતમાં લગાડાતું ગૃધ્રપિચ્છ આદિ વિશેષણ તેઓ જરૂર યોજત. તેથી એમ કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે, વિદ્યાનંદે ઉમાસ્વામીનો શ્વેતાંબર, દિગંબર કે કોઈ ત્રીજો સંપ્રદાય સૂચવ્યો જ નથી.

સુખલાલ

અભ્યાસ વિષે સૂચન

જૈન દર્શનનો પ્રામાણિક અભ્યાસ કરવા ઇચ્છનારે જૈન, જૈનેતર (પઠી તે વિદ્યાર્થી હોય કે શિક્ષક) દરેક એમ પૂછે છે કે, એવું એક પુસ્તક કયું છે કે જેનો દૂંકાણથી અગર લંબાણથી અભ્યાસ કરી શકાય અને જેના અભ્યાસથી જૈન દર્શનમાં સમાસ પામતી મુદ્દાની દરેક બાબતનું જ્ઞાન થાય. એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપનાર ‘તત્ત્વાર્થ’ સિવાય બીજા કોઈ પુસ્તકનો નિર્દેશ ન જ કરી શકે. તત્ત્વાર્થની આટલી યોગ્યતા હોવાથી આજકાલ ન્યાં ત્યાં જૈન દર્શનના અભ્યાસ-ક્રમમાં તે સર્વપ્રથમ આવે છે. આમ હોવા છતાં તેનો અભ્યાસ જે રીતે ચાલતો જેવામાં આવે છે, તે રીત વિશેષ ફળપ્રદ થતી જણાતી નથી; તેથી તેની અભ્યાસપદ્ધતિ વિષે અત્રે કાંઈક સૂચન અયોગ્ય નહિ ગણાય.

સામાન્ય રીતે ‘તત્ત્વાર્થ’ ના અભ્યાસી શ્વેતાંબરી તે ઉપરની દ્વિગંબરીય ટીકાઓ નથી જેતા; અને દ્વિગંબરી તે ઉપરની શ્વેતાંબરીય ટીકાઓ નથી જેતા. આનું કારણ સાંકડી દષ્ટિ, સાંપ્રદાયિક અભિનિવેશ કે માહિતીનો અભાવ એ ગમે તે હોય; પણ જે એ વાત સાચી હોય, તો તેને લીધે અભ્યાસીનું જ્ઞાન કેટલું સંકુચિત રહે છે, તેની જિજ્ઞાસા કેટલી અણુખેડાયેલી રહે છે, અને તેની તુલના તેમજ પરીક્ષણશક્તિ કેટલી ભુટ્ટી રહે છે, અને તેને પરિણામે તત્ત્વાર્થના અભ્યાસીનું

પ્રામાણ્ય કેટલું ઓછું ધડાય છે, એ વાત સમજવા માટે અત્યારની ચાલુ બધી જૈન સંસ્થાઓના વિદ્યાર્થીઓથી વધારે દૂર જવાની જરૂર નથી. જ્ઞાનના માર્ગમાં, જિજ્ઞાસાના ક્ષેત્રમાં અને સત્યની શોધમાં ચોકાવૃત્તિને અર્થાત્ દષ્ટિસંકોચ કે સંપ્રદાયમોહને સ્થાન હોય, તે તેથી મૂળ વસ્તુ જ સિદ્ધ ન થાય. જેઓ સરખામણીના વિચારમાત્રથી ડરી જાય છે, તેઓ કાંતો પોતાના પક્ષની સખ્યજતા અને પ્રામાણિકતા વિષે શંકિત હોય છે, કાંતો ખીજી સામેની બાબુ સાથે ઊભવાનું સામર્થ્ય ઓછું ધરાવે છે, કાંતો અસત્યને છોડતાં અને સત્યને સ્વીકારતાં ગભરાય છે અને કાંતો સાચી પણ પોતાની બાબતને સાબિત કરવા જેટલું ધૈર્ય અને બુદ્ધિબળ નથી ધરાવતા. જ્ઞાનનો અર્થ જ એ છે કે, સંકુચિતતાઓ, બંધનો અને આડોને પાર કરી આત્માને વિસ્તારવો અને સત્ય માટે ઊંડા ઊતરવું. આ કારણથી શિક્ષકો સમક્ષ નીચેની પદ્ધતિ રજૂ કરું છું. તેઓ એ પદ્ધતિને છેવટની સૂચના ન માની લેતાં, તેમાં પણ અનુભવથી ફેરફાર કરે અને પોતાની પાસે ભણતા વિદ્યાર્થીઓને સાધન બનાવી ખરી રીતે પોતે જ તૈયાર થાય.

૧. પ્રથમ મૂળ સૂત્ર લઈ તેનો સીધી રીતે જે અર્થ થતો હોય તે કરવો.

૨. ભાષ્ય કે સર્વાર્થસિદ્ધિ એ એમાંથી એક ટીકાને મુખ્ય રાખી તે પ્રથમ શીખવવી અને પછી તુરત જ ખીજી વંચાવવી. એ વાચનમાં વિદ્યાર્થીઓનું ધ્યાન નીચેની ખાસ બાબતો તરફ ખેંચવું. (ક) કઈ કઈ બાબત ભાષ્ય અને સર્વાર્થસિદ્ધિમાં એક સરખી છે ? અને એકસરખી હોવા છતાં ભાષા અને પ્રતિપાદન-પદ્ધતિમાં કેટકેટલો ફેર

પડ્યો છે ? (સ્વ) કઈ કઈ બાબતો એકમાં છે અને બીજામાં નથી અગર તો રૂપાંતરથી છે ? જે બાબતો બીજામાં છેડાઈ હોય અગર નવી ચર્ચાઈ હોય તે કઈ, અને તેમ થવાનું શું કારણ ? (ગ) ભાષ્ય અને સર્વાર્થસિદ્ધિ એ બંનેનું પૃથક્કરણ ઉપર પ્રમાણે કર્યા પછી જે વિદ્યાર્થી વધારે યોગ્ય હોય, તો તેને આગળ 'પરિચય'માં આપેલ સરખામણી પ્રમાણે બીજા ભારતીય દર્શનો સાથે સરખામણી કરવામાં ઉતારવો; અને જે વિદ્યાર્થી સાધારણ હોય તો આગળ જતાં તેવી સરખામણી કરી શકે તે દષ્ટિથી કેટલાંક રોચક સૂચનો કરવાં. (ઘ) ઉપર પ્રમાણે પાઠ ચલાવ્યા પછી ચાલેલ તે સૂત્ર ઉપર રાજવાર્તિક વાંચી જવાનું વિદ્યાર્થી ઉપર છોડવું. તે બધું રાજવાર્તિક વાંચી તેમાંથી પૂછવા લાયક સવાલો અગર સમજવાની બાબતો કાગળ ઉપર નોંધી બીજે દિવસે શિક્ષક સમક્ષ રજૂ કરે અને એ રજૂઆત વખતે શિક્ષક બની શકે ત્યાં સુધી વિદ્યાર્થીઓમાં જ અંદરેઅંદર ચર્ચા ઊભી કરાવી તેમની મારફત જ (માત્ર પોતે તટસ્થ સહાયક રહી) પોતાને કહેવાનું બધું કહેવરાવે. ભાષ્ય અને સર્વાર્થસિદ્ધિ કરતાં રાજવાર્તિકમાં શું ઘટ્યું છે, શું વધ્યું છે, શું નવું છે, એ જાણવાની દષ્ટિ વિદ્યાર્થીઓમાં કેળવે.

૩. ઉપર પ્રમાણે ભાષ્ય અને સર્વાર્થસિદ્ધિનો અભ્યાસ થઈ જાય અને તે રાજવાર્તિકના અવલોકન દ્વારા પુષ્ટ થાય, ત્યાર પછી ઉક્ત ત્રણે અંગેમાં ન હોય તેવા અને ખાસ ધ્યાન આપવા જેવા જે જે મુદ્દાઓ શ્લોકવાર્તિકમાં ચર્ચાયા હોય તેટલા જ મુદ્દાઓની યાદી તૈયાર કરી રાખવી અને અનુકૂળતાએ તે વિદ્યાર્થીઓને વંચાવવી અગર વાંચવા

ભલામણ કરવી. આમ કરી સૂત્ર ઉપર ઉક્ત ચારે ટીકાઓએ ક્રમશઃ ફેટફેટલો અને કઈ કઈ જાતનો વિકાસ કર્યો છે અને તેમ કરવામાં તે તે ટીકાઓએ ખીજાં દર્શનોમાથી કેટલો ફાળો મેળવ્યો છે, અગર તે ખીજાંઓને ફેટલો ફાળો આપ્યો છે એ અધુ વિદ્યાર્થીને જણાવવું.

૪. કોઈ પણ પરિસ્થિતિને કારણે રાજવાર્તિક વાંચવું કે વંચાવવું શક્ય ન હોય તો છેવટે શ્લોકવાર્તિકની પેઠે રાજવાર્તિકમાં પણ જે જે મુદ્દાઓ બહુ સુંદર રીતે ચર્ચવામાં આવ્યા હોય અને જેનું મહત્ત્વ જૈન દર્શનની દૃષ્ટિએ ધણું વધારે હોય, તેવાં સ્થળોની એક યાદી તૈયાર કરી ઓછામાં ઓછું તેટલું તો શીખવવું જ. એટલે કે ભાષ્ય અને સર્વાર્થસિદ્ધિ એ બે અભ્યાસમાં નિયત હોય અને રાજવાર્તિક તેમજ શ્લોકવાર્તિકનાં ઉક્ત બે ગ્રંથોમાં નહિ આવેલાં એવાં વિશિષ્ટ પ્રકરણો જ અભ્યાસમાં નિયત હોય અને બાકીનું ઐચ્છિક હોય. દા.ત. ૧ રાજવાર્તિકમાંથી સપ્તભંગી અને અનેકાંતવાદની ચર્ચા અને શ્લોકવાર્તિકમાંથી ૨ સર્વજ, આત્મ, જગત્કર્તા આદિની, ૩ નયની, ૪ વાદની અને ૫ પૃથ્વીભ્રમણની ચર્ચા લેવી. એ જ રીતે તત્ત્વાર્થભાષ્યની સિદ્ધસેનીય વૃત્તિમાંથી વિશિષ્ટ ચર્ચાવાળા ભાગો તારવી તેમને અભ્યાસમાં નિયત

૧. અ૦ ૧ સૂ૦ ૬.

૨. પ૦ ૧-૫૭.

૩. પ૦ ૨૬૭-૨૭૬.

૪. પ૦ ૨૭૭-૩૧૧.

૫. પ૦ ૩૪૫-૩૪૭.

રાખવા. દા૦ ત૦ અ૦ ૧, ૧; ૫, ૨૯. અને ૫, ૩૧ ન ભાષ્યની વૃત્તિમાંની ચર્ચાઓ.

૫. અભ્યાસ શરૂ કરાવ્યા અગાઉ શિક્ષકે તત્ત્વાર્થનો બાહ્ય અને આંતરિક પરિચય કરાવવા વિદ્યાર્થીઓ સામે કેટલાંક સામાન્ય પરંતુ રુચિકર પ્રવચનો કરવાં અને તે રીતે વિદ્યાર્થીઓ રસવૃત્તિ જગાડવી. વચ્ચે વચ્ચે જ્યારે પ્રસંગ આવે ત્યારે દર્શનનો ઇતિહાસ અને ક્રમવિકાસ તરફ વિદ્યાર્થીઓનું ખાસ ધ્યાન ખેંચાય તે માટે યોગ્ય પ્રવચનો ગોઠવવાં.

૬. ભૂગોળ ખગોળ, સ્વર્ગ અને પાતાળવિદ્યાના ત્રીજા તથા ચોથા અધ્યાયનું શિક્ષણ આપવા બાબત એ મોટા વિરોધી પક્ષો છે. એક પક્ષ તેમને શિક્ષણમાં રાખવા ના પાડે છે, જ્યારે બીજા તેના શિક્ષણ વિના સર્વજ્ઞદર્શનનો અભ્યાસ અધૂરો માને છે. આ બંને એકાંતની છેલ્લી સીમાઓ છે; તેથી શિક્ષકે તે એ અધ્યાયનું શિક્ષણ આપવા છતાં તેમની પાછળની દૃષ્ટિ બદલવી એ જ અત્યારે સલાહકારક છે. ત્રીજા અને ચોથા અધ્યાયનું અધુરું વર્ણન સર્વજ્ઞકથિત છે તેમાં લેશ પણ ફેરફાર ન જ હોઈ શકે, આજ કાલની બધી શોધો અને વિચારણાઓ તદ્દન ખોટી હોઈ અગર તો જૈન શસ્ત્રોથી વિરુદ્ધ પડતી હોઈ ફેંકી દેવા લાયક છે, એમ કહી એ અધ્યાયોના શિક્ષણ ઉપર ભાર આપવા કરતાં, એક કાળે આર્ય દર્શનોમાં સ્વર્ગ, નરક, ભૂગોળ અને ખગોળ વિષે કેવી કેવી માન્યતાઓ ચાલતી અને એ માન્યતાઓમાં જૈન દર્શનનું શું સ્થાન છે એવી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી જ એ અધ્યાયોનું શિક્ષણ આપવામાં આવે, તો ખોટું સમજી

ફેંકી દેવાતા વિષયોમાંથી જાણવા જેવું ધણું જ ખાતલ ન રહી જાય અને સત્યશોધન માટે જિજ્ઞાસાનું ક્ષેત્ર તૈયાર થાય તેમજ જે સાચું હોય તેને સવિશેષપણે બુદ્ધિની કસોટીએ ચઢવાની તક મળે.

જો પ્રસ્તુત ગુજરાતી વિવેચનદ્વારા જ 'તત્ત્વાર્થ' શીખવાનું હોય તો શિક્ષકે એક એક સૂત્ર લઈ તેમાંની બધી વસ્તુઓ પહેલાં મોઢેથી જ સમજાવી દેવી અને તેમાં વિદ્યાર્થીઓનો પ્રવેશ થાય એટલે તે તે ભાગનું પ્રસ્તુત વિવેચન વિદ્યાર્થીઓ પાસે જ વંચાવવું અને કેટલાક સવાલો પૂછી તેની સમજણ વિષે ખાતરી કરી લેવી.

પ્રસ્તુત વિવેચનદ્વારા એક સંદર્ભ પૂરતાં સૂત્રો અગર અધ્યાય પૂર્ણ શીખી જવાય ત્યારબાદ પરિચયમાં કરેલી સરખામણીની દિશાને આધારે શિક્ષકે અધિકારી વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ સ્પષ્ટ તુલના કરવી.

ઉપર સૂચવેલ પદ્ધતિ પ્રમાણે શિક્ષણ આપવામાં શિક્ષકની ઉપર બોજો વધે છે ખરો, પણ તે બોજો ઉત્સાહ અને બુદ્ધિપૂર્વક ઊંચકચા સિવાય શિક્ષકનું સ્થાન જ ઉચ્ચ બની શકતું નથી, અને વિદ્યાર્થીવર્ગ પણ વિચારદરિદ્ર જ રહી જાય છે. તેથી શિક્ષકોએ વધારેમાં વધારે તૈયારી કરવી અને પોતાની તૈયારીને ફળદ્રુપ બનાવાતા વિદ્યાર્થીઓનું માનસ તૈયાર કરવું એ અનિવાર્ય છે. શુદ્ધ જ્ઞાન મેળવવાની દૃષ્ટિએ તો એમ કરવું એ અનિવાર્ય છે જ, પણ એમને ઝડપથી વધતા જતા વર્તમાન જ્ઞાનવેગને જોઈ સૌ સાથે સમાનપણે ખેસવાની વ્યવહારદૃષ્ટિએ પણ એમ કરવું એ અનિવાર્ય છે.

સુખલાલ

तत्त्वार्थाधिगमसूत्राणि

तत्त्वार्थाधिगमसूत्राणि

भा० भाष्य में मुद्रित सूत्र	स-पा० सर्वार्थसिद्धि में निर्दिष्ट
रा० राजवार्त्तिक में मुद्रित सूत्र	पाठान्तर
स० सर्वार्थसिद्धिमें मुद्रित सूत्र	सि-पा० सिद्धसेनवृत्ति का
श्लो० श्लोकवार्त्तिक में मुद्रित सूत्र	प्रत्यन्तर का पाठ
सि० सिद्धसेनीय टीका में मुद्रित सूत्र	सि-भा० सिद्धसेनीयवृत्ति का
हा० हारिमद्रीय टीका में मुद्रित सूत्र	भाष्य पाठ
रा-पा० राजवार्त्तिककार द्वारा निर्दिष्ट पाठान्तर	सि-वृ० सिद्धसेनीयवृत्तिसंमत पाठ
	सि-वृ-पा० सिद्धसेनीयवृत्ति-निर्दिष्ट पाठान्तर

प्रथमोऽध्यायः ।

सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः ॥ १ ॥

तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनम् ॥ २ ॥

तन्निसर्गादिधिगमाद्वा ॥ ३ ॥

जीवाजीवास्रवबन्धसंवरनिर्जरा^१मोक्षास्तत्त्वम् ॥ ४ ॥

१ आश्रव-हा० ।

नामस्थापनाद्रव्यभायतस्तन्यासः ॥ ५ ॥

प्रमाणनयैरधिगमः ॥ ६ ॥

निर्देशस्वामित्वसाधनाधिकरणस्थितिविधानतः ॥ ७ ॥

सत्संख्याक्षेत्रस्पर्शनकालान्तरभावाल्पबहुत्वैश्च ॥ ८ ॥

मतिश्रुतावधि^१मनःपर्यायकेवलानि ज्ञानम् ॥ ९ ॥

तत् प्रमाणे ॥ १० ॥

आद्ये^२ परोक्षम् ॥ ११ ॥

प्रत्यक्षमन्यत् ॥ १२ ॥

मतिः स्मृतिः संज्ञा चिन्ताऽभिनिबोध इत्यनर्थान्तरम् । १३ ।

तदिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तम् ॥ १४ ॥

अवग्रहे^३हावायधारणाः ॥ १५ ॥

बहुबहुविधक्षिप्रानि^४श्रितासंदिग्धध्रुवाणां सेतराणाम् । १६ ।

अर्थस्य ॥ १७ ॥

व्यञ्जनस्यावग्रहः ॥ १८ ॥

न चक्षुरनिन्द्रियाभ्याम् ॥ १९ ॥

१ मनःपर्याय-स०, रा०, श्लो० ।

२ तत्र आद्ये-हा० ।

३ -हापाय-मा० हा० सि० ।

४ -निःसृतानुक्तध्रु०-स०, रा० । -निसृतानुक्तध्रु०-श्लो० ।

-क्षिप्रनिःसृतानुक्तध्रु०-स-पा० । -प्रानिश्रितानुक्तध्रु०-मा०,

सि-वृ० । -श्रितनिश्चितध्रु०-सि-वृ-पा० ।

श्रुतं मतिपूर्वं द्व्यनेकद्वादशभेदम् ॥ २० ॥

^१द्विविधोऽवधिः ॥ २१ ॥

^२भवप्रत्ययो नारकदेवानाम् ॥ २२ ॥

^३यथोक्तिनिमित्तः षड्विकल्पः शेषाणाम् ॥ २३ ॥

^४ऋजुविपुलमती मनःपर्यायः ॥ २४ ॥

विशुद्ध्यप्रतिपाताभ्यां तद्विशेषः ॥ २५ ॥

^५विशुद्धिक्षेत्रस्वामिविषयेभ्योऽवधिमनःपर्याययोः ॥ २६ ॥

^६मतिश्रुतयोर्निबन्धः सर्वद्रव्येष्वसर्वपर्यायेषु ॥ २७ ॥

रूपिष्ववधेः ॥ २८ ॥

^७तदनन्तभागे मनःपर्यायस्य ॥ २९ ॥

सर्वद्रव्यपर्यायेषु केवलस्य ॥ ३० ॥

एकादीनि भाज्यानि युगपदेकस्मिन्नाचतुर्भ्यः ॥ ३१ ॥

१ स० रा० श्लो० भां सूत्रे ३पे नथी. उत्थानभां स० रा०
भां छे

२ तत्र भव -सि० । भवप्रत्ययीऽवधिर्देवनारकाणाम् -स०,
रा०, श्लो० ।

३ क्षयोपशमनिमित्तः -स० रा० श्लो० ।

४ मनःपर्यायः -स० रा० श्लो० ।

५ मनःपर्याययोः -स० रा० श्लो० ।

६ -निबन्धः द्रव्ये -स० रा० श्लो० ।

७ मनःपर्यायस्य -स० रा० श्लो० ।

मतिश्रुताऽवधयो विपर्ययश्च ॥ ३२ ॥

सदसतोरविशेषाद् यदृच्छोपलब्धेरुन्मत्तवत् ॥ ३३ ॥

नैगमसंग्रहव्यवहारजुसूत्रशब्दा नयाः ॥ ३४ ॥

आद्यशब्दौ द्वित्रिभेदौ ॥ ३५ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

औपशमिकक्षायिकौ भावौ मिश्रश्च जीवस्य स्वतत्त्वमौद-
यिकपारिणामिकौ च ॥ १ ॥

द्विनवाष्टादशैकविंशतित्रिभेदा यथाक्रमम् ॥ २ ॥

सम्यक्त्वचारित्रे ॥ ३ ॥

ज्ञानदर्शनदानलाभभोगोपभोगवीर्याणि च ॥ ४ ॥

ज्ञानाज्ञानदर्शनदानादिलब्धयश्चतुस्त्रिपञ्चभेदाः

यथाक्रमं सम्यक्त्वचारित्रसंयमासंयमाश्च ॥ ५ ॥

गतिकषायलिङ्गमिथ्यादर्शनाऽज्ञानाऽसंयताऽसिद्धत्वलेश्या-
श्चतुश्चतुस्त्र्येकैकैकैकषड्भेदाः ॥ ६ ॥

१ -श्रुताविभङ्गा विप -हा० ।

२ -शब्दसमभिरूढैवम्भूता नयाः -स० रा० श्लो० ।

३ आ सूत्र स० रा० श्लो० भां नथी।

४ -दर्शनलब्धय -स० रा० श्लो० ।

५ -भेदाः सम्य -स० रा० श्लो० ।

६ -सिद्धलेश्या -स० रा० श्लो० ।

જીવભવ્યાભવ્યત્વાદીનિ ચ ॥ ૭ ॥

ઉપયોગો લક્ષણમ્ ॥ ૮ ॥

સ^૨ દ્વિવિધોઽષ્ટચતુર્ભેદઃ ॥ ૯ ॥

સંસારિણો મુક્તાશ્ચ ॥ ૧૦ ॥

સમનસ્કાઽમનસ્કાઃ ॥ ૧૧ ॥

સંસારિણસ્ત્રસસ્થાવરાઃ ॥ ૧૨ ॥

૪ પૃથિવ્યમ્બુવનસ્પતયઃ સ્થાવરાઃ ॥ ૧૩ ॥

૫ તેજોવાયૂ દ્વીન્દ્રિયાદયશ્ચ ત્રસાઃ ॥ ૧૪ ॥

પञ્ચેન્દ્રિયાણિ ॥ ૧૫ ॥

દ્વિવિધાનિ ॥ ૧૬ ॥

નિર્વૃત્યુપકરણે દ્રવ્યેન્દ્રિયમ્ ॥ ૧૭ ॥

લઙ્ઘ્યુપયોગૌ ભાવેન્દ્રિયમ્ ॥ ૧૮ ॥

૬ ઉપયોગઃ સ્પર્શાદિષુ । ૧૯ ॥

૧ ત્વાનિ ચ -સ૦ રા૦ શ્લો૦ ।

૨ 'સ' નથી સિ-વૃ-પા૦

૩ સિદ્ધસેને કેાઈ કે કરેલ સૂત્રવિપર્યાસની સમાલોચના કરી છે.

૪ પૃથિવ્યપ્તેજોવાયુવનસ્પતયઃ સ્થાવરાઃ -સ૦ રા૦ શ્લો૦ ।

૫ દ્વીન્દ્રિયાદયસ્ત્રસાઃ -સ૦, રા૦, શ્લો૦ ।

૬ સ૦ રા૦ શ્લો૦ માં નથી. સિદ્ધસેન કહે છે "કેાઈક આને સૂત્રરૂપે માનતા નથી અને તેમનું કહેવું છે કે આ તેા ભાષ્ય-વાક્યનું સૂત્ર બનાવી દીધું છે." પૃ. ૧૬૯

સ્પર્શનરસનઘ્રાણચક્ષુઃશ્રોત્રાણિ ॥ ૨૦ ॥

સ્પર્શરસગન્ધવર્ણશબ્દાસ્તેષામર્થાઃ ॥ ૨૧ ॥

શ્રુતમનિન્દ્રિયસ્ય ॥ ૨૨ ॥

વાય્વન્તાનામેકમ્ ॥ ૨૩ ॥

કૃમિપિપીલિકાભ્રમરમનુષ્યાદીનામેકૈકવૃદ્ધાનિ ॥ ૨૪ ॥

સંજ્ઞિનઃ સમનસ્કાઃ ॥ ૨૫ ॥

વિગ્રહગતૌ કર્મયોગઃ ॥ ૨૬ ॥

અનુશ્રેણિ ગતિઃ ॥ ૨૭ ॥

અવિગ્રહા જીવસ્ય ॥ ૨૮ ॥

વિગ્રહવતી ચ સંસારિણઃ પ્રાક્ ચતુર્ભ્યઃ ॥ ૨૯ ॥

૫
૫ એકસમયોઽવિગ્રહઃ ॥ ૩૦ ॥

૧ —તદર્થાઃ—સ૦ રા૦ શ્લો૦ । ‘તદર્થાઃ’ આતું સમસ્તપદ
બરાબર નથી—એ શંકાનું સમાધાન અક્ષક—વિદ્યાનંદે કર્યું છે.
બ્યારે શ્વે૦ ટીકાકાર અસમસ્ત શા માટે છે તેનું સમાધાન કરે છે.

૨ વનસ્પત્યન્તાનામેકમ્ —સ૦ રા૦ શ્લો૦ ।

૩ સિદ્ધસેન કહે છે કે કોઈ સૂત્રમાં મનુષ્ય પદને અનાર્થ માને છે.

૪ સિદ્ધસેન કહે છે કે કોઈ આ સૂત્ર પછી ‘અતીન્દ્રિયાઃ
કેવલિનઃ’ એવું સૂત્ર માને છે.

૫ એકસમયાઽવિગ્રહા —સ૦ રા૦ શ્લો૦ ।

एकं द्वौ वाऽनाहारकः ॥ ३१ ॥

सम्मूर्च्छनगर्भोपपाता^२ जन्म ॥ ३२ ॥

सचित्तशीतसंवृताः सेतरा मिश्राश्चैकशस्तद्योनयः ॥ ३३ ॥

जराय्वण्डपोतजानां^३ गर्भः ॥ ३४ ॥

नारकदेवानामुपपातः^४ ॥ ३५ ॥

शेषाणां सम्मूर्च्छनम् ॥ ३६ ॥

औदारिकवૈક્રિયાઽઽહારકતૈજસકાર્મણાનિ શરીરાણિ ॥ ૩૭ ॥

परं परं सूक्ष्मम् ॥ ३८ ॥

प्रदेशतोऽसंख्येयगुणं प्राक् तैजसात् ॥ ३९ ॥

૧ દ્વૌ ત્રીન્વા -સ૦ રા૦ શ્લો૦ । સૂત્રગત 'વા' શબ્દથી કોઈ 'ત્રણ'ની પણ સંગ્રહ કરતા-એમ હરિભદ્ર અને સિદ્ધસેન કહે છે.

૨ -પાતાજ્જન્મ સ૦ । -પાદા જન્મ -રા૦ શ્લો૦ ।

૩ જરાયુજાણ્ડપોતજાનાં ગર્ભઃ -હા૦ । જરાયુજાણ્ડપોતાનાં ગર્ભઃ -સ૦ રા૦ શ્લો૦ । ૨૦ અને ૨૧૦ 'પોતજ' પાઠ વિષે આપત્તિ કરે છે. સિદ્ધસેનને આવી આપત્તિમાં ઔચિત્ય દેખાતું નથી.

૪ દેવનારકાણામુપપાદઃ -સ૦ રા૦ શ્લો૦ ।

૫ -વૈક્રિયિકા -સ૦ રા૦ શ્લો૦ ।

૬ સિદ્ધસેન કહે છે કે કોઈને મતે 'શરીરાણિ' એ પૃથક સૂત્ર છે.

૭ તેષાં આતું ૫૬ સૂત્રાંશ રૂપે ભા૦માં છપાયું છે. પણ ભાષ્યના ટીકાકારોને મતે તે ભાષ્યાંશ છે.

અનન્તગુણે પરે ॥ ૪૦ ॥

^૧અપ્રતિઘાતે ॥ ૪૧ ॥

અનાદિસમ્બન્ધે ચ ॥ ૪૨ ॥

સર્વસ્ય ॥ ૪૩ ॥

તદાદીનિ ભાજ્યાનિ યુગપદેકસ્યા^૨ ચતુર્ભ્યઃ ॥ ૪૪ ॥

નિરુપભોગમન્ત્યમ્ ॥ ૪૫ ॥

ગર્ભસમ્મૂર્છનજમાદ્યમ્ ॥ ૪૬ ॥

વૈક્રિયમૌપપાતિકમ્^૩ ॥ ૪૭ ॥

લઙ્ઘિપ્રત્યયં ચ^૪ ॥ ૪૮ ॥

શુભં વિશુદ્ધમવ્યાઘાતિ ચાહારકં ચતુર્દશપૂર્વઘરસ્યૈવ ॥૪૯॥

૧ અપ્રતીઘાતે -સ૦ રા૦ શ્લો૦ ।

૨ -દેકસ્મિન્ના ચતુ૦ -સ૦ રા૦ શ્લો૦ । પરંતુ ટીકાઓથી સ્પષ્ટ થાય છે કે 'એકસ્ય' એવો સૂત્રપાઠ છે.

૩ ઔપપાદિકં વૈક્રિયિકમ્ -સ૦ રા૦ શ્લો૦ ।

૪ આ પછી સ૦ રા૦ શ્લો૦ માં 'તૈજસમપિ' એવું સૂત્ર છે. મા૦માં આ સૂત્રરૂપે છપાયું નથી. હા૦માં 'શુભમ્' ઇત્યાદિ સૂત્ર પછી આ સૂત્રરૂપે છે. સિ૦માં આ ક૦ ખ૦ પ્રતિનો પાઠાંતર છે.

૫ -કં ચતુર્દશપૂર્વઘર એવ-સિ૦ -કં પ્રમત્સાસંયતસ્યૈવ -સ૦ રા૦ શ્લો૦ । સિદ્ધસેનનું કહેવું છે કે આમાં કોઈ 'અકૃત્સ્નશ્રુતસ્પાદિમતઃ' એવું અધિક વિશેષણ જોડે છે.

નારકસમ્મૂછનો નપુંસકાનિ ॥ ૫૦ ॥

ન દેવાઃ ॥ ૫૧ ॥

૨^૨ ઔપપાતિકચરમદેહોત્તમપુરુષાઽસંખ્યેયવર્ષાયુષોઽનપવત્યા-
યુષઃ ॥ ૫૨ ॥

તૃતીયોઽધ્યાયઃ ।

૧ રત્નશર્કરાવાલુકાપદ્મધૂમતમોમહાતમઃપ્રભાભૂમયોઽઘના-
મ્બુવાતાકાશપ્રતિષ્ઠાઃ સપ્તાઘોઽધઃ પૃથુતરા ॥ ૧ ॥

૨^૬ તાસુ નરકાઃ ॥ ૨ ॥

૧ આ પદ્ધી સંરાં શ્લોં માં 'શેષાસ્ત્રિવેદાઃ' એવું સૂત્ર છે. ૨^૨ વેં પાઠમાં આ ભાષ્યવાક્ય છે.

૨ ઔપપાતિકચરમોત્તમદેહાઽસં -સં રાં શ્લોં ।

૩ ચરમદેહોત્તમદેહપું -સં રાં શ્લોં । સિદ્ધસેનનું કહેવું છે કે આ સૂત્રમાં સૂત્રકારે 'ઉત્તમપુરુષ' પદનું ગ્રહણ કર્યું નથી એવું કોઈ માને છે. પૂજ્યપાદ, અકલંક અને વિદ્વાનંદ 'ચરમ'ને 'ઉત્તમ'નું વિશેષણ માને છે.

૪ આના વિગ્રહમાં સિદ્ધાન્ત પાઠ અને સામર્થ્યગમ્ય પાઠની અર્થા સર્વાર્થસિદ્ધિમાં છે.

૫ 'પૃથુતરાઃ' સં રાં શ્લોંમાં નથી. વળી અકલંકે આ પાઠની અનાવશ્યકતા બતાવી છે.

૬ તાસુ ત્રિંશતપञ्ચવિંશતિપંચદશત્રિપञ्ચોનૈકનરકશતસહસ્રાણિ પંચ ચૈવ યથાક્રમમ્ -સં રાં શ્લોં આ સૂત્રગત ગણના ભાષ્યમાં આપી છે.

^૧નિત્યાશુભતરલેશ્યાપરિણામદેહવેદનાવિક્રિયાઃ ॥ ૩ ॥

પરસ્પરોદીરિતદુઃખાઃ ॥ ૪ ॥

સંકિલ્ષ્ટાસુરોદીરિતદુઃખાશ્ચ પ્રાક્ ચતુર્થ્યાઃ ॥ ૫ ॥

તેષ્વેકત્રિસપ્તદશસપ્તદશદ્વાવિંશતિત્રયસ્ત્રિંશત્સાગરોપમા
સત્ત્વાનાં પરા સ્થિતિઃ ॥ ૬ ॥

^૨જમ્બૂદ્વીપલવણાદયઃ શુભનામાનો દ્વોપસમુદ્રાઃ ॥ ૭ ॥

દ્વિદ્વિવિષ્કમ્ભાઃ પૂર્વપૂર્વપરિક્ષેપિણો વલયાકૃતયઃ ॥ ૮ ॥

તન્મધ્યે મેરુનાભિર્વૃત્તો યોજનશતસહસ્રવિષ્કમ્ભો જમ્બૂ-
દ્વીપઃ ॥ ૯ ॥

^૩તત્ર ભરતહૈમવતહરિવિદેહરમ્યકહૈરણ્યવતૈરાવતવર્ષાઃ
ક્ષેત્રાણિ ॥ ૧૦ ॥

તદ્વિભાજિનઃ પૂર્વાપરાયતા હિમવન્મહાહિમવન્નિષધનીલ-
રુક્મિશિખરિણો ^૪વર્ષધરપર્વતાઃ ^૫ ॥ ૧૧ ॥

૧ તેષુ નારકા નિત્યા-સિં. । નારકા નિત્યા-સં. રાં. શ્લોં. ।

૨ -લવણોદાદયઃ' -સં. રાં. શ્લોં. ।

૩ 'તત્ર । -સં. રાં. શ્લોં. માં નથી.

૪ 'વંશધરપર્વતાઃ' -સિં. ।

૫ આ સૂત્ર પછી 'તત્ર વચ્ચ' ઇત્યાદિ ભાષ્યવાક્યને કોઈ સૂત્ર સમજે છે-એમ સિદ્ધસેને કહ્યું છે. સંમાં આ અર્થનું સૂત્ર ૨૪મું છે. હરિભદ્ર અને સિદ્ધસેન કહે છે કે અહીં કોઈ વિદ્વાન

દ્વિઘાતિકીલ્પણે ॥ ૧૨ ॥

પુષ્કરાર્ધે ચ ॥ ૧૩ ॥

પ્રાઙ્ માનુષોત્તરાન્ મનુષ્યાઃ ॥ ૧૪ ॥

આર્યા મ્લેચ્છાશ્ચ^૧ ॥ ૧૫ ॥

ભરતૈરાવતવિદેહાઃ કર્મભૂમયોઽન્યત્ર દેવકુરુત્તરકુરુભ્યઃ ॥ ૧૬ ॥

નૃસ્થિતી પરાપરે^૨ ત્રિપલ્યોપમાન્તર્મૂહૂર્તે ॥ ૧૭ ॥

તિર્યગ્યોનીનાં^૩ ચ ॥ ૧૮ ॥

વિસ્તાર માટે પોતે જ બનાવીને અનેક સૂત્રો ઉમેરે છે, તેમનું આ કથન સંભવત સં માન્ય સૂત્રપાઠને લક્ષમાં લઈને હોય એમ શક્ય છે, કારણ કે એમાં આ સૂત્ર પછી ૧૨ સૂત્ર એવાં છે જે શ્લોક પાઠમાં નથી. અને તે પછીના ૨૪ અને ૨૫મા સૂત્રો પણ ભાષ્યમાન્ય ૧૧મા સૂત્રના ભાષ્યવાક્યરૂપે જ છે. સં રાં ના ૨૬થી ૩૨ સૂત્રો પણ અધિક છે. સંનું ૧૩મું સૂત્ર શ્લોક માં વિભક્ત કરીને બે સૂત્રો બનાવ્યાં છે. અધિકસૂત્રોના પાઠ માટે સં રાં શ્લોક જોઈ લેવાં.

૧ આર્યા મ્લિશ્ચ -માં હાં ।

૨ પરાવરે રાં શ્લોક ।

૩ તિર્યગ્યોનિજાનાં ચ -સં રાં શ્લોક ।

चतुर्थोऽध्यायः

देवाश्चतुर्निकायाः ॥ १ ॥

तृतीयः पीतलेश्यः ॥ २ ॥

दशाष्टपञ्चद्वादशविकल्पाः कल्पोपपन्नपर्यन्ताः ॥ ३ ॥

इन्द्रसामानिकत्रायस्त्रिंशत्पारिषद्यात्मरक्षलोकपालानीक-
प्रकीर्णकाभियोग्यकिल्बिषिकाश्चकशः ॥ ४ ॥

त्रायस्त्रिंशलोकपालवर्ज्या व्यन्तरज्योतिष्काः ॥ ५ ॥

पूर्वयोर्द्वीन्द्रा ॥ ६ ॥

पीतान्तलेश्याः ॥ ७ ॥

कायप्रवीचारा आ ऐशानात् ॥ ८ ॥

शेषाः स्पर्शरूपशब्दमनःप्रवीचारा द्वयोर्द्वयोः ॥ ९ ॥

परेऽप्रवीचाराः ॥ १० ॥

१ देवाश्चतुर्निकायाः -स० रा० श्लो० ।

२ आदितस्त्रिषु पीतान्तलेश्याः -स० रा० श्लो० णुओ,
विवेचन पृ० १६२ टि० १ ।

३ -पारिषदा -स० रा० श्लो० ।

४ -शल्लोक -स० ।

५ -वर्जा -सि० ।

६ आ सूत्र -स० रा० श्लो० मां नथी

७ 'द्वयोर्द्वयोः' -स० रा० श्लो० मां नथी. आ पद्येने
सूत्रमां राभवा ज्येष्ठे अयेपी कर्धनी शंकातुं समाधान करता
अकलंक कडे छे के अयेतुं करवाभां आर्ष विरोध थाय छे.

भवनवासिनोऽसुरनागविद्युत्सुपर्णाग्निवातस्तनितोदधिद्वी
पदिककुमाराः ॥ ११ ॥

व्यन्तराः किन्नरकिंपुरुषमहोरगगान्धर्व^१यक्षराक्षसभूत-
पिशाचाः ॥ १२ ॥

ज्योतिष्काः सूर्याश्चन्द्रमसो ग्रहनक्षत्रप्रकीर्ण^२ताराकाश्च^३
॥ १३ ॥

मेरुप्रदक्षिणा नित्यगतयो नृलोके ॥ १४ ॥

तत्कृतः कालविभागः ॥ १५ ॥

बहिरवस्थिताः ॥ १६ ॥

वैमानिकाः ॥ १७ ॥

कल्पोपन्नाः कल्पातीताश्च ॥ १८ ॥

उपर्युपरि ॥ १९ ॥

सौधर्मैशानसानत्कुमारमाहेन्द्रब्रह्मलोकलान्तकमहाशुक्रसह-
स्रारेष्वानतप्राणतयोरारणाच्युतयोर्नवसु ग्रैवेयकेषु विजयवै-
जयन्तजयन्ताऽपराजितेषु सर्वार्थसिद्धे च ॥ २० ॥

१ -गन्धर्व -हा० स० रा० श्लो० ।

२ -सूर्याचन्द्रमसौ -स० रा० श्लो० ।

३ -प्रकीर्णकता० -स० रा० श्लो० ।

४ ताराश्च -हा० ।

५ -माहेन्द्रब्रह्मब्रह्मोत्तरलान्तकपिष्ठशुक्रमहाशुक्रशतारस-
हस्रा -स० रा० । -सतार-श्लो०

६ -सिद्धौ च -स० रा० श्लो० ।

સ્થિતિપ્રભાવસુખદ્યુતિલેશ્યાવિશુદ્ધીન્દ્રિયાવધિવિષયતોઽધિકાઃ

॥ ૨૧ ॥

ગતિશરીરપરિગ્રહાભિમાનતો હીનાઃ ॥ ૨૨ ॥

પીતપદ્મશુક્લલેશ્યા દ્વિત્રિશેષેષુ ॥ ૨૩ ॥

પ્રાગ્ ગ્રૈવેયકેભ્યઃ કલ્પાઃ ॥ ૨૪ ॥

બ્રહ્મલોકાલયા લોકાન્તિકાઃ ॥ ૨૪ ॥

સારસ્વતાદિત્યવહ્નચરુણગર્દતોયતુષિતાવ્યાબાધમરુતોઽરિ-
ષ્ટાશ્ચ ॥ ૨૬ ॥

વિજયાદિષુ દ્વિચરમાઃ ॥ ૨૭ ॥

ઔપપાતિકમનુષ્યેભ્યઃ શેષાસ્તિર્યગ્યોનયઃ ॥ ૨૮ ॥

સ્થિતિઃ ॥ ૨૯ ॥

ભવનેષુ દક્ષિણાર્ધાધિપતીનાં પલ્યોપમમધ્યર્ધમ્ ॥૩૦॥

૧ પીતમિશ્રપદ્મમિશ્રશુક્લલેશ્યા દ્વિદ્વિચતુશ્ચતુઃ શેષેષ્વિતિ
રા-પા૦ ।

૨ -લયા લૌકા -સ૦ રા૦ શ્લો૦ । સિ-પા૦ ।

૩ -વ્યાબાધારિષ્ટાશ્ચ -સ૦ રા૦ શ્લો૦ । જુઓ વિવેચન
પૃ૦ ૧૮૩ ટિ૦ ૧ ।

૪ -પાદિક -સ૦ રા૦ શ્લો૦ ।

૫ આ સૂત્રથી ૩૨મા સૂત્ર માટે 'સ્થિતિરસુરનાગસુપર્ણદ્વીપશે-
ષાણાં સાગરોપમત્રિપલ્યોપમાર્દ્ધહીનમિતા' આવું સ૦રા૦ શ્લો૦
માં એક જ સૂત્ર છે. શ્વે૦ દિ૦ અને પરંપરામાં ભવનપતિની
ઉલ્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં મતભેદ છે.

शेषाणां पादोने ॥ ३१ ॥

असुरेन्द्रयोः सागरोपममधिकं च ॥ ३२ ॥

सौधर्मदिषु यथाक्रमम् ॥ ३३ ॥

सागरोपमे ॥ ३४ ॥

अधिके च ॥ ३५ ॥

सप्त सानत्कुमारे ॥ ३६ ॥

विशेषत्रिसप्तदशैकादशत्रयोदशपञ्चदशभिरधिकानि च
॥ ३७ ॥

आरणाच्युतादूर्ध्वमेकैकेन नवसु ग्रैवेयकेषु विजयादिषु

सार्वर्थसिद्धे च ॥ ३८ ॥

अपरा पल्योपममधिकं च ॥ ३९ ॥

सागरोपमे ॥ ४० ॥

अधिके च ॥ ४१ ॥

१ आ सूत्रथी उपमा सूत्र माटे अेक ७ सूत्र सौधर्मैशानयोः
सागरोपमे अधिके च अेवुं -स० रा० श्लो० मां छे. मतभेद
माटे शुभो प्रस्तुत सूत्रनी टीका.

२ सानत्कुमारमाहेन्द्रयोः सप्त -स० रा० श्लो० ।

३ त्रिसप्तनवैकादशत्रयोदशपञ्चदशभिरधिकानि तु -स० रा०
श्लो० ।

४ -सिद्धौ च -स० रा० श्लो० ।

५ आ अने तेना पछीनुं सूत्र स० रा० श्लो० मां नथी.

परतः परतः पूर्वापूर्वानन्तरा ॥ ४२ ॥
 नारकाणां च द्वितीयादिषु ॥ ४३ ॥
 दशवर्षसहस्राणि प्रथमायाम् ॥ ४४ ॥
 भवनेषु च ॥ ४५ ॥
 व्यन्तराणां च ॥ ४६ ॥
 परा पल्योपमम्^१ ॥ ४७ ॥
 ज्योतिष्काणामधिकम्^२ ॥ ४८ ॥
 ग्रहाणामेकम्^३ ॥ ४९ ॥
 नक्षत्राणामर्धम् ॥ ५० ॥
 तारकाणां चतुर्भागः ॥ ५१ ॥
 जघन्या त्वष्टभागः^४ ॥ ५२ ॥
 चतुर्भागः^५ शेषाणाम् ॥ ५३ ॥

-
- १ परा पल्योपममधिकम् -स० रा० श्लो० ।
 २ ज्योतिष्काणां च -स० रा० श्लो० ।
 ३ आ अने ५०, ५१ सूत्रे स० रा० श्लो०भां नथी.
 ४ तदष्टभागोऽपरा -स० रा० श्लो० ज्योतिष्कानि स्थिति
 विषे जे सूत्रे द्वि० पाठभां नथी ते सूत्रेना विषयनी पूर्ति राज-
 वार्तिकभां आ जे सूत्रेना वार्तिकभां छे.
 ५ स० रा० श्लो०भां नथी. स० रा०भां अेक अन्य
 अन्तिमसूत्र लौकान्तिकानामष्टौ सागरोपमाणि सर्वेषाम् ४२ छे.
 पथु ते श्लो०भां नथी.

પઞ્ચમોઽધ્યાયઃ ।

અજીવકાયા ઘર્માધર્માકાશપુદ્ગલાઃ ॥ ૧ ॥

^૧ દ્રવ્યાણિ જીવાશ્ચ ॥ ૨ ॥

^૨ નિત્યાવસ્થિતાન્યરૂપાણિ ॥ ૩ ॥

રૂપિણઃ પુદ્ગલાઃ ॥ ૪ ॥

^૩ આકાશાદેકદ્રવ્યાણિ ॥ ૫ ॥

નિષ્ક્રિયાણિ ચ ॥ ૬ ॥

૧ સં રાં શ્લોં માં આ એકસૂત્રને બદલે 'દ્રવ્યાણિ' 'જીવાશ્ચ' એમ બે સૂત્રો છે. સિદ્ધસેનનો આક્ષેપ છે કે કોઈ આ સૂત્રના બે સૂત્રો બનાવી સૂત્રપાઠ કરે છે તે ઠીક નથી. અક્લંક સામે પણ કોઈ એ શંકા કરી છે કે 'દ્રવ્યાણિ જીવાઃ' આવું 'ચ' વિનાનું એક જ સૂત્ર કેમ નથી બનાવતા? વિદ્યાનંદ તો કહે છે કે સ્પષ્ટ પ્રતીતિ માટે જ બે સૂત્રો બનાવ્યા છે.

૨ સિદ્ધસેન કહે છે કે કોઈ આ સૂત્રના બે ભાગ કરી 'નિત્યાવસ્થિતાનિ' 'અરૂપાણિ'—એમ બે સૂત્રો બનાવે છે. વળી તેમણે 'નિત્યાવસ્થિતારૂપાણિ' એવા પાઠાંતરનો પણ નિર્દેશ કર્યો છે. અને 'નિત્યાવસ્થિતાન્યરૂપાણિ' એવા પણ પાઠાંતરનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. વળી કોઈ નિત્યપદને અવસ્થિતનું વિશેષણ સમજે છે એમ પણ કહ્યું છે આ સૂત્રની વ્યાખ્યાના મતાન્તરો માટે સિંઠ વૃત્તિ જોવી જોઈ એ.

૩ જુઓ, ગુજરાતી વિવેચન પૃં ૧૯૬ ટિં ૧

અસંખ્યેયાઃ પ્રદેશા ધર્માધર્મયોઃ ॥ ૭ ॥

જીવસ્ય ॥ ૮ ॥

આકાશસ્યાનન્તાઃ ॥ ૯ ॥

સંખ્યેયાસંખ્યેયાશ્ચ પુદ્ગલાનામ્ ॥ ૧૦ ॥

નાણોઃ ॥ ૧૧ ॥

લોકાકાશેઽવગાહઃ ॥ ૧૨ ॥

ધર્માધર્મયોઃ કૃત્સ્ને ॥ ૧૩ ॥

એકપ્રદેશાદિદ્ગણુ ભાજ્યઃ પુદ્ગલાનામ્ ॥ ૧૪ ॥

અસંખ્યેયભાગાદિષુ જીવાનામ્ ॥ ૧૫ ॥

પ્રદેશસંહારવિસર્ગાભ્યાં પ્રદીપવત્ ॥ ૧૬ ॥

ગતિસ્થિત્યુપગ્રહૌ ધર્માધર્મયોરુપકારઃ ॥ ૧૭ ॥

આકાશસ્યાવગાહઃ ॥ ૧૮ ॥

શરીરવાઙ્મનઃપ્રાણાપાનાઃ પુદ્ગલાનામ્ ॥ ૧૯ ॥

સુખદુઃખજીવિતમરણોપગ્રહાશ્ચ ॥ ૨૦ ॥

૧ - ધર્માધર્મકજીવાનામ્ - સ૦ રા૦ શ્લો૦ ।

૨ સ૦ રા૦ શ્લો૦ માં આ સૂત્ર પૃથક નથી. અને પૃથક કેમ રાખ્યું છે તેનું રહસ્ય સિદ્ધસેન દેખાડે છે.

૩ - વિસર્પાં - સ૦ રા૦ શ્લો૦ ।

૪ - પગ્રહૌ - સ૦ સ૦ રા૦ શ્લો૦ । અક્ષંકે દ્વિવચનનું સમર્થન કર્યું છે. બુદ્ધો ગુજરાતી વિવેચન પૃ૦ ૨૧૦ ટિ૦ ૧ ।

પરસ્પરોપગ્રહો જીવાનામ્ ॥ ૨૧ ॥

^૧વર્તના પરિણામઃ ક્રિયા પરત્વાપરત્વે ચ કાલસ્ય ॥ ૨૨

સ્પર્શરસગન્ધવર્ણવન્તઃ પુદ્ગલાઃ ॥ ૨૩ ॥

શબ્દબન્ધસૌક્ષ્મ્યસ્થૌલ્યસંસ્થાનભેદતમશ્છાયાતપોદ્દ્યોતવ-
ન્તશ્ચ ॥ ૨૪ ॥

અણવઃ સ્કન્ધાશ્ચ ॥ ૨૫ ॥

^૨સંઘાતભેદેભ્ય ઉત્પદ્યન્તે ॥ ૨૬ ॥

ભેદાદણુઃ ॥ ૨૭ ॥

ભેદસંઘાતાભ્યાં ચાક્ષુષાઃ ॥ ૨૮ ॥

^૪ઉત્પાદવ્યયઘ્રૌવ્યયુક્તં સત્ ॥ ૨૯ ॥

તદ્ભાવાવ્યયં નિત્યમ્ ॥ ૩૦ ॥

૧ વર્તનાપરિણામક્રિયાઃ પર૦ -સ૦ । વર્તનાપરિણામક્રિયા
પર૦ રા૦ ।—આ સંપાદકોની બ્રાહ્મિતજ્ઞન્ય પાઠાંતર હોય તેમ
જણાય છે. કારણ કે અન્ને ટીકાકારોએ આ સૂત્રમાં સમસ્ત પદ
હોવાની કોઈ સૂચના આપી નથી.

૨ ભેદસંઘાતેભ્ય ઉ૦ -સ૦ રા૦ શ્લો૦ ।

૩ ચાક્ષુષઃ -સ૦ રા૦ શ્લો૦ સિદ્ધસેન આ સૂત્રની વ્યાખ્યા
માં કોઈ નો મતભેદ જણાવે છે.

૪ આ સૂત્રની પૂર્વે સ૦ અને શ્લો૦ માં 'સદ્બ્રવ્યલક્ષણમ્'
એવું સૂત્ર છે. પણ રા૦માં એવું જુદું સૂત્ર નથી. આ વસ્તુને
તેમણે ઉત્થાનમાં કહી છે.

^૧ અર્પિતાનર્પિતસિદ્ધેઃ ॥ ૩૧ ॥

સ્નિગ્ધરૂક્ષત્વાદ્બન્ધઃ ॥ ૩૨ ॥

^૨ ન જઘન્યગુણાનામ્ ॥ ૩૩ ॥

ગુણસામ્યે સદૃશાનામ્ ॥ ૩૪ ॥

દ્વચધિકાદિગુણાનાં તુ ॥ ૩૫ ॥

^૩ બન્ધે સમાધિકૌ પારિણામિકૌ ॥ ૩૬ ॥

ગુણપર્યાયવદ્ દ્રવ્યમ્ ॥ ૩૭ ॥

કાલશ્ચેત્યેકે^૪ ॥ ૩૮ ॥

સોઽનન્તસમયઃ ॥ ૩૯ ॥

દ્રવ્યાશ્રયા નિર્ગુણા ગુણાઃ ॥ ૪૦ ॥

તદ્ભ્રાવઃ પરિણામઃ ॥ ૪૧ ॥

૧ આ સૂત્રની વ્યાખ્યામાં મતભેદ છે. હરિભદ્ર સૌથી બુદ્ધો અર્થ આપે છે. હરિભદ્રગત વ્યાખ્યાનો સિદ્ધસેને મતાંતર તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે.

૨ બન્ધની પ્રક્રિયામાં શ્વેં વિં મતભેદ માટે બુઓ ગુજરાતી વિવેચન પૃં ૨૩૪.

૩ બન્ધેઽધિકૌ પારિણામિકૌ -સં શ્લોં । રાંમાં સૂત્રના અંતે ચ અધિક છે. અકલંકે 'સમાધિકૌ' પાઠનું નિરાકરણ કર્યું છે.

૪ બુઓ ગુજરાતી વિવેચન પૃં ૨૪૩ ટિં ૧ । 'કાલશ્ચ' સં રાં શ્લોં ।

૧
 અનાદિરાદિમાંશ્ચ ॥ ૪૨ ॥
 રૂપિષ્વાદિમાન્ ॥ ૪૩ ॥
 યોગોપયોગૌ જીવેષુ ॥ ૪૪ ॥

ષષ્ઠોઽધ્યાયઃ

કાયવાઙ્મનઃકર્મ યોગઃ ॥ ૧ ॥
 સ આસ્રવઃ ॥ ૨ ॥
 શુભઃ પુણ્યસ્ય^૨ ॥ ૩ ॥
 અશુભઃ પાપસ્ય^૩ ॥ ૪ ॥
 સકષાયાકષાયયોઃ સામ્પરાયિકેર્યાપથયોઃ ॥ ૫ ॥
 ૪
 અવ્રતકષાયેન્દ્રિયક્રિયાઃ પઞ્ચચતુઃપઞ્ચપઞ્ચવિંશતિ-
 સંહ્યાઃ પૂર્વસ્ય ભેદાઃ ॥ ૬ ॥

૧ આ અંતિમ ત્રણ સૂત્રો સં રાં શ્લોં માં નથી. ભાષ્યના મતનું ખંડન કર્યું છે. વિસ્તાર માટે જુઓ ગુજરાતી વિવેચન પૃં ૨૪૮ ।

૨ જુઓ ગુજરાતી વિવેચન પૃં ૨૫૧ ટિં ૧।

૩ આ હાંમાં સૂત્રરૂપે નથી. પરંતુ 'શેષં પાપમ્' એવું સૂત્ર છે. સિંમાં 'અશુભઃ પાપસ્ય' સૂત્રરૂપે મુદ્રિત છે પણ ટીકાને આધારે તે ભાષ્યનાકચ હોય તેમ જણાય છે. સિદ્ધસેનને 'શેષં પાપમ્' એવું સૂત્ર માન્ય જણાય છે.

૪ ઇન્દ્રિયકષાયાવ્રતક્રિયા: હાં સિં । સં રાં શ્લોં તથા ભાષ્યમાન્ય પાઠમાં 'અવ્રત' ૭ પ્રથમ છે. સિદ્ધસેન ટીકા કરે છે ત્યારે તેમની સમક્ષ પ્રથમ 'ઇન્દ્રિય' પાઠ છે. સિદ્ધસેને સૂત્ર ભાષ્યની અસંગતિ દૂર કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. .

તીવ્રમન્દજ્ઞાતાજ્ઞાતભાવવીર્યાધિકરણવિશેષેભ્યસ્તદ્વિશેષ:

। ૭ ।

અધિકરણં જીવાજીવા: ॥ ૮ ॥

આદ્યં સંરમ્ભસમારમ્ભારમ્ભયોગકૃતકારિતાનુમતકષાય-
વિશેષૈસ્ત્રિસ્ત્રિસ્ત્રિશ્ચતુશ્ચૈકશ: ॥ ૯ ॥

નિર્વર્તનનાનિક્ષેપસંયોગનિસર્ગા દ્વિચતુર્દ્વિત્રિભેદા: પરમ્ ॥ ૧૦ ॥

તત્પ્રદોષનિહ્લવમાત્સર્યાન્તરાયાસાદનોપઘાતા જ્ઞાનદર્શના-
વરણયો: ॥ ૧૧ ॥

દુ:ખશોકતાપાક્રન્દનવધપરિદેવનાન્યાત્મપરોભયસ્થાન્યસદ્દે-
દ્યસ્ય ॥ ૧૨ ॥

ભૂતવ્રત્યનુકમ્પા દાનં સરાગસંયમાદિયોગ: ક્ષાન્તિ:
શૌચમિતિ સદ્દેદ્યસ્ય ॥ ૧૨ ॥

કેવલિશ્રુતસહ્જધર્મદેવાવર્ણવાદો દર્શનમોહસ્ય ॥ ૧૪ ॥

કષાયોદયાત્તીવ્રાત્મપરિણામશ્ચારિત્રમોહસ્ય ॥ ૧૫ ॥

૧ -ભાવાધિકરણવીર્યવિશે- સં રાં શ્લોં ।

૨ ભૂતવ્રત્યનુકમ્પાદાનસરાગસંયમાદિયોગ: -સં રાં શ્લોં ।

૩ તીવ્રપરિ- સં રાં શ્લોં ।

बह्वारम्भपरिग्रहत्वं^१ च नारकस्यायुषः ॥ १६ ॥

माया तैर्यग्योनस्य ॥ १७ ॥

अल्पारम्भपरिग्रहत्वं^२ स्वभावमार्दवार्जवं च मानुषस्य
॥ १८ ॥

निःशीलव्रतत्वं^३ च सर्वेषाम् ॥ १९ ॥

सरागसंयमसंयमासंयमाकामनिर्जराबालतपांसि दैवस्य
॥ २० ॥

योगवक्रता विसंवादनं चाशुभस्य नाम्नः ॥ २१ ॥

विपरीतं शुभस्य ॥ २२ ॥

दर्शनविशुद्धिर्विनयसंपन्नता शीलव्रतेष्वनतिचारोऽभीक्षणं^६
ज्ञानोपयोगसंवेगौ शक्तितस्त्यागतपसी सङ्घसाधुसमाधि-

१ -त्वं नार० -स० रा० श्लो० ।

७ भुयो गुजराती विवेचन पृ० २६५, टि. १. द्वि० परंपराभा
व्याने स्थाने ये सूत्र छे. अेक ज सूत्र डेम न अनाव्युं अेवी
शंकातुं सभाधान पयु द्वि. टीकाकारो करे छे.

३ भुयो गुजराती विवेचन पृ० २६६ टि० १ ।

४ भुयो गुजराती विवेचन पृ० २६६ टि० २ ।

५ तद्विष० -स० रा० श्लो० ।

६ -भीक्षणज्ञा० -स० रा० श्लो० ।

७ -सी साधुसमाधिवै० -स० रा० श्लो० ।

વૈયાવૃત્યકરણમર્હદાચાર્યબહુશ્રુતપ્રવચનભક્તિરાવશ્યકાપ-
રિહાણિમર્ગિપ્રભાવના પ્રવચનવત્સલત્વમિતિ તીર્થકૃત્ત્વસ્ય^૧
॥ ૨૩ ॥

પરાત્મનિન્દાપ્રશંસે સદસદ્ગુણાચ્છાદનોદ્ભાવને ચ નીચૈ-
ર્ગોત્રસ્યે ॥ ૨૪ ॥

તદ્વિપર્યયો નીચૈર્વૃત્યનુત્સેકૌ ચોત્તરસ્ય ॥ ૨૫ ॥
વિઘ્નકરણમન્તરાયસ્ય ॥ ૨૬ ॥

સપ્તમોઽધ્યાય

હિંસાનતસ્તેયાબ્રહ્મપરિગ્રહેભ્યો વિરતિર્વ્રંતમ્ ॥ ૧ ॥
દેશસર્વતોઽણુમહતી ॥ ૨ ॥

તત્સ્યૈર્યર્થં ભાવનાઃ પઞ્ચ પચ્ચ ॥ ૩ ॥

૧ તીર્થકરત્ત્વસ્ય સ૦ રા૦ શ્લો૦ ।

૨ ગુણોચ્છા૦ -સ૦ । ગુણચ્છા૦ -રા૦ શ્લો૦ । સિ-વૃ૦
સંભત- 'ગુણચ્છા'૦ -છે ।

૩ 'પઞ્ચ પઞ્ચશઃ' સિ-વૃ-પા૦ અકક્ષંઃ 'પઞ્ચશઃ' એવે ।
પાઠ હોવાની શંકા કરી છે. આ સૂત્ર પછી 'વાઙ્મનોગુપ્તીર્યા-
વાનનિક્ષેપણસમિત્યાલોકિતપાનભોજનાનિ પઞ્ચ ॥૪ ॥ ક્રોધલોભ-
મીહત્વહાસ્યપ્રત્યાહ્યાનાન્યનુવીચિભાષણં ચ પઞ્ચ ॥ ૫ ॥
શૂન્યાગારવિમોચ્ચિતાવાસપરોપરોધાકરણમૈક્ષ(ક્ય-રા૦) શુદ્ધિસદ્ધર્મા-
(સઘર્મા -શ્લો૦) વિસંવાદાઃ પઞ્ચ ॥ ૬ ॥ સ્ત્રીરાગકથાશ્રવણ-
તન્મનોહરાઙ્ગનિરીક્ષણપૂર્વરતાનુસ્મરણવૃષ્યેષ્ટરસસ્વશરીરસંસ્કાર-
ત્યાગાઃ પઞ્ચ ॥ ૭ ॥ મનોજ્ઞામનોજ્ઞેન્દ્રિયવિષયરાગદ્વેષવર્જનાનિ
પઞ્ચ ॥ ૮ ॥ આવા પાંચ સૂત્રો સ૦ રા૦ શ્લો૦માં છે જેનો
ભાવ આના ભાષ્યમાં છે જ.

हिंसादिष्विहामुत्र चापायावद्यदर्शनम् ॥ ४ ॥

दुःखमेव वा ॥ ५ ॥

मैत्रीप्रमोदकारुण्यमाध्यस्थानि^३ सत्त्वगुणाधिकविलश्य-
मानाविनेयेषु ॥ ६ ॥

जगत्कायस्वभावौ च^४ संवेगवैराग्यार्थम् ॥ ७ ॥

प्रमत्तयोगात् प्राणव्यपरोपणं हिंसा ॥ ८ ॥

असदभिधानमनृतम् ॥ ९ ॥

अदत्तादानं स्तेयम् ॥ १० ॥

मैथुनमब्रह्म ॥ ११ ॥

मूर्छा परिग्रहः ॥ १२ ॥

निःशल्यो व्रती ॥ १३ ॥

अगार्यनगारश्च ॥ १४ ॥

अणुव्रतोऽगारी ॥ १५ ॥

१ -मुत्रापाया -स० रा० श्लो० ।

२ सिद्धसेन उल्लेखे आ सूत्रना 'व्याधिप्रतीकारत्वात्
कण्डुपरिगतत्वाच्चाब्रह्म' तथा 'परिग्रहेष्वप्राप्तप्राप्तनष्टेषु
काङ्क्षाशोकौ प्राप्तेषु च रक्षणमुपभोगे वाऽवितृप्तिः' आ
लाभ्यवाक्येने क्वाऽसूत्रं माने छे.

३ -माध्यस्थानि च स० -स० रा० श्लो० ।

४ -द्वौ वा सं० -स० रा० श्लो० ।

दिग्देशानर्थदण्डविरतिसामायिकपौषधोपवासोपभोगप-
रिभोगपरिमाणातिथिसंविभागव्रतसंपन्नश्च ॥ १६ ॥

मारणान्तिकीं संलेखनां जोषिता ॥ १७ ॥
शङ्काकाङ्क्षाविचिकित्सान्यदृष्टिप्रशंसासंस्तवाः सम्यग्दृष्टे-
रतिचाराः ॥ १८ ॥

व्रतशीलेषु पञ्च पञ्च यथाक्रमम् ॥ १९ ॥

बन्धवधच्छविच्छेदातिभारारोपणान्नपाननिरोधाः ॥ २० ॥

मिथ्योपदेशरहस्याभ्याख्यानकूटलेखक्रियान्यासापहार-
साकारमन्त्रभेदाः ॥ २१ ॥

स्तेनप्रयोगतदाहृतादानविरुद्धराज्यातिक्रमहीनाधिकमानो-
न्मानप्रतिरूपकव्यवहाराः ॥ २२ ॥

१ -यिकपौषधो० -स० रा० श्लो० ।

२ -परिभोगातिथि -भा० । सिद्धसेननी वृत्तिभां आ सूत्रनुं
लाभ्य छे तेभां पथु 'परिभाथु' शब्द छे नहिं जुओ वृत्ति पृ०
६३, पं. १२

३ जुओ गुजराती विवेचन पृ० ३०४ टि० १ ।

४ सल्लेखनां स० रा० श्लो० ।

५ -रतीचाराः -भा० सि० रा० श्लो० ।

६ -वधच्छेदाति० -स० रा० श्लो० ।

७ -रहोभ्या० -स० रा० श्लो० ।

પરવિવાહકરણેત્વરપરિગૃહીતાપરિગૃહીતાગમનાનન્નક્રીડા-
તીવ્રકામાભિનિવેશઃ^૩ ॥ ૨૩ ॥

ક્ષેત્રવાસ્તુહિરણ્યસુવર્ણધનધાન્યદાસીદાસકુપ્યપ્રમાણાતિ-
ક્રમાઃ ॥ ૨૪ ॥

ઊર્ધ્વાધસ્તિર્યગ્વ્યતિક્રમક્ષેત્રવૃદ્ધિસ્મૃત્યન્તર્ધાનાનિ ॥૨૫॥

આનયનપ્રેષ્યપ્રયોગશબ્દરૂપાનુપાતપુદ્ગલક્ષેપાઃ^૬ ॥ ૨૬ ॥

૧ -રણેત્વરિકાપરિ૦ -સ૦ રા૦ શ્લો૦ ।

૨ -ડાકામતીવ્રાભિ૦ -સ૦ રા૦ શ્લો૦ ।

૩ આ સૂત્રના સ્થાને કોઈ- 'પરવિવાહકરણેત્વરિકાપરિગૃહી
તાપરિગૃહીતાગમનાનન્નક્રીડાતીવ્રકામાભિનિવેશઃ(શાઃ)-' આતું
સૂત્ર માને છે એમ સિદ્ધસેને કહ્યું છે. આ સૂત્ર દિ૦ ૫૪૫થી
થોડુ મળતું આવે છે, સંપૂર્ણ નહીં. જુઓ આ પૂર્વેની ટિપ્પણી.

૪ કેટલાક વળી આ જ સૂત્રને ૫૬વિચ્છેદ- 'પરવિવાહકરણ,
ઇત્વરિકાગમનં,પરિગૃહીતાપરિગૃહીતાગમનં, અનન્નક્રીડા, તીવ્રકામા-
ભિનિવેશઃ-એમ કરે છે એવું સિદ્ધસેને કહ્યું છે. આ આક્ષેપ
પણ દિ૦ વિષે હોય એમ જણાતું નથી આવે. ૫૬વિચ્છેદ કરનાર
'ઇત્વરિકા'ને જ અર્થ કરે છે તે પણ સિદ્ધસેનને માન્ય નથી.

૫ કોઈના મતે 'આનાયન' ૫૪ છે એમ સિદ્ધસેન કહે છે.

૬ પુદ્ગલપ્રક્ષેપાઃ -મા૦ હા૦ । હા૦-વૃત્તિમાં તે છે.
'પુદ્ગલપ્રક્ષેપાઃ' સિ-વૃ૦ પુદ્ગલપ્રક્ષેપ ને પ્રતીકરૂપે લે છે.

कन्दर्पकौकुच्य^१मौखर्यासमीक्ष्याधिकरणोपभोगाधिकत्वानि
॥ २७ ॥

योगदुष्प्रणिधानानादरस्मृत्यनुपस्थापनानि^३ ॥ २८ ॥

अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितोत्सर्गदाननिक्षेपसंस्तारोपक्रमणा-
नादरस्मृत्यनुपस्थापनानि^४ ॥ २९ ॥

सचित्तसंबद्धसंमिश्राभिषवदुष्पक्वाहाराः^७ ॥ ३० ॥

सचित्तनिक्षेपपिधानपरव्यपदेशमात्सर्य^५कालातिक्रमाः
॥ ३१ ॥

जीवितमरणाशंसामित्रानुरागसुखानुबन्धनिदानकरणानि^६
॥ ३२ ॥

अनुग्रहार्थं स्वस्यातिसर्गो दानम् ॥ ३३ ॥

विविधद्रव्यदातृपात्रविशेषात् तद्विशेषः ॥ ३४ ॥

१ -कौकुच्य -भा० हा० ।

२ -करणोपभोगपरिभोगानर्थक्यानि -स० रा० श्लो० ।

३ स्मृत्यनुपस्थानानि -स० रा० श्लो० ।

४ अप्रत्युप्रेक्षि० -हा० ।

५ दानसंस्तरो० -स० रा० श्लो० ।

६ -स्मृत्यनुपस्थानानि -स० रा० श्लो० ।

७ -सम्बन्ध -स० रा० श्लो० ।

८ -क्षेपापिधान -स० रा० श्लो० ।

९ निदानानि -स० रा० श्लो० ।

અષ્ટમોઽધ્યાયઃ

મિથ્યાદર્શનાવિરતિપ્રમાદકષાયયોગા બન્ધહેતવઃ ॥ ૧ ॥

સકષાયત્વાજ્જીવઃ કર્મણો યોગ્યાનુદ્ગલાનાદત્તે ॥ ૨ ॥

સ બન્ધઃ ॥ ૩ ॥

પ્રકૃતિસ્થિત્યનુભાવપ્રદેશાસ્તદ્વિધયઃ ॥ ૪ ॥

આદ્યો જ્ઞાનદર્શનાવરણવેદનીયમોહનીયાયુષ્કનામગોત્રાન્ત-
રાયાઃ ॥ ૫ ॥

પञ्ચનવદ્વચષ્ટાવિંશતિચતુર્દ્વિચત્વારિંશદ્દ્વિપञ्ચભેદા
યથાક્રમમ્ ॥ ૬ ॥

મત્યાદીનામ્ ॥ ૭ ॥

૧ -વત્તે સ બન્ધઃ ॥ સ૦ ॥ સ૦ રા૦ શ્લો૦ ।

૨ -ત્યનુભવ -સ૦ રા૦ શ્લો૦ ।

૩ -નીયાયુર્નામ -સ૦ રા૦ શ્લો૦ ।

૪ -ભેદો -રા૦ ।

૫ મતિશ્રુતાવધિમનઃપયર્યકેવલાનામ્ -સ૦ રા૦ શ્લો૦ ।

કિન્તુ આ પાઠ સિદ્ધસેનને અપાર્થક જણાય છે. અકલંક અને વિદ્યાનંદ શ્વે૦ સંમત લઘુ પાઠ કરતા ઉપરના પાઠને ઉચિત માને છે.

ચક્ષુરચક્ષુરવધિકેવલાનાં નિદ્રાનિદ્રાનિદ્રાપ્રચલાપ્રચલા-
પ્રચલાસ્ત્યાનગૃહ્ણિવેદનીયાનિ ચ ॥ ૮ ॥
સદસદ્વેદો ॥ ૯ ॥

^૩દર્શનચારિત્રમોહનીયક્ર્ષાયનોક્ર્ષાયવેદનીયાહ્યાસ્ત્રિદ્વિ
ષોડશનવભેદાઃ સમ્યક્ત્વમિથ્યાત્વતદુભયાનિ ક્ર્ષાયનોક્ર્ષા-
યાવનન્તાનુબન્ધ્યપ્રત્યાહ્યાનાપ્રત્યાહ્યાનાવરણસંજ્વલનવિક-
લ્પાદ્વૈકશઃ ક્રોધમાનમાયાલોભા હાસ્યરત્યરતિશોકભયજુ-
ગુપ્સાસ્ત્રીપુન્નપુંસકવેદાઃ ॥ ૧૦ ॥

૧ સ્ત્યાનગૃહ્ણિ-સિ૦. સિ-ભા૦નો ૫૧૬ 'સ્ત્યાનગૃહ્ણિ' હોય
એમ જણાય છે. સિદ્ધસેન કહે છે સ્ત્યાનગૃહ્ણિરિતિ ચા પાઠઃ ।

૨ -સ્ત્યાનગૃહ્ણયદ્વચ -સ૦ રા૦ શ્લો૦ । સિદ્ધસેને વેદનીય ૫૬નું
સમર્થન કર્યું છે.

૩ દર્શનચારિત્રમોહનીયાક્ર્ષાયક્ર્ષાયવેદનીયાહ્યાસ્ત્રિદ્વિનવષોડશ-
ભેદાઃ સમ્યક્ત્વમિથ્યાત્વતદુભયાન્યક્ર્ષાયક્ર્ષાયો હાસ્યરત્યરતિ-
શોકભયજુગુપ્સાસ્ત્રીપુન્નપુંસકવેદા અનન્તાનુબન્ધ્યપ્રત્યાહ્યાન-
પ્રત્યાહ્યાનસંજ્વલનવિકલ્પાદ્વૈકશઃ ક્રોધમાનમાયાલોભાઃ -સ૦
રા૦ શ્લો૦ ।

૪ કોઈને આવી લાંબુ સૂત્ર નથી ગમતું તેમને સિદ્ધસેને જે
જણાય આખો છે તે આ છે.-

“દુર્વ્યાહ્યાનો ગરીયાંચ મોહો ભવતિ બન્ધનઃ ।
ન તત્ર લાઘવાદિષ્ટં સૂત્રકારેણ દુર્વચમ્ ॥”

नारकतैर्यग्योनमानुषदैवानि ॥ ११ ॥

गतिजातिशरीराङ्गोपाङ्गनिर्माणबन्धनसङ्घातसंस्थानसं-
हननस्पर्शरसगन्धवर्णानुपूर्व्यगुरुलघूपघातपराघातातापोद्द्योतो
च्छवासविहायोगतयः प्रत्येकशरीरत्रससुभगसुस्वरशुभसूक्ष्म-
पर्याप्तस्थिरादेययशांसि सेतराणि तीर्थकृत्त्वं च ॥ १२ ॥

उचैर्नीचैश्च ॥ १३ ॥

दानादीनाम् ॥ १४ ॥

आदितस्तिसृणामन्तरायस्य च त्रिंशत्सागरोपमकोटी-
कोटयः परा स्थितिः ॥ १५ ॥

सप्ततिर्मोहनीयस्य ॥ १६ ॥

नामगोत्रयोर्विशतिः ॥ १७ ॥

त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाण्यायुष्कस्य ॥ १८ ॥

१ -नुपूर्व्याङ्ग० -स० रा० श्लो० । सि०-वृ०भां 'आनुपूर्व्य'
पाठ छे. श्रीगना मतानुसार सिद्धसेने 'आनुपूर्वी' अवे। पाठ
०७७।०७। छे. अने अने मते सूत्रनुं ३५ केवुं थाय ते प७
०७७।०७ुं छे.

२ -देययज्ञस्की(शःकी)तिसेतराणि तीर्थकरत्वं च -स०
रा० श्लो० ।

३ दानलाभभोगोपभोगवीर्याणाम् -स० रा० श्लो० ।

४ विंशतिर्नागोत्रयोः -स० रा० श्लो० ।

५ -ण्यायुषः -स० रा० श्लो० ।

अपरा द्वादशमुहूर्ता वेदनीयस्य ॥ १९ ॥

नामगोत्रयोरष्टी ॥ २० ॥

शेषाणामन्तर्मुहूर्तम्^१ ॥ २१ ॥

विपाकोऽनुभावः^२ ॥ २२ ॥

स यथानाम ॥ २३ ॥

ततश्च निर्जरा ॥ २४ ॥

नामप्रत्ययाः सर्वतो योगविशेषात्सूक्ष्मैकक्षेत्रावगाढस्थिताः^३
सर्वात्मप्रदेशेष्वनन्तानन्तप्रदेशाः ॥ २५ ॥

सद्वेद्यसम्यक्त्वहास्यरतिपुरुषवेदशुभायुर्नामगोत्राणि पुण्यम्^४
॥ २६ ॥

नवमोऽध्यायः

आस्रवनिरोधः संवरः ॥ १ ॥

स गुप्तिसमितिधर्मानुप्रेक्षापरीषहजयचारित्रैः ॥ २ ॥

तपसा निर्जरा च ॥ ३ ॥

सम्यग्योगनिग्रहो गुप्तः ॥ ४ ॥

ईर्याभाषैषणादाननिक्षेपोत्सर्गाः समितयः ॥ ५ ॥

१ -मुहूर्ता -स० रा० श्लो० ।

२ -नुभवः -स० रा० श्लो० ।

३ -वगाहस्थि० -स० रा० श्लो० ।

४ अुथे। गुजराती विवेचन पृ० ३४२ टि० १ ।

उत्तमः^१ क्षमामार्दवार्जवशौचसत्यसंयमतपस्त्यागा-
किञ्चन्यब्रह्मचर्याणि धर्मः ॥ ६ ॥

अनित्याशरणसंसारैकत्वान्यत्वाशुचित्वास्त्रवसंवरनिर्जरा-
लोकबोधिदुर्लभधर्मस्वाख्यातत्वानुचिन्तनमनुप्रेक्षाः^३ ॥७॥

मार्गाच्यवननिर्जरार्थं^४ परिसोढव्याः परीषहाः ॥ ८ ॥

क्षुत्पिपासाशीतोष्णदंशमशकनाग्न्यारतिस्त्रीचर्यानिषद्या-
शय्याक्रोशवधयाचनाऽलाभरोगतृणस्पर्शमलसत्कारपुरस्कार-
प्रज्ञाज्ञानादर्शनानि^५ ॥ ९ ॥

सूक्ष्मसंपरायच्छब्दस्थवीतरागयोश्चतुर्दश^६ ॥ १० ॥

एकादश जिने^७ ॥ ११ ॥

१ उत्तमक्ष० -स० रा० श्लो० ।

२ -शुच्यास्त्रव -स० रा० श्लो० ।

३ "अपरे पठन्ति अनुप्रेक्षा इति अनुप्रेक्षितव्या इत्यर्थः । अपरे
अनुप्रेक्षाशब्दमेकवचनान्तमधीयते" -सि० वृ० ।

४ अथा ङ इवे० दि० अ-थे।मां 'परिसोढव्याः' अथे। ष वाजे।
पाठ छपाथे छे पथु वस्तुतः 'परिसोढव्याः' अथे। ङ जेछअथे
सिद्धहेम २-३-४८ अने पाण्डिनि ८-३-११५.

५ -प्रज्ञाज्ञानसम्यक्त्वानि हा० । अवर्शन- हा-भा०

६ -साम्पराय -स० रा० श्लो० ।

७ ङुअथे। गु०राती विवेचन पृ० ३६० टि० १ ।

बादरसंपराये सर्वे ॥ १२ ॥

ज्ञानावरणे प्रज्ञाज्ञाने ॥ १३ ॥

दर्शनमोहान्तराययोरदर्शनालाभौ ॥ १४ ॥

चारित्रमोहे नाग्न्यारतिस्त्रीनिषद्याक्रोशयाचनासत्कार-
पुरस्काराः ॥ १५ ॥

वेदनीये शेषाः ॥ १६ ॥

एकादयो भाज्या युगपदैकोनविंशतेः ॥ १७ ॥

सामायिकच्छेदोपस्थाप्यपरिहारविशुद्धिसूक्ष्मसंपरायय^३
थाख्यातानि^४ चारित्रम् ॥ १८ ॥

अनशनावमौद^५ र्यवृत्तिपरिसंख्यानरसपरित्यागविविक्तशय्या-
सनकायक्लेशा बाह्यं तपः ॥ १९ ॥

१ ऋग्वे। शुभ्राती विवेचन पृ० ३६१ टि० १।

२ -द्वेकान्नविंशतेः -हा० । -युगपदेकस्मिन्नैकान्नविंशतेः -स० ।
युगपदेकस्मिन्नेकोनविंशतेः -रा० श्लो० । परंतु अन्ने वाति^६ कौमां
स० ऋग्वे। ७ पा४ छे.

३ -पस्थापनापरि० -स० रा० श्लो० ।

४ सूक्ष्मसाम्पराययथाख्यातमिति चा० -स० रा० श्लो० ।
रा० वाति^६ कने अथाख्यात ४४ डोय तेम ७७थाय छे. कारथु के
तेमां यथाख्यातने विकल्पे भूक्त्युं छे. सिद्धसेनेने पथु अथाख्यात
४४ छे. ऋग्वे। पृ. २३५ पं० १८.

५ केचित् विच्छिन्नपदमेव सूत्रमधीयते -सिद्धसेन वृत्ति ।

६ -वमोदर्य -स० रा० श्लो० ।

प्रायश्चित्तविनयवैयावृत्यस्वाध्यायव्युत्सर्गध्यानान्भुत्तरम्
॥ २० ॥

नवचतुर्दशपञ्चद्विभेदं^१ यथाक्रमं प्राग्ध्यानात् ॥२१॥
आलोचनप्रतिक्रमणतदुभयविवेकव्युत्सर्गतपश्छेदपरिहा-
रोपस्थापनानि^२ ॥

ज्ञानदर्शनचारित्र्योपचाराः ॥ २३ ॥

आचार्योपाध्यायतपस्विशैक्षकग्लानगणकुलसङ्घसाधु-
समनोज्ञानाम् ॥ २४ ॥

वाचनाप्रच्छनानुप्रेक्षाभ्यायधर्मोपदेशाः ॥ २५ ॥

बाह्याभ्यन्तरोपध्योः ॥ २६ ॥

उत्तमसंहननस्यैकाग्रचित्तानिरोधो ध्यानम्^५ ॥ २७ ॥

आ मुहूर्तत् ॥ २८ ॥

आर्तरौद्रघर्मशुक्लानि^६ ॥ २९ ॥

१ -द्विभेदा -स० श्लो० ।

२ -स्थापनाः -स० रा० श्लो० ।

३ -शैक्षग्ला० -स० । शैक्ष्यग्ला० -रा० श्लो० ।

४ -धुमनोज्ञानाम् -स० रा० श्लो० ।

५ -स० रा० श्लो०भां 'ध्यानमान्तर्मुहूर्तत्' छे; अतः २८
मुं क्षत्र अक्षय नथी. नुओ गुणराती विवेचन पृ० ३७०

६ -घर्म्यंशु० -स० रा० श्लो० ।

परे मोक्षहेतु ॥ ३० ॥

आर्तममनोज्ञानां सम्प्रयोगे तद्विप्रयोगाय स्मृतिसम-
त्वाहारः ॥ ३१ ॥

वेदनायाश्च^१ ॥ ३२ ॥

विपरीतं मनोज्ञानाम्^२ ॥ ३३ ॥

निदानं च ॥ ३४ ॥

तदविरतदेशविरतप्रमत्तसंयतानाम् ॥ ३५ ॥

हिंसानृतस्तेयविषयसंरक्षणेभ्यो रौद्रमविरतदेशविरतयाः
॥ ३६ ॥

१ -नोज्ञस्य -स० रा० श्लो० ।

२ आ सूत्रे स० रा० श्लो०भां 'विपरीतं मनोज्ञानाम्'
पक्षी भूक्तुं छे. अर्थात् तेभ्यो भते ध्यानो द्वितीय नहि पशु
तृतीय भेद छे.

३ मनोज्ञस्य -स० रा० श्लो० ।

આજ્ઞાઽપાયવિપાકસંસ્થાનવિચયાય ધર્મમપ્રમત્તસંયતસ્ય
॥ ૩૭ ॥

ઉપશાન્તક્ષીણકષાયયોશ્ચ ॥ ૩૮ ॥

શુક્લે ચાદ્યે પૂર્વવિદઃ^૨ ॥ ૩૯ ॥

પરે કેવલિનઃ ॥ ૪૦ ॥

૧ -ચયાય ધર્મ્યમપ્ર -હા । -ચયાય ધર્મ્યમ્ । ૩૬ ॥ સં
રા૦ શ્લો૦ । દિ૦ સૂત્રપાઠમાં સ્વામીનું વિધાન કરનાર 'અપ્રમત્ત-
સંયતસ્ય' અંશ છે નહિ. એટલું જ નહિ પણ આ પછીનું
'ઉપશાન્તક્ષીણ' -આ સૂત્ર પણ નથી. સ્વામીનું વિધાન સર્વાર્થ
સિદ્ધિમા છે. એ વિધાનને ધ્યાનમાં લઈ અકલંકે શ્વે૦ પરંપરા
સંમત સૂત્રપાઠગત સ્વામીની આખતનું ખંડન પણ કર્યું છે. આનું
જ અનુસરણ વિધાનન્દ પણ કર છે. જુઓ ગુજરાતી વિવેચન
પૃ૦ ૩૭૭

૨ જુઓ ગુજરાતી વિવેચન પૃ૦ ૩૭૭ ટિ૦૧. પૂર્વવિદઃ' આ અંશ
મા૦ હા૦માં આ સૂત્રના અંશરૂપે કે સ્વાતંત્રરૂપે પણ હપાયો
નથી. સિંમાં અલગ સુત્રરૂપે છે. પરંતુ ટીકાકાર એને અલગ
નથી માનતા. દિ. ટીકાઓમાં તે આ સૂત્રના અંશરૂપે જ છે.

पृथक्त्वेकत्ववितर्कसूक्ष्मक्रियाप्रतिपातिव्युपरतक्रियानि-^१
वृत्तीनि ॥ ४१ ॥

^२तत्त्र्येककाययोगायोगानाम् ॥ ४२ ॥

एकाश्रये सवितर्के पूर्वे^३ ॥ ४३ ॥

^४अविचारं द्वितीयम् ॥ ४४ ॥

वितर्कः श्रुतम् ॥ ४५ ॥

विचारोऽर्थव्यञ्जनयोगसंक्रान्तिः ॥ ४६ ॥

सम्यग्दृष्टिश्रावकविरतानन्तवियोजकदर्शनमोहक्षपकोप-
शकोपशान्तमोहक्षपकक्षीणमोहजिनाः क्रमशोऽसङ्ख्येयगुण-
निर्जरा ॥ ४७ ॥

पुलाकबकुशकुशीलनिर्ग्रन्थस्नातका निर्ग्रन्थाः ॥ ४८ ॥

संयमश्रुतप्रतिसेवनातीर्थलिङ्गलेश्योपपातस्थानविकल्पतः^५
साध्याः ॥ ४९ ॥

१ 'निवर्तीनि' -हा० सि०। स०रा० श्लो०। स०नी
प्रत्यन्तरने। ५।४ निवृत्तीनि पथु छे.

— २ 'तत्' -स० रा० श्लो०भां नथी.

३ -तर्कविचारे पूर्वे -स०। -तर्कविचारे पूर्वे रा० श्लो०।

४ संपादकनी भ्रान्तिने कारणे आ सूत्र अक्षग उपायुं नथी.
रा० श्लोभां अवीचारं ५।४ छे.

५ लेश्योपपादस्था० -स० रा० श्लो०।

દશમોઽધ્યાય

મોહક્ષયાઙ્જ્ઞાનદર્શનાવરણાન્તરાયક્ષયાચ્ચ કેવલમ્ ॥ ૧ ॥

બન્ધહેત્વભાવનિર્જરાભ્યામ્^૧ ॥ ૨ ॥

કૃત્સ્નકર્મક્ષયો મોક્ષઃ ॥ ૩ ॥

ઔપશમિકાદિભવ્યત્વાભાવાચ્ચાન્યત્ર કેવલસમ્યક્ત્વજ્ઞાન-
દર્શનસિદ્ધત્વેભ્યઃ^૨ ॥ ૪ ॥

તદનન્તરમૂર્ધ્વં ગચ્છત્યા લોકાન્તાત્ ॥ ૫ ॥

પૂર્વપ્રયોગાદસઙ્ગત્વાદ્બન્ધચ્છેદાત્તથાગતિપરિણામાચ્ચ
તદ્ગતિઃ^૩ ॥ ૬ ॥

ક્ષેત્રકાલગતિલિઙ્ગતીર્થચારિત્રપ્રત્યેકબુદ્ધબોધિતજ્ઞાનાવ-
ગાહનાન્તરસઙ્ખ્યાલ્પબહુત્વતઃ સાધ્યાઃ ॥ ૭ ॥

૧ -ભ્યાં કૃત્સ્નકર્મવિપ્રમોક્ષો મોક્ષઃ ॥ ૨ ॥ -સ૦ રા૦ શ્લો૦ ।

૨ આ સ્થાને સ૦ રા૦ શ્લો૦ માં 'ઔપશમિકાદિભવ્યત્વાનાં
ચ' અને 'અન્યત્ર કેવલસમ્યક્ત્વજ્ઞાનદર્શનસિદ્ધત્વેભ્યઃ એમ યે
સૂત્રો છે.

૩ 'તદ્ગતિઃ' ૫૬ સ૦ રા૦ શ્લો૦માં નથી અને આ સૂત્ર
૫૯ી 'આવિદ્ધકુલાલચક્રવદ્વ્યપગતલેપાલાબુવદેરણ્ડવીજવદગ્નિ-
શિલાવચ્ચ' અને 'ધર્માસ્તિકાયાઽભાવાત્' એવાં યે સૂત્રો
અધિક છે જેનો ભાવ ભાષ્યમાં છે જ.

અનુક્રમણિકા

અધ્યાય ૧

પાન ૩ થી ૭૯ : પ્રતિપાઠ વિષય ૩ — સમ્યક્દર્શનનું લક્ષણ ૮ — સમ્યક્દર્શનની ઉત્પત્તિનાં નિમિત્ત ૮ — તત્ત્વોનો નામનિર્દેશ ૧૧ — નિક્ષેપોનો નામનિર્દેશ ૧૩ — તત્ત્વોને જાણવાના ઉપાયો ૧૫ — તત્ત્વોના વિસ્તૃત જ્ઞાનને માટે કેટલાંક વિચારણાદ્વારે ૧૬ — સમ્યક્જ્ઞાનના ભેદો ૨૧ — પ્રમાણ્યચર્યા ૨૩ — મતિજ્ઞાનના સમાનાર્થક શબ્દો ૨૫ — મતિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ ૨૬ — મતિજ્ઞાનના ભેદો ૨૭ — અવગ્રહ આદિના ભેદો ૨૯ — સામાન્યરૂપે અવગ્રહ આદિનો વિષય ૩૦ — ઇન્દ્રિયોની જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવાની પદ્ધતિના ભેદને લીધે થતા અવગ્રહના અવાંતર ભેદો ૩૫ — શ્રુતજ્ઞાનનું સ્વરૂપ અને એના ભેદ ૪૩ — અવધિજ્ઞાનના પ્રકાર અને તેના સ્વામી ૪૭ — મનઃપર્યાયના ભેદો અને તેમનો તફાવત ૫૨ — અવધિ અને મનઃપર્યાયનો તફાવત ૫૫ — પાંચ જ્ઞાનના ગ્રાહ્ય વિષયો ૫૫ — એક આત્મામાં એકી સાથે પ્રાપ્ત થતાં જ્ઞાનોનું વર્ણન ૫૮ — વિપર્યય જ્ઞાનનું નિર્ધારણ અને વિપર્યયતાનાં નિમિત્તો ૬૦ — નયન-ભેદ ૬૩.

અધ્યાય ૨

પાન ૮૦ થી ૧૩૮ : જીવના પાંચ ભાવ, એમના ભેદ અને ઉદાહરણો ૮૦ — જીવનું લક્ષણ ૮૭ — ઉપયોગની વિવિધતા ૮૯ — જીવરાશિના વિભાગ ૯૨ — સંસારી જીવના ભેદ-પ્રભેદ ૯૩ — ઇન્દ્રિયોની સંખ્યા, એમના ભેદ-પ્રભેદ અને નામનિર્દેશ ૯૬ — ઇન્દ્રિયોનાં જ્ઞેય અર્થાત્ વિષય ૯૯ — ઇન્દ્રિયોના સ્વામી ૧૦૩ — અંતરાલગતિ સંબંધી વિશેષ માહિતી માટે યોગ વગેરે પાંચ બાબતોનું વર્ણન ૧૦૬ — જન્મ અને યોનીના ભેદ તથા એમના સ્વામી ૧૧૪ — શરીરોને લગતું વર્ણન ૧૧૮ — લિંગ-વેદવિભાગ ૧૩૧ — આયુષ્યના પ્રકાર અને તેમના સ્વામી ૧૩૩.

અધ્યાય ૩

પાન ૧૩૯ થી ૧૧૧ : નારકોનું વર્ણન ૧૩૯—મધ્યલોકનું વર્ણન ૧૫૧.

અધ્યાય ૪

પાન ૧૬૨ થી ૧૯૨ : દેવોના પ્રકાર ૧૬૨ — ત્રીજા નિકાયની લેશ્યા ૧૬૨—ચાર નિકાયોના ભેદ ૧૬૩—ચતુર્નિકાયના અવાંતર ભેદો ૧૬૪—ઇદ્રોની સંખ્યાનો નિયમ ૧૬૫—પહેલા બે નિકાયોમાં લેશ્યા ૧૬૬—દેવોના કામસુખનું વર્ણન ૧૬૬—ચતુર્નિકાયના દેવોના પૂર્વોક્ત ભેદોનું વર્ણન ૧૬૯—કેટલીક બાબતોમાં દેવોની ઉત્તરોત્તર અધિકતા અને હીનતા ૧૭૭—વૈમાનિકોમાં લેશ્યાનો નિયમ ૧૮૨ — કલ્પોની પરિગણના ૧૮૩—લોકાંતિક દેવોનું વર્ણન ૧૮૩—અનુત્તર વિમાનના દેવોનું વિશેષત્વ ૧૮૫ — તિર્થચોનું સ્વરૂપ ૧૮૬ — અધિકારસૂત્ર ૧૮૬—ભવનપતિનિકાયની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનું વર્ણન ૧૮૬—વૈમાનિકની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનું વર્ણન ૧૮૭—વૈમાનિકોની જઘન્ય સ્થિતિ ૧૮૯—નારકોની જઘન્યસ્થિતિ ૧૯૦—ભવનપતિની જઘન્ય સ્થિતિ ૧૯૧ — વ્યંતરોની સ્થિતિ ૧૯૧—જ્યોતિષકોની સ્થિતિ ૧૯૨.

અધ્યાય ૫

પાન ૧૯૩ થી ૨૪૯ : અજ્વના ભેદો ૧૯૩—મૂલ દ્રવ્યોનું કથન ૧૯૫—છ મૂલ દ્રવ્યોનું સાધર્મ્ય વૈધર્મ્ય ૧૯૫—પ્રદેશોની સંખ્યાનો વિચાર ૧૯૯—દ્રવ્યોના સ્થિતિક્ષેત્રનો વિચાર ૨૦૨—કાર્ય દ્વારા ધર્મ, અધર્મ અને આકાશનાં લક્ષણોનું કથન ૨૧૦—કાર્યદ્વારા પુદ્ગલનું લક્ષણ ૨૧૩—કાર્યદ્વારા જ્વનું લક્ષણ ૨૧૪—કાર્યદ્વારા કળનું લક્ષણ ૨૧૫—પુદ્ગલના અસાધારણ પર્યાય ૨૧૬ — પુદ્ગલના મુખ્ય પ્રકાર ૨૨૦ — અનુક્રમથી સ્કંધ અને આણુની ઉત્પત્તિનાં કારણ ૨૨૧—અચાક્ષુષ સ્કંધના આક્ષુષ બનવામાં

હેતુ ૨૨૩—‘સત્’ની વ્યાખ્યા ૨૨૫ — વિરોધનો પરિહાર અને પરિણામી નિત્યત્વનું સ્વરૂપ ૨૨૭—ખીજી વ્યાખ્યા વડે પૂર્વોક્ત સત્ના નિત્યત્વનું વર્ણન ૨૨૯—અનેકાંતના સ્વરૂપનું સમર્થન ૨૩૦ —ખીજી વ્યાખ્યા ૨૩૧—પૌદ્ગલિક ખંધના હેતુનું કથન ૨૩૨—ખંધના સામાન્ય વિધાનમાં અપવાદ ૨૩૩—પરિણામનું સ્વરૂપ ૨૩૮—દ્રવ્યનું લક્ષણ ૨૩૯—કાળ વિષે વિચાર ૨૪૩—ગુણનું સ્વરૂપ ૨૪૪—પરિણામનું સ્વરૂપ ૨૪૫—પરિણામના ભેદ તથા આશ્રયવિભાગ ૨૪૬.

અધ્યાય ૬

પાન ૨૫૦ થી ૨૭૯ : યોગના વર્ણન દ્વારા આસ્રવનું સ્વરૂપ ૨૫૦—યોગના ભેદ અને એમના કાર્યભેદ ૨૫૧—સ્વામિભેદથી યોગના ફલભેદ ૨૫૪—સાંપરાયિક કર્માસ્રવના ભેદ ૨૫૫—ખંધકારણ સમાન હોવા છતાં પણ પરિણામભેદથી કર્મખંધમાં આવતી વિશેષતા ૨૫૮—અધિકરણના બે ભેદ ૨૬૦—આઠ પ્રકારમાંથી પ્રત્યેક સાંપરાયિક કર્મના ભિન્ન ભિન્ન ખંધહેતુઓનું કથન ૨૬૩.

અધ્યાય ૭

પાન ૨૮૦ થી ૩૨૧ : વ્રતનું સ્વરૂપ ૨૮૦—વ્રતના ભેદો ૨૮૩ વ્રતોની ભાવનાઓ ૨૮૩—ભાવનાઓની સમજ ૨૮૫—ખીજી કેટલીક ભાવનાઓ ૨૮૭—હિંસાનું સ્વરૂપ ૨૯૦—અસત્યનું સ્વરૂપ ૨૯૬ —ચોરીનું સ્વરૂપ ૨૯૭—અબ્રહ્મનું સ્વરૂપ ૨૯૮—પરિગ્રહનું સ્વરૂપ ૨૯૯—ખરા વ્રતી બનવાની પ્રાથમિક લાયકાત ૩૦૦—વ્રતીના ભેદો ૩૦૧—અગારી વ્રતીનું વર્ણન ૩૦૨—સમ્યગ્દર્શનના અતિચાર ૩૦૭—વ્રત અને શીલના અતિચારોની સંખ્યા અને અનુક્રમે તેમનું વર્ણન ૩૦૯—દાનનું વર્ણન ૩૧૬.

અધ્યાય ૮

પાન ૩૨૨ થી ૩૪૪ : ખંધહેતુઓનો નિર્દેશ ૩૨૨—ખંધ હેતુઓની વ્યાખ્યા ૩૨૪—ખંધનું સ્વરૂપ ૩૨૫—ખંધના પ્રકાર

૩૨૬—મૂલપ્રકૃતિના બેદોનો નામનિર્દેશ ૩૨૭—ઉત્તરપ્રકૃતિના બેદોની સંખ્યા અને નામનિર્દેશ ૩૨૯—ચારિત્રમોહનીયના પચીસ પ્રકારો ૩૩૨—નામકર્મની ષેતાલીશ પ્રકૃતિઓ ૩૩૩—સ્થિતિબંધનું વર્ણન ૩૩૬—અનુભાવબંધનું વર્ણન ૩૩૮—પ્રદેશબંધનું વર્ણન ૩૪૦—પુણ્ય અને પાપપ્રકૃતિઓનો વિભાગ ૩૪૨.

અધ્યાય ૯

પાન ૩૪૫ થી ૩૮૯ : સંવરનું સ્વરૂપ ૩૪૫—સંવરના ઉપાયો ૩૪૬—ગુપ્તિનું સ્વરૂપ ૩૪૭—સમિતિના બેદો ૩૪૭—ધર્મના બેદો ૩૪૮—અનુપ્રેક્ષાના બેદો ૩૫૨—પરીષદનું વર્ણન ૩૫૬—ચારિત્રના બેદો ૩૬૨—તપનું વર્ણન ૩૬૩—પ્રાયશ્ચિત્ત આદિ તપોના બેદની સંખ્યા ૩૬૫—પ્રાયશ્ચિત્તના બેદો ૩૬૫—વ્રિનયના બેદો ૩૬૭—વૈયાવૃત્યના બેદો ૩૬૭—સ્વાધ્યાયના બેદો ૩૬૮—વ્યુત્સર્ગના બેદો ૩૬૯—ધ્યાનનું વર્ણન ૩૬૯—ધ્યાનના બેદો ૩૭૩—આત્મધ્યાનનું નિરૂપણ ૩૭૪—રૌદ્રધ્યાનનું નિરૂપણ ૩૭૫—ધર્મધ્યાનનું નિરૂપણ ૩૭૬—શુક્લધ્યાનનું નિરૂપણ ૩૭૭—સમ્યગ્દર્શિઓની કર્મનિર્જરાનો તરતમભાવ ૩૮૨—નિર્ગ્રંથના બેદો ૩૮૪—આઠ બાબતોમાં નિર્ગ્રંથોની વિશેષ વિચારણા ૩૮૫.

અધ્યાય ૧૦

પાન ૩૯૦ થી ૩૯૮ : કૈવલ્યની ઉત્પત્તિના હેતુઓ ૩૯૦—કર્મના આત્યંતિક ક્ષયનાં કારણો અને મોક્ષનું સ્વરૂપ ૩૯૧—અન્ય કારણનું કથન ૩૯૨—મુક્ત જીવનું મોક્ષ પછી લાગણું જ કાર્ય ૩૯૩—સિદ્ધિમાન ગતિના હેતુઓ ૩૯૩—બાર બાબતો વડે સિદ્ધિની વિશેષ વિચારણા ૩૯૫.

પારિભાષિક શબ્દકોષ

૩૯૯

तत्त्वार्थसूत्र

અધ્યાય ૧

પ્રાણી અનંત છે અને બધાંયે સુખને ચાહે છે. સુખની કલ્પના પણ બધાંની એકસરખી નથી. છતાંયે વિકાસના ઓછાપણા-વધતાપણા પ્રમાણે પ્રાણીઓના અને એમના સુખના સંક્ષેપમાં બે વર્ગ કરી શકાય છે. પહેલા વર્ગમાં અલ્પ વિકાસવાળાં પ્રાણીઓનો સમાવેશ થાય છે. તેમના સુખની કલ્પના બાહ્ય સાધનો સુધી પહોંચે છે. બીજા વર્ગમાં અધિક વિકાસવાળાં પ્રાણીઓ આવે છે. તેઓ બાહ્ય અર્થાત્ ભૌતિક સાધનોની સંપત્તિમાં સુખ ન માનતા ફક્ત આધ્યાત્મિક ગુણોની પ્રાપ્તિમાં જ સુખ માને છે. બન્ને વર્ગે માનેલા સુખમાં તફાવત એ છે કે, પહેલું સુખ પરાધીન છે, બ્યારે બીજું સુખ સ્વાધીન છે. પરાધીન સુખને કામ અને સ્વાધીન સુખને મોક્ષ કહે છે, કામ અને મોક્ષ બે જ પુરુષાર્થ છે. તે બે સિવાય બીજી કોઈ પણ વસ્તુ પ્રાણીઓને માટે મુખ્ય સાધ્ય નથી. પુરુષાર્થોમાં અર્થ અને ધર્મને ગણવામાં આવે છે તે મુખ્ય સાધ્યરૂપે નહિ પણ કામ અને મોક્ષના સાધનરૂપે. અર્થ એ કામનું અને ધર્મ એ મોક્ષનું પ્રધાન

સાધન છે. પ્રસ્તુત શાસ્ત્રનો મુખ્ય પ્રતિપાદ્ય વિષય મોક્ષ છે. તેથી મોક્ષના સાધનભૂત ધર્મના ત્રણ વિભાગ કરી શાસ્ત્રકાર પહેલા સૂત્રમાં તેનો નિર્દેશ કરે છે :

સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ ।૧।

સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર એ ત્રણે મળી મોક્ષનું સાધન છે.

આ સૂત્રમાં મોક્ષનાં સાધનોનો માત્ર નામનિર્દેશ છે. જે કે મોક્ષ, એના સાધનોનું સ્વરૂપ તથા પ્રકાર આગળ વિસ્તારથી કહેવામાં આવશે. છતાં અહીં સંક્ષેપમાં માત્ર સ્વરૂપ આપી દેવામાં આવે છે.

મોક્ષનું સ્વરૂપ : બંધનાં કારણોનો અભાવ થવાથી જે આત્મિક વિકાસ પરિપૂર્ણ થાય છે, તે મોક્ષ છે. અર્થાત્ જ્ઞાન અને વીતરાગ ભાવની પરાકાષ્ઠા એ જ મોક્ષ છે.

સાધનોનું સ્વરૂપ : જે ગુણ એટલે કે શક્તિના વિકાસથી તત્ત્વની અર્થાત્ સત્યની પ્રતીતિ થાય, જેનાથી હેય અર્થાત્ છોડી દેવા યોગ્ય અને ઉપાદેય અર્થાત્ સ્વીકારવા યોગ્ય તત્ત્વના યથાર્થ વિવેકની અભિરુચિ થાય, તે 'સમ્યગ્દર્શન.'

નય^૧ અને પ્રમાણરથી થનારું જીવાદિ તત્ત્વોનું યથાર્થ જ્ઞાન તે 'સમ્યગ્જ્ઞાન' છે.

૧-૨. જે જ્ઞાન, શબ્દમાં ઉતારી શકાય છે, અર્થાત્ જેમાં ઉદ્દેશ્ય અને વિધેયરૂપથી વસ્તુ કહેવાય છે, તે જ્ઞાન નય અને છે, જેમાં ઉદ્દેશ્ય-વિધેયના વિભાગ સિવાય જ એટલે કે અવિભક્ત વસ્તુનું સંપૂર્ણ અથવા અસંપૂર્ણ યથાર્થ જ્ઞાન થાય છે, તે જ્ઞાન પ્રમાણ છે, વિશેષ ખુલાસા માટે જુઓ અધ્યાય ૧. સૂત્ર ૬; તેમ જ ન્યાયાવતાર શ્લોક ૨૯-૩૦ નો ગુજરાતી અનુવાદ.

સમ્યગ્જ્ઞાનપૂર્વક કાષાયિક ભાવોની એટલે કે રાગ-દ્વેષની અને યોગની નિવૃત્તિ થવાથી જે સ્વરૂપરમણ થાય છે, એ જ 'સમ્યકચારિત્ર' છે.^૨

સાધનોનું સાહચર્ય : ઉપર જણાવેલાં ત્રણે સાધનો ત્યારે પરિપૂર્ણ રૂપમાં પ્રાપ્ત થાય ત્યારે સંપૂર્ણ મોક્ષનો સંભવ છે, અન્યથા નહિ. એક પણ સાધન જ્યાં સુધી અપૂર્ણ હોય છે, ત્યાં સુધી પરિપૂર્ણ મોક્ષ થઈ શકતો નથી. ઉદાહરણ તરીકે, સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન પરિપૂર્ણ રૂપમાં પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. છતાં સમ્યકચારિત્રની અપૂર્ણતાને લીધે તેરમા ગુણસ્થાનમાં^૩ પૂર્ણ મોક્ષ અર્થાત્ અશરીરસિદ્ધિ અથવા વિદેહમુક્તિ થતી નથી, અને ચૌદમા ગુણસ્થાનમાં શૈલેશી^૪

૧. 'યોગ' એટલે માનસિક, વાચિક તેમ જ કાયિક ક્રિયા.

૨. હિંસાદિ દોષોનો ત્યાગ અને અહિંસાદિ મહાવ્રતોનું આચરણ પણ સમ્યકચારિત્ર કહેવાય છે. કારણ કે તે દ્વારા રાગદ્વેષની નિવૃત્તિ કરી શકાય છે અને એમની નિવૃત્તિથી દોષોનો ત્યાગ અને મહાવ્રતોનું પાલન સ્વતઃસિદ્ધ થઈ જાય છે.

૩. જે કે તેરમા ગુણસ્થાનમાં વીતરાગભાવરૂપ ચારિત્ર તે પૂર્ણ જ છે, છતાં અહીં જે અપૂર્ણતા કહેવામાં આવી છે, તે વીતરાગત્વ અને અયોગતા એ બંનેને પૂર્ણ ચારિત્ર માનીને જ. આવું પૂર્ણ ચારિત્ર ચૌદમા ગુણસ્થાનમાં પ્રાપ્ત થાય છે અને તરત જ અશરીર-સિદ્ધિ થાય છે.

૪. શૈલેશી અવસ્થા એટલે આત્માની એક એવી અવસ્થા કે જેમાં ધ્યાનની પરાકાષ્ટાના કારણથી મેરુ સરખી નિષ્પ્રકંપતા કે નિશ્ચલતા આવે છે. વધારે ખુલાસા માટે જુઓ હિંદી 'કર્મઅંથ' બીજો, પૃ. ૩૦.

અવસ્થારૂપ પરિપૂર્ણ ચારિત્ર પ્રાપ્ત થતાં જ ત્રણે સાધનોની પરિપૂર્ણતાના બળથી પૂર્ણ મોક્ષ શક્ય થાય છે.

સાહચર્યનિયમ : ઉપરનાં ત્રણે સાધનોમાંથી પહેલાં એ એટલે કે સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન અવશ્ય સહચારી^૧ હોય છે. જેમ સૂર્યનો તાપ અને પ્રકાશ એકબીજાને છોડીને રહી શકતાં નથી, તેમ જ સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન એકબીજા સિવાય રહેતાં નથી. પરંતુ સમ્યક્ચારિત્રની સાથે એમનું સાહચર્ય અવશ્યભાવી નથી. કારણ કે સમ્યક્ચારિત્ર સિવાય પણ કેટલાક સમય સુધી સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન જોવામાં આવે છે. આમ હોવા છતાં પણ ઉત્ક્રાંતિના ક્રમ પ્રમાણે સમ્યક્ચારિત્ર માટે એવો નિયમ છે

૧. એક એવો પણ પક્ષ છે જે દર્શન અને જ્ઞાનનું અવશ્ય-ભાવી સાહચર્ય ન માનતાં વૈકલ્પિક સાહચર્ય માને છે. એ મત પ્રમાણે કોઈક વાર દર્શનકાળમાં જ્ઞાન ન પણ હોય. એનો અર્થ એવો છે કે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થવા છતાં દેવ, નારક, તિર્થંચરો અને કેટલાક મનુષ્યોને પણ વિશિષ્ટ શ્રુતજ્ઞાન એટલે કે આચારાદિ અંગોનું જ્ઞાન હોતું નથી. આ મત પ્રમાણે દર્શનના સમયે જ્ઞાન ન હોવાનો અર્થ એ છે કે તે સમયે વિશિષ્ટ શ્રુતજ્ઞાન હોતું નથી પરંતુ દર્શન અને જ્ઞાનને અવશ્ય સહચારી માનતા પક્ષનો આશય એ છે કે, દર્શનપ્રાપ્તિ પહેલાં જે મતિ આદિ અજ્ઞાનરૂપે જીવોમાં હોય છે, તે સમ્યગ્દર્શનની હતપત્તિ અથવા મિથ્યા દષ્ટિની નિવૃત્તિથી સમ્યગ્રૂપમાં પરિણુત થઈ જાય છે, અને તે મતિ આદિ જ્ઞાન કહેવાય છે. આ મત પ્રમાણે જે અને જેટલો વિશેષ ઓધ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિકાલમાં હોય, તે જ સમ્યગ્જ્ઞાન સમજવું, માત્ર વિશિષ્ટ શ્રુત નહિ.

કે, જ્યાં તે હોય ત્યાં એની પૂર્વેનાં સમ્યગ્દર્શન આદિ બંને સાધન અવશ્ય હોય છે.

પ્ર૦ — જો આત્મિક ગુણોનો વિકાસ એ જ મોક્ષ છે અને સમ્યગ્દર્શન આદિ એનાં સાધન પણ આત્માના ખાસ ખાસ ગુણોનો વિકાસ જ છે, તો પછી મોક્ષ અને એના સાધનમાં શું તફાવત છે ?

ઉ૦ — કાંઈ પણ નહિ.

પ્ર૦ — જો તફાવત નથી, તો મોક્ષ સાધ્ય અને સમ્યગ્દર્શન આદિ રત્નત્રય એનું સાધન એવો સાધ્યસાધન ભાવ કેવી રીતે સમજવો ? કારણ કે સાધ્યસાધનસંબંધ ભિન્ન વસ્તુઓમાં દેખાય છે.

ઉ૦ — સાધક-અવસ્થાની અપેક્ષાએ મોક્ષ અને રત્નત્રયનો સાધ્યસાધનભાવ કહ્યો છે, સિદ્ધ અવસ્થાની અપેક્ષાએ નહિ. કેમ કે સાધકનું સાધ્ય પરિપૂર્ણ રત્નત્રયરૂપ મોક્ષ હોવાં છતાં પણ એની પ્રાપ્તિ એને રત્નત્રયના ક્રમિક વિકાસથી જ થાય છે. આ શાસ્ત્ર સાધકને માટે છે, સિદ્ધને માટે નથી. આથી આમાં સાધકને માટે ઉપયોગી એવા સાધ્યસાધનના ભેદનું જ કથન છે.

પ્ર૦ — સંસારમાં તો ધન સ્ત્રી આદિ સાધનોથી સુખપ્રાપ્તિ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, તો પછી એને છોડીને મોક્ષના પરોક્ષ સુખ માટે ઉપદેશ શા માટે કરવામાં આવે છે ?

ઉ૦ — મોક્ષનો ઉપદેશ એટલા માટે છે કે એમાં સાચું સુખ મળે છે. સંસારમાં સુખ મળે છે પણ સાચું સુખ નહિ, સુખાભાસ મળે છે.

પ્ર૦ — મોક્ષમાં સાચું સુખ અને સંસારમાં સુખાલાસ એટલે શું ?

ઉ૦ — સાંસારિક સુખ, ઇચ્છાઓને તૃપ્ત કરવાથી થાય છે. હવે ઇચ્છાનો એવો સ્વભાવ છે કે એક પૂરી થાય ન થાય એટલામાં તો બીજી સેંકડો ઇચ્છાઓ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. આ બધી ઇચ્છાઓની તૃપ્તિ થવાનો સંભવ નથી; અને ધારે કે હોય તો પણ તેટલામાં એવી બીજી હજારો ઇચ્છાઓ પેદા થઈ જવાની કે જેમની તૃપ્તિ થવાનો સંભવ નથી. આથી જ સંસારમાં ઇચ્છાઓની તૃપ્તિથી ઉત્પન્ન થયેલ સુખના પક્ષા કરતાં અતૃપ્ત ઇચ્છાઓથી ઉત્પન્ન થયેલા દુઃખનું પલ્લું ભારે જ રહેવાનું. તેથી સંસારના સુખને સુખાલાસ કહ્યો છે. મોક્ષની સ્થિતિ એવી છે કે એમાં ઇચ્છાઓનો જ અભાવ થઈ જાય છે, અને સ્વાભાવિક સંતોષ પ્રગટ થાય છે; તેથી એમાં સંતોષથી ઉત્પન્ન થતું સુખ એ જ સુખ છે અને એ જ સાચું સુખ છે. [૧]

હવે સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષણ કહે છે :

તત્ત્વાર્થાશ્રદ્ધાનં સમ્યગ્દર્શનમ્ । ૨ ।

યથાર્થ રૂપથી પદાર્થોનો નિશ્ચય કરવાની જે રુચિ, તે 'સમ્યગ્દર્શન' છે.

હવે સમ્યગ્દર્શનની ઉત્પત્તિનાં નિમિત્તો કહે છે :

તન્નિસર્ગાદધિગમાદ્વા । ૩ ।

તે (સમ્યગ્દર્શન) નિસર્ગથી એટલે કે પરિણામમાત્રથી અથવા અધિગમથી એટલે કે બાહ્ય નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થાય છે.

જગતના પદાર્થોને યથાર્થ રૂપથી જાણવાની રુચિ સાંસારિક અને આધ્યાત્મિક બંને પ્રકારના અભિલાષોથી થાય છે. ધન, પ્રતિષ્ઠા આદિ કોઈ સાંસારિક વાસના માટે જે તત્ત્વજિજ્ઞાસા થાય છે, તે સમ્યગ્દર્શન નથી. કેમ કે એનું પરિણામ મોક્ષ પ્રાપ્તિ ન હોવાથી, એનાથી સંસાર જ વધે છે. પરંતુ જે તત્ત્વનિશ્ચયની રુચિ ફક્ત આત્માની તૃપ્તિ માટે, આધ્યાત્મિક વિકાસ માટે થાય છે, તે સમ્યગ્દર્શન છે.

નિશ્ચય અને વ્યવહાર દૃષ્ટિથી પૃથક્કરણ : આધ્યાત્મિક વિકાસથી ઉત્પન્ન થયેલ એક પ્રકારનો આત્માનો પરિણામ તે નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ છે. તે જોયમાત્રને તાત્ત્વિક રૂપમાં જાણવાની, હેયને છોડી દેવાની અને ઉપાદેયને ગ્રહણ કરવાની રુચિરૂપ છે.

રુચિના બળથી ઉત્પન્ન થતી ધર્મતત્ત્વનિષ્ઠા એ વ્યવહાર-સમ્યક્ત્વ છે.

સમ્યક્ત્વનાં લિંગો : સમ્યગ્દર્શનની પિછાન કરાવે એવાં પાંચ લિંગ માનવામાં આવે છે. જેવાં કે પ્રશમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકંપા અને આસ્તિક્ય.

૧. તત્ત્વના મિથ્યા પક્ષપાતથી ઉત્પન્ન થતા કદાગ્રહ આદિ દોષોનો ઉપશમ એ જ 'પ્રશમ' છે. ૨. સાંસારિક બંધનોનો ભય એ 'સંવેગ' છે. ૩. વિષયોમાં આસક્તિ ઓછી થવી એ 'નિર્વેદ' છે. ૪. દુઃખી પ્રાણીઓનું દુઃખ દૂર કરવાની ઇચ્છા એ 'અનુકંપા' છે. ૫. આત્મા આદિ પરોક્ષ કિન્તુ યુક્તિપ્રમાણથી સિદ્ધ પદાર્થોનો સ્વીકાર એ 'આસ્તિક્ય' છે.

हेतुमेद : सम्यग्दर्शनने योग्य आध्यात्मिक उत्क्रांति यतां न सम्यग्दर्शन प्रगट् थाय छे. પણુ આમાં કોઈ આત્માને એનાં આવિર્ભાવ માટે બાહ્ય નિમિત્તની અપેક્ષા રહે છે, જ્યારે કોઈને રહેતી નથી. એ તો પ્રસિદ્ધ છે કે કોઈ વ્યક્તિ શિક્ષક આદિની મદદથી શિષ્ય આદિ કેટલીક કળાઓ શીખે છે, જ્યારે કેટલાક બીજાની મદદ સિવાય પોતાની જાતે જ શીખી લે છે. આંતરિક કારણોની સમાનતા હોવા છતાં પણુ બાહ્ય નિમિત્તની અપેક્ષા અને અનપેક્ષાને લઈને પ્રસ્તુત સૂત્રમાં સમ્યગ્દર્શનના ‘નિસર્ગ-સમ્યગ્દર્શન’ અને ‘અધિગમસમ્યગ્દર્શન’ એવા બે ભેદ કર્યાં છે. બાહ્ય નિમિત્તો પણુ અનેક પ્રકારનાં હોય છે. કોઈ પ્રતિમા આદિ ધાર્મિક વસ્તુઓના માત્ર અવલોકનથી સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરે છે, કોઈ ગુરુનો ઉપદેશ સાંભળી, કોઈ શાસ્ત્રો ભણીને અને કોઈ સત્સંગથી.

उत्पत्तिक्रम^१ : અનાદિકાળના સંસારપ્રવાહમાં તરેહ તરેહનાં દુઃખોનો અનુભવ કરતાં કરતાં યોગ્ય આત્મામાં કોઈક વાર એવી પરિણામશુદ્ધિ થઈ જાય છે, જે એ આત્માને તે ક્ષણ માટે અપૂર્વ જ છે. એ પરિણામ શુદ્ધિને ‘અપૂર્વકરણ’ કહે છે. અપૂર્વકરણથી તાત્ત્વિક પક્ષપાતની બાધક રાગદ્વેષની તીવ્રતા મટી જાય છે. એવી રાગદ્વેષની તીવ્રતા મટી જતાં આત્મા સત્યને માટે જાગરૂક બની જાય છે. આ આધ્યાત્મિક જાગરણ એ જ સમ્યક્ત્વ છે. [૨-૩]

૧. ઉત્પત્તિક્રમની સ્પષ્ટતા માટે જુઓ હિંદી ‘કર્મત્રય’ બીજા પૃ. ૭ તથા ‘કર્મત્રય’ ચોથાની પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૩.

હવે તત્ત્વોનો નામ-નિર્દેશ કરે છે :

જીવાજીવાલ્લવબન્ધસંવરનિર્જરામોક્ષાસ્તત્ત્વમ્ । ૪ ।

જીવ, અજીવ, આસ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ એ તત્ત્વો^૧ છે.

ધણા ગ્રંથોમાં પુણ્ય અને પાપ ઉમેરી નવ તત્ત્વો કહ્યાં છે. પરંતુ અહીં પુણ્ય અને પાપ બંને તત્ત્વોનો ‘આસ્રવ’ અથવા ‘બંધ’ તત્ત્વમાં અંતર્ભાવ કરી, ફક્ત સાત જ તત્ત્વો કહ્યાં છે. એ અંતર્ભાવ આ રીતે સમજવો જોઈએ :

પુણ્ય, પાપ બંને દ્રવ્ય અને ભાવ રૂપથી બબ્બે પ્રકારનાં છે. શુભ કર્મપુદ્ગલ દ્રવ્યપુણ્ય અને અશુભ કર્મપુદ્ગલ દ્રવ્યપાપ છે. આથી દ્રવ્યરૂપ પુણ્ય તથા પાપ, ‘બંધ’ તત્ત્વમાં અંતર્ભૂત થાય છે. કેમ કે આત્મસંબંધ કર્મપુદ્ગલ અથવા આત્મા અને કર્મપુદ્ગલનો સંબંધવિશેષ એ જ ‘દ્રવ્યબંધ’ તત્ત્વ કહેવાય છે. દ્રવ્યપુણ્યનું કારણ શુભ અધ્યવસાય જે ભાવપુણ્ય કહેવાય છે અને દ્રવ્યપાપનું કારણ અશુભ અધ્યવસાય જે ભાવપાપ કહેવાય છે, તે પણ ‘બંધ’ તત્ત્વમાં અંતર્ભૂત છે; કેમ કે ‘બંધ’નો કારણભૂત કાષાયિક અધ્યવસાય — પરિણામ — એ જ ‘ભાવબંધ’ કહેવાય છે. ભાવબંધ એ જ ભાવઆસ્રવ છે, તેથી પુણ્યપાપને આસ્રવ પણ કહી શકાય.

૧. બૌદ્ધ દર્શનમાં જે દુઃખ, સમુદય, નિરોધ અને માર્ગ એ ચાર આર્યસત્યો છે, સાંખ્ય તથા યોગદર્શનમાં જે હેય, હેયહેતુ, હાન અને હાનોપાય એ ચતુર્વ્યૂહ છે, ન્યાયદર્શનમાં જેમને અર્થપદ કહ્યાં છે તેમના સ્થાનમાં આસ્રવથી લઈ મોક્ષ સુધીનાં પાંચ તત્ત્વો જૈનદર્શનમાં પ્રસિદ્ધ છે.

પ્ર૦— આસ્રવથી લઈ મોક્ષ સુધીનાં પાંચ તત્ત્વો જીવ અજીવની જેમ સ્વતંત્ર નથી તેમ જ અનાદિ અનંત પણ નથી. પણ તે જીવ અથવા અજીવની યથાસંભવ અમુક અમુક અવસ્થારૂપ છે. તે પછી તેમની, જીવ અજીવની સાથે તત્ત્વ તરીકે કેમ ગણતરી કરી ?

ઉ૦ — વસ્તુસ્થિતિ એવી જ છે. અર્થાત્ અહીંયાં તત્ત્વ-શબ્દનો અર્થ અનાદિ-અનંત અને સ્વતંત્ર 'ભાવ' નથી, કિન્તુ મોક્ષપ્રાપ્તિમાં ઉપયોગી થાય એવું 'જ્ઞેય' એવો છે. આ શાસ્ત્રનો મુખ્ય વિષય મોક્ષ હોવાથી મોક્ષના જિજ્ઞાસુઓ માટે જે વસ્તુઓનું જ્ઞાન અત્યંત આવશ્યક છે, એ જ વસ્તુઓને અહીંયાં તત્ત્વ તરીકે ગણાવી છે. મોક્ષ તો મુખ્ય સાધ્ય જ રહ્યું એટલે એને તથા એના કારણને જાણ્યા વિના મોક્ષમાર્ગમાં મુમુક્ષુની પ્રવૃત્તિ જ થઈ શકતી નથી. એ રીતે જે મુમુક્ષુ મોક્ષનાં વિરોધી તત્ત્વોનું અને એ વિરોધી તત્ત્વોનાં કારણોનું સ્વરૂપ ન જાણે, તોપણ પોતાના માર્ગમાં તે અસ્ખલિત પ્રવૃત્તિ કરી શકે નહિ. અને એ તો મુમુક્ષુને સૌથી પહેલું જ જાણી લેવું પડે છે કે, હું જે મોક્ષનો અધિકારી છું તો મારામાં જણાતું સામાન્ય સ્વરૂપ કોનામાં છે અને કોનામાં નથી. આ જ્ઞાનની પૂર્તિ માટે સાત તત્ત્વોનું કથન છે. જીવ તત્ત્વના કથનથી મોક્ષના અધિકારીનો નિર્દેશ થાય છે. અજીવ તત્ત્વથી એમ સૂચિત થાય છે કે, જગતમાં એક એવું પણ તત્ત્વ છે, જે જડ હોવાથી મોક્ષમાર્ગના ઉપદેશનું અધિકારી નથી. બંધ તત્ત્વથી મોક્ષનો વિરોધી ભાવ અને આસ્રવ તત્ત્વથી એ વિરોધી ભાવનું કારણ બતાવ્યું

છે. સંવર તત્ત્વથી મોક્ષનું કારણ અને નિર્જરા તત્ત્વથી મોક્ષનો ક્રમ બતાવ્યો છે. [૪]

હવે નિક્ષેપોનો નામનિર્દેશ કરે છે :

નામસ્થાપનાદ્રવ્યભાવતસ્તન્ન્યાસઃ ૧૫ ।

નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવરૂપથી એમનો એટલે કે સમ્યગ્દર્શન આદિ અને જીવ આદિનો ન્યાસ એટલે કે વિભાગ થાય છે.

બધા વ્યવહારનું કે જ્ઞાનની આપ-લેનું મુખ્ય સાધન ભાષા છે. ભાષા શબ્દોની બનેલી છે. એક જ શબ્દ, પ્રયોજન અથવા પ્રસંગ પ્રમાણે અનેક અર્થમાં વપરાય છે. દરેક શબ્દના ઓછામાં ઓછા ચાર અર્થ જોવામાં આવે છે. એ જ ચાર અર્થ એ શબ્દના અર્થસામાન્યના ચાર વિભાગ છે. એ વિભાગને જ 'નિક્ષેપ' - ન્યાસ કહે - છે. એ જાણવાથી તાત્પર્ય સમજવામાં સરળતા થાય છે. એ માટે પ્રસ્તુત સૂત્રમાં એ ચાર અર્થનિક્ષેપ બતાવ્યા છે. એનાથી એટલું પૃથક્કરણ થઈ જશે કે મોક્ષમાર્ગ રૂપે સમ્યગ્દર્શન આદિ અર્થ, અને તત્ત્વ રૂપે જીવાજીવાદિ અર્થ અમુક પ્રકારના લેવા જોઈએ, બીજા પ્રકારના નહિ. એ ચાર નિક્ષેપ આ પ્રમાણે છે :

૧. જે અર્થ વ્યુત્પત્તિસિદ્ધ નથી પણ ક્રૂંકત માત-પિતા અથવા બીજા લોકોના સંકેતબળથી જાણી શકાય છે, તે અર્થ 'નામનિક્ષેપ.' જેમ કે, કોઈ એક એવી વ્યક્તિ છે, જેનામાં સેવક યોગ્ય કોઈ પણ ગુણ નથી પણ કોઈએ એનું નામ સેવક રાખ્યું છે. આ નામસેવક છે. ૨. જે વસ્તુ

મૂળ વસ્તુની પ્રતિકૃતિ, મૂર્તિ અથવા ચિત્ર હોય અથવા જેમાં મૂળ વસ્તુનો આરોપ કરાયો હોય, તે 'સ્થાપનાનિક્ષેપ.' જેમ કે કોઈ સેવકનું ચિત્ર, છબી અથવા મૂર્તિ એ સ્થાપના-સેવક છે. ૩. જે અર્થ ભાવનિક્ષેપનો પૂર્વરૂપ અથવા ઉત્તરરૂપ હોય અર્થાત્ એની પૂર્વ અથવા ઉત્તર અવસ્થા રૂપ હોય, તે 'દ્રવ્યનિક્ષેપ.' જેમ કે એક એવી વ્યક્તિ હોય કે જે વર્તમાનમાં સેવાકાર્ય કરતી નથી, પણ જેણે કાંતો ભૂતકાળમાં સેવા કરી છે અથવા આગળ કરનાર છે. તે દ્રવ્યસેવક છે. ૪. જે અર્થમાં શબ્દનું વ્યુત્પત્તિ^૧નિમિત્ત કે પ્રવૃત્તિનિમિત્ત બરાબર

૧. દૂંકમાં નામ જે ભતનાં છે: યૌગિક અને રૂઠ. રસોઈયો, કલઈગરો વગેરે યૌગિક શબ્દો છે. ગાય, ઘોડો વગેરે રૂઠ શબ્દો છે. રસોઈ કરે તે રસોઈયો અને કલઈ કરે તે કલઈગરો. અહીં રસોઈ અને કલઈ કરવાની ક્રિયા એ જ રસોઈયો અને કલઈગરો શબ્દની વ્યુત્પત્તિનું નિમિત્ત છે. અર્થાત્ એ શબ્દો એવી ક્રિયાને લીધે જ સાધિત થયા છે ને તેથી જ એ ક્રિયા એવા શબ્દોની વ્યુત્પત્તિનું નિમિત્ત કહેવાય. સંસ્કૃત શબ્દો લઈને ઘટાવવું હોય તો પાચક, કુંભકાર આદિ શબ્દોમાં અનુક્રમે પાકક્રિયા અને ઘટનિર્માણક્રિયાને 'વ્યુત્પત્તિનિમિત્ત' સમજવું ભેઈએ. સારાંશ કે યૌગિક શબ્દોમાં વ્યુત્પત્તિનું નિમિત્ત એ જ તેમની પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત છે. પણ રૂઠ શબ્દોમાં એમ નહિ ઘટે, એવા શબ્દો વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે વ્યવહારમાં નથી આવતા પરંતુ રૂઠિ પ્રમાણે તેમનો અર્થ થાય છે. ગાય (ગો), ઘોડો (અશ્વ) આદિ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ ખાસ થતી નથી અને કોઈ કરે તો પણ તેનો વ્યવહાર તો છેવટે વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે નહિ કિંતુ રૂઠિ પ્રમાણે જ દેખાય છે. અમુક અમુક પ્રકારની આકૃતિ, ભતિ એ જ ગાય ઘોડો આદિ રૂઠ શબ્દોના વ્યવહારનું નિમિત્ત છે. તેથી તે તે આકૃતિ કે

ઘટતું હોય, તે 'ભાવનિક્ષેપ'. જેમકે એક એવી વ્યક્તિ છે કે જે સંવક યોગ્ય કાર્ય કરે છે, તે ભાવસેવક કહેવાય.

સમ્યગ્દર્શન આદિ મોક્ષમાર્ગના અને જીવ અજીવ આદિ તત્ત્વોના પણ ચાર ચાર નિક્ષેપ - અર્થવિભાગ - સંભવે છે. પરંતુ ચાલુ પ્રકરણમાં એ ભાવરૂપે સમજવાના છે. [૫] હવે તત્ત્વોને જાણવાના ઉપાયો કહે છે :

પ્રમાણનયૈરધિગમઃ । ૬ ।

પ્રમાણો અને નયોથી જ્ઞાન થાય છે.

નય અને પ્રમાણમાં તફાવત : નય અને પ્રમાણ ખંતે જ્ઞાન જ છે. પરંતુ એમાં તફાવત એ છે કે 'નય' વસ્તુના એક અંશનો ખોધ કરે છે અને 'પ્રમાણ' અનેક અંશોનો. અર્થાત્ વસ્તુમાં અનેક ધર્મ હોય છે, એમાંથી જ્યારે કોઈ એક ધર્મ દ્વારા વસ્તુનો નિશ્ચય કરવામાં આવે, ત્યારે તે નય કહેવાય છે. જેમ કે નિત્યત્વ ધર્મ દ્વારા આત્મા અથવા પ્રદીપ આદિ વસ્તુ નિત્ય છે એવો નિશ્ચય. અને જ્યારે અનેક ધર્મ દ્વારા વસ્તુનો અનેક રૂપથી નિશ્ચય કરવામાં આવે, ત્યારે તે પ્રમાણ કહેવાય. જેમ કે, નિત્યત્વ, અનિત્યત્વ આદિ ધર્મો દ્વારા આત્મા અથવા પ્રદીપ આદિ વસ્તુઓ નિત્યાનિત્ય આદિ અનેકરૂપ છે એવો નિશ્ચય. અથવા ખીજા શબ્દોમાં કહીએ તો નય એ પ્રમાણનો માત્ર એક અંશ છે અને

જ્ઞાતિ એવા શબ્દોનું વ્યુત્પત્તિનિમિત્ત નહિ પણ 'પ્રવૃત્તિનિમિત્ત' કહેવાય છે.

યૌગિક શબ્દ (વિશેષણરૂપ) હોય ત્યાં વ્યુત્પત્તિનિમિત્તવાળો અર્થ ભાવનિક્ષેપ, અને રૂઢ શબ્દ (જ્ઞાતિનામ) હોય ત્યાં પ્રવૃત્તિનિમિત્તવાળો અર્થ ભાવનિક્ષેપ જાણવો.

પ્રમાણ એ અનેક નયોનો સમૂહ છે. કેમ કે નય, વસ્તુને એક દષ્ટિએ ગ્રહણ કરે છે અને પ્રમાણ એને અનેક દષ્ટિઓથી ગ્રહણ કરે છે. [૬]

હવે તત્ત્વોના વિસ્તૃત જ્ઞાનને માટે કેટલાંક વિચારણા-દ્વારોનું^૧ કથન કરે છે :

નિર્દેશસ્વોમિત્વસાધનાધિકરણસ્થિતિવિધાનતઃ । ૭ ।

સત્સંખ્યાક્ષેત્રસ્પર્શનકાલાન્તરભાવાલ્પબહુત્વૈશ્ચ । ૮ ।

નિર્દેશ, સ્વામિત્વ, સાધન, અધિકરણ, સ્થિતિ અને વિધાનથી તથા —

સત, સંખ્યા, ક્ષેત્ર, સ્પર્શન, કાળ, અંતર, ભાવ અને અલ્પબહુત્વથી સમ્યગ્દર્શનાદિ વિષયોનું જ્ઞાન થાય છે.

નાનો કે મોટો કોઈ પણ જિજ્ઞાસુ જ્યારે તે પહેલ-વહેલો કોઈ વિમાન કે બીજી એવી નવી વસ્તુ જુએ છે અને એનું નામ સાંભળે છે, ત્યારે એની જિજ્ઞાસાવૃત્તિ જાગી ઊઠે છે. અને એથી તે પૂર્વે નહિ જાણેલી અથવા નહિ સાંભળેલી વસ્તુના સંબંધમાં અનેક પ્રશ્ન કરવા લાગી જાય છે.

૧. કોઈ પણ વસ્તુમાં પ્રવેશ કરવો એટલે તેની માહિતી મેળવવી અગર વિચારણા કરવી. એમ કરવાનું મુખ્ય સાધન તે વસ્તુ વિષે વિવિધ પ્રશ્નો કરવા એ છે. પ્રશ્નનો ખુલાસો મળે તે પ્રમાણમાં વસ્તુમાં પ્રવેશ કર્યો ગણાય. તેથી પ્રશ્નો એ જ વસ્તુમાં પ્રવેશ કરવાનાં અર્થાત્ વિચારણા માર્ગ તેમાં ઊંડા ઊતરવાનાં દ્વારો છે, તેથી વિચારણા-દ્વાર એટલે પ્રશ્નો એમ સમજવું. શાસ્ત્રોમાં તેમને અનુયોગદ્વાર કહ્યાં છે. અનુયોગ એટલે વ્યાખ્યા કે વિવરણ, તેનાં દ્વારો એટલે તે તે પ્રશ્નો.

તે એ વસ્તુનો આકાર, રૂપ, રંગ, એનો માલિક, એને બનાવવાના ઉપાય, એને રાખવાની જગ્યા, એના ટકાઉ-પણાની મર્યાદા અને એના પ્રકાર આદિના સંબંધમાં વિવિધ પ્રશ્નો કરે છે. અને એ પ્રશ્નોનો ઉત્તર પ્રાપ્ત કરી પોતાની જ્ઞાનવૃદ્ધિ કરે છે. આ રીતે જ અંતર્દષ્ટિવાળી વ્યક્તિ પણ મોક્ષમાર્ગ વિષે સાંભળીને અથવા હેય, ઉપાદેય એવાં આધ્યાત્મિક તત્ત્વ વિષે સાંભળીને એમના સંબંધમાં વિવિધ પ્રશ્નો દ્વારા પોતાનું જ્ઞાન વધારે છે. આ જ આશય ચાલુ બે સૂત્રોમાં પ્રગટ કર્યો છે. ઉદાહરણ તરીકે, નિર્દેશ આદિ સૂત્રોક્ત ચૌદ પ્રશ્નોને લઈને સમ્યગ્દર્શન વિષે સંક્ષેપમાં નીચે પ્રમાણે વિચાર કરવામાં આવે છે :

૧. નિર્દેશ - સ્વરૂપ. તત્ત્વ તરફ રુચિ એ સમ્યગ્દર્શનનું સ્વરૂપ છે. ૨. સ્વામિત્વ - અધિકારિત્વ. સમ્યગ્દર્શનનો અધિકારી જીવ જ છે, અજીવ નહિ; કેમ કે તે જીવનો જ ગુણ અથવા પર્યાય છે. ૩. સાધન - કારણ. દર્શન-મોહનીય કર્મનો ઉપશમ, ક્ષયોપશમ અને ક્ષય એ ત્રણે સમ્યગ્દર્શનનાં અંતરંગ કારણ છે. એનાં બહિરંગ કારણો અનેક છે; જેવાં કે, શાસ્ત્રજ્ઞાન, જ્ઞાતિસ્મરણ, પ્રતિમાદર્શન, સત્સંગ ઇત્યાદિ. ૪. અધિકરણ - આધાર. સમ્યગ્દર્શનનો આધાર જીવ જ છે; કેમ કે એ એનો પરિણામ હોવાથી એમાં જ રહે છે. સમ્યગ્દર્શન ગુણ છે, તેથી એનો સ્વામી અને અધિકરણ જુદાં જુદાં નથી તો પણ જ્યાં જીવ આદિ દ્રવ્યના સ્વામી અને અધિકરણનો વિચાર કરવાનો હોય, ત્યાં એ બંનેમાં જુદાઈ પણ જોવામાં આવે છે. જેમ કે, વ્યવહારદષ્ટિથી જોતાં એક જીવનો સ્વામી કોઈ

ખીજે જીવ હોય પણ એનું અધિકરણ તો કોઈ સ્થાન અથવા શરીર જ કહેવાય. ૫. સ્થિતિ - કાળમર્યાદા. સમ્યગ્દર્શનની જઘન્ય સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્તની અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સાદિ અનંત છે. ત્રણે પ્રકારનાં સમ્યક્ત્વો અમુક સમયમાં ઉત્પન્ન થાય છે એથી એ 'સાદિ' એટલે કે પૂર્વ અવધિવાળાં છે. પરંતુ ઉત્પન્ન થયેલું પણ ઔપશમિક અને ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ કાયમ રહેતું નથી તેથી એ બન્ને તો સાંત એટલે કે ઉત્તર અવધિવાળાં પણ હોય છે; પરંતુ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ ઉત્પન્ન થયા પછી નષ્ટ જ થતું નથી તેથી તે અનંત છે. આ અપેક્ષાએ સામાન્ય રીતે સમ્યગ્દર્શનને સાદિ સાન્ત અને સાદિ અનંત સમજવું જોઈએ. ૬. વિધાન - પ્રકાર. સમ્યક્ત્વના ઔપશમિક, ક્ષાયોપશમિક અને ક્ષાયિક એવા ત્રણ પ્રકાર છે. ૭. સત્ - સત્તા. જે કે સમ્યક્ત્વ ગુણ સત્તારૂપથી બધા જીવોમાં હયાત છે તો પણ એનો આવિર્ભાવ ફક્ત ભવ્ય જીવોમાં જ થઈ શકે છે, અભવ્યોમાં નહિ. ૮. સંખ્યા - સમ્યક્ત્વની સંખ્યાનો આધાર એને પ્રાપ્ત કરનારાઓની સંખ્યા ઉપર છે. આજ સુધીમાં અનંત જીવોને સમ્યક્ત્વનો લાભ થયો છે અને આગળ પણ અનંત જીવો એને પ્રાપ્ત કરશે. આ દષ્ટિથી સમ્યગ્દર્શન, સંખ્યામાં અનંત છે. ૯. ક્ષેત્ર - લોકાકાશ. સમ્યગ્દર્શનનું ક્ષેત્ર સંપૂર્ણ લોકાકાશ નથી કિન્તુ એનો અસંખ્યાતમો ભાગ છે. સમ્યગ્દર્શનવાળા એક જીવને લઈ અથવા અનંત જીવને લઈ વિચાર કરીએ તો પણ સામાન્ય રૂપથી સમ્યગ્દર્શનનું ક્ષેત્ર લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ જ સમજવો જોઈએ, કેમ કે બધાય સમ્યગ્દર્શનવાળા જીવોનું નિવાસક્ષેત્ર પણ લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ જ છે. ૧૦.

એટલો તફાવત અવશ્ય હોવાનો કે એક સમ્યક્ત્વી જીવના ક્ષેત્ર કરતાં અનંત જીવોનું ક્ષેત્ર પ્રમાણમાં મોટું હશે કેમ કે લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ પણ તરતમભાવથી અસંખ્યાત પ્રકારનો છે. ૧૦. સ્પર્શન - નિવાસસ્થાનરૂપ આકાશના ચારે બાજુના પ્રદેશોને અડકવું એ જ સ્પર્શન છે. ક્ષેત્રમાં ફક્ત આધારભૂત આકાશ જ લેવાય છે, અને સ્પર્શનમાં આધારક્ષેત્રના ચારે બાજુના આકાશપ્રદેશ જેને અડકીને આધેય રહેલું હોય તે પણ લેવાય છે. આ જ ક્ષેત્ર અને સ્પર્શનનો તફાવત છે. સમ્યગ્-દર્શનનું સ્પર્શસ્થાન પણ લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ જ સમજવો જોઈએ. પરંતુ આ ભાગ એના ક્ષેત્ર કરતાં કાંઈક મોટો હોવાનો, કેમ કે એમાં ક્ષેત્રભૂત આકાશના પર્યાંતવર્તી પ્રદેશો પણ આવી જાય છે. ૧૧. કાઠ - સમય એક જીવની અપેક્ષા એ સમ્યગ્દર્શનનો કાળ વિચારીએ તો તે સાદિ સાન્ત અથવા સાદિ અનંત થાય, પણ બધા જીવોની અપેક્ષાએ તે અનાદિ અનંત સમજવો જોઈએ; કેમ કે ભૂતકાળનો એવો કોઈ પણ ભાગ નથી કે જેમાં સમ્યક્ત્વી બિલકુલ ન હોય. ભવિષ્યકાળના વિષયમાં પણ એ જ આપત છે. તાત્પર્ય કે અનાદિ કાળથી સમ્યગ્દર્શનના આવિર્ભાવનો ક્રમ ચાલુ છે, જે અનંતકાળ સુધી ચાલતો જ રહેશે. ૧૨. અન્તર - વિરહકાળ. એક જીવને લઈને સમ્યગ્દર્શનના વિરહકાળનો વિચાર કરીએ તો તે જઘન્ય અંતર્મૂહર્ત^૧ અને ઉત્કૃષ્ટ

૧. નવ સમયથી માંડી બે ઘડી - ૪૮ મિનિટ - માં એક સમય ઓછો હોય ત્યાં સુધીના વખતને અંતર્મૂહર્ત કહે છે. નવ સમય એ જઘન્ય અંતર્મૂહર્ત, અને એક સમય ઓછી બે ઘડી એ ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મૂહર્ત. વચલા બધા સમયો મધ્યમ અંતર્મૂહર્ત.

અપાર્ક્ષપુદ્ગલપરાવર્ત^૧ પ્રમાણુ સમજવો જોઈએ; કેમ કે, એક વાર સમ્યક્ત્વ ચ્યુત થઈ ગયા પછી ફરીથી તે જલદીમાં જલદી અંતર્મુહૂર્તમાં પ્રાપ્ત કરી શકાય છે; અને એમ ન થાય તો છેવટે અપાર્ક્ષપુદ્ગલપરાવર્ત પછી અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ વિવિધ જીવોની અપેક્ષાએ તો વિરહકાળ ખિલકુલ હોતો નથી; કેમ કે વિવિધ જીવોમાં તો કોઈને અને કોઈને સમ્યક્દર્શન પ્રાપ્ત થતું જ રહે છે. ૧૩. માવ - અવસ્થા-વિશેષ. સમ્યક્ત્વ ઔપશમિક, ક્ષાયોપશમિક અને ક્ષાયિક એ ત્રણ અવસ્થાવાળું હોય છે. એ ભાવ, સમ્યક્ત્વના આવરણભૂત દર્શનમોહનીય કર્મના ઉપશમ, ક્ષયોપશમ અને ક્ષયથી ઉત્પન્ન થાય છે. એ ભાવ વડે સમ્યક્ત્વની શુદ્ધિનું તારતમ્ય જાણી શકાય છે. ઔપશમિક કરતાં ક્ષાયોપશમિક અને ક્ષાયોપશમિક કરતાં ક્ષાયિકભાવવાળું સમ્યક્ત્વ ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધ અને વિશુદ્ધતર^૨ હોય છે. ઉપરના ત્રણ ભાવો ઉપરાંત ખીજા

૧. જીવ પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરી શરીર, ભાષા, મન અને શ્વાસોચ્છ્વાસ રૂપે પરિણમાવે છે. જ્યારે કોઈ એક જીવ જગતમાંનાં સમગ્ર પુદ્ગલ પરમાણુઓને આહારક શરીર સિવાય ખીજાં શરીરો રૂપે તથા ભાષા, મન અને શ્વાસોચ્છ્વાસ રૂપે પરિણમાવી મૂકી દે અને એમાં જટલો કાળ લાગે તે પુદ્ગલપરાવર્તઃ એમાં શોડા કાળ યોછા હોય તે અપાર્ક્ષપુદ્ગલપરાવર્ત કહેવાય છે.

૨. અહીં ક્ષાયોપશમિકને ઔપશમિક કરતાં શુદ્ધ કહ્યું છે તે પરિણામની અપેક્ષાએ નહિ પણ સ્થિતિની અપેક્ષાએ. પરિણામની અપેક્ષાએ તો ઔપશમિક જ વધારે શુદ્ધ છે; કારણ કે ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ વખતે મિથ્યાત્વનો પ્રદેશોદય હોય છે, જ્યારે ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ વખતે તો કોઈ પણ જાતનો મિથ્યાત્વમોહ

એ ભાવો પણ છે - ઔદયિક અને પારિણામિક. આ ભાવોમાં સમ્યક્ત્વ હોતું નથી. અર્થાત્ દર્શનમોહનીયની ઉદયાવસ્થામાં સમ્યક્ત્વનો આવિર્ભાવ થઈ શકતો નથી. એવી જ રીતે સમ્યક્ત્વ અનાદિકાળથી જીવત્વની પેઠે અનાવૃત અવસ્થામાં પ્રાપ્ત થતું ન હોવાથી પારિણામિક એટલે કે સ્વાભાવિક પણ નથી. ૧૪. અલ્પબહુત્વ-ઓછાવત્તાપણું. પૂર્વોક્ત ત્રણ પ્રકારના સમ્યક્ત્વમાં ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ સૌથી ઓછું છે, કેમ કે એવા સમ્યક્ત્વવાળા જીવ અન્ય પ્રકારના સમ્યક્ત્વવાળા જીવોથી હંમેશાં થોડા જ મળી આવે છે. ઔપશમિક સમ્યક્ત્વથી ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ અસંખ્યાત-ગણું અને ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વથી ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ અનંતગણું છે. ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ અનંતગણું હોવાનું કારણ એ છે કે એ સમ્યક્ત્વ સમસ્ત મુક્ત જીવોમાં હોય છે, અને મુક્ત જીવો અનંત છે. [૭-૮]

હવે સમ્યગ્જ્ઞાનના ભેદો કહે છે :

મતિશ્રુતાવધિમનઃપર્યાયકેવલાનિ જ્ઞાનમ્ [૧]

મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યાય અને કેવલ એ પાંચ જ્ઞાનો છે.

જેમ સમ્યક્દર્શનનું લક્ષણ સૂત્રમાં બતાવ્યું છે તેમ સમ્યગ્જ્ઞાનનું લક્ષણ બતાવ્યું નથી. તે એટલા માટે કે સમ્યક્દર્શનનું લક્ષણ જાણી લીધા પછી સમ્યગ્જ્ઞાનનું લક્ષણ

નીચનો ઉદય હોતો નથી. તેમ છતાં ઔપશમિક કરતાં ક્ષાયોપશમિકની સ્થિતિ ઘણી લાંબી છે; એટલે અને એ અપેક્ષાએ વિશુદ્ધ પણ કહી શકાય.

અનાયાસે જાણી શકાય છે. તે આ રીતે : જીવ કોઈક વાર સમ્યગ્દર્શનરહિત હોય છે; પણ જ્ઞાનરહિત હોતો નથી, કોઈને કોઈ પ્રકારનું જ્ઞાન એનામાં અવશ્ય હોય છે. એ જ જ્ઞાન સમ્યક્ત્વનો આવિર્ભાવ થતાં જ સમ્યગ્જ્ઞાન કહેવાય છે. સમ્યગ્જ્ઞાન અને અસમ્યગ્જ્ઞાનનો તફાવત એ છે કે પહેલું સમ્યક્ત્વસહચરિત છે, જ્યારે બીજું સમ્યક્ત્વરહિત એટલે મિથ્યાત્વસહચરિત છે.

પ્ર૦ — સમ્યક્ત્વનો એવો તે શો પ્રભાવ છે કે એ ન હોય ત્યારે જ્ઞાન ગમે તેટલું અધિક અને અપ્રાન્ત હોય છતાં તે અસમ્યગ્જ્ઞાન અથવા મિથ્યાજ્ઞાન કહેવાય છે? અને જ્ઞાન થોડું, અસ્પષ્ટ અને ભ્રમાત્મક હોય છતાં સમ્યક્ત્વ પ્રગટ થતાં જ તે સમ્યગ્જ્ઞાન કહેવાય છે?

ઉ૦—આ અધ્યાત્મશાસ્ત્ર છે એટલા માટે એમાં સમ્યગ્જ્ઞાન-અસમ્યગ્જ્ઞાનનો વિવેક આધ્યાત્મિક દષ્ટિથી કરવામાં આવે છે; પ્રમાણશાસ્ત્રની માફક વિષયની દષ્ટિથી કરવામાં આવતો નથી. ન્યાયશાસ્ત્રમાં જે જ્ઞાનનો વિષય યથાર્થ હોય તે જ સમ્યગ્જ્ઞાન-પ્રમાણ, અને જેનો વિષય અયથાર્થ હોય તે જ અસમ્યગ્જ્ઞાન-પ્રમાણલાસ કહેવાય છે. પરંતુ આ આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રમાં પ્રમાણશાસ્ત્રને સંમત સમ્યગ્ અસમ્યગ્ જ્ઞાનનો એ વિભાગ માન્ય હોવા છતાં પણ ગૌણ છે. અહીંયાં જે જ્ઞાનથી આધ્યાત્મિક ઉત્ક્રાન્તિ થાય તે સમ્યગ્જ્ઞાન અને જેનાથી સંસારવૃદ્ધિ અથવા આધ્યાત્મિક પતન થાય એ જ અસમ્યગ્જ્ઞાન, એ દષ્ટિ મુખ્ય છે. એવો પણ સંભવ છે કે સામગ્રી ઓછી હોવાને કારણે સમ્યક્ત્વી જીવને કોઈક વાર કોઈક વિષયમાં સંશય પણ થાય, ભ્રમ પણ થાય, અસ્પષ્ટ

જ્ઞાન પણ થાય, છતાં તે સત્યગવેષક અને કદાગ્રહરહિત હોવાથી પોતાનાથી મહાન, યથાર્થ જ્ઞાનવાળા અને વિશેષદર્શી પુરુષના આશ્રયથી પોતાની ભૂલ સુધારી લેવા હંમેશાં ઉત્સુક હોય છે અને સુધારી પણ લે છે. તે પોતાના જ્ઞાનનો ઉપયોગ મુખ્યત્વે વાસનાના પોષણમાં ન કરતાં આધ્યાત્મિક વિકાસમાં જ કરે છે. સમ્યક્ત્વ વિનાના જીવનો સ્વભાવ એનાથી ઊલટો જ હોય છે. સામગ્રીની પૂર્ણતાને લીધે એને નિશ્ચયાત્મક અધિક અને સ્પષ્ટ જ્ઞાન હોય, છતાં તે પોતાની કદાગ્રહી પ્રકૃતિને લીધે અભિમાની બની કોઈ વિશેષદર્શીના વિચારોને પણ તુચ્છ સમજે છે; અને અંતે પોતાના જ્ઞાનનો ઉપયોગ આત્માની પ્રગતિમાં ન કરતાં સાંસારિક મહત્ત્વાકાંક્ષામાં જ કરે છે. [૯]

પ્રમાણચર્યા—

તત્ પ્રમાણે । ૧૦ ।

આચે પરોક્ષમ્ । ૧૧ ।

પ્રત્યક્ષમન્યત્ । ૧૨ ।

તે એટલે કે પાંચ પ્રકારનું જ્ઞાન એ પ્રમાણ-રૂપ છે.

પ્રથમનાં એ જ્ઞાન પરોક્ષ પ્રમાણ છે.

બાકી બધું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે.

પ્રમાણવિભાગ : જ્ઞાનના મતિ, શ્રુત આદિ જે પાંચ પ્રકાર ઉપર કહ્યા છે, તે પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એ બે પ્રમાણોમાં વિભક્ત થઈ જાય છે.

પ્રમાણલક્ષણ : પ્રમાણનું સામાન્ય લક્ષણ પહેલાં જ કહી દેવામાં આવ્યું છે કે, જે જ્ઞાન વસ્તુના અનેક અંશોને જાણે તે પ્રમાણ. એનું વિશેષ લક્ષણ આ પ્રમાણે છે : જે જ્ઞાન ઇન્દ્રિય અને મનની સહાયતા સિવાય જ ફક્ત આત્માની યોગ્યતાના બળથી ઉત્પન્ન થાય છે, તે પ્રત્યક્ષ; અને જે જ્ઞાન ઇન્દ્રિય અને મનની સહાયતાથી ઉત્પન્ન થાય છે, તે પરોક્ષ છે.

ઉપરનાં પાંચમાંથી પહેલાં એ એટલે કે મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન પરોક્ષ પ્રમાણ કહેવાય છે; કેમ કે એ બંને, ઇન્દ્રિય તથા મનની મદદથી ઉત્પન્ન થાય છે.

અવધિ, મનઃપર્યાય અને કેવલ એ ત્રણે પ્રત્યક્ષ છે; કેમ કે એ ઇન્દ્રિય તથા મનની મદદ સિવાય જ ફક્ત આત્માની યોગ્યતાના બળથી ઉત્પન્ન થાય છે.

ન્યાયશાસ્ત્રમાં પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષનું લક્ષણ બીજી રીતે કયું છે. એમાં ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ અને લિંગ - હેતુ - તથા શબ્દાદિજન્ય જ્ઞાનને પરોક્ષ કહેલું છે. પરંતુ એ લક્ષણ અહીં સ્વીકારવામાં આવ્યું નથી. અહીંયાં તો આત્મમાત્રસાપેક્ષ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષરૂપે અને આત્મા સિવાય ઇન્દ્રિય તથા મનની અપેક્ષા રાખતું જ્ઞાન પરોક્ષરૂપે માન્યું છે. આ કારણથી મતિ અને શ્રુત બંને જ્ઞાન ઇન્દ્રિય અને મનની અપેક્ષા રાખતાં હોવાથી પરોક્ષ સમજવાં જોઈએ. અને બાકીનાં અવધિ આદિ ત્રણે જ્ઞાન ઇન્દ્રિય તથા મનની મદદ સિવાય જ ફક્ત આત્માની યોગ્યતાના બળથી ઉત્પન્ન થતાં હોવાથી પ્રત્યક્ષ સમજવાં જોઈએ. ઇન્દ્રિય અથવા મનોજન્ય

મતિજ્ઞાનને કોઈ કોઈ સ્થાને પ્રત્યક્ષ^૧ કહ્યું છે; તે પૂર્વોક્ત
ન્યાયશાસ્ત્રના લક્ષણ પ્રમાણે લૌકિક દષ્ટિને લઈ સમજવું.
[૧૦ - ૧૨]

હવે મતિજ્ઞાનના સમાનાર્થક શબ્દો કહે છે :

મતિ:સ્મૃતિ: સંજ્ઞા ચિન્તાઽભિનિબોધ इत्यनर्थान्तरम्
। ૧૩।

મતિ, સ્મૃતિ, સંજ્ઞા, ચિન્તા, અભિનિબોધ
એ શબ્દો પર્યાય - એકાર્થવાચક છે.

પ્ર૦ — કયા જ્ઞાનને મતિજ્ઞાન કહે છે ?

ઉ૦ — જે જ્ઞાન વર્તમાનવિષયક હોય તેને.

પ્ર૦ — શું સ્મૃતિ, સંજ્ઞા અને ચિન્તા પણ વર્તમાન
વિષયક જ છે ?

ઉ૦—નહિ. પૂર્વમાં અનુભવેલી વસ્તુના સ્મરણનું નામ
'સ્મૃતિ' છે; આથી તે અતીતવિષયક છે. પૂર્વમાં અનુભવેલી
અને વર્તમાનમાં અનુભવાતી વસ્તુની એકતાના અનુસંધાનનું
નામ 'સંજ્ઞા' અથવા 'પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન' છે; આથી તે અતીત
અને વર્તમાન ઉભયવિષયક છે. અને 'ચિન્તા' લવિષ્યના
વિષયની વિચારણાનું નામ છે; તેથી તે અનાગતવિષયક છે.

પ્ર૦ — આમ કહેવાથી તો મતિ, સ્મૃતિ, સંજ્ઞા અને
ચિન્તા એ પર્યાયશબ્દો થઈ શકતા નથી; કેમ કે એમના અર્થ
જુદા જુદા છે.

૧. 'પ્રમાણભીમાંસા' આદિ તરવમ્થોમાં સાંખ્યવહારિક
પ્રત્યક્ષરૂપે ઇદ્રિયમનોજન્ય અવગ્રહ આદિ જ્ઞાનનું વર્ણન છે. વિશેષ
ખુલાસા માટે જુઓ 'ન્યાયાવતાર'ના ગુજરાતી અનુવાદની
પ્રસ્તાવનામાં જૈન પ્રમાણભીમાંસા પદ્ધતિનો વિકાસક્રમ.

ઉ૦ — વિષયભેદ અને કાંઈક નિમિત્તભેદ હોવા છતાં પણ મતિ, સ્મૃતિ, સંજ્ઞા અને ચિંતા જ્ઞાનનું અંતરંગ કારણ જે મતિજ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષયોપશમ છે, તે એક જ અહીં સામાન્યરૂપે વિવક્ષિત છે. આ અભિપ્રાયથી અહીં મતિ આદિ શબ્દોને પર્યાય કહ્યા છે.

પ્ર૦ — અભિનિબોધ શબ્દના સંબંધમાં તો કાંઈ કહ્યું નહિ. માટે એ કયા પ્રકારના જ્ઞાનનો વાચક છે એ કહો.

ઉ૦ — અભિનિબોધ શબ્દ સામાન્ય છે. તે મતિ, સ્મૃતિ, સંજ્ઞા અને ચિંતા એ બધાં જ્ઞાનો માટે વપરાય છે અર્થાત્ મતિજ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થતાં બધાં જ્ઞાનોને માટે અભિનિબોધ શબ્દ સામાન્ય છે. અને મતિ આદિ શબ્દો એ ક્ષયોપશમજન્ય ખાસ ખાસ જ્ઞાનો માટે છે.

પ્ર૦ — આ રીતે તો અભિનિબોધ એ સામાન્ય શબ્દ થયો અને મતિ આદિ શબ્દો એના વિશેષ થયા, તો પછી એ પર્યાયશબ્દો શી રીતે ?

ઉ૦ — અહીંયાં સામાન્ય અને વિશેષની ભેદવિવક્ષા કર્યાં વિના જ બધાને પર્યાયશબ્દ કહ્યા છે. [૧૩]

હવે મતિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ કહે છે :

તદિન્દ્રિયાનિન્દ્રિયનિમિત્તમ્ । ૧૪ ।

તે અર્થાત્ મતિજ્ઞાન ઇન્દ્રિય અને અનિન્દ્રિય રૂપ નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થાય છે.

પ્ર૦ — અહીંયાં મતિજ્ઞાનનાં ઇન્દ્રિય અને અનિન્દ્રિય એ બે કારણો બતાવ્યાં છે. એમાં ઇન્દ્રિય તો ચક્ષુ આદિ પ્રસિદ્ધ છે, પણ અનિન્દ્રિયનો શો અર્થ ?

ઉ૦—અનિન્દ્રિય એટલે મન.

પ્ર૦—જો ચક્ષુ આદિ તથા મન એ બધાંય મતિજ્ઞાનનાં સાધનરૂપ છે તો એકને ઇન્દ્રિય અને ખીજને અનિન્દ્રિય કહેવાનો શો હેતુ છે ?

ઉ૦—ચક્ષુ આદિ બાહ્ય સાધન છે અને મન આંતરિક સાધન છે. આ જ ભેદ ઇન્દ્રિય અને અનિન્દ્રિય એ સંજ્ઞાભેદનું કારણ છે. [૧૪]

હવે મતિજ્ઞાનના ભેદો કહે છે :

અવગ્રહેહાવા^૧યધારણાઃ । ૧૫ ।

અવગ્રહ, ઈહા, અવાય અને ધારણા એ ચાર ભેદો મતિજ્ઞાનના છે.

પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયજન્ય અને મનોજન્ય મતિજ્ઞાનના ચાર ચાર ભેદો સંભવે છે. તેથી પાંચ ઇન્દ્રિયો અને એક મન એમ છના અવગ્રહ આદિ ચાર ચાર ભેદો ગણતાં ચોવીસ ભેદો મતિજ્ઞાનના થાય છે. તેમનાં નામ નીચે પ્રમાણે સમજવાં :

સ્પર્શન	અવગ્રહ	ઈહા	અવાય	ધારણા
રસન	”	”	”	”
ઘ્રાણ	”	”	”	”
નેત્ર	”	”	”	”
શ્રોત્ર	”	”	”	”
મન	”	”	”	”

અવગ્રહ આદિ ઉક્ત ચાર ભેદોનાં લક્ષણો : ૧. નામ, ભતિ આદિની વિશેષ કલ્પનાથી રહિત માત્ર જે સામાન્યત્વું જ્ઞાન

૧. - હાપાયધારણાઃ એવા પણ પાઠ છે.

હોય તે અવગ્રહ. જેમ કે, ગાઠ અંધકારમાં કાંઈક સ્પર્શ થતાં 'આ કાંઈક છે' એવું જ્ઞાન. આ જ્ઞાનમાં એ માલુમ પડતું નથી કે એ કઈ ચીજનો સ્પર્શ છે. આથી તે અવ્યક્ત જ્ઞાન અવગ્રહ કહેવાય છે.

૨. અવગ્રહથી ગ્રહણ કરેલા સામાન્ય વિષયનો વિશેષરૂપે નિશ્ચય કરવા માટે જે વિચારણા થાય છે, તે જ્ઞા. જેમ કે, 'આ દોરડાનો સ્પર્શ છે કે સાપનો?' એવો સંશય થતાં એવી વિચારણા થાય છે કે આ દોરડાનો સ્પર્શ હોવો જોઈએ; કેમ કે જો સાપ હોય તો આટલો સખત આઘાત લાગતાં ફૂંકાડો માર્યા વિના રહે નહિ. આને વિચારણા, સંભાવના અથવા ઈલા કહે છે.

૩. ઈલા દ્વારા ગ્રહણ કરેલા વિશેષનો કાંઈક અધિક અવધાન-એકાગ્રતાથી જે નિશ્ચય થાય છે, તે અવાય. જેમ કે થોડોક સમય તપાસ કર્યા પછી એવો નિશ્ચય થાય કે આ સાપનો સ્પર્શ નથી, દોરડાનો જ છે, તે અવાય-અપાય કહેવાય છે.

૪. અવાયરૂપ નિશ્ચય કેટલાક સમય સુધી કાયમ તો રહે છે. પણ પછી મન ખીન્ન વિષયોમાં ચાલ્યું જતું હોવાથી તે નિશ્ચય લુપ્ત થઈ જાય છે. છતાં તે એવો સંસ્કાર મૂકતો જાય છે કે જેથી આગળ કોઈ યોગ્ય નિમિત્ત મળતાં એ નિશ્ચિત વિષયનું સ્મરણ થઈ આવે છે. આ નિશ્ચયની સતત ધારા, તત્ત્વજન્ય સંસ્કાર અને સંસ્કારજન્ય સ્મરણ એ બધા મતિવ્યૂપાર ધારણા છે.

પ્રં—શું ઉપરના ચાર બેદોનો જે ક્રમ આપ્યો છે, તે નિર્હેતુક છે કે સહેતુક છે ?

ઉ૦—સહેતુક છે. સૂત્રમાં કહેલા ક્રમથી એમ સૂચિત કરવામાં આવે છે કે, જે ક્રમ સૂત્રમાં કહ્યો છે, એ ક્રમથી અવગ્રહ આદિની ઉત્પત્તિ થાય છે. [૧૫]

હવે અવગ્રહ આદિના ભેદો કહે છે :

बहुबहुविधक्षिप्रानिश्रितासंदिग्धध्रुवाणां सेतराणाम् । ૧૬।

સેતર (પ્રતિપક્ષસહિત) એવા બહુ, બહુવિધ, ક્ષિપ્ર, અનિશ્રિત, અસંદિગ્ધ અને ધ્રુવનાં અવગ્રહ, ઇહા, અવાય, અને ધારણા રૂપ મતિજ્ઞાન હોય છે.

પાંચ ઇન્દ્રિયો અને એક મન એ છ સાધનોથી થનાર મતિજ્ઞાનના અવગ્રહ, ઇહા આદિ રૂપથી જે ચોવીસ ભેદ થાય છે, તે બધા ક્ષયોપશમ અને વિષયની વિવિધતાથી ખાર ખાર ભતના થાય છે. જેમ કે :

બહુગ્રાહી	છ અવગ્રવ	છ ઇહા	છ અવાય	છ ધારણા
અવગ્રાહી	”	”	”	”
બહુવિધગ્રાહી	”	”	”	”
એકવિધગ્રાહી	”	”	”	”
ક્ષિપ્રગ્રાહી	”	”	”	”
અક્ષિપ્રગ્રાહી	”	”	”	”
અનિશ્રિતગ્રાહી	”	”	”	”
નિશ્રિતગ્રાહી	”	”	”	”
અસંદિગ્ધગ્રાહી	”	”	”	”
સંદિગ્ધગ્રાહી	”	”	”	”
ધ્રુવગ્રાહી	”	”	”	”
અધ્રુવગ્રાહી	”	”	”	”

‘બહુ’નો અર્થ અનેક અને ‘અલ્પ’નો અર્થ એક સમજવો. જેમ કે, એ અથવા બેથી અધિક પુસ્તકોને જાણતાં અવગ્રહ, ઈલા આદિ ચારે ક્રમભાવી મતિજ્ઞાનો અનુક્રમે બહુગ્રાહી અવગ્રહ, બહુગ્રાહિણી ઈલા, બહુગ્રાહી અવાય અને બહુગ્રાહિણી ધારણા કહેવાય; અને એક પુસ્તકને જાણતાં અવગ્રહ આદિ અલ્પગ્રાહી અવગ્રહ, અલ્પગ્રાહિણી ઈલા, અલ્પગ્રાહી અવાય, અને અલ્પગ્રાહિણી ધારણા કહેવાય છે.

‘બહુવિધ’નો અર્થ અનેક પ્રકાર અને ‘એકવિધ’નો અર્થ એક પ્રકાર સમજવો. જેમ કે, આકાર, પ્રકાર, રૂપ, રંગ તથા જડાર્થ આદિમાં વિવિધતાવાળાં પુસ્તકોને જાણતાં ઉક્ત ચારે જ્ઞાનો ક્રમથી બહુવિધગ્રાહી અવગ્રહ, બહુવિધગ્રાહિણી ઈલા, બહુવિધગ્રાહી અવાય અને બહુવિધગ્રાહિણી ધારણા કહેવાય છે. તે જ રીતે આકાર, પ્રકાર, રૂપ, રંગ તથા જડાર્થ આદિમાં એક જ જાતનાં પુસ્તકોને જાણવાવાળાં જ્ઞાનો એકવિધગ્રાહી અવગ્રહ, એકવિધગ્રાહિણી ઈલા આદિ કહેવાય છે. બહુ તથા અલ્પનો અર્થ વ્યક્તિની સંખ્યા સમજવો અને બહુવિધ તથા એકવિધનો અર્થ, પ્રકાર, કિસમ અથવા જાતિની સંખ્યા સમજવો. બંનેમાં એ જ તફાવત છે.

શીઘ્ર જાણતાં ચાર મતિજ્ઞાન ‘શીઘ્રગ્રાહી’ અવગ્રહ આદિ કહેવાય છે, અને વિલંબથી જાણતાં એ ચિરગ્રાહી અવગ્રહ આદિ કહેવાય છે. એ તો અનુભવની વાત છે કે ઇન્દ્રિય, વિષય આદિ બધી બાહ્ય સામગ્રી બરાબર હોવા છતાં પણ ફક્ત ક્ષયોપશમની પદુતાને લીધે એક મનુષ્ય એ વિષયનું જ્ઞાન જલદી કરી શકે છે, બ્યારે ક્ષયોપશમની મંદતાને લીધે બીજો માણસ તે જ વિષયનું જ્ઞાન વિલંબથી કરી શકે છે.

‘અનિશ્ચિત’^૧નો અર્થ લિંગ દ્વારા અપ્રમિત અર્થાત હેતુ દ્વારા અનિશ્ચિત વસ્તુ સમજવો; અને ‘નિશ્ચિત’નો અર્થ લિંગપ્રમિત વસ્તુ સમજવો. જેમ કે, પૂર્વમાં અનુભવેલ શીત, કોમળ અને સુકુમાર સ્પર્શરૂપલિંગથી વર્તમાનમાં જૂઠ્ઠાનાં ફૂલોને જાણવાવાળાં ઉક્ત ચારે જ્ઞાન ક્રમથી નિશ્ચિતગ્રાહી -સલિંગગ્રાહી અવગ્રહ આદિ, અને એ લિંગ સિવાય જ તે ફૂલોને જાણવાવાળાં જ્ઞાન ક્રમે અનિશ્ચિતગ્રાહી -અલિંગગ્રાહી અવગ્રહ આદિ કહેવાય છે.

‘અસંદિગ્ધ’^૨નો અર્થ નિશ્ચિત અને ‘સંદિગ્ધ’નો અર્થ અનિશ્ચિત છે. જેમ કે, આ ચંદનનો સ્પર્શ છે, ફૂલનો નહિ.

૧. અનિશ્ચિત અને નિશ્ચિત શબ્દનો જે અર્થ ઉપર આપ્યો છે તે નંદિસૂત્રની ટીકામાં પણ છે, પરંતુ એ સિવાય ખીલે અર્થ પણ એ ટીકામાં શ્રીમલ્લયગિરિએ ખતાવ્યો છે: પરધર્મેથી મિશ્રિત ગ્રહણ તે નિશ્ચિત અવગ્રહ અને પરધર્મેથી અમિશ્રિત ગ્રહણ તે અનિશ્ચિત અવગ્રહ છે. જુઓ પૃ. ૧૮૩, આગમોદય સમિતિ દ્વારા પ્રકાશિત.

‘અનિઃસૂત’ દિ૦૫૦. તે પ્રમાણે એમાં એવો અર્થ કરલો છે કે, સંપૂર્ણ રીતે આવિર્ભૂત નહિ એવાં પુદ્ગલોનું ગ્રહણ ‘આનઃસૂતાવગ્રહ’ અને સંપૂર્ણ રીતે આવિર્ભૂત પુદ્ગલોનું ગ્રહણ ‘નિઃસૂતાવગ્રહ’ છે. જુઓ આ સૂત્ર ઉપર રાજવાત્તિક નં. ૧૫.

૨. ‘અનુક્ત’ દિ૦૫૦. તે પ્રમાણે એમાં એવો અર્થ કર્યો છે કે વક્તાના મુખમાંથી એક જ વર્ણ નીકળતાં વેંત એ પૂર્ણ અનુચ્ચરિત શબ્દને માત્ર અભિપ્રાયથી જાણી લેવો કે ‘તમે અમુક શબ્દ બોલવાના છો’ આ જાતનો અવગ્રહ તે અનુક્તાવગ્રહ અથવા સ્વસ્તુ સંચારણ કર્યા પહેલાં જ વીણા આદિ વાજિંત્રની ઠણક માત્રથી જાણી લેવું કે ‘તમે અમુક સ્વર વગાડવાના છો’ આ અનુક્તાવગ્રહ. આનાથી વિપરીત તે ઉક્તાવગ્રહ. જુઓ આ જ સૂત્રનું રાજવાત્તિક નં. ૧૫.

એ પ્રકારે સ્પર્શને નિશ્ચિત રૂપે જાણવાવાળાં ઉક્ત ચારે જ્ઞાન નિશ્ચિતગ્રાહી અવગ્રહ આદિ કહેવાય છે. અને ચંદન તથા ફૂલ ખન્નેનો સ્પર્શ શીતળ હોવાથી આ ચંદનનો સ્પર્શ છે કે ફૂલનો એવા વિશેષની અનુપલબ્ધિથી ચતાં સંદેહયુક્ત ચારે જ્ઞાન અનિશ્ચિતગ્રાહી અવગ્રહ આદિ કહેવાય છે.

‘ધ્રુવ’નો અર્થ અવશ્યભાવી; અને ‘અધ્રુવ’નો અર્થ કદાચિદ્ભાવી સમજવો. ઇન્દ્રિય અને વિષયનો સંબંધ તથા મનોયોગ રૂપ સામગ્રી સમાન હોવા છતાં પણ એક મનુષ્ય એ વિષયને અવશ્ય જાણી લે છે, ન્યારે બીજો કદાચિત જાણે છે અને કદાચિત નહિ. સામગ્રી પ્રાપ્ત થયે વિષયને અવશ્ય જાણનારાં ઉક્ત ચારે જ્ઞાન ધ્રુવગ્રાહી અવગ્રહ આદિ કહેવાય છે. ન્યારે સામગ્રી હોવા છતાં પણ ક્ષયોપશમની મંદતાને લીધે વિષયને કોઈક વાર ગ્રહણ કરે અને કોઈક વાર ગ્રહણ ન કરે એવાં ઉક્ત ચારે જ્ઞાન અધ્રુવગ્રાહી અવગ્રહ આદિ કહેવાય છે.

પ્ર૦—ઉપરના બાર બેદોમાંથી કેટલા વિષયની વિવિધતાને લીધે અને કેટલા ક્ષયોપશમની પટુતા-મંદતારૂપ વિવિધતાને લીધે થાય છે ?

સ્વેતાંબરીય ગ્રંથોમાં નંદિસૂત્રમાં ‘અસંદિગ્ધ’ એવો જ ફક્ત એક પાઠ છે. એનો અર્થ ઉપર લખ્યા પ્રમાણે જ એની ટીકામાં છે. જુઓ પૃ. ૧૮૩. પરંતુ તત્ત્વાર્થભાષ્યની વૃત્તિમાં ‘અનુક્ત’ પાઠ પણ આપ્યો છે. એનો અર્થ પૂર્વોક્ત રાજવાર્ત્તિક પ્રમાણે છે. પરંતુ વૃત્તિકારે લખ્યું છે કે, ‘અનુક્ત’ પાઠ રાખવાથી એ ફક્ત શબ્દવિષયક અવગ્રહ આદિમાં જ લાગુ પડશે; સ્પર્શવિષયક અવગ્રહ આદિમાં નહિ. એ અપૂર્ણતાને લીધે અન્ય આચાર્યોએ ‘અસંદિગ્ધ’ પાઠ રાખ્યો છે. જુઓ તત્ત્વાર્થભાષ્યવૃત્તિ પૃ. ૫૮.

ઉ૦ -- બહુ, અલ્પ, બહુવિધ અને અલ્પવિધ એ ચાર ભેદ વિષની વિવિધતા ઉપર અવલંબિત છે. બાકીના આઠ ભેદ ક્ષયોપશમની વિવિધતા ઉપર આધાર રાખે છે.

પ્ર૦ — અત્યાર સુધી કુલ ભેદ કેટલા થયા ?

ઉ૦ — બસો અઠ્ઠ્યાશી.

પ્ર૦ — કેવી રીતે ?

ઉ૦ — પાંચ ઇન્દ્રિય અને મનના અવગ્રહ આદિ ચાર ચાર ભેદ ગણવાથી ચોવીસ અને બહુ, અલ્પ આદિ ઉક્ત બાર પ્રકારોની સાથે ચોવીસને ગુણવાથી બસો અઠ્ઠ્યાશી. [૧૬] હવે સામાન્ય રૂપે અવગ્રહ આદિનો વિષય કહે છે :

અર્થસ્ય । ૧૭ ।

અવગ્રહ, ઇહા, અવાય, ધારણા એ ચાર મતિ-જ્ઞાન અર્થને ગ્રહણ કરે છે.

પ્ર૦ — અર્થ એટલે વસ્તુ અને પર્યાય. દ્રવ્ય અને પર્યાય બન્ને વસ્તુ કહેવાય છે. તો શું ઇન્દ્રિયજન્ય અને મનોજન્ય અવગ્રહ, ઇહા આદિ જ્ઞાન દ્રવ્યરૂપ વસ્તુને વિષય કરે છે કે પર્યાયરૂપ વસ્તુને ?

ઉ૦ — ઉક્ત અવગ્રહ, ઇહા આદિ જ્ઞાન મુખ્યપણે પર્યાયને ગ્રહણ કરે છે; સંપૂર્ણ દ્રવ્યને નહિ. દ્રવ્યને એ પર્યાય દ્વારા જ જાણે છે. કેમ કે ઇન્દ્રિય અને મનનો મુખ્ય વિષય પર્યાય જ છે. પર્યાય દ્રવ્યનો એક અંશ છે; આથી અવગ્રહ, ઇહા, આદિ જ્ઞાન દ્વારા જ્યારે ઇન્દ્રિયો કે મન પોતપોતાના વિષયભૂત પર્યાયને જાણે છે, ત્યારે તે, તે તે પર્યાયરૂપથી દ્રવ્યને પણ અંશતઃ જાણે છે; કેમ કે દ્રવ્યને છોડીને પર્યાય રહી શકતો નથી અને દ્રવ્ય પણ પર્યાય રહિત

હોતું નથી. જેમ કે નેત્રનો વિષય રૂપ અને સંસ્થાન - આકાર - આદિ છે કે જે પુદ્ગલ દ્રવ્યના અમુક પર્યાયો છે. નેત્ર આત્મકલ આદિને ગ્રહણ કરે છે એનો ભાવાર્થ એટલો જ છે કે, તે આત્મકલના રૂપ તથા આકારવિશેષને જાણે છે. રૂપ અને આકારવિશેષ, કેરીથી જુદા નથી; આથી સ્થૂલ દષ્ટિએ એમ કહી શકાય કે આંખથી કેરી દેખાઈ. પરંતુ એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે આંખે આખી કેરીનું ગ્રહણ કર્યું નથી. કેમ કે કેરીમાં તે રૂપ અને સંસ્થાન ઉપરાંત સ્પર્શ, રસ, ગંધ આદિ અનેક પર્યાયો છે; જે જાણવા નેત્ર અસમર્થ છે. તેમ જ સ્પર્શન, રસન અને ઘ્રાણ ઈન્દ્રિય જ્યારે ગરમ ગરમ જલેખી આદિ વસ્તુનું ગ્રહણ કરે છે, ત્યારે તે ક્રમથી તે વસ્તુના ઉજ્જ્વલ સ્પર્શ, મધુર રસ અને સુગંધ રૂપ પર્યાયોને જ જાણે છે. કોઈ પણ એક ઈન્દ્રિય એક વસ્તુના સંપૂર્ણ પર્યાયોને જાણી શકતી નથી. કાન પણ ભાષાત્મક પુદ્ગલના ધ્વનિરૂપ પર્યાયોને જ ગ્રહણ કરે છે, ખીજા નહિ. મન પણ કોઈ વિષયના અમુક અંશોને જ વિચાર કરે છે; એકસાથે સંપૂર્ણ અંશોને વિચાર કરવામાં તે અસમર્થ છે. આથી એમ સાબિત થાય છે કે ઈન્દ્રિયજન્ય અને મનોજન્ય, અવગ્રહ ઈહા આદિ ચારે જ્ઞાન પર્યાયોને જ મુખ્યપણે વિષય કહે છે અને દ્રવ્યને એ પર્માય દ્વારા જ જાણે છે.

પ્ર૦ — પૂર્વસૂત્ર અને આ સૂત્ર વચ્ચે શો સંબંધ છે ?

ઉ૦ — આ સૂત્ર સામાન્યનું વર્ણન કરે છે અને પૂર્વસૂત્ર વિશેષનું. અર્થાત્ આ સૂત્રમાં પર્યાય અથવા દ્રવ્ય રૂપ વસ્તુને અવગ્રહ આદિ જ્ઞાનના વિષય તરીકે જે સામાન્ય

રૂપે બતાવી છે, તેને જ સંખ્યા, ભતિ આદિ દ્વારા પૃથક્કરણ કરી બહુ, અલ્પ આદિ વિશેષ રૂપે પૂર્વસૂત્રમાં બતાવી છે. [૧૭]

હવે ઇન્દ્રિયોની જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવાની પદ્ધતિના ભેદને લીધે થતા અવગ્રહના અવાન્તર ભેદો કહે છે :

વ્યજ્જનસ્યાઽવગ્રહઃ । ૧૮ ।

ન ચક્ષુરનિન્દ્રિયાભ્યામ્ । ૧૯ ।

વ્યંજન (ઉપકરણ ઇન્દ્રિયનો વિષયની સાથે સંયોગ) થતાં અવગ્રહ જ થાય છે.

નેત્ર અને મન વડે વ્યંજન દ્વારા અવગ્રહ થતો નથી.

લંગડા માણસને ચાલવા માટે લાકડીની મદદની જરૂર હોય છે તેવી જ રીતે આત્માની આવૃત - ઢંકાયેલી - ચેતના શક્તિને પરાધીનતાને લીધે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થવામાં મદદની અપેક્ષા રહે છે. તેથી એને ઇન્દ્રિય અને મનની બાહ્ય મદદ જોઈએ. બધી ઇન્દ્રિયો અને મનનો સ્વભાવ એકસરખો નથી. તેથી એમના દ્વારા થનારી જ્ઞાનધારાના આવિર્ભાવનો ક્રમ પણ એકસરખો હોતો નથી. એ ક્રમ બે પ્રકારનો છે : મંદક્રમ અને પટુક્રમ.

મંદક્રમમાં ગ્રાહ્ય વિષયની સાથે તે તે વિષયની ગ્રાહક ઉપકરણો^૧ ઇન્દ્રિયનો સંયોગ - વ્યંજન - થતાં જ જ્ઞાનનો આવિર્ભાવ થાય છે. પ્રારંભમાં જ્ઞાનની માત્રા એટલી અલ્પ હોય છે કે એથી 'આ કંઈક છે' એવો સામાન્ય યોધ પણ થતો

૧. આના ખુલાસા માટે જુઓ અધ્યાય ૨, સૂ. ૧૭.

નથી. પરન્તુ જેમ જેમ વિષય અને ઇન્દ્રિયનો સંયોગ પુષ્ટ થતો જાય છે, તેમ તેમ જ્ઞાનની માત્રા પણ વધતી જાય છે. ઉક્ત સંયોગ - વ્યંજન - ની પુષ્ટિની સાથે જ થોડાક સમયમાં તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલી જ્ઞાનમાત્રા પણ એટલી પુષ્ટ થતી જાય છે કે એનાથી 'આ કંઈક છે' એવો વિષયનો સામાન્યબોધ - અર્થાવગ્રહ - થાય છે. આ અર્થાવગ્રહનો પૂર્વવર્તી જ્ઞાનાવ્યાપાર જે ઉક્ત વ્યંજનથી ઉત્પન્ન થાય છે અને એ વ્યંજનની પુષ્ટિની સાથે જ ક્રમશઃ પુષ્ટ થતો જાય છે, તે બધો વ્યંજનાવગ્રહ કહેવાય છે; કેમ કે એના ઉત્પન્ન થવામાં વ્યંજનની અપેક્ષા છે. આ વ્યંજનાવગ્રહ નામનો દીર્ઘ જ્ઞાનાવ્યાપાર ઉત્તરોત્તર પુષ્ટ થવા છતાં પણ તે એટલો અલ્પ હોય છે કે એનાથી વિષયનો સામાન્ય બોધ પણ થતો નથી; આથી એને અવ્યક્તતમ, અવ્યક્તતર અને અવ્યક્ત જ્ઞાન કહે છે. જ્યારે એ જ્ઞાનાવ્યાપાર એટલો પુષ્ટ થઈ જાય કે એનાથી 'આ કંઈક છે' એવો સામાન્ય બોધ થઈ શકે, ત્યારે જ એ સામાન્ય જ્ઞાન કરાવનાર જ્ઞાનાંશ અર્થાવગ્રહ કહેવાય છે. અર્થાવગ્રહ પણ વ્યંજનાવગ્રહનો એક છેલ્લો પુષ્ટ અંશ જ છે, કેમ કે એમાં પણ વિષય અને ઇન્દ્રિયનો સંયોગ અપેક્ષિત છે. છતાં એને વ્યંજનાવગ્રહથી અલગ ગણવાનું અને તેનું અર્થાવગ્રહ નામ રાખવાનું પ્રયોજન એ છે કે, એ જ્ઞાનાંશથી ઉત્પન્ન થનાર વિષયનો બોધ જ્ઞાતાના ધ્યાનમાં આવી શકે છે. અર્થાવગ્રહની પછી એની દ્વારા સામાન્ય રૂપે જાણેલા વિષયની વિશેષ રૂપે નિર્જ્ઞાસા—જાણવાની ઇચ્છા, વિશેષનો નિર્ણય, એ નિર્ણયની ધારા, તેનાથી ઉત્પન્ન થતા સંસ્કાર અને સંસ્કારથી ઉત્પન્ન થતી સ્મૃતિ એ બધો જ્ઞાનાવ્યાપાર થાય છે; જે ઉપર ઈલા, અવાય

અને ધારણા રૂપે ત્રણ વિલાગોમાં બતાવ્યો છે. એ બાબત ભૂલવી ન જોઈ એ કે આ મંદક્રમમાં જે ઉપકરણોંદ્રિય અને વિષયના સંયોગની અપેક્ષા બતાવી છે, તે વ્યંજનાવગ્રહના અંતિમ અંશ અર્થાવગ્રહ સુધી જ છે. તેની પછી ઈહા, અવાય આદિ જ્ઞાનવ્યાપારમાં એ સંયોગ અનિવાર્યરૂપે અપેક્ષિત નથી; કેમ કે એ જ્ઞાનવ્યાપારની પ્રવૃત્તિ વિશેષની તરફ થતી હોવાથી તે સમયે માનસિક અવધાનની પ્રધાનતા હોય છે. આ કારણથી અવધારણયુક્ત વ્યાખ્યાન કરી આ સૂત્રના અર્થમાં એમ કહ્યું છે કે વ્યંજનનો અવગ્રહ જ થાય છે અર્થાત્ અવગ્રહ - અવ્યક્તજ્ઞાન - સુધીમાં જ એ વ્યંજનની અપેક્ષા છે, ઈહા આદિમાં નહિ.

પદુક્રમમાં ઉપકરણોંદ્રિય અને વિષયના સંયોગની અપેક્ષા નથી. દૂર, દૂરતર હોવા છતાં પણ યોગ્ય સન્નિધાન માત્રથી ઈંદ્રિય એ વિષયને ગ્રહણ કરી લે છે અને ગ્રહણ થતાં જ એ વિષયનું એ ઈંદ્રિય દ્વારા શરૂઆતમાં જ અર્થાવગ્રહરૂપ સામાન્ય જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. તેની પછી ક્રમપૂર્વક ઈહા, અવાય આદિ જ્ઞાનવ્યાપાર પૂર્વોક્ત મંદક્રમની માફક પ્રવૃત્ત થાય છે. સારાંશ એ છે કે, પદુક્રમમાં ઈંદ્રિયની સાથે ગ્રાહ્ય વિષયનો સંયોગ થયા વિના જ જ્ઞાનધારાનો આવિર્ભાવ થાય છે; જેનો પ્રથમ અંશ અર્થાવગ્રહ અને અંતિમ અંશ સ્મૃતિ રૂપ ધારણા છે. એનાથી ઊલટું મંદક્રમમાં ઈંદ્રિયની સાથે ગ્રાહ્ય વિષયનો સંયોગ થયા પછી જ જ્ઞાનધારાનો આવિર્ભાવ થાય છે. જેનો પ્રથમ અંશ અવ્યક્તતમ અને અવ્યક્તતર રૂપ વ્યંજનાવગ્રહ નામનું જ્ઞાન છે, બીજો અંશ અર્થાવગ્રહ રૂપ જ્ઞાન છે અને છેવટનો અંશ સ્મૃતિરૂપ ધારણા જ્ઞાન છે.

દૃષ્ટાન્તઃ મંદક્રમની જ્ઞાનધારાના આવિર્ભાવને માટે ઇન્દ્રિય અને વિષયના સંયોગની અપેક્ષા છે. એને સ્પષ્ટતાથી સમજવાને માટે શરાવ અર્થાત્ શકોરાનું દૃષ્ટાંત ઉપયોગી છે. જેમ ભટ્ટી-માંથી તરત બહાર કાઢેલા અતિશય રૂક્ષ શરાવમાં પાણીનું એક ટીપું નાંખ્યું હોય, તો તે શરાવ તુરત જ તેને શોષી લે છે અને તે એટલે સુધી કે તેનું કાંઈ નામનિશાન રહેતુ નથી. આ રીતે પછી પણ એક એક કરી નાંખેલાં અનેક પાણીનાં ટીપાંઓને એ શરાવ શોષી લે છે. પરંતુ અંતમાં એવા સમય આવે છે કે જ્યારે તે પાણીનાં ટીપાંઓને શોષવામાં અસમર્થ થાય છે અને એનાથી ભીંજાઈ જાય છે. ત્યારે એમાં નાંખેલાં જલકણુ સમૂહ રૂપે એકઠાં થઈ દેખાવા લાગે છે. શરાવની ભીનાશ પહેલવહેલી જ્યારે માલૂમ પડે છે તે પહેલાં પણ શરાવમાં પાણી હતું. પરંતુ એણે પાણીને એવી રીતે શોષી લીધું હતું કે એમાં પાણી તદ્દન સમાઈ ગયું હોઈ એ પાણી આંખે નેઈ શકાય એવું ન હતું; પરંતુ તે શરાવમાં અવશ્ય હતું. જ્યારે પાણીનું પ્રમાણ વધ્યું અને શરાવની શોષવાની શક્તિ ઓછી થઈ ત્યારે ભીનાશ દેખાવા લાગી અને પછી અંદર નહિ શોષાયેલું પાણી એના ઉપરના તળમાં એકઠું થઈ દેખાવા લાગ્યું. એવી જ રીતે કોઈ ઊંઘતા માણસને ઘાંટો પાડવામાં આવે ત્યારે તે શબ્દ એના કાનમાં સમાઈ જાય છે. એ ચાર વાર યૂમ મારવાથી એના કાનમાં જ્યારે પૌદ્ગલિક શબ્દો પૂરતા પ્રમાણમાં ભરાઈ જાય છે, ત્યારે પાણીનાં ટીપાંઓથી પ્રથમ પ્રથમ ભીના થતા શરાવની માફક ઊંઘતા માણસનો કાન પણ શબ્દોથી પરિપૂરિત થઈ એ શબ્દોને સામાન્ય રૂપે જાણવામાં સમર્થ

થાય છે, કે આ શું છે ? એ જ સામાન્ય જ્ઞાન છે કે જે પહેલવહેલું શબ્દને સ્ફુટ રીતે જાણે છે. ત્યાર પછી વિશેષ જ્ઞાનનો ક્રમ શરૂ થાય છે. જેમ થોડાક સમય સુધી પાણીનાં ટીપાં પડવાથી જ તે રક્ષ શરાવ ધીમે ધીમે ભીનું થાય છે અને એમાં પાણી દેખાવા લાગે છે, તેમ જ કેટલાક સમય સુધી શબ્દપુદ્ગલોનો સંયોગ રહેતો હોવાથી તે ઊંઘતા માણસના કાન ભરાઈ જવાને લીધે એ શબ્દોને સામાન્ય રૂપે જાણે છે અને પછી શબ્દોની વિશેષતાઓને જાણે છે. જે કે આ ક્રમ ઊંઘતાની માફક જાગતા માણસને માટે પણ લાગુ પડે છે તો પણ તે એટલો શીઘ્રભાવી હોય છે કે સાધારણ લોકોના ધ્યાનમાં તે મુશ્કેલીથી આવે છે. આથી શરાવની સાથે ઊંઘતાનું સામ્ય બતાવ્યું છે.

પદ્યુક્રમિક જ્ઞાનધારા માટે અરીસાનું દષ્ટાંત ઠીક છે. અરીસાની સામે કોઈ વસ્તુ આવે કે તુરત જ એમાં એનું પ્રતિબિંબ પડી જાય છે અને તે દેખાય છે. આને માટે અરીસાની સાથે પ્રતિબિંબિત વસ્તુના સાક્ષાત્ સંયોગની જરૂર રહેતી નથી, જેમ કાનની સાથે શબ્દોને સાક્ષાત્ સંયોગની જરૂર હોય છે. ફક્ત પ્રતિબિંબગ્રાહી દર્પણ અને પ્રતિબિંબિત થનારી વસ્તુનું યોગ્ય સ્થળમાં સન્નિધાન આવશ્યક છે; આવું સન્નિધાન થતાં જ પ્રતિબિંબ પડી જાય છે અને તે તુરત જ દેખાય છે. આ રીતે આંખની આગળ કોઈ રંગવાળી વસ્તુ આવી કે તુરત જ સામાન્ય રૂપે દેખાય છે. આને માટે નેત્ર અને એ વસ્તુનો સંયોગ અપેક્ષિત નથી, જેવી રીતે કાન અને શબ્દોનો સંયોગ અપેક્ષિત છે. ફક્ત દર્પણની

માફક આંખ અને એ વસ્તુનું યોગ્ય સન્નિધાન જોઈએ. આથી પટુક્રમમાં સૌથી પ્રથમ અર્થાવગ્રહ માન્યો છે.

મંદક્રમિક જ્ઞાનધારામાં વ્યંજનાવગ્રહને સ્થાન છે, અને પટુક્રમિક જ્ઞાનધારામાં નથી. એથી એ પ્રશ્ન થાય છે કે વ્યંજનાવગ્રહ કઈ કઈ ઇન્દ્રિયોથી થાય છે અને કઈ કઈથી નહિ. આનો ઉત્તર પ્રસ્તુત સૂત્રમાં આપ્યો છે. નેત્ર અને મનથી વ્યંજનાવગ્રહ થતો નથી, કેમ કે એ બંને સંયોગ વિના જ માત્ર યોગ્ય સન્નિધાનથી અથવા અવધાનથી પોતપોતાના ગ્રાહ્ય વિષયોને જાણે છે. આ કોણ જાણતું નથી કે દૂર દૂર રહેલાં વૃક્ષ, પર્વત આદિને નેત્ર ગ્રહણ કરે છે અને મન સુદૂરવર્તી વસ્તુનું પણ ચિંતન કરે છે; આથી નેત્ર તથા મન અપ્રાપ્યકારી મનાયાં છે. અને એનાથી ઉત્પન્ન થતી જ્ઞાનધારાને પટુક્રમિક કહી છે. કર્ણ, જિહ્વા, ઘ્રાણ અને સ્પર્શન એ ચાર ઇન્દ્રિય મંદક્રમિક જ્ઞાનધારાનું કારણ છે, કેમ કે એ ચારે પ્રાપ્યકારી અર્થાત્ ગ્રાહ્ય વિષયો સાથે સંયુક્ત થઈને જ એમને ગ્રહણ કરે છે. એ સૌ કોઈનો અનુભવ છે કે જ્યાં સુધી શબ્દ કાનમાં ન પડે, સાકર જીભને ન અડકે, પુષ્પનાં રજકણ નાકમાં ન પેસે અને પાણી શરીરને ન અડકે ત્યાં સુધી શબ્દ નહિ સંભળાય, સાકરનો સ્વાદ નહિ આવે, ફૂલની સુગંધ નહિ જાણાય અને પાણી ઠંડું છે કે ગરમ એની ખબર નહિ પડે.

પ્ર૦—મતિજ્ઞાનના કુલ કેટલા ભેદ થયા ?

ઉ૦—૩૩૬.

પ્ર૦—કેવી રીતે ?

ઉ૦ — પાંચ ઇન્દ્રિયો અને મન એ છને અર્થાવગ્રહ આદિ ચાર ચાર ભેદોથી ગુણતાં ચોવીસ થાય. એમાં ચાર પ્રાપ્કારી ઇન્દ્રિયોના ચાર વ્યંજનાવગ્રહ ઉમેરવાથી ૨૮ થાય. એ ૨૮ ને બહુ, અલ્પ, બહુવિધ, અલ્પવિધ આદિ બાર બાર ભેદોથી ગુણતાં ૩૩૬ થાય. આ ભેદોની ગણતરી સ્થૂળ-દષ્ટિથી છે; વાસ્તવિક રીતે તો પ્રકાશ આદિની સ્ફુટતા, અસ્ફુટતા, વિષયોની વિવિધતા અને ક્ષયોપશમની વિચિત્રતાને લીધે તરતમભાવવાળા અસંખ્ય ભેદ થાય છે.

પ્ર૦ — પહેલાં જે બહુ, અલ્પ આદિ બાર ભેદો કહ્યા છે તે તો વિષયોના વિશેષોમાં જ લાગુ પડે છે, જ્યારે અર્થાવગ્રહનો વિષય તો માત્ર સામાન્ય છે; આથી તે અર્થાવગ્રહમાં કેવી રીતે ઘટી શકે ?

ઉ૦ — અર્થાવગ્રહ બે પ્રકારનો માનવામાં આવે છે : વ્યાવહારિક અને નૈશ્ચયિક. બહુ, અલ્પ આદિ જે ૧૨ ભેદ કહ્યા છે, તે વ્યાવહારિક અર્થાવગ્રહના જ સમજવા જોઈએ; નૈશ્ચયિકના નહિ. કેમ કે નૈશ્ચયિક અર્થાવગ્રહમાં જ્ઞાતિ-ગુણ-ક્રિયાથી શૂન્ય માત્ર સામાન્ય પ્રતિભાસિત થાય છે, આથી એમાં બહુ, અલ્પ આદિ વિશેષોના ગ્રહણનો સંભવ જ નથી.

પ્ર૦ — વ્યાવહારિક અને નૈશ્ચયિકમાં શો તફાવત છે ?

ઉ૦ — જે અર્થાવગ્રહ પ્રથમ જ સામાન્યમાત્રનું ગ્રહણ કરે છે તે નૈશ્ચયિક, અને જે જે વિશેષગ્રાહી અવાયજ્ઞાનની પછી નવા નવા વિશેષોની જિજ્ઞાસા અને અવાયથતાં રહે છે, તે બધાં સામાન્યવિશેષગ્રાહી અવાયજ્ઞાન વ્યાવહારિક અર્થાવગ્રહ છે. અર્થાત્ ફક્ત તે જ અવાયજ્ઞાનને વ્યાવહારિક અર્થાવગ્રહ ન સમજવો કે જેની પછી બીજા વિશેષોની

જિજ્ઞાસા ન થાય. ખીજાં બધાં અવાયજ્ઞાન જેઓ પોતાની પછી નવા નવા વિશેષોની જિજ્ઞાસા પેદા કરે છે, તે વ્યાવહારિક અર્થાવગ્રહ છે.

પ્ર૦ — અર્થાવગ્રહના બહુ, અલ્પ આદિ ઉક્ત ૧૨ ભેદોના સંબંધમાં જે એમ કહ્યું કે તે ભેદ વ્યાવહારિક અર્થાવગ્રહના સમજવા જેઈ એ, નૈશ્ચયિકના નહિ; તો તે વિષે પ્રશ્ન થાય છે કે જે એમ જ માનીએ તો પછી ઉપર કહ્યા પ્રમાણે મતિજ્ઞાનના ૩૩૬ ભેદો કેવી રીતે થઈ શકે? કેમ કે ૨૮ પ્રકારના મતિજ્ઞાનને બાર બાર ભેદોથી ગુણતાં ૩૩૬ ભેદ થાય છે અને ૨૮ પ્રકારોમાં તો ૪ વ્યંજનાવગ્રહ પણ આવે છે જે નૈશ્ચયિક અર્થાવગ્રહના પણ પૂર્વવર્તી હોવાથી અત્યંત અવ્યક્તરૂપ છે. આથી એના બાર બાર એટલે કુલ ૪૮ ભેદો કાઠી નાખવા પડશે ?

ઉ૦ — અર્થાવગ્રહમાં તો વ્યાવહારિકને લઈને ઉપરના ૧૨ ભેદો સ્પષ્ટ રીતે ઘટી શકે છે તેથી સ્થૂલ દષ્ટિએ એવો ઉત્તર આપ્યો છે. વાસ્તવિક રીતે જેતાં નૈશ્ચયિક અર્થાવગ્રહ અને એના પૂર્વવર્તી વ્યંજનાવગ્રહના પણ બાર બાર ભેદો સમજી લેવા જેઈ એ; તે કાર્યકારણની સમાનતાના સિદ્ધાંતને આધારે. અર્થાત્ વ્યાવહારિક અર્થાવગ્રહનું કારણ નૈશ્ચયિક અર્થાવગ્રહ છે અને એનું કારણ વ્યંજનાવગ્રહ છે. હવે જે વ્યાવહારિક અર્થાવગ્રહમાં સ્પષ્ટરૂપે બહુ, અલ્પ આદિ વિષયગત વિશેષોનો પ્રતિભાસ થાય, તો એના સાક્ષાત્ કારણભૂત નૈશ્ચયિક અર્થાવગ્રહ અને વ્યવહિત કારણ વ્યંજનાવગ્રહમાં પણ ઉક્ત વિશેષોનો પ્રતિભાસ માનવો પડશે. જે કે તે પ્રતિભાસ અસ્કુટ હોવાથી દુર્જેય છે. અસ્કુટ હોય

અથવા સ્કુટ હોય અહીંયાં તો ફક્ત સંલવની અપેક્ષાએ ઉક્ત આર આર ભેદો ગણવા જોઈએ. [૧૮ - ૧૯]

હવે શ્રુતજ્ઞાનનું સ્વરૂપ અને એના ભેદ કહે છે :

શ્રુતં મત્તિપૂર્વં દ્વયનેકદ્વાદશભેદમ્ । ૨૦ ।

શ્રુતજ્ઞાન મતિપૂર્વક થાય છે. તે એ પ્રકારનું છે; જે અનેક પ્રકારનું અને આર પ્રકારનું હોય છે.

મતિજ્ઞાન કારણ અને શ્રુતજ્ઞાન કાર્ય છે, કેમ કે મતિજ્ઞાનથી શ્રુતજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. આથી શ્રુતજ્ઞાનને મતિપૂર્વક કહ્યું છે. જે વિષયનું શ્રુતજ્ઞાન કરવાનું હોય એ વિષયનું મતિજ્ઞાન પહેલાં અવશ્ય થવું જોઈએ. આથી મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાનનું પાલન કરવાવાળું અને પૂરણ કરવાવાળું કહેવાય છે. મતિજ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાનનું કારણ છે, પરંતુ તે બહિરંગ કારણ છે. એનું અંતરંગ કારણ તો શ્રુતજ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ છે, કેમ કે કોઈ વિષયનું મતિજ્ઞાન થયા છતાં પણ જો ઉક્ત ક્ષયોપશમ ન હોય તો એ વિષયનું શ્રુતજ્ઞાન થઈ શકતું નથી.

૩૦ — મતિજ્ઞાનની માફક શ્રુતજ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં પણ ઇન્દ્રિય અને મનની મદદ અપેક્ષિત છે તો પછી બંનેમાં તફાવત શો ? જ્યાં સુધી બંનેનો ભેદ સ્પષ્ટ રીતે જાણી ન શકાય ત્યાં સુધી શ્રુતજ્ઞાન મતિપૂર્વક છે એ કથનનો કાંઈ ખાસ અર્થ રહેતો નથી. તેમ જ મતિજ્ઞાનનું કારણ મતિજ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષયોપશમ અને શ્રુતજ્ઞાનનું કારણ શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષયોપશમ છે, આ કથનથી પણ બંનેનો ભેદ ધ્યાનમાં આવતો નથી, કેમ કે ક્ષયોપશમનો ભેદ સાધારણ બુદ્ધિને ગમ્ય નથી.

ઉ૦ — મતિજ્ઞાન વિદ્યમાન વસ્તુમાં પ્રવૃત્ત થાય છે અને શ્રુતજ્ઞાન અતીત, વિદ્યમાન તથા ભાવિ એ ત્રૈકાલિક વિષયોમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. આ વિષયકૃત ભેદ ઉપરાંત બંનેમાં એ પણ અંતર છે કે મતિજ્ઞાનમાં શબ્દોલ્લેખ હોતો નથી અને શ્રુતજ્ઞાનમાં હોય છે. આથી બંનેનું ફલિત લક્ષણ એ થાય છે કે, જે જ્ઞાન ઇન્દ્રિયજન્ય અને મનોજન્ય હોવા છતાં શબ્દોલ્લેખસહિત^૧ હોય તે શ્રુતજ્ઞાન, અને જે શબ્દોલ્લેખ રહિત હોય તે મતિજ્ઞાન. સારાંશ એ છે કે બંને જ્ઞાનોમાં ઇન્દ્રિય અને મનની અપેક્ષા તુલ્ય હોવા છતાં મતિ કરતાં શ્રુતનો વિષય પણ અધિક છે અને સ્પષ્ટતા પણ અધિક છે. કેમ કે શ્રુતમાં મનોવ્યાપારની પ્રધાનતા હોવાથી વિચારાંશ અધિક અને સ્પષ્ટ થાય છે અને પૂર્વાપરનું અનુસંધાન પણ રહે છે. અથવા ખીજા શબ્દોમાં એમ કહી શકાય કે ઇન્દ્રિય તથા મનોજન્ય એક દીર્ઘ જ્ઞાનવ્યાપારનો પ્રાથમિક અપરિપકવ અંશ મતિજ્ઞાન અને ઉત્તરવર્તી પરિપકવ અને સ્પષ્ટ અંશ શ્રુતજ્ઞાન છે. તેથી એમ પણ કહી શકાય કે, જે જ્ઞાન ભાષામાં ઉતારી શકાય તે શ્રુતજ્ઞાન અને જે જ્ઞાન ભાષામાં ઉતારી શકાય એવા પરિપાકને પ્રાપ્ત ન થયું હોય તે મતિજ્ઞાન. શ્રુતજ્ઞાનને જે ખીર કહીએ, તેા મતિજ્ઞાનને દૂધ કહી શકાય.

પ્ર૦ — શ્રુતના બે અને એ દરેકના અનુક્રમે બાર અને અનેક પ્રકાર કેવી રીતે થાય ?

૧. શબ્દોલ્લેખનો અર્થ^૧ વ્યવહારકાળમાં શબ્દશક્તિના ગ્રહણથી ઉત્પન્ન થવું તે છે. અર્થાત્ જેમ શ્રુતજ્ઞાનની ઉત્પત્તિના સમયે સંકેતસ્મરણ અને શ્રુતઅર્થનું અનુસરણ અપેક્ષિત છે, એ રીતે ઈહા આદિ મતિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં અપેક્ષિત નથી.

ઉ૦ — ‘અંગબાહ્ય’, ‘અંગપ્રવિષ્ટ’ રૂપે શ્રુતજ્ઞાનના બે પ્રકાર છે. એમાંથી અંગબાહ્ય શ્રુત ઉત્કાલિક, કાલિક એવા બેદોષી અનેક પ્રકારનું છે; અને અંગપ્રવિષ્ટ શ્રુત આચારાંગ, સૂત્રકૃતાંગ આદિ રૂપે બાર પ્રકારનું છે.

પ્ર૦ — અંગબાહ્ય અને અંગપ્રવિષ્ટનો તફાવત કઈ અપેક્ષાએ છે ?

ઉ૦ — વક્તાના બેદની અપેક્ષાએ. તીર્થંકરો દ્વારા પ્રકાશિત જ્ઞાનને એમના પરમ બુદ્ધિમાન સાક્ષાત્ શિષ્ય ગણધરોએ ગ્રહણ કરી એ જ્ઞાનને દ્વાદશાંગી રૂપે સૂત્રબદ્ધ કર્યું તે અંગપ્રવિષ્ટ. અને સમયના દોષથી બુદ્ધિ, બળ તેમ જ આયુષને ઘટતાં જેઈ સર્વસાધારણના હિતને માટે એ દ્વાદશાંગીમાંથી લિન્ન લિન્ન વિષયો ઉપર ગણધરો પછીના શુદ્ધબુદ્ધિ આચાર્યોએ જે શાસ્ત્રો રચ્યાં તે અંગબાહ્ય. અર્થાત્ જે શાસ્ત્રના રચનાર ગણધર હોય તે અંગપ્રવિષ્ટ અને જેના રચનાર અન્ય આચાર્ય હોય તે અંગબાહ્ય.

પ્ર૦ — બાર અંગો કયાં ? અને અનેકવિધ અંગબાહ્યમાં મુખ્યપણે કયા કયા પ્રાચીન ગ્રંથો ગણાય છે ?

ઉ૦ — આચાર, સૂત્રકૃત, સ્થાન, સમવાય, વ્યાખ્યા-પ્રજ્ઞામિ-ભગવતીસૂત્ર, જ્ઞાતાધર્મકથા, ઉપાસકદશાધ્યયન, અંતકૃદશા, અનુત્તરૌપપાતિકદશા, પ્રશ્નવ્યાકરણ, વિપાકસૂત્ર અને દષ્ટિવાદ એ ૧૨ અંગો છે. સામાયિક, ચતુર્વિંશતિસ્તવ, વંદનક, પ્રતિક્રમણ, કાયોત્સર્ગ અને પ્રત્યાખ્યાન એ છ આવરચક તથા દશવૈકાલિક, ઉત્તરાધ્યયન, દશાશ્રુતરકંઘ, કલ્પ,

વ્યવહાર, નિર્શીથ અને ઋષિભાષિત^૧ આદિ શાસ્ત્રોના અંગબાહ્યમાં સમાવેશ થાય છે.

પ્ર૦ — આ જે ભેદ બતાવ્યા તે તો જ્ઞાનને વ્યવસ્થિત રૂપે સંગૃહીત કરવાવાળાં શાસ્ત્રોના ભેદ થયા; તો પછી શું શાસ્ત્રો આટલાં જ છે ?

ઉ૦ — નહિ, શાસ્ત્ર અનેક હતાં, અનેક છે, અનેક બને છે અને આગળ પણ અનેક થશે. તે બધાં શ્રુતજ્ઞાનની અંદર જ આવી બન્ય છે. અહીંયાં ફક્ત એટલાં જ ગણાવ્યાં છે કે જેમના ઉપર પ્રધાનપણે જૈન શાસનનો આધાર છે. પરન્તુ બીજાં અનેક શાસ્ત્રો બન્યાં છે અને બનતાં બન્ય છે એ બધાંનો અંગબાહ્યમાં સમાવેશ કરી લેવો જોઈએ. ફક્ત બનેલાં અને બનતાં શાસ્ત્રો શુદ્ધ બુદ્ધિ અને સમભાવપૂર્વક રચાયેલા હોવાં જોઈએ.

પ્ર૦ — આજકાલ જે વિવિધ વિજ્ઞાનવિષયક શાસ્ત્રો તથા કાવ્ય તથા નાટકાદિ લૌકિક વિષયના ગ્રંથો બને છે, તે પણ શું શ્રુત કહેવાય ?

ઉ૦ — અવશ્ય, તે શ્રુત કહેવાય.

પ્ર૦ — તો તો પછી એ પણ શ્રુતજ્ઞાન હોવાથી મોક્ષને માટે ઉપયોગી થઈ શકે ?

ઉ૦ — મોક્ષમાં ઉપયોગી થવું અગર ન થવું એ કોઈ શાસ્ત્રનો નિયત સ્વભાવ નથી; પણ એનો આધાર અધિકારીની યોગ્યતા ઉપર છે. જે અધિકારી યોગ્ય અને મુમુક્ષુ હોય, તો લૌકિક શાસ્ત્રોને પણ મોક્ષ માટે ઉપયોગી બનાવી શકે

૧. પ્રત્યેકબુદ્ધ આદિ ઋષિઓએ કહેલું હોય છે તે ઋષિભાષિત. જેમ કે, ઉત્તરાધ્યયનનું આઠમું કાપિલીય અધ્યયન વગેરે.

છે, અને અધિકારી યોગ્ય ન હોય, તો તે આધ્યાત્મિક કોટિનાં શાસ્ત્રોથી પણ પોતાને નીચે પાડે છે. છતાં વિષય અને પ્રણેતાની યોગ્યતાની દૃષ્ટિએ લોકોત્તર શ્રુતનું વિશેષત્વ અવશ્ય છે.

પ્ર૦ — શ્રુત એ જ્ઞાન છે તો પછી ભાષાત્મક શાસ્ત્રોને અને જેના ઉપર તે લખાય છે તે કાગળ વગેરેને પણ શ્રુત કેમ કહે છે ?

ઉ૦ — ઉપચારથી. મૂળમાં શ્રુત તો જ્ઞાન જ છે, પરંતુ એવું જ્ઞાન પ્રકાશિત કરવાનું સાધન ભાષા છે, અને ભાષા પણ એવા જ્ઞાનથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. કાગળ વગેરે પણ એ ભાષાને લિપિબદ્ધ કરી વ્યવસ્થિત રાખવાનું સાધન છે; આ કારણથી ભાષા અથવા કાગળ વગેરેને પણ ઉપચારથી શ્રુત કહેવામાં આવે છે. (૨૦)

હવે અવધિજ્ઞાનના પ્રકાર અને તેના સ્વામી કહે છે :

દ્વિવિધોઽવધિ :^૧ | ૨૧ |

તત્ર ભવપ્રત્યયો નારકદેવાનામ્^૨ | ૨૨ |

૧. શ્વે ગ્રંથોમાં આ સૂત્રની ઉપર 'ભવપ્રત્યયઃ ક્ષયોપશમ-નિમિત્તશ્ચ એટલું' ભાષ્ય છે. પરંતુ દ્વિં ગ્રંથોમાં આ અંશ સૂત્ર-રૂપે નથી તો પણ ઉક્ત ભાષ્ય સહિત આ અંશ, સૂત્ર ૨૧ની ઉત્થાનિકાના રૂપમાં 'સર્વાર્થસિદ્ધિ'માં મળે છે.

૨. આ સૂત્ર દ્વિગં ગ્રંથોમાં આ પ્રમાણે છે : ભવપ્રત્યયોઽવધિર્દેવનારકાણામ્ ।

યથોક્તનિમિત્તઃ षड્વિકલ્પઃ શેષાણામ્^૧ । ૨૩ ।

અવધિજ્ઞાન ળે પ્રકારનું છે.

એ ળેમાંથી ભવપ્રત્યય, નારક અને દેવોને થાય છે.

યથોક્ત નિમિત્તોથી ઉત્પન્ન થતું (ક્ષયોપશમ-જન્ય) અવધિજ્ઞાન છ પ્રકારનું છે જે શેષ એટલે બાકી રહેલ તિર્યંચ તથા મનુષ્યોને થાય છે.

અવધિજ્ઞાનના ભવપ્રત્યય અને ગુણપ્રત્યય એવા ળે ભેદ થાય છે. જે અવધિજ્ઞાન જન્મતાંની સાથે જ પ્રગટ થાય છે, તે 'ભવપ્રત્યય'; અર્થાત્ જેના આવિર્ભાવને માટે વ્રત, નિયમ આદિ અનુષ્ઠાનની અપેક્ષા નથી એવું જન્મસિદ્ધ અવધિજ્ઞાન ભવપ્રત્યય કહેવાય છે. અને જે અવધિજ્ઞાન જન્મસિદ્ધ નથી કિન્તુ જન્મ લીધા બાદ વ્રત, નિયમ આદિ ગુણોના અનુષ્ઠાનના બળથી પ્રગટ થાય છે, તે 'ગુણપ્રત્યય' અથવા ક્ષયોપશમજન્ય કહેવાય છે.

પ્ર૦ — શું ભવપ્રત્યય અવધિજ્ઞાન ક્ષયોપશમ સિવાય જ ઉત્પન્ન થાય છે ?

ઉ૦ — નહિ. એને માટે પણ ક્ષયોપશમ તો અપેક્ષિત છે જ.

૧. આ સૂત્રના સ્થાનમાં દિ૦ અંથોમાં ક્ષયોપશમનિમિત્તઃ षड્વિકલ્પઃ શેષાણામ્ એવો પાઠ છે. આ પાઠમાં ક્ષયોપશમનિમિત્તઃ એટલો જે અંશ છે તે શ્વે૦ અંથોમાં ભાષ્યરૂપે છે. જેમ કે. યથોક્તનિમિત્તઃ ક્ષયોપશમનિમિત્ત ઇત્યથઃ।

પ્ર૦ -- ત્યારે તો ભવપ્રત્યય પણ ક્ષયોપશમજન્ય જ ક્યું તો પછી ભવપ્રત્યય અને ગુણપ્રત્યય એ બન્નેમાં શો તફાવત છે ?

ઉ૦ -- કોઈ પણ જાતનું અવધિજ્ઞાન કેમ ન હોય પણ તે યોગ્ય ક્ષયોપશમ સિવાય થઈ શકતું જ નથી. એ રીતે અવધિજ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષયોપશમ તો સર્વ અવધિજ્ઞાનનું સાધારણ કારણ છે જ; એમ હોવા છતાં પણ કોઈક અવધિજ્ઞાનને ભવપ્રત્યય અને કોઈકને ક્ષયોપશમજન્ય — ગુણપ્રત્યય કહેલ છે તે ક્ષયોપશમના આવિર્ભાવનાં નિમિત્તોની વિવિધતાની અપેક્ષાએ જાણવું, દેહધારીઓની કેટલીક જાતિઓ એવી છે કે જેમાં જન્મ — ભવ લેતાં જ યોગ્ય ક્ષયોપશમનો આવિર્ભાવ અને તે દ્વારા અવધિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થઈ જાય છે. અર્થાત્ એ જાતિવાળાઓને અવધિજ્ઞાનને યોગ્ય ક્ષયોપશમ માટે એ જન્મમાં કાંઈ તપ આદિ અનુષ્ઠાન કરવાં પડતાં નથી. તેથી જ એવી જાતિવાળા બધા જીવોને ન્યૂનાધિકરૂપમાં જન્મસિદ્ધ અવધિજ્ઞાન અવશ્ય થાય છે અને તે જીવન પર્યાંત રહે છે. એનાથી ઊલટું કેટલીક જાતિઓ એવી પણ છે કે જેમનામાં જન્મ લેતાંની સાથે જ અવધિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાનો નિયમ હોતો નથી. આવી જાતિવાળાઓને અવધિજ્ઞાનયોગ્ય ક્ષયોપશમના આવિર્ભાવને માટે તપ આદિ ગુણોનું અનુષ્ઠાન કરવું આવશ્યક છે. તેથી એવી જાતિવાળા બધા જીવોમાં અવધિજ્ઞાનનો સંભવ હોતો નથી. ફક્ત જેઓએ એ જ્ઞાનને યોગ્ય ગુણ પ્રાપ્ત કર્યા હોય તેમનામાં જ સંભવે છે. તેથી ક્ષયોપશમરૂપ અંતરંગ કારણ સમાન હોવા છતાં પણ એને માટે કોઈક જાતિમાં ફક્ત જન્મની અને કોઈક જાતિમાં

તપ આદિ ગુણોની અપેક્ષા હોવાને લીધે સરળતાની દૃષ્ટિએ અવધિજ્ઞાનના ભવપ્રત્યય અને ગુણપ્રત્યય એવાં બે નામ રાખ્યાં છે.

દેહધારી જીવોના ચાર વર્ગ કર્યાં છે : નારક, દેવ, તિર્યંચ અને મનુષ્ય. આમાંથી પહેલાં બે વર્ગવાળા જીવોમાં ભવપ્રત્યય એટલે કે જન્મસિદ્ધ અવધિજ્ઞાન થાય છે; અને પછીના બે વર્ગોમાં ગુણપ્રત્યય એટલે કે ગુણોથી અવધિજ્ઞાન થાય છે.

પ્ર૦ — જો બધા અવધિજ્ઞાનવાળા દેહધારી જ છે, તો પછી એમ કેમ છે કે કેટલાકને પ્રયત્ન વિના જ તે જન્મથી પ્રાપ્ત થાય છે અને બીજાને એને માટે ખાસ પ્રયત્ન કરવો પડે છે ?

ઉ૦ — કાર્યની વિચિત્રતા અનુભવસિદ્ધ છે. એ કોણ જાણતું નથી કે પક્ષીજાતિમાં માત્ર જન્મ લેવાથી આકાશમાં ઊડવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે અને મનુષ્યજાતિમાં માત્ર જન્મ લેવાથી કોઈ આકાશમાં ઊડી શકતું નથી, સિવાય કે તે વિમાન આદિની મદદ લે. અથવા જેમ કેટલાકમાં કાવ્યશક્તિ જન્મસિદ્ધ દેખાય છે તો બીજા કેટલાકમાં તે પ્રયત્ન વિના આવતી જ નથી.

તિર્યંચ અને મનુષ્યમાં મળી આવતા અવધિજ્ઞાનના છ ભેદ અતાવ્યા છે. ૧. આનુગામિક ૨. અનાનુગામિક ૩. વર્ધમાન ૪. હીયમાન ૫. અવસ્થિત અને ૬. અનવસ્થિત.

૧. જેમ કોઈ એક સ્થાનમાં વસ્ત્ર આદિ કોઈ વસ્તુને

રંગ લગાવ્યો હોય અને પછી એ સ્થાન ઉપરથી એ વસ્ત્રને લઈ લેવામાં આવે તો પણ એનો-વસ્ત્રનો રંગ કાયમ જ રહે, તે પ્રમાણે જે અવધિજ્ઞાન એની ઉત્પત્તિના ક્ષેત્રને છોડીને ખીજી જગ્યા ઉપર જવા છતાં પણ કાયમ રહે છે, તે 'આનુગામિક.'

૨. જેમ કોઈનું જ્યોતિષજ્ઞાન એવું હોય છે કે જેથી તે ચામુક સ્થાનમાં જ પ્રશ્નોનો ઠીક ઠીક ઉત્તર આપી શકે છે ખીજા સ્થાનમાં નહિ, તે જ પ્રમાણે જે અવધિજ્ઞાન પોતાનું ઉત્પત્તિસ્થાન છૂટી જતાં કાયમ રહેતું નથી, તે 'અનાનુગામિક'.

૩. જેમ દીવાસળી અથવા અરણિ આદિથી ઉત્પન્ન થતી દેવતાની ચિનગારી બહુ નાની હોવા છતાં પણ અધિક અધિક સૂકાં લાકડાં આદિને પ્રાપ્ત કરી ક્રમથી વધતી જાય છે, તેમ જે અવધિજ્ઞાન ઉત્પત્તિકાળમાં અલ્પવિષયક હોવા છતાં પણ પરિણામશુદ્ધિ વધવાની સાથે જ ક્રમપૂર્વક અધિક અધિક વિષયવાળું થતું જાય છે, તે 'વર્ધમાન'.

૪. જેમ પરિમિત દાહ્ય વસ્તુઓમાં લાગેલી આગ નવું બાળવાનું ન મળવાથી ક્રમપૂર્વક ઘટતી જ જાય છે, તેમ જે અવધિજ્ઞાન ઉત્પત્તિના સમયમાં અધિક વિષયવાળું હોવા છતાં પણ પરિણામશુદ્ધિની કમી થતાં ક્રમશઃ અલ્પ અલ્પ વિષયવાળું થઈ જાય છે, તે 'હીયમાન'.

૫. જેમ કોઈ પ્રાણીને એક જન્મમાં પ્રાપ્ત થયેલ પુરુષ આદિ વેદ^૧ યા ખીજા અનેક પ્રકારના શુભઅશુભ સંસ્કારો એની સાથે ખીજા જન્મમાં જાય છે, અથવા જિંદગી સુધી કાયમ રહે છે, તેમ જ જે અવધિજ્ઞાન ખીજા જન્મ થવા છતાં

૧. જુઓ અધ્યાય ૨ સૂ. ૬.

આત્મામાં કાયમ રહે છે અથવા કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ પર્યંત કિંવા જીવન પર્યંત સ્થિર રહે છે, તે 'અવસ્થિત.'

૬. જળતરંગની માફક જે અવધિજ્ઞાન કદી ઘટે છે કદી વધે છે, કદી પ્રગટ થાય છે અને કદી તિરોહિત થાય છે, તે 'અનવસ્થિત.'

જે કે તીર્થંકરમાત્રને તથા કોઈ કોઈ અન્ય મનુષ્યોને પણ અવધિજ્ઞાન જન્મસિદ્ધ પ્રાપ્ત થાય છે, તથાપિ એ ગુણપ્રત્યય સમજવું જોઈએ. કેમ કે યોગ્ય ગુણ ન રહે તો એ અવધિજ્ઞાન જિંદગી સુધી કાયમ રહેતું નથી; જેવી રીતે દેવ અથવા નરકગતિમાં રહે છે. [૨૧-૨૩]

હવે મન:પર્યાયના ભેદો અને તેમનો તકાવત કહે છે:

ઋજુવિપુલમતી મન:પર્યાય: । ૨૪ ।

વિશુદ્ધ્યપ્રતિપાતાભ્યાં તદ્વિશેષ: । ૨૫ ।

ઋજુમતિ અને વિપુલમતિ એ બે મન:પર્યાય છે.

વિશુદ્ધિથી અને પુન:પતનના અભાવથી તે બન્નેમાં તકાવત છે.

મનવાળાં સંજી પ્રાણીઓ કોઈ પણ વસ્તુનું ચિંતન મનથી કરે છે. ચિંતનના સમયે ચિંતનીય વસ્તુના ભેદ પ્રમાણે ચિંતનકાર્યમાં પ્રવર્તેલું મન લિન્ન લિન્ન આકૃતિઓને ધારણ કરે છે. એ આકૃતિઓ જ મનના પર્યાય છે. અને એ માનસિક આકૃતિઓને સાક્ષાત્ જાણવાવાળું જ્ઞાન મન:પર્યાય જ્ઞાન છે. એ જ્ઞાનના બળથી ચિંતનશીલ મનની આકૃતિઓ જાણાય છે, પરંતુ ચિંતનીય વસ્તુ જાણી શકાતી નથી.

પ્ર૦—તો પછી શું ચિંતનીય વસ્તુએને મન:પર્યાયજ્ઞાની જાણી શકતો નથી ?

ઉ૦—જાણી શકે છે, પરંતુ પછીથી અનુમાન દ્વારા.

પ્ર૦—એ કેવી રીતે ?

ઉ૦—જેમ કોઈ કુશલ માણસ કોઈનો ચહેરો અથવા હાવ-લાવ પ્રત્યક્ષ જોઈ એના ઉપરથી એ વ્યક્તિના મનોગત ભાવો અને સામર્થ્યનું જ્ઞાન અનુમાનથી કરી લે છે, તે જ પ્રમાણે મન:પર્યાયજ્ઞાની મન:પર્યાયજ્ઞાનવડે કોઈના મનની આકૃતિએને પ્રત્યક્ષ જોઈ પછીથી અભ્યાસને લીધે એવું અનુમાન કરી લે છે કે આ વ્યક્તિએ અમુક વસ્તુનું ચિંતન કર્યું; કેમ કે એનું મન એ વસ્તુના ચિંતનના સમયે અવશ્ય થનારી અમુક પ્રકારની આકૃતિઓથી યુક્ત છે.

પ્ર૦—ઋજુમતિ અને વિપુલમતિનો શા અર્થ છે ?

ઉ૦—વિષયને જે સામાન્યરૂપે જાણે છે તે ‘ઋજુમતિ મન:પર્યાય’ અને જે વિશેષરૂપથી જાણે છે તે ‘વિપુલમતિ મન:પર્યાય.’

પ્ર૦—જે ઋજુમતિ સામાન્યગ્રાહી છે તો તો તે દર્શન જ થયું કહેવાય, એને જ્ઞાન શા માટે કહો છો ?

ઉ૦—તે સામાન્યગ્રાહી છે એનો અર્થ એટલો જ છે કે તે વિશેષો જાણે છે પરંતુ વિપુલમતિ જેટલા વિશેષોને જાણતું નથી.

ઋજુમતિની અપેક્ષાએ વિપુલમતિ મન:પર્યાયજ્ઞાન વિશુદ્ધતર હોય છે; કેમ કે તે ઋજુમતિ કરતાં સૂક્ષ્મતર અને અધિક વિશેષોને સ્ફુટ રીતે જાણી શકે છે. એ સિવાય એ બન્નેમાં એ પણ તફાવત છે કે ઋજુમતિ ઉત્પન્ન થયા

પછી કદાચિત્ ત્યાલ્યું પણ જાય છે, પરંતુ વિપુલમતિ ત્યાલ્યું જતું નથી અને કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ સુધી અવશ્ય રહે છે.

દિગ્ં ૦ ગ્રંથોમાં ૨૪મા સૂત્રમાં 'મનઃપર્યાય' શબ્દ છે, 'મનઃપર્યાય' નહિ. (૨૪-૨૫)

હવે અવધિ અને મનઃપર્યાયનો તફાવત કહે છે :

વિશુદ્ધિક્ષેત્રસ્વામિવિષયેભ્યોઽવધિમનઃપર્યાયયોઃ ।૨૬।

વિશુદ્ધિ ક્ષેત્ર, સ્વામી અને વિષય દ્વારા અવધિ અને મનઃપર્યાયનો તફાવત જાણવો જોઈ એ.

જો કે અવધિ અને મનઃપર્યાય એ બંને પારમાર્થિક વિકલ-અપૂર્ણ પ્રત્યક્ષરૂપે સમાન છે, છતાં એ બંનેમાં કેટલીક રીતે તફાવત છે. જેમ કે વિશુદ્ધિકૃત, ક્ષેત્રકૃત, સ્વામિકૃત અને વિષયકૃત. ૧. મનઃપર્યાયજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાનની અપેક્ષાએ પોતાના વિષયને બહુ સ્પષ્ટરૂપે જાણે છે એથી તે વિશુદ્ધતર છે. ૨. અવધિજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગથી તે આખા લોક સુધી છે, જ્યારે મનઃપર્યાયજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર તો માત્ર પોત્તર પર્વત પર્યંત જ છે. ૩. અવધિજ્ઞાનનો સ્વામી ચારે ગતિવાળો હોઈ શકે છે પરંતુ મનઃપર્યાયનો સ્વામી ફક્ત સંયત મનુષ્ય હોઈ શકે છે. ૪. અવધિનો વિષય કેટલાક પર્યાયો સાથે સંપૂર્ણ રૂપે દ્રવ્ય છે, પરંતુ મનઃપર્યાયનો વિષય તો ફક્ત એનો અનંતમો ભાગ (જુઓ સૂત્ર ૦ ૨૯) છે; અર્થાત્ માત્ર મનોદ્રવ્ય છે.

પ્ર૦—વિષય ઓછો હોવા છતાં પણ મનઃપર્યાય અવધિથી વિશુદ્ધતર મનાયું છે તેનું શું કારણ ?

૭૦—વિશુદ્ધિનો આધાર વિષયની ન્યૂનાધિકતા ઉપર નથી, કિંતુ વિષયમાં રહેલી ન્યૂનાધિક સૂક્ષ્મતાઓને જાણવા ઉપર છે. જેમ જે વ્યક્તિઓમાંથી એક એવી હોય કે જે અનેક શાસ્ત્રોને જાણે છે; અને બીજી ફક્ત એક શાસ્ત્રને જાણે છે. હવે જે અનેક શાસ્ત્રજ્ઞ કરતાં એક શાસ્ત્ર જાણતી વ્યક્તિ પોતાના વિષયની સૂક્ષ્મતાઓને અધિક જાણતી હોય, તો એનું જ્ઞાન પહેલી વ્યક્તિ કરતાં વિશુદ્ધ કહેવાય. એવી રીતે વિષય અલ્પ હોવા છતાં પણ એની સૂક્ષ્મતાઓને વિશેષ પ્રમાણમાં જાણતું હોવાથી મન:પર્યાય, અવધિ કરતાં વિશુદ્ધતર કહેવાય છે. (૨૬)

હવે પાંચે જ્ઞાનના ગ્રાહ્ય વિષયો કહે છે:

મતિશ્રુતયોર્નિબન્ધઃ સર્વદ્રવ્યેષ્વસર્વપર્યાયેષુ ।૨૭।
રૂપિષ્વવધેઃ ।૨૮।

તદનન્તમાગે મન:પર્યાયસ્ય ।૨૯।

સર્વદ્રવ્યપર્યાયેષુ કેવલસ્ય ।૩૦।

મતિ અને શ્રુતજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ - ગ્રાહ્યતા સર્વ-પર્યાયરહિત અર્થાત્ પરિમિત પર્યાયોથી યુક્ત સર્વ દ્રવ્યોમાં હોય છે.

અવધિજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ સર્વપર્યાયરહિત ફક્ત રૂપી - મૂર્ત દ્રવ્યોમાં હોય છે.

મન:પર્યાયજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ એ સર્વપર્યાયરહિત રૂપી દ્રવ્યના અનંતમા ભાગમાં હોય છે.

કેવલજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ બધાં દ્રવ્યોમાં અને બધા પર્યાયોમાં હોય છે.

મતિ અને શ્રુતજ્ઞાન દ્વારા રૂપી, અરૂપી બધાં દ્રવ્યો જાણી શકાય છે, પરંતુ એના પર્યાય તો કેટલાક જ જાણી શકાય છે; બધા નહિ.

પ્ર૦—ઉપરના કથનથી એમ સમજાય છે કે મતિ અને શ્રુતના ગ્રાહ્ય વિષયોમાં ન્યૂનાધિકતા છે જ નહિ એ ખરું છે ?

ઉ૦—દ્રવ્યરૂપ ગ્રાહ્યની અપેક્ષાએ તો બંનેના વિષયોમાં ન્યૂનાધિકતા નથી. પરંતુ પર્યાયરૂપ ગ્રાહ્યની અપેક્ષાએ બંનેના વિષયોમાં ન્યૂનાધિકતા અવશ્ય છે. ગ્રાહ્ય પર્યાયોમાં ઓછા-વત્તાપણું હોવા છતાં પણ ફક્ત એટલી સમાનતા છે કે તે બંને જ્ઞાન દ્રવ્યોના પરિમિત પર્યાયોને જ જાણી શકે છે, સંપૂર્ણ પર્યાયોને નહિ. મતિજ્ઞાન વર્તમાનગ્રાહી હોવાથી ઇન્દ્રિયોની શક્તિ અને આત્માની યોગ્યતા પ્રમાણે દ્રવ્યોના કેટલાક વર્તમાન પર્યાયોને જ ગ્રહણ કરી શકે છે; પરંતુ શ્રુતજ્ઞાન ત્રિકાળગ્રાહી હોવાથી ત્રણે કાળના પર્યાયોને થોડા-ધણા પ્રમાણમાં ગ્રહણ કરી શકે છે.

પ્ર૦—મતિજ્ઞાન ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોથી પેદા થાય છે અને ઇન્દ્રિયોમાં ફક્ત મૂર્ત દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરવાનું સામર્થ્ય હોય છે, તો પછી બધાં દ્રવ્યો મતિજ્ઞાનનાં ગ્રાહ્ય કેવી રીતે ગણાય ?

ઉ૦—મતિજ્ઞાન ઇન્દ્રિયોની માફક મનથી પણ થાય છે. અને મન, સ્વાનુભૂત અથવા શાસ્ત્રશ્રુત બધાં મૂર્ત, અમૂર્ત દ્રવ્યોનું ચિંતન કરે છે. આથી મનોજન્ય મતિજ્ઞાનની અપેક્ષાએ બધાં દ્રવ્યોને મતિજ્ઞાનનાં ગ્રાહ્ય માનવામાં કાંઈ વિરોધ નથી. (જો કે, દિગં ૦ અંથોમાં ૨૭મા સૂત્રમાં સર્વદ્રવ્યે ૦ ને બદલે માત્ર દ્રવ્યે ૦ એવું જ છે.)

૩૦—સ્વાનુભૂત અથવા શાસ્ત્રશ્રુત વિષયોમાં મનની દ્વારા મતિજ્ઞાન પણ થાય છે અને શ્રુતજ્ઞાન પણ થાય છે. તો બન્નેમાં ફરક શો રહ્યો ?

૩૦—જ્યારે માનસિક ચિંતન શબ્દોલ્લેખસહિત હોય ત્યારે શ્રુતજ્ઞાન, અને જ્યારે એનાથી રહિત હોય ત્યારે મતિજ્ઞાન.

પરમ પ્રકર્ષને પહોંચેલા જે પરમાવધિજ્ઞાનનું અલોકમાં પણ લોકપ્રમાણ અસંખ્યાત ખંડોને જેવાનું સામર્થ્ય છે, તે પણ ફક્ત મૂર્ત દ્રવ્યોનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે, અમૂર્તોનો નહિ. તેમ જ તે મૂર્ત દ્રવ્યોના પણ સમગ્ર પર્યાયોને જાણી શકતું નથી.

મન:પર્યાયજ્ઞાન પણ મૂર્ત દ્રવ્યોનો જ સાક્ષાત્કાર કરે છે, પરંતુ અવધિજ્ઞાન જેટલો નહિ. કેમ કે અવધિજ્ઞાન દ્વારા સર્વપ્રકારનાં પુદ્ગલદ્રવ્ય ગ્રહણ કરી શકાય છે; પરંતુ મન:પર્યાયજ્ઞાન દ્વારા તો ફક્ત મનરૂપ બનેલાં પુદ્ગલ અને તે પણ માનુષોત્તરક્ષેત્રની અંતર્ગત જ ગ્રહણ કરી શકાય છે. તેથી મન:પર્યાયજ્ઞાનનો વિષય અવધિજ્ઞાનના વિષયનો અનંતમે ભાગ કહ્યો છે. મન:પર્યાયજ્ઞાન ગમે તેટલું વિશુદ્ધ હોય છતાં પોતાનાં ગ્રાહ્ય દ્રવ્યોના સંપૂર્ણ પર્યાયોને જાણી શકતું નથી. જે કે મન:પર્યાયજ્ઞાન દ્વારા સાક્ષાત્કાર તો ફક્ત ચિંતનશીલ મૂર્ત મનનો થાય છે, છતાં પછી ધનાર અનુમાનથી તો એ મન દ્વારા ચિંતન કરેલાં મૂર્ત અમૂર્ત બધાં દ્રવ્યો જાણી શકાય છે.

મતિ આદિ ચારે જ્ઞાન ગમે તેટલાં શુદ્ધ હોય છતાં તે ચેતનાશક્તિના અપૂર્ણ વિકાસરૂપે હોવાથી એક પણ વસ્તુના સમગ્ર ભાવોને જાણવામાં અસમર્થ હોય છે. એવો નિયમ છે કે જે જ્ઞાન કોઈ એક વસ્તુના સંપૂર્ણ ભાવોને

જાણી શકે, તે બધી વસ્તુઓના સંપૂર્ણ ભાવોને પણ ગ્રહણ કરી શકે અને એ જ જ્ઞાન પૂર્ણ કહેવાય છે. એ જ કેવળજ્ઞાન કહેવાય છે. એ જ્ઞાન ચેતનાશક્તિના સંપૂર્ણ વિકાસ વખતે પ્રકટ થાય છે; તેથી એના અપૂર્ણતાજન્ય ભેદપ્રભેદ થતા નથી. કોઈ પણ એવી વસ્તુ નથી અથવા એવો ભાવ પણ નથી કે જે એની દ્વારા પ્રત્યક્ષ જાણી ન શકાય. એ કારણથી કેવળજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ બધાં દ્રવ્ય અને બધા પર્યાયોમાં મનાઈ છે. [૨૭-૩૦]

એક આત્મામાં એકી સાથે પ્રાપ્ત થતાં જ્ઞાનોત્તુ વર્ણનઃ
પકાદીનિ ભાજ્યાનિ યુગપદેકસ્મિન્ના ચતુર્ભ્યઃ ।૩૧।

એક આત્મામાં એક સાથે એકથી લઈ ચાર સુધી જ્ઞાન, લજ્જનાથી—અનિયત રૂપે થાય છે.

કોઈ આત્મામાં એક વખતે એક, કેટલાકમાં બે, કેટલાકમાં ત્રણ અને કેટલાકમાં એક સાથે ચાર સુધી જ્ઞાન સંભવે છે, પરંતુ પાંચે જ્ઞાન એકી સાથે કોઈમાં હોતાં નથી. જ્યારે એક હોય ત્યારે કેવળજ્ઞાન સમજવું જોઈએ, કેમ કે કેવળજ્ઞાન પરિપૂર્ણ હોવાથી એ સમયે અન્ય અપૂર્ણ બીજાં જ્ઞાનોનો સંભવ જ નથી. જ્યારે બે હોય છે ત્યારે મતિ અને શ્રુત; કેમ કે પાંચ જ્ઞાનમાંથી નિયત સહચારી એ બે જ્ઞાન જ છે. બાકીનાં ત્રણ એક બીજાને છોડીને પણ હોઈ શકે છે. જ્યારે ત્રણ જ્ઞાન હોય છે ત્યારે મતિ, શ્રુત અને અવધિ-જ્ઞાન અથવા મતિ, શ્રુત અને મનઃપર્યાયજ્ઞાન હોય છે; કેમ કે ત્રણ જ્ઞાનોનો સંભવ અપૂર્ણ અવસ્થામાં જ હોય છે અને એવે સમયે ભલે અવધિજ્ઞાન હોય અથવા તો મનઃપર્યાયજ્ઞાન હોય પણ મતિ અને શ્રુત બંને અવશ્ય હોય છે. જ્યારે

ચાર જ્ઞાન હોય છે ત્યારે મતિ, શ્રુત, અવધિ અને મનઃપર્યાય હોય છે. કેમ કે એ ચારે જ્ઞાન અપૂર્ણ અવસ્થામાં થતાં હોવાથી એકી સાથે હોઈ શકે છે. કેવળજ્ઞાનનું અન્ય કોઈ પણ જ્ઞાનની સાથે સાહચર્ય એટલા માટે નથી કે તે પૂર્ણ અવસ્થામાં પ્રકટે છે, અને ખીન્ન બધાં અપૂર્ણ અવસ્થામાં. પૂર્ણતા તથા અપૂર્ણતાનો પરસ્પર વિરોધ હોવાથી બંને અવસ્થાઓ એકી સાથે આત્મામાં હોતી નથી.

એ, ત્રણ અથવા ચાર જ્ઞાનોનો એકી સાથે સંભવ કહ્યો છે તે શક્તિની અપેક્ષાએ, પ્રવૃત્તિની અપેક્ષાએ નહિ.

પ્ર૦—એનો અર્થ શું ?

ઉ૦—જેમ મતિ, શ્રુત એ બે જ્ઞાનવાળો અથવા અવધિજ્ઞાન સહિત ત્રણ જ્ઞાનવાળો કોઈ આત્મા જે સમયે મતિજ્ઞાનની દ્વારા કોઈ વિષયને જાણવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે, તે સમયે તે આત્મા પોતાનામાં શ્રુતની શક્તિ અથવા અવધિની શક્તિ હોવા છતાં પણ એનો ઉપયોગ કરીને તે દ્વારા એમના વિષયોને જાણી શકતો નથી. એવી જ રીતે તે શ્રુતજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિને સમયે મતિ અથવા અવધિશક્તિને પણ કામમાં લઈ શકતો નથી. એ જ હકીકત મનઃપર્યાયની શક્તિના વિષયમાં સમજવી જોઈએ. સારાંશ એ છે કે, એક આત્મામાં એકી સાથે વધારેમાં વધારે ચાર જ્ઞાનશક્તિઓ હોય તો પણ એક સમયમાં કોઈ એક જ શક્તિ પોતાનું જાણવાનું કામ કરે છે, અન્ય શક્તિઓ એ સમયે નિષ્ક્રિય રહે છે.

કેવળજ્ઞાનને સમયે મતિ આદિ ચારે જ્ઞાન હોતાં નથી. આ સિદ્ધાંત સામાન્ય હોવા છતાં પણ એની ઉપપત્તિ બે રીતે કરવામાં આવે છે.

કેટલાક આચાર્યો કહે છે કે કેવળજ્ઞાનને સમયે મતિ આદિ ચારે જ્ઞાનશક્તિઓ હોય છે; પરંતુ તે સૂર્યના પ્રકાશ સમયે ગ્રહ, નક્ષત્ર આદિના પ્રકાશની માફક કેવળજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિથી દબાઈ જવાને લીધે પોતપોતાનું જ્ઞાનરૂપ કાર્ય કરી શકતી નથી. તેથી શક્તિઓ હોવા છતાં પણ કેવળજ્ઞાનના સમયે મતિ આદિ જ્ઞાનપર્યાયો હોતા નથી.

બીજા આચાર્યોનું કથન એવું છે કે મતિ આદિ ચારે જ્ઞાનશક્તિઓ આત્મામાં સ્વાભાવિક નથી; પરંતુ કર્મના ક્ષયોપશમરૂપ હોવાથી ઔપાધિક અર્થાત્ કર્મસાપેક્ષ છે, એથી જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો સર્વથા અભાવ થઈ ગયા બાદ એટલે કે જ્યારે કેવળજ્ઞાન પ્રકટ થાય છે ત્યારે તે ઔપાધિક શક્તિઓનો સંભવ જ હોતો નથી. એને લીધે કેવળજ્ઞાન વખતે કૈવલ્યશક્તિ સિવાય નથી હોતી અન્ય કોઈ જ્ઞાનશક્તિઓ, કે નથી હોતું તેઓનું મતિ આદિ જ્ઞાનપર્યાયરૂપ કાર્ય. [૩૧]

વિપર્યય જ્ઞાનનું નિર્ધારણ અને વિપર્યયતાનાં નિમિત્તો :

મતિશ્રુતાઽવધયો વિપર્યયશ્ચ ।૩૨।

સદસતોરવિશેષાદ્ યદ્દ્વચ્છોપલબ્ધેહન્મત્તવત્ ।૩૩।

મતિ, શ્રુત અને અવધિ એ ત્રણ વિપર્યય—
અજ્ઞાનરૂપ પણ હોય છે.

વાસ્તવિક અને અવાસ્તવિકનો તફાવત ન જાણવાથી યદ્દ્વચ્છોપલબ્ધિ—વિચારશૂન્ય ઉપલબ્ધિના કારણથી ઉન્મત્તની પેઠે જ્ઞાન પણ અજ્ઞાન જ છે.

મતિ, શ્રુત આદિ પાંચે, ચેતનાશક્તિના પર્યાય છે. એમનું કાર્ય પોતપોતાના વિષયને પ્રકાશિત કરવો એ છે. એથી તે બધાં જ્ઞાન કહેવાય છે, પરંતુ એમાંથી પહેલાં ત્રણ, જ્ઞાન અને અજ્ઞાન રૂપ મનાયાં છે; જેમ કે, મતિજ્ઞાન, મતિ-અજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, શ્રુતઅજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, અવધિઅજ્ઞાન —વિભંગજ્ઞાન.

પ્ર૦—મતિ, શ્રુત, અને અવધિ એ ત્રણ પર્યાય પોતપોતાના વિષયનો બોધ કરાવતા હોવાથી જો તેઓ જ્ઞાન કહેવાય છે, તો પછી તેમને અજ્ઞાન કેમ કહેવામાં આવે છે ? કેમ કે જ્ઞાન અને અજ્ઞાન એ બન્ને શબ્દ પરસ્પર વિરુદ્ધ અર્થના વાચક હોવાથી એક જ અર્થમાં પ્રકાશ અને અંધકાર શબ્દની માફક લાગુ પડી શકે નહિ.

ઉ૦—અલબત્ત એ ત્રણે પર્યાય લૌકિક સંકેત પ્રમાણે જ્ઞાન તો છે જ; પરંતુ અહીંયાં એમને જ્ઞાન અને અજ્ઞાન-રૂપ કહ્યા છે તે શાસ્ત્રીય સંકેત પ્રમાણે. આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રનો એ સંકેત છે કે મિથ્યાદષ્ટિના મતિ, શ્રુત અને અવધિ એ ત્રણે જ્ઞાનાત્મક પર્યાયો અજ્ઞાન જ છે, અને સમ્યગ્દષ્ટિના ઉક્ત ત્રણે પર્યાયો જ્ઞાન જ માનવા જોઈએ.

પ્ર૦—એ અસંભવિત છે કે ફક્ત સમ્યગ્દષ્ટિ આત્મા જ પ્રામાણિક વ્યવહાર ચલાવે છે અને મિથ્યાદષ્ટિ ચલાવતા નથી. એ પણ અસંભવિત છે કે સમ્યગ્દષ્ટિને સંશય તેમ જ ભ્રમસ્વરૂપ મિથ્યાજ્ઞાન બિલકુલ ન જ હોય અને મિથ્યાદષ્ટિને તે હંમેશાં હોય જ. એ પણ બરાબર નથી કે ઇદ્રિયાદિ સાધન સમ્યગ્દષ્ટિનાં તો પૂર્ણ તથા નિર્દોષ જ હોય અને મિથ્યા-દષ્ટિનાં અપૂર્ણ તથા દુષ્ટ જ હોય. એ પણ કોણ કહી શકે

એમ છે કે વિજ્ઞાન, સાહિત્ય આદિ વિષયો ઉપર અપૂર્વ પ્રકાશ નાખનારા અને એનો યથાર્થ નિર્ણય કરનારા બધા સમ્યક્દષ્ટિ છે ? તેથી એ પ્રશ્ન થાય છે કે અધ્યાત્મશાસ્ત્રના પૂર્વોક્ત જ્ઞાન અજ્ઞાન સંબંધી સંકેતનો શો આધાર છે ?

ઉ૦—આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રનો આધાર આધ્યાત્મિક દષ્ટિ છે; લૌકિક દષ્ટિ નથી. જીવ એ પ્રકારના છે : કેટલાક મોક્ષાભિમુખ અને કેટલાક સંસારાભિમુખ. મોક્ષાભિમુખ આત્માઓમાં સમભાવની માત્રા અને આત્મવિવેક હોય છે, એથી તે પોતાના બધા જ્ઞાનનો ઉપયોગ સમભાવની પુષ્ટિમાં જ કરે છે; સાંસારિક વાસનાની પુષ્ટિમાં નહિ એ કારણથી લૌકિક દષ્ટિએ એમનું જ્ઞાન ગમે તેટલું અદ્ય હોય તો પણ તે જ્ઞાન કહેવાય છે. એનાથી જીલટું સંસારાભિમુખ આત્માઓનું જ્ઞાન ગમે તેટલું વિશાળ અને સ્પષ્ટ હોય છતાં તે સમભાવનું પોષક ન હોવાથી જેટલા પરિમાણમાં સાંસારિક વાસનાનું પોષક હોય છે એટલા પરિમાણમાં અજ્ઞાન કહેવાય છે. જેમ કોઈ ઉન્મત્ત મનુષ્ય સોનાને સોનું અને લોહાને લોહું સમજી યથાર્થ જ્ઞાન મેળવી લે છે; પરંતુ ઉન્માદના કારણથી તે સત્ય અસત્યનો તફાવત જાણવામાં અસમર્થ હોય છે, આથી એનું સાચું જૂઠું બધું જ્ઞાન વિચારશૂન્ય અથવા અજ્ઞાન જ કહેવાય છે, તેમ સંસારાભિમુખ આત્મા ગમે તેટલા અધિક જ્ઞાનવાળો હોય છતાં એ આત્માના વિષયમાં આંધળો હોવાથી એનું બધું લૌકિક જ્ઞાન આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ અજ્ઞાન જ છે.

સારાંશ કે, ઉન્મત્ત મનુષ્યને અધિક વિભૂતિ પણ મળી આવે અને કદાચિત્ વસ્તુનો યથાર્થ ઓધ પણ થઈ જાય તોયે એનો ઉન્માદ વધ્યા જ કરે છે; એ રીતે જ

મિથ્યાદષ્ટિવાળો આત્મા રાગદ્વેષની તીવ્રતા અને આત્મા વિષેના અજ્ઞાનને લીધે પોતાના વિશાળ જ્ઞાનરાશિનો ઉપયોગ પણ ફક્ત સાંસારિક વાસનાની પુષ્ટિમાં કરે છે; એથી એના જ્ઞાનને અજ્ઞાન કહે છે. એનાથી ઊલટું સમ્યક્દષ્ટિવાળો આત્મા રાગદ્વેષની તીવ્રતા ન હોવાથી અને આત્મજ્ઞાન હોવાથી પોતાના થોડા પણ લૌકિક જ્ઞાનનો ઉપયોગ આત્માની તૃપ્તિમાં કરે છે; એથી એના જ્ઞાનને જ્ઞાન કહે છે. આનું નામ આધ્યાત્મિક દષ્ટિ. [૩૨-૩૩]

હવે નયના ભેદો કહે છે :

નૈગમસંગ્રહવ્યવહારર્જુસૂત્રશબ્દા નયાઃ । ૩૪ ।

આઘશબ્દૌ દ્વિત્રિભેદૌ । ૩૫ ।

નૈગમ, સંગ્રહ, વ્યવહાર, ઋણુસૂત્ર અને શબ્દ એ પાંચ નય છે.

આઘ એટલે નૈગમના એ અને શબ્દના ત્રણ ભેદ છે.

નયના ભેદોની સંખ્યા વિષે કોઈ એક જ પરંપરા નથી. એની ત્રણ પરંપરાઓ જોવામાં આવે છે. એક પરંપરા સીધી રીતે પહેલેથી જ સાત ભેદો વર્ણવે છે. જેમ કે: ૧. નૈગમ ૨. સંગ્રહ ૩. વ્યવહાર ૪. ઋણુસૂત્ર ૫. શબ્દ ૬. સમભિરૂઢ અને ૭. એવંભૂત. આ પરંપરા આગમોમાં અને દ્વિગંબરીય ગ્રંથોમાં છે. બીજી પરંપરા સિદ્ધસેન દિવાકરની છે. તે નૈગમને છોડી બાકીના છ ભેદો સ્વીકારે છે. ત્રીજી પરંપરા પ્રસ્તુત સૂત્રો અને તેના ભાષ્યમાં છે.

તે પ્રમાણે નયના મૂળ પાંચ ભેદો અને પછી પાંચમા શબ્દનયના સાંપ્રત, સમભિરૂઢ અને એવંભૂત એવા ત્રણ ભેદો છે.

નયોનું નિરૂપણ એટલે શું ? : કોઈ એક કે અનેક વસ્તુ વિષે એક જ કે અનેક મતુષ્યો અનેક પ્રકારના વિચારો કરે છે. એ બધા વિચારો વ્યક્તિરૂપે જ્ઞેતાં અપરિમિત છે. તેથી તે બધાંનું એક એક લઈને લાન કરવું અશક્ય હોવાથી તેનું અતિદૂંકાણુ કે અતિલંબાણુ છોડી મધ્યમ માર્ગે પ્રતિપાદન કરવું એ જ નયોનું નિરૂપણ છે. નયોનું નિરૂપણ એટલે વિચારોનું વર્ગીકરણ. નયવાદ એટલે વિચારોની મોમાંસા. આ વાદમાં માત્ર વિચારોનાં કારણો, તેનાં પરિણામો કે તેના વિષયોની જ ચર્ચા નથી આવતી, પણ એમાં પરસ્પર વિરોધી દેખાતા અને છતાં વાસ્તવિક રીતે જ્ઞેતાં અવિરોધી એવા વિચારોના અવિરોધીપણાના કારણનું ગવેષણુ મુખ્યપણુ હોય છે. તેથી દૂંકામાં નયવાદની વ્યાખ્યા એમ આપી શકાય કે વિરોધી દેખાતા વિચારોના વાસ્તવિક અવિરોધનું મૂળ તપાસનાર અને તેમ કરી તેવા વિચારોનો સમન્વય કરનાર શાસ્ત્ર. દાખલા તરીકે એક આત્માના જ વિષયમાં પરસ્પર વિરોધી મંતવ્યો મળે છે. ક્યાંક ‘આત્મા એક છે’ એવું કથન છે, તો ક્યાંક ‘અનેક છે’ એવું કથન છે. એકપણું અને અનેકપણું પરસ્પર વિરોધી દેખાય છે. એવી સ્થિતિમાં આ વિરોધ વાસ્તવિક છે કે નહિ અને જ્ઞે વાસ્તવિક ન હોય તો તેની સંગતિ શી છે ? એની શોધ નયવાદે કરીને એવો સમન્વય કર્યો છે કે વ્યક્તિની દૃષ્ટિએ આત્મતત્ત્વ અનેક છે, પણ શુદ્ધચૈતન્યની દૃષ્ટિએ તે એક જ છે. આવો

સમન્વય કરી નયવાદ પરસ્પર વિરોધી દેખાતાં વાક્યોનો અવિરોધ - એકવાક્યતા સાધે છે. એ જ રીતે આત્માના વિષયમાં નિત્યપણા અને અનિત્યપણા તેમ જ કર્તાપણા અને અકર્તાપણાના મતોનો અવિરોધ પણ નયવાદ ધટાવે છે. આવા અવિરોધનું મૂળ વિચારકની દષ્ટિ - તાત્પર્યમાં રહેલું હોય છે. એ દષ્ટિને પ્રસ્તુત શાસ્ત્રમાં 'અપેક્ષા' નામથી ઓળખવામાં આવે છે, તેથી નયવાદ, અપેક્ષાવાદ પણ કહેવાય છે.

નયવાદની જુદી દેશના શા માટે અને તેને લીધે વિશેષતા શા માટે? : પ્રથમ કરવામાં આવેલા જ્ઞાનનિરૂપણમાં શ્રુતની^૧ ચર્ચા આવી જાય છે. શ્રુત એ વિચારાત્મક જ્ઞાન છે અને નય પણ એક જાતનું વિચારાત્મક જ્ઞાન જ છે. તેથી નય એ શ્રુત જ્ઞાનમાં સમાઈ જાય છે. માટે જ પહેલો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે શ્રુતનું નિરૂપણ કર્યા પછી નયોને તેથી જુદા પાડી નયવાદની જુદી દેશના શા માટે કરવામાં આવે છે? જૈન તત્ત્વજ્ઞાનની એક વિશેષતા નયવાદને લીધે માનવામાં આવે છે; પણ નયવાદ એટલે તો શ્રુત અને શ્રુત એટલે આગમ પ્રમાણ. જૈનેતર દર્શનોમાં પણ પ્રમાણ્યચર્યા અને તેમાંયે વળી આગમ પ્રમાણનું નિરૂપણ છે જ. એટલે ખીજે પ્રશ્ન સહજ રીતે જ ઉદ્ભવે છે કે જ્યારે ઘટર દર્શનોમાં આગમ પ્રમાણને સ્થાન છે ત્યારે આગમ પ્રમાણમાં સમાવેશ પામતા નયવાદની ફક્ત જુદી દેશનાને કારણે જૈન તત્ત્વજ્ઞાનની વિશેષતા કેમ માની શકાય? અથવા એમ કહો કે જૈન દર્શનના

૧. જુઓ અધ્યાય ૧, સૂત્ર ૨૦

પ્રવર્તકોએ શ્રુત પ્રમાણ ઉપરાંત નયવાદની જુદી સ્વતંત્ર દેશના કરી તે શા ઉદ્દેશથી ?

શ્રુત અને નય બંને વિચારાત્મકજ્ઞાન છે ખરાં, છતાં બંનેમાં તફાવત છે; અને તે એ કે કોઈ પણ વિષયને સર્વાંશે સ્પર્શ કરનાર અથવા તેને સર્વાંશે સ્પર્શવાનો પ્રયત્ન કરનાર વિચાર તે શ્રુત; અને તે વિષયને માત્ર એક અંશે જ સ્પર્શ કરી એસી રહેનાર વિચાર તે નય. આ કારણથી નયને સ્વતંત્ર રીતે પ્રમાણ ન કહી શકાય; છતાં તે અપ્રમાણ પણ નથી જ. જેમ આંગળીનું ટેરવું એ આંગળી ન કહેવાય તેમ આંગળી નથી એમ પણ ન કહેવાય; છતાં એ અંગુલીનો અંશ તો છે જ. તેમ નય પણ શ્રુત પ્રમાણનો અંશ છે. વિચારની ઉત્પત્તિનો ક્રમ અને તેનાથી થતો વ્યવહાર એ બંને દષ્ટિએ નયનું નિરૂપણ શ્રુત પ્રમાણથી છૂટું પાડી કરવામાં આવેલું છે. કોઈપણ વિષય પરત્વે અંશે અંશે વિચાર ઉત્પન્ન થઈને જ છેવટે તે વિશાળતા કે સમગ્રતામાં પરિણમે છે. જે ક્રમે વિચાર ઉત્પન્ન થાય છે તે જ ક્રમે તત્ત્વબોધના ઉપાય તરીકે તેનું વર્ણન કરવું જોઈએ, એમ માનતાં સ્વાભાવિક રીતે જ નયનું નિરૂપણ શ્રુત પ્રમાણથી જુદું કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. વળી કોઈ પણ એક વિષયમાં ગમે તેટલું સમગ્ર જ્ઞાન હોય છતાં વ્યવહારમાં તેનો ઉપયોગ તો અંશે અંશે જ થવાનો, તેથી પણ સમગ્રવિચારાત્મક શ્રુત કરતાં અંશવિચારાત્મક નયનું નિરૂપણ જુદું કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે.

જો કે જૈનેતર દર્શનોમાં આગમ પ્રમાણની ચર્ચા છે. છતાં તે જ પ્રમાણમાં સમાઈ જતા નયવાદની જુદી પ્રતિષ્ઠા જૈન દર્શને કરી તેનું કારણ નીચે પ્રમાણે છે, અને એ જ

કારણ તેની વિશેષતા માટે બસ છે. મનુષ્યની જ્ઞાનવૃત્તિ સામાન્ય રીતે અધૂરી હોય છે અને અસ્મિતા-અભિનિવેશ સામાન્ય રીતે વિશેષ હોય છે. તેથી જ્યારે કોઈ પણ બાબતમાં તે અમુક વિચાર કરે છે ત્યારે તે વિચારને છેવટનો અને સંપૂર્ણ માનવા તે પ્રેરાય છે. આ પ્રેરણાથી તે બીજાના વિચારને સમજવાની ધીરજ ખોઈ એસે છે અને છેવટે પોતાના આંશિક જ્ઞાનમાં સંપૂર્ણતાનો આરોપ કરી લે છે. આવા આરોપને લીધે એક જ વસ્તુ પરત્વે સાચા પણ જુદા જુદા વિચાર ધરાવનારાઓ વચ્ચે અથડામણ ઊભી થાય છે અને તેને લીધે પૂર્ણ અને સત્ય જ્ઞાનનું દ્વાર બંધ થઈ જાય છે.

એક દર્શન આત્મા વગેરે કોઈ પણ વિષયમાં પોતે માન્ય રાખેલ પુરુષના એકદેશીય વિચારને જ્યારે સંપૂર્ણ માની લે છે, ત્યારે તે જ વિષયમાં વિરોધી પણ યથાર્થ વિચાર ધરાવનાર બીજા દર્શનને તે અપ્રમાણ કહી અવગણે છે. આ જ રીતે બીજું દર્શન પહેલાં અને એ જ રીતે એ બંને ત્રીજાને અવગણે છે. પરિણામે સમતાની જગાએ વિષમતા અને વિવાદ ઊભાં થાય છે. તેથી સત્ય અને પૂર્ણ જ્ઞાનનું દ્વાર ઉઘાડવા અને વિવાદ દૂર કરવા નયવાદની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી છે; અને તે દ્વારા એમ સૂચવવામાં આવ્યું છે કે દરેક વિચારક પોતાના વિચારને આગમ પ્રમાણ કહ્યા પહેલાં તપાસી જુએ કે તે વિચાર પ્રમાણની કોટિએ મુકાય તેવો સર્વાંશી છે કે નહિ. આવું સૂચન કરવું એ જ એ નયવાદ દ્વારા જૈન દર્શનની વિશેષતા છે.

સામાન્ય લક્ષણ : કોઈ પણ વિષયનું સાપેક્ષપણે નિરૂપણ કરનાર વિચાર એ નય.

નયના ટૂંકમાં એ ભેદ પાડવામાં આવે છે : ૧. દ્રવ્યાર્થિક અને ૨. પર્યાયાર્થિક.

જગતમાંની નાની મોટી બધી વસ્તુઓ એક બીજાની છેક જ અસમાન નથી જણાતી. તેમ જ એ બધી છેક જ એકરૂપ પણ નથી અનુભવાતી. એમાં સમાનતા અને અસમાનતાના બંને અંશો દેખાય છે. તેથી જ વસ્તુમાત્રને સામાન્યવિશેષ ઉભયાર્થક કહેવામાં આવે છે. માનની સુદ્ધિ પણ ધણી વાર વસ્તુઓના માત્ર સામાન્ય અંશ તરફ ઢળે છે, તો ધણી વાર વિશેષ અંશ તરફ. જ્યારે તે સામાન્યઅંશગામી હોય ત્યારે તેનો તે વિચાર 'દ્રવ્યાર્થિકનય' અને જ્યારે વિશેષઅંશગામી હોય ત્યારે તેનો તે વિચાર 'પર્યાયાર્થિકનય' કહેવાય છે. બધી સામાન્ય દષ્ટિઓ કે બધી વિશેષ દષ્ટિઓ પણ એકસરખી નથી હોતી, તેમાં પણ અંતર હોય છે. એ જણાવવા ખાતર આ બે દષ્ટિઓના પણ ટૂંકમાં ભાગો પાડવામાં આવ્યા છે. દ્રવ્યાર્થિકતા ત્રણ અને પર્યાયાર્થિકતા ચાર એમ એકંદર સાત ભાગો પડે છે, અને તે જ સાત નય છે. દ્રવ્યદષ્ટિમાં વિશેષ કે પર્યાયદષ્ટિમાં દ્રવ્ય નથી આવતું એમ તો નથી જ; પણ એ દષ્ટિવિભાગ ગૌણપ્રધાનભાવની અપેક્ષાએ સમજવો જોઈએ.

૩૦—ઉપર કહેલ બંને નયોને સરળ દાખલાથી સમજવો.

ઉ૦—ગમે ત્યાં, ગમે ત્યારે અને ગમે તે સ્થિતિમાં રહી દરિયા તરફ નજર ફેંકતાં જ્યારે પાણીનો રંગ, સ્વાદ, તેનું જાંડાણ કે છીછરાપણું, તેનો વિસ્તાર કે સીમા વગેરે તેની

કોઈ પણ વિશેષતા તરફ જ ધ્યાન ન જાય અને માત્ર પાણી પાણી તરફ ધ્યાન જાય, ત્યારે તે માત્ર પાણીનો સામાન્ય વિચાર કહેવાય; અને તે જ, પાણી વિષે દ્રવ્યાર્થિકનય છે. આથી ઊલટું જ્યારે રંગ, સ્વાદ વગેરે વિશેષતાઓ તરફ ધ્યાન જાય, ત્યારે તે વિચાર પાણીની વિશેષતાઓનો હોવાથી તેને પાણી વિષે પર્યાયાર્થિકનય કહી શકાય. જેમ પાણી તેમ જ ખીજી ભૌતિક વસ્તુઓમાં પણ એ જ પ્રમાણે ઘટાવી શકાય. જુદા જુદા સ્થળ ઉપર ફેલાયેલ એક જાતની પાણી જેવી ખીજી અનેક વસ્તુઓ વિષે જેમ સામાન્યગામી અને વિશેષગામી વિચારો સંભવે છે, તેમ જ ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય એ ત્રિકાળરૂપ અપાર પટ ઉપર પથરાયેલ કોઈ એક જ આત્માદિ વસ્તુ વિષે સામાન્યગામી અને વિશેષગામી વિચાર સંભવે છે. કાળ અને અવસ્થાભેદોનાં ચિત્રો તરફ ધ્યાન ન આપતાં માત્ર શુદ્ધ ચેતના તરફ ધ્યાન અપાય ત્યારે તે, તે વિષયનો દ્રવ્યાર્થિકનય કહેવાય અને એ ચેતના ઉપરની દેશકાળાદિકૃત વિવિધ દશાઓ તરફ ધ્યાન જાય ત્યારે તે, તે વિષયનો પર્યાયાર્થિકનય સમજવો.

વિશેષ મેદોનું સ્વરૂપ : ૧. જે વિચાર, લૌકિક શ્રદ્ધિ અને લૌકિક સંસ્કારના અનુસરણમાંથી જન્મે છે, તે નૈગમનય.

૨. જે વિચાર જુદી જુદી અનેક પ્રકારની વસ્તુઓને અને અનેક વ્યક્તિઓને કોઈ પણ જાતના સામાન્ય તત્ત્વની ભૂમિકા ઉપર ગોઠવી એ બધાને એકરૂપે સંકેલી લે છે તે સંગ્રહનય.

૩. જે વિચાર સામાન્ય તત્ત્વ ઉપર એકરૂપે ગોઠવાવાયેલી વસ્તુઓના વ્યાવહારિક પ્રયોજન પ્રમાણે ભેદ પાડે છે

તે વ્યવહારનય. આ ત્રણે નયનો ઉદ્દગમ દ્રવ્યાર્થિકની ભૂમિકામાં રહેલો છે તેથી એ ત્રણ 'દ્રવ્યાર્થિક પ્રકૃતિ' કહેવાય છે.

પ્ર૦—આગળના નયોની વ્યાખ્યા આપ્યા પહેલાં ઉપ-
રના ત્રણ નયને દાખલાઓ આપી વધારે સ્પષ્ટ કરો.

ઉ૦—દેશકાળના અને લોકસ્વભાવના ભેદની વિવિધતાને લીધે લોકરૂઢિઓ તેમ જ તજજન્ય સંસ્કારો અનેક જાતના હોય છે. તેથી તેમાંથી જન્મેલો નૈગમનય પણ અનેક પ્રકારનો હોઈ તેના દાખલાઓ વિવિધ પ્રકારના મળી આવે છે, અને ખીજા પણ તેવા જ કલ્પી શકાય. કંઈકામ કરવાના સંકલ્પથી જતા કોઈ માણસને પૂછીએ કે તમે ક્યાં જાઓ છો? તો ઉત્તરમાં તે કહે છે કે, હું કુહાડો લેવા કે કલમ લેવા જઈ છું. આવો ઉત્તર આપનાર ખરી રીતે હજી કુહાડાના હાથા માટેનું લાકડું લેવા અને કલમ માટે યજુ લેવા જતો હોય છે, ત્યારે પણ ઉપર પ્રમાણે જવાબ આપે છે; અને પૂછનાર એ ઉત્તર વગર વાંધે સમજી લે છે. આ એક લોકરૂઢિ છે. ન્યાત જાત છોડી લિક્ષુ અનેક કોઈ વ્યક્તિને જ્યારે પૂર્વાશ્રમના બ્રાહ્મણ વર્ણથી ઝોળખવામાં આવે છે ત્યારે પણ આ બ્રાહ્મણ શ્રમણ છે એ કથન વગર વાંધે સ્વી-કારી લેવાય છે. ચૈત્ર શુકલ નવમી કે ત્રયોદશીનો દિવસ આવતાં, હજારો વર્ષ અગાઉ વ્યતીત થઈ ગયેલ રામચંદ્ર કે મહાવીરના જન્મદિવસ તરીકે લોકો એ દિવસને ઝોળખે છે, અને જન્મદિવસ માની તે પ્રમાણે વ્યવહાર કરે છે એ પણ એક જાતની લોકરૂઢિ છે. જ્યારે કોઈ અમુક અમુક માણસો ટોળાબંધ થઈ લડતાં હોય ત્યારે લોકો તે માણસોની નિવાસભૂમિને લડનાર તરીકે ઝોળખાવતાં ઘણી વાર કહે છે

કે, 'હિંદુસ્તાન લહે છે' 'ચીન લહે છે, ધત્યાદિ અને એ કથનનો ભાવ સાંભળનાર સમજ લે છે. આ પ્રમાણે વિવિધ લોકરૂઢિઓમાંથી પડેલા સંસ્કારને પરિણામે જે વિચારો જન્મે છે, તે બધા નૈગમનયને નામે પહેલી શ્રેણીમાં મૂકવામાં આવે છે.

જડ, ચેતન રૂપ અનેક વ્યક્તિઓમાં જે સદ્ગુણ સામાન્યતત્ત્વ રહેલું છે તે તત્ત્વ ઉપર નજર રાખી બીજા વિશેષોને લક્ષ્યમાં ન લેતાં એ બધી વિવિધ વ્યક્તિઓને એકરૂપે સમજ એમ વિચારવામાં આવે કે વિશ્વ બધું સદ્ગુણ છે. કારણ કે સત્તા વિનાની કોઈ વસ્તુ જ નથી. ત્યારે તે સંગ્રહનય થયો કહેવાય. એ જ પ્રમાણે કપડાંની વિવિધ જાતો અને વ્યક્તિઓને લક્ષ્યમાં ન લઈ માત્ર કપડાંપણાંનું સામાન્ય તત્ત્વ નજર સામે રાખી વિચારવામાં આવે કે આ સ્થળે એક કાપડ જ છે, ત્યારે તે સંગ્રહનય થયો કહેવાય. સંગ્રહનયના સામાન્ય તત્ત્વ પ્રમાણે ચડતા ઊતરતા અનંત દાખલાઓ કદપી શકાય. સામાન્ય જેટલું વિશાળ તેટલો તે સંગ્રહનય વિશાળ, અને સામાન્ય જેટલું નાનું તેટલો તે સંગ્રહનય ટૂંકો. પણ જે જે વિચારો સામાન્ય તત્ત્વને લઈ વિવિધ વસ્તુઓનું એકીકરણ કરવા તરફ પ્રવર્તતા હોય, તે બધા જ સંગ્રહનયની શ્રેણીમાં મૂકી શકાય.

વિવિધ વસ્તુઓને એકરૂપે સાંકળી લીધા પછી પણ જ્યારે તેમની વિશેષ સમજ આપવાની હોય છે કે તેમનો વ્યવહારુ ઉપયોગ કરવાનો પ્રસંગ આવે છે, ત્યારે તેમનો વિશેષરૂપે ભેદ કરી પૃથક્કરણ કરવું પડે છે. કપડું કહેવાથી જુદી જુદી જાતનાં કપડાંઓની સમજ નથી પડતી અને માત્ર ખાદી લેવા

ઠ ચ્છનાર, કપડાંનો વિભાગ કર્યાં સિવાય તે મેળવી નથી શકતો, કેમકે કપડું અનેક જાતનું છે. તેથી ખાદીનું કપડું, મિલનું કપડું એવા ભેદો કરવા પડે છે. એ જ રીતે તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રદેશમાં સદૃશ વસ્તુ જડ અને ચેતન એમ બે પ્રકારની છે અને ચેતન તત્ત્વ પણ સંસારી અને મુક્ત એમ બે પ્રકારનું છે વગેરે પૃથક્કરણ કરવું પડે છે. આ જાતના પૃથક્કરણો-મુખ્ય અથવા વિચારો વ્યવહારનયની શ્રેણિમાં મૂકવામાં આવે છે.

ઉપર જણાવેલ દાખલાઓ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે નૈગમનય એ લોકરૂઢિ ઉપર આધાર રાખતો હોવાથી અને લોકરૂઢિ આરોપ ઉપર નભતી હોવાથી તેમ જ આરોપ એ સામાન્ય તત્ત્વાશ્રયી હોવાથી નૈગમનયમાં સામાન્યગામીપણું સ્પષ્ટ છે. સંગ્રહનય તો સીધી રીતે જ એકીકરણ રૂપ બુદ્ધિ-વ્યાપાર હોવાથી સામાન્યગામી છે જ; વ્યવહારનય એ પૃથક્કરણો-મુખ્ય બુદ્ધિવ્યાપાર હોવા છતાં તે ક્રિયા સામાન્યની ભિત્તિ ઉપર થતી હોવાથી તે પણ સામાન્યગામી છે જ. આમ હોવાથી જ એ ત્રણે નયોને દ્રવ્યાર્થિકનયના ભેદ તરીકે વર્ણવવામાં આવે છે.

પ્ર૦—ઉક્ત ત્રણે નયોમાં અંદરોઅંદર તફાવત કે તેમનો સંબંધ શો છે ?

ઉ૦—નૈગમનયનો વિષય સૌથી વધારે વિશાળ છે; કારણ કે તે સામાન્ય-વિશેષ બંનેને લોકરૂઢિ પ્રમાણે ક્યારેક ગૌણભાવે તો ક્યારેક મુખ્યભાવે અવલંબે છે. સંગ્રહનો વિષય નૈગમથી ઓછો છે; કારણ તે માત્ર સામાન્યલક્ષી છે. અને વ્યવહારનો વિષય તો સંગ્રહથી પણ ઓછો છે; કેમ કે તે સંગ્રહનયે સંકલિત કરેલા વિષય ઉપર જ અમુક વિશેષતાઓને

આધારે પૃથક્કરણ કરતો હોવાથી માત્ર વિશેષગામી છે. આ રીતે ત્રણેનું વિષયક્ષેત્ર ઉત્તરોત્તર દૂંકાતું જતું હોવાથી તેમનો અંદર અંદર પૌર્વાપર્ય સંબંધ છે જ. સામાન્ય, વિશેષ અને તે ઉભયના સંબંધનું ભાન નૈગમનય કરાવે છે. એમાંથી જ સંગ્રહનય જન્મ લે છે અને સંગ્રહની ભીંત ઉપર જ વ્યવહારનું ચિત્ર ખેંચાય છે.

પ્ર૦—ઉપરની ઢાંચે બાકીના ચાર નયોની વ્યાખ્યા, તેના દાખલાઓ અને બીજી સમજૂતી આપો.

ઉ૦—૧. જે વિચાર ભૂત અને ભવિષ્ય કાળને બાબુએ મૂકી માત્ર વર્તમાનને સ્પર્શ કરે, તે ઋજુસૂત્રનય.

૨. જે વિચાર શબ્દપ્રધાન બની ફેટલાક શાબ્દિક ધર્મો તરફ ઢળી તે પ્રમાણે અર્થભેદ કલ્પે, તે શબ્દનય.

૩. જે વિચાર શબ્દની વ્યુત્પત્તિને આધારે અર્થભેદ કલ્પે, તે સમભિરૂઢનય.

૪. જે વિચાર, શબ્દથી ફલિત થતો અર્થ ઘટતો હોય ત્યારે જ તે વસ્તુને તે રૂપે સ્વીકારે; બીજી વખતે નહિ, તે એવંમૂતનય.

જે કે માનવી કલ્પના ભૂત અને ભવિષ્યને છેક જ છોડી નથી ચાલી શકતી, છતાં ધણી વાર મનુષ્યબુદ્ધિ તાત્કાલિક પરિણામ તરફ ઢળી માત્ર વર્તમાન તરફ વલણ પકડે છે. આવી સ્થિતિમાં તે એમ માનવા પ્રેરાય છે કે જે ઉપસ્થિત છે તે જ સત્ય છે, તે જ કાર્યકારી છે અને ભૂત કે ભાવી વસ્તુ અત્યારે કાર્યસાધક ન હોવાથી શૂન્યવત્ છે. વર્તમાન સમૃદ્ધિ સુખનું સાધન થતી હોવાથી તેને સમૃદ્ધિ કહી શકાય, પણ ભૂત સમૃદ્ધિનું સ્મરણ કે ભાવી સમૃદ્ધિની કલ્પના એ

વર્તમાનમાં સુખ સગવડ પૂરાં ન પાડતી હોવાથી એને સમૃદ્ધિ કહી ન શકાય. એ જ રીતે જે છોકરો હયાત હોઈ માતાપિતાની સેવા કરે, તે પુત્ર છે; પણ જે છોકરો ભૂત કે ભાવી હોઈ આજે નથી, તે પુત્ર જ નથી. આ જાતના માત્ર વર્તમાનકાળ પૂરતા વિચારો ઋજુસૂત્રનયની કોટિમાં મૂકવામાં આવે છે.

ન્યારે વિચારના ઊંડાણમાં ઊતરનાર બુદ્ધિ એક વાર ભૂત અને ભવિષ્ય કાળનો છેદ ઉડાડવા તૈયાર થાય છે ત્યારે તે ખીજી વાર તેથીયે આગળ વધી ખીજો પણ છેદ ઉડાડવા માંડે છે. તેથી જ કોઈ વાર તે શબ્દને સ્પર્શી ચાલે છે અને એમ વિચાર કરે છે કે જે વર્તમાનકાળ ભૂત કે ભાવીથી જુદો હોઈ માત્ર તે જ સ્વીકારાય તો એક અર્થમાં વપરાતા લિન્ન લિન્ન લિંગ, કાળ, સંખ્યા, કારક, પુરુષ, ઉપસર્ગવાળા શબ્દોના અર્થો પણ જુદા જુદા શા માટે માનવામાં ન આવે ? જેમ ત્રણે કાળમાં સૂતરૂપ એક વસ્તુ કોઈ નથી પણ વર્તમાનકાળસ્થિત જ વસ્તુ એકમાત્ર વસ્તુ છે, તેમ લિન્ન લિન્ન લિંગવાળા, લિન્ન લિન્ન સંખ્યાવાળા અને લિન્ન લિન્ન કાળાદિવાળા શબ્દો વડે કહેવાતી વસ્તુ પણ લિન્ન લિન્ન જ માનવી ઘટે; આમ વિચારી બુદ્ધિ, કાળ અને લિંગ આદિ ભેદે અર્થભેદ માને છે. જેમ કે, શાસ્ત્રમાં એવું વાક્ય મળે છે કે ‘રાજગૃહ નામનું નગર હતું.’ આ વાક્યનો અર્થ સ્થૂળ રીતે એમ થાય છે કે એ નામનું નગર ભૂતકાળમાં હતું, પણ અત્યારે નથી. ન્યારે ખરી રીતે એ લેખકના સમયમાં પણ રાજગૃહ છે જ. હવે જે વર્તમાનમાં છે તો તેનો ‘હતું’ એમ લખવાનો શો ભાવ ? એ સવાલનો જવાબ

શબ્દનય આપે છે. તે કહે છે કે વર્તમાન રાજગૃહ કરતાં ભૂતકાળનું રાજગૃહ બુદ્ધું જ છે; અને તેનું જ વર્ણન પ્રસ્તુત હોવાથી 'રાજગૃહ હતું' એમ કહેવામાં આવે છે. આ કાળભેદે અર્થભેદનો દાખલો થયો. હવે લિંગભેદમાં અર્થભેદ : જેમ કે, કૂવો, કૂઈ. અહીં પહેલો શબ્દ નરન્નતિ અને બીજો નારીન્નતિમાં છે; એ બન્નેનો કલ્પાયેલો અર્થભેદ પણ વ્યવહારમાં જાણીતો છે. કેટલાક તારાઓને નક્ષત્રને નામે ઓળખાવવામાં આવે છે, પરંતુ આ નય પ્રમાણે 'અમુક તારાઓ નક્ષત્ર છે' એવો અગર તો 'આ મધા નક્ષત્ર છે' એવો વ્યવહાર નહિ કરી શકાય. કારણ કે તે નય લિંગભેદે અર્થભેદ સ્વીકારતો હોવાથી તારા અને નક્ષત્ર તેમ જ મધા અને નક્ષત્ર એ બન્ને શબ્દોને એકસાથે એક અર્થ માટે નહિ વાપરી શકે. સંસ્થાન, પ્રસ્થાન, ઉપસ્થાન તથા તે જ પ્રમાણે આરામ, વિરામ વગેરે શબ્દોમાં એક જ ધાતુ હોવા છતાં જે અર્થભેદ દેખાય છે, તે જ આ શબ્દનયની ભૂમિકા તૈયાર કરે છે. આ પ્રકારના વિવિધ શાબ્દિક ધર્મોને આધારે જે અર્થભેદની અનેક માન્યતાઓ ચાલે છે, તે બધી શબ્દનયની શ્રેણિમાં સમાય છે.

શાબ્દિક ધર્મના ભેદને આધારે અર્થભેદ કલ્પવા તૈયાર થયેલ બુદ્ધિ તેથી આગળ વધી વ્યુત્પત્તિભેદ તરફ ઢળે છે, અને એમ માનવા પ્રેરાય છે કે જ્યાં અનેક જુદા જુદા શબ્દોનો એક અર્થ માનવામાં આવે છે ત્યાં પણ ખરી રીતે એ બધા શબ્દોનો એક અર્થ નથી; પણ જુદો જુદો અર્થ છે. દલીલમાં તે એમ કહે છે કે, જે લિંગભેદ અને સંખ્યાભેદ વગેરે અર્થભેદ માનવા માટે બસ હોય, તો શબ્દભેદ પણ અર્થભેદક કેમ ન મનાય ? એમ કહી તે, રાજ, નૃપ, ભૂપતિ

આદિ એકાર્થક મનાતા શબ્દોનો વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે જુદો જુદો અર્થ કલ્પે છે, અને કહે છે કે, રાજચિહ્નોથી શોભે તે રાજ, મનુષ્યોનું રક્ષણ કરે તે નૃપ અને પૃથ્વીનું પાલન—સંવર્ધન કરે તે ભૂપતિ. આ પ્રમાણે ઉક્ત ત્રણે નામોથી કહેવાતા એક જ અર્થમાં વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે અર્થભેદની માન્યતા ધરાવનાર વિચાર ‘સમભિરૂઢનય’ કહેવાય છે. પર્યાયભેદે કરવામાં આવતી અર્થભેદની બધી જ કલ્પનાઓ આ નયની શ્રેણિમાં આવી જાય છે

જાંડાણમાં સવિશેષ ટેવાયેલી બુદ્ધિ હવે છેવટના જાંડાણમાં ધૂસે છે અને કહે છે કે જો વ્યુત્પત્તિભેદથી અર્થભેદ માનવામાં આવે તો એમ પણ માનવું જોઈએ કે જ્યારે વ્યુત્પત્તિસિદ્ધ અર્થ ધટતો હોય ત્યારે જ તે શબ્દનો તે અર્થ સ્વીકારવો અને તે શબ્દ વડે તે અર્થનું પ્રતિપાદન કરવું; ખીજી વખતે નહિ. આ કલ્પના પ્રમાણે રાજચિહ્નોથી ક્યારેક શોભવાની યોગ્યતા ધરાવવી કે ક્યારેક મનુષ્યરક્ષણની જવાબદારી રાખવી એટલું જ ‘રાજ’ અને ‘નૃપ’ કહેવડાવવા માટે બસ નથી, પણ તેથી આગળ વધી, જ્યારે ખરેખર રાજદંડ ધારણ કરી તે વડે શોભા પમાતી હોય, અગર ખરેખર મનુષ્યનું રક્ષણ કરાતું હોય ત્યારે જ અને તેટલી જ વાર રાજ અને નૃપ કહેવડાવી શકાય; અર્થાત્ ત્યારે જ તેવી વ્યક્તિ વિષે રાજ અને નૃપ શબ્દનો પ્રયોગ વાસ્તવિક ઠરે છે. આ જ રીતે જ્યારે કોઈ ખરેખરી સેવામાં લાગેલો હોય ત્યારે જ અને તેટલી જ વાર તે સેવક નામ ધરાવી શકે. જ્યારે ખરેખરું કામ થતું હોય ત્યારે જ તેને લગતું વિશેષણ કે વિશેષ્ય નામ વાપરવું એ જાતની માન્યતાઓ ‘એવંભૂતનય’ની શ્રેણિમાં આવે છે.

ઉપર કહેલ ચારે પ્રકારની વિચારશ્રેણીઓમાં જે તફાવત છે તે દાખલાઓ ઉપરથી સ્પષ્ટ થઈ શકે તેમ હોવાથી તેને જુદો જણાવવાની જરૂર નથી. અને એ પણ જાણી લેવું જોઈ એ કે પૂર્વ પૂર્વ નય કરતાં પછી પછીનો નય સૂક્ષ્મ અને સૂક્ષ્મતર હોવાથી ઉત્તરોત્તર નયના વિષયનો આધાર પૂર્વ પૂર્વ નયના વિષય ઉપર રહેલો છે. આ ચારે નયોનું મૂળ પર્યાયાર્થિક નયમાં છે એમ જે કહેવામાં આવે છે તેનું કારણ એ છે કે, ઋજુસૂત્ર વર્તમાનકાળ સ્વીકારી ભૂત અને ભવિષ્યનો ધનકાર કરે છે. અને તેથી તેનો વિષય સ્પષ્ટપણે એકદમ સામાન્ય મટી વિશેષરૂપે ધ્યાનમાં આવે છે; એટલે ઋજુસૂત્રથી જ પર્યાયાર્થિકનયનો (વિશેષગામી દષ્ટિનો) આરંભ માનવામાં આવે છે. ઋજુસૂત્ર પછીના ત્રણ નયો તો ઉત્તરોત્તર વધારે ને વધારે વિશેષગામી થતા જતા હોવાથી પર્યાયાર્થિક સ્પષ્ટપણે છે જ. પણ અહીં એટલું સમજી લેવું જોઈ એ કે આ ચાર નયોમાં પણ જ્યારે ઉત્તરને પૂર્વ કરતાં સૂક્ષ્મ કહેવામાં આવે છે ત્યારે તે પૂર્વ તેટલે અંશે ઉત્તર કરતાં સામાન્યગામી તો છે જ. એ જ રીતે દ્રવ્યાર્થિકનયની ભૂમિકા ઉપર ગોઠવાયેલા નૈગમ આદિ ત્રણ નયોમાં પણ પૂર્વ કરતાં ઉત્તર સૂક્ષ્મ હોવાથી તેટલે અંશે તે પૂર્વ કરતાં વિશેષગામી છે જ. તેમ છતાં પ્રથમના ત્રણને દ્રવ્યાર્થિક અને પછીના ચારને પર્યાયાર્થિક કહેવામાં આવે છે તેનો અર્થ એટલો જ સમજવો ઘટે કે પ્રથમના ત્રણમાં સામાન્ય તત્ત્વ અને તેનો વિચાર વધારે સ્પષ્ટ છે, કારણ કે તે ત્રણ વધારે સ્થૂલ છે. ત્યાર પછીના ચાર નયો વિશેષ સૂક્ષ્મ હોઈ તેમાં વિશેષ તત્ત્વ અને તેનો વિચાર વધારે સ્પષ્ટ છે. આટલી જ સામાન્ય અને વિશેષની

સ્પષ્ટતા કે અસ્પષ્ટતાને લીધે, તથા તેમની મુખ્યતા-ગૌણતા ધ્યાનમાં રાખી સાત નયોને દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક એ બે ભાગમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યા છે. પણ ખરી રીતે વિચારવા જતાં સામાન્ય અને વિશેષ એ બંને એક વસ્તુની અવિભાજ્ય એ બાબુઓ હોવાથી એકાંતિકપણે એક નયના વિષયને બીજા નયના વિષયથી તદ્દન છૂટો પાડી શકાય જ નહિ.

નયદષ્ટિ, વિચારસરણી અને સાપેક્ષ અભિપ્રાય એ બધા શબ્દોનો એક જ અર્થ છે. ઉપરના વર્ણન ઉપરથી એટલું જાણી શકાશે કે કોઈ પણ એક જ વિષય પરત્વે વિચાર-સરણીઓ અનેક હોઈ શકે. વિચારસરણીઓ ગમે તેટલી હોય પણ તેમને ટૂંકાવી અમુક દષ્ટિએ સાત ભાગમાં ગોઠવી કાઢવામાં આવેલી છે. તેમાં એક કરતાં બીજામાં અને બીજા કરતાં ત્રીજામાં ઉત્તરોત્તર વધારે ને વધારે સૂક્ષ્મપણું આવતું જાય છે. છેવટની એવંભૂત નામની વિચારસરણીમાં સૌથી વધારે સૂક્ષ્મપણું દેખાય છે. આ કારણથી ઉક્ત સાત વિચારસરણીઓને બીજા રીતે પણ બે ભાગમાં વહેંચી નાખવામાં આવી છે : વ્યવહારનય અને નિશ્ચયનય. વ્યવહાર એટલે સ્થૂલગામી અને ઉપચારપ્રધાન, તથા નિશ્ચય એકલે સૂક્ષ્મગામી અને તત્ત્વસ્પર્શી. ખરી રીતે એવંભૂત એ જ નિશ્ચયની પરાકાષ્ઠા છે. વળી ત્રીજા રીતે પણ ઉક્ત સાત નયોને બે ભાગમાં વહેંચી નાખવામાં આવે છે : શબ્દનય અને અર્થનય. જેમાં અર્થની વિચારણા પ્રધાનપણે હોય તે અર્થનય અને જેમાં શબ્દનું પ્રાધાન્ય હોય તે શબ્દનય. ઋણુસૂત્ર પર્યાંત પહેલા ચાર અર્થનય છે અને બાકીના ત્રણ શબ્દનય છે.

ઉપર કહેલ દષ્ટિઓ ઉપરાંત ખીજી પણ ઘણી દષ્ટિઓ છે. જીવનના બે ભાગ છે. એક સત્ય જોવાનો અને ખીજો તે સત્યને પચાવવાનો. જે ભાગ માત્ર સત્યનો વિચાર કરે છે અર્થાત્ તત્ત્વને સ્પર્શે છે, તે જ્ઞાનદષ્ટિ જ્ઞાનનય. અને જે ભાગ તત્ત્વાનુભવને પચાવવામાં જ પૂર્ણતા લેખે છે, તે ક્રિયાદષ્ટિ ક્રિયાનય. ઉપર વર્ણવેલા સાત નયો તત્ત્વવિચારક હોવાથી જ્ઞાનનયમાં આવે, અને તે નયને આધારે જે સત્ય શોધાયું હોય તે જીવનમાં મૂર્તિમંત કરવાની તરફેણ કરનાર દષ્ટિ તે ક્રિયાદષ્ટિ. ક્રિયા એટલે જીવનને સત્યમય બનાવવું.
[૩૪-૩૫]

અધ્યાય ૨

પહેલા અધ્યાયમાં સાત પદાર્થોનો નામનિર્દેશ કર્યો છે. આગળના નવ અધ્યાયોમાં ક્રમપૂર્વક એમનો વિશેષ વિચાર કરવાનો છે તેથી સૌથી પહેલાં આ અધ્યાયમાં જીવ પદાર્થનું તત્ત્વ - સ્વરૂપ બતાવવા સાથે એના અનેક ભેદ, પ્રભેદ આદિ વિષયોનું વર્ણન એથા અધ્યાય સુધી કરે છે.

જીવના પાંચ ભાવો, એમના ભેદો અને ઉદાહરણો :

औपशमिकक्षायिकौ भावौ मिश्रश्च जीवस्य
स्वतत्त्वमौदयिकपारिणामिकौ च । १ ।

द्विनवाष्टादशैकविंशतित्रिभेदा यथाक्रमम् । २ ।

सम्यक्त्वचारित्रे । ३ ।

ज्ञानदर्शनदानलाभभोगोपभोगवीर्याणि च । ४ ।

ज्ञानाज्ञानदर्शनदानादिलब्धयश्चतुस्त्रिपञ्चभेदाः

यथाक्रमं सम्यक्त्वचारित्रसंयमासंयमाश्च । ५ ।

गतिकषायलिङ्गमिથ્યાદર્શનાજ્ઞાનાસંયતાસિદ્ધત્વ-
લેશ્યાશ્ચતુસ્તુસ્ત્યેકૈકૈકૈકષ્ટ્વભેદાઃ । ૬ ।

जीवभव्याभव्यत्वादीनि च । ७ ।

ઔપશમિક, ક્ષાયિક અને મિશ્ર (ક્ષાયોપશમિક) એ ત્રણ, તથા ઔદયિક અને પારિણામિક એ બે એમ કુલ પાંચ ભાવો છે; તે જીવનું સ્વરૂપ છે.

ઉપરના પાંચ ભાવોના અનુક્રમે એ, નવ, અઠાર, એકવીસ અને ત્રણ ભેદ થાય છે.

સમ્યક્ત્વ અને ચારિત્ર એ બંને ઔપશમિક છે.

જ્ઞાન, દર્શન, દાન, લાભ, ભોગ, ઉપભોગ, વીર્ય તથા સમ્યક્ત્વ અને ચારિત્ર એ નવ ક્ષાયિક છે.

ચાર જ્ઞાન, ત્રણ અજ્ઞાન, ત્રણ દર્શન, દાનાદિ પાંચ લબ્ધિઓ, સમ્યક્ત્વ, ચારિત્ર - સર્વવિરતિ અને સંયામાસંયમ - દેશવિરતિ એ અઠાર ક્ષાયોપશમિક છે.

ચાર ગતિઓ, ચાર કષાય, ત્રણ લિંગ - વેદ, એક મિથ્યાદર્શન, એક અજ્ઞાન, એક અસંયમ, એક અસિદ્ધત્વ અને છ લેશ્યાઓ એ એકવીસ ઔદયિક છે.

જીવત્વ, ભવ્યત્વ અને અભવ્યત્વ એ ત્રણ તથા બીજાં પણ પારિણામિક ભાવો છે.

આત્માના સ્વરૂપની બાબતમાં જૈન દર્શનનો અન્ય દર્શનોની સાથે શો મતભેદ છે એ બતાવવા માટે પ્રસ્તુત સૂત્ર છે. સાંખ્ય અને વેદાંત દર્શન આત્માને કૃતસ્થનિત્ય માની એમાં કોઈ જાતનો પરિણામ માનતાં નથી. જ્ઞાન, સુખદુઃખાદિ પરિણામોને તેઓ પ્રકૃતિના જ માને છે. વૈશેષિક અને નૈયાયિક દર્શન જ્ઞાન આદિને આત્માનો ગુણ

માને છે ખરાં, પણ તેઓ આત્માને એકાંત નિત્ય-અપરિણામી માને છે. નવીન મામાંસકોનો મત વૈશેષિક અને નૈમાયિક જેવો જ છે. ઔદ્ધ દર્શન પ્રમાણે આત્મા એકાંત ક્ષણિક અર્થાત્ નિરન્વયપરિણામોનો^૧ પ્રવાહ માત્ર છે. જૈન દર્શનનું કહેવું છે કે પ્રાકૃતિક - જડ - પદાર્થોમાં કૂટસ્થનિત્યતા^૨ નથી તેમ જ એકાંત ક્ષણિકતા પણ નથી; કિન્તુ પરિણામી નિત્યતા^૩ છે, તે પ્રમાણે આત્મા પણ પરિણામી નિત્ય છે. એથી જ જ્ઞાન, સુખ, દુઃખ આદિ પર્યાયો આત્માના જ સમજવા જોઈએ.

આત્માના બધા પર્યાયો એક જ અવસ્થાવાળા નથી હોતા. કેટલાક પર્યાયો કોઈ એક અવસ્થામાં તે ખીજા કેટલાક ખીજા કોઈ અવસ્થામાં મળી આવે છે. પર્યાયોની તે ભિન્નભિન્ન અવસ્થાઓ માવ કહેવાય છે. આત્માના પર્યાયો અધિકમાં અધિક પાંચ લાવવાળા હોઈ શકે છે. તે પાંચ લાવો આ પ્રમાણે : ૧. ઔપશમિક, ૨. ક્ષાયિક, ૩. ક્ષાયોપશમિક, ૪. ઔદયિક અને ૫. પારિણામિક.

૧. ભિન્ન ભિન્ન ક્ષણોમાં સુખ, દુઃખ, ઓછુંવતું ભિન્ન વિષયનું જ્ઞાન આદિ જે પરિણામો અનુભવાય છે, તે પરિણામો માત્ર માનવા અને તે બધા વચ્ચે અખંડ સૂત્રરૂપ કોઈ સ્થિર તત્વનું ન હોવું તે જ નિરન્વયપરિણામોનો પ્રવાહ.

૨. ગમે તેટલા હથોડાના ધા પડે છતાં જેમ એરણુ સ્થિર રહે છે, તેમ દેશ, કાળ આદિના વિવિધ ફેરફારો થવા છતાં જેમાં જરાયે ફેરફાર નથી થતો એ કૂટસ્થનિત્યતા.

૩. મૂળ વસ્તુ ત્રણેય કાળમાં સ્થિર રહ્યા છતાં દેશ, કાળ આદિ નિમિત્ત પ્રમાણે ફેરફાર પામ્યા કરે એ પરિણામી નિત્યતા.

માવેનું સ્વરૂપ : ૧. કર્મના ઉપશમથી પેદા થાય તે ભાવ 'ઔપશમિક' કહેવાય છે. ઉપશમ એક પ્રકારની આત્મશુદ્ધિ છે, જે કચરો નીચે ભેસી જવાથી પાણીમાં આવતી સ્વચ્છતાની પેઠે સત્તાગત કર્મનો ઉદય તદ્દન રોકાઈ જતાં ઉત્પન્ન થાય છે. ૨. કર્મના ક્ષયથી પેદા થાય તે 'ક્ષાયિક' ભાવ છે. ક્ષય એ આત્માની એક એવી પરમ વિશુદ્ધિ છે, જે સર્વથા કચરો કાઢી નાખવાથી જળમાં આવતી સ્વચ્છતાની જેમ કર્મનો સંબંધ અત્યંત ધૂટી જતાં પ્રગટ થાય છે. ૩. ક્ષય અને ઉપશમથી પેદા થાય એ 'ક્ષાયોપશમિક' ભાવ છે. ક્ષયોપશમ એક પ્રકારની આત્માની શુદ્ધિ છે, કે જે કર્મના ઉદયમાં નહિ આવેલ અંશના ઉપશમથી અને ઉદયમાં આવેલ અંશના ક્ષયથી પ્રગટ થાય છે. એ વિશુદ્ધિ, ધોવાને લીધે માદકશક્તિ કાંઈકે નાશ પામવાથી અને કાંઈકે રહી જવાથી કોદરાઓની વિશુદ્ધિની જેમ મિશ્રિત હોય છે. ૪. ઉદયથી પેદા થાય તે 'ઔદયિક' ભાવ. ઉદય એક પ્રકારની આત્માની કલુષિતતા છે, જે મેલ મળવાથી પાણીમાં આવતી મલિનતાની પેઠે કર્મના વિપાકાનુભવથી ઉત્પન્ન થાય છે. ૫. 'પારિણામિક' ભાવ દ્રવ્યનો એક પરિણામ છે, જે ફક્ત દ્રવ્યના અસ્તિત્વથી જ પોતાની જાતે જ ઉત્પન્ન થયા કરે છે અર્થાત્ કોઈ પણ દ્રવ્યનું સ્વાભાવિક સ્વરૂપપરિણમન જ પારિણામિક ભાવ કહેવાય.

એ જ પાંચ ભાવો આત્માનું સ્વરૂપ છે; અર્થાત્ સંસારી અથવા મુક્ત કોઈ પણ આત્મા હોય એના સર્વ પર્યાયો ઉક્ત પાંચ ભાવોમાંથી કોઈ ને કોઈ ભાવવાળા અવશ્ય હોવાના. અણ્વમાં ઉક્ત પાંચ ભાવવાળા પર્યાયોનો સંભવ નથી.

તેથી એ પાંચે અજીવનું સ્વરૂપ થઈ શકતા નથી. ઉપરના પાંચ ભાવ એકી સાથે બધા જીવોમાં હોય છે એવો નિયમ નથી. સમસ્ત મુક્ત જીવોમાં ફક્ત એ ભાવ હોય છે : ક્ષાયિક અને પારિણામિક. સંસારી જીવોમાં કોઈ ત્રણ ભાવવાળા, કોઈ ચાર ભાવવાળા અને કોઈ પાંચ ભાવવાળા હોય છે; પરંતુ એ ભાવવાળું કોઈ હોતું નથી. અર્થાત્ મુક્ત આત્માના પર્યાયો ઉક્ત એ ભાવોમાં અને સંસારીના પર્યાયો ત્રણથી પાંચ ભાવોમાં પ્રાપ્ત થાય છે. એથી જ પાંચ ભાવોને જીવનું સ્વરૂપ કહ્યા છે. એ કથન જીવરાશિની અપેક્ષાએ કે કોઈ જીવ-વિશેષમાં સંભવની અપેક્ષાએ સમજવું.

જે પર્યાયો ઔદયિક ભાવવાળા છે તે 'વૈભાવિક' અને બાકીના ચારે ભાવવાળા પર્યાયો 'સ્વાભાવિક' છે.

ઉક્ત પાંચ ભાવોના કુલ ૫૩ ભેદ આ સૂત્રમાં ગણાવ્યા છે. કયા કયા ભાવવાળા કેટકેટલા પર્યાયો છે અને તે કયા કયા. તે આગળ બતાવવામાં આવે છે.

સર્વોપશમ માત્ર મોહનીયનો જ થાય છે. દર્શનમોહનીય કર્મના ઉપશમથી સમ્યક્ત્વ પ્રકટ થાય છે અને ચારિત્રમોહનીય કર્મના ઉપશમથી ચારિત્ર પ્રકટ થાય છે. માટે જ સમ્યક્ત્વ અને ચારિત્ર એ બંને પર્યાયો ઔપશમિક ભાવવાળા સમજવા જોઈએ.

કેવલજ્ઞાનાવરણના ક્ષયથી કેવલજ્ઞાન, કેવલદર્શનાવરણના ક્ષયથી કેવલદર્શન, પાંચવિધ અંતરાયના ક્ષયથી દાન, લાલ, ભોગ, ઉપભોગ અને વીર્ય એ પાંચ લઙ્ઘિઓ, દર્શનમોહનીય કર્મના ક્ષયથી સમ્યક્ત્વ અને ચારિત્રમોહનીય કર્મના ક્ષયથી

ચારિત્ર પ્રકટ થાય છે. માટે કેવલજ્ઞાનાદિ નવ પ્રકારના પર્યાયો ક્ષાયિક કહેવાય છે.

મતિજ્ઞાનાવરણ, શ્રુતજ્ઞાનાવરણ, અવધિજ્ઞાનાવરણ, અને મનઃપર્યાયજ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમથી મતિ, શ્રુત, અવધિ અને મનઃપર્યાય જ્ઞાન પ્રગટ થાય છે. મિથ્યાત્વયુક્ત મતિજ્ઞાનાવરણ, શ્રુતજ્ઞાનાવરણ, અને અવધિજ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમથી મતિ-અજ્ઞાન, શ્રુતઅજ્ઞાન અને વિભંગજ્ઞાન પ્રગટ થાય છે. ચક્ષુર્દર્શનાવરણ, અચક્ષુર્દર્શનાવરણ અને અવધિદર્શનાવરણના ક્ષયોપશમથી ચક્ષુર્દર્શન, અચક્ષુર્દર્શન અને અવધિદર્શન પ્રગટ થાય છે. પંચવિધ અંતરાયના ક્ષયોપશમથી દાન, લાભ આદિ ઉક્ત પાંચ લબ્ધિઓ પ્રગટ થાય છે. અનંતાનુબંધી ચતુષ્ક તથા દર્શનમોહનીયના ક્ષયોપશમથી સમ્યક્ત્વ પ્રગટ થાય છે. અપ્રત્યાખ્યાનાવરણીય કષાયના ક્ષયોપશમથી દેશવિરતિ પ્રગટ થાય છે. અને પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય કષાયના ક્ષયોપશમથી સર્વવિરતિ ચારિત્ર પ્રગટ થાય છે. માટે મતિ જ્ઞાન આદિ ઉપરના અઠાર પ્રકારના પર્યાયો ક્ષાયોપશમિક છે.

ગતિનામ કર્મના ઉદયનું ફળ નરક, તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવ એ ચાર ગતિઓ છે. કષાયમોહનીયના ઉદયથી કેાધ, માન, માયા અને લોભ એ ચાર કષાય પેદા થાય છે. વેદ-મોહનીયના ઉદયથી સ્ત્રી, પુરુષ અને નપુંસક વેદ પ્રાપ્ત થાય છે. મિથ્યાત્વમોહનીયના ઉદયથી મિથ્યાદર્શન — તત્ત્વ વિષે અપ્રજ્ઞા — થાય છે. અજ્ઞાન - જ્ઞાનાભાવ જ્ઞાનાવરણીય તથા દર્શનાવરણીયનું ફળ છે. અસંયતત્વ - વિરતિનો સર્વથા અભાવ અનંતાનુબંધી આદિ બાર પ્રકારનાં ચારિત્રમોહનીયના ઉદયનું ફળ છે. અસિદ્ધત્વ - શરીરધારણ વેદનીય, આયુ,

નામ અને ગોત્ર કર્મના ઉદયથી થાય છે. કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત, તેજ, પદ્મ અને શુકલ એ છ પ્રકારની લેસ્યાઓ - કષાયોદયરંજિત યોગપ્રવૃત્તિ કે યોગપરિણામ - કષાયના ઉદયનું અથવા યોગજનક શરીરનામ કર્મના ઉદયનું ફળ છે, તેથી જ ગતિ આદિ ઉપરના ૨૧ પર્યાયો ઔદયિક કહેવાય છે.

જીવત્વ (ચૈતન્ય), લવ્યત્વ (મુક્તિની યોગ્યતા), અલવ્યત્વ (મુક્તિની અયોગ્યતા), એ ત્રણ ભાવો સ્વાભાવિક છે. અર્થાત્ તે, કર્મના ઉદયથી કે ઉપશમથી કે ક્ષયથી કે ક્ષયોપશમથી પેદા થતા નથી; કિન્તુ અનાદિસિદ્ધ આત્મદ્રવ્યના અસ્તિત્વથી જ સિદ્ધ છે, તેથી તે પારિણામિક છે.

પ્ર૦—શું પારિણામિક ભાવો ત્રણ જ છે ?

ઉ૦—નહિ. બીજા પણ છે.

પ્ર૦—તે કયા ?

ઉ૦—અસ્તિત્વ, અન્યત્વ, કર્તૃત્વ, ભોક્તૃત્વ, ગુણુવત્ત્વ, પ્રદેશવત્ત્વ, અસંખ્યાતપ્રદેશત્વ, અસર્વગતત્વ, અરૂપત્વ આદિ અનેક છે.

પ્ર૦—તો પછી ત્રણ જ કેમ ગણાવ્યા ?

ઉ૦—અહીંયાં જીવનું સ્વરૂપ બતાવવું છે અને તે એના અસાધારણ ભાવોથી બતાવી શકાય. માટે ઔપશમિક આદિની સાથે પારિણામિક ભાવો એવા જ બતાવ્યા છે કે જે જીવના અસાધારણ છે. અસ્તિત્વ આદિ ભાવો પારિણામિક છે ખરા, પરંતુ તે જીવની માફક અજીવમાં પણ છે; તેથી તે જીવના અસાધારણ ભાવ ન કહેવાય. માટે જ અહીંયાં એમનો નિર્દેશ કર્યો નથી. તેમ છતાં છેવટે જે આદિ શબ્દ

રાખ્યો છે તે, એ જ વસ્તુસૂચન કરવાને માટે છે. દિગંબર સંપ્રદાયમાં આ જ અર્થ 'ચ' શબ્દથી લીધો છે. [૧-૭]
હવે જીવનું લક્ષણ કહે છે :

ઉપયોગો લક્ષણમ્ । ૮ ।

ઉપયોગ એ જીવનું લક્ષણ છે.

જીવ કે જેને આત્મા અને ચેતન પણ કહે છે, તે અનાદિસિદ્ધ (સ્વતંત્ર) દ્રવ્ય છે. તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ અરૂપી હોવાથી એનું જ્ઞાન ઈન્દ્રિયો દ્વારા થતું નથી; પરંતુ સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષ તથા અનુમાન આદિથી કરી શકાય છે. એમ હોવા છતાં પણ સાધારણ જિજ્ઞાસુઓ માટે એક એવું લક્ષણ બતાવવું જોઈ એ કે જેનાથી આત્માની પિછાન કરી શકાય. એ અભિપ્રાયથી પ્રસ્તુત સૂત્રમાં તેનું લક્ષણ બતાવ્યું છે. આત્મા લક્ષ્ય - જ્ઞેય છે; અને ઉપયોગ લક્ષણ - જ્ઞાણવાનો ઉપાય - છે. જગત અનેક જડ ચેતન પદાર્થોનું મિશ્રણ છે. એમાંથી જડ અને ચેતનનો વિવેકપૂર્વક નિશ્ચય કરવો હોય તો ઉપયોગ દ્વારા થઈ શકે છે; કેમ કે તરતમભાવથી ઉપયોગ બંધા આત્માઓમાં અવશ્ય મળી આવે છે, ન્યારે જડમાં તે બિલકુલ હોતો નથી.

પ્ર૦—ઉપયોગ એટલે શું ?

ઉ૦—ઉપયોગ એટલે બોધરૂપ વ્યાપાર.

પ્ર૦— આત્મામાં બોધની ક્રિયા થાય છે અને જડમાં કેમ થતી નથી ?

ઉ૦—બોધનું કારણ ચેતનાશક્તિ છે : તે જેમાં તેમાં બોધક્રિયા થઈ શકે છે, બીજામાં નહિ. ચેતનાશક્તિ આત્મામાં જ છે, જડમાં નહિ.

પ્ર૦—આત્મા સ્વતંત્ર દ્રવ્ય છે એથી એમાં અનેક ગુણ હોવા જોઈએ; તો પછી ઉપયોગને જ લક્ષણ કેમ કહ્યું ?

ઉ૦—સાચે જ આત્મામાં અનંત ગુણપર્યાય છે, પરંતુ તે બધામાં ઉપયોગ જ મુખ્ય છે. કેમ કે સ્વપરપ્રકાશરૂપ હોવાથી તે ઉપયોગ જ પોતાનું તથા ઇતર પર્યાયીનું જ્ઞાન કરાવી શકે છે. એ સિવાય આત્મા જે કંઈ અસ્તિ - નાસ્તિ જાણે છે, નનુ - ન ચ કરે છે, સુખ દુઃખનો અનુભવ કરે છે તે બધું ઉપયોગને લીધે જ. એથી જ ઉપયોગ એ બધા પર્યાયીમાં મુખ્ય છે.

પ્ર૦—શુ લક્ષણ, સ્વરૂપથી ભિન્ન છે ?

ઉ૦—નહિ.

પ્ર૦—તો તો પહેલા પાંચ ભાવોને જીવનું સ્વરૂપ કહ્યું છે એથી તે પણ લક્ષણ થયું; તો પછી બીજું લક્ષણ બતાવવાનું શું પ્રયોજન ?

ઉ૦—અસાધારણ ધર્મ પણ બધા એકસરખા હોતા નથી. કેટલાક તો એવા હોય છે કે જે લક્ષ્યમાં હોય છે ખરા, પણ તે કોઈકે વાર હોય છે અને કોઈકે વાર નહિ; કેટલાક એવા પણ હોય છે કે જે સમગ્ર લક્ષ્યમાં રહેતા નથી; જ્યારે બીજા કેટલાક એવા હોય છે કે જે ત્રણે કાળમાં સમગ્ર લક્ષ્યમાં રહે છે. સમગ્ર લક્ષ્યમાં ત્રણે કાળમાં મળી આવે એવો અસાધારણ ધર્મ ઉપયોગ જ છે. એથી લક્ષણરૂપે એનું પૃથક્ કથન કર્યું છે અને તદ્દ્વારા એવું સૂચિત

ક્યું છે કે ઔપશમિક આદિ ભાવો જીવનું સ્વરૂપ તો છે; પરંતુ તે, બધા આત્માઓમાં મળતા નથી અને ત્રિકાળવર્તી પણ નથી. ત્રિકાળવર્તી અને બધા આત્માઓમાં પ્રાપ્ત થાય એવો એક જીવત્વરૂપ પારિણામિક ભાવ છે, જેનો ફલિત અર્થ ઉપયોગ જ થાય છે. એથી એને અલગ કરી લક્ષણરૂપે કહ્યો છે. ખીજા બધા ભાવો કાદાયિક—કચારેક મળે એવા અને કચારેક ન મળે એવા, કેટલાક લક્ષ્યાંશમાં જ રહેનારા અને કર્મસાપેક્ષ હોવાથી જીવના ઉપલક્ષણરૂપ થઈ શકે છે, લક્ષણ નહિ. ઉપલક્ષણ અને લક્ષણમાં તફાવત એ છે કે, જે પ્રત્યેક લક્ષ્યમાં સર્વાત્મભાવે ત્રણે કાળમાં પ્રાપ્ત થાય, તે લક્ષણ; જેમ કે અગ્નિમાં ઉષ્ણત્વ. અને જે કોઈક લક્ષ્યમાં હોય અને કોઈકમાં ન હોય, કદાયિક હોય અને કદાયિક ન હોય અને સ્વભાવસિદ્ધ ન હોય, તે ઉપલક્ષણ. જેમ કે, અગ્નિનું ઉપલક્ષણ ધુમાડો. જીવત્વને છોડીને ભાવોના બાવન ભેદ આત્માના ઉપલક્ષણરૂપ જ છે. [૮]

હવે ઉપયોગની વિવિધતા કહે છે :

સ ત્રિવિધોઽપ્ચતુર્ભેદઃ । ૧ ।

તે અર્થાત્ ઉપયોગ બે પ્રકારનો છે તથા આઠ પ્રકારનો અને ચાર પ્રકારનો છે.

જ્ઞાનની શક્તિ—ચેતના, સમાન હોવા છતાં પણ જાણવાની ક્રિયા—બોધવ્યાપાર અથવા ઉપયોગ, બધા આત્માઓમાં સમાન દેખાતી નથી. આ ઉપયોગની વિવિધતા આજ્ઞા—આભ્યંતર કારણોના સમૂહની વિવિધતા ઉપર અવલંબિત છે વિષય-ભેદ, ઇન્દ્રિય આદિ સાધનભેદ, દેશકાળભેદ ઇત્યાદિ વિવિધતા

આજ્ઞ સામગ્રીની છે. આવરણની તીવ્રતામંદતાનું તારતમ્ય આંતરિક સામગ્રીની વિવિધતા છે. એ સામગ્રીવૈચિત્ર્યને લીધે એક જ આત્મા ભિન્નભિન્ન સમયમાં ભિન્નભિન્ન પ્રકારની યોગક્રિયા કરે છે અને અનેક આત્મા એક જ સમયમાં ભિન્નભિન્ન યોગ કરે છે. આ યોગની વિવિધતા અનુભવસિદ્ધ છે; એને સંક્ષેપમાં વર્ગીકરણ દ્વારા બતાવવી એ જ આ સૂત્રનો ઉદ્દેશ છે. ઉપયોગરાશિના સામાન્યરૂપથી બે વિભાગ કરવામાં આવે છે: એક સાકાર અને બીજો નિરાકાર. વિશેષરૂપથી સાકારઉપયોગના આઠ અને નિરાકારઉપયોગના ચાર વિભાગ કરવામાં આવે છે. આ રીતે ઉપયોગના કુલ બાર ભેદ થાય છે.

સાકારના આઠ ભેદ આ પ્રમાણે છે : મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મન:પર્યાયજ્ઞાન, કેવળજ્ઞાન, મતિઅજ્ઞાન, શ્રુતઅજ્ઞાન, અને વિભંગજ્ઞાન.

નિરાકારઉપયોગના ચાર ભેદ આ પ્રમાણે છે: ચક્ષુર્દર્શન, અચક્ષુર્દર્શન, અવધિદર્શન અને કેવળદર્શન.

પ્ર૦—સાકાર અને નિરાકારનો શો અર્થ છે ?

ઉ૦—જે યોગ ગ્રાહ્ય વસ્તુને વિશેષરૂપે બાણે તે ‘સાકારઉપયોગ.’ અને જે યોગ ગ્રાહ્ય વસ્તુને સામાન્યરૂપે બાણે તે ‘નિરાકારઉપયોગ.’ સાકારને ‘જ્ઞાન’ અથવા સવિકલ્પક યોગ કહે છે અને નિરાકારને ‘દર્શન’ અથવા નિર્વિકલ્પક યોગ કહે છે.

પ્ર૦—ઉપરના બાર ભેદોમાંથી કેટલા ભેદ પૂર્ણ વિકસિત ચેતનાશક્તિનું કાર્ય છે અને કેટલા અપૂર્ણ વિકસિત ચેતનાશક્તિનું કાર્ય છે ?

ઉ૦—કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન એ બન્ને પૂર્ણ વિકસિત ચેતનાના વ્યાપાર છે અને બાકીના બધા અપૂર્ણ વિકસિત ચેતનાના વ્યાપાર છે.

પ્ર૦ - વિકાસની અપૂર્ણતા વખતે અપૂર્ણતાની વિવિધતાને લીધે ઉપયોગના ભેદ સંભવે છે; પરંતુ વિકાસની પૂર્ણતા વખતે ઉપયોગમાં ભેદ કેવી રીતે સંભવે ?

ઉ૦—વિકાસની પૂર્ણતાને સમયે પણ કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન રૂપથી જે ઉપયોગના ભેદો મનાયા છે, તેનું કારણ ફક્ત ત્રણ વિષયની દ્વિરૂપતા છે; અર્થાત્ પ્રત્યેક વિષય સામાન્ય અને વિશેષ રૂપે ઉભયસ્વભાવ છે એથી એને જાણતો ચેતનાજન્ય વ્યાપાર પણ જ્ઞાનદર્શનરૂપથી બે પ્રકારનો થાય છે.

પ્ર૦—સાકારના આઠ ભેદોમાં જ્ઞાન અને અજ્ઞાનમાં શી તફાવત છે ?

ઉ૦—બીજા કાંઈ જ નહિ, ફક્ત સમ્યક્ત્વના સહભાવ કે અસહભાવનો તફાવત છે.

પ્ર૦—તો પછી બાકીનાં બે જ્ઞાનનાં પ્રતિપક્ષી અજ્ઞાન અને દર્શનનાં પ્રતિપક્ષી અદર્શન કેમ નહિ ?

ઉ૦—મનઃપર્યાય અને કેવળ એ બે જ્ઞાન સમ્યક્ત્વ વિના થઈ જ શકતાં નથી; આથી એમના પ્રતિપક્ષીનો સંભવ નથી. દર્શનોમાં કેવળદર્શન સમ્યક્ત્વ સિવાય થતું નથી; પરંતુ બાકીનાં ત્રણ દર્શનો સમ્યક્ત્વનો અભાવ હોય તો પણ થાય છે, છતાં એમનાં પ્રતિપક્ષી ત્રણ અદર્શન ન કહેવાનું કારણ એ છે કે, દર્શન એ માત્ર સામાન્યનો બોધ છે, એથી

સમ્યક્ત્વી અને મિથ્યાત્વીનાં દર્શનો વચ્ચે કાંઈ પણ ભેદ વ્યવહારમાં ખતાવી શકાતો નથી.

પ્ર૦—ઉપરના ખાર ભેદોની વ્યાખ્યા શી છે ?

ઉ૦—જ્ઞાનના આઠ ભેદોનું સ્વરૂપ પહેલાં^૧ જ ખતાવ્યું છે. દર્શનના ચાર ભેદોનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે : ૧. જે સામાન્ય ઓધ નેત્રજન્ય હોય તે ‘અક્ષુર્દર્શન,’ ૨. નેત્ર સિવાય ખીજ કોઈ પણ ઇન્દ્રિય અથવા મનથી થતો સામાન્ય ઓધ તે ‘અઅક્ષુર્દર્શન,’ ૩. અવધિલઘ્ધિથી મૂર્ત પદાર્થોનો સામાન્ય ઓધ તે ‘અવધિદર્શન’ અને ૪. કેવળલઘ્ધિથી થતો સમસ્ત પદાર્થોનો સામાન્ય ઓધ તે ‘કેવળદર્શન’ કહેવાય છે. [૯]

હવે જીવરાશિના વિભાગ કહે છે :

સંસારિણો મુક્તાશ્ચ । ૧૦ ।

સંસારી અને મુક્ત એવા બે વિભાગ છે.

જીવ અનંત છે. ચૈતન્યરૂપે તે બધા સમાન છે. અહીંયાં એમના બે વિભાગ કરવામાં આવ્યા છે તે અમુક વિશેષની અપેક્ષાએ; અર્થાત્ એક સંસારરૂપ પર્યાયવાળા અને ખીજા સંસારરૂપ પર્યાય વિનાના. પહેલા પ્રકારના જીવો સંસારી અને ખીજા પ્રકારના મુક્ત કહેવાય છે.

પ્ર૦—‘સંસાર’ શી વસ્તુ છે ?

ઉ૦—દ્રવ્યબંધ અને ભાવબંધ એ જ સંસાર છે. કર્મફલનો વિશિષ્ટ સંબંધ ‘દ્રવ્યબંધ’ છે અને રાગદ્વેષ આદિ વાસનાઓનો સંબંધ ‘ભાવબંધ’ છે. [૧૦]

૧. જુઓ અધ્યાય ૧, સૂ૦ ૯ થી ૩૩.

હવે સંસારી જીવનના ભેદપ્રભેદ કહે છે :

સમનસ્કાઽમનસ્કાઃ । ૧૧ ।

સંસારિણસ્થાવરાઃ । ૧૨ ।

પૃથિવ્યઽમ્બુવનસ્પતયઃ સ્થાવરાઃ । ૧૩ ।

તેજોવાયૂ દ્વીન્દ્રિયાદયશ્ચ ત્રસાઃ । ૧૪ ।

મનયુક્ત અને મનરહિત એવા સંસારી જીવ હોય છે.

તેવી જ રીતે તે ત્રસ અને સ્થાવર છે.

પૃથ્વીકાય, જલકાય અને વનસ્પતિકાય એ ત્રણ સ્થાવર છે.

તેજઃકાય, વાયુકાય અને દ્વીન્દ્રિય આદિ ત્રસ છે.

સંસારી જીવો પણ અનંત છે. સંક્ષેપમાં એમના એ વિભાગ કર્યા છે; અને તે પણ એ રીતે. પહેલો વિભાગ મનના સંબંધ અને અસંબંધને લઈને છે; અર્થાત્ મનવાળા અને મનવિનાના એવા એ વિભાગ કર્યા છે, જેમાં સકળ સંસારીઓનો સમાવેશ થઈ જાય છે. બીજો વિભાગ ત્રસત્વ અને સ્થાવરત્વના આધાર ઉપર કર્યો છે, અર્થાત્ એક ત્રસ અને બીજા સ્થાવર. આ વિભાગમાં પણ બધા સંસારીઓનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

પ્ર૦—‘મન’ કોને કહે છે ?

ઉ૦—જેનાથી વિચાર કરી શકાય એવી આત્માની શક્તિ તે મન છે અને એ શક્તિ વડે વિચાર કરવામાં સહાયક

ચનાર એક પ્રકારનાં સૂક્ષ્મ પરમાણુઓ પણ મન કહેવાય છે. પહેલું ભાવમન અને ખીજું દ્રવ્યમન કહેવાય છે.

પ્ર૦—ત્રસત્વ અને સ્થાવરત્વનો અર્થ શો ?

ઉ૦—ઉદ્દેશપૂર્વક એક સ્થાનથી ખીજા સ્થાન ઉપર જવાની અથવા હાલવાચાલવાની શક્તિ એ ત્રસત્વ અને એવી શક્તિ ન હોવી તે સ્થાવરત્વ.

પ્ર૦—જે જીવ મનરહિત ગણાયા છે તેમને શું દ્રવ્ય કે ભાવ કોઈ પ્રકારનું મન નથી હોતું ?

ઉ૦—ફક્ત ભાવમન હોય છે.

પ્ર૦—ત્યારે તો બધા જ મનવાળા થયા, પછી મનવાળા અને મનરહિત એવો વિભાગ કઈ રીતે ?

ઉ૦—દ્રવ્યમનની અપેક્ષાએ, અર્થાત્ જેમ બહુ ઘરડો માણસ પગ અને ચાલવાની શક્તિ હોવા છતાં પણ લાકડીના ટેકા સિવાય ચાલી શકતો નથી, એ રીતે ભાવમન હોવા છતાં પણ જીવ, દ્રવ્યમન સિવાય સ્પષ્ટ વિચાર કરી શકતો નથી. એ કારણથી દ્રવ્યમનની પ્રધાનતા માની એના ભાવ અને અભાવની અપેક્ષાએ મનવાળા અને મનરહિત એવો વિભાગ કર્યો છે.

પ્ર૦—ખીજો વિભાગ કરવાનો શું એવો તો અર્થ નથી કે બધા ત્રસ સમનસ્ક અને બધા સ્થાવર અમનસ્ક છે ?

ઉ૦—નહિ. ત્રસમાં પણ કેટલાક સમનસ્ક હોય છે, પણ બધા નહિ; જ્યારે સ્થાવર તો બધા અમનસ્ક જ હોય છે.

સ્થાવરના પૃથ્વીકાય, જલકાય અને વનસ્પતિકાય એવા ત્રણ ભેદ છે અને ત્રસના તેજઃકાય અને વાયુકાય એવા

એ ભેદ તથા દ્વીંદ્રિય, ત્રીંદ્રિય, ચતુરિંદ્રિય અને પંચેંદ્રિય એવા પશુ ચાર ભેદો છે.

પ્ર૦—ત્રસ અને સ્થાવરનો અર્થ શો છે ?

ઉ૦—જેને ત્રસનામ કર્મનો ઉદય થયો હોય અર્થાત્ જે ત્રસ પામવાથી ગતિ કરી શકે તે 'ત્રસ', અને જેને સ્થાવરનામ કર્મનો ઉદય થયો હોય અર્થાત્ ત્રસ પામવા છતાં જે ગતિ ન જ કરી શકે તે 'સ્થાવર.'

પ્ર૦—ત્રસનામ કર્મના ઉદયની અને સ્થાવરનામ કર્મના ઉદયની પિછાન શી રીતે થાય ?

ઉ૦—દુઃખને છોડી દેવાની અને સુખને મેળવવાની પ્રવૃત્તિ જ્યાં સ્પષ્ટ દેખાય, ત્યાં ત્રસનામ કર્મનો ઉદય સમજવો અને જ્યાં એ ન દેખાય ત્યાં સ્થાવરનામ કર્મનો ઉદય સમજવો.

પ્ર૦—શું દ્વીંદ્રિયાદિની માફક તેજઃકાયિક અને વાયુકાયિક જીવ પણ ઉપરની પ્રવૃત્તિ કરતા સ્પષ્ટ દેખાય છે કે જેનાથી એમને ત્રસ મનાય ?

ઉ૦—નહિ.

પ્ર૦—તો પછી પૃથ્વીકાયિક આદિની માફક એમને સ્થાવર કેમ ન કહ્યા ?

ઉ૦—ઉક્ત લક્ષણ પ્રમાણે તે ખરી રીતે સ્થાવર જ છે. અહીંયાં દ્વીંદ્રિયાદિની સાથે ફક્ત ગતિનું સાદૃશ્ય જોઈ એમને ત્રસ કહ્યા છે. અર્થાત્ ત્રસ એ પ્રકારના છે : 'લઘ્વિત્રસ' અને 'ગતિત્રસ.' જેમને ત્રસનામ કર્મનો ઉદય થયો છે તે લઘ્વિત્રસ કહેવાય છે. એ જ મુખ્ય ત્રસ છે જેમ કે, દ્વીંદ્રિયથી લઈને પંચેંદ્રિય સુધીના જીવો. સ્થાવરનામ

કર્મનો ઉદય હોવાં છતાં પણ ત્રસના સરખી ગતિ હોવાથી ત્રસ કહેવાય છે તે ગતિત્રસ. એ કેવળ ઉપચારથી જ ત્રસ કહેવાય છે. જેમ કે, તેજઃકાયિક અને વાયુકાયિક. [૧૧-૧૪] હવે ઇન્દ્રિયોની સંખ્યા, એમના ભેદપ્રભેદ અને નામ કહે છે :

પञ्चेन्द्रियाणि । ૧૫ ।

દ્વિવિધાનિ । ૧૬ ।

નિર્વૃત્ત્યુપકરણે દ્રવ્યેન્દ્રિયમ્ । ૧૭ ।

લબ્ધ્યુપયોગૌ ભાવેન્દ્રિયમ્ । ૧૮ ।

ઉપયોગઃ સ્પર્શાદિષુ । ૧૯ ।

સ્પર્શનરસનઘ્રાણચક્ષુઃશ્રોત્રાણિ । ૨૦ ।

ઇન્દ્રિયો પાંચ છે.

તે પ્રત્યેક બખ્ખે પ્રકારની છે.

દ્રવ્યેન્દ્રિય, નિર્વૃત્તિ અને ઉપકરણુ રૂપ છે.

ભાવેન્દ્રિય, લબ્ધિ અને ઉપયોગ રૂપ છે.

ઉપયોગ સ્પર્શાદિ વિષયોમાં થાય છે.

સ્પર્શન, રસન, ઘ્રાણુ, ચક્ષુ અને શ્રોત્ર એ ઇન્દ્રિયોનાં નામ છે.

અહીંયાં ઇન્દ્રિયોની સંખ્યા અતાવવાનો ઉદ્દેશ એ છે કે ઇન્દ્રિયો ઉપરથી સંસારી જીવોના વિભાગ કરવા હોય તો માલૂમ પડી શકે કે તેમના કેટલા વિભાગ થાય. ઇન્દ્રિયો પાંચ છે. અથા સંસારીઓને પાંચે ઇન્દ્રિયો હોતી નથી. કેટલાકને એક, કેટલાકને બે, એ રીતે એક એક વધતાં વધતાં કેટલાકને પાંચ સુધી હોય છે. જેને એક ઇન્દ્રિય હોય છે તે એકેન્દ્રિય,

જેને બે ઇન્દ્રિયો હોય છે તે દ્વીન્દ્રિય. આ રીતે ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય, અને પાંચેન્દ્રિય એવા પાંચ ભેદ સંસારી જીવના થાય છે.

પ્ર૦—ઇન્દ્રિય એટલે શું ?

ઉ૦—જેનાથી જ્ઞાનનો લાભ થઈ શકે તે ઇન્દ્રિય.

પ્ર૦—શું પાંચથી અધિક ઇન્દ્રિયો નથી હોતી ?

ઉ૦—નહિ. જ્ઞાનેન્દ્રિયો પાંચ જ હોય છે. જે કે સાંખ્ય આદિ શાસ્ત્રોમાં વાકુ, પાણિ, પાદ, પાચુ (ગુદા) અને ઉપસ્થ (લિંગ-જનનેન્દ્રિય)ને પણ ઇન્દ્રિયો કહી છે; પરંતુ તે કર્મેન્દ્રિયો છે. અહીંયાં ફક્ત જ્ઞાનેન્દ્રિયોને જ બતાવી છે, કે જે પાંચથી અધિક નથી.

પ્ર૦—જ્ઞાનેન્દ્રિય અને કર્મેન્દ્રિયોનો અર્થ શો ?

ઉ૦—જેનાથી મુખ્યત્વે જીવનયાત્રાને ઉપયોગી જ્ઞાન થઈ શકે તે 'જ્ઞાનેન્દ્રિય;' અને જેનાથી જીવનયાત્રાને ઉપયોગી આહાર, વિહાર, નિહાર આદિ ક્રિયાઓ થઈ શકે તે 'કર્મેન્દ્રિય.'

પાંચે ઇન્દ્રિયોના દ્રવ્ય અને ભાવ રૂપે બે ભેદ થાય છે. પુદ્ગલમય જડ ઇન્દ્રિય 'દ્રવ્યેન્દ્રિય' છે; અને આત્મિક પરિણામરૂપ ઇન્દ્રિય 'ભાવેન્દ્રિય' છે.

દ્રવ્યેન્દ્રિય 'નિર્વૃત્તિ' અને 'ઉપકરણ' રૂપથી બે પ્રકારની છે. શરીર ઉપર દેખાતી ઇન્દ્રિયોની આકૃતિઓ જે પુદ્ગલ-સ્કંધોની વિશિષ્ટ રચનાઓ છે, તે 'નિર્વૃત્તિઇન્દ્રિય;' અને નિર્વૃત્તિઇન્દ્રિયની બહાર અને અંદરની પૌદ્ગલિકશક્તિ કે જેના વિના નિર્વૃત્તિઇન્દ્રિય જ્ઞાન પેદા કરવાને અસમર્થ છે, તે 'ઉપકરણેન્દ્રિય' છે.

ભાવેન્દ્રિય પણ 'લઙ્ઘિ' અને 'ઉપયોગ' રૂપે એ પ્રકારની છે. મતિજ્ઞાનાવરણીય કર્મ આદિનો ક્ષયોપશમ જે એક પ્રકારનો આત્મિક પરિણામ છે, તે 'લઙ્ઘિઇન્દ્રિય' છે. અને લઙ્ઘિ, નિર્વૃત્તિ તથા ઉપકરણ એ ત્રણેના મળવાથી જે રૂપ આદિ વિષયોનો સામાન્ય અને વિશેષ ઓધ થાય છે તે 'ઉપયોગઇન્દ્રિય' છે. ઉપયોગઇન્દ્રિય મતિજ્ઞાન તથા ચક્ષુ, અચક્ષુ દર્શન આદિ રૂપ છે.

મતિજ્ઞાનરૂપ ઉપયોગ જેને ભાવેન્દ્રિય કહેલ છે તે અરૂપી-અમૂર્ત-પદાર્થને જાણી શકતો નથી; રૂપી પદાર્થને જાણે છે ખરો, પરન્તુ એના બધા ગુણપર્યાયોને જાણી શકતો નથી; ફક્ત સ્પર્શ, રસ, ગંધ, રૂપ અને શબ્દ પર્યાયોને જ જાણી શકે છે.

પ્ર૦—પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયના દ્રવ્ય તથા ભાવ રૂપથી બળ્યે અને દ્રવ્યના તથા ભાવના પણ અનુક્રમે નિર્વૃત્તિ અને ઉપકરણ રૂપ તથા લઙ્ઘિ અને ઉપયોગ રૂપ એ એ ભેદ બતાવ્યા છે. તેો હવે એ કહો કે એમનો પ્રાપ્તિક્રમ કેવો છે ?

ઉ૦—લઙ્ઘિઇન્દ્રિય હોય ત્યારે જ નિર્વૃત્તિનો સંભવ છે. નિર્વૃત્તિ વિના ઉપકરણઇન્દ્રિય હોતી નથી; અર્થાત્ લઙ્ઘિ પ્રાપ્ત થયે છતે જ નિર્વૃત્તિ, ઉપકરણ અને ઉપયોગ હોઈ શકે છે. એ જ રીતે નિર્વૃત્તિ પ્રાપ્ત થયે છતે જ ઉપકરણ અને ઉપયોગ તથા ઉપકરણ પ્રાપ્ત થયે છતે જ ઉપયોગનો સંભવ છે. સારાંશ એ છે કે, પૂર્વપૂર્વ ઇન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થયે છતે જ ઉત્તર-ઉત્તર ઇન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ છે. પરન્તુ એવો નિયમ નથી કે ઉત્તરઉત્તર ઇન્દ્રિયોની પ્રાપ્તિ થયે છતે જ પૂર્વપૂર્વ ઇન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થાય.

ઇન્દ્રિયોનાં નામ^૧: ૧. સ્પર્શનેન્દ્રિય-ત્વચા, ૨. રસનેન્દ્રિય-જીભ, ૩. ઘ્રાણેન્દ્રિય-નાક, ૪. ચક્ષુરિન્દ્રિય-આંખ, ૫. શ્રોત્રેન્દ્રિય-કાન. આ પાંચે લબ્ધિ, નિર્વૃત્તિ, ઉપકરણ અને ઉપયોગ ૩૫ ચાર ચાર પ્રકારની છે. અર્થાત્ આ ચાર ચાર પ્રકારોની સમષ્ટિ એ જ સ્પર્શનાદિ એક એક પૂર્ણ ઇન્દ્રિય છે. એ સમષ્ટિમાં જેટલી ન્યૂનતા તેટલી જ ઇન્દ્રિયની અપૂર્ણતા.

પ્ર૦—ઉપયોગ તો જ્ઞાનવિશેષ છે અને તે ઇન્દ્રિયોનું ક્ષણ છે. એને ઇન્દ્રિય કેવી રીતે કહી ?

ઉ૦—જે કે વાસ્તવિક રીતે ઉપયોગ એ લબ્ધિ, નિર્વૃત્તિ અને ઉપકરણ એ ત્રણની સમષ્ટિનું કાર્ય છે, અહીંયાં ઉપચારથી અર્થાત્ કાર્યમાં કારણનો આરોપ કરી પરંતુ એને પણ ઇન્દ્રિય કહી છે. [૧૫-૨૦]

હવે ઇન્દ્રિયોનાં જ્ઞેયો—વિષયો કહે છે :

સ્પર્શરસગન્ધવર્ણશબ્દાસ્તેષામર્થાઃ । ૨૧ ।

શ્રુતમનિન્દ્રિયસ્ય । ૨૨ ।

સ્પર્શ, રસ, ગંધ વર્ણ (૩૫) અને શબ્દ એ પાંચ ક્રમથી એમના અર્થાત્ પૂર્વેકિત પાંચ ઇન્દ્રિયોના અર્થ — જ્ઞેય છે.

અનિન્દ્રિય - મન - નો વિષય શ્રુત છે.

જગતના બધા પદાર્થો એકસરખા નથી. કેટલાક મૂર્ત છે અને કેટલાક અમૂર્ત. જેમાં વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ આદિ હોય તે મૂર્ત. મૂર્ત પદાર્થ જ ઇન્દ્રિયોથી જાણી શકાય

૧. આના વિશેષ વિચાર માટે જુઓ હિંદી 'કર્મગ્રંથ' ગ્રંથો, પૃ૦ ૩૬ ઇન્દ્રિયશબ્દવિષયક પરિશિષ્ટ.

છે, અમૂર્ત નહિ. પાંચે ઇંદ્રિયોના વિષયો જે જુદા જુદા બતાવ્યા છે તે એકબીજાથી સર્વથા ભિન્ન અને મૂળ તત્ત્વ-દ્રવ્યરૂપ નહિ, પણ એક જ દ્રવ્યના ભિન્ન ભિન્ન અંશો-પર્યાયો છે; અર્થાત્ પાંચે ઇંદ્રિયો એક જ દ્રવ્યની પરસ્પર ભિન્ન ભિન્ન અવસ્થાઓને જાણવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે. એથી જ આ સૂત્રમાં પાંચ ઇંદ્રિયોના જે પાંચ વિષયો બતાવ્યા છે, તે સ્વતંત્ર અલગ અલગ વસ્તુ ન સમજતાં એક જ મૂર્ત-પૌદ્ગલિક દ્રવ્યના અંશ સમજવા જોઈએ. જેમ કે, એક લાડુ છે, એને ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે પાંચે ઇંદ્રિયો જાણી શકે છે. આંગળી સ્પર્શ કરી એનો શીતઉષ્ણાદિ સ્પર્શ બતાવી શકે છે; જીભ ચાખીને એનો ખાટો, મીઠો આદિ રસ બતાવે છે; નાક સૂંધીને એની સુગંધ અથવા દુર્ગંધ બતાવે છે; આંખ જોઈને એનો લાલ, સફેદ આદિ રંગ બતાવે છે; કાન એ લાડુને ખાતાં ઉત્પન્ન થતો અવાજ બતાવે છે. એમ પણ નથી કે એ એક જ લાડુમાં સ્પર્શ, રસ, ગંધ આદિ ઉક્ત પાંચે વિષયોનું સ્થાન અલગ અલગ હોય, કિન્તુ તે બધા એના બધા ભાગોમાં એક સાથે રહે છે; કેમ કે તે બધા એક જ દ્રવ્યના અવિભાજ્ય પર્યાય છે. એમનો વિભાગ ફક્ત બુદ્ધિ દ્વારા કરી શકાય છે, જે ઇંદ્રિયોથી થાય છે. ઇંદ્રિયોની શક્તિ જુદી જુદી છે. તે ગમે તેટલી પડુ હોય તોપણ પોતાના ગ્રાહ્ય વિષય સિવાય અન્ય વિષયોને જાણવામાં સમર્થ થતી નથી. આ કારણથી પાંચે ઇંદ્રિયોના પાંચે વિષય અસંકીર્ણ-પૃથક્ પૃથક્ છે.

પ્ર૦—સ્પર્શ આદિ પાંચે વિષયો સહચરિત છે તો પછી એમ કેમ કે કોઈ કોઈ વસ્તુમાં એ પાંચેની ઉપલબ્ધિ ન હોઈ

ફક્ત એક અથવા બેની જ હોય છે ? જેમ કે, સૂર્ય આદિની પ્રભાતું રૂપ માલૂમ પડે છે પરંતુ સ્પર્શ, રસ, ગંધ આદિ નહિ, એ રીતે પુષ્પાદિથી અમિશ્રિત વાયુનો સ્પર્શ માલૂમ પડતો હોવા છતાં પણ રસ, ગંધ આદિ માલૂમ પડતાં નથી.

ઉ૦—પ્રત્યેક ભૌતિક દ્રવ્યમાં સ્પર્શ આદિ ઉપરના બધા પર્યાયો હોય છે, પરંતુ જે પર્યાય ઉત્કટ હોય તે તે ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય થાય છે. કેટલાકમાં સ્પર્શ આદિ પાંચે પર્યાય ઉત્કટ રીતે અભિવ્યક્ત થાય છે અને કેટલાકમાં એક, બે. બાકીના પર્યાયો અનુત્કટ અવસ્થામાં હોવાથી ઇન્દ્રિયોથી જાણી શકાતા નથી; પરંતુ તેમાં હોય છે અવશ્ય. ઇન્દ્રિયોની પટુતા-ગ્રહણશક્તિ-પણ બધી જાતનાં પ્રાણીઓની એક-સરખી હોતી નથી. એક જાતનાં પ્રાણીઓમાં પણ ઇન્દ્રિયોની પટુતા વિવિધ પ્રકારની દેખાય છે. આથી સ્પર્શ આદિની ઉત્કટતા-અનુત્કટતાનો વિચાર ઇન્દ્રિયની પટુતાના તરતમલાવ ઉપર નિર્ભર છે.

ઉપરની પાંચ ઇન્દ્રિયો ઉપરાંત એક બીજી પણ ઇન્દ્રિય છે, જેને મન કહે છે. મન એ જ્ઞાનનું સાધન છે. પરંતુ સ્પર્શન આદિની માફક બાહ્ય સાધન ન હોઈ એ આંતરિક સાધન છે; એથી તેને અંતઃકરણ પણ કહે છે. મનનો વિષય બાહ્ય ઇન્દ્રિયોની માફક પરિમિત નથી. બાહ્ય ઇન્દ્રિયો ફક્ત મૂર્ત પદાર્થોને ગ્રહણ કરે છે, અને તે પણ અંશરૂપે. મન મૂર્ત, અમૂર્ત, બધા પદાર્થોનું તેમનાં અનેકરૂપો સાથે ગ્રહણ કરે છે. મનનું કાર્ય વિચાર કરવાનું છે. ઇન્દ્રિયો દ્વારા ગ્રહણ કરાયેલા અને નહિ કરાયેલા વિષયોમાં વિકાસ-યોગ્યતા પ્રમાણે તે વિચાર કરી શકે છે. આ વિચાર એ જ શ્રુત છે. એથી

જ એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે અનિદ્રિયનો વિષય શ્રુત છે; અર્થાત્ મૂર્ત, અમૂર્ત યદાં તત્ત્વોતું સ્વરૂપ મનતું પ્રવૃત્તિ-ક્ષેત્ર છે.

પ્ર૦—જેને શ્રુત કહે છે તે જે મનતું કાર્ય હોય અને તે એક પ્રકારતું સ્પષ્ટ તથા વિશેષગ્રાહી જ્ઞાન હોય તો પછી શું મનથી મતિજ્ઞાન ન થાય ?

ઉ૦—થાય; પરંતુ મનની દ્વારા પહેલવહેલું જે સામાન્યરૂપે વસ્તુનું ગ્રહણ થાય છે અને જેમાં શબ્દાર્થસંબંધ, પૌર્વાપર્ય-આગળપાછળનું અનુસંધાન-અને વિકલ્પરૂપ વિશેષતા ન હોય તે ‘મતિજ્ઞાન’ છે. એની પછી થનારી ઉક્ત વિશેષતાવાળી વિચારધારા તે ‘શ્રુતજ્ઞાન’ છે. તાત્પર્ય કે મનોજન્ય જ્ઞાનવ્યાપારની ધારામાં પ્રાથમિક અલ્પ અંશ ‘મતિજ્ઞાન’ છે, અને પછીનો અધિક અંશ ‘શ્રુતજ્ઞાન’ છે. સારાંશ એ છે કે સ્પર્શન આદિ પાંચ ઇન્દ્રિયોથી ક્ષુદ્ર મતિજ્ઞાન થાય છે, પરંતુ મનથી મતિ અને શ્રુત અને થાય છે. એમાં પણ મતિ કરતાં શ્રુત જ પ્રધાન છે, એથી અહીંયાં મનનો વિષય શ્રુત કહ્યો છે.

પ્ર૦—મનને અનિદ્રિય કેમ કહ્યું છે ?

ઉ૦—જે કે તે પણ જ્ઞાનનું સાધન હોવાથી ઇન્દ્રિય છે જ; પરંતુ રૂપ આદિ વિષયોમાં પ્રવૃત્ત થવા માટે તેને નેત્ર આદિ ઇન્દ્રિયોનો આશ્રય લેવો પડે છે. આ પરાધીનતાના કારણે એને અનિદ્રિય અથવા નોઇન્દ્રિય-ઇન્દ્રિય જેવું કહ્યું છે.

પ્ર૦—શું મન પણ નેત્ર આદિની માફક શરીરના કોઈ ખાસ સ્થાનમાં જ રહે છે કે સર્વત્ર ?

ઉ૦—તે શરીરની અંદર સર્વત્ર^૧ વર્તમાન છે, કોઈ ખાસ સ્થાનમાં નથી; કેમ કે શરીરનાં લિન્નલિન્ન સ્થાનોમાં વર્તમાન ઇન્દ્રિયો દ્વારા ગ્રહણ કરેલા બધા વિષયોમાં મનની ગતિ થાય છે, જે તેને આખા દેહમાં માન્યા સિવાય ઘટી શકતી નથી; એથી એમ કહ્યું છે કે, 'યત્ર પવનસ્તત્ર મનઃ ।' [૨૧-૨૨]

હવે ઇન્દ્રિયોના સ્વામી કહે છે :

વાયવન્તાનામેકમ્ । ૨૩ ।

કૃમિપિપીલિકાભ્રમરમનુષ્યાદીનામેકૈકવૃદ્ધાનિ । ૨૪ ।

સંક્ષિન્નઃ સમનસ્કાઃ । ૨૫ ।

વાયુકાય સુધીના જીવોને એક ઇન્દ્રિય હોય છે.

કૃમિ-કરમિયાં, પિપાલિકા-કીડી, ભ્રમર અને મનુષ્ય વગેરેને કંમે કૃમે એક એક ઇન્દ્રિય અધિક હોય છે.

સંક્ષી મનવાળાં હોય છે.

તેરમા અને ચૌદમા સૂત્રમાં સંસારી જીવોના સ્થાવર અને ત્રસ એવા બે વિભાગ બતાવ્યા છે, એમાં નવ નિકાય-બળતિઓ છે. જેમ કે, પૃથ્વીકાય, જલકાય, વનસ્પતિકાય, તેજઃકાય અને વાયુકાય એ પાંચ તથા દ્વીન્દ્રિયાદિ ચાર. એમાંથી વાયુકાય સુધીના પાંચ નિકાયોને ફક્ત એક ઇન્દ્રિય હોય છે, અને તે પણ સ્પર્શનઇન્દ્રિય.

૧. આ સ્વેતાંબર પરંપરાનો મત છે; દિગંબર પરંપરા પ્રમાણે દ્રવ્યમનનું સ્થાન સંપૂર્ણ શરીર નથી, કિન્તુ ફક્ત હૃદય છે.

કૃમિ, જળો, આદિને એ ઇન્દ્રિયો હોય છે : એક સ્પર્શન અને બીજી રસન. કીડી, કંથવા, માંકડ આદિને ઉક્ત એ અને દ્રાણ એ ત્રણ ઇન્દ્રિયો હોય છે. ભમરા, માખી, વીંછી, મચ્છર આદિને ઉક્ત ત્રણ તથા આંખ એ ચાર ઇન્દ્રિયો હોય છે. મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, દેવ તથા નારકને ઉપરની ચાર અને કાન એ પાંચ ઇન્દ્રિયો હોય છે.

પ્ર૦—શું આ સંખ્યા દ્રવ્યઇન્દ્રિયની, ભાવઇન્દ્રિયની કે ઉભયઇન્દ્રિયની સમજવી ?

ઉ૦—ઉપરની સંખ્યા ફક્ત દ્રવ્યેન્દ્રિયની સમજવી જોઈએ. કેટલાકમાં દ્રવ્યેન્દ્રિય ઝોછી હોવા છતાં ભાવઇન્દ્રિય તો પાંચે હોય છે.

પ્ર૦—તો શું કૃમિ આદિ જંતુઓ ભાવઇન્દ્રિયના બળથી જોઈ અથવા સાંભળી શકે ?

ઉ૦—નહિ. કેવળ ભાવઇન્દ્રિય કામ કરવામાં સમર્થ નથી; એને કામ કરવામાં દ્રવ્યઇન્દ્રિયની મદદની જરૂર છે. એથી બધી ભાવઇન્દ્રિયો હોવા છતાં કૃમિ તથા કીડી આદિ જંતુઓ નેત્ર તથા કાન રૂપ દ્રવ્યઇન્દ્રિય ન હોવાથી જોવા કે સાંભળવાના કામમાં અસમર્થ છે; તોયે તેઓ પોતપોતાની દ્રવ્યઇન્દ્રિયની પટુતાના બળથી જીવનયાત્રાનો નિર્વાહ તો કરી જ લે છે.

પૃથ્વીકાયથી સુતુરિન્દ્રિય સુધીના આઠ નિકાયોને તો મન હોતું જ નથી. પંચેન્દ્રિયને મન હોય છે, પરન્તુ બધાને નહિ. પંચેન્દ્રિયના ચાર વર્ગો છે : દેવ, નારક, મનુષ્ય અને તિર્યંચ. આમાંથી પહેલા એ વર્ગોમાં તો બધાને મન હોય છે, અને પાછલા એ વર્ગોમાં તો ફક્ત જોઓ ગર્ભોત્મન્ન હોય

તેઓને જ હોય છે. તાત્પર્ય એ છે કે, મનુષ્ય અને તિર્યંચ ગભોત્પન્ન તથા સંમૂર્છિમ એમ બન્ને પ્રકારના હોય છે, જેમાં સંમૂર્છિમ* મનુષ્ય અને તિર્યંચને મન હોતું નથી. એકંદર જેતાં પંચેન્દ્રિયોમાં દેવ, નારક અને ગર્ભજ મનુષ્ય તથા ગર્ભજ તિર્યંચોને જ મન હોય છે

પ્ર૦—અમુકને મન છે અને અમુકને નથી એ જાણવું શી રીતે ?

ઉ૦—‘સંજ્ઞા’ હોય અથવા ન હોય એ ઉપરથી તે જાણી શકાય છે.

પ્ર૦—‘સંજ્ઞા,’ વૃત્તિને કહે છે અને વૃત્તિ તો ન્યૂનાધિક રૂપે કોઈ અને કોઈ પ્રકારની બધામાં દેખાય છે. જેમ કે, કૃમિ, કીડી આદિ જંતુઓમાં પણ આહાર, ભય, આદિની વૃત્તિઓ દેખાય છે. તો પછી એ જીવોમાં મન છે એમ કેમ મનાવું નથી ?

ઉ૦—અહીંયાં ‘સંજ્ઞા’નો અર્થ સાધારણ વૃત્તિ નથી; પરન્તુ વિશિષ્ટ વૃત્તિ^૧ એવો છે. વિશિષ્ટ વૃત્તિ એટલે ગુણ-દોષની વિચારણા કે જેનાથી હિતની પ્રાપ્તિ અને અહિતનો પરિહાર થઈ શકે છે. એ વિશિષ્ટ વૃત્તિને શાસ્ત્રમાં ‘સંપ્ર-ધારણ સંજ્ઞા’ કહે છે. એ સંજ્ઞા મનનું કાર્ય છે, જે દેવ, નારક, ગર્ભજ મનુષ્ય અને ગર્ભજ તિર્યંચમાં જ સ્પષ્ટરૂપે દેખાય છે. એથી જ તેમને મનવાળા માન્યા છે.

* અર્થ માટે જુઓ આગળ અ૦ ૨, સૂત્ર ૩૨.

૧. વિશેષ ખુલાસા માટે જુઓ હિંદી ‘કર્મઅથ’ ગ્રાંથો, પૃ. ૩૮, ‘સંજ્ઞા’ શબ્દનું પરિશિષ્ટ.

પ્ર૦—શું કૃમિ, કીડી આદિ જીવો પોતપોતાના ઇષ્ટની પ્રાપ્તિ અને અનિષ્ટનો ત્યાગ કરવાનો પ્રયત્ન નથી કરતા ?

ઉ૦—કરે છે.

પ્ર૦—તો પછી એમનામાં સંપ્રધારણ સંજ્ઞા અને મન કેમ નથી માન્ય ?

ઉ૦—કૃમિ આદિમાં પણ અત્યંત સૂક્ષ્મ^૧ મન હોય છે અને તેથી તેઓ ઇષ્ટ તરફ પ્રવૃત્તિ અને અનિષ્ટમાંથી નિવૃત્તિ કરે છે; પરન્તુ તેઓનું તે કાર્ય ફક્ત દેહયાત્રાને જ ઉપયોગી છે, તેથી અધિક નથી. અહીંયાં એવા પુષ્ટ મનની વિવક્ષા છે, કે નિમિત્ત મળતાં જેનાથી દેહયાત્રા ઉપરાંત બીજાં પણ વિચાર કરી શકાય. તાત્પર્ય કે જેનાથી પૂર્વજન્મનું સ્મરણ સુદ્ધાં થઈ શકે એટલી વિચારની યોગ્યતા તે ‘સંપ્રધારણ સંજ્ઞા’ કહેવાય છે. આ સંજ્ઞાવાળા દેવ, નારક, ગર્ભજ મનુષ્ય અને ગર્ભજ તિર્યચ જ હોય છે; એથી જ એમને અહીંયાં સમનસ્ક કહ્યા છે. [૨૩-૨૫]

હવે અંતરાલગતિ સંબંધી વિશેષ માહિતી માટે યોગ વગેરે પાંચ આખતોનું વર્ણન^૨ કરે છે :

વિગ્રહગતૌ કમયોગઃ । ૨૬ ।

અનુશ્રેણિ ગતિઃ । ૨૭ ।

અવિગ્રહા જીવસ્વ । ૨૮ ।

૧. જુઓ ‘જ્ઞાનબિંદુ પ્રકરણ’, (યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા) પૃ. ૧૪૪.

૨. આ વિષયને વધારે સ્પષ્ટતાથી સમજવા માટે જુઓ હિંદી ‘કમગ્રંથ’ ગ્રંથો, પૃ. ૧૪૩, ‘અનાહારકશબ્દ’ ઉપરનું પરિશિષ્ટ.

વિગ્રહવતી ચ સંસારિણઃ પ્રાક્ ચતુર્ભ્યઃ ।૨૯।

एकसमयोऽविग्रहः । ૩૦ ।

एकं द्वौ वानाहारकः । ૩૧ ।

વિગ્રહગતિમાં કર્મયોગ-કાર્મણ્યયોગ જ હોય છે.

ગતિ, શ્રેણિ-સરળ રેખા પ્રમાણે થાય છે.

જીવની-મોક્ષમાં જતા આત્માની-ગતિ વિગ્રહ-રહિત જ હોય છે.

સંસારી આત્માની ગતિ અવિગ્રહ અને સવિગ્રહ હોય છે. વિગ્રહ ચારથી પહેલાં સુધી અર્થાત્ ત્રણ સુધી હોઈ શકે છે.

એક વિગ્રહ એક જ સમયનો હોય છે.

એક અથવા બે સમય સુધી જીવ અનાહારક રહે છે.

પુનર્જન્મ માનતા દરેક દર્શનની સામે અંતરાલગતિ સંબંધી નીચે લખેલા પાંચ પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે.

૧. જન્માંતર માટે અથવા મોક્ષ માટે જ્યારે જીવ ગતિ કરે છે ત્યારે, અર્થાત્ અંતરાલગતિના સમયે, સ્થૂલ શરીર ન હોવાથી જીવ કેવી રીતે પ્રયત્ન કરે છે ?

૨. ગતિશીલ પદાર્થ ગતિ કરે છે તે કયા નિયમથી ?

૩. ગતિક્રિયાના કેટલા પ્રકાર છે અને કયા કયા ? જીવ કઈ કઈ ગતિક્રિયાના અધિકારી છે ?

૪. અંતરાલગતિનું જઘન્ય અથવા ઉત્કૃષ્ટ કાલમાન કેટલું છે ? તે કાલમાન કયા નિયમ ઉપર અવલંબિત છે ?

૫. અંતરાલગતિના સમયે જીવ આહાર ગ્રહણ કરે છે કે નહિ ? અને જો નથી કરતો તો જઘન્ય અથવા ઉત્કૃષ્ટ કેટલા

સમય સુધી ? અને અનાહારક સ્થિતિનું કાલમાન કયા નિયમ ઉપર અવલંબિત છે ?

આત્માને વ્યાપક માનનારાં દર્શનોને પણ આ પાંચ પ્રશ્નો ઉપર વિચાર કરવો જરૂરનો છે, કેમ કે તેઓને પણ પુનર્જન્મની ઉપપત્તિ માટે છેવટે સૂક્ષ્મશરીરનું ગમન અને અંતરાલગતિ માનવાં પડે છે; પરન્તુ જૈન દર્શનને તો પોતે દેહવ્યાપી આત્મા માનતું હોવાથી ઉપરના પ્રશ્નો ઉપર અવશ્ય વિચાર કરવો પડે છે. તે જ વિચાર અહીંયાં ક્રમશઃ કરવામાં આવ્યો છે. તે આ પ્રમાણે :

યોગ : અંતરાલગતિ એ પ્રકારની છે : ઋજુ અને વક્ર. ઋજુગતિથી સ્થાનાંતરે જતા જીવને નવો પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી, કેમ કે જ્યારે તે પૂર્વ શરીર છોડે છે ત્યારે તેને તે પૂર્વશરીરજન્ય વેગ મળે છે; તેનાથી તે બીજા પ્રયત્ન સિવાય જ ધનુષથી છૂટેલા બાણની માફક સીધો જ નવા સ્થાન ઉપર પહોંચી જાય છે. બીજી ગતિ વક્ર-વાંકી હોય છે. આ ગતિથી જનાર જીવને નવો પ્રયત્ન કરવો પડે છે, કેમ કે પૂર્વ શરીરજન્ય પ્રયત્ન જીવને જ્યાંથી વળવું પડે છે ત્યાં સુધી જ કામ કરે છે; વળવાનું સ્થાન આવતાં જ પૂર્વદેહજનિત પ્રયત્ન મંદ પડે છે, માટે ત્યાંથી સૂક્ષ્મશરીર કે જે જીવની સાથે એ સમયે પણ હોય છે, તેનાથી પ્રયત્ન થાય છે. એ સૂક્ષ્મશરીરજન્ય પ્રયત્ન જ ‘કાર્મણ્યયોગ’ કહેવાય છે. એ આશયથી સૂત્રમાં કહ્યું છે કે વિગ્રહગતિમાં કાર્મણ્યયોગ જ છે. સારાંશ એ છે કે વક્રગતિથી જતો જીવ માત્ર પૂર્વશરીરજન્ય પ્રયત્નથી નવા સ્થાને પહોંચી શકતો નથી; એને માટે નવો પ્રયત્ન કાર્મણ્ય - સૂક્ષ્મ - શરીરથી જ સાધ્ય છે, કેમ કે એ સમયે એને

બીજું કોઈ - સ્થૂલ - શરીર હોતું નથી. સ્થૂલ શરીર ન હોવાથી એ સમયે એને મનોયોગ અને વચનયોગ પણ હોતો નથી. [૨૬]

ગતિનો નિયમ : ગતિશીલ પદાર્થ એ જ પ્રકારના છે : જીવ અને પુદ્ગલ. એ અન્નેમાં ગતિક્રિયાની શક્તિ છે. એથી તેઓ નિમિત્ત મળતાં ગતિક્રિયામાં પરિણત થઈ ગતિ કરવા લાગે છે. તેઓ બાહ્ય ઉપાધિથી વાંકી ગતિ લેલે કરે, પરંતુ એઓની સ્વાભાવિક ગતિ તો સીધી જ છે. સીધી ગતિનો અર્થ એ છે કે પહેલાં જે આકાશક્ષેત્રમાં જીવ અથવા પરમાણુ સ્થિત હોય ત્યાંથી ગતિ કરતાં કરતાં તે એ જ આકાશક્ષેત્રની સરળ રેખામાં જાય, નીચે અથવા તીરછો ચાલ્યો જાય છે. આ સ્વાભાવિક ગતિને લઈને સૂત્રમાં કહ્યું છે કે ગતિ અનુશ્રેણિ હોય છે. શ્રેણિનો અર્થ પૂર્વસ્થાન જેટલી - ઓછી કે વધારે નહિ એવી - સરળ રેખા - સમાનાંતર સીધી લીટી છે. આ સ્વાભાવિક ગતિના વર્ણનથી સૂચિત થાય છે કે કોઈ પ્રતિઘાતકારક કારણ હોય ત્યારે જીવ અથવા પુદ્ગલ શ્રેણિ - સરળ રેખા - ને છોડીને વક્રરેખાએ પણ ગમન કરે છે. સારાંશ એ છે કે ગતિશીલ પદાર્થોની ગતિક્રિયા પ્રતિઘાતક - અટકાયત કરનાર - નિમિત્ત ન હોય ત્યારે પૂર્વ-સ્થાન પ્રમાણુ સરળ રેખાથી થાય છે, અને પ્રતિઘાતક નિમિત્ત હોય ત્યારે વક્રરેખાથી થાય છે. [૨૭]

ગતિના પ્રકાર : પહેલાં કહ્યું છે કે ગતિ ઋજુ અને વાંકી એ પ્રકારની છે. ઋજુગતિ એ છે કે જેમાં પૂર્વ-સ્થાનથી નવા સ્થાન તરફ જતાં સરળરેખાનો ભંગ ન થાય; અર્થાત્ એક પણ વાંક ન લેવો પડે. વક્રગતિ એ છે કે જેમાં

પૂર્વસ્થાનથી નવા સ્થાન સુધી જતાં સરળરેખાનો ભંગ થાય; અર્થાત્ ઓછામાં ઓછો એક વાંક તો અવશ્ય લેવો પડે. એ પણ ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે કે જીવ અને પુદ્ગલ બંને ગતિના અધિકારી છે. અહીંયાં મુખ્ય પ્રશ્ન જીવનો છે. પૂર્વ-શરીર છોડી બીજે સ્થાને જતા જીવો બે પ્રકારના છે : ૧ સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ શરીરને સદાને માટે છોડી સ્થાનાંતર કરનારા જીવો. તેઓ 'મુચ્ચમાન' - મોક્ષે જતા - કહેવાય છે. અને ૨. જેઓ પૂર્વ સ્થૂલ શરીરને છોડી નવા સ્થૂલ શરીરને પ્રાપ્ત કરે છે તે જીવો. તેઓ અંતરાલગતિના સમયે સૂક્ષ્મ શરીરથી અવશ્ય વીંટાયેલા હોય છે. એવા જીવો સંસારી કહેવાય છે. મુચ્ચમાન જીવ મોક્ષના નિયત સ્થાન ઉપર ઋજુગતિથી જ જાય છે, વક્રગતિથી નહિ; કેમ કે તે પૂર્વસ્થાનની સરળરેખાવાળા મોક્ષસ્થાનમાં ઉત્પન્ન થાય છે, જરા પણ આધા પાછા નહિ. પરંતુ સંસારી જીવના ઉત્પત્તિસ્થાન માટે કોઈ નિયમ નથી. કોઈક વાર તો જે નવા સ્થાનમાં એને ઉત્પન્ન થવાનું છે તે પૂર્વ સ્થાનની બિલકુલ સરળ રેખામાં હોય છે; અને ક્યારેક વક્રરેખામાં પણ. આનું કારણ એ છે કે પુનર્જન્મના નવીન સ્થાનનો આધાર પૂર્વે કરેલાં કર્મ ઉપર છે; અને કર્મ વિવિધ પ્રકારનાં હોય છે, એથી સંસારી જીવ ઋજુ અને વક્ર બંને ગતિના અધિકારી છે. સારાંશ એ છે કે, મુક્તિસ્થાનમાં જતા આત્માની જ માત્ર એક સરળગતિ હોય છે; અને પુનર્જન્મને માટે સ્થાનાંતર કરતા જીવોની સરળ તથા વક્ર બંને ગતિઓ હોય છે. ઋજુગતિનું બીજું નામ 'ધૃષ્ટિગતિ' પણ છે, કેમ કે તે ધનુષના વેગથી પ્રેરાયેલા બાણની ગતિની માફક પૂર્વશરીર-જનિત વેગથી માત્ર સીધી હોય છે. વક્રગતિનાં 'પાણિમુક્તા',

‘લાંગલિકા’ અને ‘ગોમૂત્રિકા’ એવાં ત્રણ નામ છે.^૧ જેમાં એક વાર સરળરેખાનો લંગ થાય તે ‘પાણિમુક્તા’, જેમાં બે વાર થાય તે ‘લાંગલિકા’ અને જેમાં ત્રણ વાર થાય તે ‘ગોમૂત્રિકા.’ જીવની કોઈ પણ એવી વક્રગતિ નથી હોતી કે જેમાં ત્રણથી અધિક વાંક લેવા પડે; કેમ કે જીવનું નવું ઉત્પત્તિ-સ્થાન ગમે તેટલું વિશ્રેણિપતિત - વક્રરેખાસ્થિત - હોય તો પણ તે ત્રણ વાંકમાં તો અવશ્ય જ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. પુદ્ગલની વક્રગતિમાં વાંકની સંખ્યાનો કશોયે નિયમ નથી; એનો આધાર પ્રેરક નિમિત્ત ઉપર છે. [૨૮-૨૯]

૪. ગતિનું કાલમાન : અંતરાલગતિનું કાલમાન જઘન્ય એક સમયનું અને ઉત્કૃષ્ટ ચાર સમયનું છે. જ્યારે ઋણુગતિ હોય ત્યારે એક જ સમય અને જ્યારે વક્રગતિ હોય ત્યારે બે, ત્રણ અથવા ચાર સમય સમજવા. સમયની સંખ્યાની વૃદ્ધિનો આધાર વાંકની સંખ્યાની વૃદ્ધિ ઉપર અવલંબિત છે. જે વક્રગતિમાં એક વાંક હોય એનું કાલમાન બે સમયનું, જેમાં બે હોય તેનું કાલમાન ત્રણ સમયનું અને જેમાં ત્રણ હોય તેનું કાલમાન ચાર સમયનું સમજવું. સારાંશ એ છે કે એક વિગ્રહની ગતિથી ઉત્પત્તિસ્થાનમાં જ્યારે જવાનું હોય છે, ત્યારે પૂર્વસ્થાનથી વાંકવાળા સ્થાન ઉપર પહોંચવા માટે એક સમય, અને વાંકવાળા સ્થાનથી ઉત્પત્તિસ્થાન સુધી જતાં બીજો સમય લાગે છે. આ નિયમ પ્રમાણે બે વિગ્રહની ગતિમાં ત્રણ સમય અને ત્રણ વિગ્રહની ગતિમાં ચાર સમય લાગે છે. અહીંયાં એ પણ જાણી લેવું જોઈએ કે ઋણુ-

૧. આ પાણિમુક્તા આદિ નામો દ્વિગંબરીય દીકાઅંશમાં પ્રસિદ્ધ છે.

ગતિથી જન્માંતર કરતા જીવને પૂર્વ શરીર ત્યાગતી વેળાએ જ નવીન આયુષ, અને ગતિકર્મનો ઉદય થઈ જાય છે; અને વક્રગતિવાળા જીવને પ્રથમ વક્ર સ્થાને નવીન આયુ, ગતિ અને આનુપૂર્વી નામકર્મનો યથાસંભવ ઉદય થઈ જાય છે, કારણ કે, પ્રથમ વક્રસ્થાન સુધી જ પૂર્વભવીય આયુ વગેરેનો ઉદય રહે છે. [૩૦]

અનાહારજી કાલમાન : મુખ્યમાન જીવને માટે તો અંતરાલ-ગતિમાં આહારનો પ્રશ્ન જ નથી; કેમ કે તે સૂક્ષ્મ, સ્થૂલ બધાં શરીરોથી રહિત છે; પરંતુ સંસારી જીવને માટે એ આહારનો પ્રશ્ન છે, કેમ કે એને અંતરાલગતિમાં પણ સૂક્ષ્મ શરીર અવશ્ય હોય છે. આહારનો અર્થ એ છે કે સ્થૂલ શરીરને યોગ્ય પુદ્ગલો ગ્રહણ કરવાં. એવો આહાર સંસારી જીવોમાં અંતરાલગતિના સમયે હોય છે પણ ખરો અને નથી પણ હોતો. જે ઋજુગતિથી અથવા જે સમયની એક વિગ્રહવાળી ગતિથી જનાર હોય છે, તે અનાહારક નથી હોતા; કેમકે ઋજુગતિવાળા જીવો જે સમયે પૂર્વ શરીર છોડે છે, તે જ સમયે નવું સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે, તેમાં સમયાંતર થતો નથી. એથી એઓનો ઋજુગતિનો સમય ત્યાગ કરેલ પૂર્વભાવના શરીર દ્વારા ગ્રહણ કરેલા આહારનો સમય છે, અથવા તો નવીન જન્મસ્થાનના ગ્રહણ કરેલ આહારનો સમય છે. એ જ સ્થિતિ એક વિગ્રહવાળી ગતિની છે; કેમ કે એના જે સમયોમાંથી પહેલો સમય પૂર્વ શરીર દ્વારા ગ્રહણ કરેલા આહારનો છે અને બીજો સમય નવા ઉત્પતિસ્થાનમાં પહોંચવાનો છે, જેમાં નવીન શરીરધારણ કરવા માટે આહાર કરવામાં આવે છે. પરંતુ ત્રણ સમયની

એ વિગ્રહવાળી અને ચાર સમયની ત્રણ વિગ્રહવાળી ગતિમાં અનાહારક સ્થિતિ મળી આવે છે; તે એટલા માટે કે એ બંને ગતિઓના ક્રમપૂર્વક ત્રણ અને ચાર સમયોમાંથી પહેલો સમય ત્યક્ત શરીર દ્વારા કરેલા આહારનો અને અંતિમ સમય ઉત્પત્તિસ્થાનમાં લીધેલા આહારનો છે. પરંતુ એ પ્રથમ તથા અંતિમ બે સમયોને છોડીને વચ્ચે કાલ અહાર-શૂન્ય હોય છે. એથી જ દ્વિવિગ્રહગતિમાં એક સમય અને ત્રિવિગ્રહગતિમાં બે સમય સુધી જીવ અનાહારક માનવામાં આવે છે. એ જ ભાવ પ્રસ્તુત સૂત્રમાં પ્રગટ કર્યો છે. સારાંશ એ છે કે, ઋણુગતિ અને એક વિગ્રહગતિમાં આહારક દશા જ રહે છે; અને દ્વિવિગ્રહ તથા ત્રિવિગ્રહગતિમાં પ્રથમ અને ચરમ બે સમયોને છોડીને અનુક્રમે મધ્યવર્તી એક તથા બે સમય પર્યાંત અનાહારક દશા રહે છે. કોઈ કોઈ સ્થળે ત્રણ સમય પણ અનાહારક દશાના માનવામાં આવે છે, તે પાંચ સમયની ચાર વિગ્રહવાળી ગતિના સંભવની અપેક્ષાએ સમજવું

પ્ર૦—અંતરાલ ગતિમાં શરીરપોષક આહારરૂપે સ્થૂલ પુદ્ગલોના ગ્રહણનો અભાવ તો સમજ્યો, પરંતુ એ સમયે કર્મપુદ્ગલનું ગ્રહણ કરાય છે કે નહિ ?

ઉ૦—કરાય છે.

પ્ર૦—કેવી રીતે ?

ઉ૦—અંતરાલગતિમાં પણ સંસારી જીવોને કાર્મણુ શરીર અવશ્ય હોય છે, એથી એ શરીરજન્ય આત્મપ્રદેશનું કંપન, જેને કાર્મણુયોગ કહે છે, તે પણ અવશ્ય હોય છે જ. જ્યારે યોગ હોય છે ત્યારે કર્મપુદ્ગલનું ગ્રહણ પણ અનિવાર્ય હોય છે; કેમ કે યોગ જ કર્મવર્ગણના આકર્ષણનું કારણ છે.

જેમ પાણીની વૃષ્ટિના સમયે ફેંકેલું સંતપ્ત બાણ જલકણોતું
ગ્રહણ કરે છે અને તેમને શોષતું ચાલ્યું જાય છે, તેવી જ
રીત અંતરાલગતિના સમયે કાર્મણ્યોગથી અચલ જીવ પણ
કર્મવર્ગણ્યોતું ગ્રહણ કરે છે; અને એમને પોતાની સાથે
મેળવી લઈને સ્થાનાંતર કરે છે. [૩૧]

હવે જન્મ અને યોનિના ભેદ તથા એમના સ્વામી વિષે
કહે છે :

સંમૂઢનગર્ભોપપાતા જન્મ । ૩૨ ।

સચિત્તશીતસંવૃતાઃ સૈતરા મિશ્રાશ્ચૈકશસ્તદ્યોનયઃ । ૩૩ ।
જરાચ્વળ્લપોતજાનાં ગર્ભઃ । ૩૪ ।

નારકદેવાનામુપપાતઃ । ૩૫ ।

શેષાણાં સંમૂઢનમ્ । ૩૬ ।

સંમૂઢિમ, ગર્ભ અને ઉપપાત ભેદથી ત્રણ
પ્રકારના જન્મ છે.

સચિત્ત, શીત, અને સંવૃત એ ત્રણ તથા એ
ત્રણના પ્રતિપક્ષભૂત અચિત્ત, ઉષ્ણ અને વિવૃત તથા
મિશ્ર અર્થાત્ સચિત્તાચિત્ત, શીતોષ્ણ અને સંવૃત-
વિવૃત એમ કુલ નવ એની-જન્મની યોનિઓ છે.

જરાયુજ, અંડજ અને પોતજ પ્રાણીઓને
ગર્ભજન્મ હોય છે.

નારકો અને દેવોને ઉપપાતજન્મ હોય છે.

બાકીનાં બધાં પ્રાણીઓને સંમૂઢિમજન્મ હોય છે.

જન્મભેદ : પૂર્વભવ સમાપ્ત થતાં જ સંસારી જીવ નવો
ભવ ધારણ કરે છે, એથી એને જન્મ લેવો પડે છે. પરંતુ

બધાનો જન્મ એક સરખો હોતો નથી એ વાત જ અહીંયાં બતાવી છે. પૂર્વલવનું સ્થૂલ શરીર છોડ્યા પછી અંતરાલ-ગતિથી ફક્ત કાર્મણ્યશરીરની સાથે આવીને નવીન લવને યોગ્ય સ્થૂલ શરીરને માટે યોગ્ય પુદ્ગલોનું પહેલવહેલાં ગ્રહણ કરવું એ 'જન્મ' છે. એના સંમૂર્છિમ, ગર્ભ અને ઉપપાત એવા ત્રણ ભેદ છે. સ્ત્રીપુરુષના સંબંધ સિવાય જ ઉત્પત્તિ-સ્થાનમાં સ્થિત ઔદારિક પુદ્ગલોને પહેલવહેલાં શરીરરૂપમાં પરિણત કરવાં એ 'સંમૂર્છિમજન્મ' છે. ઉત્પત્તિસ્થાનમાં રહેલાં શુક અને શોણિતનાં પુદ્ગલોને પહેલવહેલાં શરીરને માટે ગ્રહણ કરવાં એ 'ગર્ભજન્મ' છે. સ્ત્રીપુરુષના સંબંધ સિવાય ઉત્પત્તિસ્થાનમાં રહેલાં વૈક્રિય પુદ્ગલોને પહેલવહેલાં શરીરરૂપમાં પરિણત કરવાં એ 'ઉપપાતજન્મ' છે. [૩૨]

યોનિમેદ : જન્મને માટે કોઈ સ્થાન તો જોઈએ જ. જે સ્થાનમાં પહેલવહેલાં સ્થૂલ શરીરને માટે ગ્રહણ કરેલાં પુદ્ગલ, કાર્મણ્યશરીરની સાથે તપેલા લોઢામાં પાણીની જેમ સમાઈ જાય છે, તે સ્થાન 'યોનિ' કહેવાય છે. યોનિના નવ પ્રકાર છે : સચિત્ત, શીત, સંવૃત, અચિત્ત, ઉષ્ણ, વિવૃત, સચિત્તાચિત્ત, શીતોષ્ણ અને સંવૃતવિવૃત. ૧. જે યોનિ જીવપ્રદેશોથી અધિષ્ઠિત-વ્યાપ્ત હોય તે 'સચિત્ત,' ૨. જે અધિષ્ઠિત ન હોય તે 'અચિત્ત,' ૩. જે કેટલાક ભાગમાં અધિષ્ઠિત હોય અને કેટલાક ભાગમાં ન હોય તે 'મિશ્ર,' ૪. જે ઉત્પત્તિસ્થાનમાં શીત સ્પર્શ હોય તે 'શીત,' ૫. જેમાં ઉષ્ણ સ્પર્શ હોય તે 'ઉષ્ણ' ૬. જેના કેટલાક ભાગમાં શીત તથા કેટલાક ભાગમાં ઉષ્ણ સ્પર્શ હોય તે 'મિશ્ર' ૭ જે ઉત્પત્તિસ્થાન ઢંકાયેલું અથવા દબાયેલું હોય તે

‘સંવૃત,’ ૮. જે ઢંકાયેલું ન હોય પણ ખુલ્લું હોય તે ‘વિવૃત,’ અને ૯. જેનો થોડો ભાગ ઢંકાયેલો હોય તથા થોડો ખુલ્લો હોય તે ‘મિશ્ર.’

કઈ કઈ યોનિમાં કયા કયા જીવ ઉત્પન્ન થાય છે તેનો કોઠો નીચે મુજબ છે :—

જીવ	યોનિ
નારક અને દેવ	અચિત્ત
ગર્ભજ મનુષ્ય અને તિર્યંચ	મિશ્ર : સચિત્તાચિત્ત
બાકીના બધા, અર્થાત્ પાંચ સ્થાવર, ત્રણ વિકલેન્દ્રિય અને અગર્ભજ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ અને મનુષ્ય	} ત્રિવિધ : સચિત્ત અચિત્ત અને મિશ્ર
ગર્ભજ મનુષ્ય અને તિર્યંચ તથા દેવ ^૧ તેજઃકાયિક-અગ્નિકાય	
બાકીના સર્વ અર્થાત્ ચાર સ્થાવર, ત્રણ વિકલેન્દ્રિય, અગર્ભજ પંચેન્દ્રિય મનુષ્ય અને તિર્યંચ તથા નારક	} ત્રિવિધ: શીત, ઉષ્ણ અને શીતોષ્ણ
નારક, દેવ અને એકેન્દ્રિય ગર્ભજ મનુષ્ય અને તિર્યંચ	
બાકીના સર્વ અર્થાત્ ત્રણ વિકલેન્દ્રિય, અગર્ભજ પંચેન્દ્રિય મનુષ્ય અને તિર્યંચ	} વિવૃત

૧. દિગંબરીય ટીકાગ્રંથોમાં શીત અને ઉષ્ણ યોનીના સ્વામી દેવ અને નારક માન્યા છે. તે પ્રમાણે ત્યાં શીત, ઉષ્ણ આદિ ત્રિવિધ યોનીઓના સ્વામીઓમાં નારકને ન ગણી ગર્ભજ મનુષ્ય અને તિર્યંચ આદિને ગણવા જોઈએ.

પ્ર૦—યોનિ અને જન્મમાં શો ભેદ છે ?

ઉ૦—યોનિ આધાર છે અને જન્મ આધેય છે, અર્થાત્ સ્થૂલ શરીર માટે યોગ્ય પુહ્ગલોનું પ્રાથમિક ગ્રહણ તે જન્મ અને તે ગ્રહણ જે જગ્યા ઉપર થાય તે યોનિ.

પ્ર૦—યોનિઓ તો ચોરાસી લાખ કહી છે તો પછી નવ કેમ ?

ઉ૦—ચોરાસી લાખનું કથન છે તે વિસ્તારની દૃષ્ટિએ. પૃથ્વીકાય આદિમાં જે જે નિકાયને વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શનાં તરતમલાવવાળાં જેટલાં જેટલાં ઉત્પત્તિસ્થાનો હોય તેટલી તેટલી યોનિઓ ચોરાસી લાખમાં તે તે નિકાયની ગણાય છે.

અહીંયાં તે ચોરાસી લાખના સચિત્તાદિરૂપે સંક્ષેપમાં વિભાગ કરી નવ ભેદ બતાવ્યા છે. [૩૩]

જન્મના સ્વામિઓ : ઉપર કહેલા ત્રણ પ્રકારના જન્મમાંથી કયા કયા જન્મ કયા કયા જીવોમાં હોય છે એનો વિભાગ નીચે લખ્યા પ્રમાણે છે :

જરાયુજ, અંડજ અને પોતજ પ્રાણીઓને ગર્ભજન્મ હોય છે. દેવ અને નારકોને ઉપપાતજન્મ હોય છે. બાકીના બધા અર્થાત્ પાંચ સ્થાવર, ત્રણ વિકલેન્દ્રિય અને અગર્ભજ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ તથા મનુષ્યને સંમૂર્છિમજન્મ હોય છે,

જે જરાયુથી પેદા થાય તે જરાયુજ. જેમ કે :

મનુષ્ય, ગાય, ભેંસ, બકરી આદિ જાતિના જીવ. જરાયુ એક પ્રકારની જાળ જેવું આવરણ હોય છે, જે માંસ અને લોહીથી ભરેલું હોય છે, અને જેમાં પેદા થનારું બચ્ચું લપેટાઈ રહેલું હોય છે. જે ઈંડામાંથી પેદા થાય તે અંડજ.

જેમ કે : સાપ, મોર, કીડીઓ કપૂતર આદિ જાતિના જીવો. જે કોઈ પણ પ્રકારના આવરણથી વીંટાયા વિના જ પેદા થાય છે તે પોતજ. જેમ કે : હાથી, સસલું, નોળિયો, ઉંદર આદિ જાતિના જીવો. આ જીવો જરાયુથી લપેટાઈને કે ઈડામાંથી પેદા થતા નથી; કિન્તુ ખુલ્લા અંગે પેદા થાય છે. દેવો અને નારકોમાં જન્મને માટે ખાસ નિયત સ્થાન હોય છે; તે ઉપાત કહેવાય છે. દેવશ્યાનો ઉપરનો ભાગ જે દિવ્ય વસ્ત્રથી ઢંકાયેલો રહે છે તે દેવાનું ઉપાત-ક્ષેત્ર છે. અને વજ્રમય ભીંતનો ગોખ જ નારકોનું ઉપાત ક્ષેત્ર છે. કેમ કે તેઓ તે શરીરને માટે એ ઉપાત ક્ષેત્રમાં રહેલાં વૈક્રિય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે. [૩૪-૩૬]

હવે શરીરને લગતું વર્ણન કરે છે :

ઔદારિકવૈક્રિયાહારકતૈજસકાર્મણાનિ શરીરાણિ ।૩૭।

પરં પરં સૂક્ષ્મમ્ । ૩૮ ।

પ્રદેશતો^૧ સંખ્યેયગુણં પ્રાક્ તૈજસાત્ । ૩૯ ।

અનન્તગુણે પરે । ૪૦ ।

અપ્રતિધાતે । ૪૧ ।

અનાદિસમ્બન્ધે ચ । ૪૨ ।

સર્વસ્ય । ૪૩ ।

તદાદીનિ ભાજ્યાનિ યુગપદેકસ્યા ચતુર્થ્યઃ । ૪૪ ।

નિરુપભોગમન્ત્યમ્ । ૪૬ ।

૧. અહીંયાં પ્રદેશ શબ્દનો અર્થ 'અનન્તાણુકસ્કંધ' એવો ભાષ્યની વૃત્તિમાં કર્યો છે. પરંતુ 'સર્વાર્થસિદ્ધિ' આદિમાં 'પરમાણુ' અર્થ લીધો છે.

ગર્ભસમ્પૂર્ણનજમાઘમ્ । ૪૬ ।

વૈક્રિયમૌપપાતિકમ્ । ૪૭ ।

લઙ્ઘિપ્રત્યય^૧ ચ । ૪૮ ।

શુભં વિશુદ્ધમવ્યાઘાતિ ચાહારકં ચતુર્દશપૂર્વઘરસ્યૈવ૪૯ ।

ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક, તૈજસ અને કાર્મણ્ય એ પાંચ પ્રકારનાં શરીરો છે.

ઉપરના પાંચ પ્રકારોમાં જે શરીર પછીપછી આવે છે તે, પૂર્વ કરતાં સૂક્ષ્મ છે.

તૈજસનાં પૂર્વવર્તી^૧ ત્રણ શરીરો પૂર્વપૂર્વનાં કરતાં ઉત્તરોત્તર શરીરના પ્રદેશો - સ્કંધોવડે અસંખ્યાતગુણ હોય છે.

અને પછીનાં એ અર્થાત્ તૈજસ અને કાર્મણ્ય શરીર પ્રદેશો વડે અનંતગુણ હોય છે.

તૈજસ અને કાર્મણ્ય બન્ને શરીરો પ્રતિઘાતરહિત છે.

આત્માની સાથે એ અનાદિ સંબંધવાળાં છે.

અને બધાયે સંસારી જીવોને એ હોય છે.

૧. તૈજસમપિ' દિ૦ ૫૦. 'સવાથસિદ્ધિ' આદિમાં એનો

અર્થ આ પ્રમાણે છે: તૈજસશરીરપણુ લઙ્ઘિજન્ય છે, અર્થાત્ જેમ વૈક્રિયશરીર લઙ્ઘિથી ઉત્પન્ન કરી શકાય છે, એવી જ રીતે લઙ્ઘિથી તૈજસશરીર પણ બનાવી શકાય છે. આ અર્થથી એલું ક્ષિત યદુ' નથી કે તૈજસશરીર લઙ્ઘિજન્ય જ છે.

એકી સાથે એક જીવને તૈજસ અને કાર્મણ્યથી લઈને ચાર સુધી શરીર, વિકલ્પથી હોય છે.

અંતિમ-કાર્મણ્યશરીર જ ઉપલોગ - સુખદુઃખાદિના અનુભવ રહિત છે.

પહેલું અર્થાત્ ઔદારિક શરીર સંમૂર્છિમ-જન્મથી અને ગર્ભજન્મથી જ પેદા થાય છે.

વૈક્રિયશરીર ઉપપાતજન્મથી પેદા થાય છે.

તથા તે લખ્ધિથી પણ પેદા થાય છે.

આહારકશરીર શુભ - પ્રશસ્ત પુદ્ગલદ્રવ્યજન્ય, વિશુદ્ધ - નિષ્પાપકાર્યકારી અને વ્યાઘાત - બાધા રહિત હોય છે; તથા તે ચૌદપૂર્વધારી મુનિને જ પ્રાપ્ત થાય છે.

જન્મ એ જ શરીરનો આરંભ છે. એથી જન્મની પછી શરીરનું વર્ણન કર્યું છે, જેમાં એની સાથે સંબંધ રાખતા અનેક પ્રશ્નો વિષે નીચે લખ્યા પ્રમાણે ક્રમથી વિચાર કર્યો છે :

શરીરના પ્રકાર અને તેમની વ્યાખ્યા : દેહધારી જીવો અનંત છે; એમનાં શરીર પણ લિન્નલિન્ન હોવાથી વ્યક્તિશઃ અનંત છે. પરંતુ કાર્યકારણ આદિના સાદૃશ્યની દૃષ્ટિએ સંક્ષેપમાં વિલાગ કરી એમના પાંચ પ્રકાર બતાવ્યા છે. જેમ કે : ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક, તૈજસ અને કાર્મણ્ય.

જીવનું ક્રિયા કરવાનું સાધન તે શરીર. ૧. જે શરીર બાળી શકાય અને જેનું છેદનભેદન થઈ શકે, તે ઔદારિક.

૨. જે શરીર કચારેક નાતું, મોટું, કચારેક પાતળું, કચારેક જાડું, કચારેક એક, કચારેક અનેક ઇત્યાદિ વિવિધ રૂપોને - વિક્રિયાને ધારણ કરી શકે, તે વૈક્રિય. ૩. જે શરીર ફક્ત ચતુર્દશપૂર્વધારી મુનિથી જ રચી શકાય છે, તે આહારક. ૪. જે શરીર તેજોમય હોવાથી ખાધેલા આહાર આદિને પચાવવામાં અને પિત્તમાં કારણભૂત થાય છે, તે તૈજસ. ૫. કર્મસમૂહ એ જ કાર્મણશરીર છે. [૩૭]

સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ આવ : ઉપરનાં પાંચ શરીરોમાં સૌથી અધિક સ્થૂલ ઔદરિકન શરીર છે; વૈક્રિય એનાથી સૂક્ષ્મ છે; આહારક વૈક્રિયથી પણ સૂક્ષ્મ છે. એ રીતે આહારકથી તૈજસ અને તૈજસથી કાર્મણ અનુક્રમે સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મતર છે.

પ્ર૦—અહીંયાં સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મનો અર્થ શો છે ?

ઉ૦—સ્થૂલનો અને સૂક્ષ્મનો અર્થ રચનાની શિથિલતા અને સઘનતા એ છે, પરિમાણ નહિ. ઔદારિકથી વૈક્રિય સૂક્ષ્મ છે, પરંતુ એ આહારકથી સ્થૂલ છે. આ રીતે જ આહારક આદિ શરીર પણ પૂર્વપૂર્વની અપેક્ષાએ સૂક્ષ્મ અને ઉત્તરઉત્તરની અપેક્ષાએ સ્થૂલ છે. અર્થાત્ આ સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ ભાવ અપેક્ષાથી સમજવો જોઈએ. એનો ભાવાર્થ એ છે કે, જે શરીરની રચના ખીળ શરીરની રચનાથી શિથિલ હોય છે, તે તેનાથી સ્થૂલ અને ખીળું તેનાથી સૂક્ષ્મ. રચનાની શિથિલતા અને સઘનતાનો આધાર પૌદ્ગલિક પરિણતિ ઉપર છે. પુદ્ગલોમાં અનેક પ્રકારનાં પરિણામો પામવાની શક્તિ છે. એથી તે પરિમાણમાં થોડાં હોવા છતાં પણ જ્યારે શિથિલરૂપમાં પરિણત થાય છે, ત્યારે સ્થૂલ કહેવાય છે; અને પરિમાણમાં બહુ હોવા છતાં પણ જેમજેમ

ગાઠ થતાં જાય છે તેમ તેમ તે સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મતર કહેવાય છે. જેમ કે: ભીંડો અને હાથીનો દાંત એ બંને બરાબર પરિમાણવાળા લઈને તપાસો. ભીંડાની રચના શિથિલ છે અને હાથીના દાંતની રચના એનાથી ગાઠ છે. એથી પરિમાણ બરાબર હોવા છતાં પણ ભીંડાની અપેક્ષાએ દાંતનું પૌદ્ગલિક દ્રવ્ય અધિક છે. [૩૮]

થાય

આરંભક - ઉપદાન - દ્રવ્યનુ પરિમાણ: સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ-પણાની ઉપરની વ્યાખ્યા પ્રમાણે પ્રાયેતર-ઉત્તર શરીરનું આરંભક દ્રવ્ય પૂર્વ-પૂર્વ શરીર કરત પરિમાણમાં અધિક હોય છે એ વાત માલૂમ પડી જ જાય છે; છતાં તે પરિમાણ જેટલું સંભવિત છે, એ જે સૂત્રોમાં બતાવ્યું છે.

પરમાણુઓથી બનેલા જે સ્કંધોથી શરીરનું નિર્માણ થાય છે, તે જ સ્કંધો શરીરનું આરંભક દ્રવ્ય છે. જ્યાં સુધી એક એક પરમાણુ અલગ અલગ હોય, ત્યાં સુધી એનાથી શરીર બનતું નથી. પરમાણુપુંજ જે સ્કંધ કહેવાય છે, એનાથી જ શરીર બને છે. તે સ્કંધ પણ અનંત પરમાણુઓનો બનેલો હોવો જોઈએ. ઔદારિકશરીરના આરંભક સ્કંધોથી વૈક્રિયશરીરના આરંભક સ્કંધો અસંખ્યાત-ગુણ છે; અર્થાત્ ઔદારિક શરીરના આરંભક સ્કંધો અનંત પરમાણુઓના બનેલા હોય છે અને વૈક્રિયશરીરના આરંભક સ્કંધો પણ અનંત પરમાણુઓના બનેલા હોય છે; છતાં પણ વૈક્રિયશરીરના સ્કંધગત પરમાણુઓની અનંત સંખ્યા ઔદારિકશરીરના સ્કંધગત પરમાણુઓની અનંત સંખ્યાથી અસંખ્યાતગુણી અધિક હોય છે. એ જ અધિકતા વૈક્રિય અને આહારક શરીરનાં સ્કંધગત પરમાણુઓની અનંત સંખ્યામાં

સમજવી જોઈ એ. આહારકના સ્કંધગત પરમાણુઓની અનંત સંખ્યાથી તૈજસના સ્કંધગત પરમાણુઓની અનંત સંખ્યા અનંતગુણી હોય છે. આ રીતે તૈજસથી કાર્મણના સ્કંધગત પરમાણુ પણ અનંતગુણુ અધિક હોય છે. એ રીતે જોતાં સ્પષ્ટ માલૂમ પડે છે કે પૂર્વ-પૂર્વ શરીર કરતાં ઉત્તર-ઉત્તર શરીરનું આરંભક દ્રવ્ય અધિક જ હોય છે; છતાંયે પરિણુ-મનની વિચિત્રતાને લીધે ઉત્તર-ઉત્તર શરીર નિખિડ, નિખિડતર અને નિખિડતમ અનતું જાય છે, જે સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મતર અને સૂક્ષ્મતમ કહેવાય છે.

પ્ર૦—ઔદારિકના સ્કંધ અનંત પરમાણુવાળા અને વૈક્રિય આદિના સ્કંધ પણ અનંત પરમાણુવાળા છે; તો પછી એ સ્કંધોમાં ઓછાવત્તાપણું શી રીતે સમજવું ?

ઉ૦—અનંત સંખ્યા અનંત પ્રકારની છે. એથી અનંત રૂપે સમાનતા હોવા છતાં પણ ઔદારિક આદિના સ્કંધથી વૈક્રિય આદિના સ્કંધોનું અસંખ્યાતગુણુ અથવા અનંતગુણુ અધિક હોવું અસંભવિત નથી. [૩૯-૪૦]

છેલ્લાં બે શરીરોના સ્વભાવ, કાળમર્યાદા અને સ્વામી : ઉપરનાં પાંચ શરીરોમાંથી પહેલાં ત્રણ કરતાં પછીનાં બે શરીરોમાં જે કાંઈક લિન્નતા છે, તે અહીં ત્રણ બાબતો દ્વારા બતાવી છે :

તૈજસ અને કાર્મણુ એ બંને શરીરો આખા લોકમાં કયાંય પણ પ્રતિઘાત પામતાં નથી; અર્થાત્ વજ્ર જેવી કઠિન વસ્તુ પણ એમને પ્રવેશ કરતાં રોકી શકતી નથી; કેમ કે તે અત્યંત સૂક્ષ્મ છે. જે કે એક મૂર્ત વસ્તુનો ખીણ મૂર્ત વસ્તુથી પ્રતિઘાત થતો દેખાય છે, તથાપિ આ પ્રતિઘાતનો નિયમ સ્થૂલ વસ્તુઓમાં લાગુ પડે છે, સૂક્ષ્મમાં નહિ. સૂક્ષ્મ

વસ્તુ રોકાયા વિના જ દરેક સ્થાને પ્રવેશ કરે છે, જેમ લોહપિંડમાં અગ્નિ.

પ્ર૦—તો પછી સૂક્ષ્મ હોવાથી વૈક્રિય અને આહારક પણ અપ્રતિઘાતી છે એમ કહેવું જોઈએ ?

ઉ૦—અવશ્ય. તે પણ પ્રતિઘાત વિના પ્રવેશ કરી શકે છે; પરંતુ અહીંયાં અપ્રતિઘાતનો અર્થ લોકાંતર્યન્ત અવ્યાહત-અસ્ખલિત-ગતિ છે. વૈક્રિય અને આહારક અવ્યાહત ગતિવાળાં છે; પરંતુ તૈજસ અને કાર્મણની માફક આખા લોકમાં અવ્યાહત ગતિવાળાં નથી, કિંતુ લોકના ખાસ ભાગ-ત્રસનાડી-માં અવ્યાહત ગતિવાળાં છે.

તૈજસ અને કાર્મણનો સંબંધ આત્માની સાથે પ્રવાહરૂપે જેવો અનાદિ છે, તેવો પહેલાં ત્રણ શરીરોનો નથી; કેમ કે એ ત્રણ શરીરો અમુક સમય પછી કાયમ રહી શકતાં નથી. એથી ઔદારિક આદિ ત્રણ શરીરો કાદાચિત્ક-અસ્થાયી સંબંધવાળાં- કહેવાય છે; અને તૈજસ, કાર્મણ અનાદિ સંબંધવાળાં.

પ્ર૦—જે તેમનો જીવની સાથે અનાદિ સંબંધ છે, તો પછી એમનો અભાવ કદી પણ ન થવો જોઈએ.

ઉ૦—ઉપરનાં બંને શરીરો વ્યક્તિની અપેક્ષાએ નહિ, પરંતુ પ્રવાહની અપેક્ષાએ અનાદિ છે; એથી જ એમનો પણ અપચય, ઉપચય થયા કરે છે. જે ભાવાત્મક પદાર્થ વ્યક્તિરૂપે અનાદિ હોય, તે જ નાશ નથી પામતો. જેમકે: પરમાણુ.

તૈજસ અને કાર્મણ શરીરને બધા સંસારીઓ ધારણ કરે છે; પરંતુ ઔદારિક, વૈક્રિય અને આહારકને નહિ. એથી

જ તૈજસ અને કાર્મણના સ્વામી બધા સંસારીઓ છે અને ઔદારિક આદિના સ્વામી કેટલાક જ હોય છે.

પ્ર૦—તૈજસ અને કાર્મણની વચ્ચે કેટલો તફાવત છે તે સમજવો.

ઉ૦—કાર્મણ એ બધાંય શરીરોનું મૂળ છે, કેમ કે તે કર્મ સ્વરૂપ છે. અને કર્મ એ જ સર્વ કાર્યોનું નિમિત્ત-કારણ-છે, તેવી જ રીતે તૈજસ બધાનું કારણ નથી. તે સૌની સાથે અનાદિસંબંધ રહીને ભુક્ત-લીધેલા-આહારના પાચન આદિમાં સહાયક થાય છે. [૪૧-૪૩]

એક સાથે લભ્ય શરીરોની જઘન્ય તથા ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યા : તૈજસ અને કાર્મણ એ બંને શરીરો સર્વ સંસારી જીવોને સંસારકાળ પર્યંત અવશ્ય હોય છે; પરંતુ ઔદારિક આદિ શરીર બદલાતાં રહે છે, એથી તે ક્યારેક હોય છે અને ક્યારેક નહિ. એથી જ એ પ્રશ્ન થાય છે કે પ્રત્યેક જીવને ઓછામાં ઓછાં અને અધિકમાં અધિક શરીર કેટલાં હોઈ શકે? આનો ઉત્તર પ્રસ્તુત સૂત્રમાં આપ્યો છે. એકી સાથે એક સંસારી જીવને ઓછામાં ઓછાં બે અને અધિકમાં અધિક ચાર સુધી શરીર હોઈ શકે છે, પાંચ ક્યારે પણ હોતાં નથી. જ્યારે બે હોય છે ત્યારે તૈજસ અને કાર્મણ હોય છે; કેમ કે એ બંને યાવત્સંસારભાવી-જીવને સંસાર હોય ત્યાં સુધી રહેનારાં-છે. એવી સ્થિતિ અંતરાલગતિમાં જ પ્રાપ્ત થાય છે, કેમ કે એ સમયે અન્ય કોઈ પણ શરીર હોતું નથી. જ્યારે ત્રણ હોય છે ત્યારે તૈજસ, કાર્મણ અને ઔદારિક અથવા તો તૈજસ, કાર્મણ અને વૈક્રિય હોય છે. પહેલો પ્રકાર મનુષ્ય અને તિર્યંચોમાં અને બીજો પ્રકાર દેવ

અને નારકોમાં જન્મકાળથી લઈ મરણ પર્યંત હોય છે. જ્યારે ચાર હોય છે, ત્યારે તૈજસ, કાર્મણ, ઔદારિક અને વૈક્રિય અથવા તો તૈજસ, કાર્મણ, ઔદારિક અને આહારક હોય છે. પહેલો વિકલ્પ વૈક્રિય લઘિધના પ્રયોગના સમયે કેટલાક મનુષ્યો તથા તિર્યંચોમાં મળી આવે છે; જ્યારે બીજો વિકલ્પ આહારકલઘિધના પ્રયોગના સમયે ચતુર્દશપૂર્વી મુનિમાં જ હોય છે. પાંચ શરીર એકી સાથે કોઈને પણ હોતાં નથી; કેમ કે વૈક્ર્યલઘિધ અને આહારકલઘિધનો પ્રયોગ એકી સાથે સંભવતો નથી.

પ્ર૦—ઉક્ત રીતે ત્રણ અથવા ચાર શરીર જ્યારે હોય ત્યારે તેમની સાથે એક જ સમયમાં એક જીવનો સંબંધ કેવી રીતે થઈ શકે ?

ઉ૦—જેમ એક જ પ્રદીપનો પ્રકાશ એક સાથે અનેક વસ્તુઓ ઉપર પડી શકે છે, તેમ એક જ જીવના પ્રદેશો અનેક શરીરોની સાથે અખંડપણે સંબંધ હોઈ શકે છે.

પ્ર૦—શું કોઈ વાર કોઈને એક જ શરીર હોતું નથી ?

ઉ૦—ના. સામાન્ય સિદ્ધાંત એવો છે કે, તૈજસ અને કાર્મણ એ બંને શરીર ક્યારે પણ અલગ હોતાં નથી, એથી જ કોઈ એક શરીરનો ક્યારે પણ સંભવ હોતો નથી. પરંતુ કેટલાક આચાર્યોનો એવો મત^૧ છે કે તૈજસશરીર કાર્મણની માફક યાવત્સંસારભાવી નથી; કિન્તુ તે આહારકની માફક લઘિધજન્ય જ છે. એ મત પ્રમાણે અંતરાલ

૧. આ મત ભાષ્યમાં નિદિષ્ટ છે; જુઓ અ૦ ૨, સૂ૦ ૪૪.

ગતિમાં ફક્ત કાર્મણશરીર હોય છે; તેથી એ સમયે એક જ શરીર હોવાનો સંભવ છે.

પ્ર૦—જે એમ કહ્યું કે વૈક્રિય અને આહારક એ બે લઘ્વિઓનો યુગપત્—એકી સાથે—પ્રયોગ થતો નથી તેનું કારણ શું ?

ઉ૦ — વૈક્રિયલઘ્વિના પ્રયોગ સમયે અને લઘ્વિથી શરીર બનાવી લીધા પછી નિયમથી^૧ પ્રમત્તદશા હોય છે, પરંતુ આહારકના વિષયમાં એમ નથી; કેમ કે આહારક-લઘ્વિનો પ્રયોગ તો પ્રમત્તદશામાં હોય છે, પરંતુ એનાથી શરીર બનાવી લીધા પછી શુદ્ધ અધ્યવસાયનો સંભવ હોવાથી અપ્રમત્ત ભાવ પેદા થાય છે, જેથી ઉપરની બંને લઘ્વિઓનો પ્રયોગ એકી સાથે થવો એ વિરુદ્ધ છે. સારાંશ કે, એકી સાથે પાંચે શરીર ન હોવાનું કહ્યું છે, તે આ વિભાવની અપેક્ષાએ, શક્તિરૂપે તો એ પાંચે હોઈ શકે છે; કેમ કે આહારકલઘ્વિવાળા મુનિને વૈક્રિયલઘ્વિનો પણ સંભવ છે. [૪૪]

પ્રયોજન : પ્રત્યેક વસ્તુનું કંઈને કંઈ પ્રયોજન તો હોય છે જ; એથી શરીર પણ સપ્રયોજન હોવું જોઈએ. તેથી એનું મુખ્ય પ્રયોજન શું છે અને તે બધાં શરીરો માટે સમાન છે કે કાંઈ વિશેષતા છે, એ પ્રશ્ન થાય છે. એનો ઉત્તર અહીંયાં આપ્યો છે. શરીરનું મુખ્ય પ્રયોજન ઉપભોગ છે. પહેલાં ચારે શરીરમાં તે સિદ્ધ થાય છે; ફક્ત અંતિમ-કાર્મણ-શરીરમાં તે સિદ્ધ થતો નથી, માટે તેને નિરુપભોગ-ઉપભોગ રહિત-કહ્યું છે.

૧. આ વિચાર અ૦ ૨, સૂ૦ ૪૪ ની ભાષ્યવૃત્તિમાં છે.

પ્ર૦—ઉપભોગનો અર્થ શો ?

ઉ૦—કાન આદિ ઇન્દ્રિયોથી શુભ, અશુભ શબ્દ આદિ વિષયગ્રહણ કરી, સુખદુઃખનો અનુભવ કરવો; હાથ પગ આદિ અવયવોથી દાન, હિંસા આદિ શુભ અશુભ ક્રિયા દ્વારા શુભઅશુભ કર્મરૂપી બંધ કરવો; બદ્ધ કર્મના શુભ, અશુભ વિપાકનો અનુભવ કરવો, અને પવિત્ર અનુષ્ઠાન દ્વારા કર્મની નિર્જરા-ક્ષય-કરવી એ બધો ઉપભોગ કહેવાય છે.

પ્ર૦—ઔદારિક, વૈક્રિય અને આહારક શરીર સેન્દ્રિય તથા સાવયવ છે, આથી ઉક્ત પ્રકારનો ઉપભોગ એમનાથી સાધ્ય થઈ શકે; પરંતુ તૈજસશરીર સેન્દ્રિય પણ નથી અને સાવયવ પણ નથી, તો તેનાથી ઉક્ત ઉપભોગ હોવાનો સંભવ શી રીતે હોઈ શકે ?

ઉ૦- જો કે તૈજસશરીર સેન્દ્રિય અને સાવયવ-હસ્ત પાદાદિ યુક્ત-નથી, તથાપિ એનો ઉપયોગ પાચન આદિ એવા કાર્યમાં થઈ શકે છે કે જેનાથી સુખદુઃખના અનુભવ આદિરૂપ ઉક્ત ઉપભોગ સિદ્ધ થાય છે; તેનું અન્ય કાર્ય શાપ અને અનુગ્રહ પણ છે. અર્થાત્ અન્નપાચનાદિ કાર્યોમાં તૈજસ શરીરનો ઉપયોગ તો બધાયે કરી શકે છે; પરંતુ જે વિશિષ્ટ તપસ્વી તપસ્યાજન્ય ખાસ લગ્નિધ પ્રાપ્ત કરે છે, તે કુપિત થઈ એ શરીર દ્વારા પોતાના કોપપાત્રને બાળી પણ શકે છે, અને પ્રસન્ન થઈ તે શરીર દ્વારા પોતાના અનુગ્રહ-પાત્રને શાંતિ પણ આપી શકે છે. આ રીતે તૈજસ શરીરનો શાપ અનુગ્રહ આદિમાં ઉપયોગ થઈ શકવાથી, સુખદુઃખનો અનુભવ, શુભાશુભ કર્મનો બંધ આદિ ઉપરના ઉપભોગો એના મનાયા છે.

પ્ર૦—એવી બારીકાઈ જોઈએ તો કાર્મણશરીર કે જે તેજસની જેમ સેન્દ્રિય અને સાવયવ નથી, તેને પણ ઉપભોગ ઘટી શકે; કેમ કે તે જ અન્ય સર્વ શરીરોનું મૂળ છે. આથી અન્ય શરીરોના ઉપભોગ ખરું જોતાં કાર્મણના જ ઉપભોગ માનવા જોઈએ; તો પછી એને નિરુપભોગ કેમ કહ્યું ?

ઉ૦—ઠીક છે, એ રીતે જોતાં તો કાર્મણ પણ સોપભોગ છે જ. અહીંયાં એને નિરુપભોગ કહેવામાં અભિપ્રાય એટલો જ છે કે, જ્યાં સુધી અન્ય શરીર સહાયક ન હોય, ત્યાં સુધી એકલું કાર્મણશરીર ઉપભોગને સાધી શકતું નથી. અર્થાત્ ઉક્ત વિશિષ્ટ ઉપભોગને સિદ્ધ કરવામાં સાક્ષાત્ સાધન ઔદારિક આદિ ચાર શરીર છે. આથી તે ચાર સોપભોગ - ઉપભોગ સહિત - કહેવાય છે; અને પરંપરાથી સાધન હોવાને લીધે કાર્મણને નિરુપભોગ કહેવામાં આવ્યું છે. [૪૫]

જન્મસિદ્ધતા અને કૃત્રિમતા : છેવટે એક એ પણ પ્રશ્ન થાય છે કે કેટલાં શરીર જન્મસિદ્ધ છે અને કેટલાં કૃત્રિમ છે ? તથા જન્મસિદ્ધમાં કયું શરીર કયા જન્મથી પેદા થાય છે અને કૃત્રિમનું કારણ શું છે ? આનો ઉત્તર ચાર સૂત્રમાં આપ્યો છે.

તેજસ અને કાર્મણ એ બે તો જન્મસિદ્ધ પણ નથી અને કૃત્રિમ પણ નથી; અર્થાત્ તે જન્મની પછી પણ થાય છે, છતાં છે અનાદિસંબંધ. ઔદારિક જન્મસિદ્ધ જ છે, એ ગર્ભ તથા સંભૂષિત એ બંને જન્મોમાં પેદા થાય છે. તેનો સ્વામી મનુષ્ય અને તિર્યંચ જ છે. વૈક્રિયશરીર જન્મસિદ્ધ અને કૃત્રિમ બે પ્રકારનું છે. જે જન્મસિદ્ધ છે તે ઉપપાત-

જન્મ દ્વારા પેદા થાય છે, અને એ દેવો તથા નારકોને જ હોય છે. કૃત્રિમ વૈક્રિયનું કારણ 'લઙ્ઘિ' છે. 'લઙ્ઘિ' એક પ્રકારની તપોજન્ય શક્તિ છે; જેનો સંભવ કેટલાક જ ગર્ભજ મનુષ્ય અને તિર્થંચમાં હોય છે. આથી એવી લઙ્ઘિથી થનાર વૈક્રિયશરીરના અધિકારી ગર્ભજ મનુષ્ય અને તિર્થંચ જ હોઈ શકે છે. કૃત્રિમ વૈક્રિયની કારણભૂત એક બીજા પ્રકારની પણ લઙ્ઘિ માનવામાં આવે છે, એ તપોજન્ય ન હોઈ જન્મથી જ મળે છે. આવી લઙ્ઘિ કેટલાક બાહરવાયુકાયિક જીવોમાં જ માનવામાં આવે છે. આથી તે પણ લઙ્ઘિજન્ય - કૃત્રિમ - વૈક્રિયશરીરના અધિકારી છે. આહારકશરીર કૃત્રિમ જ છે. એનું કારણ વિશિષ્ટ લઙ્ઘિ જ છે; જે મનુષ્ય સિવાય અન્ય જાતિમાં હોતી નથી; અને મનુષ્યમાં પણ એ વિશિષ્ટ મુનિને જ હોય છે.

પ્ર૦—વિશિષ્ટ મુનિ કયા ?

ઉ૦—ચતુર્દશપૂર્વપાઠી.

પ્ર૦—તેઓ તે લઙ્ઘિનો પ્રયોગ ક્યારે અને શેના માટે કરે છે ?

ઉ૦—જ્યારે તેઓને કોઈ સૂક્ષ્મ વિષયમાં સંદેહ હોય છે, ત્યારે સંદેહનિવારણને માટે તેઓ તેનો ઉપયોગ કરે છે. અર્થાત્ જ્યારે કોઈ ચતુર્દશપૂર્વીને ગહન વિષયમાં સંદેહ થાય અને સર્વજનું સંનિધાન ન હોય ત્યારે તે ઔદારિક-શરીર વડે અન્ય ક્ષેત્રમાં જવું અસંભવિત સમજી પોતાની વિશિષ્ટ લઙ્ઘિનો પ્રયોગ કરે છે. અને તે દ્વારા હાથ જેવડું નાનું સરખું શરીર બનાવે છે. તે શુભ પુદ્ગલોથી ઉત્પન્ન થયેલું હોવાથી સુંદર હોય છે, પ્રશસ્ત ઉદ્દેશથી બનાવેલું

હોવાથી નિરવઘ હોય છે, અને અત્યંત સૂક્ષ્મ હોવાથી અવ્યાધાતી હોય છે, એટલે કે કોઈને રોકે એવું કે કોઈથી રોકાય એવું હોતું નથી. આવા શરીરથી તે અન્ય ક્ષેત્રમાં સર્વગની પાસે જઈ એમની પાસે સંદેહ દૂર કરે છે; પછી એ શરીર વીખરાઈ જાય છે. આ કાર્ય ક્રંતા અંતર્મુહૂર્તમાં થઈ જાય છે.

પ્ર૦—બીજું કોઈ શરીર લઙ્ઘિજન્ય નથી ?

ઉ૦—નહિ.

પ્ર૦—શાપ અને અનુગ્રહ દ્વારા તૈજસનો જે ઉપભોગ ખતાવ્યો, તેથી તો તે લઙ્ઘિજન્ય સ્પષ્ટ માલૂમ પડે છે, તો પછી બીજું કોઈ શરીર લઙ્ઘિજન્ય નથી એ કથન કેવી રીતે ઘટે ?

ઉ૦—અહીંયાં લઙ્ઘિજન્યનો અર્થ ઉત્પત્તિ છે, પ્રયોગ નહિ. વૈક્રિય અને આહારકની જેમ તૈજસની ઉત્પત્તિ લઙ્ઘિથી નથી, પરંતુ એનો પ્રયોગ ક્યારેક લઙ્ઘિથી કરી શકાય છે. એ આશયથી અહીં તૈજસને લઙ્ઘિજન્ય - કૃત્રિમ-કલ્પું નથી. [૪૬-૪૮]

હવે લિંગ-વેદ-વિભાગ કહે છે :

નારકસમ્મૂર્છિનો નપુંસકાનિ । ૫૦ ।

ન દેવાઃ । ૫૧ ।

નારક અને સંમૂર્છિમ નપુંસક જ હોય છે.

દેવ નપુંસક હોતા નથી.

શરીરોનું વર્ણન થઈ ગયા પછી લિંગોનો પ્રશ્ન આવે છે. એનો ખુલાસો અહીંયાં કર્યો છે. લિંગ ચિહ્નને કહે છે.

તે ત્રણ પ્રકારનું છે, એ વાત પહેલાં ઔદયિક^૧ આદિ ભાવોની સંખ્યા બતાવતી વખતે કહી છે. ત્રણ લિંગ આ પ્રમાણે છે: પુલિંગ, સ્ત્રીલિંગ અને નપુંસકલિંગ. લિંગોનું બીજું નામ 'વેદ' પણ છે. એ ત્રણ વેદો દ્રવ્ય^૨ અને ભાવ રૂપે બધા પ્રકારના છે. દ્રવ્યવેદનો અર્થ ઉપરનું ચિહ્ન છે અને ભાવ-વેદનો અર્થ અમુક અભિલાષા- ઇચ્છા- છે. ૧. જે ચિહ્નથી પુરુષની પિછાન થાય છે, તે દ્રવ્ય પુરુષવેદ અને સ્ત્રીના સંસર્ગસુખની અભિલાષા એ ભાવ પુરુષવેદ છે. ૨. સ્ત્રીને પિછાનવાનું સાધન દ્રવ્ય સ્ત્રીવેદ; અને પુરુષના સંસર્ગસુખની અભિલાષા ભાવ સ્ત્રીવેદ છે. ૩. જેનામાં કાંઈક સ્ત્રીનું ચિહ્ન અને કાંઈક પુરુષનું ચિહ્ન હોય તે દ્રવ્ય નપુંસકવેદ; અને સ્ત્રી-પુરુષ બન્નેના સંસર્ગસુખની અભિલાષા ભાવ નપુંસકવેદ છે. દ્રવ્યવેદ એ પૌદ્ગલિક આકૃતિરૂપ છે, જે નામકર્મના ઉદયનું ફળ છે. ભાવવેદ એક પ્રકારનો મનોવિકાર છે, જે મોહનીય-કર્મના ઉદયનું ફળ છે. દ્રવ્યવેદ અને ભાવવેદની વચ્ચે સાધ્ય સાધન અથવા પોષ્ય પોષકનો સંબંધ છે.

વિભાગ : નારક અને સંમૂર્છિમ જીવોને નપુંસકવેદ હોય છે. દેવોને નપુંસકવેદ હોતો નથી; અર્થાત્ બાકીના એ વેદ તેમનામાં હોય છે. બાકીના બધાઓને એટલે કે ગર્ભજ મનુષ્યો તથા તિર્યંચોને ત્રણે વેદ હોઈ શકે છે.

૧. જુઓ અ૦ ૨, સૂ૦ ૬.

૨. દ્રવ્ય અને ભાવ વેદનો પારસ્પરિક સંબંધ તથા અન્ય આવશ્યક બાબતો જાણવાને માટે જુઓ હિંદી 'કર્મત્રય' ગ્રંથો પૃ. ૫૩નું ટિપ્પણ.

વિકારની તરતમતા : પુરુષવેદનો વિકાર સૌથી ઓછો સ્થાયી હોય છે; સ્ત્રીવેદનો વિકાર એનાથી વધારે સ્થાયી, અને નપુંસકવેદનો વિકાર સ્ત્રીવેદના વિકારથી પણ અધિક સ્થાયી હોય છે. આ બાબત ઉપમા દ્વારા આ રીતે સમજાવવામાં આવે છે :

પુરુષવેદનો વિકાર ધાસમાં સળગતા અગ્નિ સમાન છે; જે તેની વિશિષ્ટ શરીરરચનાને લીધે જલદી પ્રગટ થતો દેખાય છે અને જલદી શાંત થતો પણ દેખાય છે. સ્ત્રીવેદનો વિકાર અંગારાની સમાન છે; જે તેની વિશિષ્ટ રચનાને લીધે જલદી પ્રગટ થતો દેખાતો નથી અને જલદી શાંત પણ થતો દેખાતો નથી. નપુંસકવેદનો વિકાર તપેલી ઈંટના જેવો છે; જે બહુ જ સમય પછી શાંત થાય છે. સ્ત્રીમાં કોમળભાવ મુખ્ય છે, એથી તેને કઠોર તત્ત્વની અપેક્ષા રહે છે; પુરુષમાં કઠોરભાવ મુખ્ય હોવાથી એને કોમળ તત્ત્વની અપેક્ષા રહે છે; પરંતુ નપુંસકમાં બંને ભાવોનું મિશ્રણ હોવાથી બંને તત્ત્વોની અપેક્ષા રહે છે. [૫૦-૫૧]

હવે આયુષ્યના પ્રકાર અને તેમના સ્વામી કહે છે :

**ઔપપાતિકચરમદેહોત્તમપુરુષાઽસંચ્યેયવર્ષાઽઽયુષા-
ઽનપવર્ત્યાયુષઃ^૧ । ૫૨ ।**

૧. દ્વિગંબરીય પરંપરામાં ઔપપાદિકચરમોત્તમદેહાસંચ્યેયવર્ષા-યુષોઽનપવર્ત્યાયુષઃ' એવું સૂત્ર છે. 'સર્વાર્થસિદ્ધિ' આદિ ટીકાઓમાં 'ચરમદેહ' એવું પાઠાંતર પણ આપ્યું છે, તદ્દનુસાર 'ચરમદેહોત્તમદેહ એવો પાઠ પણ માનવો જોઈએ.

ત-૯

ઔષપાતિક (નારક અને દેવ), ચરમશરીરી, ઉત્તમ પુરુષ અને અસંખ્યાતવર્ષજીવી એ અનપવર્તનીય આયુષ્યવાળા જ હોય છે.

યુદ્ધ આદિ વિપ્લવોમાં હજારો હૃષ્ટપુષ્ટ નવયુવાનોને મરતા જોઈ અને ધરડા તથા જર્જર દેહવાળાઓને પણ ભયાનક આસ્તમાથી ખચતા જોઈ એવો સંદેહ થાય છે કે શું અકાળ મૃત્યુ પણ છે કે જેનાથી અનેક વ્યક્તિઓ એકી સાથે મરી જાય છે અને કોઈ નથી પણ મરતું? એનો ઉત્તર હા અને ના બંનેમાં અહીં આપ્યો છે.

આયુષ્મા જે પ્રકાર : આયુષ 'અપવર્તનીય' અને 'અનપવર્તનીય' એ બે પ્રકારે છે. જે આયુષ અંધના સમયની સ્થિતિ પૂર્ણ થયા પહેલાં જ શીઘ્ર ભોગવી શકાય છે, તે 'અપવર્તનીય'; અને જે આયુષ અંધકાળની સ્થિતિ પૂર્ણ થયા પહેલાં સમાપ્ત થતું નથી, તે 'અનપવર્તનીય.' તાત્પર્ય કે, જેનો ભોગકાળ અંધકાળની સ્થિતિની મર્યાદાથી ઓછો હોય, તે અપવર્તનીય; અને જેનો ભોગકાળ એ મર્યાદાની બરાબર જ હોય, તે 'અનપવર્તનીય' આયુષ કહેવાય છે.

અપવર્તનીય અને અનપવર્તનીય આયુષનો અંધ સ્વાભાવિક નથી; કેમ કે તે પરિણામના તારતમ્ય ઉપર અવલંબિત છે. ભાવી જન્મના આયુષનું નિર્માણ વર્તમાન જન્મમાં થાય છે. તે સમયે જો પરિણામ મંદ હોય તો આયુષનો અંધ શિથિલ થઈ જાય છે, તેથી નિમિત્ત મળતાં અંધકાળની કાળમર્યાદા ઘટી જાય છે. એનાથી ઊલટું જો

પરિણામ તીવ્ર હોય, તે આયુષનો અંધ ગાઠ થાય છે; તેથી નિમિત્ત મળવા છતાં પણ અંધકાળની કાળમર્યાદા ઘટતી નથી અને આયુષ પણ એકી સાથે ભોગવાતું નથી. જેમ કે, અત્યંત દઢ બની ઊભેલા પુરુષોની હાર અભેદ - બેદાય નહિ એવી, અને શિથિલ બની ઊભેલા પુરુષોની હાર ભેદ હોય છે, અથવા જેમ સઘન વાવેલાં ખીજોના છોડ પશુઓને માટે દુષ્પ્રવેશ - પ્રવેશ ન થાય એવા, અને છૂટાં છૂટાં વાવેલાં ખીજોના છોડ એમને માટે સુપ્રવેશ થાય છે; તેવી જ રીતે તીવ્રપરિણામથી ઉત્પન્ન થયેલ ગાઠ અંધવાળું આયુષ શસ્ત્ર-વિષ આદિનો પ્રયોગ થયા છતાં પણ પોતાની નિયત કાળમર્યાદા પહેલાં પૂર્ણ થતું નથી; અને મંદ પરિણામથી ઉત્પન્ન થયેલ શિથિલ અંધવાળું આયુષ ઉપર કહેલા પ્રયોગો થતાં જ પોતાની નિયત કાળમર્યાદા સમાપ્ત થયા પહેલાં જ અંતર્મુહૂર્ત માત્રમાં ભોગવાઈ જાય છે. આયુષના આ શીઘ્ર ભોગને જ 'અપવર્તના', અથવા અકાળ મૃત્યુ કહે છે; અને નિયતસ્થિતિવાળા ભોગને 'અનપવર્તના' અથવા કાળમૃત્યુ કહે છે. અપવર્તનીય આયુષ સોપક્રમ-ઉપક્રમસહિત જ હોય છે. તીવ્ર શસ્ત્ર, તીવ્ર વિષ, તીવ્ર અગ્નિ આદિ જે નિમિત્તોથી અકાળ મૃત્યુ થાય છે, તે નિમિત્તોનું પ્રાપ્ત થવું તે 'ઉપક્રમ' છે; આવો ઉપક્રમ અપવર્તનીય આયુષને અવશ્ય હોય છે, કેમ કે તે આયુષ નિયમથી કાળમર્યાદા પૂરી થયા પહેલાં જ ભોગવવાને યોગ્ય હોય છે. પરંતુ અનપવર્તનીય આયુષ સોપક્રમ અને નિષ્પક્રમ બે પ્રકારનું હોય છે; અર્થાત્ એ આયુષને અકાળ મૃત્યુ કરે એવાં ઉક્ત નિમિત્તો પ્રાપ્ત થાય પણ ખરાં અને ન પણ થાય; અને ઉક્ત નિમિત્તોનું સંનિધાન

હોવા છતાં પણ અનપવર્તનીય આયુષ નિયત કાળમર્યાદાની પહેલાં પૂર્ણ થતું નથી. સારાંશ એ છે કે અપવર્તનીય આયુષવાળાં પ્રાણીઓને શસ્ત્ર આદિ કાઢીને કાઢી નિમિત્ત મળી જ રહે છે, જેથી તે અકાળ મૃત્યુ પામે છે; અને અનપવર્તનીય આયુષવાળાઓને ગમે તેવું પ્રબળ નિમિત્ત આવે તોપણ તેઓ અકાળ મૃત્યુ પામતા નથી.

અધિકારી : ઉપપાતજન્મવાળા નારક અને દેવ જ છે. ચરમદેહ તથા ઉત્તમ પુરુષ મનુષ્ય જ હોય છે. જન્માંતર લીધા વિના એ જ શરીરથી મોક્ષ મેળવનાર ‘ચરમદેહ’ કહેવાય છે. તીર્થંકર ચક્રવર્તી, વાસુદેવ, પ્રતિવાસુદેવ આદિ ‘ઉત્તમ પુરુષ’ કહેવાય છે. ‘અસંખ્યાતવર્ષજીવી’ કેટલાક મનુષ્યો અને કેટલાક તિર્થંચ જ હોય છે. ઔપપાતિક અને અસંખ્યાતવર્ષજીવી, નિરુપક્રમ અનપવર્તનીય આયુષવાળા જ હોય છે; ચરમદેહ અને ઉત્તમ પુરુષ, સોપક્રમ અનપવર્તનીય આયુષ અને નિરુપક્રમ અનપવર્તનીય આયુષવાળા હોય છે. એ સિવાય બાકીના બધા મનુષ્યો અને તિર્થંચો અપવર્તનીય તથા અનપવર્તનીય આયુષવાળા હોય છે.

પ્ર૦—નિયત કાળમર્યાદાની પહેલાં આયુષનો ભોગ થઈ જવાથી કૃતનાશ, અકૃતાગમ અને નિષ્કળતાનો દોષ લાગશે; જે શાસ્ત્રમાં ઇષ્ટ નથી એનું નિવારણ કેવી રીતે કરશે ?

૧. અસંખ્યાતવર્ષજીવી મનુષ્યો ત્રીસ અકર્મભૂમિ, છપ્પન અંતરદ્વીપ અને કર્મભૂમિમાં ઉત્પન્ન થતાં યુગલિક જ છે; પરંતુ અસંખ્યાતવર્ષજીવી તિર્થંચ તો ઉપરનાં ક્ષેત્રો ઉપરાંત અઢી દ્વીપની બહારના દ્વીપ-સમુદ્રોમાં પણ મળી આવે છે.

ઉ૦—શીઘ્ર ભોગવી લેવામાં ઉપરનો દોષ નથી આવતો; કેમ કે જે કર્મ લાંબા કાળ સુધી ભોગવી શકાય છે તે જ એક સાથે ભોગવી લેવાય છે. એનો કોઈ પણ ભાગ વિપાકાનુભવ કર્યા વિના છૂટતો નથી; આથી કૃત કર્મનો નાશ કે અદ્ધ કર્મની નિષ્ફળતા પ્રાપ્ત થતાં નથી. એ જ રીતે કર્માનુસાર આવનાર મૃત્યુ પણ આવે છે, એથી જ અકૃત કર્મના આગમનો દોષ પણ આવતો નથી. જેમ ધાસની ગાઠી ગંજીમાં એક બાજુએથી નાની સરખી ચિણુગારી મૂકી દેવામાં આવે, તો તે ચિણુગારી એક એક તૃણને ક્રમશઃ બાળતી બાળતી તે આખી ગંજીને વિલંબથી બાળી શકે છે; તે જ ચિણુગારી ધાસની શિથિલ અને છૂટી-છવાઈ ગંજીમાં ચારે બાજુથી મૂકવામાં આવે, તો એકી સાથે એને બાળી નાખે છે.

આ વાતને વિશેષ સ્કુટ કરવા માટે શાસ્ત્રમાં બીજાં બે દૃષ્ટાંત આપ્યાં છે : ૧. ગણિતક્રિયાનું અને ૨. વસ્ત્ર સૂકવવાનું. જેમ કોઈ વિશિષ્ટ સંખ્યાનો લઘુત્તમછેદ કાઢવો હોય, તો તેને માટે ગણિતપ્રક્રિયામાં અનેક ઉપાયો છે. નિપુણ ગણિતજ્ઞ જવાબ લાવવાને માટે એક એવી રીતનો ઉપયોગ કરે છે કે જેથી બહુ જ ઉતાવળથી જવાબ નીકળી આવે છે, જ્યારે બીજે સાધારણ જાણનાર મનુષ્ય ભાગાકાર આદિ વિલંબસાધ્ય ક્રિયાથી તે જવાબને ધીમે ધીમે લાવી શકે છે. પરિણામ સરખું હોવા છતાં પણ કુશળ ગણિતજ્ઞ એનો શીઘ્ર નિકાલ લાવી શકે છે, જ્યારે સાધારણ ગણિતજ્ઞ વિલંબથી નિકાલ લાવી શકે છે. એ જ રીતે સમાનરૂપે બીનાં થયેલાં બે કપડાંમાંથી એકને વાળીને અને બીજાને છૂટું

કરેતિ સુકવામાં આવે, તે વાળેલું વિલંબથી અને છૂટું કરેલું જલદીથી સુકાઈ જશે. પાણીનું પરિમાણ અને આવર્ણક્રિયા સમાન હોવા છતાં પણ કપડાના સંકોચ અને વિસ્તારના કારણથી એના સુકાવામાં વિલંબ અને શીઘ્રતાનો ફરક પડે છે. એ જ રીતે સમાન પરિમાણના અપવર્તનીય અને અનપવર્તનીય આયુષને ભોગવવામાં પણ ફક્ત વિલંબ અને શીઘ્રતાનો જ તફાવત છે; બીજો કંઈ નહિ. એથી કૃતનાશ આદિ ઉક્ત દોષો આવતા નથી. [પર]

અધ્યાય—૩

બીજા અધ્યાયમાં ગતિની અપેક્ષાએ સંસારી જીવના નારક, મનુષ્ય, તિર્યંચ અને દેવ એ ચાર પ્રકાર કહ્યા છે. સ્થાન, આયુષ અને અવગાહના આદિનું વર્ણન કરી તેમનું વિશેષ સ્વરૂપ ત્રીજા અને ચોથા અધ્યાયમાં બતાવવાનું છે. ત્રીજા અધ્યાયમાં નારક, તિર્યંચ અને મનુષ્યનું વર્ણન છે અને ચોથામાં દેવનું વર્ણન છે.

પ્રથમ નારકેનું વર્ણન કરે છે :

રત્નશર્કરાવાલુકાપદ્મધૂમતમોમદ્વાતમઃપ્રભામ્મયો
ઘનામ્બુવાતાકાશપ્રતિષ્ઠાઃ સક્તાઓઽધ્નઃપૃથુતરાઃ । ૧ ।

તાસુ નરકાઃ । ૨ ।

નિત્યાશુભતરલેહ્યાપરિણામદેહવેદનમ્બિક્રિયાઃ ।૩।

પરસ્પરોદીરિતદુઃખાઃ । ૪ ।

સંકિલ્ષ્ટાસુરોદીરિતદુઃખાશ્ચ પ્રાક્ ચતુર્થ્યાઃ । ૫ ।

તેષ્વેકત્રિસત્તદશસપ્તદશબ્રાવિંશતિત્રયલ્લિશત્સાગ-
રોપમાઃ સત્ત્વાનાં પરા સ્થિતિઃ । ૬ ।

રત્નપ્રભા, શર્કરાપ્રભા, વાલુકાપ્રભા, પંકપ્રભા, ધૂમપ્રભા, તમઃપ્રભા અને મહાતમઃપ્રભા એ સાત ભૂમિઓ છે; જે ઘનાંબુ, વાત અને આકાશ ઉપર સ્થિત છે; એકબીજાની નીચે છે; અને નીચેનીચેની, એકબીજાથી અધિક વિસ્તારવાળી છે.

એ ભૂમિઓમાં નરક છે.

તે નરક નિત્ય - નિરંતર અશુભતર લેશ્યા, પરિણામ, દેહ, વેદના, અને વિક્રિયાવાળાં છે.

તથા પરસ્પર ઉત્પન્ન કરેલા દુઃખવાળાં હોય છે.

અને ચોથી ભૂમિથી પહેલાં અર્થાત્ ત્રણ ભૂમિઓ સુધી સંકિલ્પિત અસુરો દ્વારા ઉત્પન્ન કરેલા દુઃખવાળાં પણ હોય છે.

એ નરકોમાં વર્તમાન પ્રાણીઓની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કુમથી એક, ત્રણ, સાત, દશ, સત્તર, બાવીશ અને તેત્રીસ સાગરોપમ પ્રમાણ છે.

લોકના અધો, મધ્યમ અને ઊર્ધ્વ એવા ત્રણ ભાગ છે. નીચેનો ભાગ મેરુ પર્વતની સમતલ ભૂમિની નીચે નવસો યોજનના ઊંડાણ પછી ગણાય છે, જેનો આકાર ઊંધા કરેલા શરાવ-શંકેરા જેવો છે; અર્થાત્ નીચે નીચે વિસ્તીર્ણ છે. સમતલની નીચે નવસો યોજન તેમ જ તેની ઉપરના નવસો યોજન અર્થાત્ કુલ અઠારસો યોજનનો મધ્યમ લોક છે, જેનો આકાર ઝાલરની પેઠે બરાબર આયામવિષ્કંભ-લંબાઈ

અને પહોળાઈવાળો છે. મધ્યમ લોકની ઉપરનો સપૂર્ણ લોક ભર્વ લોક છે, જેનો આકાર પખાજ જેવો છે.

નારકોના નિવાસસ્થાનની ભૂમિઓ નરકભૂમિ કહેવાય છે, જે અધોલોકમાં છે. એવી ભૂમિઓ સાત છે. એ સાત ભૂમિઓ સમશ્રેણિમાં ન હોઈ એક ખીજની નીચે છે. એમનો આયામ - લંબાઈ અને વિષ્કંભ - પહોળાઈ પરસ્પર સમાન નથી; પરંતુ નીચેનીચેની ભૂમિની લંબાઈ-પહોળાઈ અધિક અધિક છે; અર્થાત્ પહેલી ભૂમિથી ખીજની લંબાઈ-પહોળાઈ અધિક છે; ખીજથી ત્રીજીની. આ રીતે છઠ્ઠીથી સાતમી સુધીની લંબાઈ-પહોળાઈ અધિકઅધિક સમજવી જોઈએ.

આ સાત ભૂમિઓ એક ખીજની નીચે છે; પરંતુ એક ખીજને અડીને રહેલી નથી. અર્થાત્ એક ખીજની વચમાં બહુ જ મોટું અંતર છે. આ અંતરમાં ધનોદધિ, ધનવાત, તનુવાત અને આકાશ ક્રમથી નીચેનીચે છે. અર્થાત્ પહેલી નરકભૂમિની નીચે ધનોદધિ છે, ધનોદધિની નીચે ધનવાત છે, ધનવાતની નીચે તનુવાત અને તનુવાતની નીચે આકાશ^૧ છે. આકાશની

૧. ભગવતીસૂત્રમાં લોકસ્થિતિતુ^૧ સ્વરૂપ સમજવતાં બહુ સ્પષ્ટ હકીકત નીચે પ્રમાણે આપેલી છે :

ત્રસ, સ્થાવરાદિ પ્રાણીઓનો આધાર પૃથ્વી છે; પૃથ્વીનો આધાર ઉદ્ધિ છે; ઉદ્ધિનો આધાર વાયુ છે અને વાયુનો આધાર આકાશ છે. વાયુને આધારે ઉદ્ધિ અને તેને આધારે પૃથ્વી રહી જ કેમ શકે? આ પ્રશ્નનો ખુલાસો નીચે પ્રમાણે છે :

• કોઈ પુરુષ પવન ભરીને ચામડાની મસકને ફુલાવે. પછી વાધ-રીની મજબૂત ગાંઠથી મસકનું મોટું ખાંધી લે. એ જ રીતે મસ-

પક્ષી ખીજી નરકભૂમિ છે. આ ભૂમિ અને ત્રીજી ભૂમિની વચ્ચેમાં પણ ધનોદધિ આદિનો એ જ ક્રમ છે; આ રીતે સાતમી ભૂમિ સુધી બધી ભૂમિઓની નીચે એ ક્રમથી ધનોદધિ આદિ વર્તમાન છે. ઉપરની અપેક્ષાએ નીચેના પૃથ્વીપિંડ -- ભૂમિની ગડાઈ અર્થાત્ ઉપરથી લઈ નીચેના તલ સુધીનો ભાગ એાછો એાછો છે. જેમ કે પ્રથમ ભૂમિની ગડાઈ એક લાખ એંશી હજાર યોજન, ખીજીની એક લાખ બત્રીશ હજાર, ત્રીજીની એક લાખ અઠ્ઠાવીસ હજાર, ચોથીની એક લાખ વીસ હજાર, પાંચમીની એક લાખ અઠાર હજાર, છઠ્ઠીની એક લાખ સોળ હજાર તથા સાતમીની ગડાઈ એક લાખ આઠ હજાર યોજન છે. સાતે ભૂમિઓની નીચે જે સાત ધનોદધિવલય છે, એ બધાની ગડાઈ એક સરખી છે એટલે કે વીસ વીસ હજાર યોજનની છે; અને જે સાત ધનવાત તથા સાત તનુવાત વલયો છે એમની ગડાઈ સામાન્ય-

કના વચ્ચેલા ભાગને પણ વાધરીથી બાંધી લે; એમ થવાથી મસકમાં ભરેલા પવનના જે વિભાગ થઈ જશે અને મસકનો આકાર ડાકલા જેવો લાગશે. હવે મસકનું મોઢું ઉઘાડી ઉપલા ભાગનો પવન કાઢી નાંખે અને તે જગ્યાએ પાણી ભરી દે અને પાછું મસકનું મોઢું બંધ કરે, અને પછી વચ્ચેનું બંધન છોડી નાંખે. તો જગ્યાશે કે જે પાણી મસકના ઉપલા ભાગમાં ભરેલું છે તે ઉપરના ભાગમાં જ રહેશે - વાયુની ઉપર જ રહેશે - નીચે નહિ જાય. કારણ કે ઉપરના ભાગમાં રહેલા પાણીને મસકની નીચેના ભાગમાં રહેલા પવનનો આધાર છે. અર્થાત્ જેમ મસકમાં પવનના આધારે પાણી ઉપર જ રહે છે. તેમ પૃથિવી વગેરે પણ પવનને આધારે પ્રતિષ્ઠિત છે.”

શતક ૧, ઉદ્દેશક ૬.

૩૫થી અસંખ્યાત યોજન પ્રમાણ હોવા છતાં પણ પરસ્પર તુલ્ય નથી; અર્થાત્ પ્રથમ ભૂમિની નીચેના ધનવાતવલય તથા તનુવાતવલયની અસંખ્યાત યોજન પ્રમાણ જડાઈથી ખીજી ભૂમિની નીચેના ધનવાતવલય તથા તનુવાતવલયની જડાઈ વિશેષ છે. એ જ ક્રમથી ઉત્તરઉત્તર છઠ્ઠી ભૂમિના ધનવાત, તનુવાત વલયથી સાતમી ભૂમિના ધનવાત, તનુવાત વલયની જડાઈ વિશેષ વિશેષ છે, એ રીતે આકાશનું પણ સમજવું.

પહેલી ભૂમિ રત્નપ્રધાન હોવાથી રત્નપ્રભા કહેવાય છે. એ રીતે શર્કરા એટલે કે કાંકરાની બહુલતાની ક્ષિપે ખીજી શર્કરાપ્રભા, વાલુકા એટલે કે રેતીની મુખ્યતાને ક્ષિપે ત્રીજી વાલુકાપ્રભા, પંક એટલે કે કાદવની અધિકતાથી ચોથી પંકપ્રભા, ધૂમ એટલે કે ધૂમાડાની અધિકતાથી પાંચમી ધૂમપ્રભા, તમઃ એટલે કે અંધારાની વિશેષતાથી છઠ્ઠી તમઃપ્રભા અને મહાતમઃ એટલે ધન અધિકારની પ્રચુરતાથી સાતમી ભૂમિ મહાતમઃપ્રભા કહેવાય છે, એ સાતેનાં નામ ક્રમપૂર્વક ધર્મા, વંશા, શૈલા, અંજના, રિષ્ટા, માધવ્યા અને માધવી છે.

રત્નપ્રભા ભૂમિના ત્રણ કાંડ - ભાગ છે. પહેલો ખરકાંડ રત્નપ્રચુર છે; જે સૌથી ઉપર છે, તેની જડાઈ ૧૬ હજાર યોજન પ્રમાણ છે. એની નીચેનો ખીજો કાંડ પંકબહુલ કાદવથી ભરેલો છે; જેની જડાઈ ૮૪ હજાર યોજન છે. એની નીચેનો ત્રીજો ભાગ જલબહુલ - પાણીથી ભરેલો છે; જેની જડાઈ ૮૦ હજાર યોજન છે. ત્રણે કાંડોની જડાઈને સરવાળો કરીએ તો એક લાખ એંશી હજાર યોજન થાય છે. આ પહેલી ભૂમિની જડાઈ થઈ ખીજીથી લઈ સાતમી ભૂમિ સુધીમાં આવો વિભાગ નથી. કેમ કે એમાં શર્કરા વાલુકા

આદિ જે જે પદાર્થો છે તે બધી જગ્યાએ એક સરખા છે. રત્નપ્રભાનો પ્રથમ કાંડ બીજા ઉપર અને બીજો કાંડ ત્રીજા ઉપર સ્થિત છે; ત્રીજો કાંડ ધનોદધિવલય ઉપર, ધનોદધિ ધનવાતવલય ઉપર; ધનવાત તનુવાતવલય ઉપર અને તનુવાત આકાશ ઉપર પ્રતિષ્ઠિત છે; પરન્તુ આકાશ કોઈના ઉપર સ્થિત નથી, તે આત્મપ્રતિષ્ઠિત છે; કેમ કે આકાશનો સ્વભાવ જ એવો છે કે જેથી એને બીજા આધારની અપેક્ષા રહેતી નથી. બીજા ભૂમિનો આધાર એનો ધનોદધિવલય છે; તે વલય પોતાની નીચેના ધનવાતવલય ઉપર આશ્રિત છે; ધનવાત પોતાની નીચેના તનુવાતનો આશ્રિત છે; તનુવાત નીચેના આકાશ ઉપર પ્રતિષ્ઠિત છે અને આકાશ સ્વાશ્રિત છે. એ જ ક્રમ સાતે ભૂમિઓ સુધી દરેક ભૂમિ અને એના ધનોદધિ આદિ વલયની સ્થિતિના સંબંધમાં સમજી લેવો. ઉપર ઉપરની ભૂમિથી નીચે નીચેની ભૂમિનું બાહુલ્ય ઓછું હોવા છતાં પણ એનો વિષ્કંભ આયામ અધિકઆધિક વધતો જ જાય છે. એથી એનું સંસ્થાન છત્રાતિછત્રની સમાન અર્થાત્ ઉત્તરોત્તર પૃથુ-વિસ્તીર્ણ, પૃથુતર કહેવાય છે. [૧]

સાત ભૂમિઓની જેટજેટલી જગાઈ પહેલાં કહી છે એની ઉપર તથા નીચેના એકએક હજાર યોજન છોડી દઈને બાકીના મધ્યભાગમાં નરકાવાસ છે, જેમ કે રત્નપ્રભાની એક લાખ એંશી હજાર યોજનની જગાઈમાંથી ઉપર નીચેના એક-એક હજાર યોજન છોડીને વચલા એક લાખ અઢોતેર હજાર યોજન પ્રમાણ ભાગમાં નરક છે. એ જ ક્રમ સાતે ભૂમિ સુધી સમજી લેવો. નરકોનાં રૌરવ, રૌદ્ર, ઘાતન, શોચન આદિ અશુભ નામ છે, જેમને સાંભળતાં જ ભય પેદા થાય

છે. રત્નપ્રભાગત સીમંતક નામના નરકાવાસથી લઈ મહાતમ:- પ્રભાગત અપ્રતિષ્ઠાનનામક નરકાવાસ સુધીના બધા નરકાવાસ વજ્જના ધરાના જેવાં તળવાળાં છે; પણ બધાનાં સંસ્થાન- આકાર એક સરખા નથી. કેટલાક ગોળ, કેટલાક ત્રિકોણ, કેટલાક ચતુષ્કોણ, કેટલાક હાલ્લાં જેવા, કેટલાક લોઢાના ઘડા જેવા, એ રીતે લિન્નલિન્ન પ્રકારના હોય છે. પ્રસ્તર- પ્રતર જે માળવાળા ધરના તળ સમાન છે, એમની સંખ્યા આ પ્રમાણે છે: રત્નપ્રભામાં તેર પ્રસ્તર છે અને શર્કરા- પ્રભામાં અગિયાર. આ પ્રકારે દરેક નીચેની ભૂમિમાં બધા ઘટાડવાથી સાતમી મહાતમ:પ્રભા ભૂમિમાં એક જ પ્રસ્તર છે. એ પ્રસ્તરોમાં નરક છે.

ભૂમિઓમાં નરકાવાસીઓની સંખ્યા : પ્રથમ ભૂમિમાં ત્રીસ લાખ, બીજીમાં પચીસ લાખ, ત્રીજીમાં પંદર લાખ, ચોથીમાં દસ લાખ, પાંચમીમાં ત્રણ લાખ, છઠ્ઠીમાં પાંચ ઓછા એક લાખ (૯૯,૯૯૫) અને સાતમી ભૂમિમાં ફક્ત પાંચ નરકાવાસ છે.

પ્ર૦ — પ્રસ્તરોમાં નરક છે એમ કહેવાનો શો અર્થ ?

ઉ૦ — એક પ્રસ્તર અને બીજા પ્રસ્તરની વચ્ચે જે અવકાશ એટલે કે અંતર છે, એમાં નરક નથી; કિન્તુ દરેક પ્રસ્તરની જડાઈ જે ત્રણ ત્રણ હજાર યોજનની માનવામાં આવે છે, એમાં એ વિવિધ સંસ્થાનવાળાં નરક છે.

પ્ર૦ — નરક અને નારકનો શો સંબંધ ?

ઉ૦ — નારક એ જીવ છે, અને નરક એના સ્થાનતું નામ છે. નરક નામના સ્થાનના સંબંધથી જ તેઓ નારક કહેવાય છે. [૨]

પહેલી ભૂમિથી બીજી અને બીજીથી ત્રીજી એ રીતે સાતમી ભૂમિ સુધીનાં નરક અશુભ, અશુભતર અને અશુભતમ રચનાવાળાં છે. એ પ્રકારે એ નરકોમાં રહેલ નારકોની લેશ્યા, પરિણામ, દેહ, વેદના અને વિક્રિયા પણ ઉત્તરઉત્તર અધિક-અધિક અશુભ છે.

લેશ્યા : રત્નપ્રભામાં કાપોત લેશ્યા છે; શર્કરાપ્રભામાં પણ કાપોત છે; પરંતુ તે રત્નપ્રભાથી અધિક તીવ્ર સંકલેશવાળી છે. વાલુકાપ્રભામાં કાપોત અને નીલ લેશ્યા છે; પંકપ્રભામાં નીલલેશ્યા છે; ધૂમપ્રભામાં નીલ અને કૃષ્ણલેશ્યા છે; તમઃપ્રભામાં કૃષ્ણલેશ્યા છે. અને મહાતમઃપ્રભામાં કૃષ્ણલેશ્યા છે; પરંતુ તે તમઃપ્રભાથી તીવ્રતમ છે.

પરિણામ : વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ, શબ્દ આદિ અનેક પ્રકારનાં પૌદ્ગલિક પરિણામો સાતે ભૂમિઓમાં ઉત્તરોત્તર અધિકઅધિક અશુભ હોય છે.

શરીર : સાતે ભૂમિઓના નારકોનાં શરીર અશુભ નામ-કર્મના ઉદયથી ઉત્તરોત્તર અધિકઅધિક અશુભ વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ, શબ્દ અને સંસ્થાનવાળાં તથા અધિકઅધિક અશુચિ અને બીભત્સ છે.

વેદના : સાતે ભૂમિઓના નારકોની વેદના ઉત્તરોત્તર અધિક તીવ્ર હોય છે. પહેલી ત્રણ ભૂમિઓમાં ઉષ્ણ વેદના, ચોથીમાં ઉષ્ણશીત, પાંચમીમાં શીતોષ્ણ, છઠ્ઠીમાં શીત અને સાતમીમાં શીતતર વેદના હોય છે. આ ઉષ્ણતાની અને શીતતાની વેદના એટલી સખત હોય છે કે એ વેદનાઓને ભોગવનારા નારકો બે મર્ત્યલોકની સખત ગરમી અથવા

સખત શરદીમાં આવી જાય તો તેઓ ખૂબ આરામથી ઊંઘી શકે.

વિક્રિયા: એમની વિક્રિયા પણ ઉત્તરોત્તર અધિક અશુભ હોય છે. તેઓ દુઃખથી ગભરાઈને એનાથી ધૂલવાને માટે પ્રયત્ન કરે છે, પરંતુ ઊલટી જ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે. સુખનું સાધન મેળવવા જતાં એમને દુઃખનાં સાધન જ મળી જાય છે. તેઓ વૈક્રિયલબ્ધિથી ખનાવવા જાય છે શુભ, પરંતુ ખની જાય છે અશુભ.

પ્ર૦—લેશ્યા આદિ અશુભતર લાવોને નિત્ય કલા એનો શો અર્થ ?

ઉ૦—નિત્યનો અર્થ નિરંતર છે. ગતિ, જાતિ, શરીર અને અંગોપાંગ નામકર્મના ઉદયથી નરકગતિમાં લેશ્યા આદિ લાવો જીવન પર્યાંત અશુભ જ ખની રહે છે; વચમાં એક પળને માટે ક્યારે પણ અંતર પડતું નથી, અને એક પળ-ભર શુભ પણ થતા નથી. [૩]

પ્રથમ તો નરકમાં ક્ષેત્રસ્વભાવથી જ શરદી - ગરમીનું ભયંકર દુઃખ તો હોય છે જ; પરંતુ ભૂખ અને તરસનું દુઃખ એનાથી પણ વધારે ભયંકર હોય છે. ભૂખનું દુઃખ એટલું અધિક હોય છે કે અગ્નિની માફક બધું ખાતાં પણ શાંતિ થતી નથી, ઊલટું ભૂખની જ્વાલા તેજ થતી જાય છે. તરસનું કષ્ટ એટલું અધિક છે કે ગમે તેટલું પાણી હોય તો પણ એનાથી તૃપ્તિ થતી જ નથી. આ દુઃખ ઉપરાંત વધારે મોટું દુઃખ તો એમને પરસ્પરમાં વૈર અને મારપીટથી થાય છે. જેમ બિલાડી અને ઉંદર તથા સાપ અને નોળિયો જન્મશત્રુ છે, તેમ જ નારક જીવો પણ જન્મશત્રુ છે.

આથી તેઓ એક બીજાને જોઈને કૂતરાની માફક પરસ્પર લડે છે, કરડે છે, અને ગુસ્સાથી બળે છે; આથી તેઓ પરસ્પરજનિત દુઃખવાળા કહેવાય છે. [૪]

નારકોની ત્રણ પ્રકારની વેદના મનાય છે; એમાંથી ક્ષેત્રસ્વભાવજન્ય અને પરસ્પરજન્ય વેદનાતું વર્ણન પાછળ કયું છે. ત્રીજી વેદના પરમાધાર્મિકજનિત છે. પહેલાં બે પ્રકારની વેદનાઓ સાતે ભૂમિઓમાં સાધારણ છે, પરંતુ ત્રીજી પ્રકારની વેદના ફક્ત પહેલી ત્રણ ભૂમિઓમાં હોય છે, કેમ કે એ ભૂમિઓમાં પરમાધાર્મિક છે. પરમાધાર્મિક એક પ્રકારના અસુર દેવો છે. જે ઘણા જ કૂર સ્વભાવવાળા અને પાપરત હોય છે. એમની અંબ, અંબરીષ આદિ પંદર જાતિઓ છે. તે સ્વભાવથી એટલા નિર્દય અને કુતૂહલી હોય છે કે એમને બીજાઓને સતાવવામાં જ આનંદ મળે છે, આથી તેઓ નારકોને અનેક પ્રકારના પ્રહારોથી દુઃખી કર્યા જ કરે છે. તેઓ કૂતરા, પાડા અને મલ્લોની માફક તેમને પરસ્પર લડાવે છે, અને તેઓને અંદરઅંદર લડતા કે મારપીટ કરતા જોઈને તેઓ બહુ ખુશી થાય છે. જો કે આ પરમાધાર્મિક એક પ્રકારના દેવો છે, અને તેઓને બીજાં પણ સુખનાં સાધન છે. તોપણ પૂર્વજન્મકૃત તીવ્ર દોષના કારણથી તેઓ બીજાને સતાવવામાં જ પ્રસન્ન રહે છે. નારકો પણ બિચારા કર્મવશ અશરણ હોઈને આખું જીવન તીવ્ર વેદનાઓના અનુભવમાં જ વ્યતીત કરે છે. વેદના કેટલીયે હોય પરંતુ નારકોને કોઈનું શરણ પણ નથી અને અનપવર્તનીય-વચમાં ઓછું નહિ થનાર આયુષના કારણથી તેમનું જીવન પણ જલદી સમાપ્ત થતું નથી. [૫]

નારકાની સ્થિતિ : દરેક ગતિના જીવોની સ્થિતિ-આયુમર્યાદા જ્ઞાન અને ઉત્કૃષ્ટ બે પ્રકારની બતાવવામાં આવી છે. જેનાથી ઓછું ન હોઈ શકે તે જ્ઞાન અને જેનાથી અધિક ન હોઈ શકે તે ઉત્કૃષ્ટ. આ જગ્યાએ નારકોની ફક્ત ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનું વર્ણન છે. જ્ઞાન^૧ સ્થિતિ આગળ બતાવવામાં આવશે. પહેલીમાં એક સાગરોપમની, બીજીમાં ત્રણની, ત્રીજીમાં સાતની, ચોથીમાં દસની, પાંચમીમાં સત્તરની, છઠ્ઠીમાં બાવીસની અને સાતમીમાં તેત્રીસ સાગરોપમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છે.

અહીં સુધી સામાન્ય રીતે અધોલોકનું વર્ણન પૂરું થાય છે. એમાં બે બાબતો ખાસ જાણી લેવી જોઈએ : ગતિ-આગતિ અને દ્વીપ-સમુદ્ર આદિનો સંભવ.

આગતિ : અસંજી પ્રાણી મરીને પહેલી ભૂમિમાં ઉત્પન્ન થઈ શકે છે, આગળ નહિ; ભુજપરિસર્પ પહેલી બે ભૂમિ સુધી, પક્ષી ત્રણ ભૂમિ સુધી, સિંહ ચાર ભૂમિ સુધી, ઉરગ પાંચ ભૂમિ સુધી, સ્ત્રી છ ભૂમિ સુધી અને મત્સ્ય તથા મનુષ્ય મરીને સાત ભૂમિ સુધી જઈ શકે છે. સારાંશ કે તિર્યાચ અને મનુષ્ય જ નરક ભૂમિમાં પેદા થઈ શકે છે, દેવ અને નારક નહિ; કારણ કે એમનામાં એવા અધ્યવસાયનો અભાવ છે. નારક મરીને ફરી તરત જ નરક ગતિમાં પેદા થતો નથી; અને તરત જ દેવગતિમાં પણ પેદા થતો નથી, એ ફક્ત તિર્યાચ અને મનુષ્ય ગતિમાં પેદા થઈ શકે છે.

૧. જુઓ ૨૫૦ સૂ. ૪૩-૪૪.

ગતિ: પહેલી ત્રણ ભૂમિઓના નારકો મનુષ્યજન્મ પ્રાપ્ત કરી તીર્થંકરપદ સુધી પહોંચી શકે છે; ચાર ભૂમિઓના નારકો મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરી નિર્વાણ પણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે; પાંચ ભૂમિઓના નારકો મનુષ્યગતિમાં સંયમનો લાભ કરી શકે છે; છ ભૂમિઓમાંથી નીકળેલા નારકો દેશવિરતિ અને સાત ભૂમિમાંથી નીકળેલા સમ્યક્ત્વનો લાભ મેળવી શકે છે.

દ્વીપ, સમુદ્ર આદિનો સંભવ : રત્નપ્રભાને છોડીને આકીની છ ભૂમિઓમાં નથી દ્વીપ, સમુદ્ર, પર્વત, સરોવર, કે નથી ગામ, શહેર આદિ; નથી વૃક્ષ, લતા આદિ બાહર વનસ્પતિકાય કે નથી દ્વીંદ્રિયથી લઈને પંચેંદ્રિય પર્યંત તિર્થંચ; નથી મનુષ્ય કે નથી કોઈ પ્રકારના દેવ. રત્નપ્રભા છોડીને એમ કહેવાતું કારણ એ છે કે એની ઉપરનો થોડો ભાગ મધ્યલોક - તિર્થંગ્લોકમાં સંમિલિત છે, તેથી એ ભાગમાં ઉપર જણાવેલા દ્વીપ, સમુદ્ર, ગ્રામ, નગર, વનસ્પતિ, તિર્થંચ, મનુષ્ય અને દેવ મળી આવે છે. રત્નપ્રભા સિવાયની આકીની છ ભૂમિઓમાં ફક્ત નારક અને કેટલાક એકેંદ્રિય જીવો હોય છે. આ સામાન્ય નિયમનો અપવાદ પણ છે; કારણ કે એ ભૂમિઓમાં ક્યારેક કોઈ સ્થાન ઉપર કેટલાક મનુષ્ય, દેવ, અને પંચેંદ્રિય તિર્થંચનો પણ સંભવ છે. મનુષ્યનો સંભવ તો એ અપેક્ષાએ છે કે કેવલિસમુદ્ધાત કરતો મનુષ્ય સર્વ-લોકવ્યાપી હોવાથી એ ભૂમિઓમાં પણ આત્મપ્રદેશ ફેલાવે છે. આ ઉપરાંત વૈક્રિયલઘ્નિવાળા મનુષ્યો પણ એ ભૂમિ સુધી પહોંચે છે. તિર્થંચો પણ એ ભૂમિ સુધી પહોંચે છે, પરંતુ તે ફક્ત વૈક્રિયલઘ્નિની અપેક્ષાએ જ માનવામાં આવે છે. દેવો ત્યાં સુધી પહોંચે છે એ વિષયમાં હકીકત આ

પ્રમાણે છે. કેટલાક દેવો ક્યારેક ક્યારેક પોતાના પૂર્વ-જન્મના મિત્ર નારકોની પાસે એમને દુઃખમુક્ત કરવાના ઉદ્દેશથી જાય છે. એ રીતે જનારા દેવો પણ ફક્ત ત્રણ ભૂમિઓ સુધી જઈ શકે છે; આગળ નહિ. પરમાધાર્મિક જે એક પ્રકારના દેવ છે, અને નરકપાલ કહેવાય છે, તે તો જન્મથી જ પહેલી ત્રણ ભૂમિઓમાં હોય છે. બીજા દેવો જન્મથી ફક્ત પહેલી ભૂમિમાં જ હોય છે. [૬]

હવે મધ્યલોકનું વર્ણન કરે છે :

જમ્બૂદ્વીપલવણાદયઃ શુભનામાનો દ્વીપસમુદ્રાઃ ।૭।
 દ્વિર્દ્વિર્વિષ્કમ્ભાઃ પૂર્વપૂર્વપરિક્ષેપિણો વલયાકૃતયઃ ।૮।
 તન્મધ્યે મેરુનાભિર્વૃત્તો યોજનશતસહસ્રવિષ્કમ્ભો
 જમ્બૂદ્વીપઃ । ૯ ।

તત્ર ભરતૈમવતહરિવિદેહરમ્યકૈરણ્યવતૈરાવત-
 વર્ષાઃ ક્ષેત્રાણિ । ૧૦ ।

તદ્વિભાજિનઃ પૂર્વાપરાયતા હિમવન્મહાહિમવન્નિ-
 ષધનીલરુક્મિમશિખરિણો વર્ષધરપર્વતાઃ । ૧૧ ।

દ્વિર્ધાતકીલ્ખણ્ડે । ૧૨ ।

પુષ્કરાર્ધે ચ । ૧૩ ।

પ્રાહ્ માનુષોત્તરાન્ મનુષ્યાઃ । ૧૪ ।

આર્યા મ્લેચ્છાશ્ચઃ । ૧૫ ।

ભરતૈરાવતવિદેહાઃ કર્મભૂમયોઽન્યત્ર દેવકુરુત્તરકુ-
 હમ્બઃ । ૧૬ ।

નૃસ્થિતી પરાપરે ત્રિપલ્યોપમાન્તર્મુહૂર્તે । ૧૭ ।

તિર્યગ્યોનીનાં ચ । ૧૮ ।

જંબૂદ્વીપ વગેરે શુભ નામવાળા દ્વીપ તથા લવણ વગેરે શુભ નામવાળા સમુદ્રો છે.

તે બધા દ્વીપ અને સમુદ્ર, વલય જેવી આકૃતિવાળા, પૂર્વપૂર્વને વેષ્ટિત કરવાવાળા અને બમણા બમણા વિષ્કંભ-વ્યાસ-વિસ્તારવાળા છે.

એ બધાની વચમાં જંબૂદ્વીપ છે; જે વૃત એટલે કે ગોળ છે, લાખ યોજન વિષ્કંભવાળો છે અને જેની મધ્યમાં મેરુ પર્વત છે.

એમાં-જંબૂદ્વીપમાં ભરતવર્ષ, હૈમવતવર્ષ, હરિવર્ષ, વિદેહવર્ષ, રમ્યકવર્ષ, હૈરણ્યવતવર્ષ, ઐરાવતવર્ષ એ સાત ક્ષેત્રો છે. એ ક્ષેત્રોને જુદા કરતા અને પૂર્વથી પશ્ચિમ લાંબાએલા એવા હિમવાન, મહાહિમવાન, નિષધ, નીલ, રુકમી અને શિખરી એ છ વર્ષધર-વંશધર પર્વતો છે.

ઘાતકીખંડમાં પર્વત તથા ક્ષેત્રો જંબૂદ્વીપથી બમણાં છે.

પુષ્કરાર્ધદ્વીપમાં પણ એટલાં જ છે.

માનુષ્યોત્તર નામક પર્વતના પૂર્વભાગ સુધી મનુષ્યો છે.

તે આર્ય અને મ્લેચ્છ છે.

દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુ બાદ કરી ભરત, ઐરાવત, તથા વિદેહ એ બધી કર્મભૂમિઓ છે.

મનુષ્યોની સ્થિતિ-આયુષ્ય ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ પલ્લે-
પમ સુધી અને જઘન્ય અંતર્મુદ્દર્ત પ્રમાણ હોય છે.
તથા તિર્યંચોની સ્થિતિ પણ એટલી જ છે.

દ્વીપ અને સમુદ્રો : મધ્યમલોકની આકૃતિ ઝાલરની સમાન
કહેવાય છે; આ જ હકીકત દ્વીપ-સમુદ્રના વર્ણન દ્વારા
સ્પષ્ટ કરી છે. મધ્યમલોકમાં દ્વીપ અને સમુદ્ર અસંખ્યાત
છે. તે ક્રમથી દ્વીપની પછી સમુદ્ર અને સમુદ્રની પછી દ્વીપ
એ રીતે ગોઠવાયેલા છે. એ બધાનાં નામ શુભ જ છે.
અહીં દ્વીપ-સમુદ્રના વિષયમાં વ્યાસ, રચના અને આકૃતિ
એ ત્રણ બાબતો બતાવી છે, જેનાથી મધ્યમ લોકનો
આકાર માલૂમ પડે છે.

વ્યાસ : જંબૂદ્વીપનો પૂર્વ-પશ્ચિમ તથા ઉત્તર-દક્ષિણ
વિસ્તાર લાખ લાખ યોજનનો છે. લવણસમુદ્રનો વિસ્તાર
એનાથી બમણો છે. ધાતકીખંડનો લવણસમુદ્રથી બમણો,
કાલોદધિનો ધાતકીખંડથી બમણો, પુષ્કરવરદ્વીપનો કાલોદધિથી
બમણો, અને પુષ્કરોદધિસમુદ્રનો પુષ્કરવરદ્વીપથી બમણો
વિસ્તાર છે. આ જ વિસ્તારનો ક્રમ છેવટ સુધી સમજવો
જોઈએ, અર્થાત્ છેવટના દ્વીપ સ્વયંભૂરમણથી છેવટના સમુદ્ર
સ્વયંભૂરમણનો વિસ્તાર બમણો છે.

રચના : દ્વીપ-સમુદ્રોની રચના ઘંટીના પડ અને
થાળાની સમાન છે; અર્થાત્ જંબૂદ્વીપ લવણસમુદ્રથી વેષ્ટિત
છે, લવણસમુદ્ર ધાતકીખંડથી, ધાતકીખંડ કાલોદધિથી,
કાલોદધિ પુષ્કરવરદ્વીપથી અને પુષ્કરવર પુષ્કરોદધિથી વેષ્ટિત
છે. આ જ ક્રમ સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર પર્યંત છે.

આકૃતિઃ જંબૂદ્વીપ થાળી જેવો ગોળ છે અને ખીન્ન બધા દ્વીપ-સમુદ્રોની આકૃતિ વલયના જેવી એટલે કે ચૂડીના જેવી છે. [૭-૮]

જંબૂદ્વીપ, એનાં ક્ષેત્રો અને પ્રધાન પર્વતોઃ જંબૂદ્વીપ એવો દ્વીપ છે કે જે સૌથી પ્રથમ તથા બધા દ્વીપ-સમુદ્રોની વચ્ચે છે. અર્થાત્ એનાથી કોઈ દ્વીપ અથવા સમુદ્ર વેષ્ટિત થયેલ નથી. જંબૂદ્વીપનો વિસ્તાર લાખ યોજન પ્રમાણ છે. તે ગોળ છે; પરંતુ લવણાદિકની જેમ તે ચૂડીના આકારનો નથી પણ કુંભારના ચાકની સમાન છે. એની વચ્ચે મેરુ પર્વત છે. મેરુનું વર્ણન સંક્ષેપમાં આ પ્રમાણે છે : મેરુની ઊંચાઈ એક લાખ યોજનની છે, જેમાં હળર યોજન જેટલો ભાગ જમીનમાં અર્થાત્ અદૃશ્ય છે, નવ્વાણું હળર યોજન પ્રમાણ ભાગ જમીનની ઉપર છે. જે હળર યોજન પ્રમાણ ભાગ જમીનમાં છે, એની લંબાઈ-પહોળાઈ દરેક જગ્યાએ દશ હળર યોજન પ્રમાણ છે; પરંતુ બહારના ભાગનો ઉપરનો અંશ, જેમાંથી ચૂલિકા નીકળે છે, તે હળર હળર યોજન પ્રમાણ લાંબો-પહોળો છે. મેરુના ત્રણ કાંડ છે. તે ત્રણે લોકમાં અવગાહિત થઈને રહેલો છે અને ચાર વનોથી ઘેરાયેલો છે. પહેલો કાંડ હળર યોજન પ્રમાણ છે, જે જમીનમાં છે, ખીન્ને ત્રેસઠ હળર યોજન અને ત્રીજો છત્રીસ હળર યોજન પ્રમાણ છે.

પહેલાં કાંડમાં શુદ્ધ પૃથ્વી તથા કાંકરા આદિ, ખીન્નમાં ચાંદી, સ્ફટિક આદિ, અને ત્રીજામાં સોનું અધિક છે. ચાર વનોનાં નામ ક્રમપૂર્વક ભદ્રશાલ, નંદન, સૌમનસ અને પાંડુક છે. લાખ યોજનની ઊંચાઈ પછી સૌથી ઉપર એક ચૂલિકા

-ચોટલી છે, જે ચાલીસ યોજન ઊંચી છે; અને જે મૂળમાં ચાર યોજન, વચમાં આઠ યોજન અને ઉપર ચાર યોજન પ્રમાણ લાંબી-પહોળી છે.

જંબૂદ્વીપમાં મુખ્યતયા સાત ક્ષેત્રો છે. તે 'વંશ', 'વર્ષ', અથવા 'વાસ્ય' કહેવાય છે. તેમાં પહેલું ભરત છે; તે દક્ષિણ તરફ છે. ભરતની ઉત્તરે હૈમવત, હૈમવતની ઉત્તરે હરિ, હરિની ઉત્તરે વિદેહ, વિદેહની ઉત્તરે રમ્યક, રમ્યકની ઉત્તરે હૈરણ્યવત અને હૈરણ્યવતની ઉત્તરે ઐરાવત છે. વ્યવહારસિદ્ધ દિશાઓના નિયમ^૧ પ્રમાણે મેરુ પર્વત સાતે ક્ષેત્રોના ઉત્તર ભાગમાં રહેલો છે.

સાતે ક્ષેત્રોને એકબીજાથી જુદાં પાડવા માટે તેમની વચમાં છ પર્વતો છે; તે 'વર્ષધર' કહેવાય છે. તે બધા પૂર્વથી પશ્ચિમ લાંબા છે. ભરત અને હૈમવત ક્ષેત્રની વચ્ચે હિમવાન પર્વત છે; હૈમવત અને હરિવર્ષને જુદા પાડનાર મહાહિમવાન છે; હરિવર્ષ અને વિદેહને નિષધ પર્વત જુદા પાડે છે; વિદેહ અને રમ્યકવર્ષની વચમાં નીલ પર્વત છે; રમ્યક અને હૈરણ્યવતને ડુકમી પર્વત લિન્ન કરે છે; હૈરણ્યવત અને ઐરાવતને જુદા પાડનાર શિખરી પર્વત છે. [૯-૧૧]

૧. દિશાને નિયમ સૂર્યના ઉદયાસ્ત ઉપર અવલંબિત છે. સૂર્યની તરફ મોઢું કરી ઊભા રહેતાં ડાબી બાજુએ ઉત્તર દિશામાં મેરુ પર્વત છે. ભરત ક્ષેત્રમાં સૂર્યાસ્તની જે દિશા છે, તે ઐરાવતમાં સૂર્યોદયની છે. તેથી ત્યાં પણ સૂર્યોદય તરફ મોઢું કરતાં મેરુ ઉત્તર દિશામાં જ પડે છે. આ રીતે બીજાં ક્ષેત્રોમાં પણ મેરુનું ઉત્તરવર્તિપણું સમજ લેવું.

ઘાતકીખંડ અને પુષ્કારધ્વીપ : જંબૂદ્વીપની અપેક્ષાએ ઘાતકીખંડમાં મેરુ, વર્ષ અને વર્ષધરની સંખ્યા બમણી છે; અર્થાત્ એમાં બે મેરુ, ચૌદ વર્ષ અને બાર વર્ષધર છે, પરન્તુ નામ એકસરખાં જ છે. તાત્પર્ય કે જંબૂદ્વીપમાં આવેલા મેરુ, વર્ષધર અને વર્ષનાં જે નામ છે, તે જ ઘાતકીખંડમાં આવેલા મેરુ આદિનાં છે. વલયાકૃતિ ઘાતકીખંડના પૂર્વાર્ધ અને પશ્ચિમાર્ધ એવા બે ભાગ છે. પૂર્વાર્ધ અને પશ્ચિમાર્ધનો વિભાગ બે પર્વતથી થઈ જાય છે; તે દક્ષિણથી ઉત્તર ફેલાયેલા છે અને ઇશ્વાકાર — બાણની સમાન સરળ છે. પ્રત્યેક ભાગમાં એક એક મેરુ, સાત સાત વર્ષ અને છ છ વર્ષધર છે. સારાંશ એ છે કે નદી, ક્ષેત્ર, પર્વત આદિ જે કંઈ જંબૂદ્વીપમાં છે, તે ઘાતકીખંડમાં બમણાં છે. ઘાતકીખંડન પૂર્વાર્ધ અને પશ્ચિમાર્ધ રૂપે વિભક્ત કરતાં દક્ષિણથી ઉત્તર ફેલાયેલા ઇશ્વાકાર — બાણના આકારના બે પર્વત છે; તથા પૂર્વાર્ધ અને પશ્ચિમાર્ધમાં પૂર્વથી પશ્ચિમ ફેલાયેલા છ છ વર્ષધર પર્વતો છે, તે બધા એક બાણુએ કાલોદધિને સ્પર્શ કરે છે અને ખીજ બાણુએ લવણોદધિને સ્પર્શ કરે છે. પૂર્વાર્ધ અને પશ્ચિમાર્ધમાં રહેલા છ છ વર્ષધરોને પૈડાની નાલિમાં લાગેલા આરાની ઉપમા આપવામાં આવે, તે એ વર્ષધરોના કારણે વિભક્ત થયેલાં સાત ભરત આદિ ક્ષેત્રોને આરાની વચમાં રહેલા અંતરની ઉપમા આપવી જોઈએ.

મેરુ, વર્ષ અને વર્ષધરોની જે સંખ્યા ઘાતકીખંડમાં છે, તે જ પુષ્કારધ્વીપમાં છે. એટલે કે એમાં પણ બે મેરુ, ચૌદ વર્ષ તથા બાર વર્ષધર છે. તે બાણુકાર પર્વતોથી

વિલક્ષ્ણ થયેલા પૂર્વાર્ધ અને પશ્ચિમાર્ધમાં રહેલા છે. આ રીતે સરવાળો કરતાં અઢીદ્વીપમાં કુલ પાંચ મેરુ, ત્રીશ વર્ષધર, પાંત્રીસ ક્ષેત્રો, પાંચ દેવકુરુ, પાંચ ઉત્તરકુરુ, પાંચ મહાવિદેહની એકસો સાઠ વિજય અને પાંચ ભરત તેમ જ પાંચ ઐરાવતના અસો પંચાવન 'આર્યદેશ' છે. અંતરદ્વીપ ફક્ત લવણ-સમુદ્રમાં હોવાથી છપ્પન છે. પુષ્કરદ્વીપમાં એક 'માનુષોત્તર' નામનો પર્વત છે, તે એની ઠીકઠીક મધ્યમાં શહેરના કિલ્લાની જેમ ગોળાકાર ઊભો છે અને મનુષ્યલોકને ઘેરે છે. જંબુદ્વીપ, ધાતકીખંડ અને અર્ધો પુષ્કરદ્વીપ એ અઢીદ્વીપ તથા લવણ અને કાલોદધિ એ બે સમુદ્ર એટલો જ ભાગ 'મનુષ્યલોક' કહેવાય છે. ઉક્ત ભાગનું નામ મનુષ્યલોક અને ઉક્ત પર્વતનું નામ માનુષોત્તર એટલા માટે પડ્યું છે કે, એની બહાર કોઈ મનુષ્ય જન્મ લેતો નથી અને કોઈ મરતો નથી. ફક્ત વિદ્યાસંપન્ન મુનિ અથવા વૈક્રિયલબ્ધિધારી કોઈ મનુષ્ય અઢીદ્વીપની બહાર જઈ શકે છે, પરંતુ એનાં પણ જન્મ, મરણ માનુષોત્તરની અંદર જ થાય છે. [૧૨ - ૧૩]

મનુષ્યજાતિનું સ્થિતિક્ષેત્ર અને પ્રકાર : માનુષોત્તરની પૂર્વે જે અઢીદ્વીપ અને બે સમુદ્ર કલા છે, એમાં માણસની સ્થિતિ છે. પરંતુ એનો એવો અર્થ નથી કે દરેક જગ્યાએ છે. એનો ભાવાર્થ એવો છે કે જન્મથી તો મનુષ્યજાતિનું સ્થાન ફક્ત અઢીદ્વીપથી અંદર રહેલાં જે પાંત્રીસ ક્ષેત્રો અને છપ્પન અંતરદ્વીપ કલાં છે એમાં છે; પરંતુ સંહરણુ, વિદ્યા અથવા લબ્ધિના નિમિત્તથી મનુષ્ય અઢીદ્વીપના તથા બે સમુદ્રના કોઈ પણ ભાગમાં દેખાય છે; એટલું જ નહિ પણ મેરુપર્વતની ચૂલિકા - ચોટલી ઉપર પણ તે ઉક્ત નિમિત્તથી રહી શકે છે.

એમ હોવા છતાં પણ તેઓ ભારતીય છે, તેઓ હૈમવતીય છે ઇત્યાદિ વ્યવહાર તેમના ક્ષેત્રના સંબંધથી અને તેઓ જંબૂદ્વીપીય છે, તેઓ ધાતકીખંડીય છે ઇત્યાદિ વ્યવહાર તેમના દ્વીપના સંબંધથી સમજવો જોઈએ. [૧૪]

મનુષ્યજાતિના મુખ્યપણે બે ભાગ છે : ‘આર્ય’ અને ‘એએચ.’ નિમિત્તભેદથી છ પ્રકારના આર્ય માનવામાં આવે છે. જેમ કે, ક્ષેત્રથી, જાતિથી, કુલથી, કર્મથી, શિલ્પથી અને ભાષાથી. ‘ક્ષેત્રઆર્ય’ તે છે જે પંદર કર્મભૂમિઓમાં અને એમાંય પણ આર્યદેશમાં^૧ પેદા થાય છે. જે ઇક્ષ્વાકુ, વિદેહ, હરિ જાત, કુડુ, ઉગ્ર આદિ વંશોમાં પેદા થાય છે, તે ‘જાતિઆર્ય’ કહેવાય છે. કુલકર, ચક્રવર્તી, બળદેવ, વાસુદેવ, અને બીજા પણ જે વિશુદ્ધ, કુળવાળા છે, તે ‘કુળઆર્ય’ છે. યજ્ઞન, યાજ્ઞન, પઠન, પાઠન, કૃષિ, લિપિ, વાણિજ્ય આદિથી આજીવિકા કરનાર ‘કર્મઆર્ય’ છે. વણકર, હજમ, કુંભાર આદિ જે અલ્પ આરંભવાળા અને અનિંદ્ર આજીવિકાથી જીવે છે, તે ‘શિલ્પઆર્ય’ છે. જે શિષ્ટપુરુષમાન્ય^૨ ભાષામાં સુગમ

૧. પાંચ ભરત અને પાંચ ઐરાવતમાં સાડીપચીસ સાડીપચીસ આર્યદેશ ગણાવ્યા છે. આ રીતે એ બંને પંચાવન આર્યદેશ અને પાંચ વિદેહની એકસો સાઠ ચક્રવર્તી-વિજય, જે આર્યદેશ છે, તેમને છાડીને બાકીના પંદર કર્મભૂમિઓના ભાગ આર્યદેશરૂપ માનવામાં આવતા નથી.

૨. તીર્થંકર, ગણધર આદિ જેઓ અતિશયસંપન્ન છે, તે શિષ્ટ. તેમની ભાષા સંસ્કૃત, અર્ધભાગધી ઇત્યાદિ.

રીતે બોલવા આદિનો વ્યવહાર કરે છે, તે 'લાપાઆર્ય' છે. એ છ પ્રકારના આર્યોથી બલટાં લક્ષણવાળા બધા મ્લેચ્છ^૧ છે; જેમ કે, શક, યવન, કંબોજ, શબર, પુલિંદ, આદિ. છપ્પન અંતરદ્વીપમાં રહેતા બધાયે અને કર્મભૂમિમાં પણ જે અનાયદેશોત્પન્ન છે તે પણ મ્લેચ્છ જ છે. [૧૫]

કર્મભૂમિઓનો નિર્દેશ : જેમાં મોક્ષમાર્ગને જાણનારા અને તેનો ઉપદેશ કરનારા તીર્થંકર પેદા થઈ શકે છે, તે જ કર્મભૂમિ છે. અઢીદ્વીપમાં મનુષ્યની પેદાશવાળાં પાંત્રીસ ક્ષેત્રો અને છપ્પન અંતરદ્વીપ કહેવાય છે; એમાંથી ઉક્ત પ્રકારની કર્મભૂમિઓ પંદર જ છે; જેમ કે, પાંચ ભરત, પાંચ ઐરાવત અને પાંચ વિદેહ. એમને બાદ કરીને બાકીનાં વીસ ક્ષેત્ર તથા બધા અંતરદ્વીપ અકર્મભૂમિ જ છે. જોકે દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુ એ બે વિદેહની અંદર જ છે, તોપણ તે કર્મભૂમિઓ નથી; કેમ કે એમાં યુગલધર્મ હોવાને કારણે ચારિત્રનો સંભવ ક્યારેય પણ હોતો નથી, જેમ હૈમવત આદિ અકર્મભૂમિઓમાં નથી. [૧૬]

મનુષ્ય અને તિર્યંચની સ્થિતિ : મનુષ્યની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ-જીવિતકાળ ત્રણ પલ્લોપમ અને જઘન્ય સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણ જ છે; તિર્યંચોની પણ ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય સ્થિતિ મનુષ્યની બરાબર એટલે કે ત્રણ પલ્લોપમ અને અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણ જ છે.

૧. આ બ્યાખ્યા પ્રમાણે હૈમવત આદિ ત્રીસ ભોગભૂમિઓમાં અર્થાત્ અકર્મભૂમિઓમાં રહેનારા મ્લેચ્છો જ છે.

લવ અને કાય ભેદથી સ્થિતિ એ પ્રકારની છે. કોઈ પણ જન્મ પ્રાપ્ત કરી એમાં જન્મન્ય અથવા ઉત્કૃષ્ટ જેટલા સમય સુધી જીવી શકાય છે, તે 'લવસ્થિતિ'; અને વચમાં કોઈ બીજી જાતિમાં જન્મગ્રહણ ન કરતાં કોઈ એક જ જાતિમાં વારંવાર પેદા થવું, તે 'કાયસ્થિતિ' છે ઉપર જે મનુષ્યની તિર્યંચની જન્મન્ય તથા ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કહી છે તે એની લવસ્થિતિ છે. કાયસ્થિતિનો વિચાર આ પ્રમાણે છે: મનુષ્ય હોય અથવા તિર્યંચ, એ બંધાની જન્મન્ય કાયસ્થિતિ તો લવસ્થિતિની માફક અંતર્મૂહૂર્ત પ્રમાણ જ છે. ઉત્કૃષ્ટ કાયસ્થિતિ મનુષ્યની સાત અથવા આઠ લવગ્રહણ પરિમાણ છે; અર્થાત્ કોઈ પણ મનુષ્ય પોતાની મનુષ્યજાતિમાં લાગલાગટ સાત અથવા આઠ જન્મ સુધી રહીને પછી અવશ્ય એ જાતિને છોડી દે છે.

બધા તિર્યંચોની કાયસ્થિતિ અને લવસ્થિતિ એક-સરખી નથી. એથી એમની બંને સ્થિતિઓનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન આવશ્યક છે. તે આ પ્રમાણે : પૃથ્વીકાયની લવસ્થિતિ બાવીસ હજાર વર્ષ, જયકાળની સાત હજાર વર્ષ, વાયુકાયની ત્રણ હજાર વર્ષ અને તેજઃકાયની ત્રણ અહોરાત્ર લવસ્થિતિ છે. એ ચારેયની કાયસ્થિતિ અસંખ્યાત અવસર્પિણી-ઉત્સર્પિણી પ્રમાણ છે. વનસ્પતિકાયની લવસ્થિતિ દશ હજાર વર્ષ અને કાય-સ્થિતિ અનંત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી પ્રમાણ છે. દ્વીંદ્રિયની લવસ્થિતિ બાર વર્ષ, ત્રીંદ્રિયની ઓગણપચાસ અહોરાત્ર અને ચતુરિંદ્રિયની છ માસ પ્રમાણ લવસ્થિતિ છે. એ ત્રણેની કાયસ્થિતિ સંખ્યાત હજાર વર્ષની છે. પંચેંદ્રિય તિર્યંચોમાં ગર્ભજ અને સંભૂર્ષિમની લવસ્થિતિ જુદી જુદી છે. ગર્ભજની

એટલે જળચર, ઉરગ અને ભુજગની કરોડ પૂર્વ, પક્ષીઓની પદ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ, અને ચારપગાં સ્થલચરની ત્રણ પદ્યોપમ ભવસ્થિતિ છે. સંમૂર્છિમમાં જળચરની કરોડ પૂર્વ, ઉરગની ત્રેપન હજાર અને ભુજગની એંતાલીસ હજાર વર્ષની ભવસ્થિતિ છે. પક્ષીઓની ખોતેર હજાર અને સ્થલચરોની ચોરાશી હજાર વર્ષ પ્રમાણુ ભવસ્થિતિ છે. ગર્ભજ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચની કાયસ્થિતિ સાત અથવા આઠ જન્મગ્રહણુ અને સંમૂર્છિમની સાત જન્મગ્રહણુ પરિમાણુ છે. [૧૭-૧૮]

અધ્યાય-૪

ત્રીજા અધ્યાયમાં મુખ્યપણે નારક, મનુષ્ય અને તિર્યંચનું વર્ણન કર્યું છે. હવે આ અધ્યાયમાં મુખ્યપણે દેવનું વર્ણન કરે છે.

પ્રથમ, દેવોના પ્રકાર કહે છે :

દેવાશ્ચતુર્નિકાયાઃ । ૧ ।

દેવ ચાર નિકાયવાળા છે.

નિકાયનો અર્થ અમુક સમૂહ એટલે જાતિ છે. દેવોના ચાર નિકાય છે; જેમ કે, ૧. ભવનપતિ, ૨. વ્યંતર. ૩. જ્યોતિષ્ક અને ૪. વૈમાનિક. [૧]

ત્રીજા નિકાયની લેશ્યા કહે છે :

તૃતીયઃ પીતલેશ્યઃ^૧ । ૨ ।

૧. દિગંબરીય પરંપરા ભવનપતિ, વ્યંતર અને જ્યોતિષ્ક એ ત્રણ નિકાયોમાં કૃષ્ણથી તેજઃ પર્ચંત ચાર લેશ્યાઓ માને છે, પરન્તુ શ્વેતાંબરીય પરંપરા ભવનપતિ, વ્યંતર એ બે નિકાયોમાં

ત્રીજો નિકાય પીતલેશ્યાવાળો છે.

પૂર્વોક્ત ચાર નિકાયોમાં ત્રીજા નિકાયના દેવ જ્યોતિષ્ક છે. એમાં ફક્ત પીત-તેજ્જલેશ્યા છે. અહીંયાં લેશ્યાનો^૧ અર્થ દ્રવ્યલેશ્યા એટલે કે શારીરિક વર્ણ છે, અધ્યવસાય-વિશેષરૂપ ભાવલેશ્યા નથી; કેમ કે ભાવલેશ્યા તો ચારે નિકાયોના દેવામાં જયે હોય છે. [૨]

હવે ચાર નિકાયોના ભેદ કહે છે :

દશાષ્ટપञ्चद्वादशविकल्पाः कल्पोपपन्नपर्यन्ताः । ३ ।

કલ્પોપપન્ન દેવ સુધીના ચતુર્નિકાયિક દેવોના અનુક્રમે દશ, આઠ, પાંચ અને બાર ભેદ છે.

ભવનપતિનિકાયના દશ, વ્યંતરનિકાયના આઠ, જ્યોતિષ્કનિકાયના પાંચ અને વૈમાનિકનિકાયના બાર ભેદો છે. તે બધાનું વર્ણન આગળ કરે છે. વૈમાનિકનિકાયના બાર ભેદો કહ્યા છે તે કલ્પોપપન્ન વૈમાનિક દેવ સુધીના સમજવા જોઈએ; કેમ કે કલ્પાતીત દેવો વૈમાનિકનિકાયના હોવા છતાં પણ ઉપરના બાર ભેદોમાં આવતા નથી. સૌધર્મથી અચ્યુત સુધીનાં બાર સ્વર્ગ-દેવલોક છે, તે કલ્પ કહેવાય છે. [૩]

જ ઉપરની ચાર લેશ્યાઓ માને છે, અને જ્યોતિષ્કનિકાયમાં ફક્ત તેજ્જલેશ્યા માને છે. આ મતભેદના કારણે પ્રવે ૦ પ૦માં આ બીજું અને આગળનું સાતમું એ બંને સૂત્રો ભિન્ન છે; જ્યારે દિ ૦ પ૦ માં આ બે સૂત્રોના સ્થાનમાં ફક્ત એક સૂત્ર છે. જેમ કે,

‘ આદિત્ત્વિષ્ટુ પીતાન્તલેશ્યા : ’

૧. લેશ્યાનું વિશેષ સ્વરૂપ જાણવા માટે જુઓ હિંદી ‘કર્મત્રય’ ગ્રંથાનું લેશ્યાશબ્દવિષયક પરિશિષ્ટ, પૃ. ૩૩.

હવે ચતુર્નિકાયના અવાન્તર ભેદો કહે છે :

इन्द्रसामानिकत्रायस्त्रिंशदारिषद्यात्मरक्षलोकपाला-
नीकप्रकीर्णकाभियोग्यकिल्बिषिकाश्चैकशः । ४ ।

त्रायस्त्रिंशलोकपालवज्यां व्यन्तरज्योतिष्काः । ५ ।

ચતુર્નિકાયના ઉપરના દશ આદિ એકેક ભેદ ઈંદ્ર, સામાનિક, ત્રાયસ્ત્રિંશ, પારિષદ, આત્મરક્ષ, લોકપાલ, અનીક, પ્રકીર્ણક, આભિયોગ્ય અને કિલ્બિષિક રૂપે છે.

વ્યંતર અને જ્યોતિષક ત્રાયસ્ત્રિંશ તથા લોક-પાલ રહિત છે.

ભવનપતિનિકાયના અસુરકુમાર આદિ દશ પ્રકારના દેવો છે; તે પ્રત્યેક દેવ ઈંદ્ર, સામાનિક આદિ દશ ભાગોમાં વિભક્ત છે. ૧. સામાનિક આદિ બધા પ્રકારના દેવોના સ્વામી इन्द्र કહેવાય છે. ૨. આયુષ આદિમાં ઇન્દ્રની સમાન એટલે કે જે અમાત્ય, પિતા, ગુરુ આદિની માફક પૂજ્ય છે, પરંતુ જેનામાં ફક્ત ઈંદ્રત્વ નથી, તે સામાનિક કહેવાય છે. ૩. જે દેવો મંત્રી અથવા પુરોહિતનું કામ કરે છે, તે ત્રાયસ્ત્રિંશ કહેવાય છે. ૪. જે મિત્રનું કામ કરે છે, તે પારિષદ છે. ૫. જે શસ્ત્ર ઉગ્રામીને આત્મરક્ષકરૂપે પીઠની પછવાડે ઊભા રહે છે, તે આત્મરક્ષક કહેવાય છે. ૬. જે સરહદની રક્ષા કરે છે, તે લોકપાલ છે. ૭. જે સૈનિકરૂપે અથવા સેનાધિપતિરૂપે છે, તે અનીક છે. ૮. જે નગરવાસી અને દેશવાસી જેવા છે, તે પ્રકીર્ણક કહેવાય છે. ૯. જે દાસની તુલ્ય છે, તે આભિયોગ્ય-સેવક અને ૧૦. જે અંત્યજ સમાન છે, તે કિલ્બિષિક.

આરે દેવલોકમાં અનેક પ્રકારના વૈમાનિક દેવ પણ ઇંદ્ર, સામાનિક આદિ ભાગોમાં વિલક્ત છે.

વ્યંતરનિકાયના આઠ અને જ્યોતિષ્કનિકાયના પાંચ ભેદો ફક્ત ઇંદ્ર આદિ આઠ વિભાગોમાં જ વિલક્ત છે; કેમ કે એ અન્ને નિકાયોમાં ત્રાયસ્ત્રિંશ અને લોકપાલની જાતિના દેવો હોતા નથી. [૪-૫]

ઇંદ્રોની સંખ્યાનો નિયમ કહે છે :

पूर्वयोद्धीन्द्राः । ६ ।

પહેલા એ નિકાયોમાં એ એ ઇંદ્ર છે.

ભવનપતિનિકાયના અસુરકુમાર આદિ દશે પ્રકારના દેવોમાં તથા વ્યંતરનિકાયના કિન્નર આદિ આઠે પ્રકારના દેવોમાં એ એ ઇંદ્ર છે. જેમ કે, ચમર અને બલિ અસુર કુમારોમાં, ધરણ્ય અને ભૂતાનંદ નાગકુમારોમાં, હરિ અને હરિસહ વિદ્યુતકુમારોમાં, વેણુદેવ અને વેણુદારી સુપર્ણકુમારોમાં, અગ્નિશિષ્ય અને અગ્નિમાણ્ય અગ્નિકુમારોમાં, વેલંબ અને પ્રભંજન વાયુકુમારોમાં, સુઘોષ અને મહાઘોષ સ્તનિતકુમારોમાં, જલકાંત અને જલપ્રલ ઉદ્ધિધિકુમારોમાં, પૂર્ણ અને વાસિષ્ઠ દ્વીપકુમારોમાં તથા અમિતગતિ અને અમિતવાહન દિક્કુમારોમાં ઇંદ્ર છે. એ રીતે વ્યંતરનિકાયોમાં પણ, કિન્નરોમાં કિન્નર અને કિંપુરુષ, કિંપુરુષોમાં સત્પુરુષ અને મહાપુરુષ, મહોરગમાં અતિકાય અને મહાકાય, ગાંધર્વોમાં ગીતરતિ અને ગીતયશ, યક્ષોમાં પૂર્ણભદ્ર અને માણિભદ્ર, રાક્ષસોમાં ભીમ અને મહાભીમ, ભૂતોમાં પ્રતિરૂપ અને અને અપ્રતિરૂપ તથા પિશાચોમાં કાળ અને મહાકાળ એમ એ એ ઇંદ્રો છે.

ભવનપતિ અને વ્યંતર એ એ નિકાયોમાં એ એ ઇદ્ર કહેવાથી બાકીના નિકાયોમાં એ એ ઇદ્રોનો અભાવ સૂચિત કર્યો છે. જ્યોતિષકમાં તો ચંદ્ર અને સૂર્ય જ ઇદ્ર છે. ચંદ્ર અને સૂર્ય અસંખ્યાત છે; એથી જ્યોતિષકનિકાયમાં ઇદ્ર પણ એટલા જ હોય છે. વૈમાનિકનિકાયમાં પ્રત્યેક કલ્પમાં એક એક ઇદ્ર છે. સૌધર્મકલ્પમાં શક, ઐશાનમાં ઇશાન, અને સાનતકુમારમાં સનતકુમાર નામના ઇદ્ર છે. આ રીતે ઉપર જણાવેલ દેવલોકોમાં તે તે દેવલોકના નામવાળો એક એક ઇદ્ર છે. વિશેષતા ફક્ત એટલી જ છે કે આનત અને પ્રાણત એ બંનેનો ઇદ્ર એક છે, અને તેનું નામ પ્રાણત છે. આરણ્ય અને અચ્યુત એ એ કલ્પોનો ઇદ્ર પણ એક છે અને તેનું નામ અચ્યુત છે. [૬]

હવે પહેલા એ નિકાયોમાં લેશ્યા કહે છે :

પીતાન્તલેશ્યાઃ । ૭ ।

પહેલા એ નિકાયના દેવ પીત-તેજો પર્યંત લેશ્યાવાળા છે.

ભવનપતિ અને વ્યંતર જાતિના દેવોમાં શારીરિક વર્ણરૂપ દ્રવ્યલેશ્યા ચાર જ મનાય છે. જેમ કે, કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત અને પીત-તેજ. [૭]

દેવોના કામસુખનું વર્ણન કરે છે :

કાયપ્રવીચારા આ પેશાનાત્ । ૮ ।

શેષાઃ સ્પર્શરૂપશબ્દમનઃપ્રવીચારા દ્વયોદ્વયોઃ । ૯ ।

પરેઽપ્રવીચારાઃ । ૧૦ ।

ધર્શાન સુધીના દેવો કાયપ્રવીચાર એટલે કે શરીરથી વિષયસુખ ભોગવવાવા । છે.

બાકીના દેવો ઝે ઝે કલ્પોમાં ક્રમથી સ્પર્શ, રૂપ, શબ્દ અને સંકલ્પ દ્વારા વિષયસુખ ભોગવે છે.

બીજા બધા દેવો પ્રવીચારરહિત અર્થાત્ વૈષયિક સુખભોગથી રહિત હોય છે.

ભવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષ્ક અને પહેલા તથા બીજા સ્વર્ગના વૈમાનિક, આટલા દેવો મનુષ્યની માફક કામસુખનો અનુભવ કરીને પ્રસન્નતા મેળવે છે.

ત્રીજા સ્વર્ગથી માંડીને ઉપરના વૈમાનિક દેવો મનુષ્યની સમાન સર્વાંગોના શરીરસ્પર્શ દ્વારા કામસુખ ભોગવતા નથી; કિન્તુ બીજાબીજા રીતે તેઓ વૈષયિક સુખનો અનુભવ કરે છે. જેમ કે, ત્રીજા અને ચોથા સ્વર્ગના દેવો તે દેવીઓના માત્ર સ્પર્શથી કામતૃષ્ણાની શાંતિ કરી લે છે અને સુખનો અનુભવ કરે છે; પાંચમા અને છઠ્ઠા સ્વર્ગના દેવો, દેવીઓના સુસન્નિવૃત્ત રૂપને જોઈને જ વિષયજન્ય સુખ સંતોષ મેળવી લે છે; સાતમા અને આઠમા સ્વર્ગના દેવોની કામવાસના દેવીઓના માત્ર વિવિધ શબ્દ સાંભળવાથી શાન્ત થઈ જાય છે, અને તેમને વિષયસુખના અનુભવનો આનંદ મળે છે; નવમા અને દશમા, અગિયારમા અને બારમા એ ઝે ઝે જોડીઓના અર્થાત્ ચાર સ્વર્ગોના દેવોની વૈષયિક તૃપ્તિ ફક્ત દેવીઓના ચિન્તન માત્રથી જ થઈ જાય છે; આ તૃપ્તિને માટે એમને દેવીઓના સ્પર્શની કે રૂપ જોવાની કે ગીત આદિ સાંભળવાની અપેક્ષા રહેતી નથી. સારાંશ એ છે કે બીજા

સ્વર્ગ સુધી જ દેવીઓની ઉત્પત્તિ છે. એની ઉપર નથી; એથી જ્યારે તેઓ ત્રીજા આદિ ઉપરના સ્વર્ગમાં રહેતા દેવોને વિષયસુખને માટે ઉત્સુક અને તે માટે તેઓને પોતા તરફ આદરશીલ જાણે છે, ત્યારે ઉપરના દેવોની પાસે પહોંચી જાય છે. ત્યાં પહોંચતાંની સાથે જ એના હાથ આદિના માત્ર સ્પર્શથી ત્રીજા-ચોથા સ્વર્ગના દેવોની કામતૃપ્તિ થઈ જાય છે; એમના શણગારસન્નિજત મનોહર રૂપને જોઈને જ પાંચમા-છઠ્ઠા સ્વર્ગના દેવોની કામલાલસા પૂર્ણ થઈ જાય છે; આ રીતે એમના સુંદર સંગીતમય શબ્દને સાંભળીને જ સાતમા-આઠમા સ્વર્ગના દેવો વૈષયિક આનંદનો અનુભવ કરી લે છે. દેવીઓ આઠમા સ્વર્ગ સુધી જ પહોંચી શકે છે, આગળ નહિ. નવમાથી બારમા સ્વર્ગના દેવોની કામસુખતૃપ્તિ ફક્ત દેવીઓના ચિંતન માત્રથી જ થઈ જાય છે. બારમા સ્વર્ગથી ઉપરના દેવો શાંત અને કામલાલસા રહિત હોય છે; એથી એમને દેવીઓના સ્પર્શ, રૂપ, શબ્દ અથવા ચિંતન દ્વારા કામસુખ ભોગવવાની અપેક્ષા રહેતી નથી; અને તેમ છતાંયે તે અન્ય દેવોથી અધિક સંતુષ્ટ અને અધિક સુખી હોય છે. તેનું કારણ સ્પષ્ટ છે. જેમ જેમ કામવાસનાની પ્રબળતા, તેમ તેમ ચિત્તનો કલેશ અધિક; તથા જેમ જેમ ચિત્તનો કલેશ અધિક તેમ તેમ તેને મટાડવા માટે વિષયભોગ પણ અધિકાધિક જોઈએ. બીજા સ્વર્ગ સુધીના દેવોની અપેક્ષાએ ત્રીજા, ચોથાની અને તેમની અપેક્ષાએ પાંચમા, છઠ્ઠાની એ રીતે ઉપરઉપરના સ્વર્ગના દેવોની કામવાસના મંદ હોય છે; એથી એમના ચિત્તસંકલેશની માત્રા પણ કમ હોય છે; તેથી જ એમના કામભોગનાં સાધન

૧ણ અલ્પ કલાં છે. બારમા સ્વર્ગની ઉપરના દેવોની કામ-વાસના શાંત છે એથી એમને સ્પર્શ, રૂપ, શબ્દ, ચિંતન આદિમાંથી કોઈ પણ ભોગની ઇચ્છા થતી નથી; સંતોષજન્ય પરમ સુખમાં તેઓ નિમગ્ન રહે છે. એ જ કારણથી નીચેનીચેના દેવોની અપેક્ષાએ ઉપરઉપરના દેવોનું સુખ અધિકાધિક માનવામાં આવે છે. [૮-૧૦]

હવે ચતુર્નિકાયના દેવોના પૂર્વોક્ત ભેદોનું વર્ણન કરે છે :

भवतवासिनोऽसुरनागविर्युत्सुपर्णाग्निवातस्तनिते-
दधिद्वीपद्रिक्कुमाराः । ११ ।

व्यन्तराः किन्नरकिम्पुरुषमहोरगगान्धर्वयक्षराक्ष-
सभूतपिशाचाः । १२ ।

ज्योतिष्काः सूर्याश्चन्द्रमसो ग्रहनक्षत्रप्रकीर्णतार-
काश्च । १३ ।

मेरुप्रदक्षिणा नित्यगतयो नृलोके । १४ ।

तत्कृतः कालविभागः । १५ ।

बहिरवस्थिताः । १६ ।

वैमानिकाः । १७ ।

कलोपपन्नाः कल्पातीताश्च । १८ ।

उपर्युपरि । १९ ।

^૧સૌંદર્યશાનસાનત્કુમારમાહેન્દ્રબ્રહ્મલોકલાન્તકમ-

૧. શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં બાર કલ્પો છે, પરંતુ દ્વિગંબ સંપ્રદાય સોળ કલ્પોને માને છે. એમાં બ્રહ્મોત્તર, કાપિષ્ઠ, શુક અને શતાર નામના ચાર અધિક કલ્પો છે; જે ક્રમપૂર્વક છટ્ટા, આઠમા, નવમા અને અગિયારમા નંબર ઉપર આવે છે. દ્વિગંબરીય સૂત્રપાઠ માટે સૂત્રોતું તુલનાત્મક પરિશિષ્ટ જુઓ.

મહાશુક્રસહસ્રારેષ્વાનતપ્રાણતયોરારણાચ્યુતયોર્નવસુ
 ઐવેયકેષુ વિજયવૈજયન્તાજયન્તા પરાજિતેષુ સર્વાર્થસિદ્ધેષુ
 । ૨૦ ।

અસુરકુમાર, નાગકુમાર, વિદ્યકુમાર, સુપર્ણ-
 કુમાર, અગ્નિકુમાર, વાયુકુમાર, સ્તનિતકુમાર,
 ઉદ્ધિકુમાર, દ્વીપકુમાર અને દિક્કુમાર, એ લવન-
 વાસિનિકાય છે.

કિંનર, કિંપુરુષ, મહોરગ, ગાંધર્વ, યક્ષ,
 રાક્ષસ, ભૂત અને પિશાચ એ વ્યંતરનિકાય છે.

સૂર્ય, ચંદ્ર તથા ગ્રહ, નક્ષત્ર અને પ્રકીર્ણ
 તારા એ જ્યોતિષ્કનિકાય છે.

તે મનુષ્યલોકમાં મેરુની ચારે બાજુએ
 પ્રદક્ષિણા કરવાવાળા તથા નિત્ય ગતિશીલ છે.

કાળનો વિભાગ એ ચર જ્યોતિષ્કો દ્વારા
 કરાયો છે.

મનુષ્યલોકની બહાર જ્યોતિષ્કો સ્થિર રહેલા
 હોય છે.

ચતુર્થ નિકાયવાળા વૈમાનિક દેવો છે.

તે કલ્પોપપન્ન અને કલ્પાતીત રૂપ છે.

અને ઉપર ઉપર રહે છે.

સૌધર્મ, ઐશાન, સાનકુમાર, માર્હેંદ્ર, બ્રહ્મલોક,
 લાન્તક, મહાશુક્ર, સહસ્રાર, આનત, પ્રાણુત અને
 આરણ્ય અચ્યુત તથા નવ ઐવેયક અને વિજય,

વૈજ્યંત, જ્યંત, અપરાજિત તથા સર્વાર્થસિદ્ધમાં એમનો નિવાસ છે.

દશવિધ ભવનપતિ : દશે પ્રકારના ભવનપતિ જંબૂદ્વીપમાં આવેલા સુમેરુ પર્વતની નીચે એના દક્ષિણ અને ઉત્તર ભાગમાં તીરછા અનેક કોટાકોટિ લક્ષ યોજન સુધી રહે છે. અસુરકુમાર મોટે ભાગે આવાસોમાં અને ક્યારેક ભવનોમાં વસે છે, તથા નાગકુમાર આદિ બધા મોટે ભાગે ભવનોમાં જ વસે છે. રત્નપ્રભાના પૃથ્વીપિંડમાંથી જીંચે, નીચે એક એક હળર યોજન છોડી દઈને વચલા એક લાખ અઢોતેર હળર યોજનપરિમાણ ભાગમાં આવાસો દરેક જગ્યાએ છે; પરન્તુ ભવનો તો રત્નપ્રભામાં નીચે નેવું હળર યોજન-પરિમાણ ભાગમાં જ હોય છે. આવાસ મોટા મંડપ જેવા હોય છે અને ભવન નગર જેવાં હોય છે. ભવન બહારથી ગોળ, અંદરથી સમચતુષ્ક અને તળિયે પુષ્કરકર્ણિકા જેવાં હોય છે.

બધા ભવનપતિ, કુમાર એટલા માટે કહેવાય છે કે તેઓ કુમારની માફક જેવામાં મનોહર તથા સુકુમાર હોય છે; અને મૃદુ, મધુરગતિવાળા તથા ક્રીડાશીલ હોય છે. દશે પ્રકારના ભવનપતિનાં ચિહ્ન આદિ સ્વરૂપસંપત્તિ જન્મથી જ પોતપોતાની જાતિમાં જુદી જુદી હોય છે. જેમ કે અસુર કુમારોને મુકુટમાં ચૂડામણિનું ચિહ્ન હોય છે. નાગકુમારોને નાગનું, વિદ્યુત્કુમારોને વજ્રનું, સુપર્ણકુમારોને ગરુડનું, અગ્નિકુમારોને ઘડાનું, વાયુકુમારોને અશ્વનું^૧, સ્તનિકકુમારોને

૧. 'સંગ્રહણી'માં ઉદ્દિધકુમારને અશ્વનું અને વાયુકુમારને મકરનું ચિહ્ન લખ્યું છે; ગા. ૨૬.

વર્ધમાન—શરાવની જોડીનું, ઉદ્ધિકુમારોને મકરનું, દ્વીપકુમારોને સિંહનું અને દિક્કુમારોને હાથીનું ચિહ્ન હોય છે. નાગકુમાર આદિ બધાઓનાં ચિહ્ન, એમના આભરણમાં હોય છે. બધાનાં વસ્ત્ર, શસ્ત્ર, ભૂષણ આદિ વિવિધ હોય છે. [૧૧]

વ્યંતરના મેદ-પ્રમેદ : બધા વ્યંતર દેવો બ્રહ્મ, તિરછા અને નીચે ત્રણે લોકમાં ભવન અને આવાસોમાં વસે છે. તે પોતાની ઇચ્છાથી અથવા ખીજની પ્રેરણાથી ભિન્નભિન્ન જગ્યાએ જાય છે. એમાંથી કેટલાક તો મનુષ્યોની પણ સેવા કરે છે. તે વિવિધ પ્રકારના પહાડોમાં, ગુફાઓ તથા વનોના આંતરાઓમાં વસવાના કારણથી વ્યંતર કહેવાય છે. એમાંથી કિંનર નામના વ્યંતરના દશ પ્રકાર છે. જેમકે, કિંનર, કિંપુરુષ, કિંપુરુષોત્તમ, કિંનરોત્તમ, હૃદયંગમ, રૂપશાલી, અનિન્દિત, મનોરમ, રતિપ્રિય અને રતિશ્રેષ્ઠ. કિંપુરુષ નામના વ્યંતરના દશ પ્રકાર છે. જેમ કે, પુરુષ, સત્પુરુષ, મહાપુરુષ, પુરુષવૃષભ, પુરુષોત્તમ, અતિપુરુષ, મરુદેવ, મરુત, મેરુપ્રભ અને યશસ્વાન. મહોરગના દશ પ્રકાર આ પ્રમાણે છે : ભુજગ, ભોગશાલી, મહાકાય, અતિકાય. સ્કંધશાલી, મનોરમ, મહાવેગ, મહેષ્વક્ષ, મેરુકાંત, અને ભાસ્વાન. ગાંધર્વના બાર પ્રકાર આ પ્રમાણે છે : હાહા, હૂહૂ, તંબુરવ, નારદ, ઋષિવાદિક, ભૂતવાદિક, કાદંબ, મહાકાદંબ, રૈવત, વિશ્વાવસુ, ગીતરતિ અને ગીતયશસ્. યક્ષોના તેર પ્રકાર આ પ્રમાણે છે : પૂર્ણભદ્ર, માણિભદ્ર, શ્વેતભદ્ર, હરિભદ્ર, સુમનોભદ્ર, વ્યતિપાતિકભદ્ર, સુભદ્ર, સર્વતોભદ્ર, મનુષ્યયક્ષ, વનાધિપતિ, વનાહાર, રૂપયક્ષ અને યક્ષોત્તમ. રાક્ષસોના સાત પ્રકાર આ પ્રમાણે છે : ભીમ, મહાભીમ, વિદ્ન, વિનાયક, જળરાક્ષસ, રાક્ષસરાક્ષસ અને બ્રહ્મરાક્ષસ. ભૂતોના

નવ પ્રકાર આ પ્રમાણે છે : સુરૂપ, પ્રતિરૂપ, અતિરૂપ, ભૂતોત્તમ, સ્કંદિક, મહાસ્કંદિક, મહાવેગ, પ્રતિછન્ન અને આકાશગ. પિશાયોના પંદર ભેદ આ પ્રમાણે છે : કૂભાંડ, પટક, જોષ, આહ્નક, કાલ, મહાકાલ, ચૌક્ષ, અચૌક્ષ, તાલપિશાય, મુખરપિશાય, અધસ્તારક, દેહ, મહાવિદેહ, તૂષ્ણીક, અને વનપિશાય. આઠ પ્રકારના વ્યંતરોનાં ચિહ્ન અનુક્રમે આ પ્રમાણે છે: અશોક, ચંપક, નાગ, તુંબરુ, વટ, ખટ્વાંગ (યોગીઓ પાસેનો ઝોપરીવાળો દંડ), સુલસ અને કદંબક. ખટ્વાંગ સિવાય બાકીનાં બધાં ચિહ્નો વૃક્ષ જાતિનાં છે; આ બધાં ચિહ્નો એમના આભૂષણ આદિમાં હોય છે. [૧૨]

પંચવિધ જ્યોતિષ્ક : મેરુના સમતલ ભૂમિભાગથી સાતસો તેવું યોજનની જાંચાઈ ઉપર જ્યોતિષ્કના ક્ષેત્રનો આરંભ થાય છે; તે ત્યાંથી જાંચાઈમાં એકસો દશ યોજનપરિમાણ છે, અને તીરછું અસંખ્યાત દ્વીપ-સમુદ્ર પરિમાણ છે. એમાં દશ યોજનની જાંચાઈ ઉપર અર્થાત્ ઉક્ત સમતલથી આઠસો યોજનની જાંચાઈ ઉપર સૂર્યનું વિમાન છે; ત્યાંથી એંશી યોજનની જાંચાઈ ઉપર અર્થાત્ સમતલથી આઠસો એંશી યોજનની જાંચાઈ ઉપર ચંદ્રનું વિમાન છે, ત્યાંથી વીશ યોજનની જાંચાઈ સુધીમાં અર્થાત્ સમતલથી નવસો યોજનની જાંચાઈ સુધીમાં ત્રહ, નક્ષત્ર અને પ્રકીર્ણ તારા છે. પ્રકીર્ણ તારા કહેવાની મતલબ એ છે કે ખીન્ન કેટલાક તારાઓ એવા પણ છે કે જે અનિયતચારી હોવાથી ક્યારેક સૂર્ય-ચંદ્રની નીચે પણ ચાલ્યા જાય છે અને ક્યારેક ઉપર પણ ચાલ્યા જાય છે. ચંદ્રની ઉપર વીશ યોજનની જાંચાઈમાં પહેલા ચાર યોજનની જાંચાઈ ઉપર નક્ષત્ર છે, એની પછી

ચાર યોજનની ઊંચાઈ ઉપર બુધગ્રહ, બુધથી ત્રણ યોજન ઊંચે શુક્ર, શુક્રથી ત્રણ યોજન ઊંચે ગુરુ, ગુરુથી ત્રણ યોજન ઊંચે મંગળ અને મંગળથી ત્રણ યોજન ઊંચે શનૈશ્વર છે. અનિયતચારી તારા જ્યારે સૂર્યની નીચે ચાલે છે, ત્યારે તે સૂર્યની નીચે દશ યોજનપ્રમાણ જ્યોતિષ ક્ષેત્રમાં ચાલે છે, જ્યોતિષ-પ્રકાશમાન વિમાનમાં રહેવાને કારણે સૂર્ય આદિ જ્યોતિષક કહેવાય છે. એ બધાના મુકુટોમાં પ્રભામંડલ જેવું ઉજ્જ્વલ સૂર્યાદિના મંડળ જેવું ચિહ્ન હોય છે. સૂર્યને સૂર્ય-મંડળના જેવું, ચંદ્રને ચંદ્રમંડળના જેવું અને તારાને તારા-મંડળના જેવું ચિહ્ન હોય છે. [૧૩]

ચર જ્યોતિષ્ક : માનુષોત્તર નામના પર્વત સુધી મનુષ્યલોક^૧ છે, એ વાત પહેલાં કહેવાઈ ગઈ છે. એ મનુષ્યલોકમાં જે જ્યોતિષક છે, તે સદા ભ્રમણ કરે છે. એમનું ભ્રમણ મેરુની ચારે બાજુએ થાય છે. મનુષ્યલોકમાં કુલ સૂર્ય અને ચંદ્ર એકસો બત્રીસ એકસો બત્રીસ છે. જેમ કે જંબુદ્વીપમાં બે બે, લવણ સમુદ્રમાં ચાર ચાર, ધાતકીખંડમાં બાર બાર, કાલોદધિમાં બેતાલીસ બેતાલીસ અને પુષ્કરાર્દ્રમાં બોતેર બોતેર સૂર્ય તથા ચંદ્ર છે. એક એક ચંદ્રનો પરિવાર અઠ્ઠાવીશ નક્ષત્ર, અઠ્ઠાશી ગ્રહ, અને છાસઠ હજાર નવસો ને પંચોતેર કોટાકોટિ તારાઓ છે. જે કે લોકમર્યાદાના સ્વભાવથી જ જ્યોતિષક વિમાન સદાયે પોતાની જાતે જ ફરે છે, તથાપિ વિશિષ્ટ સમૃદ્ધિ પ્રગટ કરવાને માટે અને આભિયોગ્ય-સેવક નામકર્મના ઉદ્યતી ક્રીડાશીલ કેટલાક દેવો એ વિમાનોને ઉપાડીને ફરે છે. પૂર્વ

૧. જુઓ અં ૩, સૂં ૧૪.

દિશામાં સિંહાકૃતિ, દક્ષિણ દિશામાં ગજગૃતિ, પશ્ચિમ દિશામાં બળદરૂપધારી અને ઉત્તર દિશામાં અશ્વરૂપધારી દેવ વિમાનની નીચે જોડાઈને ભ્રમણ કર્યા કરે છે. [૧૪]

મનુષ્યલોકમાં મુહૂર્ત, અહોરાત્ર, પક્ષ, માસ, આદિ; અતીત, વર્તમાન આદિ; સંખ્યેય, તથા અસંખ્યેય આદિ રૂપે અનેક પ્રકારનો કાળવ્યવહાર થાય છે; એની બહાર નહિ. મનુષ્યલોકની બહાર જે કોઈ કાળવ્યવહાર કરવાવાળું હોય અને એવો વ્યવહાર કરે તો પણ તે મનુષ્યલોકમાં પ્રસિદ્ધ વ્યવહાર પ્રમાણે જ; કેમ કે વ્યાવહારિક કાળવિભાગનો મુખ્ય આધાર માત્ર નિયત ક્રિયા છે. આવી ક્રિયા સૂર્ય, ચંદ્ર આદિ જ્યોતિષ્કોની ગતિ જ છે; ગતિ પણ સર્વ જ્યોતિષ્કોમાં સર્વત્ર હોતી નથી, ફક્ત મનુષ્યલોકમાં વર્તતા જ્યોતિષ્કોમાં જ હોય છે. એથી માનવામાં આવે છે કે કાળનો વિભાગ જ્યોતિષ્કોની વિશિષ્ટ ગતિ ઉપર જ નિર્ભર છે. દિન, રાત, પક્ષ આદિ જે સ્થૂલસ્થૂલ કાળવિભાગ છે તે સૂર્ય આદિ જ્યોતિષ્કોની નિયત ગતિ ઉપર અવલંબિત હોવાથી એનાથી જાણી શકાય છે; સમય, આવલિકા આદિ સૂક્ષ્મ કાળવિભાગ એનાથી જાણી શકાતો નથી. અમુક નિયત સ્થાનમાં જે સૂર્યનું પ્રથમ દર્શન થાય છે અને અમુક સ્થાનમાં જે તેનું અદર્શન થાય છે તે ઉદ્યાસ્ત છે. એ ઉદ્યાસ્ત વચ્ચેની સૂર્યની ક્રિયાથી દિવસનો વ્યવહાર થાય છે. આ રીતે જ સૂર્યના અસ્તથી તે ઉદય સુધીની ક્રિયાથી રાતનો વ્યવહાર થાય છે. દિન અને રાતનો ત્રીસમો ભાગ મુહૂર્ત છે, પંદર દિન, રાત એ પક્ષ કહેવાય છે, એ પક્ષનો માસ, એ માસની ઋતુ, ત્રણ ઋતુ અયન, એ અયનનું વર્ષ, પાંચ વર્ષોનો યુગ

ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારનો લૌકિક કાળવિભાગ સૂર્યની ગતિ-ક્રિયાથી કરવામાં આવે છે. જે ક્રિયા ચાલુ હોય તે વર્તમાન-કાળ, જે થવાની છે તે અનાગતકાળ અને જે થઈ ચૂકી છે તે અતીતકાળ. જે કાળ ગણતરીમાં આવી શકે તે સંખ્યેય, જે ગણતરીમાં નથી આવી શકતો પણ ફક્ત ઉપમાન દ્વારા બાણી શકાય છે તે અસંખ્યેય, જેમ કે, પલ્યોપમ, સાગરોપમ આદિ; અને જેનો અંત નથી તે અનંત. [૧૫]

સ્થિર જ્યોતિષ્ક : મનુષ્યલોકની બહારનાં સૂર્ય આદિ જ્યોતિષ્ક વિમાનો સ્થિર છે. કેમ કે એમનાં વિમાન સ્વભાવથી એક જગ્યાએ જ કાયમ રહે છે. અહીંતહીં ભમતા નથી. આ કારણથી એમની લેશ્યા અને એમનો પ્રકાશ પણ એક રૂપે સ્થિર છે; અર્થાત્ ત્યાં રાહુ આદિની છાયા ન પડવાથી જ્યોતિષ્કોનો સ્વાભાવિક પીળો રંગ જેમનો તેમ રહે છે, અને ઉદય અસ્ત ન હોવાથી લક્ષ યોજનપરિમાણુ પ્રકાશ પણ એકસરખો સ્થિર રહે છે. [૧૬]

વૈમાનિક દેવો : ચતુર્થનિકાયના દેવ વૈમાનિક કહેવાય છે. એમનું વૈમાનિક એ નામ માત્ર પારિભાષિક છે; કેમ કે વિમાનથી ચાલતા એવા તો બીજા નિકાયના દેવો પણ હોય છે.

વૈમાનિકના કલ્પોપપન્ન અને કલ્પાતીત એવા બે ભેદ હોય છે. જે કલ્પમાં રહે છે, તે કલ્પોપપન્ન અને જે કલ્પની બહાર રહે છે તે કલ્પાતીત કહેવાય છે. આ બધા વૈમાનિક એક સ્થાનમાં હોતા નથી, કે તીરછા પણ હોતા નથી; કિન્તુ એક બીજાની ઉપર ઉપર રહેલા હોય છે. [૧૮-૧૯]

કલ્પના સૌધર્મ, ઐશાન આદિ બાર ભેદ છે. એમાંથી સૌધર્મ કલ્પ જ્યોતિષ્કની ઉપર અસંખ્યાત યોજન ચડ્યા

પછી મેરુના દક્ષિણ ભાગથી ઉપલક્ષિત આકાશપ્રદેશમાં રહેલો છે. એની ઉપર કિન્તુ ઉત્તરની આબુએ ઐશાનકલ્પ છે. સૌધર્મકલ્પની બહુ ઉપર સમશ્રેણીમાં સાનતકુમાર કલ્પ છે, અને ઐશાનની ઉપર સમશ્રેણીમાં મહેંદ્ર કલ્પ છે. આ બેની વચ્ચે, કિન્તુ ઉપર બ્રહ્મલોક કલ્પ છે; એની ઉપર ક્રમથી લાંતક, મહાશુક અને સહસ્રાર એ ત્રણ કલ્પો એક બીજાની ઉપર ઉપર છે. એમની ઉપર સૌધર્મ અને ઐશાનની માફક આનત અને પ્રાણત એ બે કલ્પ છે. એમની ઉપર સમશ્રેણીમાં સાનતકુમાર અને માહેંદ્રની માફક આરણ અને અચ્યુત કલ્પ છે. આ કલ્પોની ઉપર અનુક્રમે નવ વિમાન ઉપરઉપર છે. તે પુરુષાકૃતિ લોકના ત્રીવાસ્થાનીય ભાગમાં હોવાથી ત્રૈવેયક કહેવાય છે. એમની ઉપર વિજય, વૈજયંત, જયંત, અપરાજિત અને સર્વાર્થસિદ્ધ એ પાંચ વિમાન છે. તે સૌથી ઉત્તર—પ્રધાન હોવાથી અનુત્તર કહેવાય છે. સૌધર્મથી અચ્યુત સુધીના દેવો કલ્પોપપન્ન અને એમની ઉપરના બધા દેવો કલ્પાતીત કહેવાય છે. કલ્પોપપન્નમાં સ્વામીસેવકભાવ છે; પરન્તુ કલ્પાતીતમાં નથી; ત્યાં તો બધા ઇંદ્ર જેવા હોવાથી ‘અહમિંદ્ર’ કહેવાય છે. મનુષ્યલોકમાં ક્ષાઈ નિમિત્તથી જવાનું થાય તો કલ્પોપપન્ન દેવો જ જાય-આવે છે. કલ્પાતીત પોતાના સ્થાનને છોડી ક્યાંય જતા નથી. [૨૦]

હવે કેટલીક આત્મોમાં દેવોની ઉત્તરોત્તર અધિકતા અને હીનતા કહે છે :

સ્થિતિપ્રભાવસુલ્લઘુતિલેશ્યાવિશુદ્ધોન્દ્રિયાઽવધિ-
વિષયતોઽધિકાઃ । ૨૧ ।

ગતિશરીરપરિગ્રહાભિમાનતો હીનાઃ । ૨૨ ।

સ્થિતિ, પ્રભાવ, સુખ, દ્યુતિ, લેશ્યાની વિશુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયવિષય અને અવધિવિષયમાં ઉપરઉપરના દેવો અધિક હોય છે.

ગતિ, શરીર, પરિગ્રહ અને અભિમાનમાં ઉપરઉપરના દેવો હીન છે.

નીચેનીચેના દેવોથી ઉપરઉપરના દેવો સાત વાતોમાં અધિક હોય છે. તે નીચે પ્રમાણે :

૧; સ્થિતિ : આનો વિશેષ ખુલાસો આગળ તેવીસમા સૂત્રમાં છે.

૨. પ્રમાવ : નિગ્રહ-અનુગ્રહ કરવાનું સામર્થ્ય; અભિમા મહિમા આદિ સિદ્ધિનું સામર્થ્ય, અને આક્રમણ કરી બીજાઓ પાસે કામ કરાવવાનું બળ, આ બધાનો પ્રભાવમાં સમાવેશ થાય છે; આવો પ્રભાવ જો કે ઉપરઉપરના દેવોમાં અધિક હોય છે તો પણ તેઓમાં ઉત્તરોત્તર અભિમાન અને સંકલેશ ઓછા હોવાથી તેઓ પોતાના પ્રભાવનો ઉપયોગ ઓછો જ કરે છે.

૩,૪. સુખ અને દ્યુતિ : ઇન્દ્રિયો દ્વારા ગ્રાહ્ય વિષયોનો અનુભવ કરવો એ સુખ છે. શરીર, વસ્ત્ર અને આભરણ આદિનું તેજ એ દ્યુતિ છે. એ સુખ અને દ્યુતિ ઉપરઉપરના દેવોમાં અધિક હોવાનું કારણ ઉત્તરોત્તર ક્ષેત્રસ્વભાવજન્ય શુભ પુદ્ગલપરિણામની પ્રકૃષ્ટતા જ છે.

૫. લેશ્યાની વિશુદ્ધિ : લેશ્યાનો નિયમ આગળ તેવીસમા સૂત્રમાં સ્પષ્ટ થશે. અહીંયાં એટલું જાણી લેવું જોઈએ કે જે દેવોની લેશ્યા સમાન છે તેઓમાં પણ નીચેની અપેક્ષાએ

ઉપરના દેવોની લેશ્યા, સંકલેશના ઝોછાપણાના કારણથી ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધ; વિશુદ્ધતર જ હોય છે.

૬. ઇન્દ્રિયવિષય : દૂરથી ઇષ્ટ વિષયોનું ગ્રહણ કરવાનું જે ઇન્દ્રિયોનું સામર્થ્ય તે પણ ઉત્તરોત્તર ગુણની વૃદ્ધિ અને સંકલેશની ન્યૂનતાના કારણથી ઉપરઉપરના દેવોમાં અધિક હોય છે.

૭, અવધિજ્ઞાનનો વિષય : અવધિજ્ઞાનનું સામર્થ્ય પણ ઉપરઉપરના દેવોમાં વધારે જ હોય છે. પહેલા અને બીજા સ્વર્ગના દેવોને નીચેના ભાગમાં રત્નપ્રભા સુધી, તીરછા ભાગમાં અસંખ્યાત લાખ યોજન સુધી અને ત્રીજા ભાગમાં પોતપોતાના વિમાન સુધી અવધિજ્ઞાનથી જાણવાનું સામર્થ્ય હોય છે. ત્રીજા અને ચોથા સ્વર્ગના દેવો નીચેના ભાગમાં શર્કરાપ્રભા સુધી, તીરછા ભાગમાં અસંખ્યાત લાખ યોજન સુધી અને ઊર્ધ્વભાગમાં પોતપોતાના ભવન સુધી અવધિજ્ઞાનથી જોઈ શકે છે. એ રીતે ક્રમશઃ વધતાં વધતાં અંતમાં અનુત્તરવિમાનવાસી દેવો સંપૂર્ણ લોકનાલીને અવધિજ્ઞાનથી જોઈ શકે છે. જે દેવોના અવધિજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર સમાન હોય છે, તેઓમાં પણ નીચેની અપેક્ષાએ ઉપરના દેવોને વિશુદ્ધ, વિશુદ્ધતર જ્ઞાનનું સામર્થ્ય હોય છે. [૨૧]

ચાર બાબતો એવી છે જે નીચેના દેવોની અપેક્ષાએ ઉપરઉપરના દેવોમાં ઝોછી હોય છે. જેમકે ;

૧. ગમનક્રિયાની શક્તિ અને ગમનક્રિયામાં પ્રવૃત્તિ : એ બંને ઉપરઉપરના દેવોમાં ઝોછા હોય છે; કેમ કે ઉપર-ઉપરના દેવોમાં ઉત્તરોત્તર મહાનુભાવતા અને ઉદાસીનતા અધિક હોવાને કારણે દેશાંતરવિષયક ક્રીડા કરવાની રતિ

ઓછીઓછી થતી જાય છે. સાનતકુમાર આદિ દેવો જેમની જન્મન્ય સ્થિતિ બે સાગરોપમ હોય છે, તે અધોભાગમાં સાતમા નરક સુધી અને તીરછા ભાગમાં અસંખ્યાત હજાર કોડાકોડિ યોજન પર્યાંત જવાનું સામર્થ્ય રાખે છે, એમની પછીના દેવોનો ગતિવિષય ઘટતાંઘટતાં એટલો અધો ઘટી જાય છે કે ઉપરના દેવો વધારેમાં વધારે ત્રીજા નરક સુધી જ જઈ શકે છે. શક્તિ ગમે તેટલી હોય તો પણ કોઈ દેવ નીચેના ભાગમાં ત્રીજા નરકથી આગળ ગયો નથી અને જશે નહિ.

૨. શરીરનું પરિમાણ : એ અનુક્રમે પહેલા-બીજા સ્વર્ગમાં સાત હાથનું; ત્રીજા-ચોથા સ્વર્ગમાં છ હાથનું; પાંચમા-છઠ્ઠા સ્વર્ગમાં પાંચ હાથનું; સાતમા-આઠમા સ્વર્ગમાં ચાર હાથનું; નવમાથી બારમા સ્વર્ગ સુધીમાં ત્રણ હાથનું; નવ ઐવેયકમાં બે હાથનું અને અનુત્તર વિમાનમાં એક હાથનું હોય છે.

૩. પરિગ્રહ : પહેલા સ્વર્ગમાં બત્રીસ લાખ વિમાન, બીજામાં અઠ્ઠાવીસ લાખ, ત્રીજામાં બાર લાખ, ચોથામાં આઠ લાખ, પાંચમામાં ચાર લાખ, છઠ્ઠામાં પચાસ હજાર, સાતમામાં ત્રાણીસ હજાર, આઠમામાં છ હજાર, નવમાંથી બારમા સુધી સાતસો, અધોવર્તી ત્રણ ઐવેયકમાં એક સો અગિયાર, મધ્યમ ત્રણ ઐવેયકમાં એકસો સાત, ઉર્ધ્વ ત્રણ ઐવેયકમાં સો અને અનુત્તરમાં પાંચ જ વિમાનનો પરિગ્રહ છે.

૪. અભિમાન : એનો અર્થ અહંકાર છે. સ્થાન, પરિવાર, શક્તિ, વિષય, વિભૂતિ, સ્થિતિ આદિમાં અભિમાન

પેદા થાય છે; આવું અભિમાન, કપાય ઓછો હોવાથી ઉપરઉપરના દેવોમાં ઉત્તરોત્તર ઓછું જ હોય છે.

સૂત્રમાં કહી નથી એવી બીજી પણ પાંચ બાબતો દેવોના સંબંધમાં ગણવા જેવી છે. ૧. ઉચ્છ્વાસ, ૨. આહાર, ૩. વેદના, ૪. ઉપપાત અને ૫. અનુભાવ.

૧. ઉચ્છ્વાસ : જેમ જેમ દેવોની સ્થિતિ વધતી જાય છે, તેમ તેમ ઉચ્છ્વાસનું કાલમાન પણ વધતું જાય છે. જેમ કે, દશ હજાર વર્ષના આયુષવાળા દેવોને એક એક ઉચ્છ્વાસ સાતસાત સ્તોકપરિમાણુ કાળમાં થાય છે, એક પલ્થોપમના આયુષવાળા દેવોનો ઉચ્છ્વાસ એક દિવસમાં એક જ હોય છે, સાગરોપમના આયુષવાળા દેવોના વિષયમાં એવો નિયમ છે કે જેનું આયુષ જોટલા સાગરોપમનું હોય તેનો એક એક ઉચ્છ્વાસ તેટલેટલા પખવાડિયે થાય છે.

૨. આહાર : એના સંબંધમાં એવો નિયમ છે કે દશ હજાર વર્ષના આયુષવાળા દેવો એક એક દિવસ વચ્ચેમાં છોડીને આહાર લે છે; પલ્થોપમના આયુષવાળા દેવો દિનપૃથક્ત્વ^૧ની પછી આહાર લે છે; સાગરોપમના આયુષવાળા દેવો માટે એવો નિયમ છે કે જેનું આયુષ જોટલા સાગરોપમનું હોય તેટલા હજાર વર્ષ પછી આહાર લે છે.

૩. વેદના : સામાન્ય રીતે દેવોને સાત-સુખ વેદના જ હોય છે; ક્યારેક અસાત-દુખ વેદના થઈ જાય તો તે, અંતર્મુહૂર્તથી વધારે સમય સુધી રહેતી નથી. સાત વેદના

૧. પૃથક્ત્વ શબ્દનો જેથી માંડી નવની સંખ્યા સુધી વ્યવહાર થાય છે.

પણ લાગલાગટ છ મહિના સુધી એક સરખી રહીને પછી બદલાઈ જાય છે.

૪. ઉપપાત : એનો અર્થ ઉત્પત્તિસ્થાનની યોગ્યતા છે. અન્ય - જૈનેતરલિંગિક મિથ્યાત્વી બારમા સ્વર્ગ સુધી જ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે; સ્વ - જૈનલિંગિક મિથ્યાત્વી ત્રૈવેયક સુધી જઈ શકે છે, અને સમ્યગ્દષ્ટિ પહેલા સ્વર્ગથી સર્વાર્થ-સિદ્ધિ પર્યાંત પણ જઈ શકે છે. પરંતુ ચતુર્દશપૂર્વધારી સંયત પાંચમા સ્વર્ગથી નીચે ઉત્પન્ન જ થતા નથી.

૫. અનુભાવ : એનો અર્થ લોકસ્વભાવ - જગદ્ધર્મ છે. એને લીધે બધાં વિમાન તથા સિદ્ધશિલા આદિ આકાશમાં નિરાધાર રહેલાં છે.

ભગવાન અરિહંતના જન્મખલિષેક આદિ પ્રસંગો ઉપર દેવોના આસનનું કંપિત થવું એ પણ લોકાનુભાવનું જ કાર્ય છે. આસનકંપની પછી અવધિજ્ઞાનના ઉપયોગથી તીર્થંકરનો મહિમા જાણી કેટલાક દેવો પાસે આવી એમની સ્તુતિ, વંદના, ઉપાસના આદિથી આત્મકલ્યાણ કરે છે. કેટલાક દેવો પોતાના સ્થાનમાં જ રહી પ્રત્યુત્થાન, અંજલિકર્મ, પ્રણિપાત, નમસ્કાર, ઉપહાર આદિથી તીર્થંકરની અર્યા કરે છે. આ પણ બધું જ લોકાનુભાવનું જ કાર્ય છે. [૨૨]

હવે વૈમાનિકોમાં લેશ્યાનો નિયમ કહે છે :

પીતપદ્મશુક્લલેશ્યા દ્વિત્રિશેષેષુ । ૨૩ ।

એ, ત્રણ અને બાકીનાં સ્વર્ગોમાં ક્રમપૂર્વક પીત, પદ્મ અને શુક્લ લેશ્યાવાળા દેવો છે.

પહેલા એ સ્વર્ગના દેવોમાં પીત - તેજેલેશ્યા હોય છે, ત્રીજાથી પાંચમા સ્વર્ગ સુધીના દેવોમાં પદ્મલેશ્યા અને છઠ્ઠાથી

સર્વાર્થસિદ્ધ પર્યંતના દેવોમાં શુકલલેશ્યા હોય છે. આ નિયમ શરીરવર્ણરૂપ દ્રવ્યલેશ્યાને માટે જ છે, કેમ કે અધ્યવસાયરૂપ ભાવલેશ્યા તો અધાયે દેવોમાં છયે મળી આવે છે. [૨૩]

હવે કલ્પોની પરિગણના કરે છે :

પ્રાગ્ ઐવેયકેભ્યઃ કલ્પાઃ । ૨૪ ।

ઐવેયકની પહેલાં કલ્પ છે.

જેમાં ઈંદ્ર, સામાનિક, ત્રાયસ્ત્રિંશ આદિ રૂપે દેવોના વિભાગની કલ્પના છે, તે 'કલ્પ.' એવા કલ્પ ઐવેયકની પહેલાં, અર્થાત્ સૌધર્મથી અચ્યુત સુધી બાર છે. ઐવેયકથી લઈ અધા કલ્પાતીત છે. કેમ કે એમાં ઈંદ્ર, સામાનિક, ત્રાય-સ્ત્રિંશ આદિ રૂપે દેવોના વિભાગની કલ્પના નથી; અર્થાત્ તે અધા અરોઅરીવાળા હોવાથી 'અહમિંદ્ર' કહેવાય છે. [૨૪]

હવે લોકાન્તિક દેવોનું વર્ણન કરે છે :

બ્રહ્મલોકાલયા લોકાન્તિકાઃ । ૨૫ ।

**સારસ્વતાદિત્યવહ્ન્યરુણગર્દતોયતુષિતાવ્યાબાઘ-
મરુતોઽરિષ્ટાશ્ચ । ૨૬ ।**

૧. રાયલ એશિયાટિક સોસાયટીના મુદ્રિત પુસ્તકમાં 'અરિષ્ટાશ્ચ' એવો અંશ નિશ્ચિતરૂપે સૂત્રમાં ન રાખતાં કોષ્ટકમાં રાખ્યો છે; પરંતુ મ. ભ. ના મુદ્રિત પુસ્તકમાં તે અંશ 'રિષ્ટાશ્ચ' પાઠ સૂત્રગત જ નિશ્ચિતરૂપે છાપ્યો છે. જે કે શ્વેતાંબર સંપ્રદાયના મૂળસૂત્રમાં ડરિષ્ટાશ્ચ એવો પાઠ છે. છતાં પણ એ સૂત્રના ભાષ્યની ટીકામાં જે 'સૂરિણોપાત્તાઃ રિષ્ટવિમાનપ્રસ્તારવર્તિમિઃ" ઇત્યાદિ ઉલ્લેખ છે, એમાં અરિષ્ટ ના સ્થાને રિષ્ટ હોવાને પણ તર્ક થઈ શકે છે; પરંતુ

બ્રહ્મલોક એ જ લોકાન્તિક દેવોનું આલય-
નિવાસસ્થાન છે.

સારસ્વત, આદિત્ય, વહ્નિ, અરુણ, ગર્દતોય,
તુષિત, અવ્યાબાધ, મરુત અને અરિષ્ટ એ
લોકાન્તિક છે.

લોકાન્તિક દેવો વિષયરતિથી રહિત હોવાથી દેવર્ષિ
કહેવાય છે. તેઓ પરસ્પર નાના મોટા ન હોવાથી બધા
સ્વતંત્ર છે અને તીર્થકરના નિષ્ક્રમણ એટલે કે ગૃહત્યાગના
સમયે એમની સામે ઊભા રહી 'બુજ્જહ બુજ્જહ' શબ્દ દ્વારા
પ્રતિબોધ કરવાના પોતાના આચારનું પાલન કરે છે. તે
બ્રહ્મલોક નામના પાંચમા સ્વર્ગની ચારે બાજુની દિશાઓ-
વિદિશાઓમાં રહે છે; બીજે કયાંય રહેતા નથી. તે બધા
ત્યાંથી ચ્યુત થઈ મનુષ્યજન્મ લઈ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે.

દરેક દિશા, દરેક વિદિશા અને મધ્યભાગમાં એકએક
ઝતિ વસવાના કારણે એમની કુલ નવ ઝતિઓ છે. જેમ કે,
પૂર્વોત્તર એટલે કે ઈશાન ખૂણામાં સારસ્વત, પૂર્વમાં આદિત્ય,
પૂર્વદક્ષિણ એટલે અગ્નિ ખૂણામાં વહ્નિ, દક્ષિણમાં અરુણ,
દક્ષિણપશ્ચિમમાં એટલે નૈઋત્ય ખૂણામાં ગર્દતોય, પશ્ચિમમાં
તુષિત, પશ્ચિમોત્તર એટલે વાયવ્ય ખૂણામાં અવ્યાબાધ,
ઉત્તરમાં મરુત અને વચમાં અરિષ્ટ નામના લોકાન્તિક દેવો
રહે છે. એમનાં સારસ્વત આદિ નામ વિમાનના નામથી પ્રસિદ્ધ

દ્વિગંધર સંપ્રદાયમાં આ સૂત્રનો અંતિમ ભાગ 'ડબ્યાબાધારિષ્ટાશ્વ'
એ પાઠ છે તેથી અહીં સ્પષ્ટ રીતે અરિષ્ટ નામ જ
કલિત થાય છે, રિષ્ટ નહિ; તેમ જ મરુતનું વિધાન પણ નથી.

થયાં છે. અહીં એટલી વિશેષતા જણી લેવી જોઈએ કે આ બંને સૂત્રોના મૂળ ભાષ્યમાં લોકાંતિક દેવના આઠ જ ભેદો બતાવ્યા છે; દિગંબર સૂત્રપાઠ પ્રમાણે પણ આઠ જ સંખ્યા જણાય છે, તેમાં મરુતનો ઉલ્લેખ નથી. અલબત્ત, ઠાણાંગ આદિ સૂત્રોમાં નવ ભેદ દેખાય છે; (ઉત્તમ ચરિત્રમાં તો દશ ભેદોનો પણ ઉલ્લેખ છે) તેથી એમ જણાય છે કે મૂળસૂત્રમાં 'મરુતો' પાઠ પ્રક્ષિપ્ત થયેલો છે. [૨૫-૨૬]

હવે અનુત્તર વિમાનના દેવોનું વિશેષત્વ કહે છે :

વિજયાદિષુ દ્વિચરમાઃ । ૨૭ ।

વિજયાદિમાં દેવ, દ્વિચરમ-ફક્ત એ વાર મનુષ્ય જન્મ ધારણ કરવાવાળા-હોય છે.

અનુત્તર વિમાનના પાંચ પ્રકાર છે. એમાંથી વિજય, વૈજયંત, જયંત અને અપરાજિત એ ચાર વિમાનોમાં જે દેવો રહે છે, તે દ્વિચરમ હોય છે. અર્થાત્ તે અધિકમાં અધિક એ વાર મનુષ્યજન્મ ધારણ કરી મોક્ષ પામે છે. એનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે : ચાર અનુત્તર વિમાનથી વ્યુત થયા પછી મનુષ્યજન્મ, એ જન્મની પછી અનુત્તર વિમાનમાં દેવજન્મ, ત્યાંથી પાછો મનુષ્યજન્મ અને તે જ જન્મમાં મોક્ષ. પરંતુ સર્વાર્થસિદ્ધિવિમાનવાસી દેવો ફક્ત એક જ વાર મનુષ્યજન્મ લે છે; તે એ વિમાનથી વ્યુત થયા પછી મનુષ્યત્વ ધારણ કરી એ જન્મમાં જ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે. અનુત્તરવિમાનવાસી સિવાય બીજા કોઈ પણ પ્રકારના દેવો માટે કોઈ નિયમ નથી; કેમ કે કોઈકે તો એક જ વાર મનુષ્યજન્મ લઈ મોક્ષ પામે છે, કોઈ એ વાર, કોઈ ત્રણ વાર, કોઈ ચાર વાર અને કોઈ એથી પણ અધિક વાર જન્મ ધારણ કરે છે. [૨૭]

હવે તિર્યંચોનું સ્વરૂપ કહે છે :

ઔપપાતિકમનુષ્યેભ્યઃ શૈષાસ્તિર્યગ્ચોનયઃ । ૨૮ ।

ઔપપાતિક અને મનુષ્ય સિવાયના જે જે બાકી રહ્યા તે તે તિર્યંચ્યોનિવાળા છે.

તિર્યંચ કોણ કહેવાય છે એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં આપ્યો છે. ઔપપાતિક અર્થાત્ દેવ તથા નારક અને મનુષ્યને છોડીને બાકીના બધા સંસારી જીવો તિર્યંચ જ કહેવાય છે. દેવ, નારક અને મનુષ્ય ફક્ત પંચેન્દ્રિય હોય છે; પરન્તુ તિર્યંચમાં એકેન્દ્રિયથી પંચેન્દ્રિય સુધીના બધા પ્રકારના જીવો આવી જાય છે. જેમ દેવ, નારક અને મનુષ્ય, લોકના ખાસ ખાસ વિભાગમાં જ મળી આવે છે તેવું તિર્યંચો વિષે નથી; કેમ કે તેમનું સ્થાન લોકના બધા ભાગમાં છે. [૨૮]

અધિકારસૂત્ર—

સ્થિતિઃ । ૨૯ ।

આયુષનું વર્ણન કરવામાં આવે છે.

મનુષ્ય અને તિર્યંચનાં જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ આયુષ ખતાવ્યાં છે. દેવ અને નારકનાં ખતાવવાનાં બાકી છે. તે આ અધ્યાયની સમાપ્તિ સુધી ખતાવાશે. [૨૯]

ભવનપતિનિકાયની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનું વર્ણન :

भवनेषु दक्षिणार्धाधि पत्नीनां पत्योपममध्यर्धम् । ૩૦ ।
शेषाणां पादोने । ૩૧ ।

असुरेन्द्रयोः सागरोपममधिकं च । ૩૨ ।

ભવનોમાં દક્ષિણાર્ધના ઇન્દ્રોની સ્થિતિ દોઢ પત્યોપમની છે.

શેષ ઈન્દ્રોની સ્થિતિ પોણા બે પલ્યોપમની છે.

બે અસુરેન્દ્રોની સ્થિતિ કમથી સાગરોપમ અને કાંઈક અધિક સાગરોપમની છે.

અહીંયાં ભવનપતિનિકાયની જે સ્થિતિ બતાવી છે, તે ઉત્કૃષ્ટ સમજવી જોઈએ; કેમ કે જ્ઞાન્ય સ્થિતિનું વર્ણન આગળના પિસ્તાળીસમા સૂત્રમાં આવવાનું છે. ભવનપતિનિકાયના અસુરકુમાર, નાગકુમાર આદિ દશ ભેદો પહેલાં કહ્યા છે. દરેક ભેદના દક્ષિણાર્ધના અધિપતિ અને ઉત્તરાર્ધના અધિપતિરૂપે બે બે ઇંદ્ર છે; તેમનું વર્ણન પહેલાં જ કરી દીધું છે. એમાંથી દક્ષિણ અને ઉત્તરના બે અસુરેન્દ્રોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ આ પ્રમાણે છે : દક્ષિણાર્ધના અધિપતિ ચમર નામના અસુરેન્દ્રની સ્થિતિ એક સાગરોપમની અને ઉત્તરાર્ધના અધિપતિ બલિ નામના અસુરેન્દ્રની સ્થિતિ સાગરોપમથી કાંઈક અધિક છે. અસુરકુમારને છોડીને બાકીના નાગકુમાર આદિ નવ પ્રકારના ભવનપતિના દક્ષિણાર્ધના ધરણેન્દ્ર આદિ જે નવ ઇંદ્ર છે, એમની સ્થિતિ દોઢ પલ્યોપમની અને જે ઉત્તરાર્ધના ભૂતાનંદ આદિ નવ ઇંદ્ર છે, એમની સ્થિતિ પોણા બે પલ્યોપમની છે. [૩૦-૩૨]

હવે વૈમાનિકની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનું વર્ણન કરે છે :

સૌધર્માદિષુ યથાક્રમમ્ । ૩૩ ।

સાગરાપમે । ૩૪ ।

અધિકે ચ । ૩૫ ।

સપ્ત સાનકુમારે । ૩૬ ।

વિશેષત્રિસપ્તદશૈકાદશત્રયોદશપચ્ચદશભિરધિ-
કાનિ ચ । ૩૭ ।

આરણાચ્યુતાદૂર્ધ્વમેકૈકેન નવસુ ગૈવેયકેષુ વિજયા-
દિષુ સર્વાર્થસિદ્ધે ચ । ૩૮ ।

સૌધર્મ આદિ દેવલોકમાં નીચે જાણ્યાવ્યા પ્રમાણે
અનુક્રમે સ્થિતિ જાણવી.

સૌધર્મમાં બે સાગરોપમની સ્થિતિ છે.

ઐશાનમાં કાંઈક અધિક બે સાગરોપમની
સ્થિતિ છે.

સાનકુમારમાં સાત સાગરોપમની સ્થિતિ છે.

માહેન્દ્રથી આરણાચ્યુત સુધીમાં અનુક્રમે કાંઈક
અધિક સાત સાગરોપમ, ત્રણથી અધિક સાત
સાગરોપમ, સાતથી અધિક સાત સાગરોપમ, દશથી
અધિક સાત સાગરોપમ, અગિયારથી અધિક સાત
સાગરોપમ, તેરથી અધિક સાત સાગરોપમ, પંદરથી
અધિક સાત સાગરોપમ પ્રમાણ સ્થિતિ છે.

આરણુ અચ્યુતની ઉપર નવ ગૈવેયક, ચાર
વિજય આદિ અને સર્વાર્થસિદ્ધમાં અનુક્રમે એક
એક સાગરોપમ અધિક સ્થિતિ છે.

અહીંયાં વૈમાનિક દેવોની જે સ્થિતિ ક્રમથી બતાવવામાં
આવી છે, તે ઉત્કૃષ્ટ છે. તેમની જ્ઞાન્ય સ્થિતિ આગળ
બતાવવામાં આવશે. પહેલા સ્વર્ગમાં બે સાગરોપમની,
બીજા સ્વર્ગમાં બે સાગરોપમથી કાંઈક અધિક, ત્રીજામાં સાત
સાગરોપમની, ચોથામાં સાત સાગરોપમથી કાંઈક અધિક

પાંચમામાં દશ સાગરોપમની, છઠ્ઠામાં ચૌદ સાગરોપમની, સાતમામાં સત્તર સાગરોપમની, આઠમામાં અઠાર સાગરોપમની; નવમા-દશમામાં વીસ સાગરોપમની અને અગિયારમા-બારમા સ્વર્ગમાં બાવીસ સાગરોપમની સ્થિતિ છે. નવ ગ્રૈવેયકમાંના પહેલા ગ્રૈવેયકમાં તેવીસ સાગરોપમની, બીજામાં ચોવીસ સાગરોપમની, એ રીતે એક એક વધતાં નવમા ગ્રૈવેયકમાં એકત્રીસ સાગરોપમની સ્થિતિ છે. પહેલાં ચાર અનુત્તર વિમાનમાં^૧ બત્રીસ અને સર્વાર્થસિદ્ધમાં તેત્રીસ સાગરોપમની સ્થિતિ છે. [૩૩-૩૮]

હવે વૈમાનિકોની જ્ઞાન્ય સ્થિતિ કહે છે :

અપરા પલ્યોપમમધિકં ચ । ૩૯ ।

સાગરોપમે । ૪૦ ।

અધિકે ચ । ૪૧ ।

પરતઃ પરતઃ પૂર્વા પૂર્વાડનન્તરા । ૪૨ ।

અપરા-જ્ઞાન્ય સ્થિતિપલ્યોપમ અને કાંઠકિ અધિક પલ્યોપમની છે.

એ સાગરોપમની છે.

કાંઠકિ અધિક એ સાગરોપમની છે.

આગળઆગળની પૂર્વપૂર્વની પરા-ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અનંતરઅનંતરની જ્ઞાન્ય સ્થિતિ છે.

૧. દિગંબરોની ટીકાઓમાં અને ક્યાંક ક્યાંક શ્વેતાંબર ગ્રંથોમાં પણ વિજય આદિ ચાર વિમાનોમાં ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ તેત્રીસ સાગરોપમની માની છે. જુઓ આ અધ્યાયના સૂ. ૪૨નું ભાષ્ય. 'સંબ્રહ્મણી'માં ૩૩ સાગરોપમ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કહી છે.

સૌધર્માદિની જઘન્ય સ્થિતિ અનુક્રમે આ પ્રમાણે છે : પહેલા સ્વર્ગમાં એક પલ્લોપમની, બીજામાં પલ્લોપમથી કાંઈક અધિક, ત્રીજામાં બે સાગરોપમની, ચોથામાં બે સાગરોપમથી કાંઈક અધિક સ્થિતિ છે. પાંચમાથી આગળ બધા દેવલોકોમાં જઘન્ય સ્થિતિ તે જ છે જે પોતપોતાની અપેક્ષાએ પૂર્વપૂર્વ દેવલોકમાં ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ હોય. આ નિયમ પ્રમાણે ચોથા દેવલોકની કાંઈક અધિક સાત સાગરોપમ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ એ જ પાંચમા દેવલોકમાં જઘન્ય સ્થિતિ છે; પાંચમાની દશ સાગરોપમ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ એ છઠ્ઠામાં જઘન્ય સ્થિતિ છે, છઠ્ઠાની ચૌદ સાગરોપમ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ એ સાતમાની જઘન્ય સ્થિતિ છે. સાતમાની સત્તર સાગરોપમ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ આઠમામાં જઘન્ય; આઠમાની અઠાર સાગરોપમ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ નવમા-દશમામાં જઘન્ય; નવમા-દશમાની વીશ સાગરોપમ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અગિયારમા-બારમાની જઘન્ય; અગિયારમા-બારમાની બાવીશ સાગરોપમ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પ્રથમ ઐશ્વેયકની જઘન્ય સ્થિતિ છે. એ રીતે નીચેનીચેના ઐશ્વેયકની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિને ઉપર ઉપરના ઐશ્વેયકની જઘન્ય સ્થિતિ સમજવી. આ ક્રમે નવમા ઐશ્વેયકની જઘન્ય સ્થિતિ ત્રીસ સાગરોપમની થાય છે. ચાર અનુત્તર વિમાનની જઘન્ય સ્થિતિ એકત્રીસ સાગરોપમની છે. સર્વાર્થસિદ્ધિમાં ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય સ્થિતિમાં અંતર નથી. અર્થાત્ તેત્રીસ સાગરોપમની સ્થિતિ છે. [૩૯-૪૨]

હવે નારકોની જઘન્યસ્થિતિ કહે છે :

નારકાણાં ચ દ્વિતીયાદિષુ । ૪૩ ।

દશવર્ષસહસ્રાણિ પ્રથમાયામ્ । ૪૪ ।

ખીજી આદિ ભૂમિઓમાં નારકોની જઘન્ય સ્થિતિ પૂર્વપૂર્વની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છે.

પહેલી ભૂમિમાં જઘન્ય સ્થિતિ દશ હજાર વર્ષની છે.

જેમ એંતાળીસમા સૂત્રમાં દેવોની જઘન્ય સ્થિતિનો ક્રમ છે, તેવો જ ખીજીથી લઈ સાતમી ભૂમિ સુધીના નારકોની જઘન્ય સ્થિતિનો ક્રમ છે. એ નિયમ પ્રમાણે પહેલી ભૂમિને એક સાગરોપમ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ એ ખીજીમાં જઘન્ય સ્થિતિ છે, ખીજીની ત્રણ ત્રણ સાગરોપમ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ત્રીજીમાં જઘન્ય, ત્રીજીની સાત સાગરોપમ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ચોથીમાં જઘન્ય; ચોથીની દશ સાગરોપમ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પાંચમીમાં જઘન્ય, પાંચમીની સત્તર સાગરોપમ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છઠ્ઠીમાં જઘન્ય, અને છઠ્ઠીની બાવીશ સાગરોપમ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સાતમીમાં જઘન્ય છે. પહેલી ભૂમિમાં જઘન્ય સ્થિતિ દશ હજાર વર્ષ પ્રમાણે છે. [૪૩-૪૪]

હવે ભવનપતિની જઘન્યસ્થિતિ કહે છે :

भवनेषु च । ४५ ।

ભવનોમાં પણ દશ હજાર વર્ષ પ્રમાણેની જઘન્ય સ્થિતિ છે.

હવે વ્યંતરોની સ્થિતિ કહે છે :

व्यन्तराणां च । ४६ ।

પરા પરોપમમ્ । ૪૭ ।

વ્યંતરોની જઘન્ય સ્થિતિ દશ હજાર વર્ષની છે. અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પલ્યોપમ પ્રમાણુ છે. [૪૬-૪૭]

હવે જ્યોતિષ્કોની સ્થિતિ કહે છે :

જ્યાતિષ્કાણામધિકમ્ । ૪૮ ।

ગ્રહાણામેકમ્ । ૪૯ ।

નક્ષત્રાણામર્ધમ્ । ૫૦ ।

તારકાણાં ચતુર્ભાગઃ । ૫૧ ।

જઘન્યા ત્વષ્ટભાગઃ । ૫૨ ।

ચતુર્ભાગઃ શેષાણામ્ । ૫૩ ।

જ્યોતિષ્ક અર્થાત્ સૂર્ય, ચંદ્રની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કાંઈકે અધિક પલ્યોપમની છે.

ગ્રહોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ એક પલ્યોપમની છે.

નક્ષત્રોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અર્ધ પલ્યોપમની છે.

તારાઓની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પલ્યોપમની ચોથી ભાગ છે.

અને જઘન્ય સ્થિતિ તો પલ્યોપમનો આઠમો ભાગ છે.

શેષ અર્થાત્ તારાઓને છોડીને આકીના જ્યોતિષ્ક એટલે કે ગ્રહ-નક્ષત્રોની જઘન્ય સ્થિતિ પલ્યોપમનો ચોથો ભાગ છે. [૪૮-૫૩]

અધ્યાય-૫

ખીજથી ચોથા અધ્યાય સુધીમાં જીવતત્ત્વનું નિરૂપણ કર્યું છે. હવે આ અધ્યાયમાં અજીવતત્ત્વનું નિરૂપણ થાય છે.

પ્રથમ અજીવના બેદો કહે છે :

અજીવકાયા ઘર્માઘર્માકાશપુદ્ગલાઃ । ૧ ।

ઘર્માસ્તિકાય, અઘર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય અને પુદ્ગલાસ્તિકાય એ ચાર અજીવકાયો છે.

નિરૂપણપદ્ધતિના નિયમ પ્રમાણે પહેલું લક્ષણ અને પછી બેદોનું કથન કરવું જોઈએ; એમ છતાં પણ સૂત્રકારે અજીવતત્ત્વનું લક્ષણ બતાવ્યા વિના એના બેદોનું કથન કર્યું છે. એમ કરવાનું કારણ એ છે કે, અજીવનું લક્ષણ જીવના લક્ષણથી જ જાણી જવાય છે. એને જુદું કહેવાની ખાસ જરૂર નથી; કારણ કે અ + જીવ જે જીવ નહિ તે અજીવ. ઉપયોગ એ જીવનું લક્ષણ છે, તે જ્યાં ઉપયોગ ન હોય તે તત્ત્વ અજીવ; અર્થાત્ ઉપયોગનો અભાવ અજીવનું લક્ષણ થયું.

અજીવ એ જીવનું વિરોધી લાવાત્મક તત્ત્વ છે. તે માત્ર અલાવાત્મક નથી.

ધર્મ આદિ ચાર અજીવ તત્ત્વોને અસ્તિકાય કહેવાનો અભિપ્રાય એ છે કે, તે તત્ત્વ માત્ર એક પ્રદેશરૂપ અથવા એક અવયવરૂપ નથી કિન્તુ પ્રચય એટલે કે સમૂહરૂપ છે. ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ એ ત્રણે તો પ્રદેશપ્રચયરૂપ છે અને પુદ્ગલ અવયવરૂપ તથા અવયવપ્રચયરૂપ છે.

અજીવ તત્ત્વનાં ભેદોમાં કાળની ગણના કરી નથી; કેમ કે કાળ તત્ત્વરૂપ છે કે નહિ એ વિષયમાં મતભેદ છે. જે આચાર્ય એને તત્ત્વ માને છે તે પણ તેને ફક્ત પ્રદેશાત્મક માને છે, પ્રદેશપ્રચયરૂપ નહિ. એથી એમના મતે પણ અસ્તિકાયોની સાથે કાળને ગણવો યુક્ત નથી; અને જે આચાર્ય કાળને સ્વતંત્ર તત્ત્વ માનતા નથી તેમના મતે તો તત્ત્વના ભેદોમાં કાળની ગણના થાય જ શી રીતે ?

પ્ર૦—શું ઉપરનાં ચારે અજીવતત્ત્વો બીજાં દર્શનોને પણ માન્ય છે ?

ઉ૦—નહિ, આકાશ અને પુદ્ગલ એ બંને તત્ત્વો તો વૈશેષિક, ન્યાય, સાંખ્ય આદિ દર્શનોને પણ માન્ય છે; પરન્તુ ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય એ બંને તત્ત્વો જૈનદર્શન સિવાય બીજું કોઈ પણ દર્શન માનતું નથી, જૈનદર્શન જેને આકાશાસ્તિકાય કહે છે, તેને બીજાં દર્શનો આકાશ કહે છે. પુદ્ગલાસ્તિકાય એ સંસાર પણ ફક્ત જૈનશાસ્ત્રમાં જ પ્રસિદ્ધ છે. બીજાં દર્શનોમાં એ તત્ત્વને સ્થાને પ્રકૃતિ, પરમાણુ આદિ શબ્દોનો ઉપયોગ થાય છે. [૧]

હવે મૂળ દ્રવ્યોનું કથન કરે છે :

દ્વ્યાણિ જીવાશ્ચ^૧ । ૨ ।

ધર્માસ્તિકાય આદિ ઉક્ત ચાર અણુવ તત્ત્વ અને અણુવ એ પાંચ દ્રવ્યો છે.

જૈન દષ્ટિ પ્રમાણે જગત માત્ર પર્યાય એટલે કે પરિવર્તનરૂપ જ નથી; કિન્તુ પરિવર્તનશીલ હોવા છતાંય તે અનાદિનિધન છે. આ જગતમાં જૈનમત પ્રમાણે મૂળ દ્રવ્ય પાંચ છે, તે જ આ સૂત્રમાં બતાવ્યાં છે.

આ સૂત્રથી લઈ આગળનાં કેટલાંક સૂત્રોમાં દ્રવ્યોના સામાન્ય તથા વિશષ ધર્મોનું વર્ણન કરીને એમનું પરસ્પરનું સાધર્મ્ય વૈધર્મ્ય બતાવ્યું છે. સાધર્મ્યનો અર્થ સમાનધર્મ - સમાનતા, અને વૈધર્મ્યનો અર્થ વિરુદ્ધ ધર્મ - અસમાનતા.

આ સૂત્રમાં જે દ્રવ્યત્વનું વિધાન છે, તે ધર્માસ્તિકાય આદિ પાંચ પદ્ધતિનું દ્રવ્ય તરીકે સાધર્મ્ય છે; અને જો તે વૈધર્મ્ય હોઈ શકે તો તે માત્ર ગુણ અથવા પર્યાયનું જ હોઈ શકે; કેમ કે ગુણ અથવા પર્યાય સ્વયં દ્રવ્ય નથી. [૨]

હવે મૂળ દ્રવ્યોનું સાધર્મ્ય વૈધર્મ્ય કહે છે :

નિત્યાચ્ચસ્થિતાન્યરૂપાણિ । ૩ ।

રૂપિણઃ પુદ્ગલાઃ । ૪ ।

૧. શ્વે૦ પરંપરામાં આ એક જ સૂત્ર ગણાય છે; પરંતુ દ્વિગં૦ પરંપરામાં 'દ્વ્યાણિ' 'જીવાશ્ચ' એવાં બે સૂત્ર અલગ અલગ મળે છે.

૧આઽઽકાશાદેકદ્રવ્યાણિ । ૬ ।

નિષ્ક્રિયાણિ ચ । ૬ ।

ઉક્ત દ્રવ્ય નિત્ય છે, સ્થિર છે અને અરૂપી છે.

પુદ્ગલ રૂપી એટલે કે મૂર્ત છે.

ઉક્ત પાંચમાંથી આકાશ સુધીનાં દ્રવ્ય એક એક છે.

અને નિષ્ક્રિય છે.

ધર્માસ્તિકાય આદિ પાંચે દ્રવ્ય નિત્ય છે અર્થાત તે પોતપોતાના સામાન્ય તથા વિશેષરૂપથી કદાપિ પણ ચ્યુત થતાં નથી. પાંચે સ્થિર પણ છે; કેમ કે એમની સંખ્યામાં ક્યારે પણ ઓછાવતાપણું થતું નથી. અરૂપી દ્રવ્ય તો ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય અને જીવાસ્તિકાય એ ચાર જ છે; પરંતુ પુદ્ગલ દ્રવ્ય અરૂપી નથી. સારાંશ એ છે કે, નિત્યત્વ તથા અવસ્થિતત્વ એ બંને પાંચે દ્રવ્યોનું સાધર્મ્ય છે; પરંતુ અરૂપિત્વ પુદ્ગલને છોડીને બાકીનાં ચાર દ્રવ્યોનું સાધર્મ્ય છે.

પ્ર૦ — નિત્યત્વ અને અવસ્થિતત્વના અર્થમાં શો તફાવત છે ?

ઉ૦ — પોતપોતાના સામાન્ય તથા વિશેષ સ્વરૂપથી ચ્યુત ન થવું એ નિત્યત્વ છે, અને પોતપોતાના સ્વરૂપમાં કાયમ રહેવા છતાં પણ બીજા તત્ત્વના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત ન

૧. ભાષ્યમ'આ આકાશાત્' એવો સંધિરહિત પાઠ છે, દિગ્બંદીય પરંપરામાં તો સૂત્રમાં જ એવો સંધિરહિત પાઠ છે.

કરવું તે અવસ્થિતત્વ છે. જેમ જીવતત્ત્વ પોતાના દ્રવ્યાત્મક સામાન્યરૂપને અને ચેતનાત્મક વિશેષરૂપને ક્યારે પણ છોડતું નથી, એ તેનું નિત્યત્વ છે, અને ઉક્તસ્વરૂપને છોડ્યા વિના પણ તે અજીવતત્ત્વના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરતું નથી એ એનું અવસ્થિતત્વ છે. સારાંશ એ છે કે પોતાના સ્વરૂપનો ત્યાગ ન કરવો અને પારકાના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત ન કરવું એ બન્ને અંશ—ધર્મ બધાં દ્રવ્યોમાં સમાન છે; એમાંથી પહેલો અંશ નિત્યત્વ અને બીજો અંશ અવસ્થિતત્વ કહેવાય છે. દ્રવ્યોના નિત્યત્વકથનથી જગતની શાશ્વતતા સૂચિત થાય છે અને અવસ્થિતત્વના કથનથી એમનો પરસ્પર સંકર—મિશ્રણ થતો નથી એમ સૂચવાય છે; અર્થાત્ તે બધાં દ્રવ્યો પરિવર્તનશીલ હોવા છતાં પણ પોતપોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિત છે અને એક સાથે રહેતાં છતાં પણ એક બીજાના સ્વભાવ—લક્ષણ—થી અસ્પૃષ્ટ રહે છે. એથી જ આ જગત અનાદિનિધન પણ છે અને એનાં મૂળતત્ત્વોની સંખ્યા પણ એકસરખી રહે છે.

પ્ર૦—ધર્માસ્તિકાય આદિ અજીવ પણ જે દ્રવ્ય છે અને તત્ત્વ પણ છે તો પછી એમનું કોઈ ને કોઈ સ્વરૂપ અવશ્ય માનવું પડશે; તો પછી એમને અરૂપી કેમ કહ્યાં ?

ઉ૦—અહીંયાં અરૂપિત્વનો અર્થ સ્વરૂપનિષેધ નથી, સ્વરૂપ તો ધર્માસ્તિકાય આદિ તત્ત્વોને પણ અવશ્ય હોય છે; અને એમને જે કોઈ સ્વરૂપ જ ન હોય તો તો તે અશ્વશુંગની માફક વસ્તુ તરીકે જ સિદ્ધ ન થાય. અહીંયાં અરૂપિત્વના કથનથી રૂપ એટલે કે મૂર્તિનો નિષેધ કર્યો છે. રૂપનો અર્થ અહીંયાં મૂર્તિ જ છે. રૂપ આદિ સંસ્થાનપરિણામને અથવા રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શના સમુદાયને ‘મૂર્તિ’ કહે છે;

આવી મૂર્તિનો ધર્માસ્તિકાય આદિ ચાર તત્ત્વોમાં અભાવ હોય છે. આ જ બાબત અરૂપી પદ્ધતી કહી છે. [૩]

રૂપ, મૂર્તત્વ, મૂર્તિ એ બધા શબ્દો સમાનાર્થક છે. રૂપ, રસ આદિ જે ગુણો ઇન્દ્રિયો દ્વારા ગ્રહણ કરી શકાય છે, તે ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય ગુણ જ મૂર્તિ કહેવાય છે. પુદ્ગલોના ગુણ ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય છે; એથી પુદ્ગલ એ મૂર્તિ એટલે કે રૂપી છે. પુદ્ગલ સિવાય બીજું કોઈ પણ દ્રવ્ય મૂર્તિ નથી. ક્રમ કે તે ઇન્દ્રિયથી ગૃહીત થતું નથી; એથી જ રૂપિત્વ એ જ પુદ્ગલને ધર્માસ્તિકાય આદિ ચાર તત્ત્વોથી લિન્ન કરતું વૈધર્મ્ય છે.

જે કે અતીન્દ્રિય હોવાથી પરમાણુ આદિ અનેક સૂક્ષ્મ દ્રવ્યો અને એમના ગુણો ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય નથી, છતાં પણ વિશિષ્ટ પરિણામરૂપ અમુક અવસ્થામાં તે જ ઇન્દ્રિયો દ્વારા ગ્રહણ થવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરે છે; એ કારણથી તે અતીન્દ્રિય હોવા છતાં પણ રૂપી અથવા મૂર્તિ જ છે. અરૂપી કહેવાતા ધર્માસ્તિકાય આદિ ચાર દ્રવ્યોને તો ઇન્દ્રિયના વિષય બનવાની યોગ્યતા જ હોતી નથી. આ જ અતીન્દ્રિય પુદ્ગલ અને અતીન્દ્રિક ધર્માસ્તિકાય આદિ દ્રવ્યોમાં તફાવત છે. [૪]

ઉપરનાં પાંચ દ્રવ્યોમાંથી આકાશ સુધીનાં ત્રણ દ્રવ્યો અર્થાત્ ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશસ્તિકાય એક એક વ્યક્તિ રૂપ છે. એમની જે અથવા જેથી અધિક વ્યક્તિઓ હોતી નથી, એ રીતે જ એ ત્રણે નિષ્ક્રિય એટલે ક્રિયારહિત છે. એકવ્યક્તિત્વ અને નિષ્ક્રિયત્વ એ જે ધર્મો ઉક્ત ત્રણ દ્રવ્યોનું સાધર્મ્ય અને જીવાસ્તિકાય તથા પુદ્ગલાસ્તિકાયનું વૈધર્મ્ય છે. જીવ અને પુદ્ગલદ્રવ્યની અનેક વ્યક્તિઓ છે, અને તે ક્રિયાશીલ પણ છે. જૈનદર્શન વેદાંતની માફક

આત્મદ્રવ્યને એક વ્યક્તિરૂપ માનતું નથી અને સાંખ્ય, વૈશેષિક આદિ બધાં વૈદિક દર્શનોની માફક એને નિષ્ક્રિય પણ માનતું નથી,

પ્ર૦—જૈન મત પ્રમાણે બધાં દ્રવ્યોમાં પર્યાયપરિણમન-ઉત્પાદવ્યય માનવામાં આવે છે. આ પરિણમન ક્રિયાશીલ દ્રવ્યોમાં જ થઈ શકે છે. ધર્માસ્તિકાય આદિ ત્રણ દ્રવ્યોને જો નિષ્ક્રિય માનવામાં આવે, તો તેઓમાં પર્યાયપરિણમન કેવી રીતે થઈ શકે ?

ઉ૦—અહીંયાં નિષ્ક્રિયત્વથી ગતિક્રિયાનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે, ક્રિયામાત્રનો નહિ. જૈન મત પ્રમાણે નિષ્ક્રિય દ્રવ્યનો અર્થ ગતિશૂન્ય દ્રવ્ય એટલો જ છે. ગતિશૂન્ય ધર્માસ્તિકાય આદિ દ્રવ્યોમાં પણ સદશ પરિણમનરૂપ ક્રિયા જૈનદર્શન માને જ છે. [૫-૬]

હવે પ્રદેશોની સંખ્યાનો વિચાર કરે છે :

અસંખ્યેયાઃ પ્રદેશા ધર્માધર્મયોઃ । ૭ ।

જીવસ્ય ચ । ૮ ।

આકાશસ્યાનન્તાઃ । ૯ ।

સંખ્યેયાઃસંખ્યેયાશ્ચ પુદ્ગલાનામ્ । ૧૦ ।

નાણોઃ । ૧૧ ।

ધર્મ અને અધર્મના પ્રદેશ અસંખ્યાત છે.

એક જીવના પ્રદેશ અસંખ્યાત છે.

આકાશના પ્રદેશ અનંત છે.

પુદ્ગલદ્રવ્યના પ્રદેશ સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને

અનંત છે.

આણુ-પરમાણુને પ્રદેશ હોતા નથી.

ધર્મ અધર્મ આદિ ચાર અણુવ અને જીવ એ પાંચ દ્રવ્યો માટે 'કાય' શબ્દ વાપરી પહેલાં એ સૂચિત કયું છે કે પાંચ દ્રવ્યો અસ્તિકાય અર્થાત્ પ્રદેશપ્રત્યયરૂપ છે; પરંતુ એ પ્રદેશોની વિશેષ સંખ્યા પહેલાં બતાવી નથી. તે સંખ્યા અહીંયાં બતાવવામાં આવી છે.

ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય એ પ્રત્યેક દ્રવ્યના પ્રદેશ અસંખ્યાત છે. પ્રદેશનો અર્થ એક એવો સૂક્ષ્મ અંશ છે કે, જેના બીજા અંશોની કલ્પના સર્વજ્ઞની બુદ્ધિથી પણ થઈ શકતી નથી; એવા અવિલાબ્ય સૂક્ષ્માંશને નિરંશ અંશ પણ કહે છે. ધર્મ, અધર્મ એ બંને દ્રવ્ય એક એક વ્યક્તિરૂપ છે, અને એમના પ્રદેશ-અવિલાબ્ય અંશ અસંખ્યાત, અસંખ્યાત છે; એમ કહેવાથી એ ફલિત થાય કે ઉક્ત બંને દ્રવ્યો એક એવા અખંડ સ્કંધરૂપ છે કે જેના અસંખ્યાત અવિલાબ્ય સૂક્ષ્મ અંશ ફક્ત બુદ્ધિથી કલ્પિત કરી શકાય છે, તે વસ્તુભૂત સ્કંધથી અલગ કરી શકાતા નથી.

જીવ દ્રવ્ય વ્યક્તિરૂપે અનંત છે. પ્રત્યેક જીવવ્યક્તિ એક અખંડ વસ્તુ છે, જે ધર્માસ્તિકાયની માફક અસંખ્યાત પ્રદેશપરિમાણ છે.

આકાશ દ્રવ્ય બીજાં બધાં દ્રવ્યોથી મોટો સ્કંધ છે; કેમકે તે અનંતપ્રદેશપરિમાણ છે.

પુદ્ગલદ્રવ્યના સ્કંધ ધર્મ, અધર્મ આદિ બીજાં ચાર દ્રવ્યોની માફક નિયતરૂપ નથી. કેમ કે કોઈ પુદ્ગલસ્કંધ સંખ્યાત પ્રદેશોનો હોય છે, કોઈ અસંખ્યાત પ્રદેશોનો, કોઈ અનંત પ્રદેશોનો અને કોઈ અનંતાનંત પ્રદેશોનો પણ હોય છે.

પુદ્ગલ અને બીજાં દ્રવ્યોની વચ્ચમાં એટલો તફાવત છે કે પુદ્ગલના પ્રદેશ પોતાના સ્કંધથી જુદા જુદા થઈ શકે છે, પરન્તુ બીજાં ચાર દ્રવ્યોના પ્રદેશ પોતપોતાના સ્કંધથી અલગ થઈ શકતા નથી; કેમ કે પુદ્ગલથી ભિન્ન ચારે દ્રવ્યો અમૂર્ત છે, અને અમૂર્તનો સ્વભાવ ખંડિત ન થવું એ છે. પુદ્ગલ દ્રવ્ય મૂર્ત છે, મૂર્તના ખંડ પણ હોઈ શકે છે; કેમ કે સંસ્લેષ અને વિસ્લેષ દ્વારા ભેગા થવાની તથા છૂટા થવાની શક્તિ મૂર્ત દ્રવ્યોમાં દેખાય છે. આ તફાવતના કારણથી પુદ્ગલસ્કંધના નાના મોટા બધા અંશોને અવયવ કહે છે. અવયવનો અથ જુદો થતો અંશ એવો છે.

જે કે પરમાણુ પણ પુદ્ગલ દ્રવ્ય હોવાના કારણથી મૂર્ત છે. તે પણ તેનો વિભાગ થઈ શકતો નથી. કેમ કે તે આકાશના પ્રદેશની જેમ પુદ્ગલનો નાનામાં નાનો અંશ છે; પરમાણુનું જ પરિમાણ સૌથી નાનામાં નાનું પરિમાણ છે; એથી તે માત્ર અવિભાજ્ય અંશ છે.

અહીંયાં પરમાણુના ખંડ એટલે કે અંશ થતા નથી એમ જે કહ્યું છે, તે દ્રવ્યવ્યક્તિરૂપે; પરન્તુ પર્યાયરૂપે નહિ. પર્યાયરૂપે તે એના પણ અંશોની કલ્પના કરવામાં આવી છે; કેમ કે એક જ પરમાણુવ્યક્તિમાં વર્ણ, ગંધ, રસ આદિ અનેક પર્યાય છે. તે બધા એ દ્રવ્યના ભાવરૂપ અંશો જ છે. એથી એક પરમાણુવ્યક્તિના પણ ભાવપરમાણુ અનેક માનવામાં આવે છે.

પ્ર૦—ધર્મ આદિના પ્રદેશ અને પુદ્ગલના પરમાણુ વચ્ચે શો તફાવત છે ?

ઉ૦—પરિમાણની દૃષ્ટિએ કાંઈ તફાવત નથી. જેટલા ક્ષેત્રમાં પરમાણુ રહી શકે છે, એટલા ભાગને પ્રદેશ કહે છે. પરમાણુ અવિભાજ્ય અંશ હોવાથી એને સમાવવા માટેનું ક્ષેત્ર પણ અવિભાજ્ય જ હોવું જોઈએ, એથી પરમાણુ અને પ્રદેશ નામનું તત્પરિમિત ક્ષેત્ર અન્નેય પરિમાણની દૃષ્ટિએ સમાન છે. તે પણ એમની વચમાં એટલો તફાવત છે કે પરમાણુ પોતાના અંશીભૂત સ્કંધથી અલગ થઈ શકે છે; પરંતુ ધર્મ આદિ દ્રવ્યોના પ્રદેશ પોતાના સ્કંધથી અલગ થઈ શકતા નથી.

પ્ર૦—નવમા સૂત્રમાં ‘અનંત’ પદ છે. એથી પુદ્ગલ દ્રવ્યના અનેક અનંત પ્રદેશ હોવાનો અર્થ તો નીકળી શકે છે; પરંતુ અનંતાનંત પ્રદેશ હોવાનો જે અર્થ ઉપર કાઢ્યો છે તે કયા પદથી ?

ઉ૦—અનંતપદ સામાન્ય છે, તે બધા પ્રકારની અનંત સંખ્યાઓનો ઘોષ કરાવી શકે છે. એથી જ એ પદથી અનંતાનંત અર્થ પણ કરી શકાય છે. [૭-૧૧]

હવે દ્રવ્યોના સ્થિતિક્ષેત્રનો વિચાર કરે છે :

લોકાકાશોઽવગાહઃ । ૧૨ ।

ધર્માધર્મયોઃ કૃત્સ્ને । ૧૩ ।

एकप्रदेशादिषु भाज्यः पुद्गलानाम् । ૧૪ ।

असङ्ख्येयभागादिषु जीवानाम् । ૧૫ ।

प्रदेशसंहारविसर्गाभ्यां प्रदीपवत् । ૧૬ ।

આધેય—સ્થિતિ કરનારાં દ્રવ્યોની સ્થિતિ લોકાકાશમાં જ છે.

ધર્મ અને અધર્મ દ્રવ્યની સ્થિતિ સમગ્ર લોકાકાશમાં છે.

પુદ્ગલદ્રવ્યોની સ્થિતિ લોકાકાશના એક પ્રદેશ-આદિમાં વિકલ્પે એટલે અનિયત રૂપે હોય છે.

જીવોની સ્થિતિ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગાદિમાં હોય છે.

કેમ કે પ્રદીપની માફક એમના પ્રદેશોનો સંકોચ અને વિસ્તાર થાય છે.

જગત પાંચ અસ્તિકાય રૂપ છે. એથી પ્રશ્ન થાય છે કે આ પાંચ અસ્તિકાયોનો આધાર-સ્થિતિક્ષેત્ર શું છે? શું એમનો આધાર એમનાથી ભિન્ન એવું બીજું કોઈ દ્રવ્ય છે? અથવા એ પાંચમાંથી કોઈ એક દ્રવ્ય બાકીનાં દ્રવ્યોનો આધાર છે? આ પ્રશ્નોનો ઉત્તર એ છે કે, આકાશ એ જ આધાર છે અને બાકીનાં બધાં દ્રવ્યો આધેય છે. આ ઉત્તર વ્યવહારદષ્ટિએ સમજવો જોઈ એ; નિશ્ચયદષ્ટિએ નહિ. બધાં દ્રવ્યો સ્વપ્રતિષ્ઠ અર્થાત્ પોતપોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિત છે; કોઈ એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યમાં તાત્ત્વિકદષ્ટિથી રહી શકતું નથી. હવે એ પ્રશ્ન થાય છે કે જેમ ધર્માદિ ચારે દ્રવ્યોનો આધાર વ્યવહારદષ્ટિએ આકાશ માનવામાં આવે છે તે રીતે આકાશનો આધાર શું છે? આનો ઉત્તર એ જ છે કે આકાશને કોઈ બીજું દ્રવ્ય આધારરૂપ નથી. કેમ કે એનાથી મોટા પરિમાણવાળું અથવા એની બરાબર પરિમાણવાળું બીજું કોઈ તત્ત્વ જ નથી. એથી વ્યવહારદષ્ટિએ અને નિશ્ચયદષ્ટિએ આકાશ સ્વપ્રતિષ્ઠ જ છે. આકાશને બીજાં

દ્રવ્યોનો આધાર કહેવાનું કારણ એ છે કે આકાશ તે દ્રવ્યોથી મહાન છે.

આધેયભૂત ધર્મ આદિ ચાર દ્રવ્યો પણ સમગ્ર આકાશમાં રહેતાં નથી. તે આકાશના અમુક પરિમિત ભાગમાં જ સ્થિત છે. જેટલા ભાગમાં તે સ્થિત છે એટલો આકાશભાગ લોક કહેવાય છે. લોકનો અર્થ જ પાંચ અસ્તિકાય. આ ભાગની બહાર આસપાસ ચારે તરફ અનંત આકાશ વિદ્યમાન છે; એમાં ખીન્ન દ્રવ્યોની સ્થિતિ ન હોવાને લીધે એ અલોકાકાશ કહેવાય છે. અહીંયાં અસ્તિકાયોના આધારઆધેય સંબંધનો જે વિચાર છે, તે લોકાકાશને લઈને જ સમજવો જોઈએ.

ધર્મ અને અધર્મ એ બંને અસ્તિકાય એવા અખંડ સ્કંધરૂપ છે કે તે સંપૂર્ણ લોકાકાશમાં જ સ્થિર છે. એ બાબતને આમ પણ કહી શકાય : વસ્તુતઃ અખંડ આકાશના પણ જે લોક અને અલોક એવા બે ભાગની કલ્પના બુદ્ધિથી કરવામાં આવે છે, તે ધર્મ, અધર્મ દ્રવ્યના સંબંધથી છે. જ્યાં એ દ્રવ્યોનો સંબંધ ન હોય તે અલોક અને જેટલા ભાગમાં તેમનો સંબંધ હોય તે લોક.

પુદ્ગલ દ્રવ્યનો આધાર સામાન્ય રીતે લોકાકાશ જ નિયત છે. તથાપિ વિશેષરૂપે ભિન્ન ભિન્ન પુદ્ગલદ્રવ્યના આધારક્ષેત્રના પરિમાણમાં તફાવત હોય છે. પુદ્ગલદ્રવ્ય, કાંઈ ધર્મ, અધર્મ દ્રવ્યની માફક માત્ર એક વ્યક્તિ તો છે જ નહિ કે જેથી તે માટે એકરૂપ આધારક્ષેત્ર હોવાની સંભાવના કરી શકાય. ભિન્નભિન્ન વ્યક્તિ હોવાથી પુદ્ગલોના પરિમાણમાં વિવિધતા હોય છે, એકરૂપતા નથી. એથી અહીંયાં એના

આધારનું પરિમાણ વિકલ્પે - અનેક રૂપે બતાવવામાં આવ્યું છે. કોઈ પુદ્ગલ લોકાકાશના એક પ્રદેશમાં, તો કોઈ બે પ્રદેશમાં રહે છે. એ રીતે કોઈક પુદ્ગલ અસંખ્યાતપ્રદેશપરિમિત લોકાકાશમાં પણ રહે છે. સારાંશ એ છે કે આધારભૂત ક્ષેત્રના પ્રદેશોની સંખ્યા આધેયભૂત પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિમાણની સંખ્યાથી ન્યૂન અથવા એની બરાબર હોઈ શકે છે, અધિક નહિ. એથી જ એક પરમાણુ એકસરખા આકાશપ્રદેશમાં સ્થિત રહે છે; પરંતુ દ્વચણુક^૧ એક પ્રદેશમાં પણ રહી શકે છે અને બેમાં પણ. એ રીતે ઉત્તરોત્તર સંખ્યા વધતાં વધતાં ત્રચણુક, ચતુરણુક એમ સંખ્યાતાણુક સ્કંધ એક પ્રદેશ, બે પ્રદેશ, ત્રણ પ્રદેશ એમ સંખ્યાત પ્રદેશ સુધીના ક્ષેત્રમાં રહી શકે છે; સંખ્યાતાણુક દ્રવ્યની સ્થિતિને માટે અસંખ્યાત પ્રદેશવાળા ક્ષેત્રની આવશ્યકતા હોતી નથી. અસંખ્યાતાણુક સ્કંધ એક પ્રદેશથી લઈ અધિકમાં અધિક પોતાની બરાબરના અસંખ્યાત સંખ્યાવાળા પ્રદેશોના ક્ષેત્રોમાં રહી શકે છે. અનંતાણુક અને અનંતાનંતાણુક સ્કંધ પણ એક પ્રદેશ, બે પ્રદેશ ઇત્યાદિ ક્રમથી વધતાં વધતાં સંખ્યાત પ્રદેશ અને અસંખ્યાત પ્રદેશવાળા ક્ષેત્રમાં રહી શકે છે. એની સ્થિતિને માટે અનંત પ્રદેશાત્મક ક્ષેત્રની જરૂર નથી.

૧. બે પરમાણુઓનો બનેલો સ્કંધ - અવયવી - 'દ્વચણુક' કહેવાય છે ત્રણ પરમાણુઓનો સ્કંધ 'ત્રચણુક' કહેવાય છે. એ રીતે ચાર પરમાણુઓનો 'ચતુરણુક', સંખ્યાત પરમાણુઓનો 'સંખ્યાતાણુક,' અસંખ્યાતનો 'અસંખ્યાતાણુક,' અનંતનો 'અનંતાણુક' અને અનંતાનંત પરમાણુઓનો બનેલો સ્કંધ 'અનંતાનંતાણુક' કહેવાય છે.

પુદ્ગલ દ્રવ્યનો સૌથી મોટામાં મોટો સ્કંધ જેને અચિત્ત મહાસ્કંધ કહે છે અને જે અનંતાનંત અણુઓનો બનેલો હોય છે, તે પણ અસંખ્યાતપ્રદેશ લોકાકાશમાં જ સમાય છે.

જૈનદર્શનમાં આત્માનું પરિમાણ આકાશની માફક વ્યાપક નથી અને પરમાણુની માફક અણુ પણ નથી, કિન્તુ મધ્યમ પરિમાણ માનવામાં આવે છે; જે કે બધા આત્માઓનું મધ્યમ પરિમાણ પ્રદેશસંખ્યાની દૃષ્ટિએ સમાન છે, છતાં પણ બધાની લંબાઈ-પહોળાઈ આદિ એકસરખાં પણ નથી. એથી પ્રશ્ન થાય છે કે જીવ દ્રવ્યનું આધારક્ષેત્ર ઓછામાં ઓછું અને અધિકમાં અધિક કેટલું માનવામાં આવે છે? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર અહીંયાં એ આપ્યો છે કે એક જીવનું આધારક્ષેત્ર લોકાકાશના અસંખ્યાતમા ભાગથી લઈને સંપૂર્ણ લોકાકાશ સુધી હોઈ શકે છે. જે કે લોકાકાશ અસંખ્યાત પ્રદેશ પરિમાણ છે, તે પણ અસંખ્યાત સંખ્યાના પણ અસંખ્યાત પ્રકારો હોવાથી લોકાકાશના એવા અસંખ્યાત ભાગોની કલ્પના કરી શકાય છે કે જે અંગુલાસંખ્યેય ભાગ પરિમાણ હોય છે. આટલો નાનો એક ભાગ પણ અસંખ્યાતપ્રદેશાત્મક જ હોય છે. એ એક ભાગમાં કેઈ એક જીવ રહી શકે છે. એટલા એટલા બે ભાગમાં પણ રહી શકે છે. એ રીતે એક એક ભાગ વધતાં વધતાં આખરના સર્વ લોકમાં પણ એક જીવ રહી શકે છે. અર્થાત્ જીવ દ્રવ્યનું નાનામાં નાનું આધારક્ષેત્ર અંગુલાસંખ્યેય ભાગ પરિમાણ લોકાકાશનો ખંડ હોય છે, જે સમગ્ર લોકાકાશનો એક અસંખ્યાતમો ભાગ જ હોય છે. એ જીવનું કાળાન્તરે, અથવા એ જ સમયે બીજા જીવનું, કંઈક મોટું

આધારક્ષેત્ર એ ભાગથી બમણું પણ માનવામાં આવે છે. આ રીતે એ જીવનું અથવા જીવાન્તરનું આધારક્ષેત્ર ત્રણગણું, ચારગણું, પાંચગણું આદિ ક્રમથી વધતાં વધતાં ક્યારેક અસંખ્યાતગણું અર્થાત્ સર્વ લોકાકાશ થઈ શકે છે. એક જીવનું આધારક્ષેત્ર સર્વ લોકાકાશ ત્યારે જ થઈ શકે છે જ્યારે તે જીવ કેવલિસમુદ્ધાતની દશામાં હોય છે. જીવના પરિમાણની ન્યૂનાધિકતાને લીધે એના આધારક્ષેત્રના પરિમાણની જે ન્યૂનાધિકતા ઉપર કહી છે, તે એક જીવની અપેક્ષાએ સમજવી જોઈએ; સર્વ જીવરાશિની અપેક્ષાએ તો જીવતત્ત્વનું આધારક્ષેત્ર સંપૂર્ણ લોકાકાશ જ છે.

હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે, તુલ્ય પ્રદેશવાળા એક જીવ દ્રવ્યના પરિમાણમાં કાળભેદથી જે ન્યૂનાધિકતા દેખાઈ આવે છે અથવા લિન્નલિન્ન જીવોના પરિમાણમાં એક જ સમયમાં જે ન્યૂનાધિકતા દેખાય છે, એનું કારણ શું છે? એનો ઉત્તર અહીંયાં એ આપ્યો છે કે, કર્મ, જે અનાદિ કાળથી જીવની સાથે લાગેલાં છે અને જે અનંતાનંત અણુપ્રચયરૂપ હોય છે, એમના સંબંધથી એક જ જીવના પરિમાણમાં અથવા વિવિધ જીવોના પરિમાણમાં વિવિધતા આવે છે. કર્મો સદા એકસરખાં રહેતાં નથી. એમના સંબંધથી ઔદારિક આદિ જે અન્ય શરીર પ્રાપ્ત થાય છે, તે પણ કર્મ અનુસારે નાનાં મોટાં હોય છે. જીવદ્રવ્ય વસ્તુતઃ હોય છે તો અમૂર્ત, પરંતુ તે કર્મસંબંધને લીધે મૂર્તવત્ બની જાય છે. એથી જ્યારે જ્યારે જેટલું જેટલું ઔદારિકાદિ શરીર એને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે ત્યારે એનું પરિમાણ તેટલું જ હોય છે,

ધર્માસ્તિકાય આદિ દ્રવ્યની માફક જીવ દ્રવ્ય પણ અમૂર્ત છે. તો પછી એકનું પરિમાણ વધતું-ઘટતું નથી અને ખીજનું કેમ વધે-ઘટે છે? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર સ્વભાવભેદ સિવાય ખીજને કાંઈ નથી. જીવતત્ત્વનો સ્વભાવ જ એવો છે કે તે નિમિત્ત મળતાં જ પ્રદીપની જેમ સંકોચ અને વિકાસને પ્રાપ્ત કરે છે. જેમ ખુલ્લી જગ્યામાં રાખેલા પ્રદીપનો પ્રકાશ અમુક પરિમાણ હોય છે, પરન્તુ એને જ્યારે એક કોટડીમાં રાખવામાં આવે છે ત્યારે એનો પ્રકાશ કોટડીના જેટલો જ બની જાય છે, પછી એને એક કુંડા નીચે રાખીએ તો તે કુંડાની અંદરના ભાગને જ પ્રકાશિત કરે છે, લોટાની નીચે રાખીએ તો એનો પ્રકાશ એટલો જ થઈ જાય છે, તેમ - એ પ્રદીપની માફક જીવદ્રવ્ય પણ સંકોચ-વિકાસશીલ છે. એથી તે જ્યારે જ્યારે જે નાના અથવા મોટા શરીરને ધારણ કરે છે ત્યારે ત્યારે તે શરીરના પરિમાણ પ્રમાણે એના પરિમાણમાં સંકોચવિકાસ થાય છે.

અહીંયાં એ પ્રશ્ન થાય છે કે જે જીવ સંકોચસ્વભાવના કારણથી નાનો છે ત્યારે તે લોકાકાશના અસંખ્યાત પ્રદેશરૂપ અસંખ્યાતમા ભાગથી નાના ભાગમાં અર્થાત્ આકાશના એક પ્રદેશ ઉપર અથવા બે, ચાર, પાંચ આદિ પ્રદેશ ઉપર કેમ સમાઈ શકતો નથી? એ જ રીતે જે એનો સ્વભાવ વિકસિત થવાનો હોય તો તે વિકાસ દ્વારા સંપૂર્ણ લોકાકાશની માફક અલોકાકાશને વ્યાપ્ત કેમ નથી કરતો? એનો ઉત્તર એ છે કે, સંકોચની મર્યાદા કાર્મણુ શરીર ઉપર નિર્ભર છે. કોઈ પણ કાર્મણુ શરીર અંગુલાસંખ્યાત ભાગથી નાનું થઈ શકતું નથી; એથી જીવનું સંકોચકાર્ય પણ ત્યાં સુધી જ

પરિમિત રહે છે. વિકાસની મર્યાદા લોકાકાશ સુધીની જ માનવામાં આવી છે; એનાં બે કારણુ બતાવી શકાય છે. પહેલું તો એ કે જીવના પ્રદેશ એટલા જ છે કે, જેટલા લોકાકાશના છે. અધિકમાં અધિક વિકાસદશામાં જીવનો એક પ્રદેશ આકાશના એક પ્રદેશને વ્યાપીને રહી શકે છે, બે અથવા અધિકને નહિ. આથી સર્વોત્કૃષ્ટ વિકાસદશામાં પણ લોકાકાશના બહારના ભાગને તે વ્યાપ્ત કરી શકતો નથી. બીજું કારણુ એ છે કે વિકાસ એ ગતિનું કાર્ય છે અને ગતિ ધર્માસ્તિકાય સિવાય હોઈ શકતી નથી. એ કારણુથી લોકાકાશની બહાર જીવને ફેલાવાનો પ્રસંગ જ આવતો નથી.

પ્ર૦—અસંખ્યાત પ્રદેશવાળા લોકાકાશમાં શરીરધારી અનંત જીવો કેવી રીતે સમાઈ શકે છે ?

ઉ૦—સૂક્ષ્મભાવમાં પરિણમેલા હોવાથી નિગોદશરીરથી વ્યાપ્ત એક જ આકાશક્ષેત્રમાં સાધારણુ શરીરી અનંત જીવ એક સાથે રહે છે. તથા મનુષ્ય આદિના એક ઔદારિક શરીરની ઉપર તથા અંદર અનેક સંમૂર્છિત જીવોની સ્થિતિ જોવામાં આવે છે. એ કારણુ લોકાકાશમાં અનંતાનંત જીવોનો સમાવેશ વિરુદ્ધ નથી.

જો કે પુદ્ગલદ્રવ્ય અનંતાનંત અને મૂર્ત છે; તથાપિ લોકાકાશમાં એ સમાવાનું કારણુ એ છે કે પુદ્ગલોમાં સૂક્ષ્મત્વ-રૂપે પરિણુત થવાની શક્તિ છે. આવું પરિણુમન જ્યારે થાય છે ત્યારે એક જ ક્ષેત્રમાં એક બીજનો વ્યાધાત કર્યા વિના અનંતાનંત પરામાણુ અને અનંતાનંત સ્કંધ સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે : જેમ એક જ સ્થાનમાં હજારો દીવાઓનો પ્રકાશ વ્યાધાત વિના જ સમાઈ શકે છે. પુદ્ગલદ્રવ્ય મૂર્ત હોવા

જતાં પણ વ્યાધાતશીલ ત્યારે જ થાય છે, જ્યારે સ્થૂલભાવમાં પરિણત થાય છે. સૂક્ષ્મત્વપરિણામ દશામાં તે કોઈને વ્યાધાત પહોંચાડતાં નથી અને પોતે પણ કોઈથી વ્યાધાત પામતાં નથી. [૧૨-૧૬]

હવે કાર્ય દ્વારા ધર્મ, અધર્મ અને આકાશનાં લક્ષણોનું કથન કરે છે :

ગતિસ્થિત્યુપગ્રહો ધર્માધર્મયોરુપકારઃ । ૧૭ ।

આકાશસ્યાવગાહઃ । ૧૮ ।

ગતિ અને સ્થિતિમાં નિમિત્ત થવું, એ જ અનુક્રમે ધર્મ અધર્મ દ્રવ્યોનું કાર્ય છે.

અવકાશમાં નિમિત્ત થવું એ આકાશનું કાર્ય છે.

ધર્મ, અધર્મ, અને આકાશ એ ત્રણે અમૂર્ત હોવાથી ઇન્દ્રિયગમ્ય નથી; એથી એમની સિદ્ધિ લૌકિક પ્રત્યક્ષ દ્વારા થઈ શકતી નથી. જો કે આગમ પ્રમાણથી એમનું અસ્તિત્વ મનાય છે, તો પણ આગમપોષક એવી યુક્તિ પણ છે, કે જે ઉક્ત દ્રવ્યોનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરે છે. તે યુક્તિ એ છે કે, જગતમાં ગતિશીલ અને ગતિપૂર્વક સ્થિતિશીલ પદાર્થ જીવ અને પુદ્ગલ એ છે. જો કે ગતિ અને સ્થિતિ બંને ઉક્ત એ દ્રવ્યોનું પરિણામ અને કાર્ય હોવાથી એમાંથી જ પેદા થાય

૧. જો કે “ ગતિસ્થિત્યુપગ્રહૌ ” એવો પણ પાઠ ક્યાંક ક્યાંક દેખાય છે તો પણ ભાષ્ય જોવાથી “ ગતિસ્થિત્યુપગ્રહૌ ” એ પાઠ વધારે સંગત જણાય છે. દિગંબરીય પરંપરામાં તો “ ગતિસ્થિત્યુપગ્રહૌ ” એવો પાઠ જ નિર્વિવાદ સિદ્ધ છે.

છે, અર્થાત્ ગતિ અને સ્થિતિનું ઉપાદાન કારણુ જીવ અને પુદ્ગલ જ છે: તો પણ નિમિત્તકારણુ, જે કાર્યની ઉત્પત્તિમાં અવશ્ય અપેક્ષિત છે, તે ઉપાદાન કારણુથી લિન્ન હોવું જ જોઈએ. એથી જીવ-પુદ્ગલની ગતિમાં નિમિત્તરૂપે ધર્માસ્તિકાયની સિદ્ધિ થઈ જાય છે. આ અભિપ્રાયથી શાસ્ત્રમાં ધર્માસ્તિકાયનું લક્ષણુ જ ‘ગતિશીલ પદાર્થોની ગતિમાં નિમિત્ત થવું’ અને અધર્માસ્તિકાયનું લક્ષણુ ‘સ્થિતિમાં નિમિત્ત થવું’ એટલું જ બતાવ્યું છે.

ધર્મ, અધર્મ, જીવ અને પુદ્ગલ એ ચારે દ્રવ્ય કયાંક ને કયાંક સ્થિત છે. અર્થાત્ આધેય થવું અથવા અવકાશ મેળવવો એ એમનું કાર્ય છે. પરન્તુ પોતાનામાં અવકાશ-સ્થાન આપવું એ આકાશનું કાર્ય છે. એથી જ અવગાહપ્રદાન એ જ આકાશનું લક્ષણુ મનાયું છે.

પ્ર૦—સાંખ્ય, ન્યાય, વૈશેષિક આદિ દર્શનોમાં આકાશ દ્રવ્ય માનવામાં આવ્યું છે, પરન્તુ ધર્મ, અધર્મ દ્રવ્યને બીજા કોઈ એ માન્યાં નથી, તો પછી જૈનદર્શને એમનો સ્વીકાર કેમ કર્યો છે ?

ઉ૦—જડ અને ચેતન દ્રવ્ય જે દૃશ્ય અને અદૃશ્ય વિશ્વનાં ખાસ અંગ છે, એમની ગતિશીલતા તો અનુભવસિદ્ધ છે. જે કોઈ નિયામક તત્ત્વ ન હોય તે તે દ્રવ્ય પોતાની સહજ ગતિશીલતાના કારણુથી અનંત આકાશમાં કયાંય પણ ચાલી જઈ શકે છે. જે એ ખરેખર અનંત આકાશમાં ચાલ્યાં જ જાય, તો આ દૃશ્યાદૃશ્ય વિશ્વનું નિયતસ્થાન જે સદા સામાન્ય-

રૂપે એકસરખું નજરે પડે છે, તે કોઈ પણ રીતે ઘટી નહિ શકે. કેમ કે અનંત પુદ્ગલ અને અનંત જીવ વ્યક્તિઓ પણ અનંતપરિમાણ વિસ્તૃત આકાશક્ષેત્રમાં રોકાયા વિના સંચાર કરશે; તેથી તે એવાં પૃથક્ થઈ જશે કે એમનું ફરીથી મળવું અને નિયત સૃષ્ટિરૂપે નજરે આવી પડવું અસંભવિત નહિ તો કઠિન તો જરૂર થશે. આ કારણથી ઉપરનાં ગતિ-શીલ દ્રવ્યોની ગતિમર્યાદાને નિયંત્રિત કરતા તત્ત્વનો સ્વીકાર જૈન દર્શન કરે છે. એ જ તત્ત્વ ધર્માસ્તિકાય કહેવાય છે. ગતિમર્યાદાના નિયામકરૂપે ઉપરના તત્ત્વનો સ્વીકાર કર્યા પછી પણ એ જ દલીલથી સ્થિતિમર્યાદાના નિયામકરૂપે અધર્માસ્તિકાય તત્ત્વનો સ્વીકાર પણ જૈનદર્શન કરે છે.

પૂર્વ, પશ્ચિમ આદિ વ્યવહાર જે દિગ્દ્રવ્યનું કાર્ય મનાય છે, તેની ઉપપત્તિ આકાશની દ્વારા થઈ શકવાને લીધે દિગ્દ્રવ્યને આકાશથી જુદું માનવાની જરૂર નથી. પરંતુ ધર્મ-અધર્મ દ્રવ્યનું કાર્ય આકાશથી સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. કેમ કે આકાશને ગતિ અને સ્થિતિનું નિયામક માનતાં તે અનંત અને અખંડ હોવાથી જડ તથા ચેતન દ્રવ્યને પોતાનામાં સર્વત્ર ગતિ અને સ્થિતિ કરતાં રોકી નહિ શકે. અને એમ થવાથી નિયત દશ્યાદશ્ય વિશ્વના સંસ્થાનની અનુપપત્તિ થઈ જશે. એથી ધર્મ-અધર્મ દ્રવ્યને આકાશથી જુદું—સ્વતંત્ર માનવું એ ન્યાયપ્રાપ્ત છે. જ્યારે જડ અને ચેતન ગતિશીલ જ છે, ત્યારે મર્યાદિત આકાશ ક્ષેત્રમાં તેમની ગતિ નિયામક સિવાય જ પોતાના સ્વભાવથી માની શકાતી નથી. એથી ધર્મ-અધર્મ દ્રવ્યનું અસ્તિત્વ યુક્તિસિદ્ધ છે. [૧૭-૧૮]

હવે કાર્ય દ્વારા પુદ્ગલનું લક્ષણ કહે છે :

શરીરવાહ્મનઃપ્રાણાપાના : પુદ્ગલાનામ્ । ૧૯ ।

સુખદુઃખજીવિતમરણોપપ્રહાશ્ચ । ૨૦ ।

શરીર, વાણી, મન, નિઃશ્વાસ અને ઉચ્છ્વાસ એ પુદ્ગલોનો ઉપકાર-કાર્ય છે.

તથા સુખ, દુઃખ, જીવન અને મરણ એ પણ પુદ્ગલોનો ઉપકાર છે.

અનેક પૌદ્ગલિક કાર્યોમાંથી કેટલાંક કાર્ય અહીંયાં બતાવ્યાં છે, જે જીવો ઉપર અનુગ્રહ અથવા નિગ્રહ કરે છે. ઔદારિક આદિ બધાં શરીર પૌદ્ગલિક એટલે પુદ્ગલના જ બનેલાં છે; જે કે કાર્મણશરીર અતીન્દ્રિય છે, તેપણ તે ખીન્ન ઔદારિકાદિ મૂર્ત દ્રવ્યના સંબંધથી સુખદુઃખાદિ વિપાક આપે છે; જેમ પાણી વગેરેના સંબંધથી ધાન્ય કણુ એથી જ એને પણ પૌદ્ગલિક સમજવું જોઈએ.

જે પ્રકારની ભાષામાંથી ભાવભાષા એ વીર્યાન્તરાય, મતિજ્ઞાનાવરણ અને શ્રુતજ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમથી તથા અંગોપાંગનામકર્મના ઉદયથી પ્રાપ્ત થતી એક વિશિષ્ટ શક્તિ છે. તે પુદ્ગલસાપેક્ષ હોવાથી પૌદ્ગલિક છે, અને એવા શક્તિવાળા આત્મા દ્વારા પ્રેરિત થઈને વ્યનરૂપમાં પરિણત થતા ભાષાવર્ગણાના સ્કંધ દ્રવ્ય ભાષા છે.

લઘ્વિ તથા ઉપયોગરૂપ ભાવમન પુદ્ગલાવલંબિત-હોવાથી પૌદ્ગલિક છે. જ્ઞાનાવરણ તથા વીર્યાન્તરાયના ક્ષયોપશમથી અને અંગોપાંગનામકર્મના ઉદયથી મનોવર્ગણાના જે સ્કંધો ગુણુદોષવિવેચન, સ્મરણ આદિ કાર્યમાં અભિમુખ

આત્માના અનુગ્રહક અર્થાત્ એના સામર્થ્યના ઉત્તેજક થાય છે તે દ્રવ્યમન છે. એ રીતે આત્મા દ્વારા ઉદરમાંથી બહાર કાઢવામાં આવતો નિઃશ્વાસ વાયુ - પ્રાણ અને ઉદરની અંદર જતો ઉચ્છ્વાસ વાયુ - અપાન એ બન્ને પૌદ્ગલિક છે અને જીવનપ્રદ હોવાથી આત્માને અનુગ્રહકારી છે.

ભાષા, મન, પ્રાણ અને અપાન એ બધાનો વ્યાધાત અને અભિભવ દેખાય છે. એથી તે શરીરની માફક પૌદ્ગલિક જ છે. જીવનો પ્રીતિરૂપ પરિણામ એ સુખ છે, જે સાતવેદનીય કર્મરૂપ અંતરંગ કારણ અને દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર આદિ બાહ્ય કારણથી ઉત્પન્ન થાય છે. પરિતાપ એ જ દુઃખ છે. તે અસાતવેદનીય કર્મરૂપ અંતરંગ કારણ અને દ્રવ્ય આદિ બાહ્ય નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થાય છે.

આયુષકર્મના ઉદયથી દેહધારી જીવના પ્રાણ અને અપાનનું ચાલુ રહેવું એ જીવિત છે, અને પ્રાણાપાનનો ઉચ્છેદ થવો એ મરણ છે. આ બધા સુખ, દુઃખ આદિ પર્યાયો જીવોમાં ઉત્પન્ન થાય છે ખરા, પરંતુ તે પુદ્ગલો દ્વારા ઉત્પન્ન થાય છે. એથી તે જીવોના પ્રતિ પુદ્ગલના ઉપકાર મનાયા છે. [૧૯-૨૦]

હવે કાર્ય દ્વારા જીવનું લક્ષણ કહે છે :

પરસ્પરોપગ્રહો જીવાનામ્ । ૨૧ ।

પરસ્પરના કાર્યમાં નિમિત્ત થવું એ જીવોનો ઉપકાર છે.

આ સૂત્રમાં જીવોના પારસ્પરિક ઉપકારનું વર્ણન છે. એક જીવ હિત અથવા અહિતના ઉપદેશ દ્વારા બીજા જીવ

ઉપર ઉપકાર કરે છે. માલિક પૈસા આપી નોકરની પ્રતિ ઉપકાર કરે છે અને નોકર હિત અથવા અહિતનું કામ કરી માલિક ઉપર ઉપકાર કરે છે. આચાર્ય સત્કર્મનો ઉપદેશ કરી એના અનુષ્ઠાન દ્વારા શિષ્યો ઉપર ઉપકાર કરે છે, અને શિષ્ય અનુકૂલ પ્રવૃત્તિ દ્વારા આચાર્ય ઉપર ઉપકાર કરે છે. [૨૧]

હવે કાર્ય દ્વારા કાળનું લક્ષણ કહે છે ;

વર્તના પરિણામઃ ક્રિયા પરત્વાપરત્વે ચ કાલસ્ય । ૨૨ ।

વર્તના, પરિણામ, ક્રિયા અને પરત્વાપરત્વ એ કાળના ઉપકારો છે.

કાળને સ્વતંત્ર દ્રવ્ય માનીને અહીંયાં એના ઉપકાર બતાવ્યા છે. પોતપોતાના પર્યાયની ઉત્પત્તિમાં સ્વયમેવ પ્રવર્તમાન ધર્મ આદિ દ્રવ્યોને નિમિત્તરૂપે પ્રેરણા કરવી એ વર્તના કહેવાય છે. પોતાની જાતિનો ત્યાગ કર્યા વિના થતો દ્રવ્યનો અપરિસ્પંદરૂપ પર્યાય જે પૂર્વાવસ્થાની નિવૃત્તિ અને ઉત્તરાવસ્થાની ઉત્પત્તિરૂપે છે, એને પરિણામ સમજવો. આવો પરિણામ જીવમાં જ્ઞાનાદિ તથા ક્રોધાદિ, પુદ્ગલમાં નીલ, પીત વર્ણાદિ અને ધર્માસ્તિકાય આદિ બાકીનાં દ્રવ્યોમાં અગ્રુલધુ ગુણની હાનિ-વૃદ્ધિરૂપ છે. ગતિ (પરિસ્પંદ) જ ક્રિયા છે. પરત્વ એટલે જ્યેષ્ઠત્વ અને અપરત્વ એટલે કનિષ્ઠત્વ. જે કે વર્તના આદિ કાર્ય યથાસંભવ ધર્માસ્તિકાય આદિ દ્રવ્યોનું જ છે, તથાપિ કાળ બધામાં નિમિત્તકરણ હોવાથી અહીંયાં તેનું કાળના ઉપકારરૂપે વર્ણન કર્યું છે. [૨૨]

હવે પુદ્ગલના અસાધારણ પર્યાય કહે છે :

સ્પર્શરસગન્ધવર્ણવન્તઃ પુદ્ગલાઃ । ૨૩ ।

શબ્દબન્ધસૌક્ષ્મ્યસ્થૌલ્યસંસ્થાનભેદતમચ્છાયાઽઽ-
તપોદ્યોતવન્તશ્ચ । ૨૪ ।

પુદ્ગલ સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને વર્ણવાળા
હોય છે.

તથા તે શબ્દ, ગંધ, સૂક્ષ્મત્વ, સ્થૂલત્વ,
સંસ્થાન, ભેદ, અંધકાર, છાયા, આતપ અને ઉદ્યોત
વાળા પણ છે.

બૌદ્ધ લોકો પુદ્ગલનો જીવ અર્થમાં વ્યવહાર કરે છે,
તથા વૈશેષિક આદિ દર્શનોમાં પૃથિવી આદિ મૂર્ત દ્રવ્યોને
સમાનરૂપે સ્પર્શ, રસ આદિ ચતુર્ગુણ્યુક્ત માન્યાં નથી,
કિંતુ પૃથિવીને ચતુર્ગુણ, જળને ગંધરહિત ત્રિગુણ, તેજને
ગંધ-રસરહિત દ્વિગુણ અને વાયુને માત્ર સ્પર્શગુણવાળો
માન્યો છે. એ રીતે તેઓ મનમાં સ્પર્શ આદિ ચાર ગુણો
માનતાં નથી. એથી એ બૌદ્ધ આદિથી મતભેદ બતાવવો એ
પ્રસ્તુત સૂત્રનો ઉદ્દેશ છે. આ સૂત્રથી એ સૂચિત કરવામાં
આવે છે કે, જૈનદર્શનમાં જીવ અને પુદ્ગલતત્ત્વ ભિન્ન છે.
એથી જ પુદ્ગલ શબ્દનો વ્યવહાર જીવતત્ત્વને વિષે થતો નથી.
એ રીતે પૃથિવી, જળ, તેજ અને વાયુ એ બધાં પુદ્ગલરૂપે
સમાન છે. અર્થાત્ તે બધાં સ્પર્શાદિ ચતુર્ગુણ્યુક્ત છે. તે જ
રીતે જૈનદર્શનમાં મન પણ પૌદ્ગલિક હોવાથી સ્પર્શાદિ ગુણ-
વાળું જ છે. સ્પર્શ આઠ પ્રકારનો માનવામાં આવે છે, જેમ કે:

કઠિન, મૃદુ, યુરુ, લઘુ, શીત, ઉષ્ણ, સિન્ધુ એટલે ચીકણો અને રૂક્ષ એટલે લૂખો. રસના પાંચ પ્રકાર છે : કડવો, તીખો, કપાય - તૂરો, ખાટો અને મીઠો. સુગંધ અને દુર્ગંધ એ બે ગંધ છે. વર્ણ પાંચ છે : કાળો, લીલો, લાલ, પીળો અને સફેદ. ઉક્ત પ્રકારોથી સ્પર્શ આદિના કુલ વીશ ભેદ થાય છે. પરંતુ એમના પ્રત્યેકના સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંત ભેદ તરતમભાવથી થાય છે. જે જે વસ્તુ મૃદુ હોય છે, તે બધાના મૃદુત્વમાં કાંઈ ને કાંઈ તારતમ્ય હોય છે જ. એ કારણથી સામાન્યરૂપે મૃદુત્વ સ્પર્શ એક હોવા છતાં પણ તેના તારતમ્ય પ્રમાણે સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંત સુધી ભેદો થઈ શકે છે; એ જ રીતે કઠિન આદિ અન્ય સ્પર્શોના વિષયમાં તથા રસ આદિ અન્ય પર્યાયના વિષયમાં સમજવું જોઈ એ.

શબ્દ એ કોઈ ગુણ નથી; જેમ કે વૈશેષિક, નૈયાયિક આદિ માને છે. કિન્તુ તે ભાષાવર્ગણના પુદ્ગલોનો એક પ્રકારનો વિશિષ્ટ પરિણામ છે. નિમિત્તભેદથી એના અનેક ભેદ કરાય છે. જે શબ્દ આત્માના પ્રયત્નથી ઉત્પન્ન થાય છે, તે 'પ્રયોગજ', અને જે કોઈના પ્રયત્ન સિવાય જ ઉત્પન્ન થાય છે, તે 'વૈસ્રસિક'. વાદળોની ગર્જના વૈસ્રસિક છે. પ્રયોગજ શબ્દના છ પ્રકાર બતાવવામાં આવ્યા છે. તે આ પ્રમાણે છે: ૧. 'ભાષા': મનુષ્ય આદિની વ્યક્ત અને પશુપક્ષી આદિની અવ્યક્ત, એવી અનેકવિધ ભાષાઓ, ૨. 'તત' : ચામડું લપેટચું હોય એવા વાદળો એટલે કે મૃદંગ, પટલ આદિનો શબ્દ, ૩. 'વિતત' : તારવાળાં વીણા, સારંગી આદિ વાદ્યોનો શબ્દ, ૪. 'ધન' : ઝાલર, ઘંટ આદિના શબ્દ, ૫. 'સુધિર' : કૂંકાને

વગાડવાના શંખ, બંસી આદિના શબ્દ, ઇ. ‘સંઘર્ષ’ : લાકડી આદિના સંઘર્ષભૂથી થતા શબ્દ.

પરસ્પર આશ્લેષરૂપ બંધના પણ પ્રાયોગિક અને વૈજ્ઞાનિક એવા બે ભેદ છે. જીવ અને શરીરનો સંબંધ તથા લાકડી અને લાખનો સંબંધ પ્રયત્નસાપેક્ષ હોવાથી પ્રાયોગિકબંધ છે; વીજળી, મેઘ, ઇંદ્રધનુષ આદિનો પ્રયત્નનિરપેક્ષ પૌદ્ગલિક સંશ્લેષ વૈજ્ઞાનિક બંધ છે.

સૂક્ષ્મત્વ અને સ્થૂલત્વના અંત્ય તથા આપેક્ષિક એવા બે બે ભેદો છે. જે સૂક્ષ્મત્વ અને સ્થૂલત્વ બંને એક જ વસ્તુમાં અપેક્ષાભેદથી ઘટી ન શકે તે અંત્ય, અને જે ઘટી શકે તે આપેક્ષિક. પરમાણુઓનું સૂક્ષ્મત્વ અને જગદ્રાપી મહારસ્કંધનું સ્થૂલત્વ અંત્ય છે, કેમ કે અન્ય પુદ્ગલોની અપેક્ષાએ પરમાણુઓમાં સ્થૂલત્વ અને મહારસ્કંધમાં સૂક્ષ્મત્વ ઘટી શકતું નથી. દ્વાચણુક આદિ મધ્યવર્તી સ્કંધોનું સૂક્ષ્મત્વ અને સ્થૂલત્વ બંને આપેક્ષિક છે; જેમ આંબળાનું સૂક્ષ્મત્વ અને ખીલાનું સ્થૂલત્વ. આંબળું ખીલાથી નાનું હોવાથી એનાથી સૂક્ષ્મ છે અને ખીલું આંબળાથી સ્થૂલ છે, પરંતુ તે આંબળું ખોરની અપેક્ષાએ સ્થૂલ પણ છે અને તે ખીલું કોળા કરતાં સૂક્ષ્મ પણ છે. આ રીતે જેમ આપેક્ષિક હોવાથી એક જ વસ્તુમાં સ્થૂલત્વ અને સૂક્ષ્મત્વ બંને વિરુદ્ધ પર્યાયો હોઈ શકે છે, તેમ અંત્યસૂક્ષ્મત્વ અને સ્થૂલત્વ એક વસ્તુમાં હોઈ શકતાં નથી.

સંસ્થાન ઇત્યંત્વરૂપ અને અનિત્યંત્વરૂપ બે પ્રકારનું છે. જે આકારની કોઈની સાથે તુલના કરી શકાય તે ઇત્યંત્વરૂપ; અને જેની કોઈની સાથે તુલના ન કરી શકાય તે અનિત્યં-

ત્વરૂપ. મેઘ આદિનું સંસ્થાન એટલે કે રચના અનિત્યત્વરૂપ છે; કેમ કે અનિયતરૂપ હોવાથી કોઈ એક પ્રકારે એનું નિરૂપણ કરી શકાતું નથી; બીજા પદાર્થોનું સંસ્થાન ઇત્યંત્વરૂપ છે; જેમ કે દડો, શિંગોડું આદિનું. ગોળ, ત્રિકોણ, ચતુષ્કોણ, દીર્ઘ પરિમંડલ-વલયાકાર આદિ રૂપથી ઇત્યંત્વરૂપ સંસ્થાનના અનેક ભેદ છે.

એકત્વરૂપમાં પરિણત પુદ્ગલપિંડનો વિશ્લેષ-વિભાગ થવો એ ભેદ છે. એના પાંચ પ્રકાર છે. ૧. 'ઔત્કરિક' : ચીરવાથી અથવા ફાડવાથી થતું લાકડાં, પથ્થર આદિનું ભેદન, ૨. 'ઔર્ણિક' : કણુ કણુ રૂપે ચૂર્ણ થવું તે, જેમ જવ આદિનો સાથવો, આટો છત્યાદિ, ૩. 'ખંડ' : ટુકડા ટુકડા થઈ છૂટી જવું તે, જેમ ઘડાનાં ઠીંકરાં, ૪. 'પ્રતર' : પડતું નીકળવું તે, જેમ અપરખ, ભોજપત્ર આદિમાં, ૫. 'અનુતટ' : છાલ નીકળવી, જેમ વાંસ, શેરડી આદિની.

તમ અંધકારને કહે છે. તે જેવામાં હરકત નાંખતો પ્રકાશનો વિરોધી એક પરિણામ છે.

છાયા પ્રકાશના ઉપર આવરણ આવવાથી થાય છે. એના બે પ્રકાર છે. દર્પણ આદિ સ્વસ્થ પદાર્થોમાં મુખ્યત્વે જે પ્રતિબિંબ પડે છે, જેમાં મુખ્યનો વર્ણ, આકાર આદિ જેમના તેમ દેખાય છે તે વર્ણાદિવિકાર પરિણામરૂપ છાયા છે, અને અન્ય અસ્વસ્થ દ્રવ્યો ઉપર જે માત્ર પ્રતિબિંબ (પડછાયો) પડે છે તે પ્રતિબિંબરૂપ છાયા છે.

સૂર્ય આદિનો ઉજ્જ્વળ પ્રકાશ આતપ અને ચંદ્ર આદિનો અનુજ્વળ પ્રકાશ ઉદ્યોત કહેવાય છે.

સ્પર્શઆદિ તથા શબ્દ આદિ ઉપર્યુક્તા અથા પર્યાય પુદ્ગલનું જ કાર્ય હોવાથી પૌદ્ગલિકપર્યાય મનાય છે.

તેવીસમા અને ચોવીસમા સૂત્રને જુદાં કરીને એ સૂચિત કર્યું છે કે, સ્પર્શ આદિ પર્યાય પરમાણુ અને સ્કંધ બંનેમાં હોય છે, પરંતુ શબ્દ, બંધ આદિ ખ્યાય ફક્ત સ્કંધમાં હોય છે. જો કે સૂક્ષ્મત્વ પરમાણુ અને સ્કંધ બંનેનો પર્યાય છે, છતાં પણ એનું પરિગણન સ્પર્શાદિની સાથે ન કરતાં શબ્દાદિની સાથે કર્યું છે, તે પ્રતિપક્ષી સ્થૂલત્વ પર્યાયની સાથે એના કથનનું ઔચિત્ય સમજાવે. [૨૩-૨૪]

હવે પુદ્ગલના મુખ્ય પ્રકાર કહે છે :

અણવઃ સ્કન્ધાશ્ચ । ૨૬ ।

પુદ્ગલ પરમાણુરૂપ અને સ્કંધરૂપ છે.

વ્યક્તિરૂપે પુદ્ગલ દ્રવ્ય અનંત છે અને એની વિવિધતા પણ અપરિમિત છે. તથાપિ આગળનાં એ સૂત્રોમાં પૌદ્ગલિક પરિણામની ઉત્પત્તિનાં ભિન્ન ભિન્ન કારણ બતાવવાને માટે અહીંયાં તદ્દુપયોગી પરમાણુ અને સ્કંધ બંને પ્રકાર સંક્ષેપમાં બતાવ્યા છે. સંપૂર્ણ પુદ્ગલરાશિ આ એ પ્રકારોમાં સમાઈ જાય છે.

જો પુદ્ગલદ્રવ્ય કારણરૂપ છે, અને કાર્યરૂપ નથી, તે અંત્ય દ્રવ્ય કહેવાય છે. એવું દ્રવ્ય પરમાણુ છે, તે નિત્ય છે, સૂક્ષ્મ છે અને કોઈ પણ એક રસ, એક ગંધ, એક વર્ણ અને એ સ્પર્શથી યુક્ત છે. એવા પરમાણુ દ્રવ્યનું જ્ઞાન ઇન્દ્રિયોથી તો થઈ જ શકતું નથી. એનું જ્ઞાન આગમ અથવા અનુમાનથી સાધ્ય છે. પરમાણુનું અનુમાન, કાર્યહેતુથી માનવામાં આવે

છે. જે જે પૌદ્ગલિક કાર્ય દષ્ટિગોચર થાય છે, એ બધાં સકારણ હોય છે; એ રીતે જે અદશ્ય અંતિમ કાર્ય હોય છે, એનું પણ કારણ હોવું જોઈએ. તે કારણ પરમાણુ દ્રવ્ય છે. એનું કારણ બીજું કોઈ દ્રવ્ય ન હોવાથી એને અંતિમ કારણ કહ્યું છે. પરમાણુ દ્રવ્યનો કોઈ વિભાગ નથી અને થઈ પણ શકતો નથી, આથી તેનાં આદિ, મધ્ય અને અંત તે પોતે જ છે. પરમાણુ દ્રવ્ય અબદ્ધ-અસમુદાયરૂપ હોય છે.

પુદ્ગલદ્રવ્યનો બીજો પ્રકાર સ્કંધ છે. સ્કંધ બધા બદ્ધ-સમુદાયરૂપ હોય છે, અને તે પોતાના કારણદ્રવ્યની અપેક્ષાએ કાર્યદ્રવ્યરૂપ તથા પોતાના કાર્યદ્રવ્યની અપેક્ષાએ કારણદ્રવ્યરૂપ છે. જેમ દ્વિપ્રદેશ આદિ સ્કંધ એ પરમાણુ આદિનું કાર્ય છે અને ત્રિપ્રદેશ આદિનું કારણ પણ છે. [૨૫]

હવે અનુક્રમથી સ્કંધ અને આણુની ઉત્પત્તિનાં કારણ કહે છે :

સંઘાતમેદેભ્ય ઉત્પદ્યન્તે । ૨૬ ।

મેદાદણુઃ । ૨૭ ।

સંઘાતથી, ભેદથી અને સંઘાત-ભેદ બન્નેથી સ્કંધ ઉત્પન્ન થાય છે.

આણુ ભેદથી જ ઉત્પન્ન થાય છે.

સ્કંધ-અવયવી-દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ ત્રણ પ્રકારની હોય છે. કોઈ સ્કંધ સંઘાત-એકત્વપરિણુતિ-થી ઉત્પન્ન થાય છે; કોઈ ભેદથી બને છે, અને કોઈ એક સાથે ભેદ તેમ જ સંઘાત બંને નિમિત્તથી બને છે. બ્યારે અલગ અલગ રહેલા બે પરમાણુઓના મળવાથી દ્વિપ્રદેશિક સ્કંધ થાય છે, ત્યારે તે

સંઘાતજન્ય કહેવાય છે. એ રીતે ત્રણ, ચાર, સંખ્યાત, અસંખ્યાત, અનંત અને અનંતાનંત સુધી પરમાણુઓના મળવાથી ત્રિપ્રદેશ, ચતુષ્પ્રદેશ, સંખ્યાતપ્રદેશ, અસંખ્યાતપ્રદેશ, અનંતપ્રદેશ, અને અનંતાનંતપ્રદેશ સુધી સ્કંધ અને છે. તે બધા સંઘાતજન્ય છે. કોઈક મોટા સ્કંધના તૂટવાથી જે નાના નાના સ્કંધ થાય છે, તે ભેદજન્ય છે. એ પણ બે પ્રદેશથી લઈને અનંતાનંત પ્રદેશ સુધી હોઈ શકે છે. જ્યારે કોઈ એક સ્કંધ તૂટતાં એના અવયવની સાથે એ સમયે બીજું કોઈ દ્રવ્ય મળવાથી નવો સ્કંધ અને છે, ત્યારે તે સ્કંધ, ભેદ તેમ જ સંઘાત બંનેથી જન્ય છે. એવા સ્કંધ પણ દ્વિપ્રદેશથી લઈને અનંતાનંત પ્રદેશ સુધી થઈ શકે છે. એથી અધિક પ્રદેશવાળા સ્કંધોને માટે એ બાબત સમજવી જોઈ એ કે ત્રણ, ચાર આદિ અલગ અલગ પરમાણુઓના મળવાથી પણ ત્રિપ્રદેશ, ચતુષ્પ્રદેશ આદિ સ્કંધ થાય છે. અને દ્વિપ્રદેશ સ્કંધની સાથે એક પરમાણુ મળવાથી ત્રિપ્રદેશ, તથા દ્વિપ્રદેશ અથવા ત્રિપ્રદેશ સ્કંધની સાથે અનુક્રમે બે અથવા એક પરમાણુ મળવાથી ચતુષ્પ્રદેશ સ્કંધ બની શકે છે.

આણુ દ્રવ્ય કોઈ દ્રવ્યનું કાર્ય નથી. આથી એની ઉત્પત્તિમાં બે દ્રવ્યોના સંઘાતનો સંભવ જ નથી. એ રીતે પરમાણુ નિત્ય મનાય છે. તથાપિ અહીંયાં એના જે ઉત્પત્તિ બતાવી છે તે પર્યાયદષ્ટિથી અર્થાત્ પરમાણુ દ્રવ્યરૂપે તો નિત્ય છે, પરંતુ પર્યાયદષ્ટિથી તે જન્ય પણ છે. ક્યારેક સ્કંધના અવયવોરૂપ બની સામુદાયિક અવસ્થામાં પરમાણુઓનું રહેવું અને ક્યારેક સ્કંધથી અલગ થઈ વિશકલિત (છૂટીછવાઈ) અવસ્થામાં રહેવું એ બધા પરમાણુના પર્યાય-અવસ્થા-વિશેષ

જ છે. વિશકલિત અવસ્થા સ્કંધના ભેદથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. એથી અહીંયાં ભેદથી આણુની ઉત્પત્તિના કથનનો અભિપ્રાય એટલો જ છે કે વિશકલિત અવસ્થાવાળા પરમાણુ ભેદનું કાર્ય છે, શુદ્ધ પરમાણુ નહિ. [૨૬ - ૨૭]

હવે અચાક્ષુષ સ્કંધના ચાક્ષુષ બનવામાં હેતુ કહે છે :

ભેદસંઘાતાભ્યાં ચાક્ષુષાઃ । ૨૮ ।

ભેદ અને સંઘાતથી ચાક્ષુષ સ્કંધ બને છે.

અચાક્ષુષ સ્કંધ પણ નિમિત્ત પ્રાપ્ત કરી ચાક્ષુષ બની શકે છે; એ બતાવવું એ આ સૂત્રનો ઉદ્દેશ છે.

પુદ્ગલના પરિણામ વિવિધ છે. એથી જ કોઈ પુદ્ગલસ્કંધ અચાક્ષુષ (ચક્ષુથી અગ્રાહ) હોય છે, તો કોઈ ચાક્ષુષ (ચક્ષુથી ગ્રાહ) હોય છે. જે સ્કંધ પહેલાં સૂક્ષ્મ હોવાને કારણે અચાક્ષુષ હોય છે. તે પણ નિમિત્તવશ સૂક્ષ્મત્વ પરિણામ છોડીને બાદર (સ્થૂલ) પરિણામવિશિષ્ટ બનવાથી ચાક્ષુષ થઈ શકે છે. એ સ્કંધને એમ થવામાં ભેદ તથા સંઘાત બંને હેતુ અપેક્ષિત છે. બ્યારે કોઈ સ્કંધમાં સૂક્ષ્મત્વ પરિણામની નિવૃત્તિ થઈ સ્થૂલત્વ પરિણામ ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે કેટલાંક નવાં આણુઓ તે સ્કંધમાં અવશ્ય મળી જાય છે. બ્યારે બીજાં કેટલાંક આણુઓ એ સ્કંધમાંથી અલગ પણ થઈ જાય છે. સૂક્ષ્મત્વ પરિણામની નિવૃત્તિપૂર્વક સ્થૂલત્વ પરિણામની ઉત્પત્તિ કેવળ સંઘાત એટલે આણુઓના મળવા માત્રથી જ થતી નથી, અને કેવળ ભેદ એટલે કે આણુઓના જુદા થવાથી પણ થતી નથી. સ્થૂલત્વ - બાદરત્વ - ૩૫ પરિણામ સિવાય કોઈ સ્કંધ ચાક્ષુષ તો થઈ શકતો જ નથી. એથી અહીંયાં નિયમપૂર્વક કહ્યું છે કે ચાક્ષુષ સ્કંધ ભેદ અને સંઘાત બંનેથી થાય છે.

ભેદ શબ્દના એ અર્થ : (૧) સ્કંધનું તૂટવું અર્થાત્ એમાંથી આણુઓનું અલગ થવું, અને (૨) પૂર્વપરિણામ નિવૃત્ત થઈ ખીજા પરિણામનું ઉત્પન્ન થવું. તે બંને અર્થોમાંથી પહેલો અર્થ લઈ ઉપરનો સૂત્રાર્થ લખ્યો છે. ખીજા અર્થ પ્રમાણે સૂત્રની વ્યાખ્યા આ રીતે થાય : જ્યારે કોઈ સૂક્ષ્મ સ્કંધ નેત્રથી ગ્રહણ કરવા યોગ્ય બાદર પરિણામ પ્રાપ્ત કરે છે અર્થાત્ અચાક્ષુષ મટી ચાક્ષુષ બને છે, ત્યારે એનાં એમ થવામાં સ્થૂલ પરિણામ અપેક્ષિત છે, જેને વિશિષ્ટ - અનંતાણુ - સંખ્યા (સંઘાત) ની અપેક્ષા છે. કેવળ સૂક્ષ્મત્વરૂપ પૂર્વ પરિણામની નિવૃત્તિપૂર્વક નવીન સ્થૂલત્વ પરિણામ ચક્ષુષ બનવાનું કારણ નથી અને કેવળ વિશિષ્ટ અનંત સંખ્યા પણ ચાક્ષુષ બનવામાં કારણ નથી, કિંતુ પરિણામ (ભેદ) અને ઉક્ત સંખ્યારૂપ સંઘાત બંનેય સ્કંધના ચાક્ષુષ બનવામાં કારણ છે.

જો કે સૂત્રગત ચાક્ષુષ પદથી તો ચક્ષુર્ગ્રાહ્ય સ્કંધનો જ બોધ થાય છે, તો પણ અહીંયાં ચક્ષુપદથી સમસ્ત ઇન્દ્રિયોનો લાક્ષણિક બોધ વિવક્ષિત છે. તે પ્રમાણે સૂત્રનો અર્થ એ થાય છે કે બધા અતીન્દ્રિય સ્કંધના ઐન્દ્રિયક (ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય) બનવામાં ભેદ અને સંઘાત બંને હેતુ અપેક્ષિત છે. પૌદ્ગલિક પરિણામની અમર્યાદિત વિચિત્રતાના કારણથી જેમ પહેલાંના અતીન્દ્રિય સ્કંધ પણ પછીથી ભેદ તથા સંઘાતરૂપ નિમિત્તથી ઐન્દ્રિયક બની શકે છે, તે જ રીતે સ્થૂલ સ્કંધ સૂક્ષ્મ પણ બની જાય છે; એટલું જ નહિ પણ પરિણામની વિચિત્રતાના કારણથી અધિક ઇન્દ્રિયોથી ગ્રહણ કરાતો સ્કંધ અલ્પ ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય બની જાય છે. જેમ મીઠું, હિંગ આદિ પદાર્થ નેત્ર,

સ્પર્શન, રસન અને ઘ્રાણ ચારે ઇન્દ્રિયોથી ગ્રહણ કરી શકાય છે, પરંતુ તે પાણીમાં મળી જવાથી ફક્ત રસન અને ઘ્રાણ એ ઇન્દ્રિયોથી ગ્રહણ કરી શકાય છે.

પ્ર૦—સ્કંધના ચાક્ષુષ અનવામાં એ કારણ બતાવ્યાં, પરંતુ અચાક્ષુષ સ્કંધની ઉત્પત્તિનું કારણ કેમ ન બતાવ્યું

ઉ૦—જીવીસમા સૂત્રમાં સામાન્ય રૂપથી સ્કંધમાત્રની ઉત્પત્તિના ત્રણ હેતુઓનું કથન કર્યું છે. અહીંયાં તે ફક્ત વિશેષ સ્કંધની ઉત્પત્તિના અર્થાત્ અચાક્ષુષથી ચાક્ષુષ અનવાના હેતુઓનું વિશેષ કથન છે. એથી એ સામાન્ય વિધાન પ્રમાણે અચાક્ષુષ સ્કંધની ઉત્પત્તિના હેતુ ત્રણ જ પ્રાપ્ત થાય છે. સારાંશ એ છે કે, જીવીસમા સૂત્રના કથન પ્રમાણે ભેદ, સંઘાત અને ભેદસંઘાત એ ત્રણે હેતુઓથી અચાક્ષુષ સ્કંધ બને છે. [૨૮]

હવે 'સત્' ની વ્યાખ્યા કહે છે :

^૧ઉત્પાદવ્યયઘ્નોવ્યયુક્તં સત્ । ૨૯ ।

જે ઉત્પાદ, વ્યય અને ઘ્નોવ્ય એ ત્રણેથી યુક્ત અર્થાત્ તદાત્મક છે તે સત્ કહેવાય છે.

સત્ના સ્વરૂપ વિષે ભિન્ન ભિન્ન દર્શનોના ભિન્ન ભિન્ન મત છે. કોઈ દર્શન^૨ સંપૂર્ણ સત્ પદાર્થને (અભને.) કેવળ

૧. દિગંબરીય પરંપરામાં આ સૂત્ર ત્રીસમા આંક ઉપર છે. એમાં ઓગણત્રીસમા નંબર ઉપર “ સદ્ દ્રવ્યલક્ષણમ્” એવું સૂત્ર છે, જે શ્વેતાંબરીય પરંપરામાં નથી. ભાષ્યમાં ફક્ત એનો ભાવ આવી જાય છે. ૨. વેદાન્ત - ઔપનિષદ શાંકરમત.

ધ્રુવ (નિત્ય) જ માને છે. કોઈ દર્શન^૧ સત્ પદાર્થને નિરન્વય ક્ષણિક (માત્ર ઉત્પાદવિનાશશીલ) માને છે. કોઈ દર્શન^૨ ચેતનતત્ત્વ રૂપ સત્ને તો કેવળ ધ્રુવ (કૂટસ્થ નિત્ય) અને પ્રકૃતિતત્ત્વરૂપ સત્ને પરિણામી નિત્ય (નિત્યાનિત્ય) માને છે. કોઈ દર્શન^૩ અનેક સત્ પદાર્થોમાંથી પરમાણુ, કાળ, આત્મા આદિ કેટલાંક સત્ તત્ત્વોને કૂટસ્થનિત્ય અને ઘટ, વસ્ત્ર આદિ કેટલાંક સત્ને માત્ર ઉત્પાદવ્યયશીલ (અનિત્ય) માને છે. પરંતુ જૈનદર્શનનું સત્ના સ્વરૂપ સંબંધનું મંતવ્ય ઉક્ત બધા મતોથી ભિન્ન છે અને તે આ સૂત્રમાં બતાવ્યું છે.

જૈનદર્શનનું માનવું એ છે કે, જે સત્ - વસ્તુ - છે તે ફક્ત પૂર્ણરૂપે કૂટસ્થનિત્ય, અથવા ફક્ત નિરન્વય વિનાશી, અથવા એનો અમુક ભાગ કૂટસ્થનિત્ય અને અમુક ભાગ પરિણામી-નિત્ય અથવા એનો કોઈ ભાગ તો ફક્ત નિત્ય અને કોઈ ભાગ તો માત્ર અનિત્ય એમ હોઈ શકતી નથી. એના મત પ્રમાણે ચેતન અથવા જડ, મૂર્ત અથવા અમૂર્ત, સૂક્ષ્મ અથવા સ્થૂલ બધી સત્ કહેવાતી વસ્તુઓ ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્ય રૂપે ત્રિરૂપ છે.

પ્રત્યેક વસ્તુમાં બે અંશ છે. એક અંશ એવો છે કે જે ત્રણે કાળમાં શાશ્વત છે અને બીજો અંશ સદા અશાશ્વત છે. શાશ્વત અંશના કારણથી પ્રત્યેક વસ્તુ ધ્રૌવ્યાત્મક (સ્થિર) અને અશાશ્વત અંશના કારણથી ઉત્પાદવ્યયાત્મક (અસ્થિર) કહેવાય છે. આ બે અંશોમાંથી કોઈ એક બાબુએ

૧. મ્હાલ્ક. ૨. સાંખ્ય. ૩. ન્યાય, વૈશેષિક

દષ્ટિ જવાથી અને ખીજી બાબુએ ન જવાથી વસ્તુ ફક્ત સ્થિરરૂપ અથવા ફક્ત અસ્થિરરૂપ માલૂમ પડે છે, પરંતુ બંને અંશોની બાબુએ દષ્ટિ આપવાથી વસ્તુનું પૂર્ણ અને યથાર્થ સ્વરૂપ માલૂમ પડે છે. એથી બંને દષ્ટિઓને અનુસારે જ આ સૂત્રમાં સત્-વસ્તુ-નું સ્વરૂપ પ્રતિપાદિત કર્યું છે. [૨૯]

હવે વિરોધનો પરિહાર કરી પરિણામી નિત્યત્વનું સ્વરૂપ દર્શાવે છે :

તદ્ભાવાન્યયં નિત્યમ્ । ૩૦ ।

જે એના ભાવથી (પોતાની જાતિથી) બ્યુત ન થાય તે નિત્ય છે.

પાછલા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે, વસ્તુ ઉત્પાદવ્યયધ્રૌવ્યાત્મક છે, અર્થાત્ સ્થિરાસ્થિર ઉભયરૂપ છે; પરંતુ અહીંયાં પ્રશ્ન થાય છે કે આ કેવી રીતે ઘટી શકશે? જે સ્થિર છે તે અસ્થિર કેવી રીતે? અને જે અસ્થિર છે તે સ્થિર કેવી રીતે? એક જ વસ્તુમાં સ્થિરત્વ, અસ્થિરત્વ બંને અંશ શીતઉશ્ણની માફક પરસ્પર વિરુદ્ધ હોવાથી એક જ સમયમાં ઘટી ન શકે. એથી સત્ની ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યાત્મક એવી વ્યાખ્યા શું વિરુદ્ધ નથી? એ વિરોધનો પરિહાર કરવા માટે જૈનદર્શનસંમત નિત્યત્વનું સ્વરૂપ બતાવવું એ જ આ સૂત્રનો ઉદ્દેશ છે.

જે ખીજાં કેટલાંક દર્શનોની માફક જૈનદર્શન વસ્તુનું સ્વરૂપ એવું માને કે 'કોઈ પણ પ્રકારથી પરિવર્તન પ્રાપ્ત કર્યા વિના જ સદા એક રૂપમાં વસ્તુ સ્થિર રહે,' તો એ કૂટસ્થ નિત્યમાં અનિત્યત્વનો સંભવ ન હોવાને લીધે એક જ વસ્તુમાં સ્થિરત્વ, અસ્થિરત્વનો વિરોધ આવે; એ રીતે જે જૈનદર્શન

વસ્તુને માત્ર ક્ષણિક માને અર્થાત્ પ્રત્યેક વસ્તુને ક્ષણક્ષણમાં ઉત્પન્ન થનારી તથા નષ્ટ થનારી માને અને એનો કોઈ સ્થિર આધાર ન માને, તો પણ ઉત્પાદવ્યયશીલ અનિત્ય પરિણામમાં નિત્યત્વનો સંભવ ન હોવાના કારણે ઉપરનો વિરોધ આવે. પરંતુ જૈનદર્શન કોઈ વસ્તુને કેવળ કૂટસ્થ નિત્ય અથવા કેવળ પરિણામી માત્ર ન માનતાં પરિણામી નિત્ય માને છે. એથી અર્થાત્ તત્ત્વો પોતપોતાની જાતિમાં સ્થિર રહ્યાં છતાં પણ નિમિત્ત પ્રમાણે પરિવર્તન ઉત્પાદ—વ્યય પ્રાપ્ત કરે છે. એથી જ પ્રત્યેક વસ્તુમાં મૂળજાતિ (દ્રવ્ય) ની અપેક્ષાએ દ્રૌવ્ય, અને પરિણામની અપેક્ષાએ ઉત્પાદ, વ્યય એ બંને ઘટિત થવામાં કોઈ વિરોધ આવતો નથી. જૈનદર્શનનો પરિણામી નિત્યત્વવાદ સાંખ્યની માફક ફક્ત જડ પ્રકૃતિ સુધી જ નથી; કિંતુ એતનતત્ત્વમાં પણ તે લાગુ પડે છે.

અર્થાત્ તત્ત્વોમાં વ્યાપક રૂપે પરિણામી નિત્યત્વવાદનો સ્વીકાર કરવા માટે મુખ્ય સાધક પ્રમાણ અનુભવ છે. સૂક્ષ્મ દષ્ટિથી જોતાં કોઈ એવું તત્ત્વ અનુભવમાં નથી આવતું કે જે ફક્ત અપરિણામી હોય, અથવા માત્ર પરિણામરૂપ હોય. બાહ્ય આભ્યંતર અર્થાત્ વસ્તુઓ પરિણામી નિત્ય માલૂમ પડે છે. જો અર્થાત્ વસ્તુઓ ક્ષણિક માત્ર હોય તો પ્રત્યેક ક્ષણમાં નવી નવી વસ્તુ ઉત્પન્ન થવા તથા નષ્ટ થવાને લીધે તેમ જ એનો કોઈ સ્થાયી આધાર ન હોવાને લીધે એ ક્ષણિક પરિણામપરંપરામાં સંજ્ઞાતીયતાનો અનુભવ ક્યારે પણ ન થાય. અર્થાત્ પહેલાં કોઈ વાર જોયેલી વસ્તુને ફરીથી જોતાં જે ‘આ તે જ વસ્તુ છે’ એવું પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન થાય છે, તે કોઈ પણ રીતે ન થાય. કેમ કે

પ્રત્યભિજ્ઞાનને માટે જોમ એની વિષયભૂત વસ્તુનું સ્થિરત્વ આવશ્યક છે, તેમ જ દ્રષ્ટા આત્માનું પણ સ્થિરત્વ આવશ્યક છે. એ રીતે જડ અથવા ચેતન તત્ત્વ માત્ર જો નિર્વિકાર હોય તો એ બંને તત્ત્વોના મિશ્રણરૂપ જગતમાં ક્ષણક્ષણમાં દેખા દેતી વિવિધતા ક્યારે પણ ઉત્પન્ન ન થાય. એથી જ પરિણામી નિત્યત્વવાદને જોન દર્શન યુક્તિસંગત માને છે.

હવે બીજી વ્યાખ્યા વડે, પૂર્વોક્ત સત્તા નિત્યત્વનું વર્ણન કરે છે.

“તદ્ભાવાવ્યયં નિત્યમ્”

સત્ પોતાના સ્વભાવથી સ્થિત થતું નથી માટે નિત્ય છે.

ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રોવ્યાત્મક રહેવું એ જ વસ્તુમાત્રનું સ્વરૂપ છે. આ સ્વરૂપ જ સત્ કહેવાય છે. સત્સ્વરૂપ નિત્ય છે, અર્થાત્ તે ત્રણે કાળમાં એકસરખું અવસ્થિત રહે છે. એવું નથી કે કોઈક વસ્તુમાં અથવા વસ્તુમાત્રમાં ઉત્પાદ, વ્યય તથા ધ્રોવ્ય ક્યારેક હોય અને ક્યારેક ન હોય. પ્રત્યેક સમયમાં ઉત્પાદાદિ ત્રણે અંશ અવશ્ય થાય છે, એ જ સત્તનું નિત્યત્વ છે.

પોતપોતાની જાતિને ન છોડવી એ જ અર્ધાં દ્રવ્યોનું ધ્રોવ્ય છે અને પ્રત્યેક સમયમાં લિન્નલિન્ન પરિણામરૂપે ઉત્પન્ન અથવા નષ્ટ થવું એ એમનો ઉત્પાદવ્યય છે. ધ્રોવ્ય તથા ઉત્પાદવ્યયનું ચક્ર દ્રવ્યમાત્રમાં સદા દેખાય છે.

આ ચક્રમાંથી ક્યારે પણ કોઈ અંશ મુક્ત—લુપ્ત થતો નથી, એ જ આ સૂત્ર દ્વારા બતાવ્યું છે. પૂર્વ સૂત્રમાં

દ્રૌવ્યનું કથન છે, તે દ્રવ્યના અન્વયી સ્થાયી અંશ માત્રને લઈને છે; અને અહીંયાં નિત્યત્વનું કથન છે તે ઉત્પાદ-વ્યય અને દ્રૌવ્ય એ ત્રણે અંશોના અવિચ્છિન્નત્વને લઈને છે. આ જ પૂર્વસૂત્રમાં કથિત દ્રૌવ્ય અને આ સૂત્રમાં કથિત નિત્યત્વની વચ્ચે અંતર છે. [૩૦]

હવે અનેકાંતના સ્વરૂપનું સમર્થન કરે છે :

અર્પિતાનર્પિતસિદ્ધેઃ । ૩૧ ।

પ્રત્યેક વસ્તુ અનેક ધર્માત્મક છે; કેમ કે અર્પિત એટલે કે અર્પણા અર્થાત્ અપેક્ષાથી અને અનર્પિત એટલે કે, અનર્પણા અર્થાત્ બીજી અપેક્ષાએ વિરુદ્ધ સ્વરૂપ સિદ્ધ થાય છે.

પરસ્પર વિરુદ્ધ કિંતુ પ્રમાણસિદ્ધ ધર્મોના સમન્વય એક વસ્તુમાં કેવી રીતે થઈ શકે છે, એ બતાવવું; તથા વિદ્યમાન અનેક ધર્મોમાંથી ક્યારેક એકનું અને ક્યારેક બીજાનું પ્રતિપાદન કેમ થાય છે એ બતાવવું, એ આ સૂત્રનો ઉદ્દેશ છે.

આત્મા સત્ છે એવી પ્રતીતિ અથવા ઉક્તિમાં જે સત્ત્વનું ભાન હોય છે, તે બધી રીતે ઘટિત થતું નથી. જે એમ હોય તો આત્મા, ચેતના આદિ સ્વ-રૂપની માફક ઘટાદિ પર-રૂપથી પણ સત્ સિદ્ધ થાય, અર્થાત્ એમાં ચેતનાની માફક ઘટત્વ પણ ભાસમાન થાય, જેથી એનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ સિદ્ધ જ ન થાય. વિશિષ્ટ સ્વરૂપનો અર્થ જ એ છે કે તે સ્વરૂપથી સત્ અને પરરૂપથી સત્ નહિ અર્થાત્ અસત્ છે. આ રીતે અમુક અપેક્ષાએ સત્ત્વ અને બીજી અપેક્ષાએ અસત્ત્વ એ બંને ધર્મ આત્મામાં સિદ્ધ થાય છે. જેમ સત્ત્વ-

અસત્વતું છે, તે જ પ્રમાણે નિત્યત્વ-અનિત્યત્વ ધર્મ પણ એમાં સિદ્ધ છે. દ્રવ્ય (સામાન્ય) દષ્ટિએ નિત્ય અને પર્યાય (વિશેષ) દષ્ટિએ અનિત્ય સિદ્ધ થાય છે. આ રીતે પરસ્પર વિરુદ્ધ દેખાતા, પરંતુ અપેક્ષાભેદથી સિદ્ધ એવા બીજા પણ એકત્વ, અનેકત્વ આદિ ધર્મોનો સમન્વય આત્મા આદિ બધી વસ્તુઓમાં અબાધિત છે. આથી બધાય પદાર્થો અનેક-ધર્માત્મક માનવામાં આવે છે.

હવે બીજી વ્યાખ્યા કહે છે :

“અર્પિતાનર્પિતસિદ્ધેઃ”

પ્રત્યેક વસ્તુ અનેક પ્રકારે વ્યવહાર્ય છે, કેમ કે અર્પણા અને અનર્પણાથી અર્થાત્ વિવક્ષાને લીધે પ્રધાન-અપ્રધાન ભાવે વ્યવહારની સિદ્ધિ-ઉપપત્તિ થાય છે.

અપેક્ષાભેદથી સિદ્ધ એવા અનેક ધર્મોમાંથી પણ ક્યારેક કોઈ એક ધર્મ દ્વારા અને ક્યારેક એના વિરુદ્ધ બીજા ધર્મ દ્વારા વસ્તુનો વ્યવહાર થાય છે, તે અપ્રામાણિક અથવા બાધિત નથી; કેમ કે વિદ્યમાન પણ બધા ધર્મો એકી સાથે વિવક્ષિત હોતા નથી. પ્રયોજન પ્રમાણે ક્યારેક એકની તો ક્યારેક બીજાની વિવક્ષા હોય છે. જ્યારે જેની વિવક્ષા ત્યારે તે પ્રધાન અને બીજા અપ્રધાન થાય છે. જે કર્મનો કર્તા છે તે જ એના ફળનો ભોક્તા થઈ શકે છે. આ કર્મ અને તતજન્ય ફળના સામાનાધિકરણને બતાવવાને માટે આત્મામાં દ્રવ્યદષ્ટિએ સિદ્ધ એવા નિત્યત્વની અપેક્ષા કરાય છે. એ સમયે એનું પર્યાયદષ્ટિસિદ્ધ અનિત્યત્વ વિવક્ષિત ન હોવાને

કારણે ગૌણ છે; પરંતુ કર્તૃત્વકાળની અપેક્ષાએ ભોક્તૃત્વકાળમાં આત્માની અવસ્થા બદલાઈ જાય છે. આવો કર્મ અને ફળના સમયનો અવસ્થાભેદ બતાવવાને માટે જ્યારે પર્યાય-દષ્ટિસિદ્ધ અનિત્યત્વનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે, ત્યારે દ્રવ્યદષ્ટિસિદ્ધ નિત્યત્વ મુખ્ય હોતું નથી. આ રીતે વિવક્ષા અને અવિવક્ષાના કારણે ક્યારેક આત્મા નિત્ય અને ક્યારેક અનિત્ય કહેવાય છે. જ્યારે બંને ધર્મોની વિવક્ષા એકી સાથે થાય છે, ત્યારે બંને ધર્મોનું યુગપત્ પ્રતિપાદન કરે એવો વાચક શબ્દ ન હોવાથી આત્માને અવક્તવ્ય કહે છે. વિવક્ષા, અવિવક્ષા અને સહવિવક્ષાને લીધે ઉપરની ત્રણ વાક્યરચનાઓના પારસ્પરિક વિવિધ મિશ્રણથી બીજી પણ ચાર વાક્ય-રચનાઓ બને છે; જેમ કે: નિત્યાનિત્ય, નિત્યઅવક્તવ્ય, અનિત્યઅવક્તવ્ય અને નિત્યઅનિત્યઅવક્તવ્ય. આ સાત વાક્યરચનાઓને સપ્તભંગી કહે છે. આમાં પહેલાં ત્રણ વાક્યો અને તેમાં પણ બે વાક્યો મૂળ છે. જેમ લિન્ન લિન્ન દષ્ટિએ સિદ્ધ નિત્યત્વ અને અનિત્યત્વને લઈને વિવક્ષાના કારણે કોઈ એક વસ્તુમાં સપ્તભંગી ઘટાવી શકાય છે; તેમ બીજા પણ લિન્નલિન્ન દષ્ટિએ સિદ્ધ કિંતુ પરસ્પર વિરુદ્ધ દેખાતા સત્ત્વ-અસત્ત્વ, એકત્વ-અનેકત્વ, વાચ્યત્વ-અવાચ્યત્વ આદિ ધર્મ-યુગ્મેને લઈને સપ્તભંગી ઘટાવવી જોઈએ. આથી એક જ વસ્તુ અનેકધર્માત્મક અને અનેક પ્રકારના વ્યવહારનો વિષય મનાય છે. [૩૧]

હવે પૌદ્ગલિક બંધના હેતુનું કથન કહે છે :

સ્તિગ્ધસક્ષત્વાદ્બન્ધઃ । ૩૨ ।

સ્નિગ્ધત્વ અને રૂક્ષત્વથી બંધ થાય છે.

પૌદ્ગલિક સ્કંધની ઉત્પત્તિ એના અવયવભૂત પરમાણુ આદિના પારસ્પરિક સંયોગમાત્રથી થતી નથી. એને માટે સંયોગ ઉપરાંત બીજું પણ કાંઈક અપેક્ષિત છે, એ બતાવવું એ આ સૂત્રનો ઉદ્દેશ છે. અવયવોના પારસ્પરિક સંયોગ ઉપરાંત એમાં સ્નિગ્ધત્વ - ચીકણાપણું, રૂક્ષત્વ - લૂખાપણું એ ગુણ હોવા પણ જરૂરી છે. જ્યારે સ્નિગ્ધ અને રૂક્ષ અવયવ પરસ્પર મળે છે ત્યારે એમનો બંધ એટલે કે એકત્વપરિણામ થાય છે. આ બંધથી દ્વચ્છુક આદિ સ્કંધ બને છે.

સ્નિગ્ધ, રૂક્ષ અવયવોનો શ્લેષ બે પ્રકારે થઈ શકે છે. : સદશ અને વિસદશ. સ્નિગ્ધનો સ્નિગ્ધની સાથે અને રૂક્ષનો રૂક્ષની સાથે શ્લેષ થવો એ સદશ કહેવાય છે. સ્નિગ્ધનો રૂક્ષની સાથે સંયોગ થવો એ વિસદશ શ્લેષ છે. [૩૨]

હવે બંધના સામાન્ય વિધાનમાં અપવાદ બતાવે છે:

ન જઘન્યગુણાનામ્ |૩૩|

ગુણસામ્યે સદશાનામ્ |૩૪|

દ્વચ્છિકાદિગુણાનાં તુ |૩૫|

જઘન્ય ગુણુ - અંશ - વાળા સ્નિગ્ધ અને રૂક્ષ અવયવોનો બંધ થતો નથી.

સમાન અંશ હોય તે સદશ અર્થાત્ સરખે સરખા સ્નિગ્ધ-સ્નિગ્ધ અવયવોનો તથા સરખે સરખા રૂક્ષ-રૂક્ષ અવયવોનો બંધ થતો નથી.

બે અંશ અધિકવાળા આદિ અવયવોનો તે બંધ થાય છે.

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં પહેલું સૂત્ર બંધનો નિષેધ કરે છે. તે પ્રમાણે, જે પરમાણુઓમાં સ્નિગ્ધ અથવા રૂક્ષત્વનો અંશ જ્ઞાન્ય હોય, એ જ્ઞાન્યગુણવાળા પરમાણુઓનો પારસ્પરિક બંધ થતો નથી. આ નિષેધથી એ ફલિત થાય છે કે મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યા યુક્ત અંશવાળા સ્નિગ્ધ, રૂક્ષ બધા અવયવોનો પારસ્પરિક બંધ થઈ શકે છે. પરંતુ એમાં પણ અપવાદ છે, જે આગલા સૂત્રમાં બતાવ્યો છે. એ પ્રમાણે સદશ અવયવ જે સમાન અંશવાળા હોય એમનો પારસ્પરિક બંધ થઈ શકતો નથી. તેથી સમાન અંશવાળા સ્નિગ્ધ સ્નિગ્ધ પરમાણુઓના તથા રૂક્ષ રૂક્ષ પરમાણુઓના સ્કંધ બનતા નથી. આ નિષેધનો પણ ફલિત અર્થ એ થાય છે કે, અસમાન ગુણવાળા સદશ અવયવોનો તો બંધ થઈ શકે છે. આ ફલિત અર્થનો સંકોચ કરી ત્રીજા સૂત્રમાં સદશ અવયવોના અસમાન અંશની બંધોપયોગી મર્યાદા નિયત કરવામાં આવી છે. તે પ્રમાણે, અસમાન અંશવાળા, પણ સદશ અવયવોમાં જ્યારે એક અવયવના સ્નિગ્ધત્વ અથવા રૂક્ષત્વથી બીજા અવયવનું સ્નિગ્ધત્વ અથવા રૂક્ષત્વ બે અંશ, ત્રણ અંશ, ચાર અંશ આદિ અધિક હોય તો, એ બે સદશ અવયવોનો બંધ થઈ શકે છે. તેથી જ જે એક અવયવના સ્નિગ્ધત્વ અથવા રૂક્ષત્વની અપેક્ષાએ બીજા અવયવનું સ્નિગ્ધત્વ અથવા રૂક્ષત્વ ફક્ત એક અંશ અધિક હોય તો તે બે સદશ અવયવોનો બંધ થઈ શકતો નથી.

શ્વેતાંબર અને દિગંબર બંનેની પરંપરાઓમાં પ્રસ્તુત ત્રણ સૂત્રોમાં પાઠભેદ નથી; પરંતુ અર્થભેદ છે. અર્થભેદમાં ત્રણ બાબતો ધ્યાન આપવા યોગ્ય છે : ૧. જ્ઞાન્યગુણ પરમાણુ

એક સંખ્યાવાળો હોય ત્યારે બંધ થવો કે ન થવો, ૨. પાંત્રીસમા સૂત્રમાં આદિ પદથી ત્રણ આદિ સંખ્યા લેવી કે નહિ, ૩. પાંત્રીસમા સૂત્રનું બંધવિધાન ફક્ત સદશ સદશ અવયવોને માપે માનવું કે નહિ.

૧. લાખ્યની વૃત્તિ પ્રમાણે બંને પરમાણુઓ જ્યારે જઘન્યગુણવાળા હોય છે, ત્યારે એમનો બંધ નિષિદ્ધ છે, અર્થાત્ એક પરમાણુ જઘન્યગુણવાળો હોય અને બીજો જઘન્યગુણવાળો ન હોય તો લાખ્ય તથા વૃત્તિ પ્રમાણે એમનો બંધ થઈ શકે છે. પરંતુ સર્વાર્થસિદ્ધિ આદિ બધી દિગંબરીય વ્યાખ્યાઓ પ્રમાણે જઘન્યગુણ યુક્ત બે પરમાણુઓના પારસ્પરિક બંધની માફક એક જઘન્યગુણ પરમાણુનો બીજા અજઘન્યગુણ પરમાણુની સાથે પણ બંધ થતો નથી.

૨. લાખ્યની વૃત્તિ પ્રમાણે પાંત્રીસમા સૂત્રમાં આદિ પદનો ત્રણ આદિ સંખ્યા અર્થ લેવાય છે. આથી જ એમાં કોઈ એક અવયવથી બીજા અવયવમાં સ્તિગ્ધત્વ અથવા રૂક્ત્વના અંશ બે, ત્રણ, ચારથી તે સંખ્યાત, અસંખ્યાત, અનંત સુધી અધિક હોય તો પણ બંધ માનવામાં આવે છે; ફક્ત એક અંશ અધિક હોય તો બંધ માનવામાં આવતો નથી. પરંતુ દિગંબરીય બધી વ્યાખ્યાઓ પ્રમાણે ફક્ત બે અંશ અધિક હોય તો જ બંધ માનવામાં આવે છે. અર્થાત્ એક અંશની માફક ત્રણ, ચારથી તે સંખ્યાત, અસંખ્યાત, અનંત અંશ સુધી અધિક હોય તો પણ બંધ માનવામાં આવતો નથી.

૩. પાંત્રીસમા સૂત્રમાં લાખ્યની વૃત્તિ પ્રમાણે બે, ત્રણ આદિ અંશો અધિક હોય તો પણ જે બંધનું વિધાન છે તે

સદશ અવયવોમાં જ લાગુ પડે છે, પરંતુ દ્વિગંબરીય વ્યાખ્યાઓમાં તે વિધાન સદશ સદશની માફક અસદશ પરમાણુઓના અંધમાં પણ લાગુ પડે છે. આ અર્થભેદના કારણથી અને પરંપરામાં અંધવિષયક જે વિધિનિષેધ ફક્તિ થાય છે, તે નીચેના કોઠામાં બતાવ્યો છે.

બાહ્યવૃત્ત્યનુસારી કોષ્ટક	સદશ	વિસદશ
૧. જઘન્ય + જઘન્ય	નથી.	નથી.
૨. જઘન્ય + એકાધિક	નથી.	છે.
૩. જઘન્ય + દ્વયધિક	છે.	છે.
૪. જઘન્ય + ત્ર્યાદિ અધિક	છે.	છે.
૫. જઘન્યેતર + સમ જઘન્યેતર	નથી.	છે.
૬. જઘન્યેતર + એકાધિક જઘન્યેતર	નથી.	છે.
૭. જઘન્યેતર + દ્વયધિક જઘન્યેતર	છે.	છે.
૮. જઘન્યેતર + ત્ર્યાદિઅધિક જઘન્યેતર	નથી	નથી
સર્વાર્થસિદ્ધિ આદિના અનુસારે કોષ્ટક	સદશ	વિસદશ
૧. જઘન્ય + જઘન્ય	નથી.	નથી.
૨. જઘન્ય + એકાધિક	નથી.	નથી.
૩. જઘન્ય + દ્વયધિક	નથી.	નથી.
૪. જઘન્ય + ત્ર્યાદિ અધિક	નથી.	નથી.
૫. જઘન્યેતર + સમ જઘન્યેતર	નથી.	નથી.
૬. જઘન્યેતર + એકાધિક જઘન્યેતર	નથી.	નથી.
૭. જઘન્યેતર + દ્વયધિક જઘન્યેતર	છે.	છે.
૮. જઘન્યેતર + ત્ર્યાદિઅધિક જઘન્યેતર	નથી.	નથી.

સ્નિગ્ધત્વ, રક્ષત્વ બંને સ્પર્શવિશેષો છે. તે પોતપોતાની જાતિની અપેક્ષાએ એકએક રૂપ હોવા છતાં પણ પરિણુ-મનની તરતમતાના કારણે અનેક પ્રકારના થાય છે. તરતમતા ત્યાં સુધી થાય છે કે નિકૃષ્ટ સ્નિગ્ધત્વ અને નિકૃષ્ટ રક્ષત્વ તથા ઉત્કૃષ્ટ સ્નિગ્ધત્વ અને ઉત્કૃષ્ટ રક્ષત્વની વચ્ચે અનંતાનંત અંશોનો તફાવત હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે બકરી અને ઊંટડીના દૂધમાં સ્નિગ્ધત્વનો તફાવત. બંનેમાં સ્નિગ્ધત્વ હોય છે જ પરંતુ એકમાં ઘણું ઓછું અને બીજામાં ઘણું જ વધારે. તરતમતાવાળા સ્નિગ્ધત્વ અને રક્ષત્વ પરિણામોમાં જે પરિણામ સૌથી નિકૃષ્ટ અથાત્ અવિભાજ્ય હોય, તે જઘન્ય અંશ કહેવાય છે; જઘન્યને છોડીને બાકીના બધા જઘન્યેતર કહેવાય છે. જઘન્યેતરમાં મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યા આવી જાય છે. જે સ્નિગ્ધત્વ પરિણામ સૌથી અધિક હોય તે ઉત્કૃષ્ટ; અને જઘન્ય તથા ઉત્કૃષ્ટની વચ્ચે હોય તે બધાં પરિણામો મધ્યમ હોય છે. જઘન્ય સ્નિગ્ધત્વની અપેક્ષાએ ઉત્કૃષ્ટ સ્નિગ્ધત્વ અનંતાનંતગુણુ અધિક હોવાથી જે જઘન્ય સ્નિગ્ધત્વને એક અંશ કહેવામાં આવે તો ઉત્કૃષ્ટ સ્નિગ્ધત્વને અનંતાનંત અંશપરિમિત સમજવો જોઈએ. એ, ત્રણથી તે સંખ્યાત, અસંખ્યાત, અનંત અને એક ઓછા ઉત્કૃષ્ટ સુધી બધા અંશો મધ્યમ સમજવા જોઈએ.

અહીંયાં સદૃશનો અર્થ એ છે કે સ્નિગ્ધનો સ્નિગ્ધની સાથે અથવા રક્ષનો રક્ષની સાથે બંધ થવો અને વિસદૃશનો અર્થ એ છે કે સ્નિગ્ધનો રક્ષની સાથે બંધ થવો. એક અંશ જઘન્ય અને એનાથી એક અધિક અર્થાત્ એ અંશો

એકાધિક છે. એ અંશ અધિક હોય તો દ્વચધિક અને ત્રણ અંશ અધિક હોય તો ત્ર્યધિક, આ રીતે ચાર અંશ અધિક હોય તો ચતુરધિક, એ રીતે અનંતાનંત અધિક સુધી જાય છે. 'સમ'નો અર્થ સમસંખ્યા છે; બંને તરફના અંશોની સંખ્યા બરાબર હોય તો તે સમ છે. એ અંશ જઘન્યેતરના સમ જઘન્યેતર એ અંશ છે. એ અંશ જઘન્યેતરના એકાધિક જઘન્યેતર ત્રણ અંશ છે, બે અંશ જઘન્યેતરના ચાર અંશ દ્વચધિક જઘન્યેતર છે. એ અંશ જઘન્યેતરના ત્ર્યધિક જઘન્યેતર પાંચ અંશ છે અને ચતુરધિક જઘન્યેતર છ અંશ છે; આ રીતે ત્રણ આદિથી તે અનંતાંશ જઘન્યેતર સુધીના સમ, એકાધિક, દ્વચધિક અને ત્રિઆદિ અધિક જઘન્યેતરને સમજી લેવા. [૩૪-૩૫]

હવે પરિણામનું સ્વરૂપ છે :

૧બન્ધે સમાધિકૌ પારિણામિકૌ । ૩૬ ।

બંધના સમયે સમ અને અધિક ગુણુ, સમ અને હીનગુણુના પરિણામન કરાવવાળા હોય છે.

બંધનો વિધિ અને નિષેધ બતાવતાં પ્રશ્ન થાય છે કે જે સદશ પરમાણુઓનો અથવા વિસદશ પરમાણુઓનો બંધ થાય છે એમાં કોણ કોને પરિણત કરે છે. એનો ઉત્તર અહીંયાં આપ્યો છે.

૧. દિગ્બરીય પરંપરામાં 'બન્ધેઽધિકૌ પારિણામિકૌ ચ' એવો સૂત્રપાઠ છે; તે પ્રમાણે એમાં એક સમનું બીજા સમને પોતાના સ્વરૂપમાં મેળવવું ઇષ્ટ નથી; ફક્ત અધિક પોતાના સ્વરૂપમાં હીનને મેળવી લે એટલું જ ઇષ્ટ છે.

સમાંશ સ્થળમાં સદશ અંશ તો થતો જ નથી, વિસદશ થાય છે. જેમ કે, બે અંશ સિંગ્ધના બે અંશ રક્ષતી સાથે અથવા ત્રણ અંશ સિંગ્ધના ત્રણ અંશ રક્ષતી સાથે. એવા સ્થળમાં કોઈ એક સમ બીજા સમને પોતાના રૂપમાં પરિણત કરી લે છે. અર્થાત્ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ પ્રમાણે કચારેક સિંગ્ધત્વ જ રક્ષત્વને સિંગ્ધત્વરૂપમાં બદલી નાંખે છે અને કચારેક રક્ષત્વ, સિંગ્ધત્વને રક્ષત્વરૂપમાં બદલી નાંખે છે; પરંતુ અધિકાંશ સ્થળમાં અધિકાંશ જ હીનાંશને પોતાના સ્વરૂપમાં બદલી શકે છે. જેમ પંચાંશ સિંગ્ધત્વ ત્રણ અંશ સિંગ્ધત્વને પોતાના સ્વરૂપમાં પરિણત કરે છે અર્થાત્ ત્રણ અંશ સિંગ્ધત્વ પણ પાંચ અંશ સિંગ્ધત્વના સંબંધથી પાંચ અંશ પરિમાણ થઈ જાય છે. આ રીતે પાંચ અંશ સિંગ્ધત્વ ત્રણ અંશ રક્ષત્વને પણ સ્વસ્વરૂપમાં મેળવી લે છે. અર્થાત્ રક્ષત્વ, સિંગ્ધત્વરૂપમાં બદલાઈ જાય છે; જ્યારે રક્ષત્વ અધિક હોય ત્યારે તે પણ પોતાનાથી ઓછા સિંગ્ધત્વને પોતાના સ્વરૂપ અર્થાત્ રક્ષત્વસ્વરૂપ બનાવી લે છે. [૩૬]

હવે દ્રવ્યનું લક્ષણ કહે છે :

ગુણપર્યાયવદ્ દ્રવ્યમ્ । ૩૭ ।

દ્રવ્ય, ગુણપર્યાયવાળું છે.

દ્રવ્યનો ઉલ્લેખ તો પહેલાં કેટલીયે વાર આવી ગયો છે. તેથી એનું લક્ષણ અહીંયાં બતાવવામાં આવે છે.

જેમાં ગુણ અને પર્યાય હોય, તે દ્રવ્ય કહેવાય છે. પ્રત્યેક દ્રવ્ય પોતાના પરિણામી સ્વભાવના કારણથી સમયે સમયે નિમિત્ત પ્રમાણે ભિન્નભિન્ન રૂપમાં પરિણત રહે છે,

અર્થાત્ વિવિધ પરિણામોને પ્રાપ્ત કરે છે. દ્રવ્યમાં પરિણામ ઉત્પન્ન કરવાની જે શક્તિ છે, તે જ એનો ગુણ કહેવાય છે, અને ગુણજન્ય પરિણામ પર્યાય કહેવાય છે. ગુણ કારણ છે અને પર્યાય કાર્ય છે. એક દ્રવ્યમાં શક્તિરૂપ અનંત ગુણ છે; જે વસ્તુતઃ આશ્રયભૂત દ્રવ્યથી અથવા પરસ્પર અવિભાજ્ય છે. પ્રત્યેક ગુણ-શક્તિના લિપ્ત ભિન્ન સમયમાં થતા ત્રૈકાલિક પર્યાયો અનંત છે. દ્રવ્ય અને એના અંશ-રૂપ શક્તિઓ ઉત્પન્ન તથા વિનષ્ટ ન થવાને કારણે નિત્ય અર્થાત્ અનાદિઅનંત છે. પરંતુ બધા પર્યાયો પ્રતિક્ષણ ઉત્પન્ન તથા નષ્ટ થતા રહેવાને કારણે વ્યક્તિશઃ અનિત્ય અર્થાત્ સાદિસાંત છે. અને પ્રવાહની અપેક્ષાએ પર્યાયો પણ અનાદિ-અનંત છે. કારણભૂત એક શક્તિ દ્વારા દ્રવ્યમાં થતો ત્રૈકાલિક પર્યાયપ્રવાહ સન્નતીય છે. દ્રવ્યમાં અનંત શક્તિઓથી તજજન્યપર્યાયપ્રવાહ પણ અનંત જ એકી સાથે ચાલુ રહે છે. ભિન્નભિન્ન શક્તિજન્ય વિન્નતીય પર્યાયો એક સમયમાં એક દ્રવ્યમાં મળી આવે છે; પરંતુ એક શક્તિજન્ય ભિન્નભિન્ન સમયભાવી સન્નતીય પર્યાયો એક દ્રવ્યમાં એક સમયમાં હોતા નથી.

આત્મા અને પુદ્ગલ દ્રવ્ય છે; કેમ કે એમનામાં ચેતના આદિ તથા રૂપ આદિ અનુક્રમે અનંત ગુણ છે અને જ્ઞાન, દર્શનરૂપ વિવિધ ઉપયોગ આદિ તથા નીલપીતાદિ વિવિધ અનંત પર્યાયો છે. આત્મા ચેતનાશક્તિ દ્વારા ઉપયોગ રૂપમાં અને પુદ્ગલ રૂપશક્તિ દ્વારા ભિન્નભિન્ન નીલપીતાદિ રૂપમાં પરિણત થયા કરે છે. ચેતનાશક્તિ આત્મદ્રવ્યથી અને આત્મગત અન્ય શક્તિઓથી અલગ થઈ શકતી નથી. આ રીતે રૂપશક્તિ પુદ્ગલ દ્રવ્યથી અને પુદ્ગલગત અન્ય શક્તિઓથી

પૃથક્ ઘર્ષ શકતી નથી. જ્ઞાન, દર્શન આદિ ભિન્ન ભિન્ન સમયવર્તી વિવિધ ઉપયોગોના ત્રૈકાલિકપ્રવાહની કારણભૂત એક ચેતનાશક્તિ છે અને એ શક્તિના કાર્યભૂત પર્યાયપ્રવાહ ઉપયોગાત્મક છે. પુદ્ગલમાં પણ કારણભૂત રૂપશક્તિ છે, અને નીલપીત આદિ વિવિધ વર્ણપર્યાયપ્રવાહ તે રૂપશક્તિનું કાર્ય છે. આત્મામાં ઉપયોગાત્મક પર્યાયપ્રવાહની માફક સુખદુઃખ વેદનાત્મક પર્યાયપ્રવાહ, પ્રવૃત્ત્યાત્મક પર્યાયપ્રવાહ વગેરે અનંત પર્યાયપ્રવાહ એક સાથે ચાલુ રહે છે. આથી એમાં ચેતનાની માફક તે તે સજ્જતીય પર્યાયપ્રવાહની કારણભૂત આનંદ, વીર્ય આદિ એક એક શક્તિ માનવાથી અનંત શક્તિઓ સિદ્ધ થાય છે. આ રીતે પુદ્ગલમાં પણ રૂપપર્યાયપ્રવાહની માફક ગંધ, રસ, સ્પર્શ વગેરે અનંત પર્યાયપ્રવાહ સદા ચાલુ રહે છે. આથી પ્રત્યેક પ્રવાહની કારણભૂત એક એક શક્તિ માનવાથી એમાં રૂપશક્તિની માફક ગંધ, રસ, સ્પર્શ આદિ અનંત શક્તિઓ સિદ્ધ થાય છે. આત્મામાં ચેતના, આનંદ, વીર્ય આદિ શક્તિઓના ભિન્ન ભિન્ન વિવિધ પર્યાયો એક સમયમાં થાય છે, પરંતુ એક ચેતનાશક્તિના અથવા એક આનંદશક્તિના વિવિધ ઉપયોગપર્યાયો અથવા વિવિધ વેદનાપર્યાયો એક સમયમાં થતા નથી; કેમ કે પ્રત્યેક શક્તિનો એક સમયમાં એક જ પર્યાય વ્યક્ત થાય છે. આ રીતે પુદ્ગલોમાં પણ રૂપ, ગંધ આદિ ભિન્ન ભિન્ન શક્તિઓના ભિન્નભિન્ન પર્યાયો એક સમયમાં થાય છે; પરંતુ એક રૂપશક્તિના નીલ, પીત આદિ વિવિધ પર્યાયો એક સમયમાં થતા નથી. જેમ આત્મા અને પુદ્ગલ્લ દ્રવ્ય નિત્ય છે, તેમ એમની ચેતના આદિ તથા રૂપ આદિ શક્તિઓ પણ નિત્ય છે. પરંતુ ચેતનાજન્ય ઉપયોગપર્યાય

અથવા રૂપશક્તિજન્ય નીલપીતપર્યાય નિત્ય નથી, કિંતુ સદૈવ ઉત્પાદ-વિનાશશાલી હોવાથી વ્યક્તિશઃ અનિત્ય છે, અને ઉપયોગપર્યાયપ્રવાહ તથા રૂપપર્યાયપ્રવાહ ત્રૈકાલિક હોવાથી નિત્ય છે.

અનંત ગુણોનો અખંડ સમુદાય તે જ દ્રવ્ય છે. તથાપિ આત્માના ચેતના, આનંદ, ચારિત્ર, વીર્ય આદિ પરિમિત ગુણો જ સાધારણ બુદ્ધિવાળા જ્ઞસ્થની કલ્પનામાં આવે છે. બધા ગુણો આવતા નથી. આ રીતે પુદ્ગલના પણ રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ આદિ કેટલાક જ ગુણ કલ્પનામાં આવે છે, બધા નહિ. એતું કારણ એ છે કે આત્મા અથવા પુદ્ગલ દ્રવ્યના બધા પ્રકારના પર્યાયપ્રવાહ વિશિષ્ટ જ્ઞાન સિવાય જાણી શકાતા નથી. જે જે પર્યાયપ્રવાહ સાધારણ બુદ્ધિથી જાણી શકાય છે, એમના કારણભૂત ગુણોનો વ્યવહાર કરાય છે. આથી તે ગુણો વિકલ્પ્ય છે. આત્માના ચેતના, આનંદ, ચારિત્ર, વીર્ય આદિ ગુણો વિકલ્પ્ય અર્થાત્ વિચાર અને વાણીમાં આવી શકે છે; અને પુદ્ગલના રૂપ આદિ ગુણો વિકલ્પ્ય છે; બાકીના બધા અવિકલ્પ્ય છે અને તે ફક્ત કેવળીગમ્ય છે.

ત્રૈકાલિક અનંત પર્યાયોના એક એક પ્રવાહની કારણભૂત એક એક શક્તિ (ગુણ) તથા એવી અનંત શક્તિઓનો સમુદાય દ્રવ્ય છે; આ કથન પણ ભેદસાપેક્ષ છે. અભેદ દૃષ્ટિથી પર્યાય પોતપોતાના કારણભૂત ગુણસ્વરૂપ, અને ગુણ દ્રવ્ય સ્વરૂપ હોવાથી, દ્રવ્ય ગુણપર્યાયાત્મક જ કહેવાય છે. દ્રવ્યમાં બધા ગુણો એકસરખા નથી હોતાં. કેટલાક સાધારણ અર્થાત્ બધા દ્રવ્યોમાં હોય એવા હોય છે; જેમ કે અસ્તિત્વ, પ્રદેશત્વ, જ્ઞેયત્વ આદિ; અને કેટલાક અસાધારણ

અર્થાત્ અમુક અમુક દ્રવ્યમાં હોય એવો હોય છે; જેમ કે ચેતના રૂપ આદિ. અસાધારણ ગુણ અને તજ્જન્ય પર્યાયને લીધે જ પ્રત્યેક દ્રવ્ય એકબીજાથી જુદું પડે છે.

ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાય દ્રવ્યના ગુણ તથા પર્યાયોનો વિચાર ઉપર પ્રમાણે કરી લેવો જોઈએ. અહીં એ વાત પણ સમજી લેવી જોઈએ કે, પુદ્ગલ દ્રવ્ય મૂર્ત હોવાથી એના ગુણ 'ગુરુલઘુ' તથા પર્યાય પણ 'ગુરુલઘુ' કહેવાય છે, પરંતુ બાકીનાં બધાં દ્રવ્યો અમૂર્ત હોવાથી એમના ગુણ અને પર્યાય 'અગુરુલઘુ' કહેવાય છે. [૩૭] હવે કાળ વિષે વિચાર રજૂ કરે છે :

કાલશ્ચેત્યેકે । ૩૮ ।

સોઽનન્તસમયઃ । ૩૯ ।

કોઈ આચાર્ય કહે છે કે કાળ પણ દ્રવ્ય છે અને તે અનંત સમય (પર્યાય) વાળો છે.

પહેલાં કાળના વર્તના આદિ અનેક પર્યાયો બતાવ્યા છે, પરંતુ ધર્માસ્તિકાય આદિની માફક એમાં દ્રવ્યત્વનું વિધાન

૧. દિગંબરીય પરંપરામાં 'કાલશ્ચ' એવો સૂત્રપાઠ છે. તે પ્રમાણે તે લોકો કાળને સ્વતંત્ર દ્રવ્ય માને છે. પ્રસ્તુત સૂત્રને એક-દેશીય મતવાળું ન માનતાં તેઓ સિદ્ધાંતરૂપે જ કાળને સ્વતંત્ર દ્રવ્ય માનનારા સૂત્રકારનું તાત્પર્ય બતાવે છે. જેઓ કાળને સ્વતંત્ર દ્રવ્ય નથી માનતા અને જેઓ માને છે, તે બધા પોતપોતાના મંતવ્યની પુષ્ટિ ક્યે પ્રકારે છે, કાળનું સ્વરૂપ કેવું બતાવે છે, એમાં બીજા કંટલા મતભેદો છે, ઇત્યાદિ બાબતોને સવિશેષ જાણવાને માટે જુઓ હિંદી 'કર્મશ્રય' ચોથામાંથી કાળવિષયક પરિશિષ્ટ, પૃ૦ ૧૫૭.

ક્યું નથી. આથી પ્રશ્ન થાય છે કે પહેલાં એવું વિધાન ન કરવાનો હેતુ કાળ દ્રવ્ય નથી એ છે ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આ સૂત્રોમાં આપ્યો છે.

સૂત્રકારનું કહેવું એમ છે કે, કોઈ આચાર્ય કાળને દ્રવ્યરૂપ માને છે. આ કથનથી સૂત્રકારનું તાત્પર્ય એમ સમજાય છે કે, વસ્તુતઃ કાળ સ્વતંત્ર દ્રવ્યરૂપે સર્વસંમત નથી.

કાળને અલગ દ્રવ્ય માનતા આચાર્યના મતનું નિરાકરણ સૂત્રકારે ક્યું નથી. ફક્ત એનું વર્ણન માત્ર ક્યું છે. આ વર્ણનમાં સૂત્રકાર કહે છે કે, કાળ અનંત પર્યાયવાળો છે. વર્તના^૧ આદિ પર્યાય તો પહેલાં કહી ચૂક્યા છીએ. સમયરૂપ પર્યાય પણ કાળના જ છે. વર્તમાન કાલરૂપ સમયપર્યાય તો ફક્ત એક હોય છે, પરંતુ અતીત, અનાગત સમયના પર્યાય અનંત હોય છે. આથી કાળને અનંત સમયવાળો કહ્યો છે. [૩૮ - ૩૯]

હવે ગુણનું સ્વરૂપ વર્ણવે છે :

દ્રવ્યાશ્રયા નિર્ગુણા ગુણાઃ । ૪૦ ।

જે દ્રવ્યમાં હંમેશાં રહે છે અને ગુણરહિત છે, તે ગુણ છે.

દ્રવ્યના લક્ષણમાં ગુણનું કથન^૨ ક્યું છે, એથી એનું સ્વરૂપ અહીંયાં બતાવ્યું છે.

જો કે પર્યાય પણ દ્રવ્યને જ આશ્રિત છે, અને નિર્ગુણ છે. તથાપિ તે ઉત્પાદવિનાશવાળા હોવાથી દ્રવ્યમાં સદા રહેતા

૧. જુઓ અ. પ સ્. ૨૨.

૨. જુઓ અ. પ સ્. ૩૭

નથી; પરંતુ ગુણુ તો નિત્ય હોવાથી સદાયે દ્રવ્યને આશ્રિત છે. ગુણુ અને પર્યાય વચ્ચે તફાવત આ જ છે.

દ્રવ્યમાં સદા વર્તમાન શક્તિઓ કે જે પર્યાયની જનક રૂપે માનવામાં આવે છે, તેમનું નામ જ ગુણ. આ ગુણોમાં વર્ણી ખીજા ગુણો માનવાથી અનવસ્થાનો દોષ આવે છે. માટે દ્રવ્યનિષ્ઠ શક્તિરૂપ ગુણને નિર્ગુણુ માન્યા છે. આત્માના ગુણુ ચેતના, સમ્યક્ત્વ, ચારિત્ર, આનંદ, વીર્ય આદિ છે. અને પુદ્ગલના ગુણુ રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ આદિ છે. [૪૦]

હવે પરિણામનું સ્વરૂપ વર્ણવે છે :

તદ્ભાવઃ પરિણામઃ । ૪૧ ।

‘તે થવુ’ અર્થાત્ સ્વરૂપમાં સ્થિત રહી ઉત્પન્ન તથા નષ્ટ થવું તેનું નામ પરિણામ.

૧પહેલે કેટલેક સ્થાને પરિણામનું કથન કર્યું છે. તેનું અહીંયાં સ્વરૂપ બતાવે છે.

બૌદ્ધ લોકો વસ્તુમાત્રને ક્ષણસ્થાયી - નિરન્વયવિનાશી માને છે; આથી એમના મત પ્રમાણે પરિણામનો અર્થ, ઉત્પન્ન થઈ સર્વથા નષ્ટ થઈ જવું અર્થાત્ નાશની પછી કાંઈ પણ તત્ત્વનું કાયમ ન રહેવું, એવો થાય છે.

નૈયાયિક આદિ બેદવાદી દર્શન કે જે ગુણુ અને દ્રવ્યનો એકાંત બેદ માને છે, એમના મત પ્રમાણે, સર્વાર્થ અવિકૃત દ્રવ્યોમાં ગુણોનું ઉત્પન્ન થવું તથા નષ્ટ થવું, એવો પરિણામનો અર્થ ફલિત થાય છે આ બંને પક્ષની સામે પરિણામના

૧. જુઓ અ. પ. સૂ. ૨૨, ૩૬.

સ્વરૂપના સંબંધમાં જૈન દર્શનનો મતવ્યભેદ આ સૂત્રમાં બતાવ્યો છે.

કોઈ દ્રવ્ય અથવા કોઈ ગુણ એવો નથી કે જે સર્વથા અવિકૃત રહી શકે. વિકૃત અર્થાત્ અન્ય અવસ્થાઓને પ્રાપ્ત કરવા છતાં પણ કોઈ દ્રવ્ય અથવા કોઈ ગુણ પોતાની મૂળ ભૂતિનો—સ્વભાવનો ત્યાગ કરતા નથી. સારાંશ એ છે કે, દ્રવ્ય હોય અથવા ગુણ, દરેક પોતપોતાની ભૂતિનો ત્યાગ કર્યા વિના જ પ્રતિસમય નિમિત્ત પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન અવસ્થાઓને પ્રાપ્ત કર્યા કરે છે. આ જ દ્રવ્યોનો તથા ગુણોનો પરિણામ કહેવાય છે.

આત્મા મનુષ્યરૂપે હોય અથવા પશુપક્ષીરૂપે હોય, પરંતુ તે ભિન્ન ભિન્ન અવસ્થાઓને પ્રાપ્ત થતો હોવા છતાં પણ તેનામાં આત્મત્વ કાયમ રહે છે. એ જ રીતે જ્ઞાનરૂપ સાકાર ઉપયોગ હોય અથવા દર્શનરૂપ નિરાકાર ઉપયોગ હોય; ઘટ-વિષયક જ્ઞાન હોય અથવા પટવિષયક જ્ઞાન હોય; પરંતુ એ બધા ઉપયોગપર્યાયોમાં ચેતના તો કાયમ રહે છે. દ્વચ્છુક અવસ્થા હોય અથવા ત્ર્યચ્છુક આદિ અવસ્થા હોય, પરંતુ એ અનેક અવસ્થાઓમાં પણ પુદ્ગલ પોતાનું પુદ્ગલત્વ છોડતું નથી. એ રીતે ધોળાશ છોડી કાળાશ ધારણ કરે, કાળાશ છોડી પીળાશ ધારણ કરે, તો પણ તે બધા વિવિધ પર્યાયોમાં રૂપત્વસ્વભાવ કાયમ રહે છે. એ રીતે દરેક દ્રવ્ય અને એના દરેક ગુણના વિષયમાં ઘટાવી લેવું જોઈએ. [૪૨]

હવે પરિણામના ભેદ તથા આશ્રયવિભામ કહે છે :

અનાદિરાદિમાંશ્ચ । ૪૨ ।

રૂપિષ્વાદિમાન । ૪૩ ।

યોગોપયોગૌ જીવેષુ । ૪૪ ।

તે અનાદિ અને આદિમાન બે પ્રકારના છે.

૩પી અર્થાત્ પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં આદિમાન છે.

જીવોમાં યોગ અને ઉપયોગ આદિમાન છે.

જેના કાળની પૂર્વકોટિ જાણી ન શકાય તે અનાદિ, અને જેના કાળની પૂર્વકોટિ જાણી શકાય તે આદિમાન કહેવાય છે. અનાદિ અને આદિમાન શબ્દનો ઉપરનો અર્થ જે સામાન્ય રીતે સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે, એને માની લઈને દ્વિવિધ પરિણામના આશ્રયનો વિચાર કરતી વેળાએ એ સિદ્ધાંત સ્થિર થાય છે કે, દ્રવ્ય ગમે તે ૩પી હોય અથવા અ૩પી હોય, દરેકમાં અનાદિ અને આદિમાન એવા બે પ્રકારના પરિણામ હોય છે. પ્રવાહની અપેક્ષાએ અનાદિ અને વ્યક્તિની અપેક્ષાએ આદિમાન પરિણામ બંધામાં સમાનરૂપે ઘટાવી શકાય છે. એમ હોવા છતાં પણ પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં તથા એના લાભ્ય સુદ્ધામાં ઉક્ત અર્થ સંપૂર્ણ તથા સ્પષ્ટ કેમ નથી કર્યો ? આ પ્રશ્ન લાભ્યની વૃત્તિમાં વૃત્તિકારે ઉઠાવ્યો છે અને અંતમાં કપૂલ કર્યું છે કે, વસ્તુતઃ બંધાં દ્રવ્યોમાં અનાદિ તથા આદિમાન બંને પરિણામો હોય છે.

સર્વાર્થસિદ્ધિ આદિ દિગંબરોના વ્યાખ્યાત્રંથોમાં બંને પ્રકારનાં પરિણામ હોવાનું સ્પષ્ટ કથન છે; અને તેનું આ રીતે સમર્થન પણ કર્યું છે કે, દ્રવ્યસામાન્યની અપેક્ષાએ અનાદિ અને પર્યાયવિશેષની અપેક્ષાએ આદિમાન પરિણામ સમજવાં જોઈ એ.

દ્વિગંબર વ્યાખ્યાકારોએ એતાળીસથી ચૂંવાળીસ સુધીનાં ત્રણ સૂત્રો સૂત્રપાઠમાં ન રાખી “તદ્ભાવઃ પરિણામઃ” એ સૂત્રની વ્યાખ્યામાં જ પરિણામના ભેદ અને એમના આશ્રયનું કથન જે સંપૂર્ણ રીતે તથા સ્પષ્ટ રીતે કર્યું છે, એથી જાણી શકાય છે કે એમને પણ પરિણામના આશ્રયવિભાગની ચર્ચા કરતાં પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં તથા એમના ભાષ્યમાં અર્થની ત્રુટિ કિંવા અસ્પષ્ટતા અવશ્ય માલૂમ પડી હશે. આથી તેઓએ અપૂર્ણા-ર્થક સૂત્રોને પૂર્ણ કરવા કરતાં પોતાના વક્તવ્યને સ્વતંત્રરૂપે જ કહેવું ઉચિત ધાર્યું. ગમે તે હોય, પરંતુ અહીંયાં એક પ્રશ્ન થાય છે કે આટલા સૂક્ષ્મદર્શી અને સંગ્રાહક સૂત્રકારના ધ્યાનમાં એ વાત ન આવી કે જે વૃત્તિકારના ધ્યાનમાં આવી? અથવા સર્વાર્થસિદ્ધિ આદિ વ્યાખ્યાઓમાં પરિણામનો જે આશ્રયવિભાગ સંપૂર્ણ રીતે દેખાય છે, તે શું સૂત્રકારને ન સૂઝ્યો? ભગવાન ઉમાસ્વાતિને માટે આવી આખતના વિષયમાં ત્રુટિની કલ્પના કરવી યોગ્ય નથી. એના કરતાં તો એમના કથનના તાત્પર્યનું પોતાનું અજ્ઞાન કબૂલ કરવું વધારે યોગ્ય છે. એમ પણ હોઈ શકે છે કે, અનાદિ અને આદિમાન શબ્દના જે અર્થ આજે સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે અને જે અર્થ વ્યાખ્યાકારોએ લીધા છે, તે સૂત્રકારને ઇષ્ટ ન હોય. શબ્દના અનેક અર્થમાંથી કોઈ એક અર્થ ક્યારેક એટલો પ્રસિદ્ધ થઈ જાય છે અને બીજો અર્થ એટલો અપ્રસિદ્ધ થઈ જાય છે કે, કાળાંતરે તે અપ્રસિદ્ધ અર્થને સાંભળતાં પહેલવહેલાં એ ધ્યાનમાં પણ નથી આવતું કે તે શબ્દનો એવો પણ અર્થ થઈ શકે. એમ દેખાય છે કે અનાદિ અને આદિમાન શબ્દના કાંઈક બીજા જ અર્થો સૂત્રકારના સમયમાં પ્રસિદ્ધ હશે; અને

એ અર્થ એમને વિવક્ષિત હશે. જે આ કલ્પના ઠીક હોય તો કહેવું નેઈ એ કે, સૂત્રકારને અનાદિ શબ્દનો 'આગમપ્રમાણ-ગ્રાહ' અને આદિમાન શબ્દનો 'પ્રત્યક્ષગ્રાહ' એવો અર્થ ઇષ્ટ હશે. જે આ કલ્પના વાસ્તવિક હોય, તો પરિણામના આશ્રય-વિલાગના સંબંધમાં જે કાંઈ ત્રુટિ માલમ પડે છે, તે રહેશે નહિ. તે અર્થ પ્રમાણે સીધો અને સરળ વિલાગ એવો થઈ જાય છે કે, ધર્માસ્તિકાય, ધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય અને જીવાસ્તિકાય એ અરૂપી દ્રવ્યોનો પોતાનો પરિણામ અનાદિ એટલે કે આગમપ્રમાણગ્રાહ છે, અને પુદ્ગલનો પરિણામ આદિમાન અર્થાત્ પ્રત્યક્ષગ્રાહ છે; તથા અરૂપી હોવા છતાં પણ જીવના યોગ-ઉપયોગ પરિણામ આદિમાન અર્થાત્ પ્રત્યક્ષગ્રાહ છે, અર્થાત્ એના શેષ પરિણામ આગમગ્રાહ છે.

અધ્યાય-૬

જીવ અને અજીવનું નિરૂપણ થઈ ગયું, હવે ક્રમશઃ
આસ્રવનું નિરૂપણ આવે છે.

પ્રથમ યોગના વર્ણન દ્વારા આસ્રવનું સ્વરૂપ કહે છે :

કાયવાહ્મનઃકર્મ યોગઃ । ૧ ।

સ આસ્રવઃ । ૨ ।

કાય, વચન, મનની ક્રિયા યોગ છે.

તે જ આસ્રવ અર્થાત્ કર્મનો સંબંધ કરાવનાર
હોવાથી આસ્રવ કહેવાય છે.

વીર્યાંતરાયના ક્ષયોપશમ અથવા ક્ષયથી તથા પુદ્ગલોના
આલંબનથી થતો આત્મપ્રદેશોનો પરિસ્પંદ - કંપનવ્યાપાર યોગ
કહેવાય છે. તેના આલંબનભેદથી ત્રણ ભેદો છે : કાયયોગ,
વચનયોગ અને મનોયોગ. ઔદારિકાદિ શરીરવર્ગણાના પુદ્ગલોના
આલંબનથી જે યોગ પ્રવર્તમાન થાય છે, તે 'કાયયોગ.'
મતિજ્ઞાનાવરણ, અક્ષરશ્રુતાવરણ આદિ કર્મના ક્ષયોપશમથી
આંતરિક વાગૂલબ્ધિ ઉત્પન્ન થતાં વચનવર્ગણાના આલંબનથી

ભાષાપરિણામ તરફ અભિમુખ આત્માનો જે પ્રદેશપરિસ્પંદ થાય છે, તે 'વાગ્યોગ' છે. નોઈદ્રિય મતિજ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમરૂપ આંતરિક મનોલગ્નિધિ થતાં મનોવર્ગણાના આલંબનથી મન:પરિણામ તરફ આત્માનું જે પ્રદેશકંપન થાય છે, તે 'મનોયોગ' છે.

ઉક્ત ત્રણ પ્રકારના યોગ જ આજ્ઞવ કહેવાય છે. યોગતે આસ્રવ કહેવાનું કારણ એ છે કે, યોગ દ્વારા જ આત્મામાં કર્મવર્ગણાનું 'આસ્રવણ' - કર્મરૂપે સંબંધ - થાય છે. જેમ જળાશયમાં પાણી વહેવડાવનાર નાળાં આદિનાં મુખ અથવા દ્વાર આસ્રવ - વહનનું નિમિત્ત હોવાથી આસ્રવ કહેવાય છે, તે જ રીતે કર્મસ્રવનું નિમિત્ત થવાથી યોગને આસ્રવ કહે છે. [૧-૨]

હવે યોગના ભેદ અને એમના કાર્યભેદ કહે છે :

શુભ: પુણ્યસ્ય । ૩ ।

અશુભ: પાપસ્ય । ૪ ।

૧. ત્રીજા અને ચોથા સૂત્રના સ્થાનમાં "શુભ: પુણ્યસ્યાઽશુભ: પાપસ્ય" એવું એક જ સૂત્ર ત્રીજા સૂત્ર તરીકે દ્વિગંબરીય ગ્રંથોમાં છપાયેલું છે; પરંતુ રાજવાતિકમાં "તત: સૂત્રદ્વયમર્નથકમ્" એવો ઉલ્લેખ પ્રસ્તુતસૂત્રોની ચર્ચામાં મળે છે. (જુઓ પૃ. ૨૪૮; વાર્તિક ૭ ની ટીકા). આ ઉલ્લેખથી સમજાય છે કે વ્યાખ્યાકાશિએ બંને સૂત્રોને સાથે લખી એના ઉપર એકી સાથે જ વ્યાખ્યા કરી હશે, અને લખનારાઓ તથા છાપનારાઓએ સૂત્રપાઠને તથા તેની ટીકાને પણ એક સાથે જ જોઈને, બંને સૂત્રોને અલગ અલગ ન માનતા એક જ સૂત્ર સમજ્યા હશે અને એના ઉપર એક જ સંખ્યા લખી હશે.

શુભ યોગ પુણ્યનો આસ્ત્રવ અર્થાત અંધહેતુ છે. અને અશુભ યોગ પાપનો આસ્ત્રવ છે.

કાયયોગ આદિ ઉક્ત ત્રણે યોગ શુભ પણ હોય છે અને અશુભ પણ હોય છે. યોગના શુભત્વ અને અશુભત્વનો આધાર ભાવનાની શુભાશુભતા છે. શુભ ઉદ્દેશથી પ્રવૃત્ત યોગ શુભ અને અશુભ ઉદ્દેશથી પ્રવૃત્ત યોગ અશુભ છે. કાર્ય-કર્મઅંધની શુભાશુભતા ઉપર યોગની શુભાશુભતા અવલંબિત નથી; કેમકે એમ માનવાથી બધા યોગ અશુભ જ કહેવાશે, કોઈ શુભ કહેવાશે જ નહિ; કેમકે શુભ યોગ પણ આઠમા આદિ ગુણસ્થાનોમાં અશુભ જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મોના અંધનું કારણ થાય છે.

હિંસા, ચોરી, અપ્રહ્મ આદિ કાયિક વ્યાપાર અશુભ કાયયોગ, અને દયા, દાન, બ્રહ્મચર્યપાલન આદિ શુભ કાયયોગ છે. સત્ય કિન્તુ સાવચ ભાષણ, મિથ્યાભાષણ, કઠોર ભાષણ આદિ અશુભ વાગ્યોગ છે અને નિરવચ સત્ય ભાષણ, મૃદુ તથા સભ્ય આદિ ભાષણ શુભ વાગ્યોગ છે. ખીન્નના અહિતનું તથા વધનું ચિંતન આદિ કર્મ એ અશુભ મનોયોગ છે અને ખીન્નની ભલાઈનું ચિંતન તથા એનો ઉત્કર્ષ જોઈને પ્રસન્ન થવું આદિ શુભ મનોયોગ છે.

શુભયોગનું કાર્ય પુણ્યપ્રકૃતિનો અંધ અને અશુભ યોગનું કાર્ય પાપપ્રકૃતિનો અંધ છે, એવું પ્રસ્તુત સૂત્રોનું વિધાન, અપેક્ષાએ સમજવું જોઈએ. કેમકે સંકલેશ-કપાયની મંદતાના

૧. આને માટે જુઓ હિંદી 'કર્મઅંધ' શોષો; "ગુણસ્થાનોમાં અંધવિચાર"; તથા હિંદી 'કર્મઅંધ' ખીન્ને.

સમયે થતો યોગ શુભ અને સંકલેશની તીવ્રતાના સમયે થતો યોગ અશુભ કહેવાય છે. જેમ અશુભયોગના સમયે પ્રથમ આદિ ગુણસ્થાનોમાં જ્ઞાનાવરણીય આદિ બધી પુણ્ય-પાપ પ્રકૃતિઓનો યથાસંભવ બંધ હોય છે, તેમ જ છઠ્ઠા આદિ ગુણસ્થાનોમાં શુભના સમયે પણ બધી પુણ્ય-પાપ પ્રકૃતિઓનો યથાસંભવ બંધ હોય છે જ. તો પછી શુભયોગનું પુણ્યબંધના કારણરૂપે અને અશુભયોગનું પાપબંધના કારણરૂપે અલગ અલગ વિધાન કેવી રીતે સંગત થઈ શકશે ? તેથી પ્રસ્તુત વિધાનને મુખ્યતયા અનુભાગબંધની અપેક્ષાએ સમજવું જોઈ એ. શુભયોગની તીવ્રતાના સમયે પુણ્ય પ્રકૃતિઓના અનુભાગ-રસ-ની માત્રા અધિક, અને પાપ પ્રકૃતિઓના અનુભાગની માત્રા હીન નિષ્પન્ન થાય છે; એનાથી ઊલટું અશુભયોગની તીવ્રતાના સમયે પાપ પ્રકૃતિઓનો અનુભાગબંધ અધિક, અને પુણ્યપ્રકૃતિઓનો અનુભાગ બંધ અલ્પ હોય છે. એમાં શુભયોગજન્ય પુણ્યાનુભાગની અધિક માત્રાનું અને અશુભયોગજન્ય પાપાનુભાગની અધિક માત્રાનું પ્રાધાન્ય માનીને સૂત્રોમાં અનુક્રમે શુભયોગને પુણ્યનું અને અશુભયોગને પાપનું બંધકારણ કહ્યો છે; શુભયોગજન્ય પાપાનુભાગની હીન માત્રા અને અશુભયોગજન્ય પુણ્યાનુભાગની હીન માત્રા વિવક્ષિત નથી, કેમકે લોકની માર્ક શાસ્ત્રમાં પણ ૧ પ્રધાનતાથી વ્યવહાર કરવાનો નિયમ પ્રસિદ્ધ છે. [૩-૪]

૧. પ્રાધાન્યેન વ્યવદેશા ભવન્તિ એ ન્યાય. જેમ, ન્યાં બ્રાહ્મણોની પ્રધાનતા હોય અથવા સંખ્યા અધિક હોય, એવું ગામ ખીલ વહુનાં શોકો હોય તો પણ, બ્રાહ્મણોનું ગામ કહેવાય છે.

હવે સ્વામીભેદથી યોગના ફલભેદ કહે છે :

સકષાયાકષાયયોઃ સામ્પરાયિકેર્યાપથયોઃ ।૫।

કષાયસહિત અને કષાયરહિત આત્માનો યોગ અનુક્રમે સાંપરાયિક કર્મ અને ઈર્યાપથ કર્મનો બંધહેતુ —આસ્રવ—થાય છે.

જેનામાં ક્રોધ, લોભ આદિ કષાયોનો ઉદય હોય તે કષાયસહિત, અને જેનામાં ન હોય તે કષાયરહિત છે. પહેલાથી દશમા ગુણસ્થાન સુધીના બધા જીવો ન્યૂનાધિક પ્રમાણમાં સકષાય છે, અને અગિયારમા આદિ આગળના ગુણસ્થાનવાળા અકષાય છે.

આત્માનો સાંપરાય — પરાલવ — કરતું કર્મ સાંપરાયિક કહેવાય છે. જેમ ભીના ચામડા ઉપર હવાથી પડેલી રજ એની સાથે ચોંટી જાય છે, તેમ યોગ દ્વારા આકૃષ્ટ જે કર્મ કષાયોદયના કારણથી આત્માની સાથે સંબંધ થઈને સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે, તે કર્મ સાંપરાયિક છે. સૂકી ભીંતની ઉપર લાગેલા લાકડાના ગોળાની માફક યોગથી આકૃષ્ટ જે કર્મ કષાયોદય ન હોવાના કારણે આત્માની સાથે લાગીને તરત જ છૂટી જાય છે, તે ઈર્યાપથ કર્મ કહેવાય છે. ઈર્યાપથ કર્મની સ્થિતિ ફક્ત એ સમયની માનવામાં આવે છે.

કષાયોદયવાળો આત્મા કાયયોગ આદિ ત્રણ પ્રકારે શુભ-અશુભ યોગથી જે કર્મ બાંધે છે, તે સાંપરાયિક કહેવાય છે, અર્થાત્ તે કષાયની તીવ્રતા-મંદતા પ્રમાણે અધિક અથવા ઓછી સ્થિતિવાળું થાય છે, અને યથાસંભવ શુભાશુભ વિપાકતું કારણ પણ થાય છે. પરંતુ કષાયમુક્ત આત્મા ત્રણે

પ્રકારના યોગથી જે કર્મ બાંધે છે, તે કષાયના અભાવના કારણે નથી તો વિપાકનું જનક થતું, કે નથી એ સમયથી અધિક સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરતું. આવા એ સમયની સ્થિતિવાળા કર્મને ધર્મિપથિક નામ આપવાનું કારણ એ છે કે, તે કર્મ કષાય ન હોવાથી ફક્ત ધર્મિ-ગમનાગમનાદિ પ્રવૃત્તિ દ્વારા બંધાય છે. સારાંશ એ છે કે, ત્રણે પ્રકારના યોગ સમાન હોય છતાં પણ જે કષાય ન હોય, તે ઉપાર્જિત કર્મમાં સ્થિતિ અથવા રસનો બંધ થતો નથી. સ્થિતિ અને રસ બંનેનું બંધકારણ કષાય જ છે. આથી કષાય જ સંસારની ખરી જડ છે. [૫]

હવે સાંપરાયિક કર્માસ્રવના ભેદ કહે છે:

**અવ્રતકષાયેન્દ્રિયક્રિયાઃ પञ्चचतुःपञ्चपञ्चविंशति-
संख्याः पूर्वस्य भेदाः । ६ ।**

પૂર્વના અર્થાત્ એમાંથી સાંપરાયિક કર્માસ્રવના અવ્રત, કષાય, ઇન્દ્રિય અને ક્રિયા રૂપ ભેદ છે; તે અનુક્રમે સંખ્યામાં પાંચ, ચાર, પાંચ અને પચીસ છે.

જે હેતુઓથી સાંપરાયિક કર્મનો બંધ થાય છે, તે સાંપરાયિક કર્મનો આસ્રવ સકષાય જીવોમાં જ હોઈ શકે છે. પ્રસ્તુત સૂત્રમાં જે આસ્રવભેદોનું કથન છે. તે સાંપરાયિક કર્માસ્રવ છે; કેમકે તે કષાયમૂલક છે.

હિંસા, અસત્ય, ચોરી, અબ્રહ્મ અને પરિગ્રહ એ પાંચ અવ્રત છે; તેમનું વર્ણન અધ્યાય ૭ ના સૂ. ૮-૧૨ સુધીમાં છે. ક્રોધ, માન, માયા, લોભ એ ચાર કષાય છે; તેમનું વિશેષ સ્વરૂપ અ. ૮ સૂ. ૧૦ માં છે. સ્પર્શન આદિ પાંચ

ઇન્દ્રિયોનું વર્ણન અં ૨ સૂ ૨૦ માં આવી ગયું છે. અહીંયાં ઇન્દ્રિયોનો અર્થ એમની રાગદ્વેષયુક્ત પ્રવૃત્તિ છે; કેમકે સ્વરૂપમાત્રથી કોઈ ઇન્દ્રિય કર્મબંધનું કારણ થઈ શકતી નથી, અને ઇન્દ્રિયોના રાગદ્વેષરહિત પ્રવૃત્તિ પણ કર્મબંધનું કારણ થઈ શકતી નથી.

પચીસ ક્રિયાઓનાં નામ અને એમનાં લક્ષણ આ પ્રમાણે છે : ૧. 'સમ્યક્ત્વક્રિયા' : અર્થાત્ દેવ, ગુરુ અને શાસ્ત્રની પૂજાપ્રતિપત્તિ રૂપ હોઈ સમ્યક્ત્વની પોષક ક્રિયા. ૨. 'મિથ્યાત્વક્રિયા' : અર્થાત્ મિથ્યાત્વમોહનીય કર્મના બળથી થતી સરાગદેવની સ્તુતિ-ઉપાસના આદિરૂપ ક્રિયા. ૩. શરીર આદિ દ્વારા જવા આવવા આદિ સક્રિય પ્રવૃત્તિ કરવી તે 'પ્રયોગક્રિયા' છે. ૪. ત્યાગી થઈને ભોગવૃત્તિ તરફ ઝૂકવું એ 'સમાદાનક્રિયા' છે. ૫. ઈર્યાપથકર્મના બંધનનું કારણ થયેલી ક્રિયા 'ઈર્યાપથક્રિયા' કહેવાય છે.

૧. દુષ્ટભાવ યુક્ત થઈને પ્રયત્ન કરવો અર્થાત્ કોઈ કામવાસનાને માટે તત્પર થવું એ 'કાયિકી ક્રિયા' છે. ૨. હિંસાકારી સાધનોને ગ્રહણ કરવાં એ 'આધિકરણિકી ક્રિયા' છે. ૩. ક્રોધના આવેશથી થતી ક્રિયા 'પ્રાદોષિકી' છે. પ્રાણીઓને સતાવવાની ક્રિયા 'પારિતાપનિકી' કહેવાય છે. ૫. પ્રાણીઓને પ્રાણથી વિખૂટા કરવાની ક્રિયા 'પ્રાણાતિ-પાતિકી' છે.

૧. રાગવશ થઈ રૂપ જોવાની વૃત્તિ 'દર્શનક્રિયા' છે.
૨. પ્રમાદવશ થઈ સ્પર્શ કરવા લાયક વસ્તુઓના સ્પર્શનો

૧. પાંચ ઇન્દ્રિયો, મન-વચન-કાયબલ, હૃદયોદ્ધારાનિઃશ્વાસ, અને વાયુ, એ દશ પ્રાણ છે.

અનુભવ કરવો એ 'સ્પર્શનક્રિયા' છે. ૩. નવાં શસ્ત્રો બનાવવાં તે 'પ્રાત્યયિકા ક્રિયા' છે. ૪. સ્ત્રી, પુરુષ અને પશુઓને જવા-આવવાની જગ્યા ઉપર મળમૂત્રાદિનો ત્યાગ કરવો એ 'સમંતાનુપાતનક્રિયા' છે. ૫. જોયા વિનાની અથવા સાફ ક્યાં વિનાની જગ્યા ઉપર શરીર રાખવું એ 'અનાભોગ ક્રિયા' છે.

૧. જે ક્રિયા ખીન્નને કરવાની હોય તે પોતે કરી લેવી એ 'સ્વહસ્તક્રિયા' છે. ૨. પાપકારી પ્રવૃત્તિને માટે અનુમતિ આપવી તે 'નિસર્ગ ક્રિયા' છે. ૩. ખીન્નએ જે પાપ-કાર્ય કર્યું હોય એને પ્રકાશિત કરવું એ 'વિદારણ ક્રિયા' છે. ૪. પાલન કરવાની શક્તિ ન હોવાથી શાસ્ત્રોક્ત આજ્ઞાની વિપરીત પ્રશ્નણા કરવી તે 'આજ્ઞાવ્યાપાદિકી' અથવા 'આનયની ક્રિયા' છે. ૫. ધૂર્તતા અને આળસથી શાસ્ત્રોક્ત વિધિ કરવાનો અનાદર 'અનવકાંક્ષ ક્રિયા' છે.

૧. ભાંગવા, ફોડવા અને ધાત કરવામાં સ્વયં રત રહેવું અને ખીન્નની એવી પ્રવૃત્તિ જોઈને ખુશી થવું, તે 'આરંભ-ક્રિયા' છે. ૨ જે ક્રિયા પરિગ્રહનો નાશ ન થવાને માટે કરવામાં આવે, તે 'પારિગ્રહિકી.' ૩. જ્ઞાન, દર્શન આદિના વિષયમાં ખીન્નને ઠગવા, તે 'માયા ક્રિયા.' ૪. મિથ્યાદષ્ટિને અનુકૂળ પ્રવૃત્તિ કરવા-કરાવવામાં પડેલા માણસને 'તું ઠીક કરે છે' ઇત્યાદિ કહી, પ્રશંસા આદિ દ્વારા મિથ્યાત્વમાં વધારે દઢ કરવો, તે 'મિથ્યાદર્શન ક્રિયા.' ૫. સંયમઘાતી કર્મના પ્રભાવના કારણે પાપવ્યાપારથી નિવૃત્ત ન થવું, એ 'અપ્રત્યાખ્યાન ક્રિયા' છે.

પાંચ પાંચ ક્રિયાનું એક એવાં ઉપરનાં પાંચ પંચકોમાંથી ફક્ત ઈર્યાપથિકા ક્રિયા સાંપરાયિક કર્મનો આસ્રવ નથી. અહીં

અધી ક્રિયાઓને કષાયપ્રેરિત હોવાના કારણે સાંપરાયિક કર્માસ્રવ કહ્યો છે, તે બાહુલ્યની દૃષ્ટિએ સમજવું. જો કે અપ્રત, ઈંદ્રિયની પ્રવૃત્તિ અને ઉક્ત ક્રિયાઓનું અંધમાં કારણ થવાપણું રાગદ્વેષ ઉપર જ અવલંબિત છે. અને એથી વસ્તુતઃ રાગદ્વેષ (કષાય) જ સાંપરાયિક કર્મનું અંધકારણ છે; તથાપિ કષાયથી અલગ અપ્રત આદિનું અંધકારણરૂપે સૂત્રમાં જે કથન કર્યું છે, તે કષાયજન્ય કઈ કઈ પ્રવૃત્તિ વ્યવહારમાં મુખ્યપણે દેખાય છે, અને સંવરના અભિલાષીએ કઈ કઈ પ્રવૃત્તિને રોકવી જોઈ એ અને કોના ઉપર ધ્યાન આપવું જોઈ એ એ સમજવવાને માટે છે. [૬]

હવે અંધકારણ સમાન હોવા છતાં પણ પરિણામભેદથી કર્મઅંધમાં આવતી વિશેષતા જણાવે છે :

**તીવ્રમન્દજ્ઞાતાજ્ઞાતભાવવીર્યાધિકરણવિશેષેભ્ય-
સ્તદ્વિશેષઃ । ૭ ।**

તીવ્રભાવ, મંદભાવ, જ્ઞાતભાવ, અજ્ઞાતભાવ, વીર્ય અને અધિકરણના ભેદથી એની એટલે કે કર્મઅંધની વિશેષતા થાય છે.

પ્રાણાતિપાત, ઈંદ્રિયવ્યાપાર અને સમ્પૂર્ણક્રિયા આદિ ઉપરના આસ્રવ (અંધકારણ) સમાન હોવા છતાં પણ તજજન્ય કર્મઅંધમાં કયા કયા કારણથી વિશેષતા આવે છે, તે આ સૂત્રમાં બતાવ્યું છે.

બાહ્ય અંધકારણ સમાન હોવા છતાં પણ પરિણામની તીવ્રતા અને મંદતાના કારણે કર્મઅંધ ભિન્નભિન્ન થાય છે. જેમકે એક જ દશ્યને જોતી બે વ્યક્તિઓમાં મંદ આસ-ક્રિતપૂર્વક જોનાર કરતાં તીવ્ર આસક્રિતપૂર્વક જોનાર વ્યક્તિ

કર્મને તીવ્ર જ બાંધે છે. ધરાદાપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરવી એ 'જ્ઞાતભાવ' છે; અને ધરાદા સિવાય કૃત્ય થઈ જાય એ 'અજ્ઞાતભાવ' છે. જ્ઞાત અને અજ્ઞાત ભાવમાં બાહ્ય વ્યાપાર સમાન હોવા છતાં પણ કર્મબંધમાં ફરક પડે છે. જેમકે, કોઈ એક વ્યક્તિ હરણને હરણ સમજી બાણથી વીંધી નાંખે, અને બીજો કોઈ નિર્જીવ નિશાન ઉપર બાણ તાકતાં ભૂલથી હરણને વીંધી નાંખે; આ બેમાં ભૂલથી મારનાર કરતાં સમજપૂર્વક મારનારનો કર્મબંધ ઊંટક થાય છે.

વીર્ય (શક્તિવિશેષ) પણ કર્મબંધની વિચિત્રતાનું કારણ થાય છે. જેમ દાન, સેવા આદિ કોઈ શુભ કામ હોય અથવા હિંસા, ચોરી આદિ અશુભ કામ હોય તે બધાં શુભાશુભ કામોને બળવાન મનુષ્ય સહેલાઈથી અને ઉત્સાહથી કરી શકે છે; પણ નબળો માણસ તે જ કામોને મુશ્કેલી તેમ જ ઓછા ઉત્સાહથી કરે છે, માટે જ બળવાન કરતાં નિર્બળનો શુભાશુભ કર્મબંધ મંદ જ હોય છે. જીવ અજીવ રૂપ અધિકરણના અનેક ભેદ કહેવામાં આવશે; એમની વિશેષતાથી પણ કર્મબંધમાં વિશેષતા આવે છે. જેમકે હત્યા, ચોરી આદિ અશુભ અને પારકાનું રક્ષણ આદિ શુભ કામ કરતાં બે માણસોમાંથી એકની પાસે અધિકરણ એટલે કે શસ્ત્ર ઉગ્ર હોય અને બીજાની પાસે સાધારણ હોય, તો સાધારણ શસ્ત્રવાળાના કરતાં ઉગ્ર શસ્ત્રધારીનો કર્મબંધ તીવ્ર થવાનો સંભવ છે, કેમકે ઉગ્ર શસ્ત્ર પાસે હોવાથી એનામાં એક પ્રકારનો અધિક આવેશ રહે છે.

જો કે બાહ્ય આસ્રવની સમાનતા હોવા છતાં કર્મબંધમાં જે અસમાનતા આવી જાય છે, એના કારણરૂપે વીર્ય,

અધિકરણુ આદિની વિશેષતાનું કથન સૂત્રમાં કયું છે; તથાપિ કર્મબંધની વિશેષતાનું ખાસ નિમિત્ત કાષાયિક પરિણામનો તીવ્ર-મંદ-ભાવ જ છે. સજ્ઞાન પ્રવૃત્તિ, અજ્ઞાન પ્રવૃત્તિ, અને શક્તિની વિશેષતાને કર્મબંધની વિશેષતાનું કારણ કહ્યું છે, તે પણ કાષાયિક પરિણામની વિશેષતા દ્વારા જ. આ રીતે કર્મબંધની વિશેષતામાં શસ્ત્રની વિશેષતાના નિમિત્તભાવનું કથન પણ કાષાયિક પરિણામની તીવ્રમંદતા દ્વારા જ સમજવું જોઈએ. [૭]

હવે અધિકરણના બે ભેદ કહે છે :

અધિકરણં જીવાજીવાઃ । ૮ ।

આયં સંરમ્મસમારમ્મયોગકૃતકારિતાનુમતકષાય-
વિશેષૈલ્લિલ્લિલ્લિચ્ચતુશ્ચૈકશઃ । ૯ ।

નિર્વર્તનાનિક્ષેપસંયોગનિસર્ગા દ્વિચતુર્દ્વિત્રિભેદાઃ
પરમ્ । ૧૦ ।

અધિકરણુ, જીવ અને અજીવ રૂપ છે.

આઘ - પહેલું જીવરૂપ અધિકરણુ ક્રમશઃ સંરંભ, સમારંભ અને આરંભ ભેદથી ત્રણ પ્રકારનું; યોગભેદથી ત્રણ પ્રકારનું; કૃત, કારિત અને અનુમત-ભેદથી ત્રણ પ્રકારનું, તથા કષાયભેદથી ચાર પ્રકારનું છે.

પર અર્થાત અજીવાધિકરણુ અનુ મે બે ભેદ, ચાર ભેદ, બે ભેદ અને ત્રણ ભેદવાળા નિર્વર્તના, નિક્ષેપ, સંયોગ અને નિસર્ગ રૂપ છે.

શુભ, અશુભ બધાં જ કાર્ય જીવ અને અજીવની દ્વારા જ સિદ્ધ થાય છે, એકલો જીવ અથવા એકલું અજીવ કાંઈ કરી શકતાં નથી. આથી જીવ અને અજીવ બંને 'અધિકરણ' અર્થાત્ કર્મબંધનું સાધન, ઉપકરણ અથવા શસ્ત્ર કહેવાય છે. ઉપરનાં બંને અધિકરણ દ્રવ્ય અને ભાવરૂપે એ એ પ્રકારનાં છે. જીવ વ્યક્તિ અથવા અજીવ વસ્તુ 'દ્રવ્યાધિકરણ' છે; અને જીવગત કષાય આદિ પરિણામ તથા છરી આદિ નિર્જીવ વસ્તુની તીક્ષ્ણતારૂપ શક્તિ આદિ 'ભાવાધિકરણ' છે. [૮]

સંસારી જીવ શુભ અથવા અશુભ પ્રવૃત્તિ કરતી વેળા એકસો ને આઠ અવસ્થાઓમાંથી કોઈ ને કોઈ અવસ્થામાં અવરય હોય છે, આથી તે અવસ્થાઓ ભાવાધિકરણ છે. જેમકે કોષકૃત કાયસંરંભ, માનકૃત કાયસંરંભ, માયાકૃત કાયસંરંભ, અને લોભકૃત કાયસંરંભ એ ચાર, અને એ રીતે કૃતપદના સ્થાનમાં 'કારિત' તથા 'અનુમત' પદ લગાવવાથી કોષકારિત કાયસંરંભ આદિ ચાર તથા કોષઅનુમત કાયસંરંભ આદિ ચાર એમ બાર ભેદ થાય છે. એ રીતે કાયના સ્થાનમાં વચન અને મન પદ લગાવવાથી બાર, બાર ભેદ થાય છે; જેમકે, કોષકૃત વચનસંરંભ આદિ તથા કોષકૃત મનસંરંભ આદિ. આ છત્રીશ ભેદોમાંથી સંરંભ પદના સ્થાનમાં સમારંભ અને આરંભ પદ મૂકવાથી બીજા પણુ છત્રીશ-છત્રીશ ભેદો થાય છે. એ બધાનો સરવાળો કરીએ તો કુલ ૧૦૮ ભેદ થાય.

પ્રમાદી જીવનો હિંસા આદિ કાર્યને માટે પ્રયત્નનો આવેશ 'સંરંભ' કહેવાય છે; એ કાર્યને માટે સાધનોને ભેગાં કરવાં એ 'સમારંભ,' અને છેવટે કાર્યને કરવું એ ત-૧૭

‘આરંભ’ કહેવાય છે. અર્થાત્ કાર્યની સંકલ્પાત્મક સૂક્ષ્મ અવસ્થાથી લઈને એને પ્રગટ રૂપે પૂરું કરી દેવા સુધીમાં જે ત્રણ અવસ્થાઓ થાય છે, તે અનુક્રમે સંરંભ, સમારંભ, અને આરંભ કહેવાય છે. યોગના ત્રણ પ્રકાર પહેલાં કહેલા છે. ‘કૃત’નો અર્થ પોતે કરવું તે, ‘કારિત’નો અર્થ ખીબા પાસે કરાવવું તે, અને ‘અનુમત’નો અર્થ કોઈના કાર્યમાં સંમત થવું તે, છે. ક્રોધ, માન આદિ ચારે કષાય પ્રસિદ્ધ છે.

જ્યારે કોઈ સંસારી જીવ દાન આદિ શુભ અથવા હિંસા આદિ અશુભ કાર્યની સાથે સંબંધ રાખે છે, ત્યારે તે ક્રોધ અથવા માન આદિ કોઈ કષાયથી પ્રેરિત થાય છે. કષાયપ્રેરિત થઈને પણ તે ક્યારેક તે કામને પોતે કરે છે, અથવા ખીબા પાસે કરાવે છે. અથવા ખીબાએ કરેલા કામમાં સંમત થાય છે. આ રીતે તે ક્યારેક તે કામને માટે કાયિક, વાચિક અથવા માનસિક સંરંભ, સમારંભ અથવા આરંભથી યુક્ત અવશ્ય થાય છે. [૯]

પરમાણુ આદિ મૂર્ત વસ્તુ, દ્રવ્ય અજીવાધિકરણ છે. જીવની શુભાશુભ પ્રવૃત્તિમાં ઉપયોગી થતું મૂર્ત દ્રવ્ય જે જે અવસ્થામાં વર્તમાન હોય છે, તે બધું લાવ અજીવાધિકરણ કહેવાય છે. અહીંયાં આ લાવ અધિકરણના મુખ્ય ચાર ભેદ બતાવ્યા છે. જેમકે નિર્વર્તના (રચના), નિક્ષેપ (મૂકવું), સંયોગ (એકઠું કરવું), અને નિસર્ગ (પ્રવર્તાવવું.) નિર્વર્તનાના ‘મૂલગુણનિર્વર્તના’ અને ‘ઉત્તરગુણનિર્વર્તના’ એવા બે ભેદ છે. પુદ્ગલ દ્રવ્યની જે ઔદારિક આદિ શરીરરૂપ રચના અંતરંગ સાધનરૂપે જીવની શુભાશુભ પ્રવૃત્તિમાં ઉપયોગી થાય છે, તે ‘મૂલગુણનિર્વર્તના’; અને પુદ્ગલદ્રવ્યની લાકડી.

પથર આદિરૂપે જે રચના બહિરંગ સાધનરૂપે જીવની શુભાશુભ પ્રવૃત્તિમાં ઉપયોગી થાય છે, તે 'ઉત્તરગુણનિવર્તના' છે. નિક્ષેપના 'અપ્રત્યવેક્ષિતનિક્ષેપ,' 'દુષ્પ્રમાર્જિતનિક્ષેપ,' 'સહસાનિક્ષેપ' અને 'અનાભોગનિક્ષેપ' એવા ચાર ભેદ છે. પ્રત્યવેક્ષણ કર્યા વિના જ અર્થાત્ બરાબર જોયા વિના જ કોઈ વસ્તુને કયાંય પણ મૂકી દેવી, એ 'અપ્રત્યવેક્ષિત નિક્ષેપ' છે. પ્રત્યવેક્ષણ કરીને પણ સારી રીતે સાફસફ કર્યા વિના જ કોઈ વસ્તુને જેમતેમ મૂકી દેવી, તે 'દુષ્પ્રમાર્જિતનિક્ષેપ' છે. પ્રત્યવેક્ષણ અને પ્રમાર્જન કર્યા વિના જ સહસા એટલે કે ઉતાવળથી વસ્તુને મૂકી દેવી, એ 'સહસાનિક્ષેપ' છે. ઉપયોગ સિવાય જ કોઈ વસ્તુને કયાંય મૂકી દેવી, તે 'અનાભોગ,' નિક્ષેપ' છે. 'સંયોગ'ના બે ભેદ છે : અન્ન જળ આદિતું સંયોજન કરવું તથા વસ્ત્રપાત્ર આદિ ઉપકરણોનું સંયોજન કરવું, તે અનુક્રમે 'લક્ત-પાનસંયોગાધિકરણ,' અને 'ઉપકરણ સંયોગાધિકરણ' કહેવાય છે. શરીરની, વચનની અને મનની પ્રવર્તના અનુક્રમે કાયનિસર્ગ, વચનનિસર્ગ અને મનોનિસર્ગ એ ત્રણરૂપે નિસર્ગ કહેવાય છે. [૧૦]

હવે આઠ પ્રકારોમાંથી પ્રત્યેક સાંપરાયિક કર્મના ભિન્ન ભિન્ન અંધહેતુઓનું કથન કરે છે :

તત્પદોષનિહવમાત્સર્યાન્તરાયાસાદ્ભોપઘાતા જ્ઞાન-
દર્શનાવરણયોઃ । ૧૧ ।

દુઃસ્વશોકતાપાક્રન્દનવધપરિદેવનાન્યાત્મપરોમ્ય-
સ્થાન્યસદ્વેદ્યસ્ય । ૧૨ ।

મૃતવ્રત્યનુકમ્પા દાનં સરાગસંયમાદિયોગઃ ક્ષાન્તિઃ
શૌચમિતિ સદ્વેદ્યસ્ય । ૧૩ ।

केवलश्रुतसंघर्षमदेवावर्णवादे शक्तिमोहस्य । १४ ।

कषायोदयात्तीव्रात्मपरिणामश्चारित्रमोहस्य । १५ ।

बह्वारम्भपरिग्रहत्वं च नारकस्यायुषः । १६ ।

माया तैर्यग्योनस्य । १७ ।

अल्पावर्णपरिग्रहत्वं स्वभावमार्दवाज्ज्वं च मानु-
षस्य । १८ ।

निःशीलव्रतत्वं च सर्वेषाम् । १९ ।

सरागसंयमसंयमासंयमाकामनिर्जराबालतपांसि
देवस्य । २० ।

योगवक्रता विसंवादनं चाशुभस्य नास्ति । २१ ।

विपरीतं शुभस्य । २२ ।

दर्शनविशुद्धिर्विनयसंपन्नता शीलव्रतेष्वनतिचारो-
ऽभीक्षणं ज्ञानोपयोगसंवेगौ शक्तितस्यागतपत्नी संघ-
साधुसमाधिर्वैयावृत्यकरणमर्हदाचार्यबहुश्रुतप्रवचनभक्ति
रावश्यकापरिहाणिमार्गप्रभावना प्रवचनवत्सलत्वमिति
तीर्थकृत्वस्य । २६ ।

परात्मनिन्दाप्रशंसे सदसद्गुणाच्छादनोद्भावेन च
नीचैर्गोत्रस्य । २४ ।

तद्विपर्ययो नीचैर्वृत्यनुत्सेकौ चोत्तरस्य । २५ ।

विघ्नकरणमन्तरायस्य । २६ ।

तत्प्रदोष, निहंष, भत्सर, अंतराय, आसादन,
अने उपधात, ये ज्ञानावरण्युक्ता तथा दर्शनावरण्युक्ता
अंधहेतु-आसेव छे.

પોતાના આત્મામાં, પારકાના આત્મામાં અથવા બંનેના આત્મામાં રહેલાં દુઃખ, શોક, તાપ, આર્કંદન, વધ અને પરિદેવન, એ અસાતવેદનીય કર્મના બંધહેતુ છે.

ભૂતઅનુકંપા, વ્રતીઅનુકંપા, દાન, સરાગસંયમ આદિ યોગ, ક્ષાન્તિ અને શૌચ, એ સાતવેદનીય કર્મના બંધહેતુ છે.

કેવળજ્ઞાની, શ્રુત, સધ, ધર્મ અને દેવનો અવર્ણવાદ, એ દર્શનમોહનીય કર્મના બંધહેતુ છે.

કષાયના ઉદયથી થતો તીવ્ર આત્મપરિણામ ચારિત્રમોહનીય કર્મનો બંધહેતુ છે.

બહુ આરભ અને બહુ પરિશ્રદ્ધ, એ નરકાયુના બંધહેતુ છે.

માયા, તિર્યંચાયુષનો બંધહેતુ છે.

અદ્ય આરભ, અદ્ય પરિશ્રદ્ધ. સ્વભાવની મૃદુતા અને સ્વભાવની સરળતા, એ મનુષ્યાયુષના ૧બંધહેતુ છે.

૧. આ સૂત્રના સ્થાનમાં દિ૦ પ૦માં “ અલ્પારમ્મપરિશ્રદ્ધત્વં માનુષસ્ય ” એવું સૂત્ર સત્તરમા નંબર ઉપર છે અને બીજું અઢારમા નંબર ઉપર સ્વભાવમાર્દવં ચ ” એવું સૂત્ર છે. આ બંને સૂત્રો એ પરંપરા પ્રમાણે મનુષ્યઆયુષના આસ્રવપ્રતિપાદક છે.

શીલરહિત અને વ્રતરહિત થવું તથા પૂર્વોક્ત અહપ આરંભ આદિ, એ બધાં આયુષીના^૧ બંધહેતુ છે.

સરાગસંગમ, સંયમાસંયમ, અકામનિર્જરા અને બાલતપ, એ દેવાયુષના^૨ બંધહેતુ છે.

યોગની વક્રતા અને વિસંવાદ, એ અશુભ નામકર્મના બંધહેતુ છે.

એનાથી ઊલટું, અર્થાત્ યોગની અવક્રતા અને અવિસંવાદ, એ શુભ નામકર્મના બંધહેતુ છે.

૧. દિં ૫૦ પ્રમાણે આ સૂત્રનો અર્થ એવો છે કે નિઃશીલપણું અને નિવ્રંતપણું એ બંને નારક આદિત્રણુ આયુષના આસ્રવો છે; તેમજ ભોગભૂમિમાં જન્મેલા મનુષ્યોની અપેક્ષાએ નિઃશીલપણું અને નિવ્રંતપણું તે દેવઆયુષના પણ આસ્રવો છે. આ અર્થમાં દેવ-આયુષના આસ્રવોનો સમાવેશ થાય છે, જે શ્વેતાંબરીય ભાષ્યમાં વર્ણવવામાં નથી આવ્યા. પરંતુ એ ભાષ્યની વૃત્તિમાં વૃત્તિકાર વિચારપૂર્વક ભાષ્યની એ ત્રુટિ નાણી લઈ તેની પૂર્તિ આગમાનુસાર કરી લેવા વિદ્વાનોને સૂચવે છે.

૨. દિગંબરીય પરંપરામાં દેવઆયુષના પ્રસ્તુત સૂત્રમાં આ આસ્રવો ઉપરાંત બીજો પણ એક આસ્રવ ગણાવેલ છે, અને તે માટે આ પછી બીજું એક શુદ્ધ સૂત્ર “સમ્યક્ત્વં ચ” એવું છે. તે પરંપરા પ્રમાણે તે સૂત્રનો અર્થ એમ છે. કે, સમ્યક્ત્વ એ સૌધર્મ આદિ કલ્પવાસી દેવોના આયુષનો આસ્રવ છે; શ્વેતાંબરીય પરંપરા પ્રમાણે ભાષ્યમાં એ વાત નથી; છતાં વૃત્તિકારે ભાષ્યવૃત્તિમાં બીજા કેટલાક આસ્રવો ગણાવતાં સમ્યક્ત્વને પણ લીધેલ છે.

દર્શનવિશુદ્ધિ, વિનયસંપન્નતા, શીલ અને મતોમાં અત્યંત અપ્રમાદ, જ્ઞાનમાં સતત ઉપયોગ તથા સંવેગ, શક્તિ પ્રમાણે ત્યાગ અને તપ, સંઘ અને સાધુનું સમાધાન તથા વૈયાવૃત્ત્ય કરવાં, અરિહંત, આચાર્ય, બહુશ્રત તથા પ્રવચનની ભક્તિ કરવી, આવશ્યક ક્રિયાઓને ન છોડવી, મોક્ષમાર્ગની પ્રભાવના અને પ્રવચનવાતસલ્ય, એ તીર્થંકર નામકર્મના બંધહેતુ છે.

પરનિંદા, આત્મપ્રશંસા, સદ્ગુણોનું આચ્છાદન અને અસદ્ગુણોનું પ્રકાશન, એ નીચ ગોત્રના બંધહેતુ છે.

એનાથી ઊલટું, અર્થાત્ પરપ્રશંસા, આત્મનિંદા આદિ તથા નમ્ર વૃત્તિ અને નિરભિમાનતા, એ ઉચ્ચ ગોત્રકર્મના બંધહેતુ છે.

દાનાદિમાં વિદ્ય નાંખવું તે અંતરાયકર્મનો બંધહેતુ છે.

અહીંથી લઈ અધ્યાયના અંત સુધીમાં દરેક મૂળ કર્મ-પ્રકૃતિના બંધહેતુઓનું ક્રમશઃ વર્ણન છે. જે કે બધી કર્મ-પ્રકૃતિઓના બંધહેતુ સામાન્ય રૂપે યોગ અને કષાય જ છે, તથાપિ કષાયજન્ય અનેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓમાંથી કઈ કઈ પ્રવૃત્તિઓ કયા કયા કર્મના બંધનો હેતુ થઈ શકે છે એ વિભાગપૂર્વક બતાવવું, એ પ્રસ્તુત પ્રકરણનો ઉદ્દેશ છે.

જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીય કર્મના બંધહેતુઓનું સ્વરૂપઃ

૧. જ્ઞાન. જ્ઞાની અને જ્ઞાનનાં સાધનો પ્રત્યે દ્વેષ ધારણ કરવો અર્થાત્ તત્ત્વજ્ઞાનનું નિરૂપણ થતું હોય ત્યારે કોઈ પોતાના મનમાં જ એ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રત્યે, તેના વક્તા પ્રત્યે કે તેનાં સાધનો પ્રત્યે બળ્યા કરે. એ 'તત્ત્વદ્વેષ - જ્ઞાનપ્રદ્વેષ' કહેવાય છે.
૨. કોઈ કાંઈ પૂછે અગર જ્ઞાનનું કંઈ સાધન માગે, ત્યારે જ્ઞાન અને સાધન પાસે હોવા છતાં કલુષિત ભાવે એમ કહેવું કે, હું નથી જાણતો, અગર મારી પાસે તે વસ્તુ નથી, તે 'જ્ઞાનનિહ્વ' છે. ૩. જ્ઞાન અભ્યસ્ત અને પાકું કયું હોય, તે દેવા યોગ્ય પણ હોય, છતાં કોઈ તેનો ગ્રાહક અધિકારી મળે ત્યારે તેને ન આપવાની કલુષિત વૃત્તિ, તે 'જ્ઞાનમાત્સર્ય'.
૪. કોઈને જ્ઞાન મેળવવામાં કલુષિત ભાવે અડચણ કરવી, તે 'જ્ઞાનાંતરાય'. ૫. બીજાને કોઈ જ્ઞાન આપતો હોય ત્યારે વાણી અને શરીરથી તેનો નિષેધ કરવો, તે 'જ્ઞાનાસાદન'. ૬. કોઈએ વાજબી કહ્યું હોય છતાં પોતાની અવળી મતિને લીધે અયુક્ત ભાસવાથી તેના દોષો પ્રગટ કરવા, તે 'ઉપધાત'.

જ્યારે ઉપર જણાવેલા પ્રદ્વેષ, નિહ્વ આદિ જ્ઞાન, જ્ઞાની કે તેના સાધન આદિ સાથે સંબંધ ધરાવતા હોય, ત્યારે તે જ્ઞાનપ્રદ્વેષ, જ્ઞાનનિહ્વ રૂપે ઓળખાય છે; અને તે જ પ્રદ્વેષ, નિહ્વ આદિ, દર્શન (સામાન્ય શ્રેણી), દર્શની અથવા દર્શનના સાધન સાથે સંબંધ ધરાવે, ત્યારે દર્શનપ્રદ્વેષ, દર્શનનિહ્વ આદિ રૂપે સમજવા.

પ્ર૦—આસાદન અને ઉપધાતમાં શો ફેર ?

ઉ૦—છતે જ્ઞાને તેનો વિનય ન કરવો, બીજા સામે તે ન પ્રકાશવું, તેના ગુણો ન જણાવવા, એ 'આસાદન' છે; અને

‘ઉપધાત’ એટલે જ્ઞાનને જ અજ્ઞાન માની તેને નષ્ટ કરવાનો ધરાદો રાખવો. આ બે વચ્ચે એટલો તફાવત છે. [૧૧]

અસાતવેદનીય કર્મના બંધહેતુઓનું સ્વરૂપ : ૧. બાહ્ય કે આંતરિક નિમિત્તથી પીડા થવી, તે ‘દુઃખ’. ૨. કોઈ હિતૈષીનો સંબંધ તૂટતાં જે ચિંતા કે ખેદ થાય છે, તે ‘શોક.’ ૩. અપમાન થવાથી મન કલુષિત થવાને લીધે જે તીવ્ર સંતાપ થાય છે, તે ‘તાપ.’ ૪. ગદ્ગદ સ્વરે આંસુ સારવા સાથે રડવું, તે ‘આકંદન’. ૫. પ્રાણ લેવો, તે ‘વધ’. ૬. વિયોગી પાત્રના ગુણો યાદ આવવાથી ઉત્પન્ન થતું કરુણાજનક ડુદન, તે ‘પરિદેવન’.

ઉક્ત દુઃખ આદિ છ અને બીજાં તેના જેવાં તાડન, તર્જન આદિ અનેક નિમિત્તો ન્યારે પોતામાં કે બીજાની અંદર કે બંનેમાં ઉત્પન્ન કરવામાં આવે, ત્યારે તે ઉત્પન્ન કરનારને અસાતવેદનીય કર્મના બંધહેતુ થાય છે.

પ્ર૦—જે દુઃખ આદિ ઉપર કહેલાં નિમિત્તો પોતામાં કે પરમાં ઉત્પન્ન કરવાથી તે અસાતવેદનીય કર્મનાં બંધક થતાં હોય, તે પછી લોચ, ઉપવાસ, વ્રત અને બીજા તેવા નિયમો દુઃખકારી હોવાથી તે પણ અસાતવેદનીયના બંધક થવા જોઈએ; અને જે તેમ હોય તે તે વ્રત-નિયમોનું અનુષ્ઠાન કરવાને બદલે તેમનો ત્યાગ જ કરવો કેમ ન ધટે ?

ઉ૦—ઉક્ત દુઃખ આદિ નિમિત્તો ન્યારે ક્રોધ આદિ આવેશથી ઉત્પન્ન થયેલાં હોય, ત્યારે જ આસ્રવ બંને છે; નહિ કે માત્ર સામાન્ય રીતે. ખરા ત્યાગી કે તપસ્વીને ગમે તેવા કઠોર વ્રત નિયમો પાળવા છતાં અસાતવેદનીયનો બંધ નથી થતો, તેનાં બે કારણો છે. ‘પહેલું’ તે એ કે, ખરા

ત્યાગીઓ ગમે તેવું કઠોર વ્રત પાળી દુઃખ વહોરે છે પણ તે ક્રોધ કે બીજી તેવી દુષ્ટ લાગણીથી નહિ પણ સદ્વૃત્તિ અને સદ્બુદ્ધિથી પ્રેરાઈને જ. તેઓ કઠણ વ્રત લે છે ખરા; પણ ગમે તેવા દુઃખનો પ્રસંગ આવવા છતાં તેમનામાં ક્રોધ, સંતાપાદિ કષાયો ન થતા હોવાથી એ પ્રસંગો તેમને માટે બંધક નથી બનતા. બીજું કારણ એ છે કે, ધણીવાર તો એવા ત્યાગીઓને કઠોરતમ વ્રતનિયમો પાળવામાં પણ વાસ્તવિક પ્રસન્નતા હોય છે અને તેથી તેવા પ્રસંગોમાં તેમને દુઃખ કે શોક આદિનો સંભવ જ નથી. એ તો જાણીતું છે કે, એકને જે પ્રસંગમાં દુઃખ થાય, તે જ પ્રસંગમાં બીજાને દુઃખ થાય જ એવો નિયમ નથી. તેથી એવાં વિષમ વ્રતો પાળવામાં પણ માનસિક રતિ હોવાથી એમને માટે એ દુઃખરૂપ ન હોતાં સુખરૂપ જ હોય છે.

જેમ કોઈ દયાળુ વૈદ્ય વાઠકાપથી કોઈને દુઃખ અનુભવાવવામાં નિમિત્ત થવા છતાં તે કરુણાવૃત્તિથી પ્રેરાયેલો હોવાને લીધે પાપભાગી નથી થતો, તેમ સાંસારિક દુઃખ દૂર કરવા તેના ઉપાયોને પ્રસન્નતાપૂર્વક અજમાવતો ત્યાગી પણ સદ્વૃત્તિને લીધે પાપબંધક નથી થતો. [૧૨]

સાતવેદનીય કર્મના બંધહેતુએનું સ્વરૂપ : ૧. પ્રાણીમાત્ર ઉપર અનુકંપા કરવી, તે 'ભૂતાનુકંપા' (બીજાના દુઃખને પોતાનું માનવાથી થતી લાગણી તે 'અનુકંપા'). ૨. વ્રત્યનુકંપા' એટલે અહ્પાંશે વ્રતધારી ગૃહસ્થ અને સર્વાંશે વ્રતધારી ત્યાગી એ બંને ઉપર વિશેષ પ્રકારે અનુકંપા કરવી તે. ૩. પોતાની વસ્તુનું બીજા માટે નમ્રપણે અર્પણ કરવું, તે 'દાન'. ૪. 'સરાગસંયમાદિ યોગ' એટલે સરાગસંયમ,

સંયમાસંયમ, અકામનિર્જરા અને બાલતપ, એ બધામાં યથોચિત ધ્યાન આપવું તે. [સંસારની કારણરૂપ તૃષ્ણાને દૂર કરવા તત્પર થઈ સંયમ સ્વીકાર્યા છતાં પણ જ્યારે મનમાં રાગના સંસ્કારો ક્ષીણ થયા હોતા નથી, ત્યારે તે સંયમ 'સરાગસંયમ', કહેવાય છે. થોડો સંયમ સ્વીકારવો તે 'સંયમાસંયમ.' સ્વેચ્છથી નહિ પણ પરતંત્રપણે કરવામાં આવતો ભોગોનો ત્યાગ, તે 'અકામનિર્જરા.' બાલ એટલે યથાર્થ જ્ઞાન વિનાના મિથ્યાદષ્ટિવાળાનું જે અગ્નિપ્રવેશ, જળપતન, છાણુલક્ષણુ, અનશન વગેરે તપ, તે 'બાલતપ.] પ 'ક્ષાંતિ' એટલે ધર્મદષ્ટિથી ક્રોધાદિ દોષનું શમન. ૬. લોભ વૃત્તિ અને તેના જેવા દોષોનું શમન, 'શૌચ'. [૧૩]

દર્શનમોહનીય કર્મના બંધહેતુઓનું સ્વરૂપ ૧. 'કેવળીનો અવર્ણવાદ.' એટલે દુર્બુદ્ધિથી કેવળીના અસત્ય દોષોને પ્રગટ કરવા તે. જેમકે, સર્વજ્ઞપણાના સંભવનો સ્વીકાર ન કરવો અને એમ કહેવું કે સર્વજ્ઞ છતાં તેમણે મોક્ષના સરલ ઉપાયો ન અતાવતાં ન આચરી શકાય તેવા દુર્ગમ ઉપાયો શા માટે અતાવ્યા? ઇત્યાદિ. ૨. 'શ્રુતનો અવર્ણવાદ' એટલે શાસ્ત્રના ખોટા દોષો દ્રોષબુદ્ધિથી વર્ણવવા તે. જેમકે, એમ કહેવું કે, આ શાસ્ત્ર અલણુ લોકોની પ્રાકૃતભાષામાં કે પંડિતોની જટિલ સંસ્કૃત આદિ ભાષામાં રચાયેલું હોવાથી તુચ્છ છે, અથવા આમાં વિવિધ વ્રતો, નિયમો અને પ્રાયશ્ચિત્ત વગેરેનું જ નકામું તેમજ કંટાળાભરેલું વર્ણન છે વગેરે. ૩. સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક, અને શ્રાવિકા રૂપ ચાર પ્રકારના સંઘના મિથ્યા દોષો પ્રકટ કરવા તે

‘સંઘઅવર્ણવાદ.’ જેમકે, એમ કહેવું કે, સાધુઓ વ્રતનિયમ આદિમાં નકામો કલેશ વેઠે છે, સાધુપણું સંભવતું જ નથી, અને તેનું કશું સારું પરિણામ પણ નથી; શ્રાવકો માટે એમ કહેવું કે, તેઓ સ્નાન, દાન વગેરે શિષ્ટ પ્રવૃત્તિ નથી કરતા, પવિત્રતામાં નથી માનતા ઇત્યાદિ. ૩. ‘ધર્મનો અવર્ણવાદ’ એટલે અહિંસા વગેરે મહાન ધર્મોના ખોટા દોષો બતાવવા તે. જેમકે, એમ કહેવું કે, ધર્મ ક્યાં પ્રત્યક્ષ દેખાય છે? અને જે પ્રત્યક્ષ ન દેખાય તેનું અસ્તિત્વ કેમ સંભવે? તથા એમ કહેવું કે અહિંસાથી મનુષ્યજાતિનું કે રાષ્ટ્રનું પતન થયું ઇત્યાદિ. ૫. દેવોનો ‘અવર્ણવાદ’ એટલે તેમની નિંદા કરવી તે. જેમકે, એમ કહેવું કે, દેવો નથી જ અને હોય તો નકામા જ છે, કારણ કે તેઓ શક્તિશાળી હોવા છતાં શા માટે અહીં આવી આપણને મદદ નથી કરતા, કે પોતાના સંબંધીઓનું દુઃખ દૂર નથી કરતા? વગેરે. [૧૪]

ચારિત્રમોહનીય કર્મના બંધહેતુઓનું સ્વરૂપ: ૧. પોતે કપાય કરવા અને બીજામાં પણ કપાય પ્રગટાવવા તથા કપાયને વશ થઈ અનેક તુચ્છ પ્રવૃત્તિઓ કરવી, તે કપાયમોહનીય કર્મના બંધનું કારણ છે. ૨. સત્યધર્મનો ઉપહાસ કરવો, ગરીબ કે દીન માણસની મજકરી કરવી, ઠઠ્ઠાબાજીની ટેવ રાખવી વગેરે હાસ્યની વૃત્તિઓ, હાસ્યમોહનીય કર્મના બંધનું કારણ છે. ૩. વિવિધ ક્રીડાઓમાં પરાયણ રહેવું, વ્રતનિયમ આદિ યોગ્ય અંકુશોમાં અણગમો રાખવો વગેરે રતિમોહનીયના આસ્રવ છે. ૪. બીજાઓને એએની ઉપજાવવી, કોઈના આરામમાં ખલેલ નાંખવી, હલકા જનની સોબત કરવી વગેરે અરતિમોહનીયના આસ્રવ છે. ૫. પોતે શાકાતુર રહેવું અને બીજાની શાકવૃત્તિને ઉત્તેજવી વગેરે શાકમોહનીયના આસ્રવ છે. ૬. પોતે ડરવું

અને ખીજને ડરાવવા, એ લયમોહનીયના આસવ છે. ૭. હિતકર ક્રિયા અને હિતકર આચારની ધૃણા કરવી વગેરે જુગુપ્સામોહનીયના આસવ છે. ૮-૧૦. ઠગવાની ટેવ, પરદોષ-દર્શન વગેરે, સ્ત્રીવેદના આસવ છે. સ્ત્રીજાતિને યોગ્ય, પુરુષ-જાતિને યોગ્ય અને નપુંસકજાતિને યોગ્ય સંસ્કારો કેળવવા, તે અનુક્રમે સ્ત્રી, પુરુષ અને નપુંસકવેદના આસવ છે. [૧૫]

નારક આયુષકર્મના બંધહેતુઓનું સ્વરૂપ : ૧. પ્રાણીઓને દુઃખ થાય તેવી કષાયપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરવી, તે 'આરંભ'. ૨. આ વસ્તુ મારી છે અને હું આનો માલિક છું એવો સંકલ્પ રાખવો, તે 'પરિગ્રહ'. જ્યારે આરંભ અને પરિગ્રહવૃત્તિ બહુ જ તીવ્ર હોય અને હિંસાદિ ક્રૂર કામોમાં સતત પ્રવૃત્તિ થાય, ખીજના ધનનું અપહરણ કરવામાં આવે, તથા ભોગોમાં અત્યંત આસક્તિ રહે, ત્યારે તે નારકઆયુષના આસવ થાય છે. [૧૬]

તિર્યંચ આયુષકર્મના બંધહેતુઓનું સ્વરૂપ : છગ્રપંચ કરવો કે કુટિલ ભાવ રાખવો તે 'માયા'. જેમકે, ધર્મતત્ત્વના ઉપદેશમાં ધર્મને નામે ખોટું તત્ત્વ મેળવી તેનો સ્વાર્થશુદ્ધિથી પ્રચાર કરવો અને જીવનને શીલથી દૂર રાખવું વગેરે માયા છે. તે તિર્યંચઆયુષનો આસવ છે. [૧૭]

મનુષ્ય આયુષકર્મના બંધહેતુઓનું સ્વરૂપ : આરંભવૃત્તિ અને પરિગ્રહશુદ્ધિ ઓછી રાખવી, સ્વભાવથી જ અર્થાત્ વગર કલ્પે મદ્દતા અને સરળતા હોવી, એ મનુષ્યઆયુષના આસવો છે. [૧૮]

નારક, તિર્યંચ, મનુષ્ય એ ત્રણે આયુષના જુદા જુદા બંધહેતુઓ જે પહેલાં કહેવામાં આવ્યા છે, તે ઉપરાંત એ

ત્રણે આયુષના સામાન્ય બંધહેતુ પણ છે અને તેનું જ પ્રસ્તુત સૂત્રમાં કથન છે. તે બંધહેતુ નિઃશીલપણુ અને નિર્વ્રતપણું છે. ૧. અહિંસા, સત્ય આદિ પાંચ પ્રધાન નિયમો 'વ્રત' કહેવાય છે. ૨. એ વ્રતોની પુષ્ટિ માટે જ પાળવામાં આવતાં ખીન્ન ઉપવ્રતો જેમકે-ત્રણ ગુણુવ્રત, અને ચાર શિક્ષાવ્રત તે 'શીલ' કહેવાય છે. એ જ રીતે ઉક્ત વ્રતોને પાળવા માટે જ કેાધ, લોભ આદિનો ત્યાગ એ પણ શીલ કહેવાય છે.

વ્રત અને શીલનું ન હોવું એ 'નિર્વ્રતપણું' અને 'નિઃશીલપણું' છે. [૧૬]

દેવ આયુષકર્મના બંધહેતુઓનું સ્વરૂપ : ૧. હિંસા, અસત્ય, ચોરી આદિ મહાન દોષોની વિરમવારૂપ સંયમ લીધા છતાં જ્યારે કષાયના કાંઈક અંશો બાકી હોય, ત્યારે તે 'સરાગ-સંયમ' કહેવાય છે. ૨. હિંસાવિરતિ આદિ વ્રતો જ્યારે અલ્પાંશે લેવાય, ત્યારે તે 'સંયમાસંયમ' કહેવાય છે. ૩. પરાધીનપણે અગર અનુસરણ ખાતર જે અહિંતકર પ્રવૃત્તિનો કે આહાર આદિનો ત્યાગ, તે 'અકામનિર્જરા' કહેવાય છે. અને ૪. બાલભાવે એટલે વિવેક વિના જ જે અગ્નિપ્રવેશ, જલપ્રવેશ, પર્વતપ્રપાત, વિષભક્ષણ, અનશન આદિ દેહદમન કરવું, તે 'બાલતપ' કહેવાય છે. [૨૦]

અશુભ અને શુભ નામકર્મના બંધહેતુઓનું સ્વરૂપ : ૧. 'યોગવક્રતા' એટલે મન, વચન અને કાયાની કુટિલતા. કુટિલતા એટલે ચિંતવવું કંઈ, બોલવું કંઈ, અને કરવું કંઈ તે. ૨. 'વિસંવાદન' એટલે અન્યથા પ્રવૃત્તિ કરાવવી અગર એ સ્નેહીઓ વચ્ચે ભેદ પડાવવો. આ બે અશુભ નામકર્મના આસ્ત્રવો છે.

પ્ર૦—આ બેમાં તફાવત શો ?

ઉ૦—સ્વપરને આશ્રી તફાવત ઘટાવવો. પોતાના જ વિષયમાં મન, વચન, કાયાની પ્રવૃત્તિ જુદી પડતી હોય, ત્યારે તે 'યોગવક્ત્રતા' કહેવાય. અને ખીજના વિષયમાં તેમ થતું હોય, ત્યારે તે 'વિસંવાદન કહેવાય; જેમકે, કોઈ સારે માર્ગે જતો હોય, તેને ઊલટું સમજાવી 'એમ નહિ પણ આમ' એમ કહી આડે રસ્તે દોરવો.

ઉપર કહ્યું તેથી ઊલટું, એટલે મન, વચન અને કાયાની 'સરલતા' (પ્રવૃત્તિની એકરૂપતા), અને 'સંવાદન' એટલે બે વચ્ચે ભેદ દૂર કરી એકતા કરાવવી, કે આડે રસ્તે જતાને સારે રસ્તે ચડાવવો, તે બંને શુભ નામકર્મના આસ્રવો છે. [૨૧-૨૨]

તીર્થંકર નામકર્મના બંધહેતુઓનું સ્વરૂપ : 'દર્શનવિશુદ્ધિ' એટલે વીતરાગે કહેલાં તત્ત્વો ઉપર નિર્ભળ અને દૃઢ રચિ. ૨. 'વિનયસંપન્નતા' એટલે જ્ઞાનાદિ મોક્ષમાર્ગ અને તેનાં સાધનો પ્રત્યે યોગ્ય રીતે બહુમાન રાખવું તે. ૩. અહિંસા, સત્યાદિ મૂળગુણરૂપ વ્રતો અને તે વ્રતોના પાલનમાં ઉપયોગી એવા અભિગ્રહ આદિ ખીજ નિયમો તે 'શીલ,' એ બંનેના પાલનમાં જરા પણ પ્રમાદ ન કરવો એ 'શીલવ્રતાનતિચાર' છે. ૪. તત્ત્વ વિષેના જ્ઞાનમાં સદા જગરિત રહેવું તે 'અભીક્ષણ જ્ઞાનોપયોગ.' ૫. સાંસારિક ભોગો જે ખરી રીતે સુખને બદલે દુઃખનાં જ સાધનો બને છે, તેમનાથી ડરતા રહેવું, એટલે તેમની લાલચમાં કદી ન પડવું એ 'અભીક્ષણ સંવેગ.' ૬. જરા પણ શક્તિ છુપાવ્યા સિવાય આહારદાન,

અભયદાન, જ્ઞાનદાન વગેરે દાનો વિવેકપૂર્વક કરવાં, તે 'યથાશક્તિ ત્યાગ.' ૭. જરાયે શક્તિ છુપાવ્યા સિવાય વિવેકપૂર્વક દરેક જાતની સહનશીલતા કેળવવી, તે 'યથાશક્તિ તપ.' ૮. ચતવિંધ સંઘ અને વિશેષે કરી સાધુને સમાધિ પહેંચ્યાડવી અર્થાત્ તે સ્વસ્થ રહે તેમ કરવું, એ 'સંઘસાધુસમાધિકરણ.' ૯. કોઈ પણ ગુણી મુશ્કેલીમાં આવી પડે, ત્યારે યોગ્ય રીતે તેમની મુશ્કેલી દૂર કરવા પ્રયત્ન કરવો, તે 'વૈયાવૃત્ત્યકરણ.' ૧૦, ૧૧, ૧૨, ૧૩. અરિહંત, આચાર્ય, બહુશ્રુત અને શાસ્ત્ર એ ચારેમાં શુદ્ધ નિષ્ઠાથી અનુરાગ રાખવો તે, 'અરિહંત-આચાર્ય-બહુશ્રુત-પ્રવચન-ભક્તિ.' ૧૪. સામાયિક આદિ ૭ આવશ્યકોનું અનુષ્ઠાન ભાવથી ન છોડવું, તે 'આવશ્યકાપરિહાણી. ૧૫. અભિમાન છોડી, જ્ઞાનાદિ મોક્ષમાર્ગને જીવનમાં ઉતારી, અને બીજને તેનો ઉપદેશ આપી તેનો પ્રભાવ વધારવો, તે 'માર્ગપ્રભાવના.' ૧૬. વાજરડા ઉપર ગાયરાખે છે તેમ સાધર્મિક ઉપર નિષ્કામ સ્નેહ રાખવો, તે 'પ્રવચનવાત્સલ્ય.' [૨૩]

નીચ ગોત્રકર્મના આસ્રવોનું સ્વરૂપ : ૧. બીજની નિંદા કરવી, તે 'પરનિંદા.' ('નિંદા' એટલે સાચા કે ખોટા દોષોને દુર્બુદ્ધિથી પ્રગટ કરવાની વૃત્તિ). ૨. પોતાની બડાઈ હાંકવી તે 'આત્મપ્રશંસા.' (સાચા કે ખોટા ગુણોને પ્રકટ કરવાની વૃત્તિ તે 'પ્રશંસા'). ૩. બીજમાં ગુણો હોય તેમને હાંકવા. અને તેમને કહેવાનો પ્રસંગ આવતાં છતાં દ્રવથી તેમને ન કહેવા, તે પરના 'સદ્ગુણુ' આચ્છાદન અને ૪. પોતામાં ગુણો ન હોય છતાં તેમનું પ્રદર્શન કરવું, તે પોતાનાં 'અસદ્ગુણોનું ઉદ્ભાવન.' [૨૪]

ઉચ્ચ ગોત્રકર્મના આસ્રવોનું સ્વરૂપ : ૧. પોતાના દોષે જોવા, તે 'આત્મનિંદા.' ૨, ખીજના ગુણો જોવા, તે 'પરપ્રશંસા.' ૩. પોતાના દુર્ગુણોને પ્રગટ કરવા, તે 'અસદ્-ગુણોદ્ભાવન.' ૪. પોતાના છતા ગુણોને ઢાંકવા, તે સ્વગુણ-ચ્છાદન.' ૫. પૂજ્ય વ્યક્તિઓ પ્રત્યે નમ્ર વૃત્તિ ધારણ કરવી, તે 'નમ્રવૃત્તિ' અને ૬. જ્ઞાન, સંપત્તિ આદિમાં ખીજથી ચઢિયાતાપણું હોવા છતાં તેમને કારણે ગર્વ ધારણ ન કરવો તે 'અનુત્સેક.' [૨૫]

અંતરાય કર્મના આસ્રવોનું સ્વરૂપ : કોઈ ને દાન કરતાં, કોઈ ને કાંઈ મેળવતાં, કે કોઈના ભોગ, ઉપભોગ આદિમાં અડચણ નાંખવી કે તેવી વૃત્તિ રાખવી, તે 'વિમ્લકરણ.'

અગિયારમાથી છઠ્ઠીસમા સૂત્ર સુધીમાં સાંપરાયિક કર્મની દરેક મૂળ પ્રકૃતિના જે જુદા જુદા આસ્રવો કહેવામાં આવ્યા છે, તે ઉપલક્ષણ માત્ર છે; એટલે દરેક મૂળ પ્રકૃતિના ગણાવેલ આસ્રવો ઉપરાંત ખીજ પણ તેના જેવા, તે તે પ્રકૃતિના આસ્રવો, નહિ કહ્યા છતાં પોતે જ સમજી લેવા. જેમકે આલસ્ય, પ્રમાદ, મિથ્યોપદેશ વગેરે જ્ઞાનાવરણીય કે દર્શનાવરણીયના આસ્રવો નથી ગણાવ્યા, છતાં તેમના આસ્રવોમાં તે પણ ગણવા જોઈ એ. તેમ જ વધ, અંધન, તાડન આદિ તથા અશુભ પ્રયોગ વગેરે અસાતવેદનીયના આસ્રવોમાં નથી ગણાવ્યા, છતાં તે પણ તેના આસ્રવો સમજવા.

પ્ર૦ - દરેક મૂળ પ્રકૃતિના આસ્રવો જુદાજુદા કહેવામાં આવ્યા છે તે ઉપરથી પ્રશ્ન એ ઉદ્ભવે છે કે, શું જ્ઞાનપ્રદોષાદિ ગણાવેલ આસ્રવો માત્ર જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મના જ અંધક છે, કે જ્ઞાનાવરણીયાદિ ઉપરાંત અન્ય કર્મના પણ અંધક છે? જે

એક કર્મપ્રકૃતિના આસ્રવો અન્ય કર્મપ્રકૃતિના પણ અંધક હોય, તો પ્રકૃતિવાર જુદાજુદા આસ્રવોનું વર્ણન કરવું નકામું છે, કારણ કે એક કર્મપ્રકૃતિના આસ્રવો પણ અન્ય કર્મપ્રકૃતિના આસ્રવો છે જ. અને જે કોઈ એક કર્મપ્રકૃતિના ગણાવેલ આસ્રવો માત્ર તે જ કર્મપ્રકૃતિના આસ્રવો છે, ખીજના નહિ, એમ માનવામાં આવે, તો શાસ્ત્રનિયમમાં વિરોધ આવે છે. શાસ્ત્રનિયમ એવો છે કે, સામાન્ય રીતે આયુષને છોડી સાતે કર્મપ્રકૃતિઓનો અંધ એક સાથે થાય છે. આ નિયમ પ્રમાણે જ્યારે જ્ઞાનાવરણીયનો અંધ થતો હોય, ત્યારે ખીજ વેદનીય આદિ છ પ્રકૃતિઓનો અંધ પણ થાય છે એમ માનવું પડે છે. આસ્રવ તો એક સમયે એક એક કર્મપ્રકૃતિનો જ થાય છે, પરંતુ અંધ તો તે કર્મપ્રકૃતિ ઉપરાંત ખીજ પણ અવિરોધી કર્મપ્રકૃતિઓનો થાય છે. એટલે અમુક આસ્રવો અમુક પ્રકૃતિના જ અંધક છે એ પક્ષ, શાસ્ત્રીય નિયમથી આધિત થાય છે. એટલે પ્રકૃતિવાર આસ્રવોના વિભાગ કરવાનો અર્થ શો ?

ઉ૦—અહીં જે આસ્રવોનો વિભાગ દર્શાવવામાં આવ્યો છે, તે અનુભાગ અર્થાત્ રસઅંધને ઉદ્દેશીને સમજવો જોઈએ; એટલે કે કોઈ પણ એક કર્મપ્રકૃતિના આસ્રવના સેવન વખતે તે કર્મ ઉપરાંત ખીજ પણ કર્મપ્રકૃતિઓનો અંધ થાય છે એ શાસ્ત્રીય નિયમ ફક્ત પ્રદેશઅંધમાં ઘટાવવો; અનુભાગઅંધમાં નહિ. સારાંશ એ છે કે, આસ્રવોનો વિભાગ એ પ્રદેશઅંધની અપેક્ષાએ નહિ, પણ અનુભાગઅંધની અપેક્ષાએ છે, તેથી એક સાથે અનેક કર્મપ્રકૃતિઓનો પ્રદેશઅંધ માનવાને લાંબી પૂર્વોક્ત શાસ્ત્રીય નિયમમાં અડચણ નથી આવતી; અને

પ્રકૃતિવાર ગણાવેલા આસ્રવો, માત્ર તે તે કર્મપ્રકૃતિના અનુભાગબંધમાં જ નિમિત્ત હોવાથી, અહીં કરવામાં આવેલો આસ્રવોનો વિભાગ પણ બાધિત થતો નથી.

આ રીતે વ્યવસ્થા કરવાથી પૂર્વોક્ત શાસ્ત્રીય નિયમ અને પ્રસ્તુત આસ્રવોનો વિભાગ બંને અબાધિત રહે છે; તેમ છતાં એટલું વિશેષ સમજી લેવું જોઈએ કે, અનુભાગબંધને આશ્રી આસ્રવના વિભાગનું જે સમર્થન કરવામાં આવે છે, તે પણ મુખ્યપણાની અપેક્ષાએ સમજવું; અર્થાત્ જ્ઞાનપ્રદોષ આદિ આસ્રવોના સેવન વખતે જ્ઞાનાવરણીયના અનુભાગનો બંધ મુખ્યપણે થાય છે અને તે વખતે બંધાતી ધત્તર કર્મપ્રકૃતિઓના અનુભાગનો ગૌણપણે બંધ થાય છે એટલું જ સમજવું જોઈએ. એમ તો નથી જ માની શકાતું કે એક સમયે એક કર્મપ્રકૃતિના જ અનુભાગનો બંધ થાય છે અને બીજી કર્મપ્રકૃતિઓના અનુભાગનો બંધ થતો નથી; કારણ કે જે સમયે જેટલી કર્મપ્રકૃતિઓનો પ્રદેશબંધ યોગ દ્વારા સંભવે છે, તે જ સમયે કપાય દ્વારા તેટલી પ્રકૃતિઓનો અનુભાગબંધ પણ સંભવે છે. તેથી મુખ્યપણે અનુભાગબંધની અપેક્ષા સિવાય આસ્રવના વિભાગનું સમર્થન બીજી રીતે ધ્યાનમાં નથી આવતું. [૨૬]

અધ્યાય-૭

સાતવેદનીયના આસવોમાં વ્રતી ઉપર અનુકંપા અને દાન એ બે ગણવામાં આવ્યાં છે; તેમનો વધારે ખુલાસો કરવાનો પ્રસંગ લઈ, જૈનપરંપરામાં મહત્ત્વ ધરાવતાં વ્રત અને દાન બંનેનું સવિશેષ નિરૂપણ આ અધ્યાયમાં કરવામાં આવે છે.

પ્રથમ વ્રતનું સ્વરૂપ કહે છે :

હિંસાનૃતસ્તેયાબ્રહ્મપરિગ્રહેભ્યો વિરતિર્બ્રાતમ્ । ૧ ।

હિંસા, અસત્ય, ચોરી, મૈથુન અને પરિગ્રહથી (મન, વચન, કાયા વડે) નિવૃત્ત થવું તે વ્રત.

હિંસા, અસત્ય આદિ દોષોનું સ્વરૂપ આગળ કહેવામાં આવશે. દોષોને સમજી, તેમનો ત્યાગ સ્વીકારી પછી તે દોષો ન સેવવા એ જ 'વ્રત' છે.

અહિંસા એ બીજાં વ્રતો કરતાં પ્રધાન હોવાથી તેનું સ્થાન પહેલું છે. પાકની રક્ષા માટે વાડની જેમ, બીજાં બધાં વ્રતો અહિંસાની રક્ષા માટે હોવાથી, તેની પ્રધાનતા માનવામાં આવે છે.

વ્રતમાં નિવૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિ એ એ અંશ હોય છે; તે બંને હોય તો જ વ્રત પૂર્ણતા પામે છે. સત્કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થવાનું વ્રત એટલે તેનાં વિરોધી અસત્કાર્યોમાંથી પ્રથમ નિવૃત્ત થવું જોઈએ, એ આપોઆપ પ્રાપ્ત થાય છે. અને અસત્કાર્યોથી નિવૃત્ત થવાનું વ્રત એટલે તેનાં વિરોધી સત્કાર્યોમાં મન, વચન, કાયાને પ્રવર્તાવવાનું આપોઆપ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી આ સ્થળે જે કે દેખીતી રીતે દોષની નિવૃત્તિને વ્રત કહેવામ આવ્યું છે, છતાં તેમાં સત્પ્રવૃત્તિનો અંશ આવી જ જાય છે એટલે વ્રત એ માત્ર નિષ્ક્રિયતા નથી, એમ સમજવું જોઈએ,

પ્ર૦—રાત્રિભોજનવિરમણ એ વ્રત તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. તો પછી અહીં સૂત્રમાં તેને કહેવામાં કેમ નથી આવ્યું ?

ઉ૦—રાત્રિભોજનવિરમણ એ જુદા વ્રત તરીકે ધણા કાળ થયાં પ્રસિદ્ધ છે, પણ ખરી રીતે એ મૂળ વ્રત નથી. એ તો મૂળ વ્રતમાંથી નિષ્પન્ન થતું એક આવશ્યક વ્રત છે. એવાં બીજાં પણ ધણાં વ્રતો છે અને કલ્પી શકાય; છતાં અહીં તો મૂળ વ્રતનું જ નિરૂપણ કરવાનું હોવાથી ફક્ત તેમનું વર્ણન છે. તેમાંથી નિષ્પન્ન થતાં બીજાં અવાંતર વ્રતો મૂળ વ્રતના વ્યાપક નિરૂપણમાં આવી જ જાય છે રાત્રિભોજનવિરમણ એ અહિંસાવ્રતમાંથી નિષ્પન્ન થતાં અનેક વ્રતોમાંનું એક વ્રત છે.

પ્ર૦—અંધારામાં ન જોઈ શકાયથી થતા જંતુનાશને લીધે અને દીવો કરવા જતાં તેમાંથી થતા વિવિધ આરંભને લીધે રાત્રિભોજનના વિરમણને અહિંસાવ્રતનું અંગ માનવામાં આવે છે; પણ અહીં પ્રશ્ન થાય છે કે, અંધારું પણ ન હોય અને દીવામાંથી નીપજતા આરંભનો પ્રસંગ પણ ન

હોય, એવા શીતપ્રધાન દેશમાં તથા વીજળીના દીવા આદિની સગવડ હોય ત્યાં રાત્રિભોજન અને દિવાભોજન એ બેમાં હિંસાની દૃષ્ટિએ તફાવત શો ?

ઉ૦—ઉષ્ણપ્રધાન દેશ અને પ્રાચીન ઢ્યના દીવા આદિની વ્યવસ્થામાં દેખાતી સ્પષ્ટ હિંસાની દૃષ્ટિએ જ રાત્રિ-ભોજનને દિવસભોજન કરતાં વિશેષ હિંસાવાળું કહેવામાં આવ્યું છે, એ વાતનો સ્વીકાર કર્યા છતાં, અને કોઈ ખાસ પરિસ્થિતિમાં દિવસ કરતાં રાત્રિએ વિશેષ હિંસાનો પ્રસંગ નથી આવતો એ કલ્પનાને યોગ્ય સ્થાન આપવા છતાં પણ, એકંદર સમુદાયની દૃષ્ટિએ અને ખાસ કરીને ત્યાગી જીવનની દૃષ્ટિએ રાત્રિભોજન કરતાં દિવસભોજન જ વિશેષ પ્રશસ્ય છે. એમ માનવાના કારણો ટૂંકામાં નીચે પ્રમાણે છે :

૧. આરોગ્યની દૃષ્ટિએ વીજળી અને ચંદ્ર આદિનો પ્રકાશ ગમે તેટલો સારો હોય, છતાં તે સૂર્યપ્રકાશ જેટલો સાર્વાત્ત્રિક, અખંડ અને આરોગ્યપ્રદ નથી; તેથી જ્યાં અનેની શક્યતા હોય ત્યાં સમુદાય માટે સૂર્યના પ્રકાશનો જ ઉપયોગ આરોગ્યની દૃષ્ટિએ સ્વીકારવા જેવો છે.

૨. ત્યાગધર્મનું મૂળ સંતોષમાં હોવાથી તે દૃષ્ટિએ પણ દિવસની બધી પ્રવૃત્તિઓ સાથે ભોજનની પ્રવૃત્તિ સંકેલી લેવી અને સંતોષ સાથે રાત્રિએ જઠરને વિશ્રાન્તિ આપવી એ યોગ્ય લાગે છે; તેથી સારી રીતે નિદ્રા આવે છે અને બ્રહ્મચર્ય સાચવવામાં મદદ પણ મળે છે; પરિણામે આરોગ્યની પુષ્ટિ પણ થાય છે.

૩. દિવસભોજન અને રાત્રિભોજન એ બંનેમાંથી સંતોષ ખાતર એકની જ પસંદગી કરવાની હોય, તે જાગતી

કુશળ બુદ્ધિ દિવસભોજન તરફ જ વલણ લે, એમ આજ સુધીના મહાન સંતોનો જીવનધર્તિહાસ કહે છે. [૧]

હવે વ્રતના ભેદો કહે છે :

દેશસર્વતોડ્ગુમહતી । ૨ ।

અહ્ય અંશે વિરતિ તે ‘અણુવ્રત’ અને સર્વાંશે વિરતિ તે ‘મહાવ્રત.’

દરેક ત્યાગેચ્છુ દોષોથી નિવૃત્ત થાય છે; પણ એ બધાનો ત્યાગ એક સરખો નથી હોતો અને તેમ હોવું એ વિકાસક્રમ પ્રમાણે સ્વાભાવિક પણ છે. તેથી અહીં હિંસા આદિ દોષોની થોડી અને ઘણી એ બધી નિવૃત્તિઓને વ્રત માની તેમના દૂંકમાં બે ભેદ પાડવામાં આવ્યા છે :

૧. હિંસા આદિ દોષોથી મન, વચન, કાયા વડે દરેક પ્રકારે છૂટવું, તે હિંસાવિરમણ મહાવ્રત. અને ૨. ગમે તેટલું હોય, છતાં કોઈ પણ અંશે ઓછું છુટાય, એ હિંસાવિરમણ અણુવ્રત કહેવાય છે. [૨]

હવે વ્રતોની ભાવનાઓ કહે છે :

તત્સ્યૈર્યાર્થં ભાવનાઃ પઞ્ચ ^૧પઞ્ચ । ૩ ।

તે વ્રતોને સ્થિર કરવા માટે તે દરેકની પાંચ પાંચ ભાવનાઓ છે.

૧. આ સૂત્રમાં જે ભાવનાઓનો નિર્દેશ છે, તે ભાવનાઓ શ્વેતાંબરીય પરંપરા પ્રમાણે ભાષ્યમાં જ મળે છે; તે માટે જુદાં સૂત્રો નથી. દિગંબરીય પરંપરામાં એ ભાવનાઓ માટે પાંચ સૂત્રો ૪-૮ નંબર સુધી વધારે છે. જુઓ પરિશિષ્ટ.

ખાસ કાળજીપૂર્વક વિશેષ પ્રકારની અનુકૂળ પ્રવૃત્તિઓ સેવવામાં ન આવે, તો સ્વીકારવા માત્રથી વ્રતો કાંઈ આત્મામાં ઊતરતાં નથી. તેથી ગ્રહણ કરેલાં વ્રતો જીવનમાં ઊંડાં ઊતરે તે માટે, દરેક વ્રતને અનુકૂળ થઈ પડે તેવી કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ સ્થૂળ દષ્ટિએ ખાસ ગણાવવામાં આવી છે, જે ભાવનાના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. જે એ ભાવનાઓ પ્રમાણે યરાયર વર્તવામાં આવે, તો લીધેલાં વ્રતો ઉત્તમ ઔષધની પેઠે પ્રયત્નશીલ મનુષ્ય માટે સુંદર પરિણામકારક સિદ્ધ થાય છે. એ ભાવનાઓ અનુક્રમે નીચે પ્રમાણે છે :

૧. ઈર્યાસમિતિ, મનોગુપ્તિ, એષણાસમિતિ, આદાનનિક્ષે-
પણસમિતિ અને આલોકિતપાનભોજન, એ પાંચ ભાવનાઓ અહિંસાવ્રતની છે.

૨. અનુવીચિભાષણ, ક્રોધપ્રત્યાખ્યાન, લોભપ્રત્યાખ્યાન, નિર્ભયતા અને હાસ્યપ્રત્યાખ્યાન એ પાંચ ભાવનાઓ સત્ય-
વ્રતની છે.

૩. અનુવીચિઅવગ્રહયાચન, અભીક્ષુઅવગ્રહયાચન, અવગ્રહાવધારણ, સાધર્મિક પાસેથી અવગ્રહયાચન અને અનુશાપિતપાનભોજન એ પાંચ ભાવનાઓ અચૌર્યવ્રતની છે.

૪. સ્ત્રી, પશુ અને નપુંસક વડે સેવાયેલ શયન આદિનું વર્જન, રાગપૂર્વક સ્ત્રીકથાનું વર્જન, સ્ત્રીઓની મનોહર ઈન્દ્રિયોના અવલોકનનું વર્જન, પ્રથમના રતિવિજ્ઞાસના સ્મરણનું વર્જન અને પ્રણીતરસભોજનનું વર્જન, એ બ્રહ્મચર્યની પાંચ ભાવનાઓ છે.

૫. મનોહ કે અમનોહ સ્પર્શ, રસ, ગંધ, રૂપ અને શબ્દમાં સમભાવ રાખવો, એ પરિગ્રહની પાંચ ભાવનાઓ છે.

ભાવનાઓની સમજ

૧. સ્વપરને કલેશ ન થાય તેવી રીતે યતનાપૂર્વક ગતિ કરવી, તે 'ધ્યાસમિતિ.' મનને અશુભ ધ્યાનથી રોકી શુભ ધ્યાને લગાવવું, તે 'મનોગુપ્તિ'. વસ્તુનું ગવેષણુ, તેનું ગ્રહણ કે તેનો ઉપયોગ એ ત્રણે પ્રકારની એષણામાં દોષ ન આવે માટે ઉપયોગ (સાવચેતી) રાખવો, તે 'એષણાસમિતિ.' વસ્તુને લેવા-મૂકવામાં અવલોકન અને પ્રમાર્જન આદિ દ્વારા યતના (કાળજી) રાખવી તે 'આદાન નિક્ષેપણ સમિતિ.' ખાવાપીવાની વસ્તુ ખરોખર જોઈ-તપાસીને જ લેવી અને લીધા પછી તેવી જ રીતે અવલોકન કરીને ખાવી કે પીવી, તે 'આલોકિતપાનભોજન.'

૨. વિચારપૂર્વક બોલવું તે 'અનુવીચિભાષણ.' ક્રોધ, લોભ, ભય અને હાસ્યનો ત્યાગ કરવો, તે અનુક્રમે ખાકીની ચારે ભાવનાઓ છે.

૩. ખરાખર વિચાર કરીને જ વાપરવા માટે જોઈતા અવગ્રહ અર્થાત્ સ્થાનની માગણી કરવી, તે 'અનુવીચિઅવગ્રહયાચન.' રાગ, ક્રુદ્ધાંબપતિ, શય્યાતર (જેની જગ્યા માગી લીધી હોય તે), સાધર્મિક આદિ અનેક પ્રકારના સ્વામીઓ સંભવે છે, તેમાંથી જે જે સ્વામી પાસેથી જે જે સ્થાન માગવામાં વિશેષ ઔચિત્ય હોય, તે તે પાસેથી તે તે સ્થાન માગવું તથા એક વાર આપીને માલિકે પાછાં લીધાં હોય છતાં રોગ આદિને કારણે ખાસ જરૂરી હોય તો તે સ્થાનો તેના માલિક પાસેથી તેને કલેશ ન થાય તે માટે વારંવાર માગી લેવાં, તે 'અભીક્ષ્ણાવગ્રહયાચન.' માલિક પાસેથી માગતી વખતે જ અવગ્રહનું પરિમાણ નક્કી કરી દેવું, તે 'અવગ્રહાવધારણુ' કહેવાય છે. પોતાની પહેલાં બીજા સમાનધર્મવાળાએ કોઈ

સ્થાન મેળવી લીધું હોય, અને તે સ્થાનનો ઉપયોગ કરવાનો પ્રસંગ આવે, તો તે સાધર્મિક પાસેથી જ તે સ્થાન માગી લેવું, તે 'સાધર્મિક પાસેથી અવગ્રહયાચન.' વિધિપૂર્વક અન્નપાનાદિ મેળવ્યા પછી ગુરુને ખતાવી તેમની અનુજ્ઞા મેળવીને જ તેનો ઉપયોગ કરવો, તે 'અનુજ્ઞાપિતપાનભોજન.'

૪. બ્રહ્મચારી પુરુષ કે સ્ત્રીએ પોતાની વિગ્નતીય વ્યક્તિ દ્વારા સેવાયેલ શયન કે આસનનો ત્યાગ કરવો, તે 'સ્ત્રીપશુ-પંડકસેવિતશયનાસનવર્જન.' બ્રહ્મચારીએ કામવર્ધક વાતો ન કરવી, તે 'રાગસંયુક્ત સ્ત્રીકથાવર્જન.' બ્રહ્મચારીએ પેતાનાથી વિગ્નતીય વ્યક્તિનાં કામોદીપક અંગો ન જોવાં, તે 'મનોહરેન્દ્રિયાલોકવર્જન'. બ્રહ્મચર્ય સ્વીકાર્યા પહેલાં જે ભોગો ભોગવ્યા હોય તેમનું સ્મરણ ન કરવું, તે 'પ્રથમના રતિવિલાસના સ્મરણનું વર્જન.' કામોદીપક રસવાળાં ખાણાં પીણાં ત્યજવાં, તે 'પ્રણીતરસભોજન વર્જન.'

૫. રાગ પેદા કરે તેવાં સ્પર્શ, રસ, ગંધ, રૂપ અને શબ્દમાં ન લલચાવું, અને દ્વેષ કરે એવામાં ગુસ્સે ન થવું, તે અનુક્રમે, 'મનોજ્ઞામનોજ્ઞસ્પર્શસમભાવ', 'મનોજ્ઞામનોજ્ઞ-રસસમભાવ' આદિ પાંચ ભાવનાઓ છે.

જૈન ધર્મ ત્યાગલક્ષી હોવાને કારણે જૈન સંઘમાં મહાવ્રતધારી સાધુનું સ્થાન પહેલું છે. તેથી મહાવ્રતને ઉદ્દેશીને જ સાધુધર્મ પ્રમાણે અહીં ભાવનાઓ વર્ણવવામાં આવી છે; છતાં વ્રતધારી પોતાની ભૂમિકા પ્રમાણે સંકેત્ય, વિસ્તાર કરી શકે એવી તે છે; તેથી દેશકાળની પરિસ્થિતિ અને આંતરિક યોગ્યતા ધ્યાનમાં રાખી માત્ર વ્રતની

સ્થિરતાના શુદ્ધ ઉદ્દેશથી આ ભાવનાઓ સંખ્યા અને અર્થમાં ઘટાડી, વધારી કે પલ્લવિત કરી શકાય. [૩]

ખીજી કેટલીક ભાવનાઓ કહે છે :

હિંસાદિગ્વિહામુત્ર ચાપાયાવદ્યદર્શનમ્ । ૪ ।

દુઃસ્વમેવ વા । ૫ ।

મૈત્રીપ્રમોદકારુણ્યમાધ્યસ્થ્યાનિ સત્ત્વગુણાધિક-
વિલક્ષ્યમાનાધિનેયેષુ । ૬ ।

જગત્કાયસ્વભાવૌ ચ સંવેગવૈરાગ્યાર્થમ્ । ૭ ।

હિંસા આદિ પાંચ દોષોમાં ઐહિક આપત્તિ અને પારલૌકિક અનિષ્ટનું દર્શન કરવું.

અથવા ઉક્ત હિંસા આદિ દોષોમાં દુઃખ જ છે, એવી ભાવના કેળવવી.

પ્રાણીમાત્રમાં મૈત્રીવૃત્તિ, ગુણથી મોટાઓમાં પ્રમોદવૃત્તિ, દુઃખ પામતાઓમાં કરુણાવૃત્તિ અને જડ જેવા અપાત્રોમાં માધ્યસ્થવૃત્તિ કેળવવી.

સંવેગ અને વૈરાગ્ય માટે જગતનો સ્વભાવ અને શરીરનો સ્વભાવ ચિંતવવો.

જેનો ત્યાગ કરવામાં આવે તેના દોષોનું ખરું દર્શન થવાથી જ તે ત્યાગ ટકી શકે; એ કારણથી અહિંસા આદિ વ્રતોની સ્થિરતા માટે હિંસા આદિમાં તેના દોષોનું દર્શન કરવું આવશ્યક મનાયેલ છે. એ દોષદર્શન અહીં એ રીતે ખતાવવામાં આવ્યું છે : ઐહિક દોષદર્શન અને પારલૌકિક દોષદર્શન. હિંસા, અસત્ય આદિ સેવવાથી જે ઐહિક આપત્તિઓ પોતામાં કે પરમાં અનુભવાય છે, તેનું ભાન સદા

તાબું રાખવું એ ઐહિક દોષદર્શન છે; અને એ હિંસા આદિથી જે પારલૌકિક અનિષ્ટની સંભાવના કરી શકાય છે, તેનું ભાન રાખવું તે પારલૌકિક દોષદર્શન છે. એ અને જાતનાં દર્શનોના સંસ્કારો પોષવા તે અહિંસા આદિ વ્રતોની ભાવનાઓ છે.

પૂર્વની રીતે જ ત્યાજ્ય વૃત્તિઓમાં દુઃખનું દર્શન કેળવાયું હોય તો જ એમનો ત્યાગ વિશેષ ટકે; તે માટે હિંસા આદિ દોષોને દુઃખરૂપ જ માનવાની વૃત્તિ કેળવવાનો (દુઃખ ભાવનાનો) અહીં ઉપદેશ કરવામાં આવે છે. અહિંસા આદિ વ્રત લેનાર હિંસા આદિથી પોતાને થતા દુઃખની પેઠે ખીજામાં પણ તેનાથી સંભવતા દુઃખની કલ્પના કરે એ જ દુઃખભાવના છે. અને એ ભાવના એ વ્રતોના સ્થિરીકરણમાં ઉપયોગી પણ છે.

મૈત્રી, પ્રમોદ આદિ ચાર ભાવનાઓ તો કોઈ પણ સદ્ગુણ કેળવવા માટે વધારેમાં વધારે ઉપયોગી હોવાથી અહિંસા આદિ વ્રતોની સ્થિરતામાં ખાસ ઉપયોગી છે જ; એમ ધારી અહીં એ ચાર ભાવનાઓ ઉપદેશવામાં આવી છે. એ ચાર ભાવનાઓનો વિષય અમુક અંશે જુદોજુદો છે; કારણ કે તે વિષયમાં એ ભાવનાઓ કેળવાય તો જ વાસ્તવિક પરિણામ આવે. તેથી એ ભાવનાઓ સાથે એમનો વિષય પણ જુદોજુદો દર્શાવવામાં આવ્યો છે.

૧. મૈત્રીવૃત્તિ પ્રાણીમાત્રમાં કેળવી હોય તો જ દરેક પ્રાણી પ્રત્યે અહિંસક અને સત્યવાદી આદિ તરીકે રહીને વર્તી શકાય; તેથી મૈત્રીનો વિષય પ્રાણીમાત્ર છે. મૈત્રી

એટલે પરમાં પોતાપણાની યુદ્ધિ, અને તેથી જ પોતાની પેઠે ખીન્નને દુઃખી ન કરવાની વૃત્તિ અથવા ધૃત્તા.

૨. માણસને ધણી વાર પોતાથી ચડિયાતાને જોઈ અદેખાઈ આવે છે; એ વૃત્તિનો નાશ ન થાય ત્યાં સુધી અહિંસા સત્ય આદિ ટકી જ ન શકે; તેથી અદેખાઈ વિરુદ્ધ પ્રમોદ-ગુણની ભાવના કેળવવાનું કહેવામાં આવ્યું છે. પ્રમોદ એટલે પોતાથી વધારે ગુણવાન પ્રત્યે આદર કરવો અને તેની ચડતી જોઈ ખુશ થવું તે. આ ભાવનાનો વિષય માત્ર અધિક ગુણવાન જ છે; કારણ કે તેના પ્રત્યે જ અદેખાઈ, અસૂયા આદિ દુર્વૃત્તિઓનો સંભવ છે.

૩. કોઈને પીડાતા જોઈ જો અનુકંપા ન ઊભરાય, તો અહિંસાદિ વ્રતો નથી જ ન શકે; તેથી ક્રુણા ભાવનાને આવશ્યક માનવામાં આવી છે. એનો વિષય માત્ર કલેશ પામતાં દુઃખી પ્રાણીઓ છે; કારણ કે અનુગ્રહ અને મદદની અપેક્ષા દુઃખી, દીન કે અનાથને જ રહે છે.

૪. દરેક વખતે અને દરેક સ્થળે માત્ર પ્રવૃત્ત્યાત્મક ભાવનાઓ જ સાધક નથી થતી; ધણી વાર અહિંસાદિ વ્રતોને ટકાવવામાં માત્ર તટસ્થપણું જ ધારણ કરવું ઉપયોગી થાય છે, તેથી માધ્યસ્થભાવના ઉપદેશવામાં આવી છે. માધ્યસ્થ એટલે ઉપેક્ષા કે તટસ્થતા. જ્યારે તદ્દન જડ સંસ્કારનાં અને કાંઈ પણ સદ્વસ્તુ ગ્રહણ કરવાની યોગ્યતા ન હોય એવાં પાત્રો મળે, અને તેમને સુધારવાની પ્રવૃત્તિનું પરિણામ છેવટે તદ્દન શૂન્ય જ દેખાય, તો તેવાઓ પ્રત્યે તટસ્થપણું રાખવામાં જ શ્રેય છે. તેથી માધ્યસ્થ ભાવનાનો વિષય અવિનેય અર્થાત્ અયોગ્ય પાત્ર જેટલો જ છે.

સંવેગ અને વૈરાગ્ય ન હોય તો અહિંસાદિ વ્રતો સંભવી જ ન શકે; તેથી એ વ્રતોના અભ્યાસી માટે સંવેગ અને વૈરાગ્ય પ્રથમ આવશ્યક છે. સંવેગ અને વૈરાગ્યનાં બીજા જગત્સ્વભાવ અને શરીરસ્વભાવના ચિન્તનમાંથી નાંખાય છે, તેથી એ બંનેના સ્વાભાવનું ચિન્તન ભાવનારૂપે અહીં ઉપદેશવામાં આવ્યું છે.

પ્રાણીમાત્ર એાછાવત્તો દુઃખનો અનુભવ કર્યા જ કરે છે. જીવન તદ્દન વિનશ્વર છે અને બીજું પણ કાંઈ સ્થિર નથી; અને એ જાતના જગત્સ્વભાવના ચિન્તનમાંથી જ સંસાર પ્રત્યેનો મોહ દૂર થઈ તેનાથી ભય-સંવેગ ઉત્પન્ન થાય છે. તે જ રીતે શરીરના અસ્થિર, અશુચિ અને અસારપણાના સ્વભાવચિન્તનમાંથી જ બાહ્યાભ્યંતર વિષયોની અનાસક્તિ-વૈરાગ્ય જન્મે છે. [૪-૭]

હવે હિંસાનું સ્વરૂપ કહે છે :

પ્રમત્તયોગાત્ પ્રાણવ્યપરોપણં હિંસા । ૮ ।

પ્રમત્તયોગથી થતો જે પ્રાણવધ તે હિંસા.

અહિંસા આદિ જે પાંચ વ્રતોનું નિરૂપણ પહેલાં કરવામાં આવ્યું છે, તે વ્રતોને બરાબર સમજવા અને જીવનમાં ઉતારવા ખાતર તેમના વિરોધી દોષોનું સ્વરૂપ યથાર્થપણે જાણવું જ જોઈએ; તેથી એ પાંચ દોષોના નિરૂપણનું પ્રકરણ શરૂ કરવામાં આવ્યું છે. તેમાંના પહેલા દોષ હિંસાની વ્યાખ્યા આ સૂત્રમાં છે.

હિંસાની વ્યાખ્યા એ અંશોથી પૂર્ણ કરવામાં આવી છે. પહેલો પ્રમત્તયોગ અર્થાત્ રાગદ્વેષવાળી તેમ જ અસાવધાન પ્રવૃત્તિ, અને બીજો પ્રાણવધ. પહેલો અંશ કારણરૂપે અને

ખીજો કાર્યરૂપે છે. તેથી ફલિત અર્થ એવો થાય છે કે, જે પ્રાણવધ પ્રમત્તયોગથી થાય, તે હિંસા.

પ્ર૦—કોઈના પ્રાણ લેવા કે કોઈને દુઃખ આપવું એ હિંસા. હિંસાનો આ અર્થ સૌથી જાણી શકાય તેવો અને બહુ પ્રસિદ્ધ છે; છતાં તે અર્થમાં પ્રમત્તયોગનો અર્થ ઉમેરવામાં કેમ આવ્યો હશે ?

ઉ૦—જ્યાં સુધી મનુષ્યસમાજમાં વિચાર અને વર્તન ઉચ્ચ સંસ્કારવાળાં દાખલ નથી થયાં હોતાં, ત્યાં સુધી તે સમાજ અને ખીજાં પ્રાણીઓ વચ્ચે જીવનવ્યવહારમાં ખાસ અંતર નથી હોતું. જેમ પશુ પક્ષી, તેમ તેવા સમાજના મનુષ્ય પણ લાગણીથી દોરાઈને જાણ્યે કે અજાણ્યે જીવનની જરૂરિયાત માટે જ કે તેવી જરૂરિયાત વિના જ કોઈના પ્રાણ લે છે. માનવસમાજની આ પ્રાથમિક હિંસામય દશામાં જ્યારે કોઈ એકાદ માણસના વિચારમાં હિંસાના સ્વરૂપ વિષે જાગૃતિ આવે છે, ત્યારે તે ચાલુ હિંસાને એટલે પ્રાણનાશને દોષરૂપ ખતાવે છે, અને કોઈનો પ્રાણ ન લેવાતું ઉપદેશ છે. એક બાજુ હિંસા જેવી પ્રધાનો જૂનો સંસ્કાર અને બીજી બાજુ અહિંસાની નવી લાવનાનો ઉદ્દય, આ બે વચ્ચે અથડામણ થતાં હિંસક વૃત્તિ તરફથી હિંસાનિષેધક સામે કેટલાક પ્રશ્નો આપોઆપ ઊભા થાય છે અને તે તેની સામે મૂકવામાં આવે છે. તે પ્રશ્નો ટૂંકમાં ત્રણ છે :

૧. અહિંસાના પક્ષપાતીઓ પણ જીવન તો ધારણ કરે જ છે, અને જીવન એ કોઈને કોઈ જાતની હિંસા વિના નભી શકે તેવું ન હોવાથી, તેને અંગે તેઓ તરફથી થતી હિંસા એ હિંસાદોષમાં આવી શકે કે નહિ ? ૨. જૂલ અને

અજ્ઞાન એ માનુષી વૃત્તિમાં તદ્દન નથી જ હોતાં એવું સાબિત ન થઈ શકે ત્યાં સુધી. અહિંસાના પક્ષપાતીઓને હાથે પણ અળાણપણે કે ભૂલથી કોઈ નો પ્રાણનાશ થઈ જવાનો સંભવ છે. એટલે એવો પ્રાણનાશ હિંસાદોષમાં આવે કે નહિ ?

૩. ઘણીવાર અહિંસક વૃત્તિવાળા કોઈ ને બચાવવા કે તેને સુખ સગવડ પહોંચાડવા પ્રયત્ન કરે છે અને પરિણામ તો તેથી ઊલટું આવે છે, એટલે કે, સામાના પ્રાણ જાય છે; તેવી સ્થિતિમાં એ પ્રાણનાશ હિંસાદોષમાં આવે કે નહિ ?

આવા પ્રશ્નો સામે આવતાં તેના ઉત્તર માટે હિંસા અને અહિંસાના સ્વરૂપની વિચારણા ઊંડી ઊતરે છે અને તેમ થતાં તેનો અર્થ પણ વિસ્તરે છે. કોઈના પ્રાણ લેવા કે બહુ તો તે માટે દુઃખ આપવું, એવો હિંસાનો અર્થ થતો, અને કોઈના પ્રાણ ન હરવા કે તે માટે કોઈને તકલીફ ન આપવી એટલો જ અર્થ અહિંસાનો થતો, તેને બદલે હવે અહિંસાના વિચારકોએ ઝીણવટમાં ઊતરી નક્કી કર્યું કે, માત્ર કોઈના પ્રાણ લેવા કે માત્ર કોઈને દુઃખ આપવું એ હિંસાદોષ જ છે એમ ન કહી શકાય; પણ પ્રાણવધ કે દુઃખ દેવા ઉપરાંત તેની પાછળ તેમ કરનારની શી ભાવના છે તે તપાસીને જ તેવી હિંસાના દોષપણા કે અદોષપણાનો નિર્ણય કરી શકાય. તે ભાવના એટલે રાગદ્વેષની વિવિધ ઊર્મિઓ અગર બિનકાળજીપણું, જેને શાસ્ત્રીય પરિભાષામાં 'પ્રમાદ' કહેવામાં આવે છે. આવી અશુભ અને ક્ષુદ્ર ભાવનાથી જ જે પ્રાણનાશ થયો હોય કે જે દુઃખ દેવાયું હોય, તે જ હિંસા અને તે જ હિંસા દોષરૂપ; અને એવી ભાવના વિના થયેલાં પ્રાણનાશ કે દુઃખપ્રદાન એ દેખીતી રીતે હિંસા

કહેવાવા છતાં દોષકોટિમાં આવી ન શકે. આ રીતે હિંસક સમાજમાં અહિંસાના સંસ્કારોનો ફેલાવો થતાં અને તેને લીધે વિચારવિકાસ થતાં દોષરૂપ હિંસા માટે માત્ર પ્રાણનાશ એટલો જ અર્થ યસ ન ગણાયો અને તેમાં પ્રમત્તયોગ એ મહત્વનો અંશ ઉમેરાયો.

પ્ર૦—હિંસાની આ વ્યાખ્યા ઉપરથી પ્રશ્ન એ થાય છે કે જો પ્રમત્તયોગ વિના જ માત્ર પ્રાણવધ થઈ જાય તો તે હિંસા કહેવાય કે નહિ? તેવી રીતે જો પ્રાણવધ થવા ન પામ્યો હોય અને છતાં પ્રમત્તયોગ હોય તો તે પણ હિંસા ગણાય કે નહિ? જો એ બંને સ્થળે હિંસા ગણાય, તો તે હિંસા પ્રમત્તયોગજનિત પ્રાણવધરૂપ હિંસાની કોટિની જ કે તેથી જુદા પ્રકારની?

ઉ૦—માત્ર પ્રાણવધ સ્થૂલ હોઈ દૃશ્ય હિંસા તો છે જ અને માત્ર પ્રમત્તયોગ એ સૂક્ષ્મ હોઈ અદૃશ્ય જેવો છે. એ બંનેમાં દૃશ્યપણા-અદૃશ્યપણાના તફાવત ઉપરાંત એક બીજો મહત્વનો જાણવા જેવો તફાવત છે અને તેના જ ઉપર હિંસાના દોષપણા અને અદોષપણાનો આધાર છે. પ્રાણનાશ એ દેખીતી રીતે હિંસા હોવા છતાં તે દોષ જ છે એવો એકાન્ત નથી; કારણ કે તેનું દોષપણું સ્વાધીન નથી. હિંસાનું દોષપણું એ હિંસકની ભાવના ઉપર અવલંબેલું છે તેથી પરાધીન છે. ભાવના જાતે ખરાબ હોય તો તેમાંથી થયેલો પ્રાણવધ તે દોષરૂપ છે; અને ભાવના તેવી ન હોય તો એ પ્રાણવધ દોષરૂપ નથી; તેથી જ શાસ્ત્રીય પરિભાષામાં આવી દોષરૂપ હિંસાને દ્રવ્યહિંસા અથવા વ્યાવહારિક હિંસા કહેવામાં આવી છે. દ્રવ્યહિંસા યા વ્યાવહારિક હિંસાનો અર્થ એટલો

જ કે તેનું દોષપણું અબાધિત નથી; તેથી ઊલટું પ્રમત્તયોગ જે સૂક્ષ્મ ભાવના તે જાતે જ દોષરૂપ હોઈ તેનું દોષપણું સ્વાધીન છે અર્થાત્ તેના દોષપણાનો આધાર સ્થૂલ પ્રાણનાશ કે બીજી કોઈ બાહ્ય વસ્તુ ઉપર અવલંબિત નથી. સ્થૂલ પ્રાણનાશ ન પણ થયો હોય, કોઈને દુઃખ ન પણ દેવાયું હોય, બલ્કે પ્રાણનાશ કરવા જતાં કે દુઃખ દેવા જતાં સામાનું જીવન લંબાયું હોય અગર તો સામાને સુખ પહોંચ્યું હોય છતાં, જે તેની પાછળની ભાવના અશુભ હોય, તો તે એકાન્ત દોષ જ ગણાવાની. તેથી આવી ભાવનાને શાસ્ત્રીય પરિભાષામાં ભાવહિંસા અથવા નિશ્ચયહિંસા કહેવામાં આવી છે. ભાવહિંસા અને નિશ્ચયહિંસાનો અર્થ એટલો જ છે કે, તેનું દોષપણું સ્વાધીન હોવાથી ત્રણે કાળમાં અબાધિત રહે છે. માત્ર પ્રમત્તયોગ કે માત્ર પ્રાણવધ એ બંને છૂટા છૂટા હિંસા કહેવાવા છતાં તેમના દોષપણાનું તારતમ્ય ઉપર પ્રમાણે જાણી લીધા પછી એ બંને પ્રકારની હિંસાઓ પ્રમત્તયોગ-જનિત પ્રાણવધરૂપ હિંસાની કોટિની જ છે. કે તેથી જુદા પ્રકારની એ પ્રશ્નોનો ઉત્તર સ્પષ્ટ થઈ જાય છે; અને તે એ કે, ભલે સ્થૂલ આંખ ન જાણી શકે છતાં તાત્ત્વિક રીતે માત્ર પ્રમત્તયોગ એ પ્રમત્તયોગજનિત પ્રાણનાશની કોટિની જ હિંસા છે, અને માત્ર પ્રાણનાશ એ, એ કોટિમાં આવે તેવી હિંસા નથી.

પ્ર૦—જે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે પ્રમત્તયોગ એજ હિંસાના દોષપણાનું મૂળ બીજું હોય, તો હિંસાની વ્યાખ્યામાં એટલું જ કહેવું બસ છે કે પ્રમત્તયોગ એ હિંસા. અને જે આ દલીલ સાચી હોય તો એ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે જ થાય છે કે

હિંસાની વ્યાખ્યામાં પ્રાણનાશને સ્થાન આપવાનું શું કારણ ?

ઉ૦—પ્રમત્તયોગ એ જ તાત્ત્વિક રીતે હિંસા છે; છતાં સમુદાયમાં તેનો ત્યાગ એકાએક અને મોટે ભાગે શક્ય નથી. તેથી ભલદું માત્ર પ્રાણવધ એ સ્થૂલ હોવા છતાં તેનો ત્યાગ સામુદાયિક જીવનની સ્વસ્થતા માટે ઘટ્ટ છે; અને પ્રમાણમાં મોટે ભાગે શક્ય પણ છે. પ્રમત્તયોગ છૂટ્યો ન હોય છતાં સ્થૂલ પ્રાણનાશવૃત્તિ ઓછી થઈ જાય તોયે ધણીવાર સામુદાયિક જીવનમાં સુખશાંતિ વર્તે છે. અહિંસાના વિકાસક્રમ પ્રમાણે પણ પ્રથમ સ્થૂલનાશનો ત્યાગ અને ધીરે ધીરે પ્રમત્તયોગનો ત્યાગ સમુદાયમાં સંભવિત બને છે. તેથી આધ્યાત્મિક વિકાસના સાધક તરીકે પ્રમત્તયોગરૂપ હિંસાનો જ ત્યાગ ઘટ્ટ હોવા છતાં સામુદાયિક જીવનની દૃષ્ટિએ હિંસાના સ્વરૂપમાં સ્થૂલ પ્રાણનાશને સ્થાન આપી તેના ત્યાગને પણ અહિંસા-કોટિમાં મૂકવામાં આવ્યો છે.

પ્ર૦—શાસ્ત્રકારે જેને હિંસા કહી છે, તેથી નિવૃત્ત થવું એ અહિંસા, એ સમજાયું; પણ એ જણાવો કે આવી અહિંસાનું વ્રત લેનારને જીવન ધડવા માટે કઈ કઈ ફરજો ભભી થાય છે ?

ઉ૦ - ૧. જીવન સાદું કરતાં જવું અને તેની જરૂરિયાતો ઓછી ને ઓછી જ કરતા જવી. ૨. માનુષી વૃત્તિમાં અજ્ઞાનને ગમે તેટલું સ્થાન હોય છતાં જ્ઞાનનું પણ પુરુષાર્થ પ્રમાણે સ્થાન હોવાથી, દર ક્ષણે સાવધાન રહેવું અને કષ્ટાંય ભૂલ ન થાય એ માટે ધ્યાન રાખવું; તેમ જ ભૂલ થઈ જાય તો તે ધ્યાન બહાર ન જાય તેટલી દૃષ્ટિ કેળવવી. ૩. જરૂરિયાત ઓછી કર્યાં છતાં અને સાવધાન રહેવાનું લક્ષ્ય હોવા છતાં

પણ ચિત્તનો ખરો દોષ જે સ્થૂલ જીવનથી તૃષ્ણા અને તેથી ઉત્પન્ન થતા જે ખીજા રાગદ્વેષાદિ દોષો, તેમને ઘટાડવા સતત પ્રયત્ન કરવો.

પ્ર૦—કિપર જે હિંસાનું દોષપણું કહ્યું તેનો શો અર્થ?

ઉ૦—જેથી ચિત્તની કોમળતા ઘટી કઠોરતા વધે અને સ્થૂલ જીવનની તૃષ્ણા લંબાય, તે જ હિંસાનું દોષપણું છે; અને જેથી ઉક્ત કઠોરતા ન વધે તેમ જ સહજ પ્રેમાળવૃત્તિ અને અંતર્મુખ જીવનમાં જરા પણ ખલેલ ન પહોંચે, તે જ હિંસા દેખાવા છતાં તેનું અદોષપણું છે. [૮]

હવે અસત્યનું સ્વરૂપ છે:

અસદ્ભિધાનમનૃતમ્ । ૯ ।

અસત્ કહેવું તે અનૃત-અસત્ય.

જો કે સૂત્રમાં અસત્કથનને અસત્ય કહેવામાં આવ્યું છે, છતાં તેનો ભાવ વિશાળ હોઈ તેમાં અસત્ચિંતન, અસત્ચાચરણ એ બધાનો સમાવેશ થાય છે. તેથી જ અસત્ ચિંતવવું, અસત્ બોલવું અને અસત્ ચાચરવું તે બધું જ અસત્ય દોષમાં આવી જાય છે. જેમ હિંસાની વ્યાખ્યામાં તેમ અસત્યની અને ^૧અદતાદાનાદિ પાકીના દોષોની વ્યાખ્યામાં પણ પ્રમત્તયોગ એ વિશેષણ સમજી જ લેવું જોઈએ. તેથી પ્રમત્તયોગપૂર્વક જે અસત્કથન તે અસત્ય એવો અસત્યદોષનો ફલિત અર્થ થાય છે.

૧. અબ્રહ્મમાં 'પ્રમત્તયોગ' વિશેષણ ન લગાડવું; કારણ કે એ દોષ અપ્રમત્તદશામાં સંભવી જ નથી શકતો. આમ છે માટે જ અબ્રહ્મચર્યને નિરપવાદ કહેવું છે; વિશેષ ખુલાસા માટે જુઓ આ માળામાં પ્રસિદ્ધ થયેલો 'જૈનદર્શિએ અબ્રહ્મચર્ય' નામનો નિબંધ.

અસત્ શબ્દના મુખ્ય એ અર્થ લેવાથી અહીંનું કામ સરે છે: ૧. જે વસ્તુ અસ્તિત્વ ધરાવતી હોય તેનો તદ્દન નિષેધ કરવો અગર તો તદ્દન નિષેધ ન કરવા છતાં તે હોય તે કરતાં જુદા રૂપમાં કહેવી તે અસત્. ૨. ગર્હિત અસત્ અર્થાત્, જે સત્ય છતાં પરને પીડા કરે તેવા દુર્ભાવવાળું હોય તે અસત્.

પહેલા અર્થ પ્રમાણે પૂંજ હોવા છતાં લેણદાર માગે ત્યારે કાંઈ નથી જ એમ કહેવું તે અસત્ય, તેમ જ પાસે પૂંજ હોવાનો સ્વીકાર કર્યા છતાં પણ લેણદાર સફળ ન થાય એવી રીતે તેનું ધ્યાન આપવું તે અસત્ય. બીજા અર્થ પ્રમાણે કોઈ અલણ કે અણસમજીને હલકો પાડવા ખાતર તેને દુઃખ થાય તેવી રીતે સાચું પણ 'અલણ' કે 'અણસમજી' એવું વચન કહેવામાં આવે તે અસત્ય. અસત્યના આ અર્થ ઉપરથી સત્ય વ્રત લેનાર માટે નીચેનો અર્થ ફલિત થાય છે: ૧. પ્રમત્તયોગનો ત્યાગ કરવો. ૨. મન, વચન અને કાયાની પ્રવૃત્તિમાં એકરૂપતા સાધવી. ૩. સત્ય છતાં દુર્ભાવથી અપ્રિય ન ચિંતવવું, ન બોલવું કે ન કરવું. [૬]

હવે ચોરીનું સ્વરૂપ કહે છે:

અદત્તાદાનં સ્તેયમ્ ૧૧૦૧

અણુદ્વીધું લેવું તે સ્તેય એટલે ચોરી.

જે વસ્તુ ઉપર કોઈ બીજાની માલિકી હોય, તે વસ્તુ લલે તણખલા જેવી તદ્દન બિનકીમતી હોય છતાં તેના માલિકનો પરવાનગી સિવાય ચોર્યબુદ્ધિથી લેવી, એ સ્તેય કહેવાય છે.

આ વ્યાખ્યા ઉપરથી અચોર્યવ્રત લેનાર માટે નીચેનો અર્થ ફલિત થાય છે: ૧. કોઈ પણ ચીજ તરફ લલચાર્ધ

જવાની વૃત્તિ દૂર કરવી. ૨. ન્યાં સુધી લાલચુપણું દૂર ન થાય ત્યાં સુધી પોતાની લાલચની વસ્તુ પોતે જ ન્યાયને માર્ગે મેળવવી અને તેવી બીજાની વસ્તુ વગર પરવાનગીએ લેવાનો વિચારસુધાં ન કરવો. [૧૦]

હવે અબ્રહ્મનું સ્વરૂપ કહે છે:

મૈથુનમબ્રહ્મ । ૧૧।

મૈથુનપ્રવૃત્તિ તે અબ્રહ્મ.

મૈથુન એટલે મિથુનની પ્રવૃત્તિ. 'મિથુન' શબ્દ સામાન્ય રીતે સ્ત્રી-પુરુષનું જોડણું એવા અર્થમાં પ્રસિદ્ધ છે, છતાં અહીં તેનો અર્થ જરા લંબાવવાનો છે. જોડણું એટલે સ્ત્રી-પુરુષનું, પુરુષ-પુરુષનું કે સ્ત્રી-સ્ત્રીનું -અને તે પણ સન્મતીય (મનુષ્ય આદિ એક જાતિનું) કે વિન્મતીય એટલે મનુષ્ય પશુ આદિ ભિન્ન ભિન્ન જાતિનું સમજવું, આવા જોડલાની હકામ રાગના આવેશથી થયેલી માનસિક, વાચિક કે કાયિક કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ તે મૈથુન એટલે અબ્રહ્મ કહેવાય છે,

પ્ર૦-ન્યાં જોડણું ન હોય, માત્ર સ્ત્રી કે પુરુષ કોઈ એક જ વ્યક્તિ કામરાગાવેશથી જડ વસ્તુના આલંબન વડે અગર પોતાના હસ્ત આદિ અવયવો વડે મિથ્યા આચાર સેવે, તેને ઉપરની વ્યાખ્યા પ્રમાણે શું મૈથુન કહી શકાય?

ઉ૦-હા. મૈથુનનો ખરો ભાવાર્થ કામરાગજનિત કોઈ પણ એટલો એટલો જ છે. આ અર્થ-તો કોઈ એક વ્યક્તિની તેવી દુશ્ચેષ્ટાને પણ લાગુ પડે જ છે; તેથી તે પણ મૈથુન-દોષ જ છે.

પ્ર૦-મૈથુનને અબ્રહ્મ કહ્યું તેનું શું કારણ?

ઉ૦-જે બ્રહ્મ નહિ તે અબ્રહ્મ. બ્રહ્મ એટલે જેના

પાલન અને અનુસરણથી સદ્ગુણો વધે તે; અને જે તરફ જવાથી સદ્ગુણો ન વધે પણ દોષો જ પોષાય, તે અપ્રત્યક્ષ. મૈથુન એ એવી પ્રવૃત્તિ છે કે તેમાં પડતાં જ બધા દોષોનું પોષણ અને સદ્ગુણોનો હાસ-ધસારો શરૂ થાય છે, તેથી મૈથુનને અપ્રત્યક્ષ કહેવામાં આવ્યું છે. [૧૧]

હવે પરિગ્રહનું સ્વરૂપ કહે છે.

મૂર્છા પરિગ્રહઃ । ૧૨ ।

મૂર્છા પરિગ્રહ છે.

મૂર્છા એટલે આસક્તિ. નાની, મોટી, જડ, ચેતન, બાહ્ય કે આંતરિક ગમે તે વસ્તુ હો, અને કદાચ ન પણ હો, છતાં તેમાં બંધાઈ જવું એટલે તેની પાછળની તાણમાં વિવેકને ગુમાવી ખેસવો એ પરિગ્રહ છે.

પ્ર૦-હિંસાથી પરિગ્રહ સુધીના પાંચ દોષોનું સ્વરૂપ ઉપરઉપરથી જોતાં જુદું લાગે છે ખરું, પણ બારીકીથી વિચારતાં તેમાં કોઈ ખાસ જાતનો ભેદ દેખાતો નથી; કારણકે એ પાંચે કહેવાતા દોષોનો દોષપણાનો આધાર માત્ર રાગ, દ્વેષ અને મોહ છે. રાગ, દ્વેષ અને મોહ જ હિંસા આદિ વૃત્તિઓનું ઝેર છે અને તેથી જ તે વૃત્તિઓ દોષ કહેવાય છે. હવે જો આ કથન સાચું હોય, તો રાગદ્વેષ આદિ જ દોષ છે, એટલું કહેવું બસ છે, તો પછી દોષના હિંસા આદિ પાંચ કે તેથી એછાવતા ભેદો કરી વર્ણવવા શા માટે ?

ઉ૦-સાચે જ કાંઈ પણ પ્રવૃત્તિ રાગ, દ્વેષ આદિને લીધે થાય છે. તેથી રાગ દ્વેષ આદિ જ મુખ્યપણે દોષ છે અને એ દોષથી વિરમવું એ એક જ મુખ્ય વ્રત છે; તેમ છતાં

રાગ, દ્વેષ આદિનો ત્યાગ ઉપદેશવાનો હોય ત્યારે તેથી થતી પ્રવૃત્તિઓ સમજાવીને જ તે પ્રવૃત્તિઓ અને તેના પ્રેરક રાગદ્વેષાદિનો ત્યાગ કરવાનું કહી શકાય. સ્થૂળ દષ્ટિવાળા લોકો માટે બીજાને ક્રમ શક્ય નથી. રાગદ્વેષથી થતી અસંખ્ય પ્રવૃત્તિઓ પૈકી હિંસા, અસત્ય આદિ મુખ્ય છે. અને તે જ પ્રવૃત્તિઓ મુખ્યપણે આધ્યાત્મિક કે લૌકિક જીવનને કોતરી ખાય છે; તેથી હિંસા વગેરે પ્રવૃત્તિઓને પાંચ વિભાગમાં ગોઠવી પાંચ દોષો વર્ણવવામાં આવ્યા છે. દોષની આ સંખ્યામાં વખતે વખતે અને દેશભેદે ફેરફાર થતો રહ્યો છે અને થતો રહેવાનો; છતાં સંખ્યાના અને સ્થૂળ નામના મોહમાં પડ્યા વિના એટલું જ મુખ્યપણે સમજી લેવું જોઈએ કે તે દ્વારા રાગ, દ્વેષ અને મોહરૂપ દોષનો ત્યાગ જ કરવાનું સૂચન કરાયેલું છે. આ જ કારણને લીધે હિંસા આદિ પાંચ દોષોમાં કયો દોષ પ્રધાન કે કયો ગૌણ, કયો પહેલાં ત્યાગ કરવા લાયક છે કે કયો પછી ત્યાગ કરવા લાયક છે એ સવાલ જ નથી રહેતો. હિંસાદોષની વિશાળ વ્યાખ્યામાં બાકીના બધા દોષો સમાઈ જાય. આ જ કારણને લીધે અહિંસાને મુખ્ય ધર્મ માનનાર, હિંસાદોષમાં અસત્યાદિ બધા દોષોને સમાવી માત્ર હિંસાના જ ત્યાગમાં બધા દોષોનો ત્યાગ જુએ છે; અને સત્યને પરમ ધર્મ માનનાર, અસત્યમાં બાકીના બધા દોષો ઘટાવી માત્ર અસત્યના ત્યાગમાં બધા દોષોનો ત્યાગ જુએ છે. એ રીતે સંતોષ, બ્રહ્મચર્ય આદિને મુખ્ય ધર્મ માનનાર પણ કરે છે. [૧૨]

હવે ખરા વ્રતી બનવાની પ્રાથમિક લાયકાત કહે છે :

ત્રિઃશબ્દો વ્રતી । ૧૩ ।

જે શલ્ય વિનાનો હોય તે વ્રતી સંભવે.

અહિંસા, સત્ય આદિ વ્રતો લેવા માત્રથી કોઈ ખરો વ્રતી નથી બની શકતો, પણ ખરો વ્રતી થવા માટે ઝોછામાં ઝોછી અને પહેલામાં પહેલી એક શરત છે જે અહીં બતાવવામાં આવી છે. તે શરત એ છે કે, શલ્યનો ત્યાગ કરવો. શલ્ય ટૂંકામાં ત્રણ છે : ૧. દંભ, ડોળ કે ડગવાની વૃત્તિ. ૨. ભોગોની લાલસા. ૩. સત્ય ઉપર શ્રદ્ધા ન ચોટવી અથવા અસત્યનો આગ્રહ. આ ત્રણે માનસિક દોષ છે. તે બંધાઈ સુધી હોય ત્યાં સુધી મન અને શરીરને કોતરી ખાય છે, અને આત્માને સ્વસ્થ થવા દેતા જ નથી; તેથી શલ્યવાળો આત્મા કોઈ કારણસર વ્રત લઈ પણ લે, છતાં તે તેના પાલનમાં એકાગ્ર થઈ શકતો નથી. જેમ શરીરના કોઈ ભાગમાં કાંટો કે બીજી તેવી તીક્ષ્ણ વસ્તુ ભોંકાઈ હોય, તો તે શરીર અને મનને અસ્વસ્થ કરી આત્માને કોઈ પણ કાર્યમાં એકાગ્ર થવા દેતી નથી, તેમ ઉક્ત માનસિક દોષો પણ તેવા જ વ્યગ્રતાકારી હોવાથી, તેમનો ત્યાગ વ્રતી બનવા માટેની પ્રથમ શરત તરીકે મૂકવામાં આવ્યો છે. [૧૩]

વ્રતીના ભેદો કહે છે :

અગાર્યનગારઞ્ચ । ૧૪ ।

વ્રતી અગારી—ગૃહસ્થ અને અનગાર—ત્યાગી એમ બે પ્રકારે સભવે.

વ્રત લેનાર દરેકની કઈ સરખી યોગ્યતા નથી હોતી, તેથી યોગ્યતાના તારતમ્ય પ્રમાણે ટૂંકમાં વ્રતીના બે ભેદ અહીં દર્શાવવામાં આવ્યા છે : ૧. અગારી, ૨. અનગાર.

અગાર એટલે ધર. જેનો ધર સાથે સંબંધ હોય તે 'અગારી.' અગારી એટલે ગૃહસ્થ. જેનો ધર સાથે સંબંધ હોય તે 'અનગાર' એટલે ત્યાગી-મુનિ. જે કે અગારી અને અનગાર એ બે શબ્દનો સીધો અર્થ ધરમાં વસવું કે ન વસવું એટલો જ છે છતાં, અહીં તેનો તાત્પર્યાર્થ લેવાનો છે, અને તે એ કે જે વિષયતૃષ્ણા ધરાવતો હોય તે અગારી, અને જે વિષયતૃષ્ણાથી મુક્ત થયો હોય તે અનગાર. આ તાત્પર્યાર્થ લેવાથી ફલિત અર્થ એ નીકળે છે કે, કોઈ ધરમાં વસવા છતાં વિષયતૃષ્ણાથી મુક્ત હોય, તો તે અનગાર જ છે; અને કોઈ ધર છોડી જંગલમાં જઈ વસવા છતાં વિષય-તૃષ્ણાથી મુક્ત ન હોય, તો તે અગારી જ છે. અગારીપણા અને અનગારીપણાની સાચી તેમ જ મુખ્ય કસોટી એ એક જ છે, અને તેને આધારે જ અહીં પ્રતીના બે ભેદ પાડવામાં આવ્યા છે.

પ્ર૦—જે વિષયતૃષ્ણા હોવાને લીધે અગારી હોય, તેને પછી પ્રતી કેમ કહી શકાય?

ઉ૦—સ્થૂલ દષ્ટિથી. જેમ માણસ પોતાના ધર આદિ કોઈ નિયત સ્થાનમાં જ રહેતો હોય છે અને છતાં તે અમુક શહેરમાં રહે છે એવો વ્યવહાર અપેક્ષાવિશેષથી કરવામાં આવે છે, તેમ વિષયતૃષ્ણા છતાં અધ્ધાંશી પ્રતનો સંબંધ હોવાને લીધે તેને પ્રતી પણ કહી શકાય છે. [૧૪]

અગારી વતીનું વ્રણન કરે છે:

અણુવ્રતોઽગારી ૧૧૫ ।

દિગ્દેશાનર્થદણ્ડચિરતિસામાયિકપૌષ્વોપવાસો પ-
ભોગપરિભોગપરિમાણાતિથિસંવિભાગવ્રતસમ્પન્નશ્ચ
। ૧૬ ।

મારણાન્તિકીં સંલેખનાં જોષિતા । ૧૭ ।

જે અણુવ્રતધારી હોય તે અગારી વ્રતી કહેવાય છે.

તે વ્રતી, દિગ્વિરતિ, દેશવિરતિ, અનર્થદર્શક-વિરતિ, સામાયિક, પૌષ્ઠોપવાસ, ઉપભોગપરિભોગ-પરિમાણ અને અતિથિસંવિભાગ એ વ્રતોથી પણ સંપન્ન હોય છે.

અને તે મારણાન્તિક સંલેખનાનો આરાધક પણ હોય છે.

જે ગૃહસ્થ અહિંસા આદિ વ્રતોને સંપૂર્ણપણે સ્વીકારવા સમર્થ ન હોય અને છતાં ત્યાગવૃત્તિવાળો હોય, તે ગૃહસ્થ-મર્યાદામાં રહી પોતાની ત્યાગવૃત્તિ પ્રમાણે એ વ્રતો અલ્પાંશિ સ્વીકારે છે; એવો ગૃહસ્થ અણુવ્રતધારી શ્રાવક કહેવાય છે.

સંપૂર્ણપણે સ્વીકારતાં વ્રતો મહાવ્રતો કહેવાય છે અને તેમના સ્વીકારની પ્રતિજ્ઞામાં સંપૂર્ણતાને લીધે તારતમ્ય રાખવામાં નથી આવતું; પણ જ્યારે વ્રતો અલ્પાંશિ સ્વીકારવાનાં હોય છે, ત્યારે અલ્પતાની વિવિધતાને લીધે એ માટેની પ્રતિજ્ઞા પણ અનેકરૂપે જુદી જુદી લેવામાં આવે છે. તેમ છતાં એક એક અણુવ્રતની વિવિધતામાં ન ઊતરતાં સૂત્રકારે સામાન્ય રીતે ગૃહસ્થનાં અહિંસાદિ વ્રતોને એક એક અણુ-વ્રત તરીકે જ વર્ણવ્યાં છે. આવાં અણુવ્રતો પાંચ છે, જે મૂળભૂત એટલે ત્યાગના પ્રથમ પાયારૂપે હોવાથી 'મૂળ ગુણ' કે 'મૂળ વ્રત' કહેવાય છે. એ મૂળ વ્રતોની રક્ષા, પુષ્ટિ અને શુદ્ધિ માટે ગૃહસ્થ ખીજાં પણ કેટલાંક વ્રતો સ્વીકારે

છે જે 'ઉત્તરગુણ' કે 'ઉત્તરવ્રત' ને^૧ નામે પ્રસિદ્ધ છે. આવાં ઉત્તરવ્રતો અહીં ટૂંકમાં સાત વર્ણવવામાં આવ્યાં છે. અને ગૃહસ્થ વ્રતી જિંદગીને છેડે જે એક વ્રત લેવા પ્રેરાય છે, તેનો પણ અહીં નિર્દેશ છે. તે સંલેખનાને નામે પ્રસિદ્ધ છે. એ બધાં વ્રતોનું સ્વરૂપ ટૂંકમાં નીચે પ્રમાણે છે :

પાંચ અણુવ્રતો : ૧. નાના મોટા દરેક જીવની માનસિક, વાચિક, કાયિક દરેક પ્રકારની હિંસાનો ત્યાગ ન સચવાવાથી

૧. સામાન્ય રીતે ભગવાન મહાવીરની આખી પરંપરામાં આણુવ્રતોની પાંચ સંખ્યા, તેમનાં નામ અને તેમના ક્રમમાં કશો જ ભેદ નથી. દિગંબરપરંપરામાં કેટલાક આચાર્યોએ રત્નિભોજનના ત્યાગને છૂટા આણુવ્રત તરીકે ગણાવ્યું છે; પરંતુ ઉત્તરગુણરૂપે મનાતાં શ્રાવકનાં વ્રતોમાં અનેક જૂની અને નવી પરંપરાઓ છે. સ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં એવી બે પરંપરા દેખાય છે. પહેલી તત્ત્વતર્કસૂત્રની અને બીજી આગમ આદિ અન્ય ગ્રંથોની. પહેલીમાં દિગ્વિરમણ પછી ઉપભોગપરિભોગપરિમાણુવ્રત ન ગણાવતાં દેશવિરમણુવ્રત ગણાવવામાં આવ્યું છે. બીજીમાં દિગ્વિરમણ પછી ઉપભોગપરિભોગ-પરિમાણુવ્રત ગણાવાય છે, અને દેશવિરમણુવ્રત સામાયિકવ્રત પછી ગણાવાય છે. આવો ક્રમભેદ છતાં જે ત્રણ વ્રત ગુણુવ્રત તરીકે અને જે ચાર વ્રત શિક્ષાવ્રત તરીકે મનાય છે તેમાં કશો જ મતભેદ દેખાતો નથી. પરંતુ ઉત્તરગુણોની બાબતમાં દિગંબરીય સંપ્રદાયમાં જુદી જુદી છ પરંપરાઓ દેખાય છે. કુંદકુંદ, ઉમાસ્વાતિ, સમંતભદ્ર, સ્વામી કાર્તિકેય, જિનસેન, અને વસુનન્દી એ આચાર્યોની ભિન્ન ભિન્ન માન્યતાઓ છે. આ મતભેદમાં કયાંક નામનો, કયાંક ક્રમનો, કયાંક સંખ્યાનો અને કયાંક અર્થવિકાસનો ફેર છે. એ અર્થ વિસ્તૃત જાણવા ઇચ્છનારે બાણુ જુગલકિશોરજી મુખ્યતર-લિખિત “જૈનાચાર્યો કા શાસનભેદ” નામક પુસ્તક પૃ. ૨૧ થી આગળ ખસૂસ વાંચવું ઘટે.

પોતે નક્કી કરેલી ગૃહસ્થપણાની મર્યાદા સચવાય તેથી વધારે હિંસાનો ત્યાગ કરવો, એ ‘અહિંસાઅણુવ્રત.’ ૨-૫. એ જ રીતે અસત્ય, ચોરી, કામાચાર અને પરિગ્રહનો પોતાની પરિસ્થિતિ પ્રમાણે મર્યાદિત ત્યાગ કરવો, તે અનુક્રમે સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ આણુવ્રતો છે.

ત્રણ ગુણવ્રતો : ૬. પોતાની ત્યાગવૃત્તિ પ્રમાણે પૂર્વ પશ્ચિમ આદિ બધી દિશાઓનું પરિમાણ નક્કી કરી, તે બહાર દરેક પ્રકારના અધર્મકાર્યથી નિવૃત્તિ લેવી, તે ‘દિગ્વિરતિવ્રત.’ ૭. દિશા હમેશને માટે ઠરાવી મૂકેલ હોય છતાં તેના પરિમાણની મર્યાદામાંથી પણ વખતે વખતે પ્રયોજન પ્રમાણે ક્ષેત્રનું પરિમાણ નક્કી કરી, તેની બહાર દરેક પ્રકારના અધર્મકાર્યથી નિવૃત્તિ લેવી, તે ‘દેશવિરતિવ્રત.’ ૮. પોતાના ભોગરૂપ પ્રયોજન માટે થતા અધર્મ વ્યાપાર સિવાય બાકીના બધા અધર્મવ્યાપારથી નિવૃત્તિ લેવી, અર્થાત્ નિરર્થક કોઈ પ્રવૃત્તિ ન કરવી, તે ‘અનર્થદંડવિરતિવ્રત.

ચાર શિક્ષાવ્રત : ૯. કાળનો અભિગ્રહ લઈ અર્થાત્ અમુક વખત સુધી અધર્મપ્રવૃત્તિનો ત્યાગ કરી, ધર્મપ્રવૃત્તિમાં સ્થિર થવાનો અભ્યાસ કરવો, તે ‘સામાયિકવ્રત.’ ૧૦. આઠમ, ચૌદશ, પૂનમ કે બીજી હરકોઈ તિથિએ ઉપવાસ સ્વીકારી, બધી વરણાગીનો ત્યાગ કરી, ધર્મજગરણમાં તત્પર રહેવું, તે ‘પૌષઘોપવાસવ્રત.’ ૧૧. જેમાં બહુ જ અધર્મનો સંભવ હોય તેવાં ખાનપાન, ધરેણાં, કપડાં, વાસણરૂસણ વગેરેનો ત્યાગ કરી, ઓછા અધર્મવાળી વસ્તુઓનું પણ ભોગ માટે પરિમાણ આંધવું, તે ‘ઉપભોગપરિભોગપરિમાણુવ્રત.’ ૧૨. ન્યાયથી પેદા કરેલ અને છતાં ખપે તેવી જ ખાનપાનાદિ

યોગ્ય વસ્તુઓનું ઉભય પક્ષને લાભ થાય એવી રીતે શુદ્ધ લક્ષિતભાવપૂર્વક સુપાત્રને દાન કરવું, તે 'અતિથિસંવિભાગવ્રત.'

કષાયનો અંત આણવા માટે તેમને નલવાનાં અને તેમની પુષ્ટિનાં કારણો ઘટાડવાપૂર્વક તેમને પાતળા કરવા તે 'સંલેખના.' આ સંલેખનાનું વ્રત ચાલુ શરીરનો અંત આવે ત્યાં સુધી લેવાતું હોવાથી, તે 'મારણાંતિક સંલેખના' કહેવાય છે. એવું સંલેખનાવ્રત ગૃહસ્થો પણ શ્રદ્ધાપૂર્વક સ્વીકારી, તેને સંપૂર્ણ પાળે છે, તેથી જ ગૃહસ્થને એ વ્રતના આરાધક કહ્યા છે.

પ્ર૦—સંલેખનાવ્રત લેનાર અનશન આદિ દ્વારા શરીરનો અંત આણે, એ તો આત્મવધ થયો અને આત્મવધ એ સ્વહિંસા જ છે, તો પછી એને વ્રત તરીકે ત્યાગધર્મમાં સ્થાન આપવું કેવી રીતે યોગ્ય ગણાય ?

ઉ૦—દેખીતું દુઃખ હોય કે દેખીતો પ્રાણનાશ હોય તેટલા માત્રથી તે હિંસાની કોટિમાં નથી આવતાં. યથાર્થ હિંસાનું સ્વરૂપ રાગ, દ્વેષ અને મોહની વૃત્તિથી ઘડાય છે, સંલેખનાવ્રતમાં પ્રાણનો નાશ છે ખરો, પણ તે રાગ, દ્વેષ કે મોહથી ન થતો હોવાને લીધે હિંસાકોટિમાં આવતો નથી; ઊલટું નિર્મોહપણું અને વીતરાગપણું કેળવવાની ભાવનામાંથી એ વ્રત જન્મે છે અને એ ભાવનાની સિદ્ધિના પ્રયત્નને લીધે જ એ વ્રત પૂર્ણ થાય છે, તેથી તે હિંસા નહિ પણ શુભ ધ્યાન કે શુદ્ધ ધ્યાનની કોટિમાં મૂકવા લાયક હોઈ, ત્યાગ-ધર્મમાં સ્થાન પામ્યું છે.

પ્ર૦—કમળપૂજા, ભૈરવજપ, જળસમાધિ વગેરે અનેક રીતે જૈનેતર પંથોમાં પ્રાણનાશ કરવાની અને તેને ધર્મ

માનવાની પ્રથા હતી અને ચાલુ છે; તેમાં અને સંલેખનાની પ્રથામાં શા ફેર ?

ઉ૦—પ્રાણનાશની સ્થૂલ દૃષ્ટિએ એ બધું સરખું જ છે, ફેર હોય તો તે તેની પાછળની ભાવનામાં જ હોઈ શકે. કમળપૂજા વગેરેની પાછળ કોઈ ભૌતિક આશા કે ખીજી પ્રલોભન ન હોય અને માત્ર ભક્તિનો આવેશ કે અર્પણની વૃત્તિ હોય, તો એવી સ્થિતિમાં અને તેવા જ આવેશ કે પ્રલોભન વિનાની સંલેખનાની સ્થિતિમાં તફાવત તો તે જુદા જુદા તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર બંધાયેલી જુદી જુદી ઉપાસનાની ભાવનાનો છે. જૈન ઉપાસનાનું ધ્યેય તેના તત્ત્વજ્ઞાન પ્રમાણે પરાર્પણ કે પરપ્રસન્નતા નથી, પણ આત્મશોધન માત્ર છે. જુના વખતથી ચાલી આવતી ધર્મ્ય પ્રાણનાશની વિવિધ પ્રથાઓનું એ જ ધ્યેયની દૃષ્ટિએ સંશોધિતરૂપ સંલેખનાવ્રત રૂપે જૈનસંપ્રદાયમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે; આ જ કારણને લીધે સંલેખનાવ્રતનું વિધાન ખાસ સંયોગોમાં કરવામાં આવ્યું છે.

ન્યારે જીવનનો અંત ખાતરીથી નજીક દેખાય, ધર્મ અને આવશ્યક કર્તવ્યોનો નાશ આવી પડે, તેમ જ કોઈ પણ જાતનું દુષ્કર્મ ન હોય, ત્યારે જ એ વ્રત વિધેય માનવામાં આવ્યું છે. [૧૫-૧૭]

હવે સમ્યગ્દર્શનના અતિચારો કહે છે :

શંકાકાઙ્ક્ષાવિચિકિત્સાઽન્યદ્દષ્ટિપ્રશંસાસંસ્તવાઃ
સમ્યગ્દષ્ટેરતિચારાઃ । ૧૮ ।

શંકા, કાંક્ષા, વિચિકિત્સા, અન્યદ્દષ્ટિપ્રશંસા અને અન્યદ્દષ્ટિસંસ્તવ એ સમ્યગ્દર્શનના પાંચ અતિચારો છે.

જે જાતનાં સ્ખલનોથી કોઈ પણ સ્વીકારેલો ગુણ મલિન થાય અને ધીરે ધીરે ઢૂસ પામી ચાલ્યો જાય, તેવાં સ્ખલનો અતિચાર કહેવાય છે.

સમ્યક્ત્વ એ ચારિત્રધર્મનો મૂળ આધાર છે; તેની શુદ્ધિ ઉપર જ ચારિત્રની શુદ્ધિ અવલંબિત છે. તેથી સમ્યક્ત્વની શુદ્ધિમાં ખલેલ પહોંચવાનો જોનાથી સંભવ છે એવા અતિચારોને અહીં પાંચ ભાગમાં વર્ણવવામાં આવ્યા છે. તે નીચે પ્રમાણે :

૧. આર્હતપ્રવચનની દૃષ્ટિ સ્વીકાર્યા પછી તેમાં વર્ણવાયેલા કેટલાક સૂક્ષ્મ અને અતીન્દ્રિય પદાર્થો (જે માત્ર કેવલજ્ઞાન અને આગમગમ્ય હોય તેમને) વિષે શંકા લેવી કે તે એમ હશે કે નહિ, એ 'શંકાઅતિચાર.' સંશય અને તત્પૂર્વક પરીક્ષાનું જૈનતત્ત્વજ્ઞાનમાં સંપૂર્ણ સ્થાન હોવા છતાં, અહીં શંકાને અતિચારરૂપે જણાવેલ છે, તેનો અર્થ એ છે કે, તર્કવાદની પારના પદાર્થોને તર્કદૃષ્ટિએ કસવાનો પ્રયત્ન ન કરવો; તેમ કરવા જતાં સાધક માત્ર શ્રદ્ધાગમ્ય પ્રદેશને બુદ્ધિગમ્ય ન કરી શકવાથી છેવટે બુદ્ધિગમ્ય પ્રદેશને પણ છોડી દે છે. તેથી સાધનાના વિકાસમાં બાધા આવે તેવી જ શંકા અતિચારરૂપે તજવાની છે. ૨. ઐહિક અને પારલૌકિક વિષયોની અભિલાષા કરવી એ 'કાંક્ષા.' જે આવી કાંક્ષા થવા લાગે, તો ગુણદોષના વિચાર વિના જ સાધક ગમે ત્યારે પોતાના સિદ્ધાન્તને છોડી દે. તેથી તેને અતિચાર દોષ કહેલ છે. ૩. જ્યાં મતભેદ કે વિચારભેદનો પ્રસંગ હોય ત્યાં પોતે કંઈ પણ નિર્ણય કર્યા સિવાય માત્ર મતિમન્દતાથી

એમ વિચારે કે, 'એ વાત પણ ઠીક અને આ વાત પણ ઠીક;' એવી બુદ્ધિની અસ્થિરતા તે 'વિચિકિત્સા.' આવી બુદ્ધિની અસ્થિરતા સાધકને એક તત્ત્વ ઉપર સ્થિર કદી જ ન રહેવા દે, તેથી તે અતિચાર છે. ૪-૫. જેમની દષ્ટિ ખોટી હોય તેમની પ્રશંસા કરવી કે પરિચય કરવો, તે અનુક્રમે 'મિથ્યાદષ્ટિપ્રશંસા' અને 'મિથ્યાદષ્ટિસંસ્તવ' અતિચાર છે. બ્રાન્ત દષ્ટિપણના દોષવાળી વ્યક્તિઓમાં પણ ધણી વાર વિચાર, ત્યાગ આદિ ગુણો હોય છે; આ ગુણોથી આકર્ષાઈ દોષ અને ગુણનો ભેદ કર્યા સિવાય જ તેવી વ્યક્તિની પ્રશંસા કે તેનો પરિચય કરવામાં આવે, તો અવિવેકી સાધકને સિદ્ધાંતથી સ્ખલિત થઈ જવાનો ભય છે. તેથી જ અન્યદષ્ટિપ્રશંસા અને અન્યદષ્ટિસંસ્તવને અતિચાર કહેલ છે. મધ્યસ્થતા અને વિવેકપૂર્વક ગુણને ગુણ અને દોષને દોષ સમજે તેવા સાધકોને આવા પ્રશંસા, સંસ્તવ હાનિકારક થાય જ એવો એકાંત નથી. આ પાંચ અતિચારો વ્રતી શ્રાવક અને સાધુ બંને માટે સમાન છે; કારણ કે સમ્યક્ત્વ બંનેનો સાધારણ ધર્મ છે. [૧૮]

હવે વ્રત અને શીલના અતિચારોની સંખ્યા અને અનુક્રમે તેમનું વર્ણન કહે છે:

વ્રતશીલેષુ પञ્ચ પञ્ચ યથાક્રમમ્ । ૧૯ ।

બન્ધવધચ્છવિચ્છેદાઽતિભારારોપણાઽન્નપાનનિ-
રોઘાઃ । ૨૦ ।

મિથ્યોપદેશરહસ્યાભ્યાખ્યાનકૂટલેશ્વક્રિયા-
ન્યાસાપહારસાકારમન્ત્રમેવાઃ । ૨૧ ।

ત-૨૦

સ્તેનપ્રયોગતદાહત્ત્વદાનવિરુદ્ધરાજ્યાતિક્રમ-
હીનાધિકમાનેન્માનપ્રતિરૂપકવ્યવહારાઃ । ૨૨ ।

પરવિવાહકરણેત્વરપરિગૃહીતાઽપરિગૃહીતાગમ-
નાઽનફ્રક્રીડાતીવ્રકામાભિનિવેશાઃ । ૨૩ ।

ક્ષેત્રવાસ્તુહિરણ્યસુવર્ણઘનધાન્યદાસીદાસકુપ્ય-
પ્રમાણાતિક્રમાઃ । ૨૪ ।

ઝઘ્વાઘસ્તિર્યગ્વ્યતિક્રમક્ષેત્રવૃદ્ધિસ્મૃત્યન્તર્ધા-
નાનિ । ૨૫ ।

આનયજપ્રેષ્યપ્રયોગશબ્દ રૂપાનુપાતપુદ્ગલક્ષેપાઃ । ૨૬ ।

કન્દર્પકૌતુકુચમૌસ્લર્વાઽસમીક્ષ્યાધિકરણોપભોગા-
ધિક્ત્વાનિ । ૨૭ ।

યોગદુષ્પ્રણિધાનાઽનાદરસ્મૃત્યનુપસ્થાપનાનિ ૨૮ ।

અપ્રત્યક્ષેક્ષિતાપ્રમાજિતૌત્સર્ગાદાનનિક્ષેપસંસ્તારો-
પ્રક્રમણાનાદરસ્મૃત્યનુપસ્થાપનાનિ । ૨૯ ।

સચિત્તસમ્બદ્ધસંમિશ્રાઽભિષવદુષ્પક્વાહારાઃ । ૩૦ ।

સચિત્તનિક્ષેપપિધાનપરવ્યપદેશમાત્સર્યકાલાતિ-
ક્રમાઃ । ૩૧ ।

જીષિતમરણાશંસામિત્રાનુરાગસુખાનુબન્ધનિદાન-
કરણાનિ । ૩૨ ।

પ્રત અને શીલ્પમાં પાંચ પાંચ અતિચારો છે. તે
અનુક્રમે આ પ્રમાણે :

બન્ધ, વધ, ઇવિચ્છેદ, અતિભારતું આરોપણ
અને અન્નપાનનો નિરોધ એ પાંચ અતિચાર પ્રથમ
આણુપ્રતના છે.

મિથ્યોપદેશ, સહસ્થાભ્યાખ્યાન, કૂટલોપક્રિયા, ન્યાસાપહાર અને સાકારમંત્રલેહ એ પાંચ અતિચાર ખીબ આણુવ્રતના છે.

સ્તેનપ્રયોગ, સ્તેન-આહૃત-આદાન, વિરુદ્ધ રાજ્યનો અતિક્રમ, હીન-અધિક-માનોન્માન અને પ્રતિરૂપક-વ્યવહાર એ પાંચ ત્રીબ આણુવ્રતના અતિચાર છે.

પરવિવાહકરણ, ઈત્વરપરિગૃહીતાગમન, અપરિ-ગૃહીતાગમન, અનંગકીડા અને તીવ્રકામભિનિવેશ એ પાંચ અતિચાર ચોથા આણુવ્રતના છે.

ક્ષેત્ર અને વાસ્તુના પ્રમાણનો અતિક્રમ, હિરણ્ય અને સુવર્ણના પ્રમાણનો અતિક્રમ; ધન અને ધાન્યના પ્રમાણનો અતિક્રમ, દાસી-દાસના પ્રમાણનો અતિક્રમ, તેમજ કુચ્યના પ્રમાણનો અતિક્રમ એ પાંચ અતિચાર પાંચમા આણુવ્રતના છે.

ઉર્ધ્વવ્યતિક્રમ, અધોવ્યતિક્રમ, તિર્યગ્વ્યતિક્રમ, ક્ષેત્રવૃદ્ધિ અતે સ્મૃત્યંતર્ધાન એ પાંચ અતિચાર છઠ્ઠા દિગ્વિરતિવ્રતના છે.

આનયનપ્રયોગ, પ્રેષ્યપ્રયોગ, શબ્દાનુપાત, રૂપા-નુપાત અને પુદ્ગલક્ષેપ એ પાંચ અતિચાર સાતમા દેશવિરતિવ્રતના છે.

કંઠર્પ, કૌતુચ, મૌખર્પ, અસમીક્ષ્યઅધિકરણ અને ઉપલોગનું અધિકત્વ એ પાંચ અતિચાર આઠમા અનર્થદંડવિરમણુવ્રતના છે.

કાયદુષ્પ્રણિધાન, વચનદુષ્પ્રણિધાન, મનો-
દુષ્પ્રણિધાન, અનાદર, અને સ્મૃતિનું અનુપસ્થાપન એ
પાંચ અતિચારો સામાયિકવ્રતના છે.

અપ્રત્યવેક્ષિત અને અપ્રમાર્જિતમાં ઉત્સર્ગ,
અપ્રત્યવેક્ષિત અને અપ્રમાર્જિતમાં આદાનનિક્ષેપ,
અપ્રત્યવેક્ષિત અને અપ્રમાર્જિત સંસ્તારનો ઉપક્રમ,
અનાદર, અને સ્મૃતિનું અનુપસ્થાપન એ પાંચ અતિચાર
પૌષ્ઠવ્રતના છે.

સચિત્ત આહાર, સચિત્ત સંબંધ આહાર, સચિ-
ત્તસંમિશ્ર આહાર, અભિષવ આહાર, અને દુષ્પકવ
આહાર એ અતિચાર ભોયોપભોગવ્રતના છે.

સચિત્તમાં નિક્ષેપ, સચિત્તપિધાન, પરવ્યપદેશ,
માત્સર્ય, અને કાલાતિક્રમ એ પાંચ અતિચાર અતિથિ-
સંવિભાગ વ્રતના છે.

જીવિતાશંસા, મરણ્યાશંસા, મિત્રાનુરાગ,
સુખાનુબંધ, અને નિદાનકરણ્ય એ મારણ્યાતિક સંલેખ-
નાના પાંચ અતિચારો છે.

જે નિયમ શ્રદ્ધા અને સમજૂપૂર્વક સ્વીકારવામાં આવે,
તે 'વ્રત' કહેવાય છે. વ્રત શબ્દના આ અર્થ પ્રમાણે
શ્રાવકનાં બારે વ્રતો વ્રત શબ્દમાં આવી જાય છે; છતાં અહીં
વ્રત અને શીલ એ એ શબ્દ વાપરી એમ સચવવામાં આવ્યું
છે કે, ચારિત્રધર્મના મૂળ નિયમો અહિંસા, સત્ય આદિ પાંચ
છે અને દિગ્વિરમણ્ય આદિ બાકીના નિયમો તે એ મૂળ

નિયમોની પુષ્ટિ ખાતર જ લેવામાં આવે છે. દરેક વ્રત અને શીલના પાંચ પાંચ અતિચારો ગણાવવામાં આવ્યા છે તે મધ્યમ દષ્ટિએ સમજવું; સંક્ષેપ દષ્ટિએ તો એથી ઓછા પણ કદપી શકાય અને વિસ્તાર દષ્ટિએ પાંચથી વધારે પણ વર્ણવી શકાય.

ચારિત્ર એટલે રાગદ્વેષ આદિ વિકારોનો અભાવ સાધી સમભાવ કેળવવો તે. ચારિત્રનું આવું મૂળ સ્વરૂપ સિદ્ધ કરવા માટે અહિંસા, સત્ય આદિ જે જે નિયમો વ્યાવહારિક જીવનમાં સ્વીકારવામાં આવે છે, તે બધાએ ચારિત્ર જ કહેવાય છે. વ્યાવહારિક જીવન દેશ, કાળ આદિની પરિસ્થિતિ અને મનુષ્યબુદ્ધિની સંસ્કારિતા પ્રમાણે ઘડાતું હોવાથી, એ એ પરિસ્થિતિ અને સંસ્કારિતામાં ફેર પડતાં જીવનધોરણમાં પણ ફેર પડે છે અને તેથી ચારિત્રનું મૂળ સ્વરૂપ એક જ હોવા છતાં તેના પોષક તરીકે સ્વીકારાતા નિયમોની સંખ્યા અને સ્વરૂપમાં ફેરફાર થવો અનિવાર્ય છે; એ જ કારણથી શ્રાવકનાં વ્રત-નિયમો પણ શાસ્ત્રમાં અનેક રીતે ભેદ પામેલાં દેખાય છે, અને ભવિષ્યમાં પણ ફેરફાર પામવાનાં; તેમ છતાં અહીં તો ગ્રંથકારે શ્રાવકધર્મના તેર જ ભાગ કદપી, તે દરેકના અતિચારોનું કથન કરેલું છે. તે અનુક્રમે નીચે પ્રમાણે :

અહિંસા વ્રતના અતિચારો : ૧. કોઈ પણ પ્રાણીને તેના ઇષ્ટ સ્થળમાં જતાં અટકાવવું અને બાંધવું, તે 'બંધ'; ૨. પરોણા, ચાખખા આદિ વડે ફટકા મારવા, તે 'વધ'; ૩. કાન, નાક, ચામડી આદિ અવયવોને ભેદવા કે છેદવા, તે 'છવિચ્છેદ'; ૪. મનુષ્ય કે પશુ આદિ ઉપર તેના ગભ્ગ કરતાં વધારે ભાર લાદવો, તે 'અતિભારનું આરોપણ'; ૫.

કોઈના ખાનપાનમાં અટકાયત કરવી, તે 'અન્નપાનનો નિરોધ.' આ પાંચે દોષો ગૃહસ્થવ્રતધારીએ કાંઈ પણ પ્રયોજન ન હોય તો ન જ સેવવા એવો ઉત્સર્ગ માર્ગ છે; પરંતુ ગૃહસ્થપણાની ફરજને અંગે કાંઈ પ્રયોજનસર એમને સેવવા જ પડે, તોયે તેણે કોમલ વૃત્તિથી કામ લેવું. [૨૦]

સત્ય વ્રતના અતિચારો : ૧. સાયુ-ખોટું સમજવી કોઈને આડે રસ્તો દોરવો, તે 'મિથ્યા ઉપદેશ.' ૨. રાગથી પ્રેરાઈ વિનોદ ખાતર કોઈ પતિ-પત્નીને કે ખીજાં સ્નેહીએને છૂટાં પાડવાં કે કોઈ એકની સામે ખીજા ઉપર આરોપ મૂકવો, તે 'રહસ્યાભ્યાખ્યાન' ૩. મહોર, હસ્તાક્ષર આદિ વડે ગોટા દસ્તાવેજો કરવા, ખોટો સિલ્લો ચલાવવો વગેરે 'કૂટલેખક્રિયા.' ૪. થાપણ મૂકનાર કાંઈ ભૂલી જાય તો તેની ભૂલનો લાભ લઈ ઓછી-વત્તી થાપણ ઓળવવી, તે 'ન્યાસાપહાર.' ૫. અંદરોઅંદર પ્રીતિ તૂટે તે માટે એક ખીજાની યાડી ખાવી અગર કોઈની ખાનગી વાત પ્રગટ કરી દેવી, તે 'સાકાર-મંત્રભેદ.' [૨૧]

અસ્તેય વ્રતના અતિચારો : ૧. કોઈને ચોરી કરવા માટે જાતે પ્રેરણા કરવી કે ખીજા દ્વારા પ્રેરણા અપાવવી અગર તેવા કાર્યમાં સંમત થવું, તે 'સ્તેનપ્રયોગ;' ૨. પોતાની પ્રેરણા વિના કે સંમતિ વિના કોઈ ચોરી કરી કાંઈ પણ વસ્તુ લાવ્યો હોય તે વસ્તુ લેવી. તે 'સ્તેનઆહુતઆદાન;' ૩. જુદાં જુદાં રાજ્યો માલની આયાત-નિકાશ ઉપર જે અંકુશ મૂકે છે આ તે માલ પર દાણ-જકાત વગેરેની વ્યવસ્થા પાંધે છે, તેનું ઉલ્લંઘન કરવું, તે 'વિરુદ્ધરાજ્યાતિક્રમ;' ૪. ઓછાંવતાં માપ, કાટલાં, ત્રાજવાં આદિ વડે લેવડદેવડ કરવી, તે

‘હીનાધિકમાનોન્માન,’ ૫. અસલને બદલે બનાવરી વસ્તુ વલાવવી, તે ‘પ્રતિરૂપક વ્યવહાર.’ [૨૨]

બ્રહ્મચર્ય વ્રતના અતિચારો ^૧ : ૧. પોતાની સંતતિ ઉપરાંત કન્યાદાનના ફળની ધચ્છાથી કે સ્નેહસંબંધથી બીજાની સંતતિના વિવાહ કરી દેવા, તે ‘પરવિવાહકરણ;’ ૨. કોઈ બીજાએ અમુક વખત માટે વેશ્યા કે તેવી સાધારણ સ્ત્રીને સ્વીકારી હોય, ત્યારે તે જ વખતમાં તે સ્ત્રીનો ઉપભોગ કરવો, તે ‘ધત્વરપરિગૃહીતાગમન;’ ૩. વેશ્યા, પરદેશ ગયેલ ધણીવાળી સ્ત્રી કે અનાથ સ્ત્રી જે અત્યારે કોઈ પુરુષના કબજામાં નથી, તેનો ઉપભોગ કરવો, તે ‘અપરિગૃહીતાગમન;’ ૪. અસ્વાભાવિક રીતે-સૃષ્ટિવિરુદ્ધ કામસેવન, તે ‘અનંગક્રીડા;’ ૫. વારંવાર ઉદ્દીપન કરી વિવિધ પ્રકારે કામક્રીડા કરવી, તે તીવ્ર કામાભિલાષ.’ [૨૩]

અપરિગ્રહ વ્રતના અતિચારો : ૧. જે જમાન ખેતીવાડી લાયક હોય તે ‘ક્ષેત્ર’ અને રહેવા લાયક હોય તે ‘વાસ્તુ’; એ બંનેનું પ્રમાણ નક્કી કર્યા પછી લોભવશ થઈ તેની મર્યાદાનું અતિક્રમણ કરવું, તે ‘ક્ષેત્રવાસ્તુપ્રમાણાતિક્રમ;’ ૨. ઘડાયેલ કે નહિ ઘડાયેલ રૂપું અને સોનું એ બંનેનું વ્રત લેતી વખતે નક્કી કરેલું પ્રમાણ ઉલ્લંઘવું, તે ‘હિરણ્યસુવર્ણપ્રમાણાતિક્રમ;’ ૩. ગાય, ભેંસ આદિ પશુરૂપ ધન અને ઘઉં, બાબરી આદિ ધાન્યનું સ્વીકારેલું પ્રમાણ ઉલ્લંઘવું તે ‘ધનધાન્યપ્રમાણાતિક્રમ;’ ૪. નોકર ચાકર વગેરે કર્મચારીના પ્રમાણનો અતિક્રમ કરવો, તે ‘દાસીદાસપ્રમાણાતિક્રમ;’ ૫. અનેક પ્રકારનાં વાસણો

૧. આ સંબંધી વધારે હકીકત માટે જુઓ આ જ માળામાં પ્રસિદ્ધ થયેલ ‘જૈન દષ્ટિએ બ્રહ્મચર્યાવચાર’ એ નિબંધ.

અને કપડાંઓનું પ્રમાણ નક્કી કર્યા બાદ તેનો અતિક્રમ કરવો, તે 'કુપ્યપ્રમાણાતિક્રમ'. [૨૪]

દિગ્વિરમણ વ્રતના અતિચારો : ૧. ઝાડ, પહાડ વગેરે ઉપર ચડવામાં ઊંચાઈનું પ્રમાણ નક્કી કર્યા પછી લોભ બાદિ વિકારથી તે પ્રમાણની મર્યાદા તોડવી, તે 'ઊર્ધ્વવ્યતિક્રમ;' ૨-૩. એ જ રીતે નીચે જવાનું પ્રમાણ અને તીરછા જવાનું પ્રમાણ નક્કી કરી તેનો મોહવશ ભંગ કરવો, તે અનુક્રમે 'અધોવ્યતિક્રમ,' અને 'તિર્યગ્વ્યતિક્રમ;' ૪. જુદી-જુદી દિશાઓનું જુદુંજુદું પ્રમાણ સ્વીકાર્યા બાદ ઓછા પ્રમાણવાળી દિશામાં ખાસ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે બીજી દિશામાંના સ્વીકારેલા પ્રમાણમાંથી અમુક ભાગ ઘટાડી, ધૃષ્ટ દિશાના પ્રમાણમાં વધારો કરવો, તે 'ક્ષેત્રવૃદ્ધિ;' ૫. દરેક નિયમના પાલનનો આધાર સ્મૃતિ ઉપર છે એમ જાણવા છતાં, પ્રમાદ કે મોહને લીધે નિયમનું સ્વરૂપ કે તેની મર્યાદા ભૂલી જવાં, તે 'સ્મૃત્યન્તર્ધાન.' [૨૫]

દેશાવકાશિક વ્રતના અતિચારો : ૧. જેટલા પ્રદેશનો નિયમ કર્યો હોય, તેની બહાર રહેલી વસ્તુની જરૂરિયાત પડે ત્યારે પોતે ન જતાં સંદેશા બાદિ દ્વારા બીજા પાસે તે વસ્તુ મંગાવવી, તે 'આનયનપ્રયોગ;' ૨. જગ્યાની સ્વીકારેલી મર્યાદા બહાર કામ પડે ત્યારે જાતે ન જતાં કે બીજા પાસે તે ચીજ ન મંગાવતાં, નોકર બાદિને જ હુકમ કરી ત્યાં બેઠા કામ કરાવી લેવું, તે 'પ્રેમ્યપ્રયોગ;' ૩. સ્વીકારેલી મર્યાદા બહાર રહેલા કોઈને બોલાવી કામ કરાવવું હોય ત્યારે ખાંસી, ઠંસકું બાદિ શબ્દદ્વારા તેને પાસે આવવા સાવધાન કરવો, તે 'શબ્દાનુપાત;' ૪. કોઈ પણ જાતનો શબ્દ કર્યા વિના

માત્ર આકૃતિ આદિ બતાવી બીજાને પોતાની નજીક આવવા સાવધાન કરવો, તે 'રૂપાનુપાતઃ' ૫. કાંકરી, ઢેકું વગેરે ફેંકી કોઈને પોતાની નજીક આવવા સૂચના આપવી, તે 'પુદ્ગલપ્રક્ષેપ.' [૨૬]

અનર્થદંડવિરમણ વ્રતના અતિચારો : ૧. રાગવશ અસભ્ય ભાષણ અને પરિહાસ આદિ કરવાં તે 'કંદર્પ'; ૨. પરિહાસ અને અશિષ્ટ ભાષણ ઉપરાંત ભાંડ જેવી શારીરિક દુશ્ચેષ્ટાઓ કરવી તે 'કૌતુક્ય'; ૩. નિર્લજ્જપણે સંબંધ વિનાતું તેમજ બહુ બકચા કરવું તે 'મૌખ્ય'; ૪. પોતાની જરૂરિયાતનો વિચાર કર્યા વિના જ જાત જાતનાં સાવધ ઉપકરણો બીજાને તેના કામ માટે આપ્યા કરવાં, તે 'અસમીક્ષ્યાધિકરણ'; ૫. પોતા માટે આવશ્યક હોય તે ઉપરાંત કપડાં, ધરેણાં, તેલ, ચંદન આદિ રાખવાં, તે 'ઉપભોગાધિકત્વ.' [૨૭]

સામાયિક વ્રતના અતિચારો: ૧. હાથ, પગ વગેરે અંગોનું નકામું અને ખોટી રીતે સંચાલન, તે 'કાયદુષ્ટપ્રણિધાન'; ૨. શબ્દસંસ્કાર વિનાની અને અર્થ વિનાની તેમજ હાનિકારક ભાષા બોલવી, તે 'વચનદુષ્ટપ્રણિધાન'; ૩. ક્રોધ, દ્રોહ આદિ વિકારને વશ થઈ ચિંતન આદિ મનોવ્યાપાર કરવો, તે 'મનોદુષ્ટપ્રણિધાન'; ૪. સામાયિકમાં ઉત્સાહ ન રાખવો અર્થાત્ વખત થયા છતાં પ્રવૃત્ત ન થવું અથવા તો જેમ તેમ પ્રવૃત્તિ કરવી, તે 'અનાદર'; ૫. એકાગ્રતાનો અભાવ અર્થાત્ ચિત્તના અવ્યવસ્થિતપણાને લીધે સામાયિક વિષેની સ્મૃતિનો ભ્રંશ, તે 'સ્મૃતિનું અનુપસ્થાપન.' [૨૮]

પૌષ્ઠ વ્રતના અતિચારો : ૧. કોઈ જંતુ છે કે નહિ એ આંખે જોયા વિના તેમજ કોમળ ઉપકરણવડે પ્રમાર્જન કર્યા

વિના કયાંય પણ મળ, મૂત્ર, લીંટ આદિ ત્યાગવાં, તે ‘અપ્રત્યવેક્ષિત અને અપ્રમાર્જિતમાં ઉત્સર્ગ’; ૨. એ જ પ્રમાણે પ્રત્યવેક્ષણ અને પ્રમાર્જન કર્યા વિના જ લાકડી, બાજઠ વગેરે ચીજો લેવી અને મૂકવી, તે ‘અપ્રત્યવેક્ષિત અને અપ્રમાર્જિતમાં આદાનનિક્ષેપ’; ૩. પ્રત્યવેક્ષણ અને પ્રમાર્જન કર્યા વિના જ સંચારો અર્થાત્ બિછાતું કરવું કે આસન નાખવું, તે અપ્રત્યવેક્ષિત અને અપ્રમાર્જિત સંસ્તારનો ઉપક્રમ; ૪. પૌષ્ઠમાં ઉત્સાહ વિના જ ગમે તેમ પ્રવૃત્તિ કરવી, તે ‘અનાદર’; ૫. પૌષ્ઠ ક્યારે અને કેમ કરવો કે ન કરવો, તેમજ કર્યો છે કે નહિ વગેરેનું સ્મરણ ન રહેવું, તે ‘સ્મૃત્યનુપસ્થાપન.’ [૨૯]

મેગોપમેગ વ્રતના અતિચારો: ૧. કોઈ પણ જાતની વનસ્પતિ વગેરે સચેતનપદાર્થનો આહાર, તે ‘સચિત્ત આહાર;’ ૨. ઠંણિયા, ગોટલી આદિ સચેતન પદાર્થથી યુક્ત એવાં ખોર, કેરી વગેરે પાકાં ફળોનો આહાર કરવો, તે ‘સચિત્તસંબદ્ધઆહાર’; ૩. તલ, ખસખસ વગેરે સચિત્ત વસ્તુથી મિશ્રિત લાડવા આદિનું ભોજન કે કાડી, કુંથુઆ વગેરેથી મિશ્રિત વસ્તુનું ભોજન, તે ‘સચિત્તસંમિશ્રઆહાર’; ૪. કોઈ પણ જાતનું એક માદક દ્રવ્ય સેવવું અગર વિવિધ દ્રવ્યોના મિશ્રણથી પેદા થયેલ દારૂ આદિ રસનું સેવન, તે ‘અભિષવ આહાર’; ૫. અધકચરું રાંધેલું કે બરાબર ન રાંધેલું ખાવું, તે ‘કુંબપકૂવ આહાર.’ [૩૦]

અતિથિસંવિભાગ વ્રતના અતિચારો: ૧. ખાનપાનની દેવા યોગ્ય વસ્તુને ન ખપે તેવી બનાવી દેવાની બુદ્ધિથી કોઈ સચેતન વસ્તુમાં મૂકી દેવી, તે ‘સચિત્તનિક્ષેપ’; ૨. એ જ

રીતે દેય વસ્તુને સચેતન વસ્તુથી ઢાંકી દેવી, તે 'સશિત્તપિધાન';
૩. પોતાની દેય વસ્તુને 'એ પારકાની છે' એમ કહી તેના દાનથી પોતાની જાતને માનપૂર્વક છૂટી કરી લેવી, તે 'પરવ્યપદેશ'; ૪. દાન કરવા છતાં આદર ન રાખવો અગર ખીજના દાનગુણની અદેખાઈથી દાન કરવા પ્રેરાવું, તે 'માત્સર્ય'; ૫. કોઈને કાંઈ ન દેવું પડે એવા આશયથી લિક્ષાનો વખત ન હોય તે વખતે ખાઈ-પી લેવું, તે 'કાલાતિક્રમ.' [૩૧]

સંલેખના વ્રતના અતિચારો : ૧. પૂજા, સત્કાર આદિ વિભૂતિ જોઈ તેથી લલચ્યાઈ જીવનને ચાહવું, તે 'જીવિતાશંસા';
૨. સેવા, સત્કાર આદિ માટે કોઈને પાસે આવતો ન જોઈ કંટાળાથી મરણને ચાહવું તે 'મરણાશંસા'; ૩. મિત્રો ઉપર કે મિત્રની પેઠે પુત્રાદિ ઉપર સ્નેહઅંધન રાખવું તે 'મિત્રાનુરાગ'; ૪. અનુભવેલાં સુખો યાદ લાવી મનમાં તાળાં કરવાં, તે 'સુખાનુઅંધ'; ૫. તપ કે ત્યાગનો અહલો કોઈ પણ જાતના ભોગરૂપે માગી લેવો, 'તે નિદાનકરણ.'

ઉપર જે અધા અતિચારો કહ્યા છે, તે જો ધરાદાપૂર્વક અને વક્તાથી સેવવામાં આવે, તો તે વ્રતના ખંડનરૂપ હોઈ અનાચાર છે, અને જો ભૂલથી અસાવધાનપણે સેવાય, તો તે અતિચારરૂપ છે. [૩૨]

હવે દાનનું વર્ણન કરે છે :

અનુગ્રહાર્થં સ્વસ્યાતિસર્ગો દાનમ્ । ૩૩ ।

વિધિદ્રવ્યદાતૃપાત્રવિશેષાત્તદ્વિશેષઃ । ૩૪ ।

અનુગ્રહ માટે પોતાની વસ્તુનો ત્યાગ કરવો તે દાન છે.

વિધિ, દ્વયવસ્તુ, દાતા અને ગ્રાહકની વિશેષતાથી તેની અર્થાત્ દાનની વિશેષતા છે.

દાનધર્મ એ જીવનના બધા સદ્ગુણોનું મૂળ છે; તેથી એનો વિકાસ એ પારમાર્થિક દષ્ટિએ અન્ય સદ્ગુણોના ઉત્કર્ષનો આધાર છે, અને વ્યવહાર દષ્ટિએ માનવી વ્યવસ્થાના સામંજસ્યનો આધાર છે.

દાન એટલે ન્યાયપૂર્વક પોતાને પ્રાપ્ત થયેલી વસ્તુનું બીજા માટે અર્પણ કરવું તે. એ અર્પણ તેના કરનારને અને તેના સ્વીકારનારને ઉપકારક હોવું જોઈએ. અર્પણ કરનારનો મુખ્ય ઉપકાર એ જ કે એ વસ્તુ ઉપરની તેની મમતા ટળે અને તે રીતે તેનો સંતોષ અને સમભાવ કેળવાય; સ્વીકાર કરનારનો ઉપકાર એ કે તે વસ્તુથી તેની જીવનયાત્રામાં મદદ મળે અને પરિણામે તેના સદ્ગુણો ખીલે.

બધાં દાન, દાનરૂપે એક જોવાં જ હોવા છતાં તેમના ફળમાં તરતમભાવ રહેલો હોય છે એ તરતમભાવ દાનધર્મની વિશેષતાને લઈને છે. અને એ વિશેષતા મુખ્યપણે દાનધર્મનાં ચાર અંગોની વિશેષતાને આભારી છે. એ ચાર અંગોની વિશેષતા નીચે પ્રમાણે વર્ણવવામાં આવી છે :

વિધિની વિશેષતા : એમાં દેશકાલનું ઉચિતપણું અને લેનારના સિદ્ધાંતને બાધા ન કરે તેવી કલ્પનીય વસ્તુનું અર્પણ ઇત્યાદિ બાબતોનો સમાવેશ થાય છે.

દ્રવ્યની વિશેષતા : એમાં દેવાતી વસ્તુના ગુણોનો સમાવેશ થાય છે. જે વસ્તુનું દાન કરવામાં આવે તે વસ્તુ લેનાર પાત્રની જીવનયાત્રામાં પોષક હોઈ પરિણામે તેને પોતાના ગુણવિકાસમાં નિમિત્ત થાય તેવી હોવી જોઈએ.

દાતાની વિશેષતા : એમાં લેનાર પાત્ર પ્રત્યે શ્રદ્ધા હોવી, તેના તરફ તિરસ્કાર કે અસૂયાનું ન હોવું, અને દાન કરતી વખતે કે પછી વિષાદ ન કરવો, વગેરે દાતાના ગુણોનો સમાવેશ થાય છે.

પાત્રની વિશેષતા : દાન લેનારે સત્પુરુષાર્થ પ્રત્યે જ જાગૃક રહેવું, તે પાત્રની વિશેષતા છે. [૩૩-૩૪]

અધ્યાય-૮

આસ્રવના વર્ણન પ્રસંગે વ્રત અને દાનનું વર્ણન કરીને હવે અંધતત્ત્વનું વર્ણન કરવામાં આવે છે.

પ્રથમ અંધહેતુઓનો નિર્દેશ કરે છે :

મિથ્યાદર્શનાવિરતિપ્રમાદકષાયયોગા બન્ધહેતવઃ ।૧।

મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગ એ પાંચ અંધના હેતુઓ છે.

અંધનું સ્વરૂપ આગળના સૂત્રમાં વર્ણવવામાં આવનાર છે. અહીં તેના હેતુઓનો નિર્દેશ છે. અંધના હેતુઓની સંખ્યા વિષે ત્રણ પરંપરાઓ દેખાય છે. એક પરંપરા પ્રમાણે કષાય અને યોગ એ બે જ અંધના હેતુઓ છે; બીજી પરંપરા મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગ એ ચાર અંધહેતુઓની છે. ત્રીજી પરંપરા ઉક્ત ચાર હેતુઓમાં પ્રમાદને ઉમેરી પાંચ અંધહેતુઓ વર્ણવે છે. આ રીતે સંખ્યાનો અને તેને લીધે નામોનો ભેદ હોવા છતાં તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ એ પરંપરાઓમાં કશો જ ભેદ નથી. પ્રમાદ એ એક પ્રકારનો અસંયમ જ

છે અને તેથી તે અવિરતિ કે કષાયમાં આવી બન્ય છે; એ જ દષ્ટિથી ‘કર્મ પ્રકૃતિ’ વગેરે ગ્રંથોમાં ફક્ત ચાર બંધહેતુઓ કહેવામાં આવ્યા છે. ખારીકીથી જોતાં મિથ્યાત્વ અને અસંયમ એ બંને કષાયના સ્વરૂપથી જુદા નથી પડતા; તેથી કષાય અને યોગ એ બે જ બંધહેતુઓ ગણાવવા પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્ર૦—જો એમ જ છે તો અહીં પ્રશ્ન થાય છે કે આ સંખ્યાભેદની જુદી જુદી પરંપરા શા આધારે ચાલી આવે છે?

ઉ૦—કોઈ પણ કર્મ બંધાય છે, ત્યારે તેમાં વધારેમાં વધારે જે ચાર અંશોનું નિર્માણ થાય છે, તેમના જુદા જુદા કારણ તરીકે કષાય અને યોગ એ બે હોય છે. પ્રકૃતિ તેમજ પ્રદેશ અંશનું નિર્માણ યોગને લીધે થાય છે, અને સ્થિતિ તેમજ અનુભાગ અંશનું નિર્માણ કષાયને લીધે થાય છે. આ રીતે એક જ કર્મમાં ઉત્પન્ન થતા ઉક્ત ચાર અંશોનાં કારણોનું વિશ્લેષણ કરવાની દષ્ટિએ શાસ્ત્રમાં કષાય અને યોગ એ બે હેતુઓનું કથન કરવામાં આવ્યું છે; અને આધ્યાત્મિક વિકાસની ઊતરતી ચડતી ભૂમિકારૂપ ગુણસ્થાનોમાં બંધાતી કર્મ પ્રકૃતિઓના તરતમભાવનું કારણ જણાવવા માટે મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગ એ ચાર બંધહેતુઓનું કથન કરવામાં આવ્યું છે. જે ગુણસ્થાને બંધહેતુઓ ઉક્ત ચારમાંથી જેટલા વધારે હોય, તે ગુણસ્થાને કર્મ પ્રકૃતિઓનો તેટલો વધારે બંધ; અને જ્યાં એ બંધહેતુઓ ઓછા, ત્યાં કર્મ પ્રકૃતિઓનો બંધ પણ ઓછો. આ રીતે મિથ્યાત્વ આદિ ચાર હેતુઓના કથનની પરંપરા એ જુદાં જુદાં ગુણસ્થાનોમાં તરતમભાવ પામતા કર્મબંધના કારણોનો ખુલાસો કરવા માટે છે. અને કષાય તેમજ યોગ એ બે

હેતુઓના કથનની પરંપરા કોઈ પણ એક જ કર્મમાં સંલવતા ચાર અંશોના કારણનું પૃથક્કરણ કરવા માટે છે. પાંચ અંધહેતુઓની પરંપરાનો આશય તો ચારની પરંપરા કરતાં જુદો નથી જ, અને જો હોય તો તે એટલો જ છે કે, જિજ્ઞાસુ શિષ્યોને અંધહેતુ વિષે વિસ્તારથી જ્ઞાન કરાવવું.

અંધહેતુઓની વ્યાખ્યા

મિથ્યાત્વ : મિથ્યાત્વ એટલે મિથ્યાદર્શન, અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શનથી ભલટું હોય તે. સમ્યગ્દર્શન એ વસ્તુનું તાત્ત્વિક શ્રદ્ધાન હોવાથી, વિપરીત દર્શન એ પ્રકારનું ફક્ત થાય છે. પહેલું, વસ્તુના યથાર્થ શ્રદ્ધાનનો અભાવ, અને બીજું વસ્તુનું અયથાર્થ શ્રદ્ધાન. પહેલા અને બીજામાં ફેર એ છે કે, પહેલું તદ્દન મૂઠ દશામાં પણ હોય, જ્યારે બીજું તો વિચારદશામાં જ હોય. વિચારશક્તિનો વિકાસ થયા છતાં જ્યારે અભિનિવેશથી કોઈ એક જ દષ્ટિને વળગી રહેવામાં આવે છે, ત્યારે વિચારદશા હોવા છતાં અતત્ત્વના પક્ષપાતને લીધે એ દષ્ટિ મિથ્યાદર્શન કહેવાય છે. એ ઉપદેશજન્ય હોવાથી અભિગૃહીત કહેવાય છે. જ્યારે વિચારદશા જાગી ન હોય, ત્યારે અનાદિકાલીન આવરણના ભારને લીધે માત્ર મૂઠતા હોય છે. તે વખતે જેમ તત્ત્વનું શ્રદ્ધાન નથી, તેમ અતત્ત્વનું પણ શ્રદ્ધાન નથી; એ વખતે ફક્ત મૂઠતા હોઈ તત્ત્વનું અશ્રદ્ધાન હોય છે. તે નૈસર્ગિક-ઉપદેશનિરપેક્ષ હોવાથી 'અનભિગૃહીત' કહેવાય છે. દષ્ટિ કે પંથના ઐકાંતિક બધા જ કદાચહો અભિગૃહીત મિથ્યાદર્શન છે; તે મનુષ્ય જેવી વિકસિત જાતિમાં હોઈ શકે. અને બીજું અનભિગૃહીત મિથ્યાદર્શન કીટ, પતંગ આદિ જેવી મૂર્છિત ચૈતન્યવાળી જાતિઓમાં સંલવે.

અવિરતિ : અવિરતિ એટલે દોષોથી ન વિરમવું તે.

પ્રમાદ : પ્રમાદ એટલે આત્મવિસ્મરણ અર્થાત્ કુશળ કાર્યોમાં આદર ન રાખવો; કર્તવ્ય, અકર્તવ્યની સ્મૃતિ માટે સાવધાન ન રહેવું તે.

કષાય : કષાય એટલે સમભાવની મર્યાદા તોડવી તે.

યોગ : યોગ એટલે માનસિક, વાચિક અને કાયિક પ્રવૃત્તિ.

છટ્ટા અધ્યાયમાં વર્ણવેલા તત્પ્રદોષ આદિ અંધહેતુઓ અને અહીં જણાવેલા મિથ્યાત્વ આદિ અંધહેતુઓ વચ્ચે તફાવત એ છે કે, તત્પ્રદોષાદિ હેતુઓ પ્રત્યેક કર્મના ખાસ ખાસ અંધહેતુઓ હોઈ વિશેષરૂપ છે, જ્યારે મિથ્યાત્વ આદિ તો સમસ્ત કર્મના સમાન અંધહેતુ હોઈ સામાન્ય છે. મિથ્યાત્વથી માંડી યોગ સુધીના પાંચે હેતુઓમાં જ્યારે પૂર્વ પૂર્વના અંધહેતુઓ હોય ત્યારે તેના પછીના અંધા તો હોય છે જ; જેમ કે, મિથ્યાત્વ હોય ત્યારે અવિરતિ આદિ ચાર, અને અવિરતિ હોય ત્યારે પ્રમાદ આદિ ત્રણ હોય. પણ જ્યારે પછીનો હોય ત્યારે આગલો હેતુ હોય અને ન પણ હોય; જેમકે, અવિરતિ હોય ત્યાં પહેલે ગુણસ્થાને મિથ્યાત્વ હોય, પરંતુ બીજે, ત્રીજે, ચોથે ગુણસ્થાને અવિરતિ હોવા છતાં મિથ્યાત્વ નથી હોતું; એ રીતે બીજા વિષે પણ ઘટાવી લેવું. [૧]

હવે અંધનું સ્વરૂપ કહે છે :

સકષાયત્વાજ્જીવઃ કર્મણો યોગ્યાનપુદ્ગલાનાદત્તોરા
સ બન્ધઃ । ૩ ।

કષાયના સંબંધથી જીવ કર્મને યોગ્ય એવાં પુદ્ગલોનું શ્રદ્ધા કરે છે.

તે બંધ કહેવાય છે.

પુદ્ગલની વર્ગણાઓ અર્થાત્ પ્રકારો અનેક છે. તેમાંની જે વર્ગણા કર્મરૂપ પરિણામ પામવાની યોગ્યતા ધરાવતી હોય, તેને જ જીવ ગ્રહણ કરી પોતાના પ્રદેશો સાથે વિશિષ્ટ રીતે જોડી દે છે. અર્થાત્ જીવ સ્વભાવે અમૂત છતાં અનાદિ કાળથી કર્મસંબંધવાળો હોવાથી મૂર્ત જેવો થઈ જવાને લીધે, મૂર્ત કર્મપુદ્ગલોનું ગ્રહણ કરે છે. જેમ દીવો વાટ દ્વારા તેલને ગ્રહણ કરીને પોતાની ઉજ્જ્વલતાથી તેને જ્વાળારૂપે પરિણામને છે, તેમ જીવ કાષાયિક વિકારથી યોગ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરી તેમને કર્મભાવરૂપે પરિણામને છે. એ જ આત્મપ્રદેશ સાથે કર્મભાવે પરિણામ પામેલ પુદ્ગલોનો સંબંધ તે 'બંધ' કહેવાય છે. આવા બંધમાં મિથ્યાત્વ આદિ અનેક નિમિત્તો હોય છે; છતાં અહીં કષાયના સંબંધથી પુદ્ગલોનું ગ્રહણ થાય છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે, તે અન્ય હેતુઓ કરતાં કષાયની પ્રધાનતા સૂચવવા ખાતર જ સમજવું. [૨-૪]

હવે બંધના પ્રકારો કહે છે:

પ્રકૃતિસ્થિત્યનુભાવપ્રદેશાસ્તદ્વિઘયઃ । ૪ ।

પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, અનુભાવ અને પ્રદેશ એ ચાર તેના અર્થાત્ બંધના પ્રકારો છે.

કર્મપુદ્ગલો જીવ દ્વારા ગ્રહણ થઈ કર્મરૂપે પરિણામ પામે એનો અર્થ એ છે, કે તે જ વખતે તેમાં ચાર અંશોનું નિર્માણ થાય છે; તે જ અંશો બંધના પ્રકારો છે. જેમકે, જ્યારે બકરી, ગાય, ભેંસ આદિ વડે ખવાયેલું ધાસ આદિ દુધરૂપે પરિણમે છે, ત્યારે તેમાં મધુરતાનો સ્વભાવ બંધાય છે; તે સ્વભાવ અમુક વખત સુધી તે જ રૂપે ટકી રહેવાની કાળ-

મર્યાદા તેમાં નિર્મિત થાય છે; એ મધુરતામાં તીવ્રતા, મંદતા આદિ વિશેષતાઓ આવે છે; અને એ દૂધનું પૌદ્ગલિક પરિમાણ પણ સાથે જ નિર્માય છે. તેમ જીવ દ્વારા ગ્રહણ થઈ તેના પ્રદેશોમાં સંસ્લેષ પામેલા કર્મપુદ્ગલોમાં પણ ચાર અંશોનું નિર્માણ થાય છે: પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, અનુભાવ અને પ્રદેશ.

૧. કર્મપુદ્ગલોમાં જ્ઞાનને આટ્ટ કરવાનો, દર્શનને અટકાવવાનો, સુખદુઃખ અનુભવાવવાનો વગેરે, જે સ્વભાવ અંધાય છે, તે સ્વભાવનિર્માણ એ 'પ્રકૃતિઅંધ.' ૨. સ્વભાવ અંધાવા સાથે જ તે સ્વભાવથી અમુક વખત સુધી ચ્યુત ન થવાની મર્યાદા પુદ્ગલોમાં નિર્મિત થાય છે, તે કાલમર્યાદાનું નિર્માણ તે 'સ્થિતિઅંધ.' ૩. સ્વભાવનું નિર્માણ થવા સાથે જ તેમાં તીવ્રતા, મંદતા આદિપણે ફલાનુભવ કરાવનારી વિશેષતાઓ અંધાય છે, એવી વિશેષતા એ જ 'અનુભાવઅંધ.' ૪. ગ્રહણ કરાઈ ભિન્નભિન્ન સ્વભાવમાં પરિણામ પામતો કર્મપુદ્ગલરાશિ સ્વભાવદીઠ અમુક અમુક પરિમાણમાં વહેંચાઈ જાય છે, એ પરિમાણવિભાગ તે 'પ્રદેશઅંધ'.

અંધના આ ચાર પ્રકારોમાં પહેલો અને છેલ્લો યોગને આભારી છે; કારણ કે યોગના તરતમભાવ ઉપર જ પ્રકૃતિ અને પ્રદેશઅંધનો તરતમભાવ અવલંબિત છે. ખીજો અને ત્રીજો પ્રકાર કષાયને આભારી છે; કારણ કે કષાયની તીવ્રતા, મંદતા ઉપર જ સ્થિતિ અને અનુભાવઅંધની અધિકતા કે અલ્પતા અવલંબિત છે. [૪]

હવે મૂલપ્રકૃતિના ભેદોનો નામનિર્દેશ કરે છે :

આઘો જ્ઞાનદર્શનાવરણવેદનીયમોહનીયાયુષ્કનામ-
ગોત્રાન્તરાયા: । ૬ ।

પહેલો અર્થાત્ પ્રકૃતિબંધ, જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, વેદનીય, મોહનીય, આયુષ્ક, નામ, ગોત્ર અને અંતરાય રૂપ છે.

અધ્યવસાયવિશેષથી જીવદ્વારા એક જ વાર ગ્રહણ કરાયેલ કર્મપુદ્ગલરાશિમાં એક સાંથે આધ્યવસાયિક શક્તિની વિવિધતા પ્રમાણે અનેક સ્વભાવોનું નિર્માણ થાય છે. એ સ્વભાવો અદૃશ્ય છે, છતાં તેમનું પરિગણન માત્ર તેમનાં કાર્યો — અસરો દ્વારા કરી શકાય. એક કે અનેક સંસારી જીવ ઉપર થતી કર્મની અસંખ્ય અસરો અનુભવાય છે. એ અસરોના ઉત્પાદક સ્વભાવો ખરી રીતે અસંખ્યાત જ છે; તેમ છતાં ટૂંકમાં વર્ગીકરણ કરી તે બધાને આઠ ભાગમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યા છે. તે મૂલપ્રકૃતિબંધ કહેવાય છે. એ જ આઠ મૂલપ્રકૃતિના ભેદનો નિર્દેશ અહીં કરવામાં આવ્યા છે. જેમકે જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, વેદનીય, મોહનીય, આયુષ્ક, નામ, ગોત્ર અને અંતરાય.

૧. જેના વડે જ્ઞાન અર્થાત્ વિશેષ બોધ આવરાય, તે 'જ્ઞાનાવરણ'. ૨. જેના વડે દર્શન અર્થાત્ સામાન્ય બોધ આવરાય, તે 'દર્શનાવરણ'. ૩. જેથી સુખ કે દુઃખ અનુભવાય, તે 'વેદનીય'. ૪. જેના વડે આત્મા મોહ પામે, તે 'મોહનીય'. ૫. જેથી ભવધારણ થાય, તે 'આયુષ્ક'. ૬. જેથી વિશિષ્ટ ગતિ, જાતિ આદિ પ્રાપ્ત થાય તે 'નામ'. ૭. જેથી ઉચ્ચપણું કે નીચપણું પમાય, તે 'ગોત્ર'. ૮. જેથી દેવા લેવા આદિમાં વિદ્મ આવે તે 'અંતરાય'.

કર્મના વિવિધ સ્વભાવોને સંક્ષેપ દૃષ્ટિએ ઉપરના આઠ ભાગમાં વહેંચી નાખ્યા છતાં વિસ્તૃતરુચિ જિજ્ઞાસુઓ માટે

मध्यम मार्गधी जे आठना वणी पीज्ज प्रकारे वर्णववामां
आव्या छे; ते उत्तरप्रकृतिना बेदना नामे प्रसिद्ध छे. जेवा
बेदो ८७ छे; ते मूलप्रकृतिवार आगण अनुक्रमे दर्शाववामां
आवे छे. [५]

उत्तरप्रकृतिना बेदोनी संख्या अने नामनिर्देश :

पञ्चनवद्व्यष्टाविंशतिचतुर्द्विचत्वारिंशद्द्विपञ्चभेदा
यथाक्रमम् । ६ ।

मत्यादीनाम् । ७ ।

चक्षुरचक्षुरवधिकेवलानां निद्रानिद्रानिद्राप्रचला-
प्रचलाप्रचलास्त्यानगृद्धिवेदनीयानी च । ८ ।

सदसद्वेद्ये । ९ ।

दर्शनचारित्रमोहनीयकषायनोकषायवेदनीयाख्या-
स्त्रिद्विषोडशनवभेदाः सम्यक्त्वमिथ्यात्वतदुभयानि
कषायनोकषायावनन्तानुबन्ध्यप्रत्याख्यानप्रत्याख्याना-
वरणसंज्वलनविकल्पाश्चैकशः क्रोधमानमायालोभा
हास्यरत्यरतिशोकभयजुगुप्सास्त्रीपुंनपुंसकवेदाः । १० ।

नारकतैर्यग्येनमानुषदैवानि । ११ ।

गतिजातिशरीराङ्गोपाङ्गनिर्माणबन्धनसंघातसंस्थान-
संहननस्पर्शरसगन्दवर्णानुप्रव्यंगुरुलघूपघातपराघाता-
तपोद्घोताच्छवासविहाःयोगतयः प्रत्येकशरीरत्रससुभग-
सुस्वरशुभसूक्ष्मपर्याप्तस्थिरादेययशांसि सेतराणि तीर्थ-
कृत्वं च । १२ ।

उच्चैर्नीचैश्च । १३ ।

दानादीनाम् । १४ ।

આઠ મૂળ પ્રકૃતિના અનુક્રમે પાંચ, નવ, બે, અઠ્ઠાવીશ, ચાર, બેતાલીશ, બે અને પાંચ ભેદો છે.

મતિ વગેરે પાંચ જ્ઞાનોના આવરણો એ પાંચ જ્ઞાનાવરણ છે.

ચક્ષુર્દર્શન અચક્ષુર્દર્શન, અવધિદર્શન અને કેવલદર્શનનાં ચાર આવરણો; તથા નિદ્રા, નિદ્રાનિદ્રા, પ્રચલા, પ્રચલાપ્રચલા અને સ્ત્યાનગૃહ્ણિ એ પાંચ વેદનીય એમ નવ દર્શનાવરણીય છે.

પ્રશસ્ત-સુખવેદનીય અને અપ્રશસ્ત-દુઃખવેદનીય એ બે વેદનીય છે.

દર્શનમોહ, ચારિત્રમોહ, કષાયવેદનીય અને નોકષાયવેદનીયના અનુક્રમે ત્રણ, બે, સોળ અને નવ ભેદો છે, જેમ કે : સમ્યક્ત્વ, મિથ્યાત્વ, તદુભય - સમ્યક્ત્વમિથ્યાક્ત્વ એ ત્રણ દર્શનમોહનીય. કષાય અને નોકષાય એ બે ચારિત્રમોહનીય. ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ પ્રત્યેક અનંતાનુભંધી, અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ પ્રત્યાખ્યાનાવરણ અને સંજ્વલનરૂપે ચાર ચાર પ્રકારના હોઈ એ સોળ કષાયચારિત્રમોહનીય. હાસ્ય, રતિ, અરતિ, શોક, ભય, બ્રુગુપ્સા, સ્ત્રીવેદ, પુરુષવેદ અને નપુંસકવેદ એ નવ નોકષાયચારિત્રમોહનીય છે.

નારક, તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવ સંખંધી એમ ચાર આયુષ છે.

ગતિ, જાતિ, શરીર, અંગોપાંગ, નિર્માણ, અંધન, સંઘાત, સંસ્થાન, સંહનન, સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ, આનુપૂર્વી, અગુરુલઘુ, ઉપઘાત, પરાઘાત, આતપ, ઉઘોત, ઉચ્છ્વાસ, વિહાયોગતિ, અને પ્રતિપક્ષ સહિત અર્થાત્ સાધારણ અને પ્રત્યેક, સ્થાવર અને ત્રસ, દુર્ભાંગ અને સુભગ, દુઃસ્વર અને સુસ્વર, અશુભ અને શુભ, બાદર અને સૂક્ષ્મ, અપર્યાપ્તિ અતે પર્યાપ્ત, અસ્થિર અને સ્થિર, અનાદેય, અને આદેય, અચશ અને ચશ તેમજ તીર્થંકરપણું એ બેતાલીશ પ્રકારનું નામકર્મ છે.

ઉચ્ચ અને ની એ બે પ્રકાર ગોત્રના છે.

દ્વાન વગેરેના પાંચ અંતરાયો છે.

જ્ઞાનાવરણકર્મની પાંચ અને દર્શનાવરણની નવ પ્રકૃતિઓ : ૧. મતિ, શ્રુત આદિ પાંચ જ્ઞાનો અને ચક્ષુર્દર્શન આદિ ચાર દર્શનાનું વર્ણન^૧ થઈ ગયું છે; તે દરેકને આવૃત કરનાર સ્વભાવવાળાં કર્મો અનુક્રમે મતિજ્ઞાનાવરણ, શ્રુતજ્ઞાનાવરણ, અવધિજ્ઞાનાવરણ, મનઃપર્યાયજ્ઞાનાવરણ અને કેવલજ્ઞાનાવરણ એ પાંચ જ્ઞાનાવરણ; અને ચક્ષુર્દર્શનાવરણ, અચક્ષુર્દર્શનાવરણ, અવધિદર્શનાવરણ અને કેવલદર્શનાવરણ એ ચાર દર્શનાવરણ છે. ઉક્ત ચાર ઉપરાંત બીજાં પાંચ દર્શનાવરણો છે, તે નીચે પ્રમાણે: ૧. જે કર્મના ઉદયથી સુખપૂર્વક જાગી શકાય એવી નિદ્રા આવે, તે 'નિદ્રાવેદનીય દર્શનાવરણ'. ૨. જેના ઉદયથી નિદ્રામાંથી જાગવું વધારે મુશ્કેલ અને, તે 'નિદ્રાનિદ્રાવેદનીય

૧. જુઓ અ. ૧. સૂ ૯ થી ૩૩ અને અ. ૨, સૂ ૯.

દર્શનાવરણ.' ૩. જે કર્મના ઉદયથી એઠા એઠા કે ઊભા ઊભા ઊંઘ આવે, તે 'પ્રચલાવેદનીય.' ૪. જે કર્મના ઉદયથી ચાલતાં ચાલતાં પણ નિદ્રા આવે, તે 'પ્રચલાપ્રચલાવેદનીય.' ૫. જે કર્મના ઉદયથી જાગૃત અવસ્થામાં ચિંતવેલ કાર્ય નિદ્રાવસ્થામાં સાધવાનું બળ પ્રકટે છે, તે 'સ્ત્યાનગૃહ્ણિ.' એ નિદ્રામાં સહજ બળ કરતાં અનેકગણું બળ પ્રકટે છે. [૭-૮]

વેદનોય કર્મની વે પ્રકૃતિઓ : ૧. જેના ઉદયથી પ્રાણીને સુખનો અનુભવ થાય, તે સાતવેદનીય; ૨. જેના ઉદયથી પ્રાણીને દુઃખનો અનુભવ થાય, તે 'અસાતવેદનીય.' [૯]

દર્શનમોહનીયની ત્રણ પ્રકૃતિઓ : ૧. જેના ઉદયથી તત્ત્વોના યથાર્થ સ્વરૂપની રુચિ થતી અટકે, તે 'મિથ્યાત્વમોહનીય.' ૨. જેના ઉદય વખતે યથાર્થપણાની રુચિ કે અરુચિ ન થતાં ડોહાયમાન સ્થિતિ રહે, એ 'મિશ્રમોહનીય.' ૩. જેનો ઉદય તાત્ત્વિક રુચિનું નિમિત્ત થવા છતાં ઔપશમિક કે ક્ષાયિક ભાવવાળી તત્ત્વરુચિનો પ્રતિબંધ કરે, તે 'સમ્યક્ત્વમોહનીય.'

ચારિત્રમોહનીયના પચીસ પ્રકારો

સોઠ કષાયો : ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ કષાયના મુખ્ય ચાર પ્રકાર છે. તે દરેકની તીવ્રતાના તરતમલાવની દૃષ્ટિએ ચાર ચાર પ્રકાર બતાવવામાં આવ્યા છે. જે કર્મ ઉક્ત ક્રોધ આદિ ચાર કષાયોને એટલા બધા તીવ્રપણે પ્રકટાવે, કે જેને લીધે જીવને અનંતકાળ સુધી સંસારમાં ભટકવું પડે, તે કર્મ અનુક્રમે 'અનંતાનુબંધી' ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ કહેવાય છે. જે કર્મોના ઉદયથી આવિર્ભાવ પામતા કષાયો વિરતિનો પ્રતિબંધ કરવા પૂરતા જ તીવ્ર હોય તે 'અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ' ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ કહેવાય છે. જેમનો

વિપાક દેશવિરતિને ન રોકતાં ફક્ત સર્વવિરતિને રોકે, તે 'પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય' ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ. જેમના વિપાકની તીવ્રતા સર્વવિરતિનો પ્રતિબંધ કરવા જેટલી નહિ પણ તેમાં સખલન અને માલિન્ય કરવા જેટલી હોય, તે 'સંજ્વલન' ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ.

નવ નોકષાય : હાસ્ય પ્રકટાવનાર પ્રકૃતિવાળું કર્મ 'હાસ્ય-મોહનીય;' ક્યાંક પ્રીતિ અને ક્યાંક અપ્રીતિ ઉપજવનાર કર્મ અનુક્રમે 'રતિમોહનીય' અને 'અરતિમોહનીય;' ભય-શીલતા આણનાર 'ભયમોહનીય,' શોકશીલતા આણનાર 'શોકમોહનીય' અને ઘુણાશીલતા આણનાર 'જુગુપ્સામોહનીય' કહેવાય છે સ્ત્રીભાવની વિકૃતિ પ્રકટાવનાર 'સ્ત્રીવેદ,' પૌરુષ-ભાવની વિકૃતિ પ્રકટાવનાર 'પુરુષવેદ,' અને નપુંસકભાવની વિકૃતિ પ્રકટાવનાર કર્મ 'નપુંસકવેદ' કહેવાય છે. આ નવે મુખ્ય કષાયના સહચારી તેમજ ઉદ્દીપક હોવાથી 'નોકષાય' કહેવાય છે. [૧૦]

આયુષ્ય કર્મના ચાર પ્રકારો : જેના ઉદ્દેશ્યે દેવ, મનુષ્ય, તિર્યંચ અને નરક ગતિનું જીવન ગાળવું પડે છે, તે અનુક્રમે દેવ, મનુષ્ય, તિર્યંચ અને નરકનું આયુષ્ય છે. [૧૧]

નામકર્મની એતાલીશ પ્રકૃતિઓ

ચૌદ પિંડપ્રકૃતિ ૧. સુખદુઃખ ભોગવવા યોગ્ય પર્યાયવિશેષ સ્વરૂપ દેવાદિ ચાર ગતિઓ પ્રાપ્ત કરાવનાર કર્મ તે 'ગતિનામ'. ૨. એકેન્દ્રિયત્વથી લઈ પંચેન્દ્રિયત્વ સુધી સમાન પરિણામ અનુભવાવનાર કર્મ તે 'જ્ઞતિનામ.' ૩. ઔદારિક આદિ શરીરો પ્રાપ્ત કરાવનાર કર્મ તે 'શરીરનામ'. ૪. શરીરગત અંગો અને ઉપાંગોનું નિમિત્ત નામકર્મ તે

‘અંગોપાંગનામ.’ ૫-૬. પ્રથમ ગૃહીત ઔદારિક આદિ પુદ્ગલો સાથે નવાં ગ્રહણ કરાતાં તેવાં પુદ્ગલોનો સંબંધ કરી આપનાર કર્મ તે ‘બંધનનામ’, અને બહુપુદ્ગલોને તે તે શરીરના આકારમાં ગોઠવી આપનાર કર્મ ‘સંઘાતનામ’. ૭-૮. હાડબંધની વિશિષ્ટ રચનારૂપ ‘સંહનનામ’, અને શરીરની વિવિધ આકૃતિઓનું નિમિત્ત કર્મ તે ‘સંસ્થાનનામ’. ૯-૧૨. શરીરગત સ્વેત આદિ પાંચ વર્ણો, સુરભિ આદિ બે ગંધો, તિક્ત આદિ પાંચ રસો અને શીત આદિ આઠ સ્પર્શોનાં નિયામક કર્મો અનુક્રમે ‘વર્ણનામ’, ‘ગંધનામ’, ‘રસનામ’ અને ‘સ્પર્શનામ’. ૧૩. વિગ્રહ વડે જન્માંતર જતા જીવને આકાશપ્રદેશની શ્રેણિ અનુસાર ગમન કરાવનાર કર્મ તે ‘આનુપૂર્વીનામ’. ૧૪. પ્રશસ્ત અને અપ્રશસ્ત ચાલનું નિયામક કર્મ તે ‘વિહાયોગતિનામ’. આ ચૌદે પિંડ પ્રકૃતિઓ કહેવાય છે; તે એટલા માટે કે તેમના બીજા અવાંતર બેદો છે.

ત્રસદશક અને સ્થાવરદશક : ૧-૨. જે કર્મના ઉદ્યથી સ્વતંત્રપણે ગમન કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય, તે ‘ત્રસનામ’; તેથી જીલટું જેના ઉદ્યથી તેવી શક્તિ પ્રાપ્ત ન થાય, તે ‘સ્થાવરનામ’,. ૩-૪. જેના ઉદ્યથી જીવોનાં ચર્મચક્ષુને ગોચર એવા બાહર શરીરની પ્રાપ્તિ થાય, તે ‘બાહરનામ’; તેથી જીલટું જેનાથી ચર્મચક્ષુને અગોચર એવા સૂક્ષ્મ શરીરની પ્રાપ્તિ થાય, તે ‘સૂક્ષ્મનામ’. ૫-૬. જેના ઉદ્યથી પ્રાણી સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિ પૂરી કરે, તે ‘પર્યાપ્તનામ’; તેથી જીલટું જેના ઉદ્યથી સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિ પૂર્ણ કરી ન શકે, તે ‘અપર્યાપ્તનામ’. ૭-૮. જેના ઉદ્યથી દરેક જીવને લિન્ન લિન્ન શરીરની પ્રાપ્તિ થાય, તે ‘પ્રત્યેકનામ’; જેના ઉદ્યથી અનંત જીવો વચ્ચે એક

સાધારણ શરીર પ્રાપ્ત થાય, તે 'સાધારણનામ.' ૯-૧૦. જેના ઉદયથી હાડકાં, દાંત, આદિ સ્થિર અવયવો પ્રાપ્ત થાય, તે 'સ્થિરનામ'; અને જેના ઉદયથી જિહ્વા આદિ અસ્થિર અવયવો પ્રાપ્ત થાય, તે 'અસ્થિરનામ.' ૧૧-૧૨. જેના ઉદયથી નાભિની ઉપરના અવયવો પ્રશસ્ત થાય છે તે 'શુભનામ', અને જેથી નાભિની નીચેના અવયવો અપ્રશસ્ત થાય છે, તે 'અશુભનામ'. ૧૩-૧૪. જેના ઉદયથી જીવનો સ્વર સાંભળનારને પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરે, તે 'સુસ્વરનામ', અને જેનાથી તે સાંભળનારને અપ્રીતિ ઉત્પન્ન કરે, તે 'દુઃસ્વરનામ'. ૧૫-૧૬. જેના ઉદયથી કાંઈ પણ ઉપકાર નહિ કરવા છતાં સર્વના મનને પ્રિય લાગે, તે 'સુભગનામ', અને જેના ઉદયથી ઉપકાર કરવા છતાં પણ સર્વ મનુષ્યને પ્રિય ન થાય, તે 'દુર્ભગનામ'. ૧૭-૧૮. જેના ઉદયથી ઓલ્યું બહુમાન્ય થાય, તે 'આદેયનામ', અને જેના ઉદયથી તેમ ન થાય, તે 'અનાદેયનામ'. ૧૯-૨૦. જેના ઉદયથી દુનિયામાં યશઃકીર્તિ પ્રાપ્ત થાય, તે 'યશઃકીર્તિનામ', અને જેના ઉદયથી યશઃકીર્તિ પ્રાપ્ત ન થાય, તે 'અયશઃકીર્તિનામ' કહેવાય છે.

આઠ પ્રત્યેક પ્રકૃતિઓ : ૧. જેના ઉદયથી શરીર ગુરુ કે લઘુ પરિણામ ન પામતાં અગુરુલઘુરૂપે પરિણમે, તે કર્મ 'અગુરુલઘુનામ'. ૨. પડજીલ, ચોરદાંત, રસોળી વગેરે ઉપધાતકારી અવયવો પ્રાપ્ત કરાવનાર કર્મ તે 'ઉપધાતનામ'. ૩. દર્શન કે વાણીથી બીજને આંજી નાંખે એવી દશા પ્રાપ્ત કરાવનાર કર્મ તે 'પરાધાતનામ'. ૪. શ્વાસ લેવા મૂકવાની શક્તિનું નિયામક કર્મ તે 'શ્વાસોચ્વાસનામ'. ૫-૬. અનુષ્ણ શરીરમાં ઉષ્ણ પ્રકાશનું નિયામક કર્મ તે 'આતપનામ,' અને

શીત પ્રકાશનું નિયામક કર્મ તે 'ઉદ્યોતનામ'. ૭. શરીરમાં અંગપ્રત્યંગોને યથેચ્ચિત સ્થાને ગોઠવનાર કર્મ તે 'નિર્માણુ-નામ'. ૮. ધર્મતીર્થ પ્રવર્તાવવાની શક્તિ અર્પનાર કર્મ તે 'તીર્થકરનામ'. [૧૨]

ગોકર્મની બે પ્રકૃતિઓ : પ્રતિષ્ઠા પમાય એવા કુળમાં જન્મ અપાવનાર કર્મ તે 'ઉચ્ચગોત્ર', અને શક્તિ છતાં પ્રતિષ્ઠા ન પમાય તેવા કુળમાં જન્માવનાર કર્મ તે 'નીચગોત્ર'. [૧૩]

અન્તરાય કર્મની પાંચ પ્રકૃતિઓ : જે કર્મ કાંઈ પણ દેવામાં, લેવામાં, એકવાર કે વારંવાર ભોગવવામાં અને સામર્થ્ય ફેરવવામાં અંતરાય ઊભા કરે, તે અનુક્રમે 'દાનાંતરાય', 'લાલાંતરાય', 'ભોગાંતરાય', 'ઉપભોગાંતરાય' અને 'વીર્યાંતરાય' કર્મ કહેવાય છે. [૧૪]

હવે સ્થિતિબંધનું વર્ણન કરે છે :

આદિતસ્તિષ્ઠનામન્તરાયસ્ય ચ ત્રિંશત્સાગરોપમ-
કોટીકોટ્યઃ પરા સ્થિતિઃ । ૧૫ ।

સપ્તતિર્મોહનીયસ્ય । ૧૬ ।

નામગોત્રયોર્વિંશતિઃ । ૧૭ ।

ત્રયસ્ત્રિંશત્સાગરોપમાખ્યાયુષ્કસ્ય । ૧૮ ।

અપરા દ્વાદશમુહૂર્તા વેદનીયસ્ય । ૧૯ ।

નામગોત્રયોરથૌ । ૨૦ ।

શેષાણામન્તર્મુહૂર્તમ્ । ૨૧ ।

પહેલી ત્રણ પ્રકૃતિઓ અર્થાત્ જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ અને વેદનીય તથા અંતરાયની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ત્રીશ કોટીકોટી સાગરોપમ પ્રમાણ છે.

મોહનીયની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સિત્તેર કોટીકોટી સાગરોપમ પ્રમાણુ છે.

નામ અને ગોત્રની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ વીશ કોટીકોટી સાગરોપમ પ્રમાણુ છે.

આયુષની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ તેત્રીશ સાગરોપમ પ્રમાણુ છે.

જઘન્ય સ્થિતિ વેદનીયની બાર મુહૂર્ત પ્રમાણુ છે. નામ અને ગોત્રની જઘન્ય સ્થિતિ આઠ મુહૂર્ત પ્રમાણુ છે.

બાકીનાં પાંચે અર્થાત્ જ્ઞાનાવરણુ, દર્શનાવરણુ, અંતરાય, મોહનીય અને આયુષની જઘન્ય સ્થિતિ અંતમુહૂર્ત પ્રમાણુ છે.

પ્રત્યેક કર્મની જે જે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ દર્શાવવામાં આવી છે, તેના અધિકારી મિથ્યાદષ્ટિ પર્યાપ્ત સંજ્ઞા પંચેન્દ્રિય હોય છે; જઘન્ય સ્થિતિના અધિકારી જુદા જુદા સંભવે છે. જ્ઞાનાવરણુ, દર્શનાવરણુ, વેદનીય, નામ, ગોત્ર અને અંતરાય એ છની જઘન્ય સ્થિતિ સૂક્ષ્મસંપરાય નામક દશમ ગુણુ-સ્થાનમાં સંભવે છે; મોહનીયની જઘન્ય સ્થિતિ નવમા અનિવૃત્તિ-બાદરસંપરાય નામક ગુણુસ્થાનમાં સંભવે છે, અને આયુષની જઘન્ય સ્થિતિ સંખ્યાતવર્ષશ્રવી તિર્યંચ અને મનુષ્યમાં સંભવે છે. મધ્યમ સ્થિતિ અસંખ્યાત પ્રકારની છે, અને તેના અધિકારીઓ કાષાયિક પરિણામના તારતમ્ય પ્રમાણુ અસંખ્યાત હોય છે. [૧૫-૨૧]

હવે અનુભાવબંધનું વર્ણન કરે છે :

વિપાકોઽનુભાવઃ । ૨૨ ।

સ યથાનામ । ૨૩ ।

તત્ત્વનિર્જરા । ૨૪ ।

વિપાક એટલે વિવિધ પ્રકારનાં ફળ આપવાની શક્તિ, તે અનુભાવ કહેવાય છે.

તે અનુભાવ બુદ્ધાં બુદ્ધાં કર્મની પ્રકૃતિ કે સ્વભાવ પ્રમાણે વેદાય છે.

તે વેદનથી નિર્જરા થાય છે.

અનુભાવ અને તેના બંધનું પૃથક્કરણ : બંધ થતી વખતે તેના કારણભૂત કાપાયિક અધ્યવસાયના તીવ્ર-મંદ ભાવ પ્રમાણે દરેક કર્મમાં તીવ્ર-મંદ ફળ દેવાની શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે; એ ફળ દેવાનું સામર્થ્ય તે ‘અનુભાવ’ અને તેનું નિર્માણ તે ‘અનુભાવબંધ’ છે.

અનુભાવનો ફલ આપવો પ્રકાર : અનુભાવ એ અવસર આવ્યે ફળ આપે છે; પણ એ બાબતમાં એટલું નાણી લેવું જોઈએ કે, દરેક અનુભાવ અર્થાત્ ફળપ્રદ શક્તિ પોતે જે કર્મનિષ્ઠ હોય, તે કર્મના સ્વભાવ અર્થાત્ પ્રકૃતિ પ્રમાણે જ ફળ આપે છે, અન્ય કર્મના સ્વભાવ પ્રમાણે નહિ. જેમકે, જ્ઞાનાવરણ કર્મનો અનુભાવ તે કર્મના સ્વભાવ પ્રમાણે જ તીવ્ર કે મંદ ફળ ઉત્પન્ન કરે છે, એટલે તે જ્ઞાનને આવૃત્ત કરવાનું કામ કરે છે; પણ દર્શનાવરણ, વેદનીય આદિ અન્ય કર્મના સ્વભાવ પ્રમાણે ફળ નથી આપતું, એટલે તે દર્શન-શક્તિને આવૃત્ત નથી કરતો કે સુખદુઃખનો અનુભવ આદિ

કાર્ય ઉત્પન્ન નથી કરતો. એ જ રીતે દર્શનાવરણનો અનુભાવ દર્શનશક્તિને તીવ્ર કે મંદપણે આવૃત કરે છે, પણ જ્ઞાનનું આચ્છાદન આદિ અન્ય કર્મોનાં કાર્યોને નથી કરતો.

કર્મના સ્વભાવ પ્રમાણે ફળ આપવાનો અનુભાવબંધનો નિયમ પણ મૂલપ્રકૃતિઓમાં જ લાગુ પડે છે, ઉત્તરપ્રકૃતિઓમાં નહિ; કારણ કે, કોઈ પણ કર્મની એક ઉત્તરપ્રકૃતિ પાછળથી અધ્યવસાયને બળે તે જ કર્મની બીજી ઉત્તરપ્રકૃતિરૂપે બદલાઈ જતી હોવાથી, પ્રથમનો અનુભાવ બદલાયેલી ઉત્તરપ્રકૃતિના સ્વભાવ પ્રમાણે તીવ્ર કે મંદ ફળ આપે છે. જેમકે, મતિ-જ્ઞાનાવરણ બ્યારે શ્રુત જ્ઞાનાવરણ આદિ સમ્પત્તિય ઉત્તરપ્રકૃતિ-રૂપે સંક્રમ પામે, ત્યારે મતિજ્ઞાનાવરણનો અનુભાવ પણ શ્રુતજ્ઞાનાવરણ આદિના સ્વભાવ પ્રમાણે જ શ્રુતજ્ઞાનને કે અવધિ આદિ જ્ઞાનને આવૃત કરવાનું કામ કરે છે. ઉત્તરપ્રકૃતિ-ઓમાં પણ કેટલીક એવી છે કે, જે સમ્પત્તિય હોવા છતાં પરસ્પર સંક્રમ નથી પામતી. જેમકે, દર્શનમોહ અને ચારિત્ર-મોહમાં દર્શનમોહ ચારિત્રમોહરૂપે કે ચારિત્રમોહ દર્શનમોહરૂપે સંક્રમ નથી પામતો; એ જ રીતે નારક આયુષ તિર્યચ આયુષરૂપે કે તે આયુષ અન્ય કોઈ આયુષરૂપે સંક્રમ નથી પામતું. પ્રકૃતિસંક્રમની પેઠે બંધકાલીન રસ અને સ્થિતિમાં પણ પાછળથી અધ્યવસાયને બળે ફેરફાર થાય છે, તીવ્ર રસ મંદ અને મંદ રસ તીવ્ર બને છે; તેમજ સ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટમાંથી જઘન્ય અને જઘન્યમાંથી ઉત્કૃષ્ટ બને છે.

ફલોદય પછી થતી કર્મની દશા : અનુભાવ પ્રમાણે કર્મનું તીવ્ર કે મંદ ફળ વેદાયું એટલે તે કર્મ આત્મપ્રદેશથી છૂટું જ પડે છે, સંલગ્ન રહેતું નથી. એ જ કર્મનિવૃત્તિ-નિર્જરા

કહેવાય છે. કર્મની નિર્જરા જેમ તેના ફળવેદનથી થાય છે, તેમ ધણી વાર તપથી પણ થાય છે. તપના બળથી અનુભાવાનુસાર ફળ આવ્યા પહેલાં જ કર્મ આત્મપ્રદેશથી છૂટું પડી શકે છે. એ જ વાત સૂત્રમાં 'ચ' શબ્દ મૂકી સૂચવવામાં આવી છે. [૨૨-૨૪]

પ્રદેશબંધનું વર્ણન :

નામપ્રત્યયાઃ સર્વતો યોગવિશેષાત્ સૂક્ષ્મકક્ષેત્રાવગાઢસ્થિતાઃ સર્વાત્મપ્રદેશેષ્વનન્તાનન્તપ્રદેશાઃ ।૨૫।

કર્મ (પ્રકૃતિ) ના કારણભૂત, સૂક્ષ્મ, એક ક્ષેત્રને અવગાહીને રહેલા અને અનંતાનંત પ્રદેશવાળા પુદ્ગલો યોગવિશેષથી બધી તરફથી બધા આત્મપ્રદેશમાં બંધાય છે.

પ્રદેશબંધ એ એક જાતનો સંબંધ હોવાથી અને તે સંબંધના કર્મસ્કંધ અને આત્મા એ બે આધાર હોવાથી તેને અંગે જે આઠ પ્રશ્નો ઉત્પન્ન થાય છે, તેનો ઉત્તર પ્રસ્તુત સૂત્રમાં આપવામાં આવ્યો છે. આઠ પ્રશ્નો આ પ્રમાણે છે;

૧. જ્યારે કર્મસ્કંધ બંધાય છે ત્યારે તેમાંથી શું બને છે? અર્થાત્ તેમાં શું નિર્માણ થાય છે? ૨. એ સ્કંધો જાંચા, નીચા કે તીરછામાંથી કયા આત્મપ્રદેશોવડે ગ્રહણ થાય છે? ૩. બધા જીવોનો કર્મબંધ સમાન છે કે અસમાન? જો અસમાન હોય તો તે શા કારણથી? ૪. તે કર્મસ્કંધો સ્થૂલ હોય છે કે સૂક્ષ્મ? ૫. જીવપ્રદેશવાળા ક્ષેત્રમાં રહેલા જ કર્મસ્કંધો જીવપ્રદેશ સાથે બંધાય છે કે તેથી જુદા ક્ષેત્રમાં રહેલા પણ? ૬. બંધ પામતી વખતે તે ગતિશીલ હોય છે

કે સ્થિતિશીલ ? ૭. તે કર્મસ્કંધો સંપૂર્ણ આત્મપ્રદેશોમાં અંધાય છે કે થોડા આત્મપ્રદેશોમાં ? ૮. તે કર્મસ્કંધો સંખ્યાત, અસંખ્યાત, અનંત કે અનંતાનંતમાંથી કેટલા પ્રદેશવાળા હોય છે ?

આ આઠે પ્રશ્નોનો ક્રમથી સૂત્રમાં અપાયેલા ઉત્તર નીચે પ્રમાણે છે:

૧. આત્મપ્રદેશો સાથે અંધાતા પુદ્ગલસ્કંધોમાં કર્મભાવ અર્થાત્ જ્ઞાનાવરણત્વ આદિ પ્રકૃતિઓ અને છે. એટલે કે તેવા સ્કંધોમાં તે પ્રકૃતિઓનું નિર્માણ થાય છે. તેથી જ એ સ્કંધોને બધી પ્રકૃતિઓના કારણ કહેવામાં આવ્યા છે. ૨. જોએ, નીચે અને તીરછે એમ બધી દિશામાં રહેલા આત્મપ્રદેશોવડે કર્મસ્કંધો ગ્રહણ થાય છે; કોઈ એક જ દિશામાં રહેલા આત્મપ્રદેશો વડે નહિ. ૩. બધા સંસારી જીવોનો કર્મ-બંધ અસમાન હોવાનું કારણ એ છે કે બધાનો માનસિક, વાચિક અને કાયિક યોગ-વ્યાપાર એક સરખો નથી હોતો, તેથી જ યોગના તરતમભાવ પ્રમાણે પ્રદેશબંધમાં પણ તરતમભાવ આવે છે. ૪. કર્મયોગ્ય પુદ્ગલસ્કંધો સ્થૂલ-બાદર નથી હોતા, પણ સૂક્ષ્મ હોય છે; એવા જ સૂક્ષ્મ સ્કંધો કર્મવર્ગણામાંથી ગ્રહણ થાય છે. ૫. જીવપ્રદેશના ક્ષેત્રમાં જ રહેલા કર્મસ્કંધો અંધાય છે; તેની બહારના ક્ષેત્રમાં રહેલા નહિ. ૬. માત્ર સ્થિર હોવાથી બંધ પામે છે; કારણ કે ગતિવાળા સ્કંધો અસ્થિર હોવાથી બંધમાં નથી આવતા. ૭. પ્રત્યેક કર્મના અનંત સ્કંધો અંધાયે આત્મપ્રદેશોમાં અંધાય છે. ૮. બંધ પામતા દરેક કર્મયોગ્ય સ્કંધો અનંતાનંત પરમાણુના જ બનેલા હોય છે. કોઈ સંખ્યાત, અસંખ્યાત કે અનંત પરમાણુના બનેલ નથી હોતા. ૨૫.

પુણ્ય અને પાપ પ્રકૃતિઓનો વિભાગ:

સદ્વેદ્યસમ્યક્ત્વહાસ્યરતિપુરુષવેદશુભાયુર્નામગોત્રાણિ
પુણ્યમ્ ૧ । ૨૬ ।

સાતવેદનીય, સમ્યક્ત્વમોહનીય, હાસ્ય, રતિ, પુરુષવેદ, શુભ આયુ, શુભ નામ અને શુભ ગોત્ર એટલી પ્રકૃતિઓ જ પુણ્યરૂપ છે; બાકીની બધી પાપરૂપ છે.

જે જે કર્મ બંધાય છે તે બંધાનો વિપાક માત્ર શુભ કે માત્ર અશુભ નથી હોતો, પણ અધ્યવસાયરૂપ કારણની શુભાશુભતાને લીધે તે શુભાશુભ બંને પ્રકારનો નિર્મિત

૧. દિગંબરીય પરંપરામાં આ એક સૂત્રને સ્થાને બે સૂત્રો છે; તે આ પ્રમાણે: ‘સદ્વેદ્યશુભાયુર્નામગોત્રાણિ પુણ્યમ્ ૧ ૨૫ ।’ “અતોહન્યત્ પાપમ્ ૧ ૨૬ ।” તેમાંથી પહેલા સૂત્રમાં સમ્યક્ત્વ હાસ્ય, રતિ અને પુરુષવેદ એ ચાર પુણ્યપ્રકૃતિઓનો અહીંના જેવો ઉલ્લેખ નથી અને જે બીજા સૂત્ર છે તે શ્વેતાંબરીય પરંપરામાં સૂત્ર રૂપે ન હોતાં ભાષ્યવાક્યરૂપે છે.

વિવેચનમાં ગણાવેલી ૪૨ પુણ્યપ્રકૃતિઓ ‘કર્મપ્રકૃતિ,’ ‘નવતત્ત્વ’ આદિ અનેક ગ્રંથોમાં પ્રસિદ્ધ છે. દિગંબરીય ગ્રંથોમાં પણ તે જ પ્રકૃતિઓ પુણ્યરૂપે પ્રસિદ્ધ છે. શ્વેતાંબરીય પરંપરાના પ્રસ્તુત સૂત્રમાં પુણ્યરૂપે નિર્દેશાયેલી સમ્યક્ત્વ, હાસ્ય, રતિ અને પુરુષવેદ એ ચાર પ્રકૃતિઓ બીજા ગ્રંથમાં પુણ્યરૂપે વર્ણવાયેલી નથી.

એ ચાર પ્રકૃતિઓને પુણ્યસ્વરૂપ માનનારે મતવિશેષ બહુ પ્રાચીન હોય તેમ લાગે છે; કારણ કે પ્રસ્તુત સૂત્રમાં મળતા તેના ઉલ્લેખ ઉપરાંત ભાષ્યવૃત્તિકારે પણ મતભેદ દર્શાવનારી કારિકાઓ આપી છે અને લખ્યું કે, એ મંતવ્યનું રહસ્ય સંપ્રદાયનો વિચ્છેદ થવાથી અમે નથી જાણતા, યૌદ્ધપૂર્વધરે જાણતા હશે.

થાય છે. શુભ અધ્યવસાયથી નિર્મિત થયેલો વિપાક શુભ-ઘટ્ટ હોય છે અને અશુભ અધ્યવસાયથી નિર્મિત થયેલો વિપાક અશુભ-અનિષ્ટ હોય છે. જે પરિણામમાં સંકલેશ જેટલા પ્રમાણમાં ઓછો હોય તે પરિણામ તેટલા પ્રમાણમાં વધારે શુભ, અને જે પરિણામમાં સંકલેશ જેટલા પ્રમાણમાં વધારે હોય તે પરિણામ તેટલા પ્રમાણમાં વિશેષ અશુભ. કોઈ પણ એક પરિણામ એવો નથી કે જેને માત્ર શુભ કે માત્ર અશુભ કહી શકાય. દરેક પરિણામ શુભાશુભ ઉભયરૂપ હોવા છતાં તેમાં શુભત્વ કે અશુભત્વનો જે વ્યવહાર થાય છે, તે ગૌણમુખ્યભાવની અપેક્ષાએ સમજવો; તેથી જ જે શુભ પરિણામથી પુણ્ય પ્રકૃતિઓમાં શુભ અનુભાગ બંધાય છે, તે જ પરિણામથી પાપ પ્રકૃતિઓમાં અશુભ અનુભાગ પણ બંધાય છે; એથી જિલટું જે અશુભ પરિણામથી પાપ પ્રકૃતિઓમાં અશુભ અનુભાગ બંધાય છે, તે જ પરિણામથી પુણ્ય પ્રકૃતિઓમાં શુભ અનુભાગ પણ બંધાય છે. તફાવત એટલો જ કે પ્રકૃષ્ટ શુભ પરિણામથી થતો શુભ અનુભાગ પ્રકૃષ્ટ હોય છે અને અશુભ અનુભાગ નિકૃષ્ટ હોય છે; એ જ રીતે પ્રકૃષ્ટ અશુભ પરિણામથી બંધાતો અશુભ અનુભાગ પ્રકૃષ્ટ હોય છે, અને શુભ અનુભાગ નિકૃષ્ટ હોય છે.

પુણ્યરૂપ ગણાતી ઈર પ્રકૃતિઓ : સાતવેદનીય, મનુષ્યાયુષ, દેવાયુષ, તિર્યાંચાયુષ, મનુષ્યગતિ, દેવગતિ, પંચેન્દ્રિયજ્ઞતિ; ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક, તૈજસ, કાર્મણ એ પાંચ શરીર; ઔદારિકાંગોપાંગ, વૈક્રિયાંગોપાંગ, આહારકાંગોપાંગ, સમચતુરસ સંસ્થાન, વજ્ર્ષલનારાચસંહનન, પ્રશસ્ત વર્ણુ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ; મનુષ્યાનુપૂર્વી દેવાનુપૂર્વી, અગુરુલઘુ, પરાઘાત, ઉચ્ઘાસ,

આતપ, ઉદ્યોત, પ્રશસ્તવિહાયોગતિ, ત્રસ, આદર, પર્યાપ્ત, પ્રત્યેક, સ્થિર, શુભ, સુભગ, સુસ્વર, આદેય, યશઃકીર્તિ, નિર્માણનામ, તીર્થંકરનામ અને ઉચ્ચગોત્ર.

પાપરૂપ ગણાતી ૮૨ પ્રકૃતિઓ : જ્ઞાનાવરણ પાંચ, દર્શનાવરણ નવ, અસાતવેદનીય, મિથ્યાત્વ, સોળ કષાય, નવ નોકષાય, નારકાયુષ, નરકગતિ, તિર્થંચગતિ, એકેન્દ્રિય; દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય, પહેલું સંહનન છોડી બાકીનાં પાંચ સંહનન—અર્ધવજ્રર્ધભનારાય, નારાય. અર્ધનારાય, કીલિકા અને સેવાર્ત; પહેલું સંસ્થાન છોડી બાકીનાં પાંચ સંસ્થાન—ન્યગ્રોધપરિમંડલ, સાદિ, કુબ્જ, વામન અને હુંડ; અપ્રશસ્ત વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ, નારકાનુપૂર્વી, તિર્થંચાનુપૂર્વી, ઉપધાતનામ, અપ્રશસ્તવિહાયોગતિ, સ્થાવર, સૂક્ષ્મ, અપર્યાપ્ત, સાધારણ, અસ્થિર, અશુભ, દુર્ભગ, દુઃસ્વર; અનાદેય, અયશઃકીર્તિ, નીચગોત્ર અને પાંચ અંતરાય. [૨૬]

અધ્યાય-૯

આઠમા અધ્યાયમાં બંધનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. હવે આ અધ્યાયમાં ક્રમપ્રાપ્ત સંવરતત્ત્વનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. પ્રથમ સંવરનું સ્વરૂપ કહે છે :

આસ્રવનિરોધઃ સંવરઃ । ૧ ।

આસ્રવનો નિરોધ તે સંવર.

જે નિમિત્ત વડે કર્મ બંધાય તે આસ્રવ, એવી આસ્રવની વ્યાખ્યા પહેલાં કરવામાં આવી છે; તે આસ્રવનો નિરોધ એટલે પ્રતિબંધ કરવો એ સંવર કહેવાય છે. આસ્રવના ૪૨ ભેદો પહેલાં ગણાવવામાં આવ્યા છે; તેનો જોડજોડલે અંશે નિરોધ થાય તે, તેટલેટલે અંશે સંવર કહેવાય. આધ્યાત્મિકવિકાસનો ક્રમ એ આસ્રવનિરોધના વિકાસને આભારી છે, તેથી જેમ જેમ આસ્રવનિરોધ વધતો જાય, તેમ તેમ ^૧ગુણસ્થાન ચઢતું જાય છે. [૧]

૧. જે ગુણસ્થાને મિથ્યાત્વ, અવરિત આદિ ચાર હેતુઓમાંથી જે જે હેતુઓનો સંભવ અને તેને લીધે જે જે કર્મપ્રકૃતિઓના બંધનો સંભવ હોય, તે હેતુઓ અને તત્ત્વજન્ય કર્મપ્રકૃતિઓના

હવે સંવરના ઉપાયો કહે છે :

સ ગુપ્તિસમિતિધર્માનુપ્રેક્ષાપરીષહજયચારિત્રૈઃ । ૨ ।
તપસા નિર્જરા ચ । ૩ ।

ગુપ્તિ, સમિતિ, ધર્મ, અનુપ્રેક્ષા, પરીષહજય અને ચારિત્રવડે તે અર્થાત્ સંવર થાય છે.

તપ વડે સંવર અને નિર્જરા થાય છે.

સંવરનું સ્વરૂપ સામાન્ય રીતે એક જ છે તેમ છતાં ઉપાયના ભેદથી તેના અનેક ભેદો દર્શાવવામાં આવ્યા છે. એના ઉપાય સંક્ષેપમાં ૭ અને વિસ્તારથી ૬૯ ગણાવવામાં આવ્યા છે; ભેદોની આ ગણના ધાર્મિક આચારોનાં વિધાનો ઉપર અવલંબેલી છે.

તપ એ જેમ સંવરનો ઉપાય છે, તેમજ નિર્જરાનો પણ ઉપાય છે. સામાન્ય રીતે તપ એ અબ્યુદય અર્થાત્ લૌકિક સુખની પ્રાપ્તિનું સાધન મનાય છે, તેમ છતાં એ ગ્નણવું જોઈ એ કે તે નિઃશ્રેયસ અર્થાત્ આધ્યાત્મિક સુખનું પણ અને છે; કારણ કે તપ એક જ હોવા છતાં તેની પાછળના ભાવનાભેદને લીધે તે સકામ અને નિષ્કામ અને પ્રકારનું હોય છે. સકામ તપ અબ્યુદય સાધે અને નિષ્કામ તપ નિઃશ્રેયસ સાધે. [૨-૩]

અંધનો વિચ્છેદ એ જ તે ગુણસ્થાનની ઉપરના ગુણસ્થાનનો સંવર, અર્થાત્ પૂર્વપૂર્વવર્તી ગુણસ્થાનના આસ્રવો કે તત્ત્વજન્ય અંધનો અભાવ એ જ ઉત્તરઉત્તરવર્તી ગુણસ્થાનનો સંવર. આ માટે જુઓ ખીન્ન કર્મત્રયમાંનું અંધપ્રકરણ અને ચોથો કર્મત્રય (ગાથા ૫૧-૫૮) તેમજ પ્રસ્તુત સૂત્રની સર્વાર્થસિદ્ધિ.

હવે ગુપ્તિનું સ્વરૂપ કહે છે :

સમ્યગ્યોગનિગ્રહો ગુપ્તિઃ । ૪ ।

પ્રશસ્ત એવો યોગોનો નિગ્રહ તે ગુપ્તિ.

કાયિક, વાયિક અને માનિસિક ક્રિયા અર્થાત્ યોગનો અર્ધી જાતનો નિગ્રહ એ ગુપ્તિ નથી; પણ જે નિગ્રહ પ્રશસ્ત હોય તે જ ગુપ્તિ હોઈ સંવરનો ઉપાય અને છે. પ્રશસ્ત-નિગ્રહ એટલે જે નિગ્રહ સમજીને શ્રદ્ધાપૂર્વક સ્વીકારવામાં આવ્યો હોય છે તે, અર્થાત્ યુદ્ધિ અને શ્રદ્ધાપૂર્વક મન, વચન, કાયાને ઉન્માર્ગથી રોકવાં અને સન્માર્ગે પ્રવર્તાવવાં તે. યોગના ટૂંકમાં ત્રણ ભેદ હોવાથી નિગ્રહરૂપ ગુપ્તિના પણ ત્રણ ભેદ છે. તે આ પ્રમાણે :

૧. કાંઈ પણ ચીજ લેવામૂકવામાં કે એસવા-ઉઠવા-ફરવા આદિમાં કર્તવ્ય અકર્તવ્યનો વિવેક હોય તેવું શારીરિક વ્યાપારનું નિયમન કરવું, તે 'કાયગુપ્તિ'. ૨. બોલવાના દરેક પ્રસંગે કાંતો વચનનું નિયમન કરવું અને કાંતો પ્રસંગ જોઈ મૌન રહેવું, એ 'વચનગુપ્તિ'. ૩. દુષ્ટ સંકલ્પનો તેમજ સારા-નરસા મિશ્રિત સંકલ્પનો ત્યાગ કરવો અને સારા સંકલ્પને સેવવો, એ 'મનોગુપ્તિ'. [૪]

હવે સમિતિના ભેદો કહે છે :

ઈર્યાંભાષૈષણાદાનનિક્ષેપોત્સર્ગાઃ સમિતયઃ । ૫ ।

સમ્યગ્ અર્થાત્ નિર્દોષ ઈર્યાં, સમ્યગ્ ભાષા, સમ્યગ્ એષણા, સમ્યગ્ આદાનનિક્ષેપ અને સમ્યગ્-ઉત્સર્ગ એ પાંચ સમિતિઓ છે.

અધી સમિતિઓ વિવેકયુક્ત પ્રવૃત્તિરૂપ હોવાથી સંવરનો ઉપાય અને છે. પાંચે સમિતિઓ આ પ્રમાણે છે :

૧. કોઈ પણ જંતુને કલેશ ન થાય તે માટે સાવધાનતા-પૂર્વક ચાલવું, તે 'ધર્મિસમિતિ.' ૨. સત્ય, હિતકારી, પરિમિત અને સંદેહ વિનાનું બોલવું, તે 'ભાષાસમિતિ.' ૩. જીવન-યાત્રામાં આવશ્યક હોય તેવાં નિર્દોષ સાધનોને મેળવવા માટે સાવધાનતાપૂર્વક પ્રવર્તવું, તે 'એષણાસમિતિ.' ૪. વસ્તુમાત્રને બરાબર જોઈ-પ્રમાણને લેવી કે મૂકવી, તે 'આદાનનિક્ષેપ-સમિતિ.' ૫. જ્યાં જંતુઓ ન હોય તેવા પ્રદેશમાં બરાબર જોઈ અનુપયોગી વસ્તુઓ નાંખવી તે 'ઉત્સર્ગસમિતિ.'

૩૦—ગુપ્તિ અને સમિતિમાં અંતર શું ?

ઉ૦—ગુપ્તિમાં અસત્ક્રિયાનો નિષેધ મુખ્ય છે; અને સમિતિમાં સત્ક્રિયાનું પ્રવર્તન મુખ્ય છે. [૫]

હવે ધર્મના ભેદો કહે છે :

**ઉત્તમઃ ક્ષમામાર્દવાર્જવશૌચસત્યસંયમતપસ્ત્યાગા-
કિન્ચન્યન્નહ્યચર્યાણિ ધર્મઃ । ૬ ।**

ક્ષમા, માર્દવ, આર્જવ, શૌચ, સત્ય, સંયમ તપ, ત્યાગ, આકિંચન્ય અને બ્રહ્મચર્ય એ દશ પ્રકારનો ઉત્તમ ધર્મ છે.

ક્ષમા આદિ ગુણો જીવનમાં ઊત્તરવાથી જ ક્રોધ આદિ દોષોનો અભાવ સધાઈ શકે છે, તેથી એ ગુણોને સંવરના ઉપાય કહેલ છે. ક્ષમા આદિ દશ પ્રકારનો ધર્મ જ્યારે અહિંસા, સત્ય આદિ મૂલગુણો, અને સ્થાન, આહારની શુદ્ધિ આદિ ઉત્તરગુણોના પ્રકર્ષથી યુક્ત હોય, ત્યારે યતિધર્મ અને છે; અન્યથા નહિ. અર્થાત્ અહિંસા આદિ મૂલગુણો કે તેમના

ઉત્તરગુણોના પ્રકર્ષ વિનાના જો ક્ષમા આદિ ગુણો હોય, તો તે સામાન્યધર્મ ભલે કહેવાય, પણ યતિધર્મની કોટિમાં ન મૂકી શકાય. એ દશ ધર્મ નીચે પ્રમાણે :

૧. 'ક્ષમા' એટલે સહનરીક્ષતા રાખવી અર્થા ગુસ્સાને ઉત્પન્ન થવા ન દેવો અને ઉત્પન્ન થાય તો તેને વિવેકબળથી નકામો કરી નાખવો તે. ક્ષમા કેળવવાની પાંચ રીતો બતાવવામાં આવી છે; જેમકે: પોતામાં ક્રોધના નિમિત્તનું હોવું કે ન હોવું ચિંતવીને, ક્રોધવૃત્તિના દોષો વિચારીને, બાલસ્વભાવ વિચારીને, પોતાનાં કરેલ કર્મનું પરિણામ વિચારીને અને ક્ષમાના ગુણો ચિંતવીને.

(ક) કોઈ ગુસ્સો કરે ત્યારે તેનાં કારણની પોતામાં શોધ કરવી; જો સામાના ગુસ્સાનું કારણ પોતામાં નજરે પડે, તો એમ વિચારવાનું કે ભૂલ તો મારી જ છે, એમાં સામો જૂઠું શું કહે છે; અને જો પોતામાં સામાના ક્રોધનું કારણ નજરે ન પડે, તો એમ ચિંતવવું કે આ બિચારો અણસમ-જથી મારી ભૂલ કાઢે છે; તે પોતામાં ક્રોધના નિમિત્તનું હોવા-ન હોવાપણાનું ચિંતન. (ખ) જેને ગુસ્સો આવે છે, તે સ્મૃતિભ્રંશ થવાથી આવેશમાં સામા પ્રત્યે શત્રુતા બાંધે છે, વખતે તેને મારે છે કે નુકસાન પહોંચાડે છે, અને તેમ કરતાં પોતાના અહિંસા વ્રતનો લોપ કરે છે, ધત્યાદિ અનર્થ-પરંપરાનું ચિંતન તે ક્રોધવૃત્તિના દોષોનું ચિંતન. (ગ) કોઈ પોતાની પાછળ કડવું કહે, તો એમ ચિંતવવું કે બાલ-અણસમજુ લોકોનો એવો સ્વભાવ જ હોય છે, આમાં તે શું? બિલટો લાભ છે કે, એ બિચારો પાછળ ભાંડે છે; સામે નથી આવતો એ જ ખુશીની વાત છે; બ્યારે કોઈ સામે

આવીને જ લાંડે, ત્યારે એમ ચિંતવવું કે બાલ લોઢામાં તો એમ હોવાનું જ; એ પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે કરે છે, વિશેષ કાંઈ નથી કરતો; સામે આવી લાંડે છે, પણ પ્રહાર નથી કરતો એ લાલમાં જ લેખું છે; એ જ પ્રમાણે જો કોઈ પ્રહાર કરતો હોય, તો પ્રાણમુક્ત ન કરવા અદલ તેનો ઉપકાર માનવો, અને જો કોઈ પ્રાણમુક્ત કરતો હોય, તો ધર્મબ્રષ્ટ ન કરી શકવા ખાતર લાલ માની તેની દયા ચિંતવવી. એ પ્રમાણે જેમ જેમ વધારે મુશ્કેલી ઊભી થાય, તેમ તેમ વિશેષ ઉદારતા અને વિવેકવૃત્તિ વિકસાવી ઉપસ્થિત મુશ્કેલીને નજીવી ગણવી, તે બાલસ્વભાવનું ચિંતન. (બ) કોઈ ગુસ્સો કરે ત્યારે એમ ચિંતવવું કે, આ પ્રસંગમાં સામે તો માત્ર નિમિત્ત છે, ખરી રીતે એ પ્રસંગ મારાં પોતાનાં જ પૂર્વકૃત કર્મનું પરિણામ છે; તે પોતાનાં કરેલાં કર્મનું ચિંતન. (ક) કોઈ ગુસ્સો કરે ત્યારે એમ ચિંતવવું કે, ક્ષમા ધારણ કરવાથી ચિત્તમાં સ્વસ્થતા રહે છે; તથા અદલો લેવા કે સામા થવામાં ખર્ચાતી શક્તિ સચવાઈ તેનો ઉપયોગ સન્માર્ગે શક્ય અને છે; તે ક્ષમાના ગુણોનું ચિંતન.

૨. ચિત્તમાં મૃદુતા અને બાલ વ્યવહારમાં પણ નમ્રતા વૃત્તિ તે 'માર્દવ.' આ ગુણ મેળવવા માટે જ્ઞાતિ, કુલ, રૂપ, ઐશ્વર્ય-મોટાઈ, વિજ્ઞાન-બુદ્ધિ, શ્રુત-શાસ્ત્ર, લાલ-પ્રાપ્તિ વીર્ય-તાકાતની આખતમાં પોતાના ચડિયાતાપણાથી ન મલકાવું અને ઊલટું એ વસ્તુઓની વિનશ્વરતા વિચારી ચિત્તમાંથી અભિમાનનો કાંટો કાઢી નાંખવો. ૩. ભાવની વિશુદ્ધ અર્થાત્ વિચાર, ભાષણ અને વર્તનની એકતા તે 'આજ્ઞવ;' એને ક્રેળવવા માટે કુટિલતાના દોષો વિચારવા. ૪. ધર્મનાં સાધનો

અને શરીર સુધ્ધામાં આસક્તિ ન રાખવી એવી નિર્લોભતા, તે 'શૌચ.' પ. સત્પુરુષોને હિતકારી હોય એવું યથાર્થ વચન, તે 'સત્ય'. ભાષાસમિતિ અને આ સત્ય વિષે થોડો તકાવત બતાવવામાં આવ્યો છે; અને તે એ કે, દરેક માણસ સાથેના સંભાષણવ્યવહારમાં વિવેક રાખવો તે ભાષાસમિતિ અને પોતાના સમશીલ સાધુ પુરુષો સાથેના સંભાષણવ્યવહારમાં હિત, મિત અને યથાર્થ વચનનો ઉપયોગ કરવો, તે 'સત્ય'નામક યતિધર્મ. ૬. મન, વચન અને દેહનું નિયમન રાખવું અર્થાત્ વિચાર, વાણી અને ગતિ, સ્થિતિ આદિમાં યતના કેળવવી, તે 'સંયમ' ૧. ૭. મલિન વૃત્તિઓને નિમૂળ કરવા માટે જ્ઞેષ્ઠનું બળ કેળવવા કાળે જો આત્મદમન કરવામાં આવે છે, તે તપ'

૧. સંયમના સત્તર પ્રકાર પ્રસિદ્ધ છે, તે પણ જુદી જુદી રીતે મળે છે. પાંચ ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ, પાંચ અવ્રતનો ત્યાગ, ચાર કષાયનો જય અને મન, વચન અને કાયાની વિરતિ એ સત્તર; તેમજ પાંચ સ્થાવર અને ચાર ત્રસ એ નવના વિષયમાં નવ સંયમ, પ્રેક્ષ્યસંયમ, ઉપેક્ષ્યસંયમ, અપહૃત્યસંયમ, પ્રમૃજ્યસંયમ, કાર્ય-સંયમ, વાક્યસંયમ, મનઃસંયમ અને ઉપકરણસંયમ એ કુલ સત્તર.

૨. આનું વિશેષ વર્ણન આ અધ્યાયના સૂત્ર ૧૯-૨૦માં છે; એ ઉપરાંત અનેક તપસ્વીઓ દ્વારા જુદી જુદી રીતે આચરવામાં આવતાં અનેક તપો જૈન પરંપરામાં પ્રસિદ્ધ છે; જેમકે, ચવમધ્ય અને વજ્રમધ્ય એ બે; ચાંદ્રાયણ; કનકાવલી, રતનાવલી અને સુક્તાવલી એ ત્રણ; ક્ષુદ્રક અને મહા એ બે સિંહવિક્રીડિત, સપ્તસપ્તમિકા, અષ્ટઅષ્ટમિકા, નવનવમિકા, દશદશમિકા એ ચાર પ્રતિભાઓ; ક્ષુદ્ર અને મહા એ બે સર્વતોભદ્ર; ભદ્રોત્તર; આચામ્લ; વર્ધમાન; તેમજ બાર ભિક્ષુપ્રતિભા વગેરે. આના વિશેષ વર્ણન માટે જુઓ આત્માનંદ સભાનું 'શ્રીતપોરત્નમહોદધિ.'

૮. પાત્રને જ્ઞાનાદિ સદ્ગુણો આપવા, તે 'ત્યાગ.' ૯. કોઈ પણ વસ્તુમાં મમત્વશુદ્ધિ ન રાખવી તે આકિંચન્ય. ૧૦. ખામીઓ ઠાળવા જ્ઞાન આદિ સદ્ગુણો કેળવવા તેમજ ગુરુની અધીનતા સેવવા માટે 'બ્રહ્મ' અર્થાત્ ગુરુકુળમાં 'ચર્ય', એટલે કે વસવું તે 'બ્રહ્મચર્ય,' એના પરિપાલન માટે અતિશય ઉપકારક કેટલાક ગુણો છે તે આ : આકર્ષક સ્પર્શ, રસ, રૂપ, ગંધ, શબ્દ, અને શરીરસંસ્કાર વગેરેમાં ન તણાવું, તેમજ સાતમા અધ્યાયના સૂત્ર ત્રીજામાં ચતુર્થ મહાવ્રતની જે પાંચ ભાવનાઓ ગણાવી છે, તે ખાસ કેળવવી. [૬]

હવે અનુપ્રેક્ષાના ભેદો કહે છે :

અનિત્યાશરણસંસારૈકત્વાન્યત્વાશુચિત્વાન્નવસંવર
નિર્જરાલોકબોધિદુર્લભધર્મસ્વાખ્યાતત્વાનુચિન્તનમનુ-
પ્રેક્ષાઃ । ૭ ।

અનિત્યનું, અશરણનું, સંસારનું, એકત્વનું, અન્યત્વનું અશુચિનું, આસ્રવનું, સંવરનું, નિર્જરાનું, લોકનું, બોધિદુર્લભત્વનું અને ધર્મના સ્વાખ્યાતત્વનું જે અનુચિંતન, તે અનુપ્રેક્ષા.

૧. ગુરુ અર્થાત્ આચાર્યો પાંચ પ્રકારના વર્ણવવામાં આવ્યા છે: પ્રવ્રાજક, દ્વિગાચાર્ય, શ્રુતોદ્દેષ્ટા, શ્રુતસમુદ્દેષ્ટા, આમ્નાચાર્યવાચક. જે પ્રવ્રાજ્યા આપનાર હોય, તે પ્રવ્રાજક; જે વસ્તુમાત્રની અનુજ્ઞા આપે તે, દ્વિગાચાર્ય. જે આગમનો પ્રથમ પાઠ આપે, તે શ્રુતોદ્દેષ્ટા. જે સ્થિર પરિચય કરાવવા આગમનું વિશેષ પ્રવચન કરે, તે શ્રુત-સમુદ્દેષ્ટા. અને જે આમ્નાયના ઉત્સર્ગ અને અપવાદનું રહસ્ય જણાવે, તે આમ્નાચાર્યવાચક.

અનુપ્રેક્ષા એટલે ઊંડું ચિંતન. જે ચિંતન તાર્કિક અને ઊંડું હોય, તે તે દ્વારા રાગદ્વેષ આદિ વૃત્તિઓ થતી અટકે છે; તેથી એવા ચિંતનને સંવરના ઉપાય તરીકે વર્ણવેલ છે.

જે વિષયોનું ચિંતન જીવનશુદ્ધિમાં વિશેષ ઉપયોગી થવાનો સંભવ છે, તેવા બાર વિષયો પસંદ કરી તેમનાં ચિંતનોને બાર અનુપ્રેક્ષા તરીકે ગણાવેલાં છે. અનુપ્રેક્ષાને ‘ભાવના’ પણ કહેવામાં આવે છે. એ અનુપ્રેક્ષાઓ નીચે પ્રમાણે છે:

૧. કોઈ પણ મળેલી વસ્તુનો વિગોગ થવાથી દુઃખ ન થાય, તે માટે તેવી વસ્તુમાત્રમાંથી આસક્તિ ઘટાડવી આવશ્યક છે; અને એ ઘટાડવા જ શરીર અને ઘરબાર આદિ વસ્તુઓ તેમજ તેમના સંબંધો એ બધું નિત્ય — સ્થિર નથી એવું ચિંતન કરવું, તે ‘અનિત્યાનુપ્રેક્ષા’. ૨. માત્ર શુદ્ધ ધર્મને જ જીવનના શરણ તરીકે સ્વીકારવા માટે, તે સિવાયની બીજી બધી વસ્તુઓમાંથી મમત્વ ખસેડવું આવશ્યક છે; તે ખસેડવા માટે જે એમ ચિંતવવું કે, જેમ સિંહના પંજમાં પડેલ હરણને કોઈ શરણ નથી, તેમ આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધથી ગ્રસ્ત એવો હું પણ હમેશને માટે અશરણ છું, તે ‘અશરણાનુપ્રેક્ષા’. ૩. સંસારતૃષ્ણાનો ત્યાગ કરવા માટે સાંસારિક વસ્તુઓમાં નિર્વેદ અર્થાત્ ઉદાસીનપણું કેળવવું જરૂરી છે, અને તે માટે એવી વસ્તુઓમાંથી મન હઠાવવા જે એમ ચિંતવવું કે, આ અનાદિ જન્મમરણની ઘટમાળમાં ખરી રીતે કોઈ સ્વજન કે, પરજન નથી; કારણ કે દરેકની સાથે દરેક જાતના સંબંધો જન્મ જન્માંતરે થયેલા છે, તેમ જ રાગદ્વેષ અને મોહથી સંતપ્ત પ્રાણીઓ વિષયતૃષ્ણાને લીધે એકબીજાને

ભરખવાની નીતિમાં અસહ્ય દુઃખો અનુભવે છે; ખરી રીતે આ સંસાર હર્ષ-ત્રિષાદ, સુખ-દુઃખ આદિ દ્વન્દ્વોનું ઉપવન છે અને સાચે જ કષ્ટમય છે, તે 'સંસારાનુપ્રેક્ષા.' ૪. મોક્ષ મેળવવા માટે રાગ પના પ્રસંગોમાં નિર્લેપપણું કેળવવું જરૂરી છે, તે માટે સ્વજન તરીકે માની લીધેલ ઉપર અધાતો રાગ અને પરજન તરીકે માની શીધેલ પર અધાતો પે ફેંકી દેવા જે એમ ચિંતવવું કે, હું એકલો જ જન્મું છું, મરું છું, અને એકલો જ પોતાનાં વાવેલાં કર્મખીજ્જેનાં સુખદુઃખ આદિ ફળો અનુભવું છું, તે 'એકતાનુપ્રેક્ષા'.

૫. મનુષ્ય મોહાવેશથી શરીર અને બાહ્ય વસ્તુઓની ચડતી-પડતી પોતાની ચડતીપડતી માનવાની ભૂલ કરી ખરા કર્તવ્યનું ભાન ભૂલી જાય છે; તે સ્થિતિ ટાળવા માટે શરીર આદિ અન્ય વસ્તુઓમાં પોતાપણાનો અભ્યાસ દૂર કરવો આવશ્યક છે; તે માટે એ અનેના ગુણ-ધર્મોની લિન્નતાનું ચિંતન કરવું કે, શરીર એ તો સ્થૂળ, આદિ અને અંતવાળું તેમજ જડ છે અને હું પોતે તો સૂક્ષ્મ, આદિ અને અંત વિનાનો તેમજ ચેતન છું, તે 'અન્યત્વાનુપ્રેક્ષા'.

૬. સૌથી વધારે તૃષ્ણારૂપદ શરીર હોવાથી તેમાંથી મૂર્છા ઘટાડવા એમ ચિંતવવું કે, 'શરીર જાતે અશુચિ છે, અશુચિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું છે, અશુચિ વસ્તુઓથી પોષાયેલું છે, અશુચિનું સ્થાન છે, અને અશુચિપરંપરાનું કારણ છે,' તે 'અશુચિત્વાનુપ્રેક્ષા'.

૭. ઇન્દ્રિયોના ભોગોની આસક્તિ ઘટાડવા એક એક ઇન્દ્રિયના ભોગના રાગમાંથી ઉત્પન્ન થતાં અનિષ્ટ પરિણામોનું ચિંતન કરવું તે 'આસ્રવાનુપ્રેક્ષા'.

૮. દુર્વૃત્તિનાં દ્વારો બંધ કરવા માટે સદ્વૃત્તિના ગુણોનું ચિંતન કરવું, તે 'સંવરાનુપ્રેક્ષા'.

૯. કર્મનાં બંધનોને ખંખેરી નાંખવાની વૃત્તિ દઢ કરવા માટે તેના વિવિધ વિપાકોનું ચિંતન કરવું કે, 'દુઃખના પ્રસંગો એ પ્રકારના હોય છે: એક તો ઇચ્છા અને સજ્ઞાન પ્રયત્ન વિના જ પ્રાપ્ત થયેલા, જેમકે—પશુ, પક્ષી અને બહેરા—મૂગા આદિના દુઃખપ્રધાન જન્મો તથા વારસામાં મળેલી ગરીબી; અને ખીજ, સદુદ્દેશથી સજ્ઞાન પ્રયત્નપૂર્વક પ્રાપ્ત કરાયેલા, જેમકે—તપ અને ત્યાગને લીધે પ્રાપ્ત થયેલ ગરીબી અને શારીરિક કૃશતા આદિ. પહેલામાં વૃત્તિનું સમાધાન ન હોવાથી તે કંટાળાનું કારણ બની અકુશલ પરિણામદાયક નીવડે છે; અને ખીજ તો સદુવૃત્તિજનિત હોવાથી તેમનું પરિણામ કુશલ જ આવે છે. માટે અલ્પધાર્યા પ્રાપ્ત થયેલ કટુક વિપાકોમાં સમાધાનવૃત્તિ કેળવવી અને જ્યાં શક્ય હોય ત્યાં તપ અને ત્યાગ દ્વારા કુશલ પરિણામ આવે તેવી રીતે સંચિત કર્મોને ભોગવી લેવાં એ જ શ્રેયસ્કર છે; તે ચિંતન એ 'નિર્જરાનુપ્રેક્ષા'. ૧૦. તત્ત્વજ્ઞાનની વિશુદ્ધિ માટે વિશ્વનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ ચિંતવવું, તે 'લોકાનુપ્રેક્ષા.' ૧૧. પ્રાપ્ત થયેલ મોક્ષમાર્ગમાં અપ્રમત્તપણું કેળવવા એમ ચિંતવવું કે, 'અનાદિ પ્રપંચજળમાં, વિવિધ દુઃખોના પ્રવાહમાં વહેતા અને મોહ આદિ કર્મોના તીવ્ર આધાતો સહન કરતા જીવને શુદ્ધ દષ્ટિ અને શુદ્ધ ચારિત્ર પ્રાપ્ત થવાં દુર્લભ છે,' તે 'બોધિદુર્લભતાનુપ્રેક્ષા.' ૧૨. ધર્મમાર્ગથી મ્યુત ન થવા અને તેના અનુષ્ઠાનમાં સ્થિરતા લાવવા એમ ચિંતવવું કે, 'જેના વડે સંપૂર્ણ પ્રાણીઓનું કલ્યાણ સાધી શકાય તેવો સર્વગુણસંપન્ન ધર્મ સત્પુરુષોએ ઉપદેશ્યો તે કેટલું મોટું સદ્ભાગ્ય છે,' એ 'ધર્મસ્વાખ્યાતવાનુપ્રેક્ષા.'

હવે પરીષદ્દત્તું વર્ણન કરે છે :

માર્ગાચ્યવનનિર્જાર્થં પરિસોઢ્ઢવ્યાઃ પરીષદ્દાઃ । ૮ ।

શ્લુત્પિપાસાશીતોષ્ણદશમશકનાગ્ન્યારતિસ્ત્રીચર્યા-
નિષઘાશય્યાક્રોશવધયાચનાલાભરોગતૃણસ્પર્શમલ-
સત્કારપુરસ્કારપ્રજ્ઞાજ્ઞાનાદર્શનानि । ૯ ।

સૂક્ષ્મસંપરાયચ્છદ્ધસ્થવીતરાગયોષ્ચતુર્દશ । ૧૦ ।

ષકાદશ જિને । ૧૧ ।

બાદરસંપરાયે સર્વે । ૧૨ ।

જ્ઞાનાવરણે પ્રજ્ઞાજ્ઞાને । ૧૩ ।

દર્શન મોહાન્તરાયયોરદર્શનાલાભૌ । ૧૪ ।

ચારિત્રમેહિ નાગ્ન્યારતિસ્ત્રીનિષઘાક્રોશયાચના-

સત્કારપુરસ્કારાઃ । ૧૫ ।

વેદનીયે શેષાઃ । ૧૬ ।

ષકાદયો ભાજ્યા યુગપદૈકોનઃ ત્રશતેઃ । ૧૭ ।

માર્ગથી ચ્યુત ન થવા અને કર્મ અપાવવા માટે જે સહન કરવા યોગ્ય છે તે પરીષદ્.

ક્ષુધાનો, તૃષ્ણાનો, શીતનો, ઉષ્ણનો, દંશમશકનો, નગ્નત્વનો, અરતિનો, સ્ત્રીનો, ચર્યાનો, નિષઘાનો, શય્યાનો, આક્રોશનો, વધનો, યાચનાનો, અલાભનો, રોગનો, તૃષ્ણસ્પર્શનો, મલનો, સત્કારપુરસ્કારનો, પ્રજ્ઞાનો, અજ્ઞાનનો અને અદર્શનનો પરીષદ્ એમ કુલ બાવીસ પરીષદ્ છે.

સૂક્ષ્મસંપરાય અને છદ્ધસ્થવીતરાગમાં ચૌદ પરીષદો સંભવે છે.

જિનમાં અગિયાર સંભવે છે.

બાહરસંપરાયમાં બધા અર્થાત્ બાવીશે સંભવે છે.

જ્ઞાનાવરણરૂપ નિમિત્તથી પ્રજ્ઞા અને અજ્ઞાન પરીષદ થાય છે.

દર્શી મોહ અને અંતરાયકર્મથી અનુક્રમે અદર્શન અને અલાભ પરીષદ થાય છે.

ચારિત્રમોહથી નશ્તવ, અરતિ, સ્ત્રી, નિષઠા, આકોશ, યાચના અને સત્કારપુરસ્કાર પરીષદ થાય છે.

બાકીના બધા વેદનીયથી થાય છે.

એક સાથે એક આત્મામાં એકથી માંડી ૧૯ સુધી પરીષદો વિકલ્પે સંભવે છે.

સંવરના ઉપાય તરીકે પરીષદનું વર્ણન કરતાં સૂત્રકારે જે પાંચ મુદ્દાઓનું નિરૂપણ કર્યું છે, તે આ છે : પરીષદનું લક્ષણ, તેમની સંખ્યા, અધિકારી પરત્વે તેમનો વિભાગ, તેમનાં કારણોનો નિર્દેશ, અને એક સાથે એક જીવમાં સંભવતા પરીષદોની સંખ્યા. દરેક મુદ્દાનો વિશેષ વિચાર નીચે પ્રમાણે છે :

લક્ષણ : સ્વીકારેલ ધર્મમાર્ગમાં ટકી રહેવા અને કર્મ-બંધનોને ખંખેરી નાખવા માટે જે જે સ્થિતિ સમભાવપૂર્વક સહન કરવી ધટે છે, તે 'પરીષદ' કહેવાય છે. [૮]

સંખ્યા : જે કે પરીષદો દ્વંકમાં ઓછા અને લંબાણથી વધારે પણ કલ્પી તેમજ ગણાવી શકાય; છતાં ત્યાગને વિકસાવવા જે ખાસ આવશ્યક છે, તે જ બાવીશ શાસ્ત્રમાં ગણાવેલા છે. તે આ પ્રમાણે :

૧-૨. ગમે તેવી ક્ષુધા અને તૃપાની વેદના છતાં સ્વીકારેલ મર્યાદા વિરુદ્ધ આહારપાણી ન લેતાં સમભાવપૂર્વક એ વેદનાઓ સહન કરવી, તે અનુક્રમે 'ક્ષુધા' અને 'પિપાસા' પરીષદ. ૩-૪. ગમે તેટલી ટાઢ અને ગરમીની મુશકેલી છતાં તેને દૂર કરવા અકલ્પ્ય કોઈ પણ વસ્તુનું સેવન કર્યા વિના જ સમભાવપૂર્વક એ વેદનાઓ સહી લેવી, તે અનુક્રમે 'શીત' અને 'ઉષ્ણ' પરીષદ. ૫. ડાંસ મચ્છર વગેરે જંતુઓના આવી પડેલ ઉપદ્રવમાં ખિન્ન ન થતાં તેને સમભાવપૂર્વક સહી લેવો, તે 'દંશમશક' પરીષદ. ૬. જનમપણુને સમભાવપૂર્વક સહન કરવું તે 'નગ્નત્વ' પરીષદ. ૭. સ્વીકારેલ માર્ગમાં અનેક મુશકેલીઓને લીધે કંટાળાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે કંટાળો ન લાવતાં ધૈર્યપૂર્વક તેમાં રસ લેવો, તે 'અરતિ' પરીષદ ૮. સાધક પુરુષ કે સ્ત્રીએ પોતાની સાધનામાં વિગ્નતીય આકર્ષણથી

૧. આ પરીષદના વિષયમાં શ્વેતાંબર, દિગંબર બંને સંપ્રદાયોમાં ખાસ મતભેદ છે; એ જ મતભેદને લીધે શ્વેતાંબર અને દિગંબર એવાં નામે પડેલાં છે. શ્વેતાંબર શાસ્ત્રો વિશિષ્ટ સાધકો માટે સર્વથા નમ્નપણું સ્વીકારતા હોવા છતાં અન્ય સાધકો માટે મર્યાદિત વસ્ત્રપાત્રની આજ્ઞા આપે છે, અને તેવી આજ્ઞા પ્રમાણે અમૂર્છિતભાવથી વસ્ત્રપાત્ર સ્વીકારનારને પણ તેઓ સાધુ તરીકે માને છે જ્યારે દિગંબર શાસ્ત્રો મુનિનામધારક બધા સાધુ માટે એક સરખું ઐકાંતિક નમ્નત્વનું વિધાન કરે છે. નમ્નત્વને 'અચેલક પરીષદ' પણ કહે છે. આધુનિક શોધક વિદ્વાનો વસ્ત્રપાત્ર ધારણ કરવાની શ્વેતાંબરીય મતની પરંપરામાં ભગવાન પાર્શ્વનાયની સવસ્ત્ર પરંપરાનું મૂળ જુએ છે, અને સર્વથા નમ્નપણું રાખવાની દિગંબરીય મતની પરંપરામાં ભગવાન મહાવીરની અવસ્ત્ર પરંપરાનું મૂળ જુએ છે.

ન લલયાવું, તે 'સ્ત્રી' પરીષદ. ૯. સ્વીકારેલ ધર્મજીવનને પુષ્ટ રાખવા અસંગપણે જુદાં જુદાં સ્થાનોમાં વિહાર કરવો અને કોઈ પણ એક સ્થાનમાં નિયતવાસ ન સ્વીકારવો, તે 'ચર્યા' પરીષદ. ૧૦. સાધનાને અનુકૂલ એકાંત જગ્યામાં મર્યાદિત વખત માટે આસન બાંધી બેસતાં આવી પડતા ભયોને અટકાવવા જીતવા અને આસનથી વ્યુત ન થવું, તે 'નિષઘા' પરીષદ. ૧૧. કામળ કે કઠિન, ઊંચી કે નીચી જેવી સહજ ભાવે મળે તેવી જગ્યામાં સમભાવપૂર્વક શયન કરવું, તે 'શમ્યા' પરીષદ. ૧૨. કોઈ આવી કઠોર કે અણુગમતું કહે તેને સત્કાર જેટલું વધાવી લેવું, તે 'આક્રોશ' પરીષદ. ૧૩. કોઈ તાડન તર્જન કરે ત્યારે તેને સેવા ગણવી, તે 'વધ' પરીષદ. ૧૪. દીનપણું કે અભિમાન રાખ્યા સિવાય માત્ર ધર્મયાત્રાના નિર્વાહ અર્થે યાત્રકવૃત્તિ સ્વીકારવી, તે 'યાત્રના' પરીષદ. ૧૫. યાત્રના કયાં છતાં જોઈતું ન મળે ત્યારે પ્રાપ્તિ કરતાં અપ્રાપ્તિને ખરું તપ ગણી તેમાં સંતોષ રાખવો, તે 'અલાલ' પરીષદ. ૧૬. કોઈ પણ રોગમાં વ્યાકુળ ન થતાં સમભાવપૂર્વક તેને સહવો, તે 'રોગ' પરીષદ. ૧૭. સંધારામાં કે અન્યત્ર તૃણ આદિની તીક્ષ્ણતાનો કે કઠોરતાનો અનુભવ થાય ત્યારે મૃદુ શમ્યામાં રહે તેવો ઉલ્લાસ રાખવો, એ 'તૃણસ્પર્શ' પરીષદ. ૧૮. ગમે તેટલો શારીરિક મળ થાય છતાં તેમાં ઉદ્વેગ ન પામવો અને સ્નાન આદિ સંસ્કારો ન ઇચ્છવા, તે 'મલ' પરીષદ. ૧૯. ગમે તેટલો સત્કાર મળ્યા છતાં તેમાં ન ફુલાવું અને સત્કાર ન મળે તો ખિન્ન ન થવું, તે 'સત્કારપુરસ્કાર' પરીષદ. ૨૦. પ્રજ્ઞા-ચમત્કારી બુદ્ધિ હોય તો તેનો ગર્વ ન કરવો અને ન હોય તો ખેદ ધારણ ન કરવો, તે 'પ્રજ્ઞા' પરીષદ. ૨૧. વિશિષ્ટ

શાસ્ત્રજ્ઞાનથી ગર્વિત ન થવું અને તેના અભાવમાં આત્માવમાનના ન રાખવી, તે 'જ્ઞાન' પરીષદ, અથવા 'અજ્ઞાન' પરીષદ. ૨૨. સૂક્ષ્મ અને અતીન્દ્રિય પદાર્થોનું દર્શન ન થવાથી સ્વીકારેલ ત્યાગ નકામો ભાસે, ત્યારે વિવેકી શ્રદ્ધા કેળવી તે સ્થિતિમાં પ્રસન્ન રહેવું, તે 'અદર્શન' પરીષદ. [૯]

અધિકારી પરત્વે વિભાગ : જેમાં સંપરાય - લોક કષાયનો બહુ જ ઓછો સંભવ છે, તેવા સૂક્ષ્મસંપરાય નામક ગુણસ્થાનમાં અને ઉપશાંતમોહ તથા ક્ષીણમોહ નામક ગુણસ્થાનમાં ચૌદ જ પરીષદ સંભવે છે, તે આ : ક્ષુધા, પિપાસા, શીત, ઉષ્ણ, દંશમશક, ચર્ચા, પ્રજ્ઞા, અજ્ઞાન, અલાભ, શય્યા, વધ, રોગ, તૃણસ્પર્શ, મલ. બાકીના આઠ નથી સંભવતા. તેનું કારણ એ છે કે, તે મોહજન્ય છે; અને અગિયારમા-બારમા ગુણસ્થાનમાં મોહોદયનો અભાવ છે. જે કે દશમા ગુણસ્થાનમાં મોહ છે ખરો, પણ તે એટલો બધો અલ્પ છે કે હોવા છતાં ન જેવો જ છે; તેથી તે ગુણસ્થાનમાં પણ મોહજન્ય આઠ પરીષદોનો સંભવ ન લેખી, ફક્ત ચૌદનો જ સંભવ લેખવામાં આવ્યો છે.

૧ તેરમા ચૌદમા ગુણસ્થાનમાં ફક્ત અગિયાર જ પરીષદ સંભવે છે તે આ છે : ક્ષુધા, પિપાસા, શીત, ઉષ્ણ, દંશમશક,

૧. આ બે ગુણસ્થાનોમાં પરીષદની બાબતમાં દિગંબરીય અને શ્વેતાંબર પરંપરા વચ્ચે મતભેદ છે. એ મતભેદ સર્વજ્ઞમાં ક્વલાહાર માનવા અને ન માનવામાં મતભેદને આભારી છે. તેથી દિગંબરીય વ્યાખ્યાનથી 'एकादश जिने' એવું જ સૂત્ર માનવા છતાં તેની વ્યાખ્યા મરડીને કરતા હોય તેમ લાગે છે. વ્યાખ્યા પણ એક જ નથી, એની બે વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે અને તે બંને સંપ્રદાયના

ચર્યા, શમ્યા, વધ, રોગ, તૃણસ્પર્શ, મલ. બાકીના અગિયાર ધાતિકર્મજન્ય હોવાથી તે કર્મના અભાવને લીધે તે ગુણસ્થાનોમાં નથી સંભવતા.

જેમાં સંપરાય-કષાયનો બાદર એટલે વિશેષપણે સંભવ હોય, તે ૧બાદરસંપરાયનામક નવમા ગુણસ્થાનમાં આવીશે પરીષદો સંભવે છે, કારણ કે પરીષદોનાં કારણભૂત અર્થોએ કર્મો ત્યાં હોય છે. નવમા ગુણસ્થાનમાં આવીશનો સંભવ કહેવાથી તેની પહેલાંનાં છઠ્ઠા આદિ ગુણસ્થાનોમાં તેટલા જ પરીષદોનો સંભવ છે એ સ્વતઃ ક્ષિત થાય છે. [૧૦-૨]

કારણોનો નિર્દેશ : પરીષદોનાં કારણ કુલ ચાર કર્મો માનવામાં આવ્યા છે. તેમાંથી જ્ઞાનાવરણ એ ૨ પ્રકાર અને અજ્ઞાન પરીષદનું નિમિત્ત છે; અંતરાય કર્મ અલાલ પરીષદનું કારણ

તીવ્ર મતભેદ પછીની હોય એમ ચોખ્ખું લાગે છે. પહેલી વ્યાખ્યા પ્રમાણે અર્થ એવા છે કે, જિન-સર્વજ્ઞમાં ક્ષુધા આદિ અગિયાર પરીષદો (વેદનીય કર્મજન્ય) છે. પણ મોહ ન હોવાથી તે ક્ષુધા આદિ વેદનારૂપ ન થવાને લીધે માત્ર ઉપચારથી દ્રવ્ય પરીષદ છે. બીજી વ્યાખ્યા પ્રમાણે 'ન' શબ્દનો અધ્યાહાર કરી અર્થ એવા કરવામાં આવ્યો છે કે, જિનમાં વેદનીય કર્મ હોવા છતાં તદાશ્રિત ક્ષુધા આદિ અગિયાર પરીષદો મોહના અભાવને લીધે બાધારૂપ ન થતા હોવાથી, નથી જ.

૧. દિગંબર વ્યાખ્યાયથો આ સ્થળે બાદરસંપરાય શબ્દને સંજ્ઞારૂપ ન રાખતાં વિશેષણરૂપ રાખીને તેના ઉપરથી છઠ્ઠા આદિ ચાર ગુણસ્થાનોનો અર્થ ક્ષિત કરે છે.

૨. અમતકારી બુદ્ધિ ગમે તેટલી હોય છતાં તે પરિમિત હોવાથી જ્ઞાનાવરણને આશારી છે, માટે પ્રજ્ઞા પરીષદને જ્ઞાનાવરણજન્ય સમજવો.

છે; મોહમાંથી દર્શનમોહ એ અદર્શનનું અને ચારિત્રમોહ એ નગ્નત્વ, અરતિ, સ્ત્રી, નિષદ્યા, આક્રોશ, યાચના, અને સત્કાર એ સાત પરીપહતું કારણ છે; વેદનીય કર્મ એ ઉપર ગણાવેલ સર્વજ્ઞમાં સંલવતા અગિયાર પરીપહોતું કારણ છે. [૧૩-૬]

एक साथे एक जीवमां संभवता परीषहोनी संख्या : आवीश्व परीषहोमां એક સમયે પરસ્પર વિરોધી કેટલાક પરીપહો છે, જેમકે—શીત, ઉષ્ણ; ચર્યા, શય્યા; અને નિષદ્યા; તેથી પહેલા એ અને પાછલા ત્રણેનો એક સાથે સંલવ જ નથી. શીત હોય ત્યારે ઉષ્ણ અને ઉષ્ણ હોય ત્યારે શીત ન સંલવે; એ જ પ્રમાણે ચર્યા, શય્યા અને નિષદ્યામાંથી એક વખતે એક જ સંલવે. માટે જ ઉક્ત પાંચમાંથી એક વખતે કોઈ પણ એનો સંલવ અને ત્રણનો અસંલવ માની એક આત્મામાં એક સાથે વધારેમાં વધારે ૧૯ પરીપહોનો સંલવ જણાવવામાં આવ્યો છે. [૧૭]

હવે ચારિત્રના ભેદો કહે છે :

સામાયિકચ્છેદોપસ્થાપ્યપરિહારવિશુદ્ધિસૂક્ષ્મસંપરાયયથાખ્યાતાનિ ચારિત્રમ્ । ૧૮ ।

સામાયિક, છેદોપસ્થાપન, પરિહારવિશુદ્ધિ, સૂક્ષ્મસંપરાય અને યથાખ્યાત એ પાંચ પ્રકારનું ચારિત્ર છે.

આત્મિક શુદ્ધદશામાં સ્થિર થવાનો પ્રયત્ન કરવો, તે 'ચારિત્ર.' પરિણામશુદ્ધિના તરતમભાવની અપેક્ષાએ ચારિત્રના સામાયિક આદિ ઉપર્યુક્ત પાંચ પ્રકાર પાડવામાં આવ્યા છે. તે આ પ્રમાણે : ૧. સંમભાવમાં રહેવા માટે બધી અશુદ્ધ પ્રવૃત્તિઓનો ત્યાગ કરવો, તે 'સામાયિક' ચારિત્ર. છેદોપસ્થાપન

આદિ બાકીનાં ચારે ચારિત્રો સામાયિક રૂપ તો છે જ; તેમ છતાં કેટલીક આચાર અને ગુણની વિશેષતાને લીધે એ ચારને સામાયિકથી જુદાં પાડી વર્ણવવામાં આવ્યાં છે. 'ધૃત્વરિક' અર્થાત્ થોડા વખત માટે કે 'યાવત્કથિક' અર્થાત્ આખી જિંદગી માટે જે પહેલ વહેલી મુનિદીક્ષા લેવામાં આવે છે, તે 'સામાયિક.' ૨. પ્રથમ દીક્ષા લીધા બાદ વિશિષ્ટ શ્રુતનો અભ્યાસ કરીને વિશેષ શુદ્ધિ ખાતર જે જીવન પર્યંતની ફરી દીક્ષા લેવામાં આવે છે, તે, તેમજ પ્રથમ લીધેલ દીક્ષામાં દોષાપત્તિ આવવાથી તેનો છેદ કરી ફરી નવેસર દીક્ષાનું જે આરોપણ કરવામાં આવે છે, તે 'છેદોપસ્થાપન' ચારિત્ર. પહેલું નિરતિચાર અને ખીજું સાતિચાર છેદોપસ્થાપન કહેવાય છે. ૩. જેમાં ખાસ વિશિષ્ટ પ્રકારના તપપ્રધાન આચાર પાળવામાં આવે છે, તે 'પરિહારવિશુદ્ધિ'^૧ ચારિત્ર. ૪. જેમાં ક્રોધ આદિ કષાયો તો ઉદયમાન નથી હોતા; ફક્ત લોભનો અંશ અતિ સૂક્ષ્મપણે હોય છે, તે 'સૂક્ષ્મસંપરાય' ચારિત્ર. ૫. જેમાં કોઈ પણ કષાય ઉદયમાન નથી જ હોતો, તે 'યથાખ્યાત'^૨ અર્થાત્ 'વીતરાગ' ચારિત્ર. [૧૮]

હવે તપનું વર્ણન કરે છે :

અનશનાવમૌદર્યવૃત્તિપરિસંહ્યાનરસપરિત્યાગવિ-
વિક્તશર્યાસનકાયક્લેશા બાહ્યં તપઃ । ૧૯ ।

પ્રાયશ્ચિત્તવિનયવૈયાવૃત્ત્યસ્વાધ્યાયવ્યુત્સર્ગધ્યાના-
ન્યુત્તરમ્ । ૨૦ ।

૧. જુઓ હિંદી શાસ્ત્રો 'કર્મત્રય' પૃ. ૫૬-૬૧.

૨. આનાં અથાખ્યાત અને તથાખ્યાત એવાં નામો પણ મળે છે.

અનશન, અવમૌદ્યર્થ, વૃત્તિપરિસંખ્યાન, રસપરિ-
યત્તાગ, વિવિક્તશર્યાસન અને કાયકલેશ એ બાહ્ય
તપ છે.

પ્રાયશ્ચિત્ત, વિનય, વૈયાવૃત્ત્ય, સ્વાધ્યય, વ્યુત્સર્ગ
અને ધ્યાન એ આભ્યંતર તપ છે.

વાસનાઓને ક્ષીણ કરવા વાસ્તે જોઈતું આધ્યાત્મિક
બળ કેળવવા માટે શરીર, ઇન્દ્રિય અને મનને જે જે તાપણી-
માં તપાવાય છે, તે તે બધું 'તપ' છે. તપના બાહ્ય અને
આભ્યંતર એવા બે ભેદ પાડેલા છે. જેમાં શારીરિક ક્રિયાની
પ્રધાનતા હોય અને જે બાહ્ય દ્રવ્યની અપેક્ષાવાળું હોવાથી
બીજાઓ વડે દેખી શકાય, તે 'બાહ્ય' તપ; તેથી જીલટું જેમાં
માનસિક ક્રિયાની પ્રધાનતા હોય અને જે મુખ્યપણે બાહ્ય
દ્રવ્યની અપેક્ષા ન રાખતું હોવાથી બીજાઓ વડે પણ ન
દેખી શકાય, તે 'આભ્યંતર' તપ. બાહ્ય તપ એ સ્થૂળ અને
લૌકિક જણાવા છતાં તેનું મહત્ત્વ આભ્યંતર તપની પુષ્ટિમાં
ઉપયોગી થવાની દૃષ્ટિએ જ મનાયેલું છે. આ બાહ્ય અને
આભ્યંતર તપના વર્ગીકરણમાં સમગ્ર સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ
ધાર્મિક નિયમોનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

બાહ્ય તપ : ૧. મર્યાદિત વખત માટે કે જીવનના અંત
સુધી સર્વે પ્રકારના આહારનો ત્યાગ કરવો, તે 'અનશન'.
આમાં પહેલું ઇત્વરિક અને બીજું યાવત્કથિક સમજવું.
૨. પોતાની ક્ષુધા માગે તે કરતાં ઓછો આહાર લેવો, તે
'અવમૌદ્યર્થ'—જીણાદરી, ૩. વિવિધ વસ્તુઓની લાલચને
દૂંકાવવી, તે 'વૃત્તિસંક્ષેપ'. ૪. ઘી-દૂધ આદિ તથા દારૂ,

મધ, માખણ આદિ વિકારકારક રસનો ત્યાગ કરવો, તે 'રસપરિત્યાગ'. ૫. બાધા વિનાના એકાંત સ્થાનમાં વસવું, તે 'વિવિક્તશમ્યાસનસંલીનતા'. ૬. ટાઢમાં, તડકામાં કે વિવિધ આસન આદિ વડે શરીરને કસવું તે 'કાયકલેશ'.

આમ્યંતર તપ : ૧. લીધેલ વ્રતમાં થયેલ પ્રમાદજનિત દોષોનું જેના વડે શોધન કરી શકાય, તે 'પ્રાયશ્ચિત્ત'. ૨. જ્ઞાન આદિ સદ્ગુણો વિષે બહુ માન રાખવું, તે 'વિનય'. ૩. યોગ્ય સાધનો પૂરાં પાડીને કે પોતાની જાતને કામમાં લાવીને સેવા-શુશ્રૂષા કરવી. તે 'વૈયાવૃત્ય'. વિનય અને વૈયાવૃત્ય વચ્ચે અંતર એ છે કે, વિનય એ માનસિક ધર્મ છે અને વૈયાવૃત્ય એ શારીરિક ધર્મ છે. ૪. જ્ઞાન મેળવવા માટે વિવિધ પ્રકારનો અભ્યાસ કરવો, તે 'સ્વાધ્યાય'. ૫. અહંત્વ અને મમત્વનો ત્યાગ કરવો, તે 'વ્યુત્સર્ગ'. ૬. ચિત્તના વિક્ષેપોનો ત્યાગ કરવો, તે 'ધ્યાન'. [૧૯-૨૦]

હવે પ્રાયશ્ચિત્ત આદિ તપોના ભેદોની સંખ્યા કહે છે :

નવચતુર્દશપञ्चद्वિભેદ' यथाक्रमं प्राग्ध्यानात् । ૨૧ ।

ધ્યાન પહેલાંના આભ્યંતર તપના અનુક્રમે નવ, ચાર, દશ, પાંચ અને એ ભેદ છે.

ધ્યાનનો વિચાર વિસ્તૃત હોવાથી તેને છેવટે રાખી તેની પહેલાંના પ્રાયશ્ચિત્ત આદિ પાંચ આભ્યંતર તપોના ભેદોની સંખ્યા માત્ર અહીં દર્શાવવામાં આવી છે. [૨૧]

હવે પ્રાયશ્ચિત્તના ભેદો કહે છે :

आलोचनप्रतिक्रमणतदुभयविवेकव्युत्सर्गतपश्छेद-
परिहारोपस्थापनानि । ૨૨ ।

આલોચન, પ્રતિક્રમણ, તદુભય, વિવેક, વ્યુત્સર્ગ, તપ, છેદ, પરિહાર અને ઉપસ્થાપન એ નવ પ્રકાર પ્રાયશ્ચિત્તના છે.

દોષ-ભૂલનું શોધન કરવાના અનેક પ્રકારો છે, તે બધા 'પ્રાયશ્ચિત્ત' છે. એના અહીં દૂંકમાં નવ ભેદ આ પ્રમાણે છે : ૧. ગુરુ સમક્ષ નિખાલસભાવે પોતાની ભૂલ પ્રકટ કરવી, તે 'આલોચન.' ૨. થયેલ ભૂલનો અનુતાપ કરી તેથી નિવૃત્ત થવું અને નવી ભૂલ ન કરવા માટે સાવધાન થવું, તે 'પ્રતિક્રમણ.' ૩. ઉક્ત આલોચન અને પ્રતિક્રમણ બંને સાથે કરવામાં આવે, ત્યારે 'તદુભય'-અર્થાત્ 'મિશ્ર.' ૪. ખાનપાન આદિ વસ્તુ જે અકલ્પનીય આવી જાય અને પછી માલૂમ પડે તો તેનો ત્યાગ કરવો, તે 'વિવેક'. ૫. એકાગ્રતાપૂર્વક શરીર અને વચનના વ્યાપારો છોડી દેવા, તે 'વ્યુત્સર્ગ.' ૬. અનશન આદિ બાહ્ય તપ કરવું, તે 'તપ.' ૭. દોષ પ્રમાણે દિવસ, પક્ષ, માસ કે વર્ષની પ્રવ્રજ્યા ઘટાડવી, તે 'છેદ.' ૮. દોષપાત્ર વ્યક્તિને તેના દોષના પ્રમાણમાં પક્ષ, માસ આદિ પર્યંત કોઈ જાતનો સંસર્ગ રાખ્યા વિના જ દૂરથી પરિહરવી, તે 'પરિહાર.' ૯. અહિંસા, સત્ય, બ્રહ્મચર્ય આદિ મહાવ્રતોનો ભંગ થવાને લીધે ફરી પ્રથમથી જ જે મહાવ્રતોનું આરોપણ કરવું, તે 'ઉપસ્થાપન.' [૨૨]

૧. પરિહાર અને ઉપસ્થાપન એ બેની જગાએ મૂળ, અનવસ્થાપ્ય, પારાંચિક એ ત્રણ પ્રાયશ્ચિત્ત હોવાથી ઘણા અંશોમાં દશ પ્રાયશ્ચિત્તોનું વર્ણન છે. આ પ્રત્યેક પ્રાયશ્ચિત્ત કયા કયા અને કેવી કેવી જાતના દોષને લાગુ પડે છે, તેનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ 'વ્યવહાર,' 'જીતકલ્પસૂત્ર' આદિ પ્રાયશ્ચિત્તપ્રધાન અંશોમાંથી જાણી લેવું.

હવે વિનયના ભેદો કહે છે :

જ્ઞાનદર્શનચારિત્રોપચારાઃ । ૨૩ ।

જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને ઉપચાર એ ચાર પ્રકાર વિનયના છે.

વિનય એ વસ્તુતઃ ગુણરૂપે એક જ છે, છતાં અહીં તેના જે ભેદો પાડવામાં આવ્યા છે, તે માત્ર વિષયની દૃષ્ટિએ. વિનયના વિષયને મુખ્યપણે ચાર ભાગમાં અહીં વહેંચવામાં આવ્યો છે. જેમકે : ૧. જ્ઞાન મેળવવું, તેનો અભ્યાસ ચાલુ રાખવો, અને તેને ભૂલવું નહિ એ 'જ્ઞાન'નો ખરો વિનય છે. ૨. તત્ત્વની યથાર્થ પ્રતીતિરૂપ સમ્યગ્દર્શનથી ચલિત ન થવું, તેમાં આવતી શંકાઓનું સંશોધન કરી નિઃશંકપણું કેળવવું, તે 'દર્શનવિનય.' ૩. સામાયિક આદિ પૂર્વોક્ત કોઈ પણ ચારિત્રમાં ચિત્તનું સમાધાન રાખવું, તે 'ચારિત્રવિનય.' ૪. કોઈ પણ સદ્ગુણની આખતમાં પોતાનાથી શ્રેષ્ઠ હોય તેના પ્રત્યે અનેક પ્રકારનો યોગ્ય વ્યવહાર સાચવવો; જેમકે, તેની સામે જવું, તે આવે ત્યારે ઊઠી ઊભા થવું, આસન આપવું, વંદન કરવું વગેરે, તે 'ઉપચારવિનય.' [૨૩]

હવે વૈયાવૃત્ત્યના ભેદો કહે છે :

આચાર્યોપાધ્યાયતપસ્વીશૈક્ષકગ્લાનગણકુલસંઘ-
સાધુસમનોજ્ઞાનામ્ । ૨૪ ।

આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, તપસ્વી, શૈક્ષ, ગ્લાન, ગણ, કુલ સંઘ, સાધુ અને સમનોજ્ઞ એમ દશ પ્રકારે વૈયાવૃત્ત્ય છે.

વૈયાવૃત્ત્ય એ સેવારૂપ હોવાથી, સેવાયોગ્ય હોય એવા દશ પ્રકારના સેવ્ય — સેવાયોગ્ય પાત્રને લીધે તેના પણ દશ પ્રકાર પાડવામાં આવ્યા છે. તે આ પ્રમાણે : ૧. મુખ્યપણે જેનું કાર્ય વ્રત અને આચાર ગ્રહણ કરાવવાનું હોય, તે ‘આચાર્ય.’ ૨. મુખ્યપણે જેનું કાર્ય શ્રુતાભ્યાસ કરાવવાનું હોય, તે ‘ઉપાધ્યાય.’ ૩. મોટાં અને ઉગ્ર તપ કરનાર હોય, તે ‘તપસ્વી.’ ૪. જે નવદીક્ષિત હોઈ શિક્ષણ મેળવવાને ઉમેદવાર હોય, તે ‘શૈક્ષ.’ ૫. રોગ વગેરેથી ક્ષીણ હોય, તે ‘ગ્લાન.’ ૬. જુદા જુદા આચાર્યોના શિષ્યરૂપ સાધુઓ જે પરસ્પર સહાધ્યાયી હોવાથી સમાન વાચનાવાળા હોય, તેમનો સમુદાય તે ‘ગણ.’ ૭. એક જ દીક્ષાચાર્યનો શિષ્યપરિવાર, તે ‘કુલ.’ ૮. ધર્મના અનુયાયીઓ તે ‘સંઘ.’ એના સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકા એ ચાર ભેદ છે. ૯. પ્રવ્રજ્યાવાન હોય, તે ‘સાધુ.’ ૧૦. જ્ઞાન આદિ ગુણો વડે સમાન હોય, તે ‘સમનોત્ત’—સમાનશીલ. [૨૪]

હવે સ્વાધ્યાયના ભેદો કહે છે :

વાચનાપ્રચ્છનાનુપ્રેક્ષામ્નાય ધર્મોપદેશાઃ । ૨૫ ।

વાચના, પ્રચ્છના, અનુપ્રેક્ષા, આમ્નાય અને ધર્મોપદેશ એ પાંચ સ્વાધ્યાયના ભેદો છે.

જ્ઞાન મેળવવાનો, તેને નિઃશંક, વિશદ અને પરિપૂર્વ કરવાનો તેમજ તેના પ્રચારનો પ્રયત્ન એ બધું સ્વાધ્યાયમાં આવી જતું હોવાથી, તેના અહીં પાંચ ભેદો અભ્યાસશૈલીના ક્રમ પ્રમાણે જ દર્શાવવામાં આવ્યા છે. તે આ પ્રમાણે : ૧. શબ્દ કે અર્થનો પ્રથમ પાઠ લેવો, તે ‘વાચના.’ ૨. શંકા

દૂર કરવા કે વિશેષ ખાતરી કરવા પૃચ્છા કરવી, તે 'પ્રચ્છના.'
૩. શબ્દપાઠ કે તેના અર્થનું મનથી ચિંતન કરવું, તે
'અનુપ્રેક્ષા.' ૪. શીખેલ વસ્તુના ઉચ્ચારનું શુદ્ધિપૂર્વક પુનરા-
વર્તન કરવું, તે 'આમ્નાય' અર્થાત્ પરાવર્તન. ૫. જાણેલ
વસ્તુનું રહસ્ય સમજાવવું, તે 'ધર્મેપદેશ.' અથવા ધર્મનું કથન
કરવું, તે 'ધર્મેપદેશ.' [૨૫]

હવે વ્યુત્સર્ગના ભેદો કહે છે :

બ્રાહ્માભ્યન્તરોપધ્યોઃ । ૨૬ ।

બાહ્ય અને આભ્યંતર ઉપધિનો ત્યાગ એમ બે
પ્રકારનો વ્યુત્સર્ગ છે.

ખરી રીતે અહંત્વ - મમત્વની નિવૃત્તિરૂપ ત્યાગ એક
જ છે; છતાં ત્યાગવાની વસ્તુ બાહ્ય અને આભ્યંતર એમ બે
પ્રકારનો હોવાથી, તેના અર્થાત્ વ્યુત્સર્ગ કે ત્યાગના બે પ્રકાર
માનવામાં આવ્યા છે. તે આ પ્રમાણે : ૧. ધન, ધાન્ય,
મકાન, ક્ષેત્ર આદિ બાહ્ય વસ્તુઓમાંથી મમતા ઉઠાવી લેવી,
તે 'બાહ્યોપધિવ્યુત્સર્ગ.' ૨. અને શરીર ઉપરથી મમતા
ઉઠાવવી તેમ જ કાપાયિક વિકારોમાંથી તન્મયપણાનો ત્યાગ
કરવો, તે 'આભ્યંતરોપધિવ્યુત્સર્ગ.' [૨૬]

હવે ધ્યાનનું વર્ણન કરે છે :

ઉત્તમસંહનનસ્યૈકાગ્રચિન્તાનિરોધો ધ્યાનમ્ । ૨૭ ।
આમુહ્વર્તાત્^૧ । ૨૮ ।

૧. ભાષ્યમાં અહીં સૂત્રમાં '૯કાગ્ર ચિન્તા' અને 'નિરોધ' એવા ધ્યાનના બે પ્રકારનો નિર્દેશ છે એમ સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે. પણ આ બાબતમાં કોઈપણ ટીકાકારે ભાષ્યનું અનુસરણ કર્યું નથી તેથી અમે પણ બધાજ ટીકાકારોને અનુસરી વ્યાખ્યા કરી છે, અને ખરેખર આ સૂત્રમાં બે ધ્યાનો અભિપ્રેત છે. એ માટે જુઓ દશવૈભી અગ-સ્ય ચૂલ્લિ પૃ; ૧૬ અને 'વિદ્યા' ભા. ૧૫, અંક-૨માં દલસુખ માલવણિયાનો લેખ.

ઉત્તમ સંહનનવાળાનું જે એક વિષયમાં અંત:-
કરણની વૃત્તિનું સ્થાપન તે ધ્યાન.

તે મુદૂર્ત સુધી એટલે અંતમુદૂર્ત પર્યંત રહે છે.

અધિકારી : ૭ પ્રકારનાં 'સંહનનો-શારીરિક અંધાર-
ણોમાં 'વળ્વર્ષભનારાય, અર્ધવળ્વર્ષભનારાય અને નારાય એ
ત્રણ ઉત્તમ ગણાય છે. જે ઉત્તમ સંહનનવાળો હોય તે જ
ધ્યાનનો અધિકારી છે. કારણ કે, ધ્યાન કરવામાં જોઈતા
માનસિક બળ માટે જે શારીરિક બળ જોઈ એ, તેનો સંભવ
ઉક્ત ત્રણ સંહનનવાળા શરીરમાં છે; બાકીનાં બીજાં ત્રણ
સંહનનવાળામાં નહિ. એ તો જાણીતું જ છે કે, માનસિક
બળનો એક મુખ્ય આધાર શરીર જ છે; અને શરીરબળ તે
શારીરિક અંધારણ ઉપર નિર્ભર છે, તેથી ઉત્તમ સિવાયના
સંહનનવાળા ધ્યાનના અધિકારી નથી. જેટલે અંશે શારીરિક
અંધારણ નબળું, તેટલે અંશે મનોબળ ઓછું; જેટલે અંશે
મનોબળ ઓછું, એટલે અંશે ચિત્તની સ્થિરતા ઓછી. તેથી
નબળા શારીરિક અંધારણવાળા અર્થાત્ અનુત્તમ સંહનનવાળા
લોકો પ્રશસ્ત કે અપ્રશસ્ત કોઈ પણ વિષયમાં જે એકાગ્રતા

૧. દિગંબરીય ત્રણેમાં ત્રણે ઉત્તમ સંહનનવાળાને ધ્યાનના
અધિકારી માન્યા છે; સાધ્ય અને તેની વૃત્તિ પ્રથમના બે સંહનન-
વાળાને ધ્યાનના સ્વામી માનવાનો પક્ષ કરે છે.

૨. બે હાડકાંના છેડા એકબીજાના ખાડામાં ગોઠવવામાં આવે,
તો તે મર્કટબંધ અથવા નારાય કહેવાય. તે પ્રકારના સાંધા
ઉપર હાડકો પડે આવે, તો તે ઋષભનારાય બંધ થાય. અને
તે ત્રણને વીંધે એવો એક વળખીલો ઉપર પડેવામાં આવે, તો
તે પૂરો વળખીલનારાયસંહનન બંધ થયો કહેવાય.

સાધી શકે છે, તે એટલી બધી ઝોછી હોય છે કે, તેની ગણના ધ્યાનમાં ધર્ષ શકતી નથી.

સ્વરૂપ : સામાન્ય રીતે ક્ષણમાં એક, ક્ષણમાં ખીજ અને ક્ષણમાં ત્રીજા એમ અનેક વિષયોને અવલંબી ચાલતી જ્ઞાનધારા, લિન્ન લિન્ન દિશામાંથી વહેતી હવાની વચ્ચે રહેલ દીપશિખાની પેઠે અસ્થિર હોય છે. તેવી જ્ઞાનધારા - ચિંતાને વિશેષ પ્રયત્ન વડે બાકીના બધા વિષયોથી હઠાવી કોઈ પણ એક જ ધૃષ્ટ વિષયમાં સ્થિર કરવી, અર્થાત્ જ્ઞાનધારાને અનેક વિષયગામિની બનતી અટકાવી એકવિષયગામિની બિનાવી દેવી, તે 'ધ્યાન' છે. ધ્યાનનું એ સ્વરૂપ અસર્વજ - હ્રસ્વસ્થમાં જ સંલવે છે, તેથી એવું ધ્યાન બારમા ગુણસ્થાન સુધી હોય છે.

સર્વજ્ઞત્વ પ્રાપ્ત થયા પછી અર્થાત્ તેરમા અને ચૌદમા ગુણસ્થાનમાં ધ્યાન સ્વીકારવામાં આવ્યું છે ખરું; પણ તેનું સ્વરૂપ જુદા પ્રકારનું છે. તેરમા ગુણસ્થાનના અંતમાં જ્યારે માનસિક, વાચિક અને કાયિક યોગવ્યાપારના નિરોધનો ક્રમ શરૂ થાય છે, ત્યારે સ્થૂલ કાયિક વ્યાપારના નિરોધ પછી સૂક્ષ્મકાયિક વ્યાપારના અસ્તિત્વ વખતે 'સૂક્ષ્મક્રિયાપ્રતિપાતી' નામનું ત્રીજું શુકલધ્યાન માનવામાં આવ્યું છે, અને ચૌદમા ગુણસ્થાનમાં સંપૂર્ણ અયોગિપણાની દશામાં શૈલેશીકરણ વખતે 'સમુચ્છિન્નક્રિયાનિવૃત્તિ' નામનું ચોથું શુકલધ્યાન માનવામાં આવ્યું છે. આ બંને ધ્યાનો તે તે દશામાં ચિત્તવ્યાપાર ન હોવાથી હ્રસ્વસ્થની પેઠે એકાગ્રચિંતાનિરોધરૂપ તો નથી જ; તેથી તે બંને દશામાં ધ્યાન ધટાવવા માટે સૂત્રમાં કહેલ પ્રસિદ્ધ અર્થ ઉપરાંત ધ્યાન શબ્દનો અર્થ વિશેષ વિસ્તારવામાં આવ્યો છે, અને તે એ કે, માત્ર કાયિક સ્થૂલવ્યાપારને રોકવાનો પ્રયત્ન તે પણ ધ્યાન છે, અને આત્મપ્રદેશોની નિષ્પ્ર-

કંપતા એ પણ ધ્યાન છે. હજી ધ્યાનની આખતમાં એક પ્રશ્ન રહે છે અને તે એ કે, તેરમા ગુણસ્થાનના પ્રારંભથી માંડી યોગનિરોધનો ક્રમ શરૂ થાય ત્યાં સુધીની અવસ્થામાં અર્થાત્ સર્વગ્રંથિઓ જીવન વ્યતીત કરવાની સ્થિતિમાં કોઈ ધ્યાન હોય છે ખરું? અને હોય તો તે કયું? આનો ઉત્તર એ રીતે મળી આવે છે: ૧. એ વિહરમાણ સર્વગ્રંથિ દશાને ધ્યાનાંતરિકા કહી તેમાં અધ્યાનીપણું જ કપૂલ રાખી, કોઈ ધ્યાન સ્વીકારવામાં આવ્યું નથી. ૨. એ દશામાં મન, વચન અને શરીરના વ્યાપાર સંબંધી સુદૃઢ પ્રયત્નને જ ધ્યાન તરીકે સ્વીકારવામાં આવેલ છે:

કાલનું પરિમાણ : ઉપર્યુક્ત એક ધ્યાન વધારેમાં વધારે અંતર્મુહૂર્ત સુધી જ ટકી શકે છે; તેથી આગળ તેને ટકાવવું કઠણ હોવાથી તેનું કાલપરિમાણ અંતર્મુહૂર્ત માનવામાં આવ્યું છે.

શ્વાસ-ઉચ્છ્વાસને બિલકુલ રોકવા એને કેટલાક ધ્યાન માને છે, વળી બીજા કેટલાક માત્રાથી કાલની ગણના કરવાને ધ્યાન માને છે, પણ જૈનપરંપરા એ કથન નથી સ્વીકારતી. કારણમાં તે કહે છે કે, જો સંપૂર્ણપણે શ્વાસ-ઉચ્છ્વાસ બંધ જ કરવામાં આવે, તો છેવટે શરીર ટકે જ નહિ; એટલે મંદ કે મંદતમ પણ શ્વાસનો સંચાર ધ્યાનાવસ્થામાં હોય છે જ; તેવી રીતે જ્યારે કોઈ માત્રા વડે કાલનું માપ કરે, ત્યારે

૧. 'અ ઈ' આદિ એક એક હ્રસ્વ સ્વર બોલાવામાં નેટલો વખત લાગે છે, તેટલા વખતને એક 'માત્રા' કહેવામાં આવે છે. વ્યંજન જ્યારે સ્વરહીન બોલાય છે, ત્યારે તેમાં અર્ધમાત્રા નેટલો વખત લાગે છે. માત્રા કે અર્ધમાત્રા નેટલા વખતને નાણી લેવાને અભ્યાસ કરી, કોઈ તે હપરથી બીજા ક્રિયાનો વખત માપે કે અમુક કામમાં આટલી માત્રાઓ થઈ, તે માત્રા વડે કાલની ગણના કહેવાય છે.

તો તેનું મન ગણતરીના કામમાં અનેક ક્રિયાઓ કરવામાં રોકાયેલું હોઈ, એકાગ્રતાને બદલે વ્યગ્રતાવાળું જ સંભવે છે. તેવી જ રીતે દિવસ, માસ અને તેથી વધારે વખત સુધી ધ્યાન ટકવાની લોકમાન્યતા પણ જૈનપરંપરાને ગ્રાહ્ય નથી; તેનું કારણ તે એમ બતાવે છે કે, વધારે વખત ધ્યાનને લંબાવતાં ઇન્દ્રિયનો ઉપધાત સંભવતો હોવાથી, તે અંતર્મુહૂર્તથી વધારે લંબાવવું કઠણ છે. એક દિવસ, એક અહોરાત્ર કે તેથી વધારે વખત સુધી ધ્યાન કર્યું એમ કહેવાનો અર્થ એટલો જ છે કે, તેટલા વખત સુધી ધ્યાનનો પ્રવાહ લંબાયો અર્થાત્ કોઈ પણ એક આલંબનમાં એક વાર ધ્યાન કરી, ફરી તે જ આલંબનનું કાંઈકે રૂપાંતરથી કે બીજા આલંબનનું ધ્યાન કરવામાં આવે, અને વળી એ જ રીતે આગળ ધ્યાન કરવામાં આવે, ત્યારે તે ધ્યાનપ્રવાહ લંબાય છે. આ અંતર્મુહૂર્ત કાલપરિમાણ છાન્નસ્થિક ધ્યાનનું સમજવું. સર્વજ્ઞમાં ધટાવાતા ધ્યાનનું કાલપરિમાણ તો વધારે પણ સંભવે; કારણ કે મન, વચન અને શરીરની પ્રવૃત્તિ વિષેના સુદૃઢ પ્રયત્નને વધારે વખત સુધી પણ સર્વજ્ઞ લંબાવી શકે. જે આલંબન ઉપર ધ્યાન ચાલે, તે આલંબન સંપૂર્ણ દ્રવ્યરૂપ ન હોતાં તેનો એક દેશ-કોઈ પર્યાય હોય છે; કારણ કે દ્રવ્યનું ચિંતન એ તેના કોઈ ને કોઈ પર્યાય દ્વારા જ શક્ય બને છે. [૨૭-૨૮]

હવે ધ્યાનના ભેદો કહે છે :

આર્તરૌદ્રધર્મશુક્લાનિ । ૨૯ ।

પરે મોક્ષહેતૂ । ૩૦ ।

આર્ત, રૌદ્ર, ધર્મ અને શુક્લ એ ચાર પ્રકાર ધ્યાનના છે.

ત-૨૪

તેમાંથી પર-પછીનાં એ મોક્ષનાં કારણ છે.

ઉક્ત ચાર ધ્યાનોમાં આર્ત અને રૌદ્ર એ એ સંસારનાં કારણ હોવાથી દુર્ધ્યાન હોઈ હૈય-ત્યાજ્ય છે; 'ધર્મ' અને શુક્લ' એ એ મોક્ષનાં કારણ હોવાથી સુધ્યાન હોઈ, ઉપાદેય અર્થાત્ પ્રહણ કરવા યોગ્ય મનાય છે. [૨૯-૩૦]

હવે આર્તધ્યાનનું નિરૂપણ કરે છે :

આર્તમમનોજ્ઞાનાં સમ્પ્રયોગે તદ્વિપ્રયોગાય સ્મૃતિ-
સમન્વાહારઃ । ૩૧ ।

વેદનાયાશ્ચ । ૩૨ ।

વિપરીતં મનોજ્ઞાનામ્ । ૩૩ ।

નિદાનં ચ । ૩૪ ।

તદવિરતદેશવિરતપ્રમત્તસંયતાનામ્ । ૩૫ ।

અપ્રિય વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેના વિયોગ માટે જે ચિંતાનું સાતત્ય, તે પ્રથમ આર્તધ્યાન.

દુઃખ આવ્યે તેને દૂર કરવાની જે સતત ચિંતા, તે ધીન્નું આર્તધ્યાન.

પ્રિયવસ્તુનો વિયોગ થાય ત્યારે તેને મેળવવા માટે જે સતત ચિંતા થાય, તે ત્રીન્નું આર્તધ્યાન.

નહિ પ્રાપ્ત થયેલ વસ્તુની પ્રાપ્તિનો સંકલ્પ કરવો કે સતત ચિંતા કરવી, તે ચોથું આર્તધ્યાન.

તે આર્તધ્યાન અવિરત, દેશસંયત અને પ્રમત્ત-સંયત એ ગુણસ્થાનોમાં જ સંભવે છે.

અહીં આર્તધ્યાનના ભેદો અને તેના સ્વામીઓ એમ એ બાબતોનું નિરૂપણ છે. અર્તિ અર્થાત્ પીડા કે દુઃખ જેમાંથી

ઉદ્ભવે તે આર્ત. દુઃખની ઉત્પત્તિનાં મુખ્ય ચાર કારણો છે. અનિષ્ટ વસ્તુનો સંયોગ, ઇષ્ટ વસ્તુનો વિયોગ, પ્રતિકૂલ વેદના અને ભોગની લાલચ. એ કારણો ઉપરથી આર્તધ્યાનના ચાર પ્રકાર પાડવામાં આવ્યા છે. ૧. જ્યારે અનિષ્ટ વસ્તુનો સંયોગ થાય છે, ત્યારે તદ્ભવ દુઃખથી વ્યાકુળ થયેલો આત્મા તેને દૂર કરવા તે વસ્તુ ક્યારે પોતાની પાસેથી ખસે તે માટે જે સતત ચિંતા કર્યા કરે છે, તે 'અનિષ્ટસંયોગઆર્તધ્યાન.' ૨. એ જ રીતે કોઈ ઇષ્ટ વસ્તુ ચાલી જાય ત્યારે તેની પ્રાપ્તિ માટેની સતત ચિંતા, તે 'ઇષ્ટવિયોગઆર્તધ્યાન.' ૩. તેમજ શારીરિક કે માનસિક પીડા થાય ત્યારે તેને દૂર કરવાની વ્યાકુળતામાં જે ચિંતા, તે 'રોગચિંતાઆર્તધ્યાન.' અને ૪. ભોગની લાલચની ઉત્કટતાને લીધે અપ્રાપ્ત વસ્તુને મેળવવાને જે તીવ્ર સંકલ્પ, તે 'નિદાનઆર્તધ્યાન.'

પ્રથમનાં ચાર ગુણુસ્થાન, દેશવિરત અને પ્રમત્તસંયત મળી કુલ છ ગુણુસ્થાનોમાં ઉક્ત ધ્યાન સંભવે છે; તેમાં વિશેષતા એટલી કે પ્રમત્તસંયતગુણુસ્થાનમાં નિદાન સિવાયનાં ત્રણ જ આર્તધ્યાનો સંભવે છે. [૩૧-૩૫]

હવે રૌદ્રધ્યાનનું નિરૂપણ કરે છે :

**હિંસાનૃતસ્તેયવિષયસંરક્ષણેભ્યો રૌદ્રમવિરતદેશ-
વિરતયોઃ । ૩૬ ।**

હિંસા, અસત્ય. ચોરી અને વિષયરક્ષણ માટે જે સતત ચિંતા, તે રૌદ્રધ્યાન છે; તે અવિરત અને દેશવિરતમાં સંભવે છે.

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં રૌદ્રધ્યાનના બેદો અને તેના સ્વામીઓનું વર્ણન છે. રૌદ્રધ્યાનના ચાર બેદો તેનાં કારણો ઉપરથી

આત્મધ્યાનની પેઠે પાડવામાં આવ્યા છે. જેનું ચિત્ત ક્રૂર કે કઠોર હોય, તે રુદ્ર; અને તેવા આત્માનું જે ધ્યાન, તે રૌદ્ર.' હિંસા કરવાની, જૂઠું ખોલવાની, ચોરી કરવાની અને પ્રાપ્ત વિષયોને સાચવી રાખવાની વૃત્તિમાંથી ક્રૂરતા કે કઠોરતા આવે છે, એને લીધે જે જે સતત ચિંતા થયા કરે છે તે અનુક્રમે હિંસાનુબંધી, અનૃતાનુબંધી, સ્તેયાનુબંધી અને વિષયસંરક્ષણાનુબંધી રૌદ્રધ્યાન કહેવાય છે. પહેલાં પાંચ ગુણુસ્થાનવાળા એ ધ્યાનના સ્વામીઓ છે.

હવે ધર્મધ્યાનનું નિરૂપણ કરે છે :

આજ્ઞાપાયવિપાકસંસ્થાનવિચ્ચયાય ધર્મમપ્રમત્તસંયતસ્ય । ૩૭ ।

ઉપશાન્તક્ષીણકષાયયોશ્ચ । ૩૮ ।

આજ્ઞા, અપાય, વિપાક અને સંસ્થાનની વિચારણા માટે જે એકાગ્ર મનોવૃત્તિ કરવી તે ધર્મધ્યાન છે; એ અપ્રમત્તસંયતને સંભવે છે.

વળી તે ધર્મધ્યાન ઉપશાન્તમોહ અને ક્ષીણમોહ ગુણુસ્થાનમાં સંભવે છે.

ધર્મધ્યાનના ભેદો અને તેના સ્વામીઓનો અહીં નિર્દેશ છે.

મેદો : વીતરાગ અને સર્વજ્ઞ પુરુષની આજ્ઞા શી છે ? કેવી હોવી જોઈએ ? એની પરીક્ષા કરી તેવી આજ્ઞા શોધી કાઢવા માટે મનોયોગ આપવો, તે 'આજ્ઞાવિચયધર્મધ્યાન.' દોષના સ્વરૂપનો અને તેમાંથી કેમ છુટાય એનો વિચાર કરવા માટે જે મનોયોગ આપવો, તે 'અપાયવિચયધર્મધ્યાન.'

અનુભવમાં આવતા વિપાકોમાંથી કયો કયો વિપાક કયા કયા કર્મને આભારી છે તેનો, તથા અમુક કર્મનો અમુક વિપાક સંભવે તેનો વિચાર કરવા મનોયોગ આપવો, તે 'વિપાક-વિચયધર્મધ્યાન.' લોકના સ્વરૂપનો વિચાર કરવા મનોયોગ આપવો, તે 'સંસ્થાનવિચયધર્મધ્યાન.'

સ્વામીઓ : ધર્મધ્યાનના સ્વામી પરત્વે શ્વેતાંબરીય અને દ્વિગંબરીય મતની પરંપરા એક નથી. શ્વેતાંબરીય માન્યતા પ્રમાણે ઉપર સૂત્રમાં કહેલ સાતમા, અગિયારમા અને બારમા ગુણસ્થાનમાં તેમજ એ કથન ઉપરથી સૂચવાતા આઠમા વગેરે વચલાં ત્રણ ગુણસ્થાનોમાં એટલે કે એકંદર સાતમાથી બારમા સુધીનાં છ ગુણસ્થાનમાં ધર્મધ્યાન સંભવે છે. દ્વિગંબરીય પરંપરા ચોથાથી સાતમા સુધીનાં ચાર ગુણસ્થાનોમાં જ ધર્મધ્યાનનો સંભવ સ્વીકારે છે. તેની દલીલ એવી છે કે, સમ્યગ્દષ્ટિને શ્રેણીના આરંભ પહેલાં જ ધર્મધ્યાન સંભવે છે અને શ્રેણીનો આરંભ તો આઠમા ગુણસ્થાનથી થતો હોવાને લીધે આઠમા આદિમાં એ ધ્યાન નથી જ સંભવતું. [૩૭-૩૮]

હવે શુક્લધ્યાનનું નિરૂપણ કરે છે :

શુક્લે ચાચે 'પૂર્વવિદઃ' ૧૩૧।

૧. 'પૂર્વવિદઃ' એ અંશ પ્રસ્તુત સૂત્રનો જ છે અને તેટલું સૂત્ર જુદું નથી, એવું ભાષ્યના ટીકાકારો જણાવે છે. દ્વિગંબરીય પરંપરામાં પણ એ અંશનું જુદા સૂત્રરૂપે સ્થાન નથી, તેથી અહીં પણ તેમજ સામ્યું છે. છતાં ભાષ્ય ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે 'પૂર્વવિદઃ' એ જુદું જ સૂત્ર છે.

પરે કેવલિનઃ । ૪૦ ।

પૃથક્ત્વવિતર્કસૂક્ષ્મક્રિયાપ્રતિપાતિવ્યુપરત-
ક્રિયાનિવૃત્તીનિ । ૪૧ ।

તત્ત્વ એકકાયયોગાયોગાનામ્ । ૪૨ ।

પ્રકાશ્રયે સવિતર્કે પૂર્વે । ૪૩ ।

^૧અવિચારં દ્વિતીયમ્ । ૪૪ ।

વિતર્કઃ શ્રુતમ્ । ૪૫ ।

વિચારોઽર્થવ્યજ્ઞનયોગસંક્રન્તિઃ । ૪૬ ।

ઉપશાંત અને ક્ષીણમોહમાં પહેલાં એ શુકલધ્યાન
સંભવે છે; અને પહેલાં શુકલધ્યાન પૂર્વધરને હોય છે.
પછીનાં એ કેવલીને હોય છે.

પૃથક્ત્વવિતર્ક, એકત્વવિતર્ક, સૂક્ષ્મક્રિયાપ્રતિપાતી
અને વ્યુપરતક્રિયાનિવૃત્તિ એ ચાર શુકલધ્યાન છે.

તે શુકલધ્યાન અનુક્રમે ત્રણ યોગવાળા, કોઈ
પણ એક યોગવાળા, કાયયોગવાળા અને યોગ
વિનાને હોય છે.

પહેલાં એ, એક આશ્રયવાળાં તેમજ સવિતર્ક છે.
એમાંથી બીજું અવિચાર છે, અર્થાત્ પહેલું
સવિચાર છે.

વિતર્ક એટલે શ્રુત.

૧. પ્રસ્તુત સ્થળમાં 'અવિચાર' એલું પણ ૩૫ પુષ્કળ દેખાય
છે છતાં અહીં સૂત્રમાં અને વિવેચનમાં હ્રસ્વ 'વિ' વાપરી એકતા
સાચવી છે.

વિચાર એટલે અર્થ, વ્યંજન અને યોગની સંક્રાંતિ.

પ્રસ્તુત વર્ણનમાં શુકલધ્યાનને લગતા સ્વામી, ભેદો અને સ્વરૂપ એ ત્રણ મુદ્દાઓ છે.

સ્વામીઓ : સ્વામીનું કથન અહીં એ પ્રકારે કરવામાં આવ્યું છે. એક તો ગુણસ્થાનની દષ્ટિએ અને બીજું યોગની દષ્ટિએ. ગુણસ્થાનને હિસાબે શુકલધ્યાનના ચાર ભેદોમાંથી પહેલા એ ભેદના સ્વામી અગિયારમાં-બારમા ગુણસ્થાનવાળા અને તે પણ પૂર્વધર હોય તે હોય છે. પૂર્વધર એ વિશેષણથી સામાન્ય રીતે એટલું જ સમજવાનું કે જે પૂર્વધર ન હોય અને અગિયાર આદિ અંગોના ધારક હોય, તેમને તો અગિયારમા-બારમા ગુણસ્થાન વખતે શુકલ નહિ પણ ધર્મધ્યાન હોય છે. આ સામાન્ય વિલાગનો એક અપવાદ પણ છે અને તે એ કે, પૂર્વધર ન હોય તેવા આત્માઓને જેમકે-માષ્ટુપ, મરુદેવી વગેરેને પણ શુકલધ્યાન સંભવે છે. શુકલધ્યાનના છેલ્લા એ ભેદોના સ્વામી ફક્ત કેવલી અર્થાત્ તેરમા-ચૌદમા ગુણસ્થાન વાળા છે. યોગને હિસાબે ત્રણ યોગવાળા હોય તે જ ચારમાંથી પહેલા શુકલધ્યાનના સ્વામી છે. મન, વચન અને કાયમાંથી કોઈપણ એક જ યોગવાળા હોય, તે શુકલધ્યાનના બીજા ભેદના સ્વામી છે. એના ત્રીજા ભેદના સ્વામી માત્ર કાયયોગવાળા અને ચોથા ભેદના સ્વામી માત્ર અયોગી જ હોય છે.

મેદો : શુકલધ્યાનના પણ અન્ય ધ્યાનોની પેઠે ચાર ભેદ પાડવામાં આવ્યા છે. તેમના ચાર નામ આ પ્રમાણે

૧. પૃથક્ત્વવિતર્કસવિચાર ૨. એકત્વવિતર્કનિર્વિચાર ૩. સૂક્ષ્મ-
ક્રિયાપ્રતિપાતી ૪. વ્યુપરતક્રિયાનિવૃત્તિ-સમુચ્છિન્નક્રિયાનિવૃત્તિ.

સ્વરૂપ : પ્રથમનાં એ શુક્લધ્યાનોનો આશ્રય એક છે અર્થાત્ એ બંને પૂર્વજ્ઞાનધારી આત્મા વડે આરંભાય છે તેથી જ એ બંને ધ્યાન 'વિતર્ક' અર્થાત્ શ્રુતજ્ઞાન સહિત છે બંનેમાં વિતર્કનું સામ્ય હોવા છતાં બીજું વૈષમ્ય પણ છે, અને તે એકે પહેલામાં 'પૃથક્ત્વ' અર્થાત્ ભેદ છે; બીજાં બીજામાં 'એકત્વ' અર્થાત્ અભેદ છે. એ જ રીતે પહેલામાં 'વિચાર' અર્થાત્ સંક્રમ છે બીજાં બીજામાં વિચાર નથી. આને લીધે એ બંને ધ્યાનનાં નામ અનુક્રમે 'પૃથક્ત્વવિતર્કસવિચાર' અને 'એકત્વવિતર્કઅવિચાર' એવાં રાખવામાં આવ્યાં છે. બીજાં કોઈ ધ્યાન કરનાર પૂર્વધર હોય, ત્યારે પૂર્વગત શ્રુતને આધારે, અને પૂર્વધર ન હોય ત્યારે પોતામાં સંભવિત શ્રુતને આધારે, કોઈ પણ પરમાણુ આદિ જડ કે આત્મરૂપ ચેતન એવા એક દ્રવ્યમાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, નાશ, મૂર્તત્વ અમૂર્તત્વ આદિ અનેક પર્યાયોનું દ્રવ્યાસ્તિક, પર્યાયાસ્તિક આદિ વિવિધ નયો વડે ભેદપ્રધાન ચિંતન કરે, અને યથાસંભવિત શ્રુતજ્ઞાનને આધારે કોઈ એક દ્રવ્યરૂપ અર્થ ઉપરથી બીજા દ્રવ્યરૂપ અર્થ ઉપર કે એક દ્રવ્ય ઉપરથી પર્યાય-રૂપ અન્ય અર્થ ઉપર કે એક પર્યાયરૂપ અર્થ ઉપરથી અન્ય પર્યાયરૂપ અર્થ ઉપર ચિંતન માટે પ્રવૃત્ત થાય, તેવી જ રીતે અર્થ ઉપરથી શબ્દ ઉપર અને શબ્દ ઉપરથી અર્થ ઉપર ચિંતન માટે પ્રવર્તે, તેમ જ મન આદિ કોઈ પણ એક યોગ છોડી અન્ય યોગને અવલંબે, ત્યારે તે ધ્યાન 'પૃથક્ત્વવિતર્કસવિચાર' કહેવાય છે. કારણ કે એમાં 'વિતર્ક' અર્થાત્ શ્રુતજ્ઞાનને

અવલંબી કોઈ પણ એક દ્રવ્યમાં તેના પર્યાયોનો ભેદ અર્થાત્ પૃથક્ત્વ વિવિધ દૃષ્ટિએ ચિંતવાય છે અને શ્રુતજ્ઞાનને જ અવલંબી એક અર્થ ઉપરથી ખીજા અર્થ ઉપર, એક શબ્દ ઉપરથી ખીજા શબ્દ ઉપર; અર્થ ઉપરથી શબ્દ ઉપર, શબ્દ ઉપરથી અર્થ ઉપર અને એક યોગ ઉપરથી ખીજા યોગ ઉપર ‘સંક્રમ’ અર્થાત્ સંચાર કરવાનો હોય છે. તેથી ઊલટું જ્યારે કોઈ ધ્યાન કરનાર પોતામાં સંભવિત શ્રુતને આધારે કોઈ પણ એક જ પર્યાયરૂપ અર્થને લઈ તેમાં એકત્વ — અભેદપ્રધાન ચિંતન કરે, અને મન આદિ ત્રણ યોગમાંથી કોઈપણ એક જ યોગ ઉપર અટકી રહી શબ્દ અને અર્થના ચિંતનનું તેમજ ભિન્ન ભિન્ન યોગોમાં સંચરવાનું પરિવર્તન ન કરે, ત્યારે તે ધ્યાન ‘એકત્વવિતર્કઅવિચાર’ કહેવાય છે. કારણ કે તેમાં ‘વિતર્ક’ અર્થાત્ શ્રુતજ્ઞાનનું અવલંબન હોવા છતાં ‘એકત્વ’ અર્થાત્ અભેદ પ્રધાનપણે ચિંતવાય છે અને અર્થ, શબ્દ કે યોગોનું પરિવર્તન નથી હોતું. ઉક્ત બેમાંથી પહેલા ભેદપ્રધાનનો અભ્યાસ દૃઢ થયા પછી જ ખીજા અભેદપ્રધાન ધ્યાનની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ આખા શરીરમાં વ્યાપેલા સર્પ આદિના ઝેરને મંત્ર આદિ ઉપાયો વડે ક્રૂતા ડંખની જગાએ લાવી મૂકવામાં આવે છે, તેમજ આખા જગતના ભિન્ન ભિન્ન વિષયોમાં અસ્થિરપણે ભટકતા મનને ધ્યાન વડે કોઈ પણ એક વિષય ઉપર લાવી સ્થિર કરવામાં આવે છે. એ સ્થિરતા દૃઢ થતાં જેમ ઘણાં ઈંધણો કાઢી લેવાથી અને બચેલાં થોડાં ઈંધણો સળગાવી દેવાથી અગર તમામ ઈંધણો લઈ લેવાથી અગ્નિ ઝોલવાઈ જાય છે, તેમ ઉપર્યુક્ત ક્રમે એક વિષય ઉપર સ્થિરતા આવતાં છેવટે મન

પણ તદ્દન શાંત થઈ જાય છે. અર્થાત્ તેનું ચંચલપણું દૂર થઈને નિષ્પ્રકંપ બની જાય છે અને પરિણામે જ્ઞાનનાં બધાં આવરણો વિકલ્પ પામી સર્વજ્ઞપણું પ્રગટે છે. જ્યારે સર્વજ્ઞ ભગવાન યોગનિરોધના ક્રમમાં છેવટે સૂક્ષ્મ શરીરયોગનો આશ્રય લઈ બીજા બાકીના યોગોને રોકે છે ત્યારે તે 'સૂક્ષ્મક્રિયાપ્રતિપાતી ધ્યાન' કહેવાય છે; કારણ કે તેમાં શ્વાસ-ઉચ્છ્વાસ જેવી સૂક્ષ્મ જ શરીરક્રિયા બાકી રહેલ હોય છે, અને તેમાંથી પતન પણ થવાનો સંભવ નથી. જ્યારે શરીરની શ્વાસ-પ્રશ્વાસ આદિ સૂક્ષ્મ ક્રિયાઓ પણ અટકી જાય, અને આત્મપ્રદેશનું સર્વથા અકંપપણું પ્રકટે, ત્યારે તે 'સમુચ્છિન્ન-ક્રિયાનિવૃત્તિધ્યાન' કહેવાય છે; કારણ કે એમાં સ્થૂલ કે સૂક્ષ્મ કોઈ પણ જાતની માનસિક, વાચિક, કાયિક ક્રિયા હોતી જ નથી અને તે રિચિતિ પાછી જતી પણ નથી. આ ચતુર્થ ધ્યાનને પ્રભાવે સર્વ આસ્રવ અને બંધનો નિરોધ થઈ, શેષ સર્વ કર્મ ક્ષીણ થઈ, મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. ત્રીજા અને ચોથા શુકલ ધ્યાનમાં કોઈ પણ જાતના શ્રુતજ્ઞાનનું આલંબન નથી હોતું, તેથી તે બંને અનાલંબન પણ કહેવાય છે. [૩૯-૪૬]

હવે સમ્યગ્દષ્ટિઓની કર્મનિર્જરાનો તરતમભાવ કહે છે :

૧. આ ક્રમ આ પ્રમાણે માનવામાં આવે છે : સ્થૂલ કાય-યોગના આશ્રયથી વચન અને મનના સ્થૂલ યોગને સૂક્ષ્મ બનાવવા માં આવે છે; ત્યાર બાદ વચન અને મનના સૂક્ષ્મ યોગને અવલંબી શરીરનો સ્થૂલ યોગ સૂક્ષ્મ બનાવાય છે; પછી શરીરના સૂક્ષ્મ યોગને અવલંબી વચન અને મનના સૂક્ષ્મ યોગનો નિરોધ કરવામાં આવે છે; અને અંતે સૂક્ષ્મ શરીર યોગનો પણ નિરોધ કરવામાં આવે છે.

સમ્યગ્દષ્ટિશ્રાવકધિરતાનન્તવિયોજકદર્શનમોહક્ષ-
પકોપશમકોપશાન્તમોહક્ષપકક્ષીણમોહજિનાઃ ક્રમશો
ડસંખ્યેયગુણનિર્જરાઃ । ૪૭ ।

સમ્યગ્દષ્ટિ, શ્રાવક, વિરત, અનંતાનુબંધિવિયો-
જક, દર્શનમોહક્ષપક, ઉપશમક, ઉપશાંતમોહ, ક્ષપક,
ક્ષીણમોહ, અને જિન એ દશ અનુક્રમે અસંખ્યેયગુણ
નિર્જરાવાળા હોય છે.

સર્વ કર્મબંધનોનો સર્વથા ક્ષય તે મોક્ષ અને તેનો
અંશથી ક્ષય તે નિર્જરા. આ રીતે બંનેનું લક્ષણ જ્ઞેતાં
સ્પષ્ટ થાય છે કે, નિર્જરા એ મોક્ષનું પૂર્વગામી અંગ છે.
પ્રસ્તુત શાસ્ત્રમાં મોક્ષતત્ત્વનું પ્રતિપાદન મુખ્ય હોવાથી તેની
અંગભૂત જ નિર્જરાનો વિચાર અહીં કરવો પ્રાપ્ત થાય છે.
તેથી જો કે સંસારી સમગ્ર આત્માઓમાં કર્મનિર્જરાનો
ક્રમ ચાલુ હોય છે જ, છતાં અહીં ફક્ત વિશિષ્ટ આત્માઓની
જ કર્મનિર્જરાનો ક્રમ વિચારવામાં આવ્યો છે. તે વિશિષ્ટ
આત્માઓ એટલે મોક્ષાભિમુખ આત્માઓ. ખરી મોક્ષાભિ-
મુખતા સમ્યગ્દષ્ટિની પ્રાપ્તિથી શરૂ થાય છે અને તે જિન
અર્થાત્ સર્વજ્ઞ અવસ્થામાં પૂરી થાય છે. સ્થૂલ દષ્ટિએ સમ્ય-
ગ્દષ્ટિની પ્રાપ્તિથી માંડી સર્વજ્ઞદશા સુધીમાં મોક્ષાભિમુખતાના
દશ વિભાગો કરવામાં આવ્યા છે; એમાં પૂર્વ પૂર્વથી ઉત્તર-
ઉત્તર વિભાગમાં પરિણામની વિશુદ્ધિ સવિશેષ હોય છે.
પરિણામની વિશુદ્ધિ જેટલી વધારે, તેટલી કર્મનિર્જરા પણ
વિશેષ; તેથી પ્રથમપ્રથમની અવસ્થામાં જેટલી કર્મનિર્જરા
થાય છે, તે કરતાં ઉપરઉપરની અવસ્થામાં પરિણામવિશુદ્ધિની

વિશેષતાને લીધે અસંખ્યાતગણી કર્મનિર્જરા વધતી જ ન્ય છે. આ રીતે વધતાં વધતાં છેવટે સર્વજન્મવસ્થામાં નિર્જરાનું પ્રમાણ સૌથી વધારે થઈ ન્ય છે. કર્મનિર્જરાના પ્રસ્તુત તરતભલાવમાં સૌથી ઓછી નિર્જરા સમ્યગ્દષ્ટિની અને સૌથી વધારે સર્વજની છે. એ દશ અવસ્થાઓનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે છે.

૧. જે અવસ્થામાં મિથ્યાદષ્ટિ ટળી સમ્યક્ત્વ પ્રગટે છે, તે 'સમ્યગ્દષ્ટિ.' ૨. જેમાં અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ કપાયના ક્ષયોપશમથી અલ્પાંશે વિરતિ અર્થાત્ ત્યાગ પ્રગટે છે, તે 'શ્રાવક.' ૩. જેમાં પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કપાયના ક્ષયોપશમથી સર્વાંશે વિરતિ પ્રગટે છે, તે 'વિરત,' ૪. જેમાં અનંતાનુબંધી કપાયનો ક્ષય કરવા જેટલી વિશુદ્ધિ પ્રગટે છે, તે 'અનંતવિયોજક.' ૫. જેમાં દર્શનમોહનો ક્ષય કરવાની વિશુદ્ધિ પ્રગટે છે, તે 'દર્શનમોહક્ષપક.' ૬. જે અવસ્થામાં મોહની શેષ પ્રકૃતિઓનો ઉપશમ ચાલતો હોય, તે 'ઉપશમક' ૭. જેમાં એ ઉપશમ પૂર્ણ થયો હોય, તે 'ઉપશાંતમોહ.' ૮. જેમાં મોહની શેષ પ્રતિકૃતિઓનો ક્ષય ચાલતો હોય, તે 'ક્ષપક.' ૯. જેમાં એ ક્ષય પૂર્ણ સિદ્ધ થયો હોય, તે 'ક્ષીણમોહ.' જેમાં સર્વજપણું પ્રગટ્યું હોય, તે 'જિન.' [૪૭]

હવે નિર્ઞંથના ભેદો કહે છે :

પુલાકબકુશકુશીલનિર્ઞંથસ્નાતકા નિર્ઞંથાઃ । ૪૮ ।

પુલાક, બકુશ, કુશીલ, નિર્ઞંથ અને સ્નાતક એ પાંચ પ્રકારના નિર્ઞંથ છે.

નિર્ગ્રંથ શબ્દનો તાત્ત્વિક - નિશ્ચયનયસિદ્ધ અર્થ ભુદો છે અને વ્યાવહારિક - સાંપ્રદાયિક અર્થ ભુદો છે. આ બન્ને અર્થના એકીકરણને જ અહીં નિર્ગ્રંથ સામાન્ય માની, તેના જ પાંચ વર્ગો પાડી, પાંચ ભેદો દર્શાવવામાં આવ્યા છે. જેમાં રાગ દ્વેષની ગાંઠ બિલકુલ ન જ હોય, તે નિર્ગ્રંથ શબ્દનો તાત્ત્વિક અર્થ છે, અને જે અપૂર્ણ હોવા છતાં ઉક્ત તાત્ત્વિક નિર્ગ્રંથ-પણાનો ઉમેદવાર હોય, અર્થાત્ ભવિષ્યમાં એવી સ્થિતિ મેળવવા ઇચ્છતો હોય, તે વ્યાવહારિક નિર્ગ્રંથ. પાંચ ભેદોમાંથી પ્રથમના ત્રણ વ્યાવહારિક અને પછીના બે તાત્ત્વિક છે. એ પાંચ ભેદોનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે : ૧. મૂલ ગુણ અને ઉત્તર ગુણમાં પરિપૂર્ણતા પ્રાપ્ત ન કર્યા છતાં વીતરાગપ્રણીત આગમથી કદી પણ ચલિત ન થાય, તે 'પુલાક નિર્ગ્રંથ.' ૨. જેઓ શરીર અને ઉપકરણના સંસ્કારોને અનુસરતા હોય, ઋદ્ધિ અને કીર્તિ ચાહતા હોય, સુખશીલ હોય, અવિવિક્ત - સસંગપરિવારવાળા હોય અને છેદ (ચરિત્રપર્યાયની હાનિથી) તથા શબ્લ (અતિચાર) દોષોથી યુક્ત હોય, તે 'બકુશ.' ૩. કુશીલના બે ભેદમાંથી જેઓ ઇદ્રિયોને વશવર્તી હોવાથી કોઈ પ્રકારની ઉત્તર ગુણોની વિરાધના કરવા પૂર્વક પ્રવર્તે, તે 'પ્રતિસેવનાકુશીલ'; અને જેઓ તીવ્ર કષાયને કદી વશ ન થતાં માત્ર મંદ કષાયને કષારેક વશ થાય, તે 'કષાયકુશીલ.' ૪. જેમાં સર્વજ્ઞપણું ન હોવા છતાં રાગદ્વેષનો અત્યંત અભાવ હોય અને અંતર્મુહૂત જેટલા વખત પછી જ જેમાં સર્વજ્ઞત્વ પ્રગટ થવાનું હોય, તે 'નિર્ગ્રંથ.' ૫. જેમાં સર્વજ્ઞપણું પ્રગટ્યું હોય, તે 'સ્નાતક.' [૪૮]

આઠ બાબતોમાં નિર્ગ્રંથોની વિશેષ વિચારણા :

સંયમશ્રુતપ્રતિસેવનાતીર્થલિંગલેશ્યોપપાતસ્થાનવિકલ્પતઃ સાધ્યાઃ । ૪૯ ।

સંયમ, શ્રુત, પ્રતિસેવના, તીર્થ, લિંગ, લેશ્યા, ઉપપાત અને સ્થાનના લેહ વડે એ નિર્ગથો વિચારવા યોગ્ય છે.

પહેલાં જે પાંચ નિર્ગથોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તેમનું વિશેષ સ્વરૂપ જાણવા માટે અહીં આઠ વસ્તુઓ લઈ દરેકના પાંચ નિર્ગથો સાથે કેટકેટલા સંબંધ છે તે વિચારવામાં આવ્યું છે. જેમકે :

સંયમ : સામાયિક આદિ પાંચ સંયમોમાંથી સામાયિક અને છેદોપસ્થાપનીય એ બે સંયમમાં પુલાક, બકુશ અને પ્રતિસેવનાકુશીલ એ ત્રણ નિર્ગથ વર્તે; કષાયકુશીલ ઉક્ત બે અને પરિહારવિશુદ્ધિ તથા સૂક્ષ્મસંપરાય એ ચાર સંયમમાં વર્તે; નિર્ગથ અને સ્નાતક બંને માત્ર યથાખ્યાત સંયમમાં વર્તે.

શ્રુત : પુલાક, બકુશ અને પ્રતિસેવનાકુશીલ એ ત્રણેનું ઉત્કૃષ્ટ શ્રુત પૂર્ણ દશ પૂર્વ અને કષાયકુશીલ તેમજ નિર્ગથનું ઉત્કૃષ્ટ શ્રુત ચૌદ પૂર્વ હોય છે; જઘન્યશ્રુત પુલાકનું ^૧આચાર-વસ્તુ; અને બકુશ, કુશીલ તેમજ નિર્ગથનું અષ્ટપ્રવચનમાતા (પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ) હોય છે. સ્નાતક સર્વજ હોવાથી શ્રુતરહિત જ છે.

પ્રતિસેવના (વિરાધના) : પુલાક પાંચ મહાગ્રત અને રાત્રિ-લોજનવિરમણ એ છમાંથી કોઈ પણ વ્રતનો ખીજના દબાણથી

૧. આ નામનું એક નવમા પૂર્વમાં ત્રીજું પ્રકરણ છે, તે જ અહીં લેવાનું છે.

બલાત્કારે ખંડન કરનાર હોય છે; કૃટલાક આચાર્યો પુલાકને ચતુર્થ વ્રતના જ વિરાધક તરીકે માને છે. બકુશ એ પ્રકારના હોય છે : કોઈ ઉપકરણબકુશ અને કોઈ શરીરબકુશ. જેઓ ઉપકરણમાં આસક્ત હોવાથી જાત જાતનાં, કીમતી અને અનેક વિશેષતાવાળાં ઉપકરણો ધરે, તેમજ સંગ્રહે છે, અને નિત્ય તેમના સંસ્કારો-ટાપટીપ કર્યા કરે છે, તે 'ઉપકરણબકુશ.' જેઓ શરીરમાં આસક્ત હોવાથી તેની શોભા માટે તેના સંસ્કારો કર્યા કરે છે, તે 'શરીરબકુશ.' પ્રતિસેવનાકુશીલ મૂળ ગુણોની વિરાધના કર્યા વિના જ ઉત્તર ગુણોની કાંઈક વિરાધના કરે છે. કષાયકુશીલ, નિર્ગ્રંથ અને સ્નાતકને તો વિરાધના હોતી જ નથી.

તીજ (શાસન) : પાંચે નિર્ગ્રંથો બધા તીર્થંકરોનાં શાસનમાં મળી આવે છે. કેટલાકનું એવું માનવું છે કે પુલાક, બકુશ અને પ્રતિસેવનાકુશીલ એ ત્રણ તીર્થમાં નિત્ય હોય છે અને બાકીના - કષાયકુશીલ આદિ તીર્થમાં પણ હોય છે અને અતીર્થમાં પણ હોય છે.

લિંગ (ચિહ્ન) : એ દ્રવ્ય અને ભાવ એમ બે પ્રકારનું છે. ચારિત્રગુણ એ ભાવલિંગ, અને વિશિષ્ટ વેષ આદિ બાહ્ય સ્વરૂપ તે દ્રવ્યલિંગ. પાંચે નિર્ગ્રંથોમાં ભાવલિંગ અવશ્ય હોય છે; પરંતુ દ્રવ્યલિંગ તો એ બધામાં હોયે ખરું અને ન પણ હોય.

લેશ્યા : પુલાકને પાછલી તેજો, પદ્મ અને શુકલ એ ત્રણ લેશ્યા હોય. બકુશ અને પ્રતિસેવનાકુશીલને હયે લેશ્યા હોય. કષાયકુશીલ જે પરિહારવિશુદ્ધિચારિત્રવાળો હોય, તો તેજો આદિ ઉક્ત ત્રણ લેશ્યા હોય; અને જે સૂક્ષ્મસંપરાયવાળો

૧. દિગંબરીય ગ્રંથો ચાર લેશ્યા વર્ણવે છે.

હોય તો શુક્લ જ હોય. નિર્ગ્રંથ અને સ્નાતકને શુક્લ જ લેશ્યા હોય છે; પણ સ્નાતકમાં જે અયોગી હોય, તે અલેશ્ય હોય છે.

ઉપપાત (ઉત્પત્તિસ્થાન) : પુલાક આદિ ચાર નિર્ગ્રંથોનો જન્મન્ય ઉપપાત સૌધર્મકલ્પમાં ^૧પલ્લોપમ પૃથક્ત્વ સ્થિતિવાળા દેવોમાં છે; ઉત્કૃષ્ટ ઉપપાત પુલાકનો સહસ્રાર કલ્પમાં વીશ સાગરોપમની સ્થિતિમાં છે; બકુશ અને પ્રતિસેવનાકુશીલનો ઉત્કૃષ્ટ ઉપપાત આરણ્ય અને અચ્યુત કલ્પમાં બાવીશ સાગરોપમની સ્થિતિમાં છે; કષાયકુશીલ અને નિર્ગ્રંથનો ઉત્કૃષ્ટ ઉપપાત સર્વાર્થસિદ્ધિ વિમાનમાં તેત્રીશ સાગરોપમની સ્થિતિમાં છે; સ્નાતકનો ઉપપાત નિર્વાણ છે.

સ્થાન (સંયમનાં સ્થાનો-પ્રકારો) : કષાયનો નિગ્રહ અને યોગનો નિગ્રહ એ સંયમ છે. સંયમ બધાનો બધી વખતે એક સરખો હોઈ ન શકે, કષાય અને યોગના નિગ્રહવિષયક તારતમ્ય પ્રમાણે જ સંયમમાં પણ તરતમલાવ હોય છે. જે ઓછામાં ઓછો નિગ્રહ સંયમકોટિમાં આવે છે, ત્યાંથી માંડી સંપૂર્ણ નિગ્રહરૂપ સંયમ સુધીમાં નિગ્રહની તીવ્રતા મંદતાની વિવિધતાને લીધે સંયમના અસંખ્યાત પ્રકારો સંભવે છે; એ બધા પ્રકારો સંયમસ્થાન કહેવાય છે. એમાં ન્યાં સુધી કષાયનો લેશ પણ સંબંધ હોય, ત્યાં સુધીનાં સંયમસ્થાનો કષાયનિમિત્તક, અને ત્યાર પછીનાં માત્ર યોગનિમિત્તક સમજવાં. યોગનો સર્વથા નિરોધ થવાથી જે સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે, તે છેલ્લું સંયમસ્થાન સમજવું. જેમજેમ પૂર્વપૂર્વવર્તી સંયમસ્થાન,

૧. દિગંબરીય ગ્રંથો જે સાગરોપમની સ્થિતિ વર્ણવે છે.

તેમતેમ કાપાયિક પરિણતિ વિશેષ; અને જેમજેમ ઉપરનું સંયમસ્થાન, તેમ તેમ કાપાયિકભાવ ઓછો; તેથી ઉપરઉપરનાં સંયમસ્થાનો એટલે વધારે ને વધારે વિશુદ્ધિવાળાં સ્થાનો એમ સમજવું. અને માત્ર યોગનિમિત્તક સંયમસ્થાનોમાં નિષ્કપાયત્વરૂપ વિશુદ્ધિ સમાન હોવા છતાં જેમજેમ યોગનિરોધ ઓછો વધતો, તેમતેમ સ્થિરતા ઓછી વધતી. યોગનિરોધની વિવિધતાને લીધે સ્થિરતા પણ વિવિધ પ્રકારની હોય છે, એટલે માત્ર યોગનિમિત્તક સંયમસ્થાનો પણ અસંખ્યાત પ્રકારના બને છે. છેલ્લું સંયમસ્થાન જેમાં પરમપ્રકૃષ્ટ વિશુદ્ધ અને પરમપ્રકૃષ્ટ સ્થિરતા હોય છે, તે તેવું એક જ હોઈ શકે. ઉક્ત પ્રકારનાં સંયમસ્થાનોમાંથી સૌથી જઘનન્યસ્થાનો પુલાક અને કપાયકુશીલનાં હોય છે. એ બંને અસંખ્યાત સંયમસ્થાન સુધી સાથે જ વધ્યે જાય છે; ત્યારબાદ પુલાક અટકે છે; પરંતુ કપાયકુશીલ એકલો ત્યાર બાદ અસંખ્યાત સ્થાનો સુધી ચડ્યે જાય છે. ત્યાર પછી અસંખ્યાત સંયમસ્થાનો સુધી કપાયકુશીલ, પ્રતિસેવનાકુશીલ અને બકુશ એકસાથે વધ્યે જાય છે. ત્યારબાદ બકુશ અટકે છે; ત્યારબાદ અસંખ્યાત સ્થાન સુધી ચડી પ્રતિસેવનાકુશીલ અટકે છે; અને ત્યારપછી અસંખ્યાત સ્થાન સુધી ચડી કપાયકુશીલ અટકે છે. ત્યારપછી અકપાય અર્થાત્ માત્ર યોગનિમિત્તક સંયમ સ્થાનો આવે છે, જેને નિર્ગ્રંથ પ્રાપ્ત કરે છે, તે પણ તેવાં અસંખ્યાત સ્થાનો સેવી અટકે છે. ત્યારપછી એક જ છેલ્લું સર્વોપરી, વિશુદ્ધ અને સ્થિર સંયમસ્થાન આવે છે, જેને સેવી સ્નાતક નિર્વાણ મેળવે છે. ઉક્ત સ્થાનો અસંખ્યાત હોવા છતાં તે દરેકમાં પૂર્વ કરતાં પછીનાં સ્થાનની શુદ્ધિ અનંતાનંત ગુણી માનવામાં આવી છે. [૪૯]

અધ્યાય-૧૦

નવમા અધ્યાયમાં સંવર અને નિર્જરાનું નિરૂપણ થઈ જવાથી છેવટે બાકી રહેલ મોક્ષતત્ત્વનું જ નિરૂપણ આ અધ્યાયમાં ક્રમપ્રાપ્ત છે.

હવે કૈવલ્યની ઉત્પત્તિના હેતુઓ કહે છે :

**મોહક્ષયાજ્ઞાનદર્શનાવરણાન્તરાયક્ષયાચ્ચ
કેવલમ્ । ૧ ।**

મોહના ક્ષયથી અને જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ તથા અંતરાંયના ક્ષયથી કેવલ પ્રગટે છે.

મોક્ષ પ્રાપ્ત થયા પહેલાં કેવલ ઉપયોગ (સર્વશત્વ, સર્વદર્શિત્વ) ની ઉત્પત્તિ જૈનશાસ્ત્રમાં અનિવાર્ય મનાઈ છે; તેથી જ મોક્ષના સ્વરૂપનું વર્ણન કરતાં કેવલ ઉપયોગ ક્યાં કારણોથી ઉદ્ભવે છે, એ અહીં પ્રથમ વર્ણવવામાં આવ્યું છે. પ્રતિબંધક કર્મ નાશ પામવાથી સહજ એતના નિરાવરણ થવાને લીધે કેવલ ઉપયોગ આવિભાવ પામે છે. એ પ્રતિબંધક કર્મો ચાર છે, જેમાંથી પ્રથમ મોહ જ ક્ષીણ થાય છે અને

ત્યાર પછી અંતર્મુહૂર્ત બાદ બાકીનાં જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય અને અંતરાય એ ત્રણ કર્મો ક્ષય પામે છે. મોહ એ સૌથી વધારે બળવાન હોવાને લીધે તેના નાશ પછી જ અન્ય કર્મોનો નાશ શક્ય બને છે. કેવલ ઉપયોગ એટલે સામાન્ય અને વિશેષ બંને પ્રકારનો સંપૂર્ણ બોધ. આ સ્થિતિ જ સર્વશત્વ અને સર્વદર્શિત્વની છે. [૧]

હવે કર્મના આત્યંતિક ક્ષયનાં કારણો અને મોક્ષન સ્વરૂપ કહે છે :

બન્ધહેત્વભાવનિર્જરાભ્યામ્ । ૨ ।

કૃત્સ્નકર્મક્ષયો મોક્ષઃ । ૩ ।

બંધહેતુઓના અભાવથી અને નિર્જરાથી કર્મોનો આત્યંતિક ક્ષય થાય છે.

સંપૂર્ણ કર્મોનો ક્ષય થવો એ મોક્ષ છે.

એકવાર બંધાયેલું કર્મ ક્યારેક ક્ષય તો પામે છે જ; પણ તે જાતનું કર્મ ફરી બંધાવાનો સંભવ હોય અગર તે જાતનું કોઈ કર્મ હજી શેષ હોય, ત્યાં સુધી તેનો આત્યંતિક ક્ષય થયો છે એમ ન કહેવાય. આત્યંતિક ક્ષય એટલે પૂર્વબદ્ધ કર્મોનો અને નવા કર્મોને બંધવાની યોગ્યતાનો અભાવ. મોક્ષની સ્થિતિ કર્મોના આત્યંતિક ક્ષય વિના નથી જ સંભવતી. તેથી એવા આત્યંતિક ક્ષયનાં કારણો અહીં બતાવ્યાં છે. તે બે છે : બંધહેતુઓનો અભાવ અને નિર્જરા. બંધહેતુઓનો અભાવ થવાથી નવાં કર્મ બંધાતાં અટકે છે, અને નિર્જરાથી પ્રથમ બંધાયેલાં કર્મોનો અભાવ થાય છે. બંધહેતુઓ મિથ્યાદર્શન બાદિ પાંચ છે, જેમનું કથન પહેલાં

થયેલું છે. તેમનો યથાયોગ્ય સંવરદ્વારા અભાવ થઈ શકે છે, અને તપ ધ્યાન આદિ દ્વારા નિર્જરા પણ સધાય છે.

મોહનીય આદિ પૂર્વોક્ત ચાર કર્મેનો આત્યંતિક ક્ષય થવાથી વીતરાગત્વ અને સર્વજ્ઞત્વ પ્રગટે છે, તેમ છતાં તે વખતે વેદનીય આદિ ચાર કર્મે બહુ જ વિરલ રૂપમાં શેષ હોવાથી મોક્ષ નથી હોતો; તે માટે તો એ શેષ રહેલ વિરલ કર્મેનો ક્ષય પણ આવશ્યક છે. જ્યારે એ ક્ષય થાય છે, ત્યારે જ સંપૂર્ણ કર્મેનો અભાવ થઈ, જન્મમરણનું ચક્ર બંધ પડે છે. એ જ મોક્ષ છે. [૨-૩]

હવે અન્ય કારણોનું કથન કરે છે :

**ઔપશમિકાદિભવ્યત્વાભાવાચ્છાન્યત્ર કેવલસમ્ય-
ક્ત્વજ્ઞાનદર્શનસિદ્ધત્વેભ્યઃ । ૪ ।**

ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વ, ક્ષાયિકજ્ઞાન, ક્ષાયિકદર્શન અને સિદ્ધત્વ સિવાયના ઔપશમિક આદિ ભાવોના તથા ભવ્યત્વના અભાવથી મોક્ષ પ્રગટે છે.

પૌદ્ગલિક કર્મના આત્યંતિક નાશની પેઠે તે કર્મ સાથે સાપેક્ષ એવા કેટલાક ભાવોનો નાશ પણ મોક્ષપ્રાપ્તિ પહેલાં આવશ્યક હોય છે. તેથી જ અહીં તેવા ભાવોના નાશનું મોક્ષના કારણ તરીકે કથન છે. એવા ભાવો મુખ્ય ચાર છે : ઔપશમિક, ક્ષાયોપશમિક, ઔદયિક અને પારિણામિક. આમાં ઔપશમિક આદિ પ્રથમ ત્રણ પ્રકારના તો દરેક ભાવ સર્વથા નાશ પામે છે જ. પણ પારિણામિકભાવની બાબતમાં એવો એકાંત નથી. પારિણામિક ભાવોમાંથી ફક્ત ભવ્યત્વનો જ નાશ થાય છે; બીજાનો નહિ. કારણ કે જીવત્વ, અસ્તિત્વ

આદિ ખીજા બધા પારિણામિક લાવો મોક્ષ અવસ્થામાં પણ હોય છે. ક્ષાયિકલાવ જો કે કર્મસાપેક્ષ છે, છતાં તેનો અભાવ મોક્ષમાં નથી થતો. એ જ જણાવવા સૂત્રમાં ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ આદિ લાવો સિવાયના લાવોના નાશને મોક્ષનું કારણ કહેલ છે. જો કે સૂત્રમાં ક્ષાયિક વીર્ય, ક્ષાયિક ચારિત્ર અને ક્ષાયિક સુખાદિ લાવોનું વર્જન ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ આદિની પેઠે નથી કર્યું; છતાં સિદ્ધત્વના અર્થમાં એ બધા લાવોનો સમાવેશ કરી લેવાનો હોવાથી એ લાવોનું વર્જન પણ થઈ જાય છે. [૪]

હવે મુક્ત જીવનું મોક્ષ પછી લાગણું જ કાર્ય કહે છે :

તદનન્તરમૂર્ધ્વં ગચ્છન્થાલોકાન્તાત્ । ૫ ।

સંપૂર્ણ કર્મનો ક્ષય થયા પછી તુરત જ મુક્ત જીવ લોકના અંત સુધી જાયે જાય છે.

સંપૂર્ણ કર્મ અને તદાશ્રિત ઔપશમિક આદિ લાવો નાશ પામ્યા કે તુરત જ એક સાથે એક સમયમાં ત્રણ કાર્ય થાય છે : શરીરનો વિયોગ, સિધ્ધમાન ગતિ અને લોકાન્ત-પ્રાપ્તિ. [૫]

હવે સિધ્ધમાન ગતિના હેતુઓ કહે છે :

પૂર્વપ્રયોગાદસજ્જત્વાદ્વન્ધચ્છેદાત્તથાગતિપરિણામાચ્ચ
૧ તદ્ગતિઃ । ૬ ।

પૂર્વપ્રયોગથી, સંગના અભાવથી, બંધન તૂટવાથી અને તે પ્રકારના ગતિપરિણામથી મુક્ત જીવ જાયે જાય છે.

૧. આ સૂત્ર પછી સાતમા અને આઠમા નંબરવાળાં બે સૂત્રો દ્વિગંબરીય પરંપરામાં છે. એ બંને સૂત્રોના અર્થ અને શાબ્દિક વિન્યાસ પ્રસ્તુત સૂત્રના ભાષ્યમાં કહે છે જ.

જીવ કર્મથી છૂટવો કે તુરત જ ગતિ કરે છે, સ્થિર રહેતો નથી. ગતિ પણ ઊંચી અને તે પણ લોકના અંત સુધી જ, ત્યારપછી નહિ, આવી શાસ્ત્રીય માન્યતા છે. એમાં પ્રશ્ન થાય છે કે, કર્મ કે શરીર આદિ પૌદ્ગલિક પદાર્થોની મદદ વિના અમૂર્ત જીવ ગતિ કેવી રીતે કરે ? અને કરે તો ઊર્ધ્વ-ગતિ જ કેમ, અધોગતિ કે તીરછી ગતિ કેમ નહિ ? આ પ્રશ્નોનો ઉત્તર અહીં આપવામાં આવ્યો છે.

જીવદ્રવ્ય એ સ્વભાવથી જ પુદ્ગલદ્રવ્યની પેઠે ગતિશીલ છે. અનેમાં તફાવત એટલો જ છે કે પુદ્ગલ સ્વભાવથી અધોગતિશીલ અને જીવ સ્વભાવથી ઊર્ધ્વગતિશીલ છે. જીવ ગતિ ન કરે અથવા નીચી યા તીરછી દિશામાં ગતિ કરે છે તો તે અન્ય પ્રતિબંધક દ્રવ્યના સંગને લીધે યા બંધનને લીધે એમ સમજવું. એવું દ્રવ્ય તે કર્મ. જ્યારે કર્મનો સંગ છૂટવો અને તેનું બંધન તૂટ્યું ત્યારે કોઈ પ્રતિબંધક તો નથી જ રહેવું એટલે મુક્ત જીવને પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે ઊર્ધ્વગતિ કરવાનો પ્રસંગ આવે જ છે. આ પ્રસંગે પૂર્વપ્રયોગ નિમિત્ત અને છે એટલે એ નિમિત્તથી મુક્ત જીવ ઊર્ધ્વગતિ કરે છે. પૂર્વપ્રયોગ એટલે પૂર્વબદ્ધ કર્મ છૂટી ગયા પછી પણ તેથી આવેલો વેગ-આવેશ. જેમ કુંભારે લાકડીથી ફેરવેલો ચાક લાકડી અને હાથ ઉઠાવી લીધા પછી પણ પ્રથમ મળેલ વેગને બળે વેગના પ્રમાણમાં ફર્યા કરે છે, તેમ કર્મમુક્ત જીવ પણ પૂર્વકર્મથી આવેલ આવેશને લીધે પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે ઊર્ધ્વગતિ કરે જ છે. એની ઊર્ધ્વગતિ લોકના અંતથી આગળ નથી ચાલતી. તેનું કારણ ત્યાં ધર્માસ્તિકાયનો અભાવ એ જ છે. પ્રતિબંધક કર્મદ્રવ્ય ખસી જવાથી જીવની ઊર્ધ્વગતિ કેવી

રીતે સુકર થાય છે, તે સમન્વવા તુ'અડાનો અને એરંડખીનનો દાખલો આપવામાં આવે છે. અનેક લેપવાળું તુ'અડું પાણીમાં નીચે પડ્યું રહે છે, પણ લેપો ખસી જતાં જ તે સ્વભાવથી જ પાણી ઉપર તરી આવે છે; કોશ (જીંડવા) માં રહેલું એરંડખીન કોશ તૂટતાં જ ઊડી બહાર નીકળે છે, તેમ કર્મ-બંધન દૂર થતાં જ જીવ ઊર્ધ્વગામી બને છે. [૬]

હવે આર બાબતો વડે સિદ્ધની વિશેષ વિચારણા કરે છે :

**ક્ષેત્રકાલગતિલિંગ્ગતીર્થચારિત્રપ્રત્યેકબુદ્ધબોધિત-
જ્ઞાનાવગાહનાન્તરસંખ્યાલ્પબહુત્વતઃ સાધ્યાઃ । ૭ ।**

ક્ષેત્ર, કાલ, ગતિ, લિંગ, તીર્થ, ચારિત્ર, પ્રત્યેકબુદ્ધ-બોધિત, જ્ઞાન, અવગાહના, અંતર, સંખ્યા અને અલ્પ-બહુત્વ એ આર બાબતો વડે સિદ્ધ જીવો ચિંતવવા.

સિદ્ધ જીવોનું સ્વરૂપ વિશેષપણે જાણવા માટે અહીં આર બાબતોનો નિર્દેશ કર્યો છે. એ દરેક બાબત પરત્વે સિદ્ધનું સ્વરૂપ વિચારવાનું છે. જો કે સિદ્ધ થયેલ સમગ્ર જીવોમાં ગતિ લિંગ આદિ સાંસારિક ભાવો ન હોવાથી કોઈ ખાસ પ્રકારનો ભેદ નથી જ હોતો, છતાં ભૂતકાળની દૃષ્ટિએ તેઓમાં પણ ભેદ કદપી અને વિચારી શકાય. અહીં ક્ષેત્ર આદિ જે આર બાબતોને લઈ વિચારણા કરવાની છે, તે દરેક બાબતમાં યથાસંભવ ભૂત અને વર્તમાન દૃષ્ટિ લાગુ પાડીને જ વિચારણા કરવી તે નીચે પ્રમાણે :

ક્ષેત્ર (સ્થાન - જગ્યા): વર્તમાન ભાવની દૃષ્ટિએ બધાને સિદ્ધ થવાનું સ્થાન એક જ સિદ્ધક્ષેત્ર અર્થાત્ આત્મપ્રદેશ અગર આકાશપ્રદેશ છે, ભૂતભાવની દૃષ્ટિએ એમનું સિદ્ધ થવાનું

સ્થાન એક નથી; કારણ કે જન્મદષ્ટિએ પંદરમાંથી જુદી જુદી કર્મભૂમિમાંથી કેટલાક સિદ્ધ થનાર હોય છે અને સંહરણદષ્ટિએ સમગ્ર માનુષ્યજાતમાંથી સિદ્ધિ મેળવી શકાય છે.

કાલ (અવસર્પિણી આદિ લૌકિક કાળ) : વર્તમાનદષ્ટિએ સિદ્ધ થવાનું કોઈ લૌકિક કાળચક્ર નથી અને એક જ સમયમાં સિદ્ધ થવાય છે. ભૂતદષ્ટિએ જન્મની અપેક્ષાએ અવસર્પિણી ઉત્સર્પિણી અને અનવસર્પિણી અનુત્સર્પિણીમાં જન્મેલો સિદ્ધ થાય છે. એ જ રીતે સંહરણની અપેક્ષાએ ઉક્ત બધા કાલમાં સિદ્ધ થાય છે.

ગતિ : વર્તમાનદષ્ટિએ સિદ્ધગતિમાં જ સિદ્ધ થવાય છે. ભૂતદષ્ટિએ જો છેલ્લો ભવ લઈ વિચારીએ, તો મનુષ્યગતિમાંથી અને છેલ્લાના પહેલાનો ભવ લઈ વિચારીએ, તો ચારે ગતિમાંથી સિદ્ધ થાય છે.

લિંગ : એટલે વેદ અને ચિહ્ન. પહેલા અર્થ પ્રમાણે વર્તમાન-દષ્ટિએ અવેદ જ સિદ્ધ થાય છે. ભૂતદષ્ટિએ સ્ત્રી, પુરુષ, નપુંસક એ ત્રણે વેદમાંથી સિદ્ધ થાય છે. બીજા અર્થ પ્રમાણે વર્તમાનદષ્ટિએ અલિંગ જ સિદ્ધ થાય છે. ભૂતદષ્ટિએ જો ભાવલિંગ અર્થાત્ આંતરિક યોગ્યતા લઈને વિચારીએ તો સ્વલિંગે અર્થાત્ વીતરાગપણે જ સિદ્ધ થયા છે; અને દ્રવ્ય-લિંગ અર્થાત્ આહ્વાવેશ લઈ વિચારીએ તો સ્વલિંગ અર્થાત્ જૈનલિંગ, પરલિંગ અર્થાત્ જૈનેતરપંથનું લિંગ, અને ગૃહસ્થલિંગ એમ ત્રણે લિંગે સિદ્ધ થાય છે.

તીર્થ : કોઈ તીર્થંકરરૂપે અને કોઈ અતીર્થંકરરૂપે સિદ્ધ થાય છે. અતીર્થંકરમાં કોઈ તીર્થ ચાલુ હોય ત્યારે અને કોઈ તીર્થ ચાલુ ન હોય ત્યારે પણ સિદ્ધ થાય છે.

ચારિત્ર : વર્તમાનદષ્ટિએ સિદ્ધ થનાર ચારિત્રી નથી હોતો. ભૂતદષ્ટિએ જે છેલ્લો સમય લઈએ તો યથાખ્યાતચારિત્રથી સિદ્ધ થાય છે. અને તે પહેલાંનો સમય લઈએ તો ત્રણ, ચાર અને પાંચ ચારિત્રથી સિદ્ધ થાય છે. સામાયિક, સૂક્ષ્મસંપરાય અને યથાખ્યાત એ ત્રણ અથવા છેદોપસ્થાપનીય, સૂક્ષ્મસં, તથા યથાખ્યાં એ ત્રણ, સામાયિક, પરિહારવિશુદ્ધિ, સૂક્ષ્મસં, તથા યથાખ્યાં એ ચાર, તેમજ સામાં, છેદોપસ્થાં, પરિહાર-વિ, સૂક્ષ્મસં, તથા યથાખ્યાં એ પાંચ ચારિત્ર સમજવાં.

પ્રત્યેકબુદ્ધબોધિત : એટલે પ્રત્યેકબોધિત અને બુદ્ધબોધિત. પ્રત્યેકબોધિત અને બુદ્ધબોધિત બંને સિદ્ધ થાય છે. જે કોઈના ઉપદેશ વિના પોતાની જ્ઞાનશક્તિથી જ બોધ પામી સિદ્ધ થાય, તે 'સ્વયંબુદ્ધ' એ પ્રકારના છે. એક અરિહંત અને બીજા અરિહંતથી ભિન્ન જેઓ કોઈ એકાદ બાહ્ય નિમિત્તથી વૈરાગ્ય અને જ્ઞાન પામી સિદ્ધ થાય તે આ બંને 'પ્રત્યેકબોધિત' કહેવાય છે. જેઓ બીજા જ્ઞાની દ્વારા ઉપદેશ પામી સિદ્ધ થાય, તે 'બુદ્ધબોધિત'. એમાં વળી કોઈ બીજાને બોધ પમાડનાર પણ હોય છે અને કોઈ માત્ર આત્મકલ્યાણસાધક હોય છે.

જ્ઞાન : વર્તમાનદષ્ટિએ કૃત કેવળજ્ઞાનવાળો જ સિદ્ધ થાય છે. ભૂતદષ્ટિએ એ, ત્રણ કે ચાર જ્ઞાનવાળો સિદ્ધ થાય છે. એ એટલે મતિ, શ્રુત; ત્રણ એટલે મતિ, શ્રુત, અવધિ કે મતિ, શ્રુત અને મન:પર્યાય; અને ચાર એટલે મતિ, શ્રુત, અવધિ અને મન:પર્યાય.

અવગાહના (જિંચાઈ) : જઘન્ય અંગુલપૃથક્ત્વહીન સાત હાથ અને ઉત્કૃષ્ટ પાંચસો ધનુષ ઉપર ધનુષપૃથક્ત્વ જેટલી અવગાહ.

નામાંથી સિદ્ધ થાય છે. આ તો ભૂતદષ્ટિએ કહ્યું. વર્તમાન-
દષ્ટિએ કહેવું હોય તો, જે અવગાહનામાંથી સિદ્ધ થયો હોય,
તેની જ એ તૃતીયાંશ અવગાહના કહેવી.

અન્તર (વ્યવધાન) : કોઈ એક સિદ્ધ થયા પછી લાગલા
જ ન્યારે ખીજ સિદ્ધ થાય છે, ત્યારે તે નિરંતરસિદ્ધ કહેવાય
છે. જ્ઞાન્ય એ સમય અને ઉત્કૃષ્ટ આઠ સમય સુધી નિરંતર
સિદ્ધિ ચાલે છે. ન્યારે કોઈની સિદ્ધિ પછી અમુક વખત
ગયા બાદ જ સિદ્ધ થાય, ત્યારે તે સાંતરસિદ્ધ કહેવાય છે.
અને વચ્ચેની સિદ્ધિનું અંતર જ્ઞાન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ
છ માસનું હોય છે.

સંખ્યા : એક સમયમાં જ્ઞાન્ય એક અને ઉત્કૃષ્ટ એકસો
આઠ સિદ્ધ થાય છે.

અલ્પબહુત્વ (ઓછાવધતાપણું) : ક્ષેત્ર આદિ જે અગિયાર
બાબતો લઈ ઉપર વિચાર કરવામાં આવ્યો છે, તે દરેક બાબત-
માં સંભવતા બેદોનું અંદરેઅંદર ઓછાવધતાપણું વિચારવું
તે અલ્પબહુત્વવિચારણા. જેમકે ક્ષેત્રસિદ્ધમાં સંહરણસિદ્ધ
કરતાં જન્મસિદ્ધ સંખ્યાતગુણા હોય છે. તેમજ ઊર્ધ્વલોકસિદ્ધ
સૌથી થોડા હોય છે. અધોલોકસિદ્ધ તેથી સંખ્યાતગુણા અને
તિર્યગ્લોકસિદ્ધ તેથી સંખ્યાતગુણા હોય છે. સમુદ્રસિદ્ધ સૌથી
થોડા હોય છે અને દ્વીપસિદ્ધ તેથી સંખ્યાતગુણા હોય છે.
આ રીતે કાલ આદિ દરેક બાબત લઈ અલ્પબહુત્વનો વિચાર
કરવામાં આવ્યો છે, જે વિશેષાર્થીએ મૂળ ગ્રંથોમાંથી જાણી
લેવો. [૭]

પૂર્તિ

[કિટલાક મુદ્દાઓ વિષે વિશેષ વિવરણ નીચે આપ્યું છે.
પાન ૬૪ : પહેલી લીટી તથા તે પછીનો ફકરો નીચે
પ્રમાણે વાંચવાં :—

તે પ્રમાણે નયના મૂળ પાંચ ભેદો છે. અને પછી
પ્રથમ નૈગમના (ભાષ્યમાં જણાવ્યા પ્રમાણે) દેશપરિક્ષેપી
અને સર્વપરિક્ષેપી એવા એ તથા પાંચમા શબ્દનયના
સાંપ્રત, સમભિરૂઢ અને એવંભૂત એવા ત્રણ ભેદો છે.
પાન ૬૯ [લીટી ૨૦] : નૈગમનય શબ્દ ઉપર નીચે મુજબ
ફૂટનોટ સમજવી :

નૈગમના શ્રી ઉમાસ્વાતિએ સૂચવેલા એ ભેદોની
વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે :—ઘટ-પટ જેવા સામાન્ય ઓધક
નામથી જ્યારે એકાદ ઘટ-પટ જેવી અર્થવસ્તુ જ
વિચારમાં લેવાય ત્યારે એ વિચાર દેશપરિક્ષેપી નૈગમ,
અને જ્યારે તે નામથી વિવક્ષિત થતા અર્થની આખી
જાતિ વિચારમાં લેવાય ત્યારે એ વિચાર સર્વપરિક્ષેપી
નૈગમ કહેવાય છે.

પાન ૭૩ [લીટી ૧૩] : શબ્દનય શબ્દ ઉપર નીચે મુજબ
ફૂટનોટ સમજવી :

સૂત્રમાં શ્રીઉમાસ્વાતિએ શબ્દનયના સૂચવેલ ત્રણ
ભેદો પૈકી પ્રથમ ભેદ સાંપ્રત છે. એટલે કે, શબ્દનય

એવું સામાન્ય પદ સાંપ્રત, સમભિરૂઢ, અને એવંભૂત એ ત્રણ ભેદોને આવરે છે; પરંતુ ચાલુ બધી પરંપરાઓમાં સાંપ્રત નામના પહેલા ભેદમાં જ શબ્દનય એ સામાન્ય પદ રૂઢ થઈ ગયું છે અને સાંપ્રતનય પદનું સ્થાન 'શબ્દનય' પદે લીધું છે. તેથી અહીં સાંપ્રતનયની સામાન્ય વ્યાખ્યા ન આપતાં આગળની વિશેષ સમજૂતીમાં શબ્દનય પદનો જ વ્યવહાર કર્યો છે. અને તેની જે સમજૂતી આપી છે, તે જ ભાષ્યકથિત સાંપ્રતનયની સમજૂતી સમજવી ઘટે છે.

પાન ૨૪૩ [લીટી ૮]: અગુરુલધુ શબ્દ જૈન પરંપરામાં ત્રણ સ્થળે જુદા જુદા અર્થોમાં વપરાય છે:-

(૧) આત્માના જ્ઞાન, દર્શન આદિ જે આઠ ગુણો આઠ કર્મથી આવાર્ય-આવરણ યોગ્ય-મનાયા છે, તેમાં એક અગુરુલધુત્વ નામે આત્મગુણ છે, જે ગોત્રકર્મથી આવાર્ય છે. ગોત્રકર્મનું કાર્ય જીવનમાં ઉચ્ચનીચ ભાવ આરોપવાનું છે. જન્મથી, જાતિકુળથી, દેશથી, રૂપરંગથી અને ખીબ અનેક નિમિત્તોથી લોકવ્યવહારમાં જીવો ઉચ્ચ કે નીચ વ્યવહારાય છે. પણ આત્માઓ સમાન છે, કોઈ નથી ચડતો કે કોઈ નથી ઊતરતો. આ રીતે શક્તિ અને યોગ્યતામૂલક જે સામ્ય છે તે સામ્યને ટકાવી રાખનાર જે સહજગુણ કે શક્તિ તે અગુરુલધુત્વ.

(૨) અગુરુલધુ નામ એ પ્રકારનું એક કર્મ છે જે છઠ્ઠા નામકર્મના પ્રકારોમાં આવે છે તેનું કૃત્ય આગળ ઉપર [પા. ૩૩૫] નામકર્મની ચર્યા પ્રસંગે દર્શાવેલું છે તે ત્યાંથી જોઈ લેવું.

(૩) પ્રથમ નંબર ઉપર જે અગુરુલઘુત્વની વ્યાખ્યા કરી છે તે અગુરુલઘુત્વ માત્ર આત્મગત છે; ન્યારે પ્રસ્તુત અગુરુલઘુ ગુણ અર્ધાં જ જીવ અજીવ દ્રવ્યોને વ્યાપે છે. જે દ્રવ્ય સ્વતઃ પરિણામનશીલ હોય તો ક્યારેક પણ એમ કેમ ન અને કે તે દ્રવ્ય અન્ય દ્રવ્ય રૂપે પણ પરિણામ પામે ? એ જ રીતે એવો પણ પ્રશ્ન થાય કે એક દ્રવ્યમાં રહેલી જુદી જુદી શક્તિઓ અર્થાત્ ગુણો પોતપોતાનાં પરિણામો ઉત્પન્ન કર્યાં જ કરે છે તો કોઈ એક શક્તિ પોતાના પરિણામની નિયત ધારાની સીમા બહાર જઈ અન્ય શક્તિનાં પરિણામો કેમ ન જન્માવે ? એ જ રીતે એવો પણ પ્રશ્ન થાય કે એક દ્રવ્યમાં જે અનેક શક્તિઓ સ્વીકારાઈ છે તે પોતાનું નિયત સહચરત્વ છોડી વીખરાઈ કેમ ન જાય ? આ ત્રણે પ્રશ્નો ઉત્તર અગુરુલઘુગુણથી અપાય છે. આ ગુણ અર્ધાં જ દ્રવ્યોમાં નિયામક પદ ભોગવે છે જેથી એક દ્રવ્ય દ્રવ્યાન્તર થતું નથી, એક ગુણ ગુણાન્તરનું કાર્ય કરતો નથી અને નિયત સહભાવી ગુણો પરસ્પરથી વિખૂટા પણ પડતા નથી.

અગુરુલઘુગુણની છેલ્લી વ્યાખ્યા અંથેના સુરુપષ્ટ આધાર સિવાય મેં વિચારેલી. હું એનો સંવાદ શોધતો. મને કોઈ પૂછતું ત્યારે આ વ્યાખ્યા કહેતો પણ સંવાદ મેળવવાની જિજ્ઞાસા રહેતી જ. પ્રસ્તુત નોંધ લખવાનો સમય આવ્યો ત્યારે એકાએક સ્વ. પંડિત ગોપાલદાસજી બરૈયાની શ્રી જૈન સિદ્ધાન્ત પ્રવેશિકા પુસ્તિકા હાથમાં આવી. એમાં શ્રીયુત્ બરૈયાજીએ પણ એવો જ વિચાર દર્શાવેલો છે. એટલે આટલે અંશે મારા વિચારને સંવાદ મળ્યો કહેવાય. તેથી હું એને આ સ્થળે નોંધું છું. વિશિષ્ટ અભ્યાસીઓ વધારે શોધ

કરે. પં. અરૈયાજી જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રમાણભૂત અસાધારણ જ્ઞાતા હતા.

ઉપર જે અગુરુલઘુગુણ માનવા માટે દલીલ આપવામાં આવી છે, લગભગ તેના જેવી જ એક દલીલ જૈન પરંપરામાં મનાયેલ ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાયના સમર્થનમાં આપવામાં આવે છે. તે તુલનાદષ્ટિએ જાણવા જેવી છે. જડ અને ચેતન ગતિશીલ હોવાથી આકાશમાં ગમે ત્યાં ચાલ્યાં ન જાય તે માટે ઉક્ત બંને કાયો નિયામક તરીકે માનવામાં આવ્યા છે અને કહેવામાં આવ્યું છે કે એને લીધે ગતિશીલ દ્રવ્યોની ગતિસ્થિતિ લોકક્ષેત્ર પૂરતી મર્યાદિત રહે છે. જેમ આ બંને કાયો ગતિસ્થિતિના નિયામક તરીકે મનાયા છે; તેમજ અગુરુલઘુગુણ વિષે સમજવું.

ગતિસ્થિતિની મર્યાદા માટે ગતિસ્થિતિશીલ પદાર્થોનો સ્વભાવ જ માનીએ અગર આકાશનો એવો સ્વભાવ માનીએ અને ઉક્ત કાયો ન માનીએ તો શું ખોટું? એવો પ્રશ્ન થાય ખરો. પણ આ વિષય અહેતુવાદનો હોવાથી માત્ર સિદ્ધિનું સમર્થન કરવાનું રહે છે. તે વિષય હેતુવાદ કે તર્કવાદનો નથી કે જેથી માત્ર તર્કબળે એ કાયોનો સ્વીકાર કે અસ્વીકાર કરવો ઘટે. અગુરુલઘુગુણના સમર્થનની બાબતમાં પણ અહેતુવાદનો આશ્રય જ મુખ્યપણે લેવાનો. હેતુવાદ છેવટે અહેતુવાદની પુષ્ટિ અર્થે જ છે એમ માન્યા વિના ન ચાલે. આવી રીતે બધાં જ દર્શનોમાં અમુક વિષયો હેતુવાદ અને અહેતુવાદની મર્યાદામાં આવે છે.

परिशिष्ट

तत्त्वार्थसूत्रનો मूળपाठ

तत्त्वार्थसूत्रનો कथो पाठ मूળरूपमां अन्ने परंपरामां
जलवाध रल्लो छे, ते अंगे आतरीपूर्वक कथन करवुं ते अेक
अर्यास्पद प्रश्न छे. अेनी साथे संकणायेली सांप्रदायिक लावनाथी
विमुक्त रलीने आ अंगे विचारणा करवामां आवे तो प्रस्तुत
प्रश्न अर्थपूरुं अने महत्त्वनो अनी रहे छे. कर्तानो समय
गुप्तयुग जैनो भाटेनो अेक धोर अज्ञाननो काण हतो,
ते पछी सामाजिक-आर्थिक अणे तेमने उत्तरमांथी पश्चिम
अने दक्षिणमां स्थणांतर करवानी इरज पाडी ते कारणे, तेमज
ते साथे आकस्मिक प्राणुधातक दुष्काण जेवी आइत अने अेना
परिणामरूप भोलावेली वल्लभीनी धर्मसलामां जैन संध
वर्तमानमां प्राप्त श्वेतांबर अने द्विगंबर अेवा भे सांप्रदायमां
विलकत थर्छ गयो. देशांतर गयेलाअो साथे स्थणांतर थयेल
सलाअ्य तत्त्वार्थसूत्र जरूरी परिवर्तन पामी सर्वार्थसिद्धि साथे
संकणायेल द्विगंबर पाठ तरीके स्थापित थयुं. आ प्रमाणे
जेधअे तो तत्त्वार्थसूत्र ग्रंथ जैन धर्मना छतिहासना अेवा वणांक
पर आवीने जिला रहे छे के ज्यांथी तेणे अन्ने परंपराअो
पर अगाध प्रलाव पाडथो छे.

आ अेक विवादास्पद प्रश्न ते केमके अेना निर्णायक छिकेल
अर्थे प्रमाणिक प्रमाणोनी अन्वेषणा करवी ते अत्यंत कठिन
कार्य छे. अत्रे जुदा जुदा नणु दष्टिअिन्दुथी ते प्रश्न हल
करवानो प्रयास करवामां आव्यो छे. (१) लाषागत परिवर्तन
(२) विलोपन अने वृद्धि अने (३) सूत्रगत मतभेद. अत्रे प्रथम

તે કહી દેવું ઉચિત જણાય છે કે આ પ્રશ્ન હલ કરવા મુખ્યત્વે છેલ્લા બે સાધનોનો વિનિયોગ કરવામાં આવ્યો છે કે જે તર્કપૂર્ણ સમુચિત નિર્ણય તારવી આપવા માટે અસમર્થ જણાય છે. ભાષાગત અધ્યયન કે જેની પાસે સફળ પરિણામની અપેક્ષા રાખી શકાય તે પણ આશ્ચર્યકારક રીતે નિષ્ફળ નીવડ્યું છે. અત્રે એ નોંધવું જોઈએ કે તત્ત્વાર્થસૂત્રનું ભાષ્ય સ્વોપજ છે કે નહીં તેની ચકાસણી કરવાનો પ્રશ્ન પ્રસ્તુત પ્રશ્ન સાથે સંકળાયેલ છે. પણ તેને આપણે બાબુ પર રાખીએ છીએ કેમકે તે સ્વયં એક મોટો પ્રશ્ન છે કે જેને માટે એક જુદું જ પ્રકરણ લખવું જરૂરી બને.

આપણે પ્રસ્તુત વિવેચનનો આરંભ તત્ત્વાર્થસૂત્રના બંને સંસ્કરણમાં પ્રાપ્ત થતા ભાષાગત પરિવર્તનની મોજણીથી કરીશું. આ પ્રશ્ન હલ કરવા માટે પ્રસ્તુત સૂત્રોને એની વિશેષતાને આધારે વિભિન્ન વર્ગોમાં એક સાથે મૂકવામાં આવ્યા છે. અને તેનું મૂલ્યાંકન સંદર્ભની અપેક્ષાએ અર્થની સ્પષ્ટતાના આધારે કરવામાં આવ્યું છે. પ્રત્યેક વર્ગને અંતે આપવામાં આવેલ અંક આ પ્રકારના મૂલ્યાંકનને સૂચવે છે. કૌંસની બહારની સંખ્યા શ્વેતાંબર સૂત્રો, નાના કૌંસ () ની અંદરનો અંક દિગંબર સૂત્રો તથા મોટા કૌંસ []ની અંદરનો અંક અનિર્ણીત સૂત્રોનો નિર્દેશ કરે છે. ઉદાહરણ અર્થે ૩, (૨), [૧] નું તાત્પર્ય એ છે કે આ વર્ગના કુલ છ સૂત્રોમાંથી શ્વેતાંબરને માન્ય એવા ત્રણ સૂત્ર અને દિગંબરને માન્ય એવાં બે સૂત્ર અર્થની દષ્ટિએ સ્પષ્ટતર છે. તથા એક સૂત્ર અંગે ચોક્કસપણે કંઈ પણ કહેવું કઠિન છે દિગંબર સૂત્રોને સર્વત્ર કૌંસમાં અંતર્ગત મૂકવામાં આવ્યાં

છે. અને એનો સૂત્રાંક નાના કૌંસમાં આપવામાં આવ્યો છે. અત્રે સર્વ સ્ત્રોતમાંથી જે સામગ્રી સંકલિત કરવામાં આવી છે તે પ્રયાપ્ત નથી પણ કેઈ વાજબી તારણ કરવા માટે અપ્રયાપ્ત પણ નથી. આ ચર્ચાવિચારણામાં તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર [સમાધ્ય]સંપા. શ્રી કેશવલાલ પ્રેમચંદ મોદી (કલકતા, ૧૯૦૯) તથા સર્વાર્થસિદ્ધિ. સંપા. કુલચન્દ્ર સિદ્ધાંતશાસ્ત્રી (બનારસ, ૧૯૭૧) એ એ પ્રંથોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. આ લેખ તૈયાર કરવામાં ડૉ. કૃષ્ણકુમાર દીક્ષિતે જે મહત્ત્વપૂર્ણ માર્ગદર્શન આપ્યું છે તે માટે હું એમની અત્યંત આભારી છું.

૧. ભાષાગત પરિવર્તન

૧. શબ્દો તેમજ સૂત્રોનો ક્રમ

(૧) ૧૨, ૨ ૬૫ : નારકદેવાનામ્ । નારકદેવાનામ્
૧.(૨૧) ૨., (૩૪) દેવ-નારકાણામ્ । દેવ નારકાણામ્
આગમમાં ચાર ગતિનું વર્ણન નિયમ પ્રમાણે નિમ્ન ક્રમથી આરંભાઈ ઉચ્ચ ક્રમે પૂર્ણ થયું છે કેમકે ત્રણે લોકનું વર્ણન ચડતા ક્રમે જ કરવામાં આવ્યું છે. શ્વેતાંબર પાઠ આગમ સાથે સામ્ય ધરાવે છે. જ્યારે દિગંબર પાઠ આકરણ અનુસાર છે.

૦, (૦), [૨

(૨) ૬. ૬	અવ્રત-કષાયેન્દ્રિય-ક્રિયા...
(૫)	इन्द्रियकषयाव्रतक्रिया :
૬. ૭	... ભાવવીર્યાધિકરણ...
(૬)	... ભાવાધિકરણ-વીર્ય...
૮. ૧૦	... અકષાય-કષાય...

ત.-૨૬

(૧) ... અકષાય-કષાય ...

સૂત્ર ૬. (૫) માં શબ્દનો ક્રમ માનસિક કે આત્મિક પ્રક્રિયા પર આધારિત કાર્ય-કારણ ભાવ પ્રમાણે હોય એમ જણાય છે. અથવા સામ્પ્રાયિક આસ્રવના સર્વાધિક મહત્વ-પૂર્ણ કારણરૂપ ઇન્દ્રિય પર વિશેષ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. સ્થાનાંગ પ. ૨. ૫૧૭ અને સમવાયાંગ પ. ૧૬ જેવા આગમમાં પાંચ આસ્રવનો ઉલ્લેખ છે. જેમકે, મિથ્યાદર્શન, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગ જેને તત્ત્વાર્થ સૂત્ર ૮.૧ માં બંધનાં કારણો ગણાવવામાં આવ્યાં છે. ત્યાર પછીના ત્રથોમાં પ્રમાદનો સામાન્યતઃ અવિરતિ અથવા કષાયમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. સૂત્ર ૬.૬ પરથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે કે સૂત્રકાર આગમિક પરંપરાને અનુસરે છે. સૂત્ર ૬.૭ માં તે વિશેષ સ્પષ્ટ થાય છે—પ્રથમ કેમકે ભાવ અને વીર્ય ક્રિયાના આત્મિક અને કાયિક રૂપ છે. ખીજું, અધિકરણનું પ્રતિપાદન ત્યાર પછીના સૂત્રમાં જ કરવામાં આવ્યું છે.

સૂત્ર ૮.૧૦ નો શ્વેતાંબર પાઠ વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ શુદ્ધ છે. કર્મશાસ્ત્રીઓએ નોકષાય શબ્દનો પ્રયોગ પારિભાષિક સંજ્ઞા તરીકે કર્યો છે. સંસ્કૃતમાં અકષાય શબ્દ અર્થ અંગે ભ્રમ કરનાર છે.

૨, (૦), [૧]

૩). ૧ ૩૧ (૩૨)

વેદનાયાંચ

૩૨ (૩૧)

ચિપરીતં મનોહસ્ય

સૂત્ર ૧. ૩૧ (૩૨) અમનોહ સાથે સંકળાયેલ છે. એટલે દક્ષિણી (દિગંબર) પાઠમાંથી કોઈ અર્થ નિષ્પન્ન થતો નથી.

૧, (૦), [૦]

૨. સમાસ

૫. ૨૨
(૨૨)
૬. ૧૩

વર્તના પરિણામઃ ક્રિયા
વર્તનાપરિણામક્રિયાઃ
ભૂતવ્રત્યનુકમ્પા દાનં સરાગ-
સંયમ...
(૧૨) ભૂતવ્રત્યનુકમ્પાદાનસરાગ-
સંયમ...

શબ્દોનો સમાસ, આમ તો આપણને દેખીતીરીતે સ્પષ્ટ અભિવ્યક્તિથી પ્રભાવિત કરે છે. તો પણ પ્રત્યેકની મહત્ત્વપૂર્ણ અવધારણામાં કેટલીક ન્યૂનતા રહી જાય છે. એટલે શ્વેતાંબર પાઠ વધુ ઉપયુક્ત છે.

૨, (૦), [૦]

૩. શબ્દવિ-યાસ

- (૧) ૬. ૧૬ બહુવારમ્ભપરિગ્રહત્વં ચ નારકસ્યાયુષઃ
 (૧૫) " " નારકસ્યાયુષઃ
 ૭. ૪ હહામુત્ર ચ
 (૯) હહામુત્ર
 ૭. ૭ ...સ્વભાવૌ ચ સંવેગ...
 (૧૨) " વા "

સૂત્ર ૬. ૧૬ તેમજ ૭. ૪ માં 'ચ' સંયોજક જરૂરી નથી. પરંતુ સૂત્ર ૭.૭ (૧૨) માં વા સ્થાને 'ચ' વધુ યોગ્ય છે.

૧, (૨), [૦]

- (૨) ૧. ૨૭ ... સર્વદ્રવ્યેષ્વસર્વપર્યાયેષુ
 [૫.૨ ભાષ્ય-ઉક્તં હિ દ્રવ્યેષ્વસર્વપર્યાયેષુ...]
 (૨૬) ... દ્રવ્યેષ્વસર્વપર્યાયેષુ

२. ५ दानादिलब्धय...
 ५ लब्धय...
 २. ७ ... जीवभव्याभव्ययत्वादीनि च
 (७) जीव-भव्याभव्यत्वानि च
 २. २१ शब्दास्तेषामर्थाः
 (२०) ... शब्दास्तदर्थाः
 ३. १ ... धोऽधः पृथुतराः [भाष्य-रत्नप्रभा
 ... सप्त अधोऽधः]
 (१) अधोऽधः
 ४. ९ ... प्रवीचाराः द्वयोर्द्वयोः
 (८) प्रवीचाराः
 ४. १३ ... सूर्याश्चन्द्रमसो...
 (१२) ... सूर्याचन्द्रमसौ...
 ४. ५२ जघन्या त्वष्ट्रभागः
 (४१) तदष्ट्रभागोऽपरा
 ६. १५ ... तीव्रात्मपरिणाम...
 (१४) ... तीव्र-परिणाम...
 ६. २३ ... संघ-साधु-समाधि...
 (२४) ... साधु समाधि...
 ७. २९ ... आदान-निक्षेप...
 (३४) ... आदान...
 ७. ३२ ... निदानकरणानि
 (३७) ... निदानानि
 १०. ६ ... परिणामाच्च तद्गतिः
 (६) ... परिणामाच्च

સૂત્ર ૧. (૨૬) માં 'સર્વ' શબ્દ ઉમેરવાથી એના અર્થની સંદિગ્ધતા દૂર થઈ જાય છે. 'લઙ્ગિ' શબ્દ અન્ય અર્થોમાં પણ પ્રયુક્ત થાય છે. એટલે સૂત્ર : ૨(૫) માં 'દાનાદિ' શબ્દ જરૂરી છે. સૂત્ર ૨.૭ માં 'આદીનિ' શબ્દ જીવના એ લક્ષણોને માટે પ્રયોજવામાં આવ્યો છે કે જેનો ઉલ્લેખ પૂર્વના કોઈ સૂત્રમાં થયો નથી. ઉ. ત. કર્તૃત્વ, ભોક્તૃત્વ આદિ. 'ચ' શબ્દથી એવો અર્થ નિબંધન થઈ શકતો નથી. એનાથી દ્રવ્યના સામાન્ય લક્ષણ જેવા કે અસ્તિત્વ, ગુણુત્વ આદિનો ઘોષ થાય છે. એટલે આ સૂત્રમાં 'આદીનિ' શબ્દ અપેક્ષિત છે. સૂત્ર ૨. (૨૦) માં 'તદ્' શબ્દથી અસ્પષ્ટતા આવે છે. સૂત્ર ૩.૧ માં 'વૃથુતરા' શબ્દ ઉમેરવાથી જૈન મત પ્રમાણેના 'અધોલોક'ની રચનાનું તાત્પર્ય તદ્દન સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. સૂત્ર ૪.૯ નો શ્વેતાંબર પાઠ અર્થને વધુ સ્પષ્ટ કરે છે. સૂત્ર ૪. ૧૩ માં જૈન મતાનુસાર ચન્દ્ર અને સૂર્યની અનેકતાને સુસ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે. સૂત્ર ૪. ૫૨ (૪૧) માં શ્વેતાંબર પાઠથી અર્થ વધુ સ્પષ્ટ બને છે. 'પરિણામ' શબ્દ કપાય-પરિણામ, લેશ્યા-પરિણામ, યોગ-પરિણામ આદિ અર્થોમાં પ્રયોજાયો છે. એટલે સૂત્ર ૬.૧૫ માં 'આત્મ-પરિણામ' શબ્દ વધુ સ્પષ્ટ અર્થનો ઘોતક બને છે. 'સંધ' એક સ્વતંત્ર અવધારણા છે. એટલે સૂત્ર ૬.૨૪ માં એનો સમાવેશ જરૂરી છે. 'આદાન-નિક્ષેપ' એ એક પારિભાષિક શબ્દ છે એટલે એને એવી રીતે મૂકવો જોઈએ કે જે તે જેવી રીતે સૂત્ર ૭.૨૯ (૩૪) માં છે. જ્યાં સુધી સૂત્ર ૭.૩૨ (૩૭) ને લાગેવગળે છે, ત્યાં સુધી. બાકીના બધા સમાસ સંજ્ઞા અને ક્રિયામાંથી સંયુક્ત રૂપે ધડી કાઢવામાં

આવ્યા છે. એટલે 'નિદાન-કરણાનિ' પાઠ વધુ સુસંગત છે. સૂત્ર ૧૦. ૬ (૬)નું વિષય વસ્તુ 'તદ્ગતિ' છે. એટલે એનો ઉલ્લેખ પણ સૂત્રમાં હોવો જોઈએ.

૧૩. (૦), [૦]

(૩) ૧. ૨૩ યથોક્ત નિમિત્ત: [ભાષ્ય-યથોક્ત-
નિમિત્ત: ક્ષયોપશમ-નિમિત્ત
इत्यर्थ:]

- (૨૨) ક્ષયોપશમ-નિમિત્ત: ..
૨. ૩૮ તેષાં પરં પરં સૂક્ષ્મમ્
(૩૭) પરં પરં સૂક્ષ્મમ્
૩. ૧૦ તત્ર ભરત...
(૧૦) ભરત...
૬. ૨૨ વિપરીતં શુભસ્ય
(૨૩) તદ્વિપરીતં શુભસ્ય
૭. ૬ મૈત્રી-પ્રમોદ કારુણ્ય-માધ્યસ્થાનિ
(૧૧) ,, ,, ,, ,, ચ
૮. ૭ મત્યાદીનામ્
(૬) મતિશ્રુતાવધિમન:પર્યયકેવલાનામ્
૮. ૧૪ દાનાદીનામ્ [ભાષ્ય-અન્તરાય:
પજ્જવિઘ્ન: તદ્યથા-દાનસ્યાન્ત-
રાય: લાભસ્યાન્તરાય: ...
(૧૩) દાન-લાભ-ભોગોપભોગ-વીર્યાણામ્

અમાં પ્રવેતાંબર પાઠમાં લાપ્યના વ્યાખ્યાત્મક શબ્દો ઉમેરવાથી કે બિન જરૂરી શબ્દોને દૂર કરવાથી કે ઓછામાં ઓછા શબ્દો ઉમેરી બનાવવામાં આવનાર દિગંબર સૂત્રો દ્વારા વધુ સ્પષ્ટ અર્થો નિષ્પન્ન થાય છે. સૂત્ર ૮.૭ અને માં ૧૪ પ્રયુક્ત આદિ શબ્દના અર્થ માટે પૂર્વેના સૂત્ર ૧.૧ અને ૨.૪ જેવા જોઈ એ.

૦, (૭), [૦]

(૪) ૩. ૨ તાસુ નરકાઃ [ભાષ્ય-રત્નપ્રભાયાં
નરકવાસાનાં ત્રિંશચ્છતસહસ્રાણિ-
શેષાસુ પચ્ચવિંશતિઃ નરક-
શતસહસ્રમ્ - इत्याषष्ठ्याઃ]

(૨) તાસુ ત્રિંશત-પંચવિંશતિ...
યથાક્રમમ્

૭. ૨૭ ... પમોગાધિકત્વાનિ

(૩૨) ... પમોગ-પરિમોગાનર્થકયાનિ

૮. ૮ ... સ્ત્યાનગૃહ્ણિ-વેદનીયાનિ ચ

... સ્ત્યાનગૃહ્ણયશ્ચ

આ સૂત્રો પ્રકીર્ણ પ્રકારના છે, જેના પાઠભેદનું મૂલ્યાંકન કરવું મુશ્કેલ છે. સૂત્ર ૮.૮ માં પ્રત્યેક પ્રકારની નિંદ્રાની સાથે વેદનીય શબ્દ ઉમેરવાથી એની અનુભૂતિનો ચોક્કસ અર્થ પ્રગટે છે. એમ તો આ શબ્દને સૂત્રમાંથી દૂર કરવામાં આવે તો પણ એના અર્થમાં કોઈ ન્યૂનતા આવતી નથી.

૦, (૦), [૩]

યોગ ૧૯. (૯) [૬] ૩૪..

૪. યે સૂત્રોની એક સૂત્રમાં અભિવ્યક્તિ

(૧) દ્વિગંધર સંસ્કરણના યે સૂત્રોનો શ્વેતાંધર સંસ્કરણમાં એક સૂત્રમાં સમાવેશ

૫ : ૨ દ્રવ્યાણિ જીવાશ્ચ

(૨-૩) દ્રવ્યાણિ । જીવાશ્ચ

૬ : ૧૮ અલ્પારમ્ભપરિગ્રહત્વં સ્વભાવમાર્દવા-
ર્જવં ચ માનુષસ્ય

(૧૭-૧૮) અલ્પારમ્ભ-પરિગ્રહત્વં માનુષસ્ય ।

સ્વભાવ-માર્દવં ચ

આ સંદર્ભમાં સૂત્ર ૫.૨ નું (૨) અને (૩)માં વિલાજન કરવામાં આવ્યું છે તે યોગ્ય છે. સૂત્ર ૬.૧૮ માં 'આર્જવ' શબ્દ જે રીતે ઉમેરાયેલો છે, તે યોગ્ય છે. કેમકે અલ્પારંભ આદિ તેમજ સ્વભાવ-માર્દવ આદિની અવધારણામાં કોઈ બહુ મોટો ફરક નથી.

૦, (૧), [૧]

(૨) શ્વેતાંધર સંસ્કરણના યે સૂત્રોનો દ્વિગંધર સંસ્કરણમાં એક સૂત્રમાં સમાવેશ

૧. ૨૧, ૨૨ દ્વિ-વિધોઽવધિઃ । ભવ-પ્રત્યયો

નારકદેવાનામ્

(૨૧) ભવ-પ્રત્યયોઽવધિર્દેવ-નારકાણામ્

૫. ૭-૮ અસંખ્યેયાઃ પ્રદેશા ધર્માધર્મયોઃ ।
 (૮) " " ધર્માધર્મૈકજીવાનામ
 ૬. ૩-૪ શુભઃ પુણ્યસ્ય । અશુભઃ પાપસ્ય ।
 (૩) " પુણ્યસ્યાશુભઃ "
 ૮. ૨-૩ સકર્ષાયત્વાજ્જીવઃ...પુદ્ગલાન આદત્તે ।
 (૨) સ બન્ધઃ ।
 ૯. ૨૭-૨૮ ધ્યાનમ્ । આ-મુહૂર્તાત્
 (૨૭) ધ્યાનમાન્તમુહૂર્તાત્
 ૧૦. ૨-૩ બન્ધહેત્વભાવ-નિર્જરાભ્યામ્ । કૃત્સ્ન-
 કર્મ-ક્ષયો મોક્ષઃ
 (૨) " " નિર્જરાભ્યાં કૃત્સ્ન-કર્મ-
 —ધિપ્રમોક્ષો મોક્ષઃ ।

દિગંબર સૂત્રકારનો પ્રયાસ એક જ વિષય અંગેના બે સૂત્રોને એક જ સૂત્રમાં સમાવવાનો છે. સૂત્ર ૧. ૨૧-૨૨ અર્થને અસંદિગ્ધપણે જણાવે છે. સૂત્ર ૫. ૭-૮નો શ્વેતાંબર પાઠ વધુ સારો છે કેમકે ધર્મ-અધર્મ અને જીવ બંને વિભિન્ન વર્ગોમાં છે. સૂત્ર ૬. ૩-૪ને ભાર દર્શાવવાને બે સૂત્રોમાં વિભાગવામાં આવ્યું છે. તેને એક જ સૂત્રમાં સમાવી શકાય. આ ગ્રંથમાં જે શબ્દ 'સ' સર્વનામથી આરંભાય છે, તે નવા સૂત્રનો આરંભ સૂચવે છે. જેમકે ૨. ૮-૯, (૮-૯), ૬. ૧-૨ (૧-૨) ૮. ૨૨-૨૩ (૨૨-૨૩) તથા ૯. ૧-૨ (૧-૨) જે નિઃસંદેહપણે સૂત્રકારની રચના-શૈલી છે. આ જ શૈલી સૂત્ર ૮. ૨-૩માં દષ્ટિગોચર થાય છે. સૂત્ર ૯. ૨૭-૨૮ અથવા ત. ૨૬-અ

૯. (૨૭) ધ્યાતા, ધ્યાન તથા એના કાળની પરિભાષા આપવામાં આવી છે કે જેમાં ત્રણ જુદી જુદી વસ્તુનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે, જે પ્રત્યેકનો સ્વતંત્રપણે વિચાર કરવો જરૂરી છે. આ રીતે જોતાં એમાંથી એકેય પાઠ યોગ્ય નથી. શ્વેતાંબર સૂત્ર ૧૦. ૨ માંથી કોઈ અર્થ નિષ્પન્ન થતો નથી. સૂત્ર ૧૦. ૨ના ભાષ્ય પરથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે આ સૂત્ર ૨ સૂત્ર ૧૦.૧ સાથે હોવું જોઈએ કેમકે એમાં જીવન-મુક્તિનાં કારણોનો ઉલ્લેખ છે. કેવલ જ્ઞાન પ્રગટ-થવાનાં કારણોનો ઉલ્લેખ સૂત્ર ૧૦ : ૧ માં પ્રાપ્ત થાય છે. અને તે જ જીવ-મુક્તિની અવસ્થાને વ્યક્ત કરવાને પર્યાપ્ત છે, એટલે સૂત્ર ૧૦. ૨ વ્યર્થ પ્રતીત થાય છે. વળી તેના કારણે વિરોધ પણ ઉપસ્થિત થાય છે. સયોગકેવળી અવસ્થામાં અન્ત સુધી ત્રણ પ્રકારના યોગ જળવાઈ રહે છે એટલે ધર્માપધિક બન્ધનું કારણ આ સમયે પણ ઉપસ્થિત રહે છે. જો કે બન્ધની સ્થિતિ અતિ અલ્પકાળ માટે હોય છે. એટલે “બન્ધ-હેતુનો અભાવ” સયોગ-કેવળીત્વ પ્રાપ્તિનું કારણ છે એ કથન યોગ્ય નથી. સૂત્ર ૧૦. ૯ના ભાષ્યમાં હેત્વભાવાચ્ચોત્તર-સ્વાપ્રાદુર્ભાવઃ એવો ઉલ્લેખ છે. એમાં હેત્વભાવાત્ માંથી બન્ધ-હેત્વભાવાત્ અર્થ જ નીકળે છે. એમાંથી એ સૂચિત થાય છે કે સૂત્ર ૧૦. ૨ને પણ વિદેહ-મુક્તિના કારણ તરીકે ગણવું જોઈએ. એટલે ૧૦. ૨ સંદિગ્ધ છે. એટલે જૈન સ્થિતિને સ્પષ્ટપણે અભિવ્યક્ત કરનાર દિગંબર પાઠ સુયોગ્ય છે.

૩, (૧), [૨]

યોગ ૩, (૨), [૩] . . . ૮

કુલયોગ ૨૨, (૧૧), [૧] . . . ૪૨

લાપાગત પરિવર્તનના વિશ્લેષણથી એ પ્રતીત થાય છે કે બંને પરંપરામાં માન્ય એવા તત્ત્વાર્થસૂત્રનાં ઉપયુક્ત ૪૨ ઉદાહરણોમાંથી ૨૨માં શ્વેતાંબર માન્ય પાઠ વધુ સ્પષ્ટ અર્થદાયક છે. જ્યારે દિગંબર પાઠનાં આવાં ફક્ત ૧૧ ઉદાહરણો છે. બાકી રહેલાં ૯ ઉદાહરણો અનિર્ણીત રહે છે. વ્યાકરણ અને પદવિન્યાસની દૃષ્ટિએ પૂજ્યપાદે સહજપણે તત્ત્વાર્થસૂત્રનાં સૂત્રોની નીચે પ્રમાણે સુધારણા કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. જેમકે, (૧) એક પ્રકારના વિચારોનું સમાસીકરણ કરીને અને બે સૂત્રોને એક સૂત્રમાં સમાવી લેવાં (૨) શબ્દક્રમની ગોઠવણ અને (૩) અને બિન જરૂરી શબ્દો દૂર કરી તથા ભાવની સ્પષ્ટ અભિવ્યક્તિ માટે જરૂરી ઓછામાં ઓછા શબ્દો ઉમેરવા. આમ કરવામાં આયોજનની દૃષ્ટિએ ધણી ભૂલો થઈ છે, જેના પરિણામે સૂત્રોનો સાચો અર્થ સમજવામાં મુશ્કેલી ઊભી થાય છે. એટલે પાઠનું પુનઃમૂલ્યાંકન સંપ્રદાયોનું વિભાજન થયા પછી બહુ ઓછા સમય બાદ થયું હોવું જોઈએ. એટલે દક્ષિણમાં સમાન આગમિક પરંપરા તે સમયે અસ્તિત્વ ધરાવતી હશે એટલે અત્રે આયોજન પરત્વેની ભૂલ દક્ષિણ ભારતમાં આગમિક પરંપરાના અભાવને કારણે થઈ છે એમ નથી. મૂળપાઠને લાપાકીય દૃષ્ટિએ સુધારવા પર વિશેષ ભાર મૂકવાને કારણે આમ બનવા સંભવ છે. પણ આમ છતાં આ મોજણીથી એ વસ્તુ સ્પષ્ટ થાય છે કે લાપાગત અધ્યયન એવી ભૂમિકા આપવામાં નિષ્ફળ થયું છે કે જેથી એવા નિષ્કર્ષ પર આવી શકાય છે કે કયું સંસ્કરણ મૂળ હતું કે જેના પરથી બીજું ધડી કાઢવામાં આવ્યું હોય. ઉપયુક્ત પરિણામના આધાર પર

આપણે એવી દલીલ પણ કરી શકીએ કે શ્વેતાંબર સંસ્કરણે અન્ય સંસ્કરણની સુધારણા આગમિક પરંપરા સાથે સંકળાયેલ આયોજનની દૃષ્ટિએ કરી છે.

૨. વિલોપન અને વૃદ્ધિ

૧. દ્વિગંબર પાઠમાં સૂત્રોનું વિલોપન.

૨. ૧૯ ઉપયોગઃ સ્પર્શાદિષુ
૪. ૪૯-૫૧ પ્રહાણામેકમ્ । નક્ષત્રાણામર્ધમ્ ।
 તારકાણાં ચતુર્ભાગઃ
૪. ૬૩ ચતુર્ભાગઃ શોષાણામ્ ।
૫. ૪૨-૪૪ અનાદિરાદિમાંશ્ચ । રૂપિષ્વાદિમાન ।
 યોગોપયોગૌ જીવેષુ ।
૯ : ૩૮ ઉપશાન્ત-ક્ષીણકષાયયોજ્ઞ ।

તત્ત્વાર્થસૂત્રના કલકતા-સંસ્કરણમાં નોંધવામાં આવ્યું છે કે હસ્તપ્રત 'કે'ના હાંસિક્ષમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે કેટલાક આચાર્યો સૂત્ર ૨. ૧૯ ને લાખ્યના અંશ હોવાનું માને છે. પણ સિદ્ધસેન એને સૂત્ર ૩૫૯ જ સ્વીકારે છે. કદાચ દ્વિગંબર પાઠમાં એને લાખ્યનો અંશ માની પડતો મૂકવામાં આવ્યો હોય. સૂત્ર ૪. ૪૯-૫૧ અને ૫૩ ખાસ મહત્વના ન હોઈ એને પડતા મૂકવાથી અર્થ-સંદર્ભમાં કોઈ ન્યૂનતા આવતી નથી. સૂત્ર ૫. ૪૨-૪૪માં આપવામાં આવેલી 'પરિણામ'ની વ્યાખ્યા દોષયુક્ત હોવાથી એનું વિલોપન યોગ્ય રીતે થયું છે, જેની ચર્ચા પં. સુખલાલજીએ કરી છે. સૂત્ર ૯. ૩૮ નું વિલોપન તત્ત્વાર્થ સૂત્રના શુદ્ધ દૃષ્ટિબિન્દુ ધરાવતા દક્ષિણી લેખકને આભારી છે. આમ શ્વેતાંબર પાઠ દ્વિગંબર સંસ્કરણમાં સારરૂપે જળવાયેલો છે. પરંતુ એનો અર્થ એ નથી કે શ્વેતાંબર પાઠ

મૂળ છે અને દિગંબર એનું શોધન કરવામાં આવ્યું છે. કેમકે પછીનું સંસ્કરણ પૂર્વ સંસ્કરણને સુધારવાને બદલે બગાડી પણ શકે છે.

૨. શ્વેતાંબર પાઠમાં સૂત્રોનું વિલોપન

(૧) ૪: (૪૨) લૌકાન્તિકાનામઘૌ સાગરોપમાણિ
સર્વેષામ્

૬ : (૨૧) સમ્યક્ત્વં ચ

(૨) ૨. (૪૮) તૈજસમપિ [૪૯ માપ્ય-તૈજસમપિ
શરીરં લઙ્ઘિપ્રત્યયં ભવતિ]

૨. (૫૨) શેષાસ્ત્રિવેદાઃ [૫૧ માપ્ય-પારિશેષ્યા-
ચ્ચ ગમ્યન્તેઙ્ગરાચ્ચન્ડ-પોતજાસ્ત્રિ-
વિધા ભવન્તિ-સ્ત્રિયઃ પુમાંસો
નપુંસકાનીતિ]

૭ (૪-૮) [ભાવનાઓનું વર્ણન સૂત્ર ૩ પરના
ભાષ્યમાં છે, તે પણ બંને પાઠોમાં
થોડીક ભિન્નતા છે.]

૮ (૨૬) અતોઽન્યત્ પાપમ્ [૨૬ માપ્ય-અતો-
ઽન્યત્ પાપમ્]

૧૦. (૭) આધિહ-કુલાલ-ચક્રવદ્-વ્યપગત-
લેપાલાલુવદ્-પરન્ડ-બીજવદ્-ગ્નિ-
શિલાવચ્ચ [૧૦. ૭માં ઉપસંહાર
કા. ૧૦-૧૨ અને ૧૪માં આનું અનુ-
સંધાન મળે છે નહીં કે ૧૦. ૬ પરના
ભાષ્યમાં જ્યાં આત્માના ઊર્ધ્વગમનના

બીજા તથા ચોથા કારણની અભિવ્યક્તિ થોડીક સંદિગ્ધ છે.]

૧૦. (૮) ધર્માસ્તિકાયાભાવાત્ [૬ ભાષ્ય અને ઉપસંહાર કારિકા ૨૨-ધર્માસ્તિકાયાભાવાત્]

(૩) ૩. (૧૨-૩૨) જ્ઞાનુદીપનું વર્ણન. દિગંખર સૂત્ર (૨૪) મરતઃ षડ્વિંશતિ પચ-યોજન-શત-વિસ્તારઃ षડ્ ચૈકોનવિંશતિ-માગા યોજનસ્ય અને (૨૬) તદ્-ઘ્નિગુણ-ઘ્નિગુણ-વિસ્તારા વર્ષઘર-વર્ષા વિદેહાન્તાઃ, ૩. ૧૧ ની ઉપરના ભાષ્યમાં આ પ્રમાણે છે : તત્ર પંચ યોજનશતાનિ षડ્વિંશતિનિ षડ્ચૈકો-નવિંશતિમાગા મરતવિષ્કમ્ભઃ સ ઘ્નિઘ્નિઘ્નિઘ્નિમષદ્ધૈમવતાદીનામા વિદેહેમ્યઃ ।

સૂત્ર (૨૭)

મરતૈરાવતયોષ્ટ્ઠિઘ્નાસી षડ્-સમયામ્યામુત્સર્પિણ્યવસર્પિણીમ્યામ્ એ ઇ. ૧૬ ન ભાષ્યમાં આ પ્રમાણે છે- તા અનુલોમ-પ્રતિલોમા અવસ-પિણ્યુત્સર્પિણ્યૌ મરતૈરાવતેષ્વ-નાઘનન્તં પરિઘર્તન્તેઽહોરાત્રવત્]

(૪) ૫. (૨૯) સદ્ દૃઢ્યલક્ષણમ્ ।

પ્રથમ વિલાગનાં સૂત્રો ગૌણ સ્વરૂપનાં છે. એટલે એનું વિલોપન ધવાથી મંથના મુખ્ય અર્થ-સંદર્ભમાં કોઈ ન્યૂનતા આવતી નથી. ખીજા વિલાગમાં સર્વ દિગંબર સૂત્રો લાભ્યમાં ઉપલબ્ધ થાય છે. એટલે સુધી કે કેટલાક તેા શબ્દશઃ સમાન છે. ભાવનાઓના વિશ્લેષણ પૂર્વે સૂત્ર ૭. ૩ (૩) માં આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે: તત્સ્યૈયાર્થ' ભાવના: પચ્ચ પચ્ચ । પદાર્થોના ઉપબેદોની ગણતરી વખતે લેખક યથાક્રમમ્ શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે જેનો અર્થ એવો થાય છે કે 'પૂર્વોક્તક્રમ અનુસાર વર્ણન કરવું.' સૂત્ર ૭:૩ (૩) માં 'યથાક્રમમ્' શબ્દ નથી એટલે અગ્રે ભાવનાઓ અંગે હવે કાંઈ વિવેચન કરવાનું અપેક્ષિત નથી. એમ સમજવાનું છે. એનાથી તે સૂચવાય છે કે દિગંબર સૂત્ર ૭.(૩) મૂળ રૂપનું નથી. એવી જ સ્થિતિ પૂર્વોક્ત સૂત્ર ૩. (૧) ની છે કે જેમાં નરકોની ગણતરીમાં આગળ કાંઈ વિવેચન કરવામાં આવ્યું નથી.

ત્રીજા વર્ગના દિગંબર સૂત્રમાં ૩. (૧૨-૩૨) અર્થાત્ ત્રીજા અધ્યાયના ૩૯ સૂત્રોમાંથી ૨૧ સૂત્રો શ્વતાંબર પાઠમાં અનુપલબ્ધ છે. એમાંથી ત્રણ સૂત્ર અર્થાત્ ૩. (૨૪-૨૫, ૨૭), ૩. ૧૧ અને ૪. ૧૫નાં લાભ્યમાં ઉપલબ્ધ થાય છે. જે કે એમાં શબ્દશઃ સામ્ય નથી. અગ્રે વિલુપ્ત થયેલા સૂત્રોની સંખ્યા પ્રમાણમાં મોટી છે એટલે શ્વેતાંબર પાઠમાં જંજુક્રીપનું વર્ણન ઊર્ધ્વલોકની અપેક્ષાએ અતિ સંક્ષિપ્ત છે. આ વધારાનાં સૂત્રોમાં નિમ્નોક્ત વસ્તુઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

૧. જંજુક્રીપનું વર્ણન-એમાં પર્વતો, સરોવરો, નદીઓ અને ક્ષેત્ર-વિસ્તાર (૧૨-૨૬)

૨. વિલિન્ન ક્ષેત્રોમાં ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીના આરામાં વૃદ્ધિ અને હાસ તથા મનુષ્યોનું આયુષ્ય (૨૭-૩૧)

૩. ભરત ક્ષેત્રનો વિસ્તાર-જંબુદ્વીપનો એકસો નેવુંભો ભાગ (૩૨)

આમાંથી પ્રથમ વિભાગના સૂત્રોમાંથી જંબુદ્વીપની ભૌગોલિક રચના અંગે ચોક્કસ પ્રકારની જાણકારી પ્રાપ્ત થાય છે કે જેની શ્વેતાંબર પાઠમાં ક્ષેત્રો અને પર્વતો દ્વારા માત્ર રૂપરેખા જ આપવામાં આવી છે. ખીજા અને ત્રીજા વિભાગનાં સૂત્રો વધુ મહત્ત્વનાં છે. એમાંથી વિશેષ મહત્ત્વ-પૂર્ણ સર્વ સૂત્રો લાભ્યમાં ઉપલબ્ધ થાય છે. સમગ્રપણે વિલોકતાં આ સૂત્રોનું અધિક મહત્ત્વ છે. કેમકે પશ્ચિમી પરંપરાની હસ્તપ્રતમાં આ અધ્યાયમાં શક્ય હોય તેટલા વધુમાં વધુ આ દિગંબર સૂત્રોનો સમાવેશ થયેલ છે. ‘જંબુદ્વીપસમાસ’ નામના એક અન્ય પ્રકરણ ગ્રંથમાં કે જેના કર્તા ઉમાસ્વાતિ માનવામાં આવે છે, છ ક્ષેત્રો અને છ પર્વતોનું વર્ણન ક્રમબદ્ધ રીતે પ્રાપ્ત થાય છે. એમાં મધ્યના કુરુ અને વિદેહના ચાર ક્ષત્રોને બાકાત રાખવામાં આવ્યા છે, કે જેનું વર્ણન ખીજા આહ્નિકમાં કરવામાં આવ્યું છે. એમાં હિમવાન પર્વતના વર્ણનમાં એના રંગની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. [સરખાવો-સૂત્ર ૩ : (૧૨).] આ પછી એના પર આવેલ તળાવનું નામ, [સરખાવો-સૂત્ર (૧૪). એના વિસ્તાર, (સરખાવો સૂત્ર (૧૫-૧૬), એની મધ્યમાં આવેલ એક યોજન પુષ્કર, (સરખાવો-સૂત્ર (૧૭) એમાં નિવાસ કરનારી દેવીનું નામ (સરખાવો-સૂત્ર (૧૯) [એમાં વહેતી બે નદીઓનાં નામ

(સરખાવો) ૨૦] અને એની દિશાઓનું વર્ણન સરખાવો સૂત્ર (૨૧-૨૨) મળે છે. પ્રત્યેક વર્ષધર પર્વતના વર્ણનમાં એના રંગ તેમ જ એનાં સરોવરો, દેવીઓ અને નદીઓના નામો તથા નદીઓની દિશાઓનો નિર્દેશ છે. તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં શિખરી પર્વતને હેમ રંગનો કહેવામાં આવ્યો છે. જ્યારે જંબુદ્વીપસમાસમાં એને તપનીય રંગનો કહેવામાં આવ્યો છે. સૂત્ર ૩: (૧૬) એથા આહ્નિકમાં પણ છે.—વાપીકુણ્ડ-હૃદા દશાવગાહાઃ. એ પ્રમાણે સૂત્ર ૩. (૨૬) અને (૩૨) પણ આ આહ્નિકમાં છે—મેરુત્તરાસુ વિપર્યાયઃ તથા રૂપાદિદ્વિગુણ-રાશિગુણો દ્વીપ-વ્યાસો નવતિ-શત-વિમત્તો મરતાદિષુ વિષ્કમ્મઃ ।

ઉપર્યુક્ત વિશ્લેષણ પરથી એ પ્રતીત થાય છે કે દિગંબર સૂત્રો ૩. (૧૨-૩૨) ની રચના લાખ્ય અને જંબુદ્વીપસમાસના આધાર પર કરવામાં આવી છે. તાર્કિક રીતે આનાથી વિપરીત દલીલ કરી શકાય કે લાખ્ય અને જંબુદ્વીપસમાસની રચના દિગંબર પાઠના આધાર પર કરવામાં આવી છે. શ્વેતાંબર પાઠના ૧-૩ વિલાગોનાં સૂત્રોના વિલોપનના આધાર પર અત્યાર સુધી જે વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે એ પરથી એ પ્રમાણિત થાય છે કે શ્વેતાંબર પાઠ મૂળ રૂપનો છે. કેમકે સૂત્ર-શૈલીમાં યથાક્રમમ્ શબ્દનો પ્રયોગ ઉપલબ્ધ થાય છે. પણ આ એક ગૌણ બાબત ઉપરથી સમગ્રપણે કાંઈ પ્રતિપાદિત કરી શકાય નહીં. સામાન્ય રીતે એમ કહી શકાય કે શબ્દો તથા સૂત્રોનું વિલોપન યા વૃદ્ધિ દ્વારાં કોઈ પણ એક પાઠની પ્રામાણિકતા ચોક્કસપણે સિદ્ધ થતી નથી, જેથી એમ કહી શકાય, કે એક પાઠ બીજા પાઠ પર આધારિત છે. આમ અત્યાર સુધીનો આપણો લક્ષ્ય સાધવાનો પ્રયાસ અસફળ રહ્યો છે.

ત.-૨૭

હવે યોથા વિભાગનાં સૂત્રોની તપાસ કરવાની બાકી છે. શ્વેતાંબર સંસ્કરણમાં સદ્ દ્રવ્ય લક્ષણમ્ ૫ : (૨૯) સૂત્ર નથી. જ્યારે દિગંબર સંસ્કરણમાં તે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય-યુક્ત-સત્ [૨૯ (૩૦)] ની પૂર્વે આવેલું છે. અત્રે પ્રશ્ન એ છે કે 'સત્' અંગેનું આ કથન કયા સંદર્ભમાં છે? એનું પુદ્ગલની અન્તર્ગત અર્થાત્ સૂત્ર ૫ : ૨૩-૩૬ ના સંદર્ભમાં નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. જેમાંથી સૂત્ર ૨૫-૨૮ અને ૩૨-૩૬માં આણુ-સ્કંધોનું આ પ્રમાણે વર્ણન મળે છે.

આણુ-સ્કંધ ૨૫-૨૮ ૨૫ આણુ-સ્કંધ પુદ્ગલના બેદોના રૂપમાં

૨૬-૨૭ આણુ-સ્કંધની ઉત્પત્તિ

૨૮ સ્કંધને આણુ થવાનું કારણ

૩૨-૩૬ પુદ્ગલિક અન્ધની પ્રક્રિયા.

સત-નિત્યત્વ ૨૯ સત્ની ત્રિરૂપાત્મક વ્યાખ્યા.

૩૦ નિત્યત્વની વ્યાખ્યા.

૩૧ સૂત્ર ૨૯-૩૦ની યુક્તિયુક્તતા

દ્રવ્ય ૩૭-૪૪ ગુણ-પર્યાય-પરિણામ, કાલ.

આ સૂત્રોની ગોઠવણી વિષે આપણને આશ્ચર્ય એ અંગે થાય છે કે સૂત્ર ૫ : ૨૯-૩૧ આણુ-સ્કંધની સાથે કેમ મૂકવામાં આવ્યું હશે? ખરી રીતે એનું નિરૂપણ દ્રવ્યની સાથે કરવું ઉચિત છે. પ્રસ્તુત સમસ્યા હલ કરવા માટે એ વસ્તુનું સ્પષ્ટીકરણ કરવું જરૂરી છે કે સૂત્ર ૫ : (૨૯) પાછળથી ઉમેરવામાં આવ્યું છે કે નહીં.

સૂત્ર ૫ : ૨૮ ના લાખ્યમાં આવેા ઉલ્લેખ છે-ધર્માદીનિ સન્તીતિ કથં ગૃહ્યત્ इति/अत्रोच्यते/लक्षणतः । આમાં દ્રવ્ય સત્-લક્ષણયુક્ત છે એવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ નથી જેવો કે સૂત્ર ૫ :

૨૯ ની સર્વાર્થસિદ્ધિમાં યત્ સત્ તદ્ દ્રવ્યમિત્યર્થ એવા રૂપમાં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ મળે છે. લાભ્યમાં આ જ ફલિતાર્થ છે. લાભ્ય એ પ્રતિપાદન કરે છે કે સત્ ના સ્વરૂપના આધાર પર આ દ્રવ્યોનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરી શકાય છે જે પછીના સૂત્રની પૂર્વભૂમિકા બની જાય છે. પદાર્થોનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરવાની આ આનુમાનિક પદ્ધતિ જૈન પરંપરાના વૈચારિક માળખાને અપરિચિત છે. એના મૂળસ્રોતની અન્વેષણા ઉમાસ્વાતિના સમયે વિદ્યમાન જૈનેતર સાહિત્યમાં કરવી જોઈએ. ચન્દ્રાનન્દકૃત વૈશેષિક સૂત્રના ચતુર્થ અધ્યાયના પહેલા આહ્નિકમાં એવો ઉલ્લેખ છે - સદકારણવત્ તન્નિત્યમ્ ૧૧ । તસ્ય કાર્યં લિજ્જમ્ ૧૨ । કારણાભાવાદ્ધિ કાર્યાભાવઃ । ૩ । અનિત્યમ્.. ઇતિ ચ વિશેષ-પ્રતિષેધ-ભાવઃ । ૪ ॥ મહત્યનેદ્રવ્યત્વાત્ રૂપાન્ચોપલબ્ધિઃ ॥ ૬ ॥ અદ્રવ્યવત્ત્વાત્ પરમાણ્વનુપલબ્ધિઃ । ૭ ॥ સંખ્યા પરિમાણાનિ પૃથક્ત્વં સંયોગ-વિભાગૌ પરત્વાપરત્વે કર્મ ચ રૂપિ-દ્રવ્ય સમવાયાત્ ચાક્ષુષાનિ ॥ ૧૨ ॥ અરૂપિષ્વચાક્ષુષત્વાત્ ॥ ૧૩ ॥ - પરમાણુના અસ્તિત્વનું અનુમાન એના કાર્યથી થાય છે, કેમકે પરમાણુ નિત્ય અને અચાક્ષુષ છે. જે મહત્ હોય છે, તે ચાક્ષુષ હોય છે કેમકે એમાં અનેક દ્રવ્યો હોય છે અને તે રૂપી હોય છે, રૂપી દ્રવ્યની સાથે સંખ્યા આદિ, વિવિધ ગુણોનો જે સમવાય સંબંધ છે, એના કારણે પદાર્થ દષ્ટિગોચર થાય છે. જે સત્ અને કારણરહિત છે તેને નિત્ય કહેવામાં આવે છે. એટલે અગે સત્-નિત્ય, આણુ-સ્કન્ધ અને ચાક્ષુષ-અચાક્ષુષના પ્રશ્નો ઉપસ્થિત કરવામાં આવ્યા છે અને વસ્તુતઃ પરમાણુ-મહત્નો આ સંદર્ભમાં સામાન્ય વિષયો લેવામાં આવ્યો છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો સૂત્ર ૫ : ૨૯-

૩૯ માં સત્-નિત્ય અંગે જે વ્યાખ્યા છે તે અણુ-સ્કંધના ઉત્પાદ અને ચાક્ષુષત્વને અનુલક્ષીને છે. અર્થાત્ તે પુદ્ગલના માળખાના અન્તર્ગત છે. નહીં કે દ્રવ્યના સ્વરૂપ સંબંધે સત્તા સ્વરૂપના વિષયમાં. જે તે પ્રકારના સત્તુ સ્વરૂપ સૂત્રકારને અભીષ્ટ હોત તો દ્રવ્યના વિષયમાં પંચાસ્તિકાય અંગે ઉપસ્થિત કરવામાં આવ્યો છે એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરી શકાય પણ અત્રે એવો કોઈ પ્રશ્ન છે જ નહીં. એટલે સદ્ દ્રવ્યલક્ષણમ્ સૂત્ર પ્રસ્તુત સંદર્ભમાં ઉપયુક્ત પ્રતીત થતું નથી. એટલે આમ તે પાછળથી ઉમેરવામાં આવેલ છે. આ દિગંબર સૂત્ર એટલું મહત્ત્વ ધરાવે છે કે તેનું વિલોપન થવું શક્ય નથી. અને તે મૂળસૂત્ર શ્વેતાંબર સંસ્કરણમાં ઉલ્લિખિત નથી તેવા પ્રકારનું વિપરીત અનુમાન પણ શક્ય નથી. આ પરથી એ સિદ્ધ થાય છે કે સૂત્ર ૫ : (૨૯) તત્ત્વાર્થ સૂત્રના મૂળપાઠની અન્તર્ગત છે.

ઉપર 'વિલોપન અને વૃદ્ધિ'ના ઉપક્રમે જે ચાર વિભાગ અંગે વિચારણા કરવામાં આવી છે એમાં દિગંબર પાઠ, પહેલા વિભાગના સૂત્ર ૫ : ૪૨-૪૪ દોષપૂર્ણ પરિણામને દૂર કરીને, બીજા વિભાગના સૂત્ર ૭ : ૩ની અગત્યની ભાવનાઓની વૃદ્ધિ કરીને અને ત્રીજા તથા ચોથા વિભાગમાં સૂત્ર ૩ : (૧૨-૧૩) અને ૫ : (૨૯) ની પૂર્તિ કરીને શ્વેતાંબર પાઠમાં સુધારણા રજૂ કરે છે તે સર્વ મૂલ્યવાન છે. પણ શ્વેતાંબર સંસ્કરણની પ્રમાણભૂતતાને પુષ્ટ કરી શકે એવું નિર્ણાયક સૂત્ર તો માત્ર ચોથા વિભાગનું સૂત્ર ૫ : ૨૯ જ આપી શકે તેમ છે. આમાં સૂત્રકાર દ્વારા બીજા વિભાગના સૂત્ર ૭ : ૩ (૩) માં સૂત્ર ૭ : (૪-૮) ના અન્વયે જે ગૌણ પણ

વિધાયક પ્રમાણ ૩૫ રૂઢિગત પ્રયોગ થએલો છે તે ઉમેરી શકાય.

૩. સૂત્રગત મતભેદ

નીચે આપેલા આઠ કિસ્સાઓ અને બે વિવાદાત્મક ઉદાહરણો મુખ્ય મતભેદના વિષય છે કે જેની પછીથી વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચા કરવામાં આવશે. એમાં બંને પરંપરાઓની સૈદ્ધાન્તિક વિષમતાઓ તથા તત્ત્વાર્થસૂત્રના બંને સંસ્કરણોમાં ઉપલબ્ધ વિભિન્ન મતોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. અમે સર્વ પ્રથમ બંને સંસ્કરણોમાં પ્રાપ્ત મતભેદના આઠ કિસ્સાઓની નોંધ કરીશું.

૧. ૧ : ૩૪-૩૫ નય પાંચ પ્રકારના છે જેમકે નૈગમ સંગ્રહ, વ્યવહાર, ઋણુસૂત્ર અને શબ્દ-આવસ્સય નિજ્જુતિ ૧૪૪ આનું સમર્થન કરે છે.

(૩૩) આમાં સમભિરૂઢ અને એવંભૂત ઉમેરવાથી એની સંખ્યા સાતની થાય છે.

- અનુયોગદ્વાર ૧૫૩, આવસ્સયનિજ્જુતિ ૭૫૪

સિદ્ધસેન દિવાકર વળી છ નય હોવાનું માને છે. પરંતુ બંને પરંપરાઓના મોટા ભાગના વિદ્વાનો સાત નયનો જ સ્વીકાર કરે છે. એટલે આ પ્રકારની ભિન્નતા કે જેનો વિકાસ વિભિન્ન સ્તરો પર થયો હોવો જોઈએ એને વસ્તુતઃ મતભેદ લેખી શકાય નહીં.

૨. ૨ : ૧૩ - ૧૪ સ્થાવર ત્રણ પ્રકારના છે. જેમકે પૃથ્વી, અપ્ અને વનસ્પતિ, તેજસ અને વાયુ ત્રસ છે.

- ઠાળ ૩. ૩. ૨૧૫; જીવાજીવામિગમ ૧.૨૨ આદિ

ઉત્તરજ્ઞયણ ૩૬. ૬૦ - ૭૦ વગેરે

(૧૩) સ્થાવર પાંચ પ્રકારના છે. જેમકે — પૃથ્વીથી
વનસ્પતિ પર્યન્ત

— ઠાણ ૫. ૧. ૪૮૮; પ્રશમરતિ ૧૯૨

૩. ૨ : ૩૧ અન્તરાક્ષ - ગતિમાં જીવ ત્રણ સમય સુધી અનાહારક
રહે છે.

— મગવઈ ૭.૧.૨૫૯; સૂચગડ નિજ્જુત્તિ ૧૭૪.

(૩૦) એ પણ સુધી જ રહે છે.

— પળ્ણવળા ૧૧૭૫ અ [દીક્ષિત, જૈન ઓન્ટો
લોજ, પૃ ૮૭]

૪. ૨ : ૪૯ આહારક-શરીર ચતુદર્શ-પૂર્વધરનું હોય છે.

(૪૯) વળી તેવું પ્રમત્ત-સંયતનું પણ હોય છે.

— પળ્ણવળા ૨૧.૫૭૬

સાચી રીતે કહીએ તો આ કોઈ મતભેદ નથી પરંતુ
વ્યાખ્યાત્મક ભિન્નતા છે. વળી બંને શ્વેતાંબરો અને
દ્વિગંબરો અનુસાર તે ફક્ત ચતુદર્શ-પૂર્વધરનું જ હોય છે.
તથા એના ઉપયોગ વખતે અનિવાર્ય પણ પ્રમત્ત-સંયત
હોય છે. બંને પરંપરા અનુસાર બધા પ્રમત્ત-સંયત
આહારક-શરીર ધરાવતા નથી.

૫. ૪ : ૨ ન્યોતિષ્કો તેજ્જેલેશ્યાયુક્ત હોય છે. તથા ભવનવાસી
તેમજ વ્યંતરો ચાર લેશ્યાયુક્ત હોય છે. જેમકે
કૃષ્ણથી તેજ્જસૂ પર્યન્ત.

ઠાણ ૧.૭૨

(૨) ચાર - લેશ્યાઓ ત્રણ દેવ-નિકાયોમાં પ્રાપ્ત થાય

છે - ભવનવાસી, વ્યન્તર અને જ્યોતિષક

૬. ૪ : ૩, ૨૦ બાર કલ્પ

- આગમમાં ૧૨ કલ્પનો એકમતે સ્વીકાર છે.

- પળવણા ૫. ૨૪૩; ઉત્તરજ્ઞયણ ૩૬. ૨૧૧-૧૨
(૩,૧૯) સૂત્ર ૪ : (૩) માં ૧૨ કલ્પનો સ્વીકાર છે.

પણુ ૪ : (૧૯) માં ૧૬ કલ્પની ગણના કરવામાં
આવી છે.

- તિલોયપળ્લતિ ૮.૧૧૪ માં ૧૨ કલ્પોની ગણના
કરવામાં આવી છે.

૭. ૫ : ૩૮ કોઈ આચાર્ય કાળને પણ દ્રવ્ય ગણાવે છે.

(૩૯) કાળ પણ દ્રવ્ય છે.

આગમિક પરંપરામાં લોકનું વિવેચન પાંચ
અસ્તિકાયો અથવા છ : દ્રવ્યોના રૂપમાં કરવામાં આવ્યું છે.
બીજા એક મત પ્રમાણે કાળને પણ એક સ્વતંત્ર દ્રવ્ય
માનવામાં આવ્યો છે. જેમકે ઉત્તરજ્ઞયણ ૨૮.૭-૮ પહેલા
મત પ્રમાણે કાળને કાં તો પાંચ અસ્તિકાયોથી તદ્દન અલગ
રાખવામાં આવ્યો છે અથવા તો એને જીવ અને અજીવના
પર્યાય તરીકે માનવામાં આવ્યો છે. એટલે આ કિસ્સાને કોઈ
તાત્ત્વિક ભેદનો ન ગણી શકાય.

૮. ૮ : ૨૬ સમ્યક્ત્વ, હાસ્ય, રતિ અને પુરુષવેદનો પુણ્યકર્મોમાં

(૨૫) સમાવેશ એમનો પુણ્યકર્મોમાં સમાવેશ

સિદ્ધસેન ગણિએ આ ચાર-કર્મોનો પુણ્યમાં
સમાવેશ કરવાનું યોગ્ય ગણ્યું નથી પણ તેમણે
એવી કારિકાઓ ઉદ્ધૃત કરી છે જેનાથી બન્ને
મતોનું સમર્થન થાય.

ઉપર્યુક્ત આઠ કિસ્સાઓમાંથી ત્રણ અર્થાત્ ખીબ્બ ત્રીબ્બ અને આઠમાંમાં બન્ને મતોની પુષ્ટિ આગમિક પરંપરા દ્વારા થાય છે; ત્રણમાં અર્થાત્ પહેલા, ચોથા અને સાતમાંમાં વાસ્તવમાં મતભેદ નથી. બાકીના બે અર્થાત્ પાંચમો અને છઠ્ઠો વિશેષ મહત્ત્વના નથી. બન્ને પરંપરાઓના ગ્રંથોમાં ઉપલબ્ધ આ વિભિન્ન મતોના આધારે એ નિર્ણય થઈ શકતો નથી કે કયો પાઠ મૂળ છે, આમ અહીં પણ આપણને નિષ્ફળતા પ્રાપ્ત થાય છે.

હવે અમે બે વિવાદાત્મક ઉદાહરણોની છણાવટ કરીશું, જે આ પ્રમાણે છે. (૧) પુદ્ગલિક બન્ધના નિયમો અને (૨) પરીપહ. બીબ્બ ઉદાહરણમાં બન્ને સંસ્કરણોના સૂત્ર અભિન્ન છે, બંયારે પહેલા ઉદાહરણમાં સૂત્રોની થોડીક ભિન્નતા છે.

૧. પુદ્ગલિક બન્ધના નિયમો

સૂત્ર ૫ : ૩૨-૩૬ (૩૩-૩૭) માં પુદ્ગલિક બન્ધનું નિરૂપણ આ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું છે.

૫ : ૩૨ (૩૨) સ્તિગ્ધ-રૂક્ષત્વાદ્-બન્ધ :

૩૨ (૩૪) ન જઘન્ય-ગુણાનામ્

૩૪ (૩૫) ગુણ-સામ્યે-સદ્દશાનાય

૩૫ (૩૬) દ્વયધિકાદિ-ગુણાનાં તુ

૩૬ બન્ધે સમાધિકૌ પારિણામિકૌ

(૩૭) બન્ધેઽધિકૌ પારિણામિકૌ ચ

બન્ને પાઠોમાં ઉપર્યુક્ત સૂત્ર અભિન્ન રૂપમાં છે. ક્રૂકા ૩૬ (૩૭) માં થોડી ભિન્નતા છે. સૂત્ર ૫ : ૩૩-૩૫ (૩૪-૩૬), જેમાં બન્ધના નિયમોનું પુદ્ગલના સદશ અને વિસદશ

બંને પ્રકારના ગુણશોની દષ્ટિએ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે તે બંને પરંપરામાં કોઈ પણ પાઠ-ભેદ ઉપલબ્ધ નથી પરંતુ અર્થની દષ્ટિએ એની ટીકાઓમાં અસમાનતા મળે છે. આ અસમાનતા નીચેની તાલિકામાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે.

ગુણાંશ	શ્વે. ટીકાઓ,		દિ. ટીકાઓ	
	સદશ	અસદશ	સદશ	અસદશ
૧. જઘન્ય + જઘન્ય	નથી	નથી	નથી	નથી
૨. „ + એકાધિક	નથી	છે	નથી	નથી
૩. „ + દ્વચધિક	છે	છે	નથી	નથી
૪. „ + ત્ર્યાદિ અધિક	છે	છે	નથી	નથી
૫. જઘન્યેતર + સમજઘન્યેતર	નથી	છે	નથી	નથી
૬. „ + એકાધિક „	નથી	છે	નથી	નથી
૭. „ + દ્વચધિક „	છે	છે	છે	છે
૮. „ + ત્ર્યાદિ „	છે	છે	નથી	નથી

અભિન્ન સૂત્રોમાં આટલી ભિન્નતા હોવી આશ્ચર્યકારક છે. સૂત્ર ૩૩-૩૫ (૩૪-૩૬)માં પ્રતિપાદિત પુહ્ગલિક બંધના નિયામોના પરિપેક્ષ્યમાં આઠેય કિરસાઓમાં બંધની સંભાવના અને અસંભાવનાની ગવેષણાથી એ તદ્દન સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે આ સૂત્રો શ્વેતાંબર પરંપરા-સંમત અર્થ સાથે સંવાદી છે પણ દિગંબર પરંપરા-સંમત અર્થ સાથે એની વિસંવાદિતા છે. આ સૂત્ર પરના ભાષ્યથી સૂત્ર કરતાં કાંઈ પણ વધુ જાણવા મળતું નથી. તો પણ કેટલાક ઉદાહરણો દ્વારા એને સમજવામાં સહાયતા થાય છે. વાસ્તવમ સૂત્ર ૨૩-૩૫ માટે ભાષ્યની કોઈ વિશેષ આવશ્યકતા નથી. કેમકે

તે પોતે અર્થને સ્પષ્ટ કરવાની ક્ષમતા ધરાવે છે. ત્યારે એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે દિગંબર ટીકાઓમાં આ સૂત્રોનો આટલો બધો ભિન્ન અર્થ કેમ કરવામાં આવ્યો છે ? એની છણાવટ સર્વાર્થસિદ્ધિ અનુસાર કરવામાં આવશે કેમકે રાજ-વાર્તિક અને શ્લોકવાર્તિકમાં પૂજ્યપાદથી ભિન્ન કાંઈ પણ કહેવામાં આવ્યું નથી.

પૂજ્યપાદે સૂત્ર ૫ : (૩૫)માં સદશ શબ્દનો અર્થ 'તુલ્ય-જાતીય' કર્યો છે. જે શ્વેતાંબર પરંપરાની સાથે અસંગતિ બતાવતો નથી. 'સમાન ગુણાંશ હોવાથી સદશ પરમાણુઓનો બંધ થતો નથી.' સૂત્ર (૩૫)નો આ અર્થ નીચે આપેલા ઉદાહરણોથી જ્ઞાત થાય છે.

૧. અસદશ બે સિંગ્લ + બે રુક્ષ; ત્રણ સિંગ્લ + ત્રણ રુક્ષ
૨. સદશ બે સિંગ્લ + બે રુક્ષ; બે રુક્ષ + બે રુક્ષ

અત્રે નિષેધનો નિયમ અસદશ ઉદાહરણોને પણ લાગુ પાડવામાં આવ્યો છે. જેથી સૂત્રના કથનનું ચોક્કસ પણે ખંડન થઈ જાય છે. એટલે પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે યદ્યેવં સદશ-ગ્રહણં કિમર્થમ્ ? એનો એ ઉત્તર આપવામાં આવ્યો છે કે ગુણવૈષમ્યે સદશાનામપિ બન્ધ-પ્રતિપત્યર્થ સદશ-ગ્રહણં ક્રિયતે । આ ઉત્તર નિઃસંદેહ ૫ : ૩૪ના ભાષ્યમાંથી લેવામાં આવ્યો છે. સદશાનામ્ શબ્દની અસ્પષ્ટ સ્થિતિની વધુ છણાવટ કરવામાં આવી નથી. પુદ્ગલિક બંધ થવા કે ન થવાની બાબત સર્વાર્થસિદ્ધિમાં સંક્ષિપ્તમાં આ પ્રમાણે આપવામાં આવી છે.

૧. સમ ગુણાંશ	(અ) સદશ પરમાણુઓમાં	(નથી)
	(બ) અસદશ " "	(નથી)
૨. વિષમ ગુણાંશ	(અ) સદશ પરમાણુઓમાં	(છે)
	(બ) અસદશ " "	(છે)

છેલ્લી બાબતનું અર્થાત્ ૨(બ)નું પ્રતિપાદન આમાં કરવામાં આવ્યું નથી પણ પછીના સૂત્ર દ્વારા આ પ્રકારના બંધ થવાની સંભાવનાનો ખોધ થઈ જાય છે. ટીકાકાર સ્વયં એ વસ્તુનો સ્વીકાર કરે છે કે સદશાનામ શબ્દનો આ સંદર્ભમાં કોઈ અર્થ નથી. વાસ્તવમાં તે અનાવશ્યક છે. કેમકે એનાથી દિગંબર સિદ્ધાન્ત અનુસાર થનાર પુદ્ગલિક બંધના સ્વરૂપ અંગે ભ્રમ પેદા થાય છે.

સૂત્ર (૩૬) માં બે ગુણાંશ વધુ હોય એવા પરમાણુઓનો બંધ માનવામાં આવ્યો છે. એમાં દ્વયધિકાદિ શબ્દનો અર્થ 'દ્વયધિકતા' કરવામાં આવ્યો છે. આ સૂત્રમાં અભિપ્રેત બંધનું સ્વરૂપ પૂર્ણપાદની દૃષ્ટિએ આ પ્રમાણે છે.

૧. અસદશ બે સિંગ્લ + ચાર સિંગ્લ; ત્રણ સિંગ્લ + પાંચ સિંગ્લ;

„ ચાર સિંગ્લ + છ સિંગ્લ...

„ બે રૂક્ષ + ચાર રૂક્ષ વગેરે

૨. અસદશ બે સિંગ્લ + ચાર રૂક્ષ વગેરે

આ પ્રમાણે સૂત્ર (૩૬) ની ટીકા અનુસાર પુદ્ગલિક બંધ થવાની કે ન થવાની સ્થિતિ આ પ્રમાણે છે.

૧. બે ગુણાંશ વધુ	(અ) સદશ પરમાણુઓમાં	(છે)
	(બ) અસદશ " "	(છે)
૨. અન્ય ગુણાંશ	(અ) સદશ પરમાણુઓમાં	(નથી)
	(બ) અસદશ " "	(નથી)

સૂત્ર (૩૬)ના આ નિયમો દ્વારા સૂત્ર (૩૫)ના કથનનું ખંડન થાય છે. સૂત્ર (૩૫) સર્વથા મહત્વહીન તેમજ ખીન જરૂરી છે. પૂજ્યપાદે દિગંબર પરંપરા અનુસાર પુદ્ગલિક બન્ધના નિયમો સ્પષ્ટ કરવા માટે પદ્મપંડિતગમ પ. ૬. ૩૬ માંથી નીચેનું પદ્ય ઉદ્ધૃત કર્યું છે.

ગિદ્ધસ્સ ગિધ્ધેણ દુરાધિપ્પણ લુક્કલ્લસ્સ લુક્કલ્લેણ
 દુરાધિપ્પણ ।
 ગિદ્ધસ્સ લુક્કલ્લેણ હલ્લદિ બંધો જહાણ્ણવજ્જે વિલ્લમે
 સમે વા ।

આ પદ્યમાં નીચેની બાબતોનો સમાવેશ થયેલો છે.

૧. બે ગુણાંશ વધુ હોય (અ) સદશ પરમાણુઓમાં
 એનો બંધ થાય છે. (બ) અસદશ ”
૨. આ નિયમમાં અલ્પ- (અ) સદશ પરમાણુઓમાં
 તમ ગુણાંશવાળાનો (બ) અસદશ ”
 સમાવેશ થતો નથી.

આ નિયમોની, જેમાં દિગંબર પરંપરાને માન્ય ઉપયુક્ત પુદ્ગલિક બન્ધના સ્વરૂપ ને સારી રીતે સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે, સૂત્ર (૩૪) અને (૩૬) સાથે સંવાદિતા છે. એનાથી એ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે સૂત્ર (૩૫) અનાવશ્યક છે. કેમકે દિગંબર દષ્ટિમાં પુદ્ગલિક બન્ધને માટે સૂત્ર ૫ : (૩૫)માં પ્રયુક્ત ગુણ-સામ્યે શબ્દ મહત્વહીન છે, એટલે સમૂ શબ્દને સૂત્ર ૫ : ૩૬માંથી દૂર કરવો પડે છે. જેનાથી સૂત્ર ૫.૩૬ અને ૫. (૩૭)ના પાઠમાં થોડીક ભિન્નતા આવી જાય છે. આ પ્રમાણે સૂત્ર ૫ : (૩૫)ના સદશાનામ્ શબ્દનો પ્રસ્તુત નિયમો સાથે

કોઈ મેળ નથી. એટલે સર્વાર્થસિદ્ધિમાં આ શબ્દની વ્યાખ્યા આટલી ગૂંચવણભરી છે.

સૂત્ર ૫ : (૩૫) નું સ્વરૂપ દોષપૂર્ણ હોવાથી તે દિગંબર સિદ્ધાન્ત અનુસાર પુદ્ગલિક બંધના સ્વરૂપનું સ્પષ્ટકરણ કરવાને બદલે બ્રાન્તિ ઉત્પન્ન કરે છે. જેનાથી એ પ્રમાણિત થાય છે કે સર્વાર્થસિદ્ધિનું આ સૂત્ર મૌલિક નથી. સૂત્ર (૩૫) કોઈ વિશેષ વિચાર વગર અન્ય સૂત્રોની સાથે અપનાવવામાં આવ્યું હોય એમ જણાય છે. એટલે દ્વચઘિકાદિ શબ્દનો અર્થ 'દ્વચઘિકતા' કરવામાં આવ્યો હોય એમ લાગે છે. જેકે તે અપ્રચલિત અને અસંગત છે. જ્યાં 'દ્વચઘિક' શબ્દ કોઈ સંદિગ્ધતા જન્માવતો નથી ત્યાં એને પદખંડાગમને અનુરૂપ અનાવવામાં આવ્યો છે.

પરીપહ

૯ : ૧૧ (૧૧) એકાદશ જિને

સૂત્ર ૯ : ૧૧ (૧૧) આ પ્રમાણે છે - એકાદશ જિને અર્થાત્ જિનના અગિયાર પરિપહો હોય છે, કે જે વેદનીય કર્મના કારણે ઉત્પન્ન થાય છે. તે આ પ્રમાણે છે: ક્ષુત, પિપાસા, શીત, ઉષ્ણ, દંશ-મશક, ચર્યા શમ્યા, વધ, રોગ, તૃણ-સ્પર્શ અને મલ. સપ્તમી એકવચનમાં પ્રયુક્ત 'જિને' શબ્દથી એ અભિવ્યક્ત થતું નથી કે તે ફક્ત સયોગ-કેવળી માટે જ પ્રયોગ્ય છે અથવા સયોગ કેવળી તેમ જ અયોગ-કેવળી બંને માટે. આ સૂત્રની ટીકાઓ અર્થાત્ ભાષ્ય અને સર્વાર્થસિદ્ધિથી આરંભી શ્રુતસાગરની વૃત્તિ સુધીની, આ વિષયમાં મૌન છે. ભગવતીસૂત્ર ૮.૮. ૩૪૨માં એવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે કે અગિયાર

પરીષદ કેવળીત્વની બંને અવસ્થામાં હોય છે. અયોગ-કેવળી જેનો સમય મુહૂર્તનો એક અંશ માત્ર હોય છે તે સર્વથા યોગ મુક્ત હોય છે. માટે પરીષદ એમને હોવાની કોઈ શક્યતા નથી. એટલે 'જિન' શબ્દ કેવળ સયોગ-કેવળી માટે પ્રયોજવામાં આવ્યો છે એમ સમજવું જોઈએ.

સૂત્ર ૯ : ૧૧ (૧૧) બંને પરંપરામાં સમાનપણે પ્રયોજાયેલ છે. શ્વેતાંબર પરંપરા અનુસાર સયોગ-કેવળીતું વેદનીય કર્મ એટલું પ્રભાવશાળી હોય છે જેટલા કે બાકીના ત્રણ પ્રકારના અધાતિક કર્મ હોય છે, એટલે આ સૂત્રની શ્વેતાંબર માન્યતા સાથે સંપૂર્ણ સંવાદિતા છે. દ્વિગંબર પરંપરામાં આ સૂત્રનો એવો જ અર્થ નથી પરંતુ વિપરીત અર્થ છે. અથવા તર્કના આધારે સિદ્ધાંતરૂપમાં જે આ અર્થ માનવામાં આવે તે પણ તેનો 'ઉપચાર'ના રૂપમાં જ સ્વીકાર કરી શકાય એમ છે. દ્વિગંબર ટીકાકાર એવી દલીલ પ્રસ્તુત કરે છે કે 'જિન'ને ભૂખ વગેરે પરીષદ નથી હોતા કેમકે એમને મોહનીય કર્મો કે જે અસાતા - વેદનીયના આનુષંગિક કારણો (સહાયક) છે, તેનો આમાં અભાવ હોય છે. તેમ છતાં એમનામાં દ્રવ્યરૂપમાં વેદનીય કર્મ વિદ્યમાન હોય છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો એમનામાં વેદનીય કર્મ દ્રવ્યરૂપમાં રહે છે પરંતુ ભાવરૂપમાં રહેતા નથી. એટલે અસાતા - વેદના થતી નથી. સર્વાર્થ-સિદ્ધિમાં આ માટે 'ઉપચાર'નો આશરો લેવામાં આવ્યો છે. અને એના આધાર પર સૂત્રના તર્કસંગત અર્થનો પણ સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. નનુ ચ મોહનીયોદય-સહાયમાભાવાત્ ક્ષુદાદિ-વેદનાભાવે પરીષદ-વ્યપદેશો ન યુક્તઃ ? સત્યમેતદ્-વેદનાભાવેऽપિ દ્રવ્ય-કર્મ-સદ્-ભાવાપેક્ષયા પરીષદોપચારઃ ક્રિયતે,

નિરવશેષનિરસ્ત જ્ઞાનાતિશયે ચિન્તા-નિરોધા ભાવેऽપિ-તત્-
 ફલ-કર્મ-નિર્હરણ-ફલા-વેક્ષયા ધ્યાનોપચારવત્ । અન્ય દિગંબર
 ટીકાકારો પૂજ્યપાદને જ અનુસરે છે. બંને પરંપરામાં
 સૈદ્ધાન્તિક ભિન્નતા હોવાને કારણે જ આ સૂત્રના અર્થમાં
 મતભેદ જોવા મળે છે. આ ભિન્નતા કેવળીનો કવલાહાર
 માનવા અને ન માનવાને લીધે ઉપસ્થિત થઈ છે. દિગંબર
 મતાનુસાર આ સૂત્ર જેવું મળે છે તેવું સ્વીકારી શકાય નહીં.
 વસ્તુતઃ આ સૂત્રમાં 'ન' શબ્દ અધ્યાહાર રાખી એનો અર્થ
 સર્વાર્થસિદ્ધિમાં કરવામાં આવ્યો છે, તે રીતે કરવો જોઈએ.
 અથવા-एकादश जिने 'न सन्ति' इति वाक्यशेषं कल्पनीयः
 सोपस्कारत्वाद् सूत्राणाम् ।

તો પછી આ સંદર્ભમાં 'ઉપચાર'ની સાર્થકતા કેવી રીતે
 સમજવાની છે? પૂજ્યપાદના કથન પ્રમાણે જિનના પરીપહ
 પરીપહ હોતા નથી. કેમકે એમનામાં વેદનારૂપ પરીપહનો
 અભાવ હોય છે. મોહનીય કર્મની અનુપસ્થિતિમાં ભાવ-વેદનીય-
 કર્મ (અસાતા-વેદના) નો ઉદય થતો નથી. એમાં દ્રવ્ય-વેદનીય-
 -કર્મનું અસ્તિત્વ હોવાને કારણે એને પરીપહ કહેવામાં આવે
 છે. ઉદાહરણ અર્થે સૂક્ષ્મ-ક્રિયા અને સમુચ્છિન્ન-ક્રિયા એ
 ધ્યાન નથી. કેમકે ચિત્તનિરોધરૂપ ધ્યાનની વ્યાખ્યા એને લાગુ
 પાડી શકાતી નથી. પરંતુ ઉપચારથી એને 'ધ્યાન' કહેવામાં
 આવે છે, કેમકે કર્મ-નિર્હરણરૂપ ફલ એનાથી પ્રાપ્ત થાય છે. સૂક્ષ્મ
 ક્રિયા અને સમુચ્છિન્ન જેવા શુકલ ધ્યાનના છેલ્લા બે ભેદ બંને
 પરંપરામાં માન્ય છે. એટલે જો એને ધ્યાનના અંશરૂપે
 સ્વીકારવામાં આવે તો એ તર્કના આધાર પર પૂજ્યપાદને
 અભિપ્રેત દિગંબર મત અનુસાર પરીપહની વિદ્યમાનતા સ્વી-

કરવી જ પડશે.

‘શુક્લ ધ્યાનના છેલ્લા બે ભેદોને એ આધારે ધ્યાનની સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે કે એનાથી કર્મેતિ ક્ષય થાય છે.’ એ માન્યતા સર્વથા સંદેહપૂર્ણ છે કેમકે જૈન સંમત ધ્યાનમાં આર્ત અને રૌદ્ર ધ્યાનનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. કે જેનાથી અશુભ કર્મેતિ આસ્રવ થાય છે. એટલે ‘ઉપચાર’ની પૂન્યપાદની માન્યતાને કોઈ અવકાશ નથી. સંભવતઃ મોક્ષ સાથે સંકળાયેલ હોવાથી સૂક્ષ્મ-ક્રિયા અને સમુચ્છન્ન ક્રિયાને ધ્યાન માની લેવામાં આવ્યા છે. કેમકે મોટા ભાગના ધાર્મિક સંપ્રદાયમાં મોક્ષની પ્રાપ્તિ ધ્યાન અથવા સમાધિ દ્વારા માનવામાં આવી છે. વસ્તુતઃ સૂક્ષ્મ-ક્રિયા ફક્ત સૂક્ષ્મ કાય-યોગપૂર્વક હોવાને કારણે સયોગ-કેવળી અને ત્રણ પ્રકારના યોગથી રહિત હોવાથી અયોગ કેવળીના ધ્યાન રૂપ બનતી નથી. ગમે તેમ પણ ઉપચારની વાત અસિદ્ધ થઈ જવાથી સૂક્ષ્મ-ક્રિયા અને સમુચ્છન્ન-ક્રિયાનું ઉદાહરણ પ્રસ્તુત કરવાનું ટીકાકારનું પ્રયોજન સાર્થક બનતું નથી. એટલે દિગંબર ટીકાકારોની પરીષદ અંગેની આ માન્યતા યુક્તિસંગત નથી.

ઉપર્યુક્ત કથનથી એમ જણાય છે કે મોહનીય કર્મેતિ અભાવ હોવાને કારણે ‘જિન’માં ભાવ-વેદનીય કર્મે હોતાં નથી. મોહનીય કર્મ અને વેદનીય કર્મ એ બે જુદા જ કર્મભેદો છે અને તેઓની પોતપોતાની આગવી વિશેષતાઓ છે. એટલે એના સ્વરૂપ અને કાર્યને સેળભેળ કરી શકાય નહીં. અન્યથા કાર્મિક ભેદોમાં ગોટાળો થઈ જશે. જે ઉપર્યુક્ત કથનને સ્વીકારી લેવામાં આવે તો આ જ દલીલ અન્ય

આધારિતક્રમો પસ્તુવે પ્રયુક્ત કરી શકાય છે જેમકે, 'જિનના
 લક્ષણોન-કર્મો' ઉદ્ય થતો નથી. કેમકે એમાં તેને અનુરૂપ
 મોહનીય કર્મોનો અભાવ હોય છે. પૂન્યપાત્ર જણાવે છે કે
 જિનમાં લાભ-વેદનીય કર્મોનો અભાવ હોય છે. પણ દ્રવ્ય
 વેદનીય કર્મો વિદ્યમાન હોય છે તે સર્વથા તર્કસંગત જણાવું
 નથી કેમકે એક જ કર્મનો દ્રવ્ય અને ભાવ એમ બે દષ્ટિ
 મિનુએથી વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. એટલે જ્યાં એક
 હોય ત્યાં પ્રીતું પણ હોય જ. અ-યજ્ઞ એમ જ દલીલ અન્ય
 અધ્યાનિકા કર્મ અંગે આપી શકાય જેમકે- 'જિનમાં દ્રવ્ય-
 ઔદારિક-શરીર-નાસકર્મ હોય છે પણ એમાં લાભ-કર્મો
 એમાં અભાવ હોય છે. અથવા દષ્ટિમિનુએથી અસંગત
 જણાય છે કેમકે કોઈ પણ પરંપરાની શિખરે માન્યતા પ્રાપ્ત
 સૈદ્ધાંતિક નિષ્કર્ષ સાથે ચાલતી નથી કેમકે તે સામાન્ય રીતે
 ધાર્મિક લક્ષણોમાં અટકાઈ જતી હોય છે. દિગંબર પરંપરામાં
 આ શક માન્યતા પથવત્ જળવાઈ રહી છે એ પરંપરા એ
 તપને સ્વીકાર કરી શકતી નથી કે જિનમંદ લાભ-વેદનીય
 કર્મો હોય છે. વળી એનામાં દ્રવ્ય-વેદનીય કર્મ હોય છે
 એના અભાવ પણ કરી શકતી નથી. અભાવે પાઠનું સંશોધન
 કરનાર ટીકાકારે સૂત્ર ૯૮ (૧૧) મેં કોઈ પણ ફેરફાર કર્યા
 વગર સ્વીકારી લીધું; પરંતુ પોતાની 'શિલ્પિત' માન્યતા અનુસાર
 ટીકાઓમાં તેવા અર્થને અનુલક્ષીને સંશોધન કર્યું છે એમણે
 આ સંશોધન 'ઉપચાર' પદ્ધતિથી કર્યું છે, જેથી એનો અર્થ
 જરા પણ વિકૃત થાય નહીં. પરંતુ તેઓ તેમ કરવામાં
 નિષ્ફળ ગયા છે એટલે એનાથી તે ચોક્કસપણે પ્રમાણિત પદ જય
 છે કે સૂત્ર ૯: ૧૧(૧) મૂળ ૩૫માં દિગંબર પરંપરાનું હતું નહીં.

છેલ્લાં એ ઉદાહરણો જેમાં બન્ને પરંપરાઓના સૈદ્ધાંતિક મતભેદોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે તે ચર્યાસ્પદ મૂળપાઠની યથાર્થતાની સિદ્ધિને કારણે મહત્ત્વપૂર્ણ છે. કેવળ એ સૂત્રોની છણાવટ કરવાથી આ સમસ્યા હલ કરી શકાય નહીં. ટીકાઓમાં એને હલ કરવાની ચાવી છુપાયેલી છે એટલે એને સુસ્પષ્ટ કરવાનું અત્યંત આવશ્યક છે. આ પ્રકારના અન્ય ઉદાહરણો હોવાની પણ સંભાવના છે. તો પણ મત-ભેદનાં આ ઉદાહરણો તથા શ્વેતાંબર પાઠમાં સૂત્ર ૫ : (૨૯) અર્થાત્ સદ્ દ્રવ્ય-લક્ષણમ્ ના વિલોપનથી એ પ્રમાણિત થાય થાય છે કે શ્વેતાંબર પાઠ મૂળ છે. અને દિગંબર પાઠ એમાંથી વ્યુત્પન્ન થયો છે. આ ઉપરાંત, સૂત્રકારની યથાક્રમ્મ શબ્દ દ્વારા આગળના ઉપબેદાત્મક સૂત્ર લખવાની રૂઢિગત શૈલી તથા 'સ' સર્વનામ દ્વારા હંમેશાં નવા સૂત્રનો પ્રારંભ કરવાની પદ્ધતિ જેવા કેટલાક ગૌણ પ્રમાણો પણ પ્રસ્તુત કથનની પુષ્ટિ કરે છે. ત્યારે તત્ત્વાર્થ સૂત્રના ત્રીજા અધ્યાયના સંશોધન અંગેનો પ્રશ્ન કે 'આ સામગ્રી ભાષ્ય અને જંબુદ્વીપ સમાસમાંથી દિગંબર સંસ્કરણમાં લેવામાં આવી છે અથવા દિગંબર સંસ્કરણમાંથી ભાષ્ય અને જંબુદ્વીપ સમાસમાં લેવામાં આવી છે તે સ્વયં હલ થઈ જાય છે.

—સુબુકે ઓહિરા

पारिभाषिक शब्दकोश

[नोधः—अनुस्वारो संस्कृत पद्धति प्रमाणे अनुनासिक व्यञ्जनना कभमां भूकेला छे.]

अकर्मभूमि १५६	अणुवाचकरण २६२
अकषाय २५४	अज्ञातभाव २५६
अकामनिर्णय २६६, २७१, २७४	अज्ञान ६०-१ (शुभो विपर्यय ज्ञान)
अकालभृत्य १३४	अज्ञान (परीषद) ३५६, ३६०
अक्षिप्रमाही २६	अंशना (नरकभूमि) १४३
अगारी (मती) ३०१-३	अणुमत २८३, ३०३
अणुबुल्लु (नामकर्म) २१५, ३३१, ३३५, ३४३	अंश ११७
अग्निकुमार १७०	अतिक्रय (ईद) १६५
अग्निभाणव (ईद) १६५	अतियार ३०६, ३१६
अग्निशिष्य १६५	अतिथिसंविभाग (मत) ३०३, ३०६; -ना अतियार ३१२
अंग (श्रुत) ४५	अतिपुरुष (दिव) १७२
अंगप्रविष्ट (श्रुत) ४५, ३७६	अतिभारारोपण ३१०, ३१३
अंगणाल ४५	अतिरूप १७२
अंगोपांग (नामकर्म) ३३१, ३३३	अथाप्यात ३६३ (शुभो यथा-प्यात)
अयक्षुर्दशन ६०	अदत्तादान २६७
अयक्षुर्दशनावरण ३३०, ३३१	अदर्शन ३५६, ३६०
अयौक्ष (दिव) १७३	अधर्म (असितक्रय) १६३, १६४, १६६, १६८, १६९, २००, २०३, २०४, २१०-२, २४३, २४६
अयौर्यमत, -नी पांय भावनायो २८४	
अच्युत (स्वर्ग) १७०, १७७, १८८-९	
अच्युत (ईद) १६६	
अणव १६३-४	

અધરતારક ૧૭૨	અનિત્ય-અવક્રંતવ્ય ૨૩૨
અધિકરણ ૧૭, ૨૫૯, ૨૬૦-૧	અનિત્યાનુપ્રેક્ષા ૩૫૨-૩
અધોભાગ (લોક) ૧૪૦	અનિર્દિત (દેવ) ૧૭૨
અધોલોકસિદ્ધ ૩૯૮	અનિન્દ્રિય (મન) ૨૬-૭, ૯૯
અધોવ્યતિકંભ ૩૧૧, ૩૧૬	અનિવૃત્તિબાદરસંપરાય (ગુણ- સ્થાન) ૩૩૭
અદ્રુવ ૩૨	અનિશ્રિત (અવગ્રહ) ૩૧
અનગાર (મતી) ૩૦૧-૩	અનિષ્ટસંયોગ (આત્મધ્યાન) ૩૭૫
અનંગકીડા (અતિચાર) ૩૧૧, ૩૧૫	અનિઃસૃતાવગ્રહ ૩૧ (જુઓ અનિશ્રિત)
અનંતાણુક ૨૦૫	અનીક ૧૬૪
અનંતાનુબંધિવિયોજક ૩૮૪	અનુકંપા ૯
અનંતાનુબંધી (કષાય) ૩૩૦, ૩૩૨	અનુક્રંતાવગ્રહ ૩૧
અનપવર્તનીય (આયુ) ૧૩૪-૬	અનુજ્ઞાપિતપાનભોજન ૨૮૪, ૨૮૬
અનભિગૃહીત (મિથ્યા દર્શન) ૩૨૪	અનુતટ ૨૧૯
અનર્થદંડવિરતિ ૩૦૫, ૩૧૧	અનુત્તર વિમાન ૧૭૭-૧૮૦, ૧૮૨
અનર્પણા ૨૩૦	અનુપ્રેક્ષા ૩૪૬, ૩૫૨-૫, ૩૬૮
અનવકાંક્ષક્રિયા ૨૫૭	અનુભાગ ૨૫૩, ૨૭૯, ૩૨૩ (જુઓ અનુભાવબંધ)
અનવસ્થિત (અવધિ) ૫૦, ૫૨	અનુભાવ (દેવોમાં) ૧૮૨
અનશન ૩૬૪	અનુભાવબંધ ૩૨૬-૭, ૩૩૮-૯
અનાચાર ૩૧૯	અનુભત ૨૬૦-૧
અનાદર ૩૧૨, ૩૧૭	અનુવીચિ-અવગ્રહયાચન ૨૮૪, ૨૮૬
અનાદિ ૨૪૭-૯	અનુવીચિભાષણ ૨૮૪, ૨૮૬
અનાદેય (નામકર્મ) ૩૩૧, ૩૩૫	અનૃત ૨૯૬
અનાનુગામિક (અવધિ) ૫૦-૧	અનૃતાનુબંધી (રૌદ્ર ધ્યાન) ૩૭૬
અનાભોગ ૨૬૩	અનેકાંત ૨૩૦
અનાભોગક્રિયા ૨૫૭	
અનાહારક (જીવ) ૧૧૨	
અનિત્યંત્વરૂપ (સંસ્થાન) ૨૧૮	
અનિત્ય ૨૩૨	

अंतर १६, १९, ३९५
 अंतराय (कर्म) २६७, ३२८, ३३१,
 ३३६-७, ३४४, ३५७, ३९०
 अंतरालगति १०६ ४०, १२५
 अंतरिक्षीय १५६, १५७, १५८, १५९
 अंतर्भूत १९, ३७२
 अंत्य द्रव्य (परमाणु) २२०
 अन्नपाननिरोध ३१०, ३१४
 अन्यत्वानुपेक्षा ३५२, ३५४
 अन्यदृष्टिप्रशंसा (अतिचार) ३०७, ३०९
 अन्यदृष्टिसंस्तव ३०७, ३०९
 अपरत्व २१५
 अपराणित (स्वर्ग) १७१, १८९
 अपरिगृहीतागमन ३११, ३१५
 अपरिग्रहप्रत (—नी लावनायो) २८४
 अपरिग्रहाणुप्रत ३०५, ३११, ३१५
 अपर्याप्त (नामकर्म) ३३१, ३३४,
 ३४४
 अपवर्तनीय (आयु) १३४-५
 अपान २६४
 अपायविषय (धर्मध्यान) ३७६
 अपार्थपुद्गलपरावर्त २०
 अपूर्वकरण १०
 अप्रतिज्ञ (दंड) १६५
 अप्रतिष्ठान (नरकावास) १४५

अप्रत्यवेक्षित-अप्रमाणित आदान-
 निक्षेप ४० ३१२, ३१८
 अप्रत्यवेक्षित निक्षेप २६३
 अप्रत्याख्यान (कषाय) ३३०, ३३२
 अप्रत्याख्यान क्रिया २५७
 अप्रविचार १६६-७
 अप्राप्यकारी (नेत्र तथा मन) ४०
 अप्रवृत्त २९८
 अलव्यत्व ८१, ८६
 अक्षिगृहीत (मिथ्यादर्शन) ३२४
 अक्षिनिषेध २५-६
 अक्षिपवाहार ३१२, ३१८
 अक्षीक्ष्य-अवग्रहयायन २८५
 अभनरक ९३
 अभितगति (दंड) १६५
 अभितवाहन (दंड) १६५
 अभय (देव) १४८
 अभयरीष (देव) १४८
 अयशःकीर्ति (नामकर्म) ३३१,
 ३३५
 अरति (मोहनीय) ३३३, —ना
 आस्रव २७२
 अरति (परीषद) ३५७, ३५८
 अरिष्ठ (लोकान्तिक) १८४
 अरुण (,,) १८४
 अरुपी (द्रव्य) १९७
 अर्थावग्रह ३६, ४१
 अर्धनाराय (संछनन) ३४४
 अर्धमात्रा ३७२

અર્ધવજ્રપલનારાચ ૩૪૪, ૩૭૦	અમ્રત ૨૫૫
અર્પણા ૨૩૦, ૨૩૧	અશરણાનુપ્રેક્ષા ૩૫૨-૩
અક્ષાભ (પરીપહ) ૩૫૭, ૩૫૯	અશુચિવાનુપ્રેક્ષા ૩૫૪
અલોકાકાશ ૨૦૪	અશુભ (નામકર્મ) ૩૩૧, ૩૩૫;
અલ્પ (અવગ્રહ) ૩૦	—ના બંધહેતુ ૨૭૪
અલ્પબહુત્વ ૨૧, ૩૯૫	અશુભ (યોગ) ૨૫૧
અવક્રાંતવ્ય ૨૩૨	અશોક (દેવ) ૧૭૩
અવગાહના ૩૯૭	અષ્ટઅષ્ટમિકા (પ્રતિમા) ૩૫૧
અવગ્રહ ૨૭, ૩૩, ૩૫	અસાત્ ૨૯૬
અવગ્રહચાચન ૨૮૪	અસત્ય ૨૯૬
અવગ્રહાવધારણ ૨૮૪	અસદ્ગુણોદ્ભાવન ૨૬૭, ૨૭૬
અવધિ (જ્ઞાન) ૪૭-૫૨, ૫૪,	અસદ્વેદ્ય (અસાતવેદનીય) ૨૬૩,
૫૭, ૭૯, ૩૯૭	૩૨૯
અવધિજ્ઞાનાવરણ ૩૩૧	અસમીક્ષ્યાધિકરણ ૩૧૧, ૩૧૭
અવધિદર્શન ૯૨	અસમ્યગ્જ્ઞાન ૨૨
અવધિદર્શનાવરણ ૩૩૧	અસંજ્ઞી ૧૪૯
અવમૌદ્યં (તપ) ૩૬૪-૫	અસંદિગ્ધ ૩૧
અવચવ ૨૦૧	અસંચતત્વ ૮૧, ૮૫
અવર્ણવાદ ૨૬૫	અસાતવેદનીય ૨૭૭, ૩૩૨, ૩૪૪;
અવસર્પિણી ૩૯૬	—ના બંધહેતુ ૨૬૯
અવસ્થિત (અવધિજ્ઞાન) ૫૦, ૫૨	અસાધારણ (ગુણ) ૨૪૨
અવસ્થિતત્વ ૧૯૭	અસુર ૧૪૦, ૧૪૮
અવાય (મતિજ્ઞાન) ૨૭	અસુરકુમાર ૧૭૦
અવિગ્રહા (ગતિ) ૧૦૭	અસુરેન્દ્ર ૧૮૭
અવિચાર ૩૭૮	અસ્તિકાય ૧૯૪
અવિરત (ગુણસ્થાન) ૩૭૪	અસ્તેયાશુભ્રત ૩૦૫, ૩૧૪
અવિર્તાત ૩૨૨, ૩૨૫	અસ્થિર નામકર્મ ૩૩૧, ૩૩૫
અવ્યાખાધ ૧૮૪	અહમિન્દ્ર ૧૭૭

- अहिंसा २८०, २९०-६;
-नी भावनाओं २८४
अहिंसाश्रुत ३०५, ३१३
- आकाश (अस्तिकाय) १४१,
१४४, १९३, १९६, १९८,
२००, २०३, २१०-२, २४३,
२४९
- आकाशाग (देव) १७३
आकियन्य ३५२
आकंहन २६५, २६९
आकेश (परीषद) ३५६, ३५९
आयाम्ल (तप) ३५१
आयारवस्तु ३८६
आयार्थ २६७, २७६, ३६८
आज्ञाविचय (धर्मध्यान) ३७६
आज्ञाव्यापादिकी (क्रिया) २५७
आतप २६६, २१९, ३३१, ३३५
आत्मरक्ष १६४
आत्मा ८१-४, २०६-९, २३०-१,
२४०, २४२, २४५, २४६
आदाननिक्षेपणसमिति २८५, ३४८
आदित्य (लोकान्तिक) १८४
आदिमान २४७-९
आहेय (नामकर्म) ३३१, ३३५
आधिकरक्षिकी (क्रिया) २५६
आनत (स्वर्ग) १७०, १७७, १८८
आनयन प्रयोग (अतिचार) ३११,
३१६
- आनुगामिक (अवधिज्ञान) पर
आनुपूर्वी (नामकर्म) ३३१, ३३४
अभियोग्य १६४
आर्क्यतर तप ३६४-५
आर्क्यतरार्थधियुत्सर्ग ३६९
आम्नाय ३५२, ३६८
आम्नायार्थवाचक ३५२
आयु १३४ ६०
आयुष्यक कर्म ३२८, ३३०, ३३३
आरण १७०, १७७, १८८
आरंभ २६०, २६५
आरंभक्रिया २५७, २६०
आर्णव (धर्म) ३४८
आर्तयान ३७३-५
आर्थ १५२, १५९
आर्थदेश १५९
आलोकितपानभोजन २८५
आलयन (तप) ३६६
आवश्यकपरिहाण २६७
आवास १७१
आसाहन २६४
आस्तिक्य ९
आस्रव २५०-१, २६४ ६०, २७८,
३४५
आस्रवानुप्रेक्षा ३५२
आहार १६२, १८१
आहारक (शरीर) १२१, १२४,
१२६, १२७, ३४३

आह्वारकलपिधि १२६	उद्दिधकुमार १६५, १७०, १७२
आह्वक (देव) १७३	उद्योत २१६, २१८
अर्थत्वत्रय (संस्थान) २१८	उद्योत (नामकर्म) ३३१, ३३६, ३४४
अत्वरपरिगृहीतागमन ३११	उपकरल्लुपकुश ३८७
अन्द १६४-५	उपकरल्लुसंयोगाधिकरल्ल २६३
अद्रिय २५, ८६ अ०, १७८	उपकरल्लुन्द्रिय ३५, ८६
अष्टवियोग (आतंध्यान) ३७५	उपकर्म १३५
अर्थापथकर्म २५४	उपधात २६४, २६८
अर्थापथक्रिया २५६	उपधात (नामकर्म) ३३१, ३३५, ३४४
अर्थासमिति २८४-५, ३४७	उपचार विनय ३६७
अशान (अद्) १६६	उपधि ३६८
अहा २८ अ०	उपपातजन्म ११४, ११७
उक्तावग्रह ३१	उपभोग १२८
उच्यगोत्र (कर्म) ३३१, ३३६,	उपभोगपरिभोगपरिमाण ३०५,
३४२-४;	३१८
—ना अंधहेतु २६७, २७७	उपभोगाधिकत्व ३११, ३१७
उच्यवास (देवानो) १८१;	उपभोगान्तराय ३३६
—नामकर्म ३३१, ३३५, ३४३	उपयोग ८७, ८२
उत्तमपुरुष १३६	उपयोगेन्द्रिय ८८
उत्तरकुरु १५२, १५६, १५७	उपशमक ३८३-४
उत्तरगुण ३०४, ३८५	उपशांतकषाय ३७६
उत्तरगुणनिर्वर्तना २६२	उपशांतभोह (गुणस्थान) ३६०, ३७६
उत्तरभ्रुकृति ३२८, ३३८	उपशांतभोह (सम्यग्दृष्टि) ३८३-४
उत्तरप्रत ३०४	उपस्थापन ३६६
उत्पाह २२५	उपाध्याय ३६८
उत्सर्गसमिति ३४७	उपल्लपरीषह ३५६, ३५८
उत्सर्पिणी ३८६	उर्ध्वलोक १४१
	उर्ध्वलोकसिद्ध ३८८

ઊર્ધ્વવ્યતિક્રમ ૩૧૧, ૩૧૬

ઋણુગતિ ૧૦૮-૧૧૩

ઋણુમતિ પર

ઋણુસૂત્ર (નય) ૬૩, ૭૩

ઋષિવાદિક (દિવ) ૧૭૨

એકત્વવિતકં (શુકલધ્યાન) ૩૭૮,
૩૮૧

એકત્વવિતકં અવિચાર ૩૮૧

એકત્વાનુપ્રેક્ષા ૩૫૨, ૩૫૪

એકાગ્રચિતાનિરોધ ૩૬૯

એકેન્દ્રિય (જીવ) ૯૬

એકેન્દ્રિય (નામકર્મ) ૩૪૪

એવંભૂતનય ૬૪, ૭૩

એષણાસમિતિ ૨૮૪, ૩૪૭

એરાવતવર્ષ ૧૫૨, ૧૫૫, ૧૫૬

એશાન (સ્વર્ગ) ૧૭૦, ૧૭૭

ઔત્કરિક (સ્કંધવિભાગ) ૨૧૯

ઔદયિકભાવ ૮૧-૩, ૮૬, ૩૯૨

ઔદારિક (શરીર) ૧૧૯, ૨૦૭,
૨૦૯, ૨૧૩

ઔદારિક (શરીરનામકર્મ) ૩૩૩

ઔદારિક અંગીષાંગ (નામકર્મ)
૩૩૩

ઔપપાતિક ૧૧૯

ઔપશમિકભાવ ૮૧-૬, ૩૯૨

ઉદંબક (દિવ) ૧૭૩

કનકાવલી (તપ) ૩૫૧

કરુણા ૨૮૭, ૨૮૯

કર્મ -ના બંધહેતુઓ ૩૨૨;

બંધના પ્રકાર ૩૨૬; -ની

આઠ મૂલપ્રકૃતિઓ ૩૨૭; -ની

પુણ્ય અને પાપ પ્રકૃતિઓ

૩૪૨ ઇં; -ના આત્યંતિક

ક્ષયનાં કારણ ૩૯૧

કર્મબંધ (-ની વિરોધતા) ૨૫૮

કર્મભૂમિ ૧૫૨, ૧૫૮

કર્મયોગ (કાર્મણ્યયોગ) ૧૦૭

કર્મેન્દ્રિય ૯૭

કલ્પ ૧૭૦-૧૭૬

કલ્પાતીત ૧૭૬, ૧૭૭

કલ્પોપપન્ન ૧૭૬, ૧૭૭

કવલાહાર ૩૬૦

કષાય ૨૫૪-૫, ૩૨૨-૩, ૩૨૭, ૩૪૪

કષાયકુશીલ ૩૮૫

કષાયચારિત્રમોહનીય ૩૩૦

કષાયમોહનીય ૨૭૨

કષાયવેદનીય ૩૩૦

કંદર્પ (અતિચાર) ૩૧૧, ૩૧૭

કાદંબ ૧૭૨

કાપિષ્ઠ ૧૬૯

કામસુખ ૧૬૬

કાયકલેશ (તપ) ૩૬૪

કાયગુપ્તિ ૩૪૭

कायदुष्प्रलिधान ३१२, ३१७	कृमाण्ड (दिव) १७३
कायनिसर्ग २६३	केवल उपयोग ३६०
कायप्रवीच्यार १६७	केवलज्ञान पप, पट-६०
काययोग २५०	केवलज्ञानावावरण ३३१
कायस्थिति १६०	केवलज्ञानी २६५, २७१
कायस्वभाव २८७	केवलदर्शन ६२
कायिकी क्रिया २५६	केवलदर्शनावरण ३३१
कार्मण्य (शरीर) १२०-७, २१३, ३४३	केवलिसमुद्घात २०७
कार्मण्ययोग १०७	केवली ३७६
काल (षट्) १६५	केवल्य ३६०
काल (द्रव्य) १७५, १६४, २१५, २४३, ३६६	कौतुक्य ३११, ३१७
कालातिक्रम ३१२, ३१६	क्रिया २१५, २५६
कालोद्धि १५३	कोष (कषाय) २५५
कांक्षा (अतियार) ३०७	कोषप्रत्याख्यान २८४
किन्नर (षट्) १६५; -दिव १७२	क्षयक ३८४
किन्नरोत्तम १७२	क्षमा ३४६
किंपुरुष १६५, १७२	क्षान्ति ३६५
किंपुरुषोत्तम १६५	क्षायिकचारित्र ३६३
किटिष्पिक (दिव) १६४	क्षायिकज्ञान ३६२
कीलिका (संछनन) ३४४	क्षायिकदर्शन ३६२
कुचप्रमाणातिक्रम (अतियार) ३११, ३१६	क्षायिकभाव ८१ ध०
कुण्ड ३४४	क्षायिकवीर्य ३६३
कुल ३६८	क्षायिकसम्भक्त्य ३६२
कुशील ३८५	क्षायिकसुष ३६३
कृष्टलेष्पिक्रिया ३११, ३१४	क्षायोपशामिकभाव ८१ ध०, ३६२
	क्षिप्रआली २६
	क्षीलकषाय ३७६

क्षीणमोह ३६०, ३७६, ३८४	गृहस्थक्षिण ३६६
क्षुद्रसर्वतोक्षुद्र ३५१	गोत्रकर्म ३२८, ३३६, ३३७
क्षुधापरीषह ३५६, ३५८	गोभूत्रिका (गति) १११
क्षुल्लकसिंहविकीडित ३५१	अह १७३, १७४
क्षेत्र १६, ३६५	ख्यान (वैयावृत्य) ३६८
क्षेत्रवास्तुप्रमाणातिक्रम ३११, ३१५	अवेयक (स्वर्ग) १७०, १७७, १८०
क्षेत्रवृद्धि ३११, ३१६	
क्षेत्रसिद्ध ३६५	धनवात १४१-४
अष्टवांग १७३	धनाग्भु १४०
अरकांड १४३	धनोदधि १४१-४
अंड २१६	धर्मा (नरक) १४३
	धातन १४४
अणु ३६८	धातिकर्म ३६१
गति १०८, १७६, ३३१, ३३३, ३६६	ध्राण ६६
गहंतोय १८४	
गर्भान्म ११७	अकवर्ती १३६
गांधर्व १७०, १७२	यक्षु ६६
गीतयशस् (श्रद्ध) १६५; -हेव १८२	यक्षुहंशान ८०
गीतरति (श्रद्ध) १६५; -हेव १७२	यक्षुहंशानावरण ३३१
गुण २४० ६०	यत्तुरिन्द्रिय ६७, १०४, ३३३
गुणप्रत्यय (अवधिज्ञान) ४८-५२	यत्तुहंशपूर्ण ३८६
गुणस्थान ३२३, ३६०	यत्तुहंशपूर्णधर १२०, १३०
गुप्ति ३४६, ३४८	यत्तुर्निकाय १६२-४
गुरु (अह) १७४; -पांय प्रकारना ३५२	यमर (श्रद्ध) १६५, १८७
	यर न्योति १७४
	यरमहेह १३६

ચર્યાપરીષદ્ ૩૫૬, ૩૫૯	જયંત (સ્વર્ગ) ૧૭૧, ૧૮૯
ચંદ્ર ૧૭૦, ૧૭૩-૪;	જરાયુજ ૧૧૭
-(ઈદ્ર) ૧૬૬	જલકાન્ત (ઈદ્ર) ૧૬૫
ચંપક ૧૭૩	જલપ્રભ (ઈદ્ર) ૧૬૫
ચાક્ષુષ રકંઘ ૨૨૩	જલખલુહ (કાંડ) ૧૪૩
ચારિત્ર ૩૧૩, ૩૪૬, ૩૬૨-૩, ૩૯૭;	જલરાક્ષસ (દેવ) ૧૭૨
-(વિનય) ૩૬૭	જંબુદ્વીપ ૧૫૨ ઇં
ચારિત્રમોહનીય ૨૬૫, ૨૭૨,	જાતિ (નામકર્મ) ૩૩૧, ૩૩૩
૩૩૨, ૩૫૭	જિન ૩૫૭, ૩૮૩
ચાંદ્રાચળ (તપ) ૩૫૧	જવ ૬૨, ૮૧, ૮૭, ૧૯૫, ૧૯૮-૯,
ચિંતા ૨૫	૨૦૩, ૨૦૯, ૨૧૪, ૨૪૭
ચેતનાશક્તિ ૨૪૧	જવતત્વ ૨૦૭, ૨૦૮
ચૌરી ૨૯૭	જવત્વ ૮૧
ચૌક્ષ ૧૭૩	જવદ્રવ્ય ૨૦૦, ૨૦૭
ચૌર્ણિક ૨૧૯	જવરાશિ ૯૨
છન્દસ્થ ૩૭૧, ૩૭૩	જવાસ્તિકાય ૧૯૬, ૨૪૯
છન્દસ્થનીતરાગ ૩૫૬	જવિત ૨૧૪
છવિચ્છેદ (અતિચાર) ૩૧૦, ૩૧૩	જવિતારાંસા ૩૧૨, ૩૧૯
છાયા ૨૧૯	જુગુપ્સા (મોહનીય) ૩૩૩
છેદ (પ્રાયશ્ચિત્ત) ૩૭૬	જૈનદર્શન ૮૧, ૧૯૪, ૧૯૮, ૨૦૬,
છેદોપસ્થાપન (ચારિત્ર) ૩૬૨-૩,	૨૧૬, ૨૨૮, ૩૯૬
૩૮૬, ૩૯૭	જૈનલિંગ ૩૯૬
જગત-સ્વભાવ ૨૮૭	જોષ (દેવ) ૧૭૩
જગત-સ્વરૂપ ૧૯૫	જ્ઞાતભાવ ૨૫૯
જઘન્ય ૨૩૭	જ્ઞાન ૨૧, ૫૮ ઇં, ૩૬૭, ૩૯૭
જઘન્યેતર ૨૩૭	જ્ઞાનાવરણીય ૨૭૭, ૩૨૮, ૩૩૧,
જન્મ (ના પ્રકાર) ૧૧૪-૫,	૩૩૬-૭, ૩૪૪, ૩૫૭;
૧૧૭	-ના ખંધહેતુ ૨૬૪
જન્મસિદ્ધ ૩૯૮	જ્ઞાનૈદ્રિય ૯૭

ज्ञानोपयोग २७५
 ज्योतिषक १६३, १७३-६, १९२
 ज्ञत २१७
 ज्ञत्व ११-३, १५-६
 ज्ञत्प्रदोष २६८
 ज्ञथाभ्यात ३६३
 ज्ञथागति परिणाम ३९३
 ज्ञदुभय ३६६
 ज्ञनुवात १४१, १४३-४
 ज्ञप २७६, ३४६, ३४८, ३५१,
 ३६३ ६०
 ज्ञपस्वी ३६८
 ज्ञमस २१९
 ज्ञमःप्रभा १४०, १४३
 ज्ञाप २६५, २६९
 ज्ञारा १७३-४, १९२
 ज्ञाक्षपिशाय १७३
 ज्ञतिर्यंगलोकसिद्ध ३६८
 ज्ञतिर्यंग्व्यतिक्रम ३११, ३१६
 ज्ञतिर्यंग्व्य १५३, १५९-१६१, १८६, २६५,
 २७३, ३३०, ३३३, ३४३-४
 ज्ञतीर्थ ३६६
 ज्ञतीर्थंकर १३६, १५०, ३३१; -नामकर्म
 ३३६, ३४४; -ना अंधलेतु २६७
 ज्ञतीर्थकाभाबिनिवेश ३११, ३१५

जुम्भु (दिव) १७३
 जुम्भुरव (दिव) १७२
 जुपित (वैकांतिक) १८४
 जुष्णीक १७३
 जुष्णरूपशंपरीषद ३५६, ३५९
 जुष्णपरीषद ३५६, ३५८
 जुष्णस (शरीर) ११९ (जुष्णो कर्मण)
 जुष्णस २६७, २७६, ३४८, ३५२
 जुष्णस (जुष्ण) ९३-६;
 -नामकर्म ३३१, ३३३, ३४४
 जुष्णनाडी १२४
 जुष्णनिश (दिव) १६४-५
 जुष्णद्रिय (जुष्ण) ९७, १०४;
 -नामकर्म ३४४
 जुष्ण्युक्त २०५
 जुष्णमशकपरीषद ३५६-३५८
 जुष्णक्षिणाध्याधिपति १८६-७
 जुष्ण (शब्द) ३०१
 जुष्णनक्रिया २५६
 जुष्णनमोहनीय, -ना अंधलेतु २६५,
 ३३०, ३३२, ३५७
 जुष्णनमोहक्षयक ३८४
 जुष्णनविनय ३६७
 जुष्णनविशुद्धि २६७, २७५
 जुष्णनावरणीय ३३०, ३३१, ३३६,
 ३४४, ३९०

- दशदशमिका ३५१
 द्वादो १५६
 दान ८१, २६५, २७०, ३२०-१
 दानांतराय ३३१, ३३६
 दार्सीदासप्रमाणातिक्रम ३११, ३१५
 दिककुमार १७०, १७२
 दिगंबर ३५८
 दिगाचार्य ३५२
 दिग्द्रव्य २१२
 दिग्विरति ३०३, ३०५, ३११, ३२६
 दिवाभोजन २८२
 दीक्षाचार्य ३६८
 दुःखभावना २८८
 दुःखवेदनीय ३३०
 दुःस्वर (नामकर्म) ३३१, ३३५, ३४४
 दुर्भाग ३३१, ३३५, ३४४
 दुष्पक्षव्याहार (अतियार) ३१२, ३१८
 दुष्प्रभार्णितनिक्षेप २६३
 देव १६२ धं०, २६५
 देवकुटु १५२, १५६
 देवगति ३४३
 देवर्षि १८४
 देवानुपूर्वी (नामकर्म) ३४३
 देवायु ३३३;
 -ना अधहेतु २६६
 देवी १६७
 देशविरत ३७५
 देशविरति ३०४-५, ३११, ३१६
 देह (देव) १७३
 द्रव्य ३३, १६५-६, २०२-४, २३६ धं०
 द्रव्यबंध ६२
 द्रव्यभाषा २१३
 द्रव्यमन २१४
 द्रव्यसिग ३८७
 द्रव्यवेद १३२
 द्रव्यहिंसा २६३
 द्रव्याधिकरण २६१
 द्रव्यार्थिकनय ६८ धं०
 द्रव्यास्तिक ३८०
 द्रव्येन्द्रिय ६७
 द्वियरम १८५
 द्वीन्द्रिय ६७, १०४, ३४४
 द्वीपकुमार १७०, १७२
 द्वीप-समुद्र १५३ धं०
 द्वीपसिद्ध ३६८
 धनधान्यप्रमाणातिक्रम ३११, ३१५
 धरण (धन्द्र) १६५, १८७
 धर्म २६५, २७२, ३४८ धं०
 धर्मध्यान ३७३, ३७६, धं०
 धर्मस्वाभ्यासतत्त्वानुप्रेक्षा ३५२, ३५५
 धर्मास्तिकाय ३६४ (शुभ्र्यो अधर्मा-
 स्तिकाय)
 धर्मोपदेश ३६६
 धातकीर्ण १५२ धं०

धारणा २७ ध०	निःश्रेयस ३४६
धूमप्राणा १५० ध०	निःसृतावग्रह ३१
ध्यान ३६४, ३६६ ध०	निकाय १६२
ध्यानांतरिका ३७२	निक्षेप (न्यास) १३ ध०, २६०, २६३
धौव्य २२५	निगोदशरीर २०६
नक्षत्र १७०, १७३	निग्रह ३४७
नमत्व (परीषद) ३५६, ३५८	नित्य २२७ ध०
नपुंसक द्विगन्वेद १३१-२;	नित्य-अवक्तव्य २३२
-ना अर्धहेतु २७३, ३३३	नित्यत्व १६६
नय ४, १५-६, ६३-७६	नित्यानित्य २३२
नरक १४०, १४५ ध०	नित्यानित्य-अवक्तव्य २३२
नरकगति (नामकर्म) ३३३, ३४४	निदान (शब्द) ३०१
नरकघात १५०	निदान (व्यातध्यान) ३७५
नरकायु (अर्धहेतु) २६५	निदानकरण ३१२, ३१६
नरकावास १४५	निद्रा ३३०
नवनवमिका (तप) ३५१	निद्रानिद्रा ३३०
नाग (दिव) १७३	निद्रावेदनीय ३३१
नागकुमार १७० ध०, १८७	निद्रानिद्रावेदनीय ३३१
नाम १३, १४	निद्रा २६७, २७६
नामकर्म ३३१, ३३३, ३३७	निर्बंध ५५
नारक ११४, १३१, १४१, १४५ ध०,	निरंतरसिद्ध ३६८
१४६, १६०-१	निरन्वयक्षुण्णिक २२६
नारकानुपूर्वी (नामकर्म) ३४४	निरन्वयपरिणामप्रवाह ८२
नारकायु ३३०, ३३३, ३४४	निराकार ६०
नारद (दिव) १७२	निरोध ३४५
नाराय (संछन्न) ३४४, ३७०	निर्ग्रंथ ३८४ ध०, ३८३
निःशब्द ३०१	निर्जरा ३३८ ध०, ३८३
निःशीलत्व २६६, २७४	निर्जरातुप्रेक्षा ३५२ ध०

निर्देश १६	न्यासापहार ३११, ३१४
निर्णयता २८४	पक्षी १४६
निर्माण (नामकर्म) ३३१, ३३६, ३४४	पङ्कप्रला १४०
निर्वर्तना २६२-३	पङ्कभुल (कांड) १४३
निर्वाण १५०	पञ्चेन्द्रिय (एव) ६७, १०४
निर्वृतीन्द्रिय ६७	पञ्चेन्द्रियमति (नामकर्म) ३४३
निर्वेद ६, ३५३	पटक (दिव) १७३
निर्व्रतत्व २६६, २७४	पटुकर्म ३७-८
निश्चित ३१	परत्व २१५
निश्चितआही २६	परनिर्दि (शुभो निर्दि)
निश्चयदृष्टि २०३	परप्रशंसा २६७
निश्चयहिंसा २६४	परमाणु १६८, २०१ ६०, २२० ६८
निषधा परीषह ३५६, ३५६	परमाधार्मिक (दिव) १४८, १५०
निषध पर्यंत १५२, १५५	परस्त्रिग ३६६
निष्क्रिय १६६ ६०	परविवाहकरण ३११, ३१५
निसर्ग ८, २६०, २६३	परव्यपदेश (अतियार) ३१२, ३१६
निसर्गक्रिया २५७	पराधात (नामकर्म) ३३१, ३३५, ३४३
निह्व २६४, २६८	परिग्रह २७३, २८०, २६६;
नीयजोत्र (ना अंधहेतु) २६७, ३३१, ३४४	-देवानो १८०
नीलपर्वत १५२, १५५	परिलाम २१५, २३८, २४५
नैगम (नय) ६३, ६६	परिलामी नित्यता ८२, २२७
नैयायिक ८१	परिदेवन २६५, २६६
नोकषाय ३३०, ३३३, ३४४	पारहार (प्रायश्चित्त) ३६६
न्यग्रोधपरिमंडल ३४४	परिहारविशुद्धि ३६२-३, ३८७, ३६७
न्यायदर्शन १६४, २११	परीषह ३५६ ६०
न्यास १३ (शुभो निक्षेप)	

परीषदलय ३४६	पुरुषवेद १३२, २७३, ३३०, ३३३
परोक्ष २३ ६०	पुरुषार्थ १
पर्याप्त (नामकर्म) ३३१, ३३४	पुरुषोत्तमदेव १७२
पर्याय ३३, २३६ ६०	पुलाक ३८४ ६०
पर्यायदृष्टि ६८, २३१	पुष्करवरद्वीप, पुष्करार्धद्वीप १५२, १५३, १५६, १५७
पर्यायार्थिक नय ६८ ६०, ७८, ३८०	पुष्करोदधि १५३
पदयोपम १५३	पूज्यं (ईद) १६५
पालिमुक्ता ११०-१	पूज्यभाद्र (ईद) १६५, १७२
पाप २५१	पूर्वधर ३७६
पापप्रकृति ३४२, ३४४	पूर्वप्रयोग ३६४
पारिभ्रष्टीक्रिया २५७	पूर्वरतानुस्मरणवर्जन २८४, २८६
पारिलामिक (भाव) ८१ ६०	पृथक्त्व १८१
पारितापनिष्ठा क्रिया २५६	पृथक्त्ववितर्कसवियार ३७८, ३८०
पारिषद्य १६४	पोतण ११८
पिंडप्रकृति ३३३	पौषधोपवास.३०३ ३०५; -ना अतियार ३१२, ३१८
पिपासापरीषद ३५६, ३५८	प्रकीर्णक (देव) १६४
पिशाय १७०, १७३	प्रकृतिबंध ३२६ ६०
पुल्लिग (जुम्भो पुरुषवेद)	प्रकृतिसंक्रम ३३६
पुण्य २५१ ६०	प्रयक्षा, प्रयक्षावेदनीय ३३०, ३३२
पुण्य-पाप ११	प्रयक्षाप्रयक्षावेदनीय ३३०, ३३२
पुण्यप्रकृति ३४२, ३४४	प्रच्छना ३६८-९
पुद्गल (अस्तिकाय) १६३, २०६, २०९, २१३, २१६, २२०, २४०, २४५, २४९, ३६४	प्रज्ञापरीषद ३५६, ३५९
पुद्गलक्षेप (अतियार) ३११, ३१७	प्रज्ञीतरसम्मोहनवर्जन २८४
पुद्गलपरावर्त २०	प्रतर २१६
पुरुष (देव) १७२	प्रतिकमल ३६६
पुरुषवृषभ १७२	प्रतिज्ञप (ईद) १६५;

-हेव १७३
 प्रतिश्रुतकव्यवहार ३११, ३१५
 प्रतिशेवनाकुशील ३८५
 प्रत्यक्ष २३-५
 प्रत्यविज्ञान २५, २२८-९
 प्रत्याख्यानावरणीय ३३०, ३३३
 प्रत्येक (शरीरनामकर्म) ३३१, ३३४,
 ३४४
 प्रत्येकसुद्धोपधित ३९७
 प्रत्येकलोपधित ३९७
 प्रदेश २००, २०१-२;
 -बंध २७८-९, ३२३, ३२६-७,
 ३४०-१
 प्रदेशोदय (आ सूत्रिने अंते ऋओ)
 प्रसंगन १६५
 प्रसक्तयोग २९०-५
 प्रसक्तसंयत ३७४-५
 प्रमाणा ४, २३ धं
 प्रमाणाभास २२
 प्रमाद २९२, ३२२, ३२५
 प्रमाद (भावना) २८७, २८९
 प्रयोगक्रिया २५६
 प्रयोगज (शुद्ध) २१७
 प्रवचनसक्ति २६७, २७६
 प्रवचनभाता ३८६
 प्रवचनवत्सलत्व २६७, २७६
 प्रवीच्यार १६७

प्रमाणक ३५२
 प्रशंसा २७६
 प्रशम ९
 प्रसेतर १४५
 प्राण २१४, २५६
 प्राणत (ध्र) १६६;
 -(स्वर्ग) १७०, १७७, १८८-१९०
 प्राणवध २९० धं
 प्राणातिपातिका क्रिया २५६
 प्रात्ययिकी क्रिया २५७
 प्रादोषिकी क्रिया २५६
 प्राध्यकारी (ध्रिय) ४०
 प्रायश्चित्त ३६४, ३६६
 प्रायोगिक (बंध) २१८
 प्रेष्यप्रयोग (अतियार) ३११, ३१६
 षकुश ३८४ (ऋओ पुलाक)
 बंध (कर्मनो) ११, २७७-८, ३२५ धं
 बंध (पौद्गलिक) २१६, २१८, २३२
 धं, २३९
 बंध (अतियार) ३१०, ३१३
 बंधच्छेद ३९३
 बंधतत्त्व ३२२
 बंधन (नामकर्म) ३३१, ३३४
 बंधछेत्तु ३२२, ३९१
 बलि (ध्र) १६५, १८७

अहु (अवग्रह) २८
 अहुविध (अवग्रह) २८
 अहुश्रुतभक्ति २६७, २७६
 आहर (नामकर्म) ३३१, ३३४
 आहरसंपराय ३५७, ३६१
 आहतप २६६, २७१, २७४
 आहतप ३६४
 आहोपधिव्युत्सर्ग ३६६
 अक्षभोधित ३६७
 अक्ष (अह) १७४
 ओधिदुर्लभत्वानुपेक्षा ३५२, ३५५
 ओद्धर्शन ८१, २१६
 अक्ष २६८-९
 अक्षयर्थ २६६, ३४८, ३५२
 अक्षयर्थाशुप्रत ३०५;
 -ना अतियार ३११, ३१५
 अक्षराक्षस १७२
 अक्षलोक (स्वर्ग) १७०, १७७, १८८-९
 अक्षोत्तर (स्वर्ग) १६६
 अक्षतपानसंयोगाधिकरण २६३
 अक्षोत्तर (तप) ३५१
 अय, अयमोहनीय ३३०, ३३३;
 -नो अधहेतु २७३
 अरतवधं १५२, १५४
 अवन १७१
 अवनपति १६२-७, १७१, १८६-७, १९१

अवप्रत्यय (अवधिज्ञान) ४८
 अवनवासिनिनाय १७० (शुभो अवन
 पति)
 अवस्थिति १६०-१
 अव्यत्व ८१, ८६, ३६२
 आव ८०, ८४
 आवबंध ६२
 आवभाषा २१३
 आवभन २१३
 आवर्षिग ३६६
 आववेद १३२
 आवर्षिसा (निश्चयाहिसा) २६४
 आवाधिकरण २६१
 आवेन्द्रिय ६७
 आषा २१३, २१७
 आषासमिति ३४७, ३५१
 आस्वत् (देव) १७२
 अशुप्रतिमा ३५१
 आम (धर्म) १६५;
 -देव १७२
 अशुपरिसर्प १४६
 अशुग (देव) १७२
 अशुत (देव) १७०, १७३
 अशुतवाहिक (देव) १७२
 अशुतानंद (धर्म) १६५, १८७
 अशुतानुक्रया २६५, २७०
 अशुतोत्तम (देव) १७३
 अशु २१६

भोगभूमि २६६	भनोनिर्गर्ग २६३
भोगशास्त्री (देव) १७२	भनोयोग २५१
भोगांतराय ३३६	भनोरभ (देव) १७२
भोगोपभोगप्रत ३१२, ३१८	भनोहरेद्रियालोकावर्णन २८६
भंगल (अह) १७४	भंङ्कभ ३५, ३८
भतिज्ञान २१-७, ३३, ४१, ४३-४, ५५-६, १०२, ३६७	भरण २१४
भतिज्ञानावरण ३३०-१	भरणाशंसा (अतियार) ३१२, ३१६
भत्सर २६४ (शुभो भत्सर्यं)	भरुत् (देव) १७३
भत्स्य १४६	भरुत् (लोकान्तिक) १८४-५
भट ३५०	भरुदेव (देव) १७२
मध्यमलोक १४०, १५१ ६०	भरुदेवी ३७६
भन २७, ६३, १०१-६	भक्षपरीषद ३५६, ३५६
भनःपर्यायज्ञान २१, २४, ५२, ५४, ५५, ५७-६	भक्षाकाङ्क्ष १७२
भनःपर्यायज्ञानावरण ३३१	भक्षाकाय (ध'द्र) १६५; -(देव) १७२
भनुष्य १४६	भक्षाकाल (ध'द्र) १६५; -(देव) १७३
भनुष्यगति (नामकर्म) ३४३	भक्षाधिप (ध'द्र) १६५
भनुष्यनति १५७-८	भक्षातमःप्रभा १४०
भनुष्ययक्ष (देव) १७२	भक्षापुरुष (ध'द्र) १६५; -(देव) १७२
भनुष्यलोक १५८	भक्षाभीम (ध'द्र) १६५; -(देव) १७२
भनुष्यानुपूर्वी (नामकर्म) ३४३	भक्षाविदेह देव १७३
भनुष्यायु (कर्म) ३३०, ३३३, ३४३; -ना अंधहेतु २६५, २७३	भक्षावेग देव १७२
भनोग्रुपित २६४-५, ३४७	भक्षाप्रत २८३, ३०३
भनोज्ञानभनोज्ञरससमभाव २८६	भक्षाशुक रेवर्ग १७०, १७७, १८८-९
भनोदुष्प्रलिधान ३१२, ३१७	

- महासर्वतोभद्र (तप) ३५१
 महासिद्धिविकीर्णित (तप) ३५१
 महारकंदिक (दिव) १७३
 महारकंध २०६
 महाहिमवत् १५२, १५५
 महोष्वक्ष (दिव) १७२
 महोरग १७०, १७२
 माधवी १४३
 माधव्या १४३
 माण्डिक (ह'द्र) १६५;
 - (दिव) १७२
 मात्रा ३७२
 मात्सर्य (लुब्धो मत्सर) २६८,
 ३१२, ३१६
 माध्यस्थवृत्ति २८७, २८८
 माल (कथाय) २५५
 मानुषोत्तर (पर्वत) १५२, १५७
 माया (कथाय) २५५, २६५, २७३
 मायाकिंवा २५७
 भारखान्तिकी संवेचना ३०३, ३०६-७
 भार्गवभावना २६७, २७६
 भार्दव (धर्म) ३४८, ३५०
 भाषतुष ३७६
 भार्द (स्वर्ग) १७०, १७७, १८८
 मित्रानुराग ३१२, ३१६
 मिथुन २६८
 मिथ्यात्व (मोहनीय) ३२२, ३२४,
 ३३०, ३४४
 मिथ्यादर्शन ३२२, ३२४
 मिथ्यात्वार्क्या २५६
 मिथ्यात्वमोहनीय ३३२
 मिथ्यादर्शन शक्य ३०१
 मिथ्यादर्शन क्रिया २५७
 मिथ्यादृष्टि ६१
 मिथ्योपदेश (अतिथार) ३११, ३१४
 मिश्र (क्षायोपशमिकभाव) ८१, ८३
 मिश्र (योनि) ११५
 मिश्रमोहनीय ३३१
 भीमांसकमत ८१
 मुक्तत्व ३६३
 मुक्तावली (तप) ३५१
 मुभरपिशाच (दिव) १७३
 मूर्धा २६६
 मूर्त ६६
 मूर्तत्व १६८
 मूर्ति १६७
 मूलगुण ३०३
 मूलगुणनिर्वर्तना २६२
 मूलनति (द्रव्य) २२८
 मूलद्रव्य १६५
 मूलप्रकृति ३२७, ३३६
 मूलप्रकृतिर्भध ३२७
 मूलमत ३०३
 मेरु (पर्वत) १४०, १५२, १५४
 मेरुकान्त (दिव) १७२
 मेरुप्रल (दिव) १७२

- भैत्रीवृत्ति २८७-८
 भैथुन २६८
 भोक्ष ३-४, ७-८; ११-२, ३८३, ३६१-३
 भोह २६६
 भोह (कर्म) भोहनीय ३२८, ३३२,
 ३३७
 भौभर्यं (अतियार) ३११, ३१७
 भ्रुव्भ्र १५२, १५६
 यक्ष १७०, १७२
 यक्षात्तम (दिव) १७२
 यतिधर्म ३४८-९, ३५१
 यथाभ्यात (आरित्र) ३६२-३, ३६७
 यद्व्योपक्षिध ६०
 यवमध्य (तप) ३५१
 यश, यशःकीर्ति ३३१, ३४४
 यशस्वत (दिव) १७२
 याचनापरीषह ३५६, ३५६
 युग १७५
 युगदधर्म, युगलिक १५६
 योग ५, २५० ६०, ३२२-५, ३२७,
 ३७८,
 योगनिग्रह ३४७
 योगनिरोध ३७२, ३८२
 योगवक्रता २७४
 योनि ११४-५ ६०
 रति, रतिभोहनीय ३३०, ३३३;
 -ना अंधकेतु २७२
 रतिप्रिय (दिव) १७२
 रतिश्रेष्ठ (दिव) १७२
 रत्नप्रभा १४० ६०
 रत्नावली (तप) ३५१
 रभ्यकवर्ष १५२
 रस (पांय) २१७;
 -नामकर्म ३३१, ३३४
 रसपरित्याग (तप) ३६४-५
 रहस्याख्याप्यान (अतियार)
 ३११, ३१४
 राक्षस १७०, १७२
 राक्षसराक्षस (दिव) १७२
 राग २६६
 रात्रिभोजनविरमण २८१ ६०
 राहु १७६
 रिष्टा १४३
 रुकमी (पर्वत) १५२, १५५
 रूय १६७
 रूपयश (दिव) १७२
 रूपशाली (दिव) १७२
 रूपानुपात (अतियार) ३११, ३१७
 रूपी ५५, १६६, २४७
 रूवत (दिव) १७२
 रोगचिन्ता (आर्तध्यान) ३७५
 रोगपरीषह ३५६, ३५६
 रौद्र (नरकावास) १४८
 रौद्र (ध्यान) ३७३, ३७५
 रौरव (नरकावास) १४४

लक्षण ८७-९
 लम्बि १३०
 लम्बीन्द्रिय ९८
 लवणसमुद्र १५२-३, १५६
 लांगक्षिका (वक्रगति) १११
 लान्तक (रसर्ग) १७०, १७७, १८८-९
 लाभांतराय कर्म ३३६
 लिंग (त्रिंश) ३८७
 लिंग (वेद) १३२, ३६५-६
 लेश्या ८१, ८६, १४०, १४६, १६३,
 १६६, १७८, १८२, १८७
 लोक १४० छ०, २०४
 लोकनाली १७९
 लोकपाल (देव) १६४
 लोकाकाश २०४ छ०
 लोकानुप्रेक्षा ३५२, ३५५
 लोकान्त ३६३
 लोकांतिक (देव) १८४
 लोभ २५५
 लोभप्रत्याख्यान २८४
 वंश १५४
 वंशा (नरक) १४३
 वक्रगति १०२ छ०
 वचनशुचि ३४७
 वचनद्वयप्रतिधान (अतिगार) ३१२, ३१७
 वचननिर्गम २६३
 वज्रमध्य ३५१

वज्रमलनारायसंछनन ३४४, ३७०
 वट (देव) १७३
 वध २६५, २६९, ३१०, ३१३
 वध (परीषद्) ३५६, ३५९
 वनपिशाय (देव) १७३
 वनाधिपति (देव) १७२
 वनाहार (देव) १७२
 वर्गाला ३२६
 (वर्ण पांय) २१७;
 -नामकर्म ३३१, ३३४
 वर्तना २१५
 वर्धमान (अत्रधिज्ञान) ५०;
 -तप ३५१
 वर्ष १५४
 वर्षधर १५२, १५५
 वरेनु ३३, २२७
 वह्नि (लोकान्तिक) १८४
 वाग्योग २५१
 वायना ३६८
 वातकुमार १७०
 वामन (संस्थान) ३४४
 वायुकुमार (शुभो वातकुमार)
 वासुकाप्रभा १४०
 वासिष्ठ (ईंद्र) १६५
 वासुदेव १३६
 वास्य १५४
 विद्वद्ध्यगुण २४२
 विक्रिया १४०

विभ्रहृगति १०७	विह्वयोगति (नामकर्म) ३३१,
विघ्न (दिव) १७२	३३४, ३४४
वियथ ३७६	वीतरागतव ३६२
वियार ३७६, ३८०	वीर्यं २५८
विचिकित्सा ३०७	वीर्यान्तराय ३३६
विजय (स्वर्ग) १७०, १८५, १८८;	वृत्तिपरिसंख्यान (तथ) ३६४
-१५६-७, १५६	वेणुहारी (ध'द्र) १६५
वितर्क ३७८, ३८०	वेणुदेव (ध'द्र) १६५
वितत (शब्द) २१७	वेद (लिंग) १३२
विहारणु क्रिया २५७	वेदना (दिवेमां) १८१
विहोष वर्ष १५२, १५४-६, १५६	वेदनीय (कर्म) ३२८, ३३०, ३३२,
विधुत्तुमार १७०	३३७-६, ३५७, ३६२
विधान १६	वेदांत दर्शन ८१, १६८
विनय (तथ) ३६४, ३६७	वेदांश (ध'द्र) १६५
विनायक (दिव) १७२	वैक्रिय (शरीर) ११६, १२१-२,
विपर्ययज्ञान ६०	१२५-७, १२६-१३०, ३४३
विपाक ३३८, ३४२	वैक्रियअंगोपांग ३४३
विपाकवियथ ३७६-७ (लुत्थो)	वैक्रिय लम्बि १२७, १३०
विपाकोदय (आ सूयिने अंते	वैजयत (स्वर्ग) १७१, १८८-९
विपुलभति पर	वैमानिक (दिव) १६२ ध०
विभंगज्ञान ६१	वैधावृत्त्य ३३७-८
विरत ३८३	वैराग्य २८७, २९०
विरुद्धराग्यातिकर्म ३११, ३१४	वैशेषिक दर्शन ८१, १६४, १६६,
विविक्ताशय्यासन ३६४-५	२११, २१६
विवेक ३६६	वैज्ञानिक (अंध) २१८
विधावसु १७२	व्यंगन ३५, ३७६
विषयसंरक्षणानुबंधी	व्यंगनावश्रह ३५, ३७
विशंवाह २६६, २७४	व्यतिपातिकक्षद्र (दिव) १७२
विसदृश (अंध) २३८-९	

- व्यंतर १६२ ४०
 व्यय २२५
 व्यवहार नय ६३ ४०
 व्यवहार दृष्टि २०३
 व्यावहारिक निर्बंध ३८५
 व्यावहारिक हिंसा २६३
 व्युत्सर्ग ३६३, ३६६, ३६६
 व्युत्पत्तिक्रियानिवृत्ति (ध्यान) ३७८
 प्रत २६६, २७४, २८१, २८३ ४०, ३१२
 प्रतानतियार २६७
 प्रति अनुबंधा २६५
 प्रती ३००-१
 शकं (श्रद्ध) १६६
 शंका (अतियार) ३०७-८
 शतार (स्वर्ग) १६६
 शनैश्चर (अह) १७४
 शब्द २१७
 शब्द (नय) ६३, ६४, ७३.६, ३६६,
 ४००
 शब्दानुपात (अतियार) ३११, ३१६
 शब्दोद्देश्य ४४
 शय्यायरीषह ३५६, ३५६
 शरीर ११८ ४०, १८०, २१३;
 -नामकर्म ३३१, ३३३
 शरीरभक्ष ३८७
 शकंराप्रभा १४०
 शक्य ३०१
 शिक्षाप्रत ३०४
 शिंपरी (पर्वत) १५२, १५५, १५६
 शीतपरीषह ३५६, ३५८
 शील २६७, २७४
 शीलप्रतानतियार २६७, २७५
 शुक् (स्वर्ग) १६६;
 -अह १७४
 शुक्लध्यान ३७४, ३७७ ४०
 शुभ, शुभनाम ३३१, ३३५, ३४४;
 -ना अंधहेतु २६६
 शुभयोग २५१ ४०
 शौक्ष ३५८
 शौचेशी ५, ३७१
 शोकमोहनीय २६६, २७२, ३३०, ३३३
 शोचन (नरक) १४४
 शौच २६५, २७१, ३४८, ३५१
 आवक ३०३, ३१२, ३६८
 आविका ३६८
 अत २१, २४, ४३-७, ५६, ६१, ६६,
 २६५, २७१
 अतज्ञानावरण ३३१
 अतसमुद्भवा ३५२
 अतोद्भवा ३५२
 अत्र ६६
 श्लेष (अंध) २३३
 श्वेतभद्र (दिव) १७२
 श्वेतांबर ३५८

संकमण 33८	संसारौष्व ८२
संक्रांति 3७८	संस्तारोपक्रमण 3१२, 3१८
सकिलपट १४०	संस्थान २१६;
संख्या १६, 3६५, 3६८	—नामकर्म 33१
संश्ल ६3, ६८ ६०	संस्थानवियय (ध्यान) 3७६-७
संध २६५, २६८	संहनन 3६६;
संधर्ष २१८	—नामकर्म 33१
संधसाधुसमाधिकरण २६७, २७६	संहरणसिद्ध 3६८
संधात (संघ) २२१;	सकषाय २५४
—नामकर्म 33१	संचित ११४
संज्ञा २५, १०५	संचितआहार 3१२
संज्ञी १०3	संचित निक्षेप 3१२
संश्वयन (कोधादि) 33०	संचितपिधान 3१२
संपराय 3६१-२	संचितसंश्रद्धआहार 3१२
संप्रधारणसंज्ञा १०५	संचितसंमिश्रआहार 3१२
संभूर्जन ११४, ११७	सत् १६, २२५ ६०
संभूर्जिम १3१	सत्कारपुरस्कारपरीषद 3५६
संयम 3४८, 3८८	सत्पुरुष (ध'द्र) १६५;
संयमासंयम २६६	—देव १७२
संयोग २६०	सत्य 3४८
संरंभ २६०	सत्यमत, —नी भावनायो २८४
संशेषना 3०3	सत्याश्रुमत 3०५, 3११
संवर ११, २५८, 3४५ ६०	सदेश (अंध) २33
संवरानुप्रेक्षा 3५२	सद्गुणाच्छादन २६७
संवृत (यानि) ११४	सनत्कुमार (ध'द्र) १६६
संवेग ६, २६७, २८७	सप्तभंगी २3२
संसार ८२	सप्तसप्तमिका 3५१
संसारानुप्रेक्षा 3५२	सम (अंध) २3८

समयतुरस्संस्थान ३४३	सहज्येतना ३६०
समनरेक १०६	सहसानिक्षेप २६३
समनोज्ञ ३६८	सहस्त्रार १७०, १७७, १८८-९
समंतानुपातनक्रिया २५७	सांख्यदर्शन ८१, १६४, १६९, २११
समक्षिप्त (नय) ७३, ४००	सांप्रदायिक कर्म २५४
समय १०७, २४४	सांप्रतनय ६४, ३६९, ४००
समादानक्रिया २५६	साकार उपयोग ९०
समाधि २७६	साकारमंत्रबेद ३११
समारंभ २६०	सागरोपम १८७
समिति ३४६ ४०	सातवेदनीय २६५, ३४२, ३४३
समुच्चिन्नक्रियानिवृत्ति ३७१	सादिसंस्थान ३४४
समुद्रसिद्ध ३६८	साधारण (नामकर्म) ३३१, ३५५
सम्यक्चारित्र ४	साधारणशरीरी २०९
सम्यक्त्व ९, ३०८	साधु २६७, ३६८
सम्यक्त्वक्रिया २५६	साध्वी ३६८
सम्यक्त्वमिथ्यात्व ३३०	सानन्दुमार (स्वर्ग) १७०, १७७, १८८
सम्यक्त्वमोहनीय ३३०	सान्तरसिद्ध ३६८
सम्यग्ज्ञान ४, २१-३	सामानिक (दिव) १६४
सम्यग्दर्शन ४, १६ ४०, ३०७	सामायिक ३०३, ३६२, ३८६, ३९७;
सम्यग्दृष्टि ६१, ३७७, ३८३	—प्रतना अतिचार ३१२
सरागसंघम २६५-६	सारस्वत (लौकातिक) १८४
सर्वज्ञ ३१०, ३७१-३	सिद्ध १४९
सर्वज्ञत्व ३६१	सिद्धत्व ३६३
सर्वतोभद्र (दिव) १७२	सिद्धशिक्षा १८२
सर्वदृशित्व ३६१	सिद्धमानगति ३६३
सर्वपरिक्षेपनीय ६४, ३६९	सीमंतक (नरक) १४५
सर्वार्थसिद्ध १७१, १८८	सुभ ३, ७, १७८, २१४
सवितकं ३७८	सुभवेदनीय ३३० (शुभो सातवेदनीय)

सुधोष (धद्र) १६५
 सुपर्ण कुमार १७०-१
 सुभग (नामकर्म) ३३१, ३४४
 सुभद्र १७२
 सुभनोभद्र (दिव) १७२
 सुमेरु १७१ (लुब्धो मेरु)
 सुदप (दिव) १७३
 सुदस (दिव) १७३
 सुषिर २१७
 सुस्वर (नामकर्म) ३३१, ३४४
 सूक्ष्म (शरीर) १२१;
 -नामकर्म ३३१, ३४४
 सूक्ष्मक्रियाप्रतिपाती ३७१
 सूक्ष्मत्व २१८
 सूक्ष्मसंपराय (गुणस्थान) ३३७,
 ३६०;
 -यारित्र ३६२, ३८६, ३९७
 सूर्य (धद्र) १६६;
 -ग्रह १७३, १९२
 सेवक (नामस्थापनादि) १३ ध०
 सेवार्त (संस्थान) ३४४
 सौध १७०, १७६, १८८
 स्कंदिक (दिव) १७३
 स्कंध २०५, २२० ध०
 स्कंधशाली (दिव) १७२
 स्तनितकुमार १७०-१
 स्तेनआहुताहान (अतियार) ३११
 स्तेनप्रयोग ३११

स्तेय २९७
 स्तेयानुषंधी (ध्यान) ३७६
 स्त्यानगृह्ण ३३२
 स्त्री १४९
 स्त्रीकथावर्णन २८४
 स्त्री परीषद् ३५६
 स्त्रीपशुपंडकसेनितशयनासनवर्णन २८४
 स्त्रीक्षिण १३२
 स्त्रीवेद १३२, २७३, ३३०
 स्थापना १३
 स्थावर ९३, ३३१, ३४४
 स्थावरदशक ३३४
 स्थिति १६
 स्थिति (आयुष्य) १५३, १६०
 स्थिति (अंध) ३२३, ३२६, ३३६
 स्थिति (धौव्य) ३८०
 स्थिर (नामकर्म) ३३१, ३४४
 स्थिरग्योतिष्क १७६
 स्थूल (शरीर) १२१
 स्थूलत्व २१८
 स्नातक ३८४ ध०
 स्पर्श (आठ) २१६
 स्पर्शन (द्वार) १६;
 -धंद्रिय ९९;
 -क्रिया २५७
 स्मृति २५
 स्मृत्यनुपस्थापन (अतियार) ३१२
 स्मृत्यंतर्धान ३११

સ્વગુણાચ્છાદન ૨૭૭	હિંસા ૨૮૦-૨૯૬
સ્વચંદ્રમુરમણ ૧૫૩	હિંસાનુબંધી (ધ્યાન) ૩૭૫
સ્વહસ્તક્રિયા ૨૫૭	હિંમવત, હિંમવાન ૧૫૨, ૧૫૫
સ્વાધ્યાય (તપ) ૩૬૪, ૩૬૮	હિરણ્યસુવાણંપ્રમાણાતિકમ (અતિચાર) ૩૧૧
સ્વામિત્વ ૧૬-૭	હીનાધિકમાનોન્માન ૩૧૧
હરિ (ઉદ) ૧૬૫	હીયમાન (અવાધ) ૫૧
હરિવર્ષ ૧૫૨, ૧૫૪-૫	હુંડ (સંરથાન) ૩૪૪
હરિસહ (ઉદ) ૧૬૫	હૂહૂ (દિવ) ૧૭૨
હાસ્યપ્રત્યાખ્યાન ૨૮૪	હુંદયંગમ (દિવ) ૧૭૨
હાસ્યમોહનીય ૩૩૦, ૩૩૩; ના બંધહેતુ ૨૭૨	હુંમવતવર્ષ ૧૫૨, ૧૫૪-૫
હાહા (દિવ) ૧૭૨	હુંરણ્યવતવર્ષ ૧૫૨, ૧૫૫

સૂચિની શુદ્ધિ-વૃદ્ધિ

અગુરુલધુ ૨૧૫	અપરિરંધ ૨૧૫
અકર્મભૂમિ ૧૫૯	આર્ય ૧૫૨, ૧૫૯
આણુ ૨૦૦, ૨૨૦-૧	દેશચરિત્રેષીનય ૬૪

પુસ્તકમાં સુધારો વધારો

પાન ૮૩ લીટી ૧૩

‘ઉદયમાં નહિ આવેલ ... થાય છે’ એ વાક્યને બદલે—

‘એક અંશનો ઉદય સર્વથા રોકાઈ જતાં અને બીજા અંશનો પ્રદેશોદય

દ્વારા ક્ષય થતો રહેતાં પ્રગટ થાય છે.—એમ કરો. ‘પ્રદેશોદય’ એટલે નીરસ કરેલાં કર્મદલિકોનું વેદન. [રસવિશિષ્ટ દલિકોનું વિપાકવેદન ‘વિપાકોદય’ કહેવાય.]

પાન ૧૫૨ લીટી ૧૯

‘માનુષ્યોત્તર’ છે, તેને અહલે ‘માનુષોત્તર’ કરો.

પાન ૩૫૬ લીટી ૩

‘પરિષોઢ્ઘ્યાઃ’ છે તેને અહલે ‘પરિસોઢ્ઘ્યાઃ’ કરો. તથા જુઓ આ પુસ્તકની શરૂઆતમાં આપેલાં સૂત્રોના મૂળ પાઠમાં તે સૂત્ર ઉપરની નોંધ.

श्री पूजलाळ जैन ग्रंथमाला

[अत्यारे मणी शकता मण्काळ्या.]

१. सुतनिपातः अे सुप्रसिद्ध षोड्श ग्रंथनो अनुवाद. १-००
४. जगवान महावीरना दशडिपासकेः
'उवासगदसासुत' १-५०
७. जिनागमकथासंग्रहः सरण प्राकृत व्याकरण, टिपण्ण, कोश साथे. १-२५
- ८-९. 'श्री राजचंद्रः श्रीमह राजचंद्रनी जवनयात्रा' तथा 'श्री राजचंद्रनां विचाररत्नो'नी लेगी नवी आवृत्ति ३-५०
१०. महावीरस्वामीनो संयमधमः 'श्री सूत्रकृतांगसूत्र'-नो छायानुवाद [सुधारेली-वधारेली नवी आवृत्ति] १-७५
११. महावीरस्वामीनो आचारधमः 'श्री आचारांग-सूत्र'नो छायानुवाद [सुधारेली वधारेली नवी आवृत्ति] १-७५
१३. महावीरस्वामीनो अंतिम उपदेशः 'श्री उत्तरा-ध्ययनसूत्र'नो छायानुवाद [सुधारेली वधारेली नवी आवृत्ति] ३-००
१४. श्री कुंडकुंडाचार्यनां त्रय रत्नोः 'प्रवचनसार' 'समयसार' अने 'पंचास्तकायसारसंग्रह'नो छायानुवाद ०-५०
१६. श्री जगवती-सारः [पंचम अंगनो छायानुवाद] २-००
१७. जगतनो आवती कासनो पुरुषः सर सर्वपहली राधाकृष्णनना सुप्रसिद्ध व्याख्यान The World's Unborn Soul नो अनुवाद, तेमना दूंक जवन यरित्र साथे [नवी आवृत्ति] १-२५

૧૮. સમીક્ષાંજનો ઉપદેશ : 'શ્રી દશવૈકાલિક સૂત્ર'નો અનુવાદ.
૧૯. તત્ત્વાર્થસૂત્ર : આ ગ્રંથ પોતે જ. [ચોથી આવૃત્તિ]
૨૨. સર્વોદયની જીવનકળા : આચાર્ય એલ.પી. જેક્સ-ટ્રુટ 'Constructive Citizenship'નો અનુવાદ. સાચી અહિંસક અને સર્વોદયસાધક જીવનવ્યવસ્થાનાં યથાક્રમતત્ત્વોનું નિરૂપણ કરતો ગ્રંથ.

